

7

2017

REGIONALNO IZDANJE

VOJNO DELO

ISSN 0042-8426 ■ UDK 355/359

REGIONALNO IZDANJE

INTERDISCIPLINARNI NAUČNO – TEORIJSKI ČASOPIS

VOJNO DELO

7
2017

MINISTARSTVO ODBRANE REPUBLIKE SRBIJE

VOJNO DELO

INTERDISCIPLINARNI
NAUČNO-TEORIJSKI ČASOPIS

7/2017 GODINA LXIX

UDK 355/359 YU ISSN 0042-8426

MINISTARSTVO ODBRANE REPUBLIKE SRBIJE

MEDIJA CENTAR „ODBRANA“

DIREKTOR

Stevica S. Karapandžin, pukovnik

NAČELNICA ODSEKA ZA IZDAVAČKU DELATNOST

Dragana Marković

UNIVERZITET ODBRANE U BEOGRADU

REKTOR

Prof. dr *Mladen Vuruna*, general-major

UREDNIK VOJNOG DELA

Milan Tepšić, potpukovnik

e-mail: milan.tepsic@mod.gov.rs

Тел: +381-11-3349-497

UREĐIVAČKI ODBOR

Prof. dr *Mitar Kovač*, general-major u penziji, predsednik; van. prof. dr *Zoran Kilibarda*, zamenik predsednika; general-major prof. dr *Mladen Vuruna*; prof. dr *Jan Marček*, pukovnik u penziji; prof. dr *Božidar Forca*, general-major u penziji; prof. dr *Dragan Jovašević*; prof. dr *Dragan R. Simić*; prof. dr *Zoran Dragišić*; van. prof. dr *Tanja Miščević*; van. prof. dr *Jovanka Šaranović*; van. prof. dr *Vladan Jončić*; van. prof. dr *Stanislav Stojanović*; doc. dr *Zoran Jeftić*; potpukovnik *Milan Tepšić*, sekretar.

Adresa: Časopis Vojno delo, Braće Jugovića 19, 11002 Beograd * vojno.delo@mod.gov.rs

* Pretplata: pretplata@odbrana.mod.gov.rs, tel./faks: +381-11-3241-009 * Tekući-račun
RC MO Republike Srbije 840-312849-56 *

Rukopisi se ne vraćaju

Časopis izlazi osam puta godišnje

Štampa: Vojna štamparija – Beograd, Resavska 40b

e-mail: vojna.stamparija@mod.gov.rs

MEĐUNARODNO OKRUŽENJE

<i>Biljana Stojković</i> Razvoj unipolarizma i multipolarizma u novom dobu	9–18
<i>Dragan Jevtić</i> <i>Željko Pajović</i> <i>Aleksandar Dumić</i> Osetljivost uloge vojske u borbi protiv savremenog terorizma	19–30
<i>Emir Šabanić</i> Utjecaj oružanih snaga na Arapsko proljeće	31–56
<i>Boriša Lečić</i> Obaveštajno bezbednosne institucije i nacionalna bezbednost Izraela	57–76
<i>Željko Zorić</i> <i>Žarko Čulibrk</i> Civilna zaštita u Bosni i Hercegovini kroz prizmu institucionalne teorije organizacije	77–86

BEZBEDNOST

<i>Ana Paraušić</i> <i>Filip Stojanović</i> Geopolitički elementi u strateškim dokumentima u oblasti bezbednosti i odbrane Republike Srbije	87–99
<i>Stanimir Đukić</i> Osnove i sistem bezbednosti u Strategiji nacionalne bezbednosti	100–121
<i>Vladimir M. Cvetković</i> Krizne situacije – pripremljenost države, lokalne zajednice i građana	122–136
<i>Radenko Mutavdžić</i> Identitet – od pojedinačnog do nadnacionalnog	137–160
<i>Nenad Milošević</i> <i>Jadranko Jukić</i> Privatne vojne i bezbednosne kompanije – zakonske, moralne i društvene implikacije	161–173

SISTEM ODBRANE

<i>Nenad Putnik</i> <i>Mladen Milošević</i> <i>Milica Bošković</i> Strateško planiranje sajber odbrane – ka adekvatnijem pravnom okviru i novoj koncepciji procene rizika, izazova i pretnji	174–185
<i>Vojislav Krstović</i> <i>Branislav Drobac</i> <i>Marko Marković</i> <i>Srđan Lazić</i> Teorijski i praktični aspekti operativnog okvira u planiranju operacija	186–204

<i>Zoran Knežević</i> <i>Sibin Dinčić</i> <i>Aleksandar Miličević</i> <i>Vladan Milosavljević</i> <i>Zoran Racić</i> Teorijski i praktični aspekti operativnog modela u procesu operativnog planiranja	205–225
<i>Dragan G. Živković</i> Specifičnosti obaveštajne operacije u protivterorističkim i protivpobunjeničkim dejstvima	226–244
<i>Goran Radovanović</i> <i>Dragan Trifunović</i> <i>Jovica Savić</i> <i>Radomir Lukić</i> Upotreba ARJ PVD m/d na Kosovu i Metohiji 1998. i tokom agresije NATO 1999. godine	245–260
<i>Branimir Vulević</i> <i>Anja Božović</i> Menadžment kvaliteta i zaštite životne sredine u vojnim organizacijama	261–275
<i>Milan D. Milanović</i> <i>Ranko L. Lojić</i> Elementi za vrednovanje rada zaposlenih u Vojsci Srbije	276–291

HIBRIDNO RATOVANJE

<i>Milinko S. Vračar</i> Razmatranje adekvatnog teorijsko-epistemološkog pristupa u istraživanju fenomena hibridnog ratovanja	292–307
<i>Dejan V. Vuletić</i> Upotreba sajber prostora u kontekstu hibridnog ratovanja	308–325
<i>Dejan M. Vučinić</i> Psihološko ratovanje u prostoru društvenih informacionih medija – aspekt hibridnog ratovanja	326–337

VOJNOEKONOMSKI PREGLED

<i>Mihajlo Ranisavljević</i> <i>Zoran Vudragović</i> Skladištenje i distribucija hrane u vanrednim situacijama	338–357
<i>Srđan Novaković</i> <i>Srboljub Nikolić</i> <i>Kristina Pantić</i> Obezbeđenje vodom u Vojsci Srbije – planiranje i realizacija	358–375
<i>Snežana Lj. Krstić</i> <i>Anja P. Gligić Savić</i> <i>Jovana P. Gligić Dumonjić</i> Državni dugovi Srbije i finansiranje Prvog svetskog rata	376–383

<i>Duško R. Jovanović</i> <i>Nikola J. Milenković</i> <i>Bojan M. Dumonjić</i> Identifikacija stejkholdera – metode i pristupi	384–395
---	---------

UPRAVLJANJE SISTEMIMA

<i>Milenko Dželetović</i> <i>Stevan Milovanović</i> Kvalitetno korporativno izveštavanje – preduslov efikasnog menadžmenta	396–411
<i>Maja S. Cogoljević</i> <i>Marko D. Andrejić</i> <i>Anja P. Gligić Savić</i> Karakteristični aspekti kontrole kao procesne funkcije menadžmenta	412–423
<i>Đurđijana Ilić</i> <i>Marko Andrejić</i> <i>Milijko Janošević</i> Prilog unapređenju komunikacije i poslovanja u logističkim poslovima sistema	424–436
<i>Mirjana Dunić</i> Reinženjering poslovnih procesa na praktičnom primeru	437–467

TERORIZAM

<i>Željko Jović</i> Strategijski i legalni aspekti borbene upotrebe dronova u protivterorističkim operacijama SAD	468–480
<i>Marko M. Krstić</i> Domaći terorizam – pretnja izbliza	481–492
<i>Ivana P. Bodrožić</i> Terorizam kao savremena kategorija nacionalnog krivičnog zakonodavstva	493–510

ISKUSTVA I POUKE IZ PROŠLOSTI

<i>Stefani C. Šovanec</i> Propaganda sadržana u biblijskim knjigama	511–521
--	---------

PREDLOG ZA ČITANJE

<i>Nikola Tošić Malešević</i> Prikaz knjige Aleksandra Životića „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1939–1941. godine“	522–524
<i>Nikola Tošić Malešević</i> Prikaz knjige Aleksandra Životića „Jugoslovensko-sovjetske vojne suprotnosti (1947–1957)“	525–528

INTERNATIONAL ENVIRONMENT

<i>Bijana Stojković</i> Development of unipolarity and multipolarity in new age	9–18
<i>Dragan Jevtić</i> <i>Željko Pajović</i> <i>Aleksandar Dumić</i> Sensitivity of the role of the military in the fight against modern terrorism	19–30
<i>Emir Šabanić</i> The impact of the armed forces on the Arab Spring	31–56
<i>Boriša Lečić</i> Intelligence and security institutions and the national security of Israel ..	57–76
<i>Željko Zorić</i> <i>Žarko Čulibrk</i> Civil protection in Bosnia and Herzegovina through the prism of the institutional theory of organization	77–86

SECURITY

<i>Ana Paraušić</i> <i>Filip Stojanović</i> Geopolitical elements in strategic documents in the field of security and defense of the Republic of Serbia	87–99
<i>Stanimir Đukić</i> Basics and security system in the National Security Strategy	100–121
<i>Vladimir M. Cvetković</i> Crises-readiness of state, local community and citizens.....	122–136
<i>Radenko Mutavdžić</i> Identity – from individual to supranational	137–160
<i>Nenad Milošević</i> <i>Jadranko Jukić</i> Private military and security companies – legal, moral and social implications	161–173

DEFENSE SYSTEM

<i>Nenad Putnik</i> <i>Mladen Milošević</i> <i>Milica Bošković</i> Strategic planning of cyber defense - towards more adequate legal framework and new concept of risk, challenge and threat assessment	174–185
<i>Vojislav Krstović</i> <i>Branislav Drobac</i> <i>Marko Marković</i> <i>Srđan Lazić</i> Theoretical and practical aspects of operational framework in operations planning	186–204

<i>Zoran Knežević</i> <i>Sibin Dinčić</i> <i>Aleksandar Milićević</i> <i>Vladan Milosavljević</i> <i>Zoran Racić</i> Theoretical and practical aspects of operational model in operational planning process	205–225
<i>Dragan G. Živković</i> Specifics of intelligence operation in counterterrorism and counterinsurgency	226–244
<i>Goran Radovanović</i> <i>Dragan Trifunović</i> <i>Jovica Savić</i> <i>Radomir Lukić</i> Use of air defense artillery missile units in Kosovo and Metohija in 1998 and during NATO aggression in 1999	245–260
<i>Branimir Vulević</i> <i>Anja Božović</i> Quality and environmental management in military organizations	261–275
<i>Milan D. Milanović</i> <i>Ranko L. Lojčić</i> Elements for the Serbian Armed Forces employees evaluation	276–291

HYBRID WARFARE

<i>Milinko S. Vračar</i> Consideration of an adequate theoretical-epistemological approach in hybrid warfare phenomenon research	292–307
<i>Dejan V. Vuletić</i> The use of cyberspace in the context of hybrid warfare	308–325
<i>Dejan M. Vučinić</i> Psychological warfare in the area of social information media – the aspect of hybrid warfare	326–337

MILITARY ECONOMIC REVIEW

<i>Mihajlo Ranisavljević</i> <i>Zoran Vudragović</i> Storage and distribution of food in emergencies	338–357
<i>Srđan Novaković</i> <i>Srboljub Nikolić</i> <i>Kristina Pantić</i> Water supply in the Serbian Armed Forces – planning and execution ...	358–375
<i>Snežana Lj. Krstić</i> <i>Anja P. Gligić Savić</i> <i>Jovana P. Gligić Dumonjić</i> Serbian debts and World War I financing	376–383

<i>Duško R. Jovanović</i> <i>Nikola J. Milenković</i> <i>Bojan M. Dumonjić</i> Identification of stakeholders – methods and approaches	384–395
---	---------

SYSTEMS MANAGEMENT

<i>Milenko Dželetović</i> <i>Stevan Milovanović</i> High-quality corporate reporting – a prerequisite for effective management ...	396–411
<i>Maja S. Cogoljević</i> <i>Marko D. Andrejić</i> <i>Anja P. Gligić Savić</i> Characteristic aspects of control as process management function	412–423
<i>Đurđijana Ilić</i> <i>Marko Andrejić</i> <i>Miljojko Janošević</i> Attachment to improvement of communication and business in logistical operations of system	424–436
<i>Mirjana Dunić</i> Business process reengineering on a practical example	437–467

TERRORISM

<i>Željko Jović</i> Strategic and legal aspects of the combat use of drones in the US counterterrorist operations	468–480
<i>Marko M. Krstić</i> National terrorism – close threat	481–492
<i>Ivana P. Bodrožić</i> Terrorism as a contemporary category of national criminal law	493–510

EXPERIENCES AND LESSONS OF THE PAST

<i>Stefani C. Šovanec</i> Propaganda in Biblical books	511–521
---	---------

READING SUGGESTION

<i>Nikola Tošić Malešević</i> Review of the book “Yugoslav-Soviet Relations 1939–1941” by Aleksandar Životić	522–524
<i>Nikola Tošić Malešević</i> Review of the book “Yugoslav-Soviet Military Contradictions (1947–1957)” by Aleksandar Životić	525–528

RAZVOJ UNIPOLARIZMA I
MULTIPOLARIZMA U NOVOM DOBU

Biljana Stojković*
Ministarstvo odbrane Republike Srbije

Rad se težišno bavi analizom geopolitičkih promena početkom 21. veka i njihovog uticaja na strategijski kontekst savremenih asimetričnih pretnji. U vezi s navedenim, u radu se apostrofira razlika između unipolarizma i multipolarizma, kao koncepata koji se uzimaju u razmatranje prilikom procene savremenog bezbednosnog okruženja i navode konkretni asimetrični oblici ugrožavanja bezbednosti, poput: religijskog i nacionalnog ekstremizma, terorizma, organizovanog kriminala, migracija i sl. Imajući u vidu da se navedeni izazovi, rizici i pretnje bezbednosti ispoljavaju na globalnom, regionalnom i nacionalnom nivou, u radu se sagledavaju strategijski odgovori i konkretne mere koje se preduzimaju od strane Ujedinjenih nacija, Evropske unije, nacionalnih snaga bezbednosti i civilnog društva, te izvodi zaključak da se implementacijom koncepta integralne bezbednosti na nacionalnom planu, kao i saradnje u bezbednosti na međunarodnom planu – postiže sveobuhvatan pristup tom savremenom problemu sa najboljim ishodima.

Ključne reči: *geopolitika, strategija, unipolarizam, multipolarizam, bezbednost, pretnja*

Uvod

Podela moći na početku 21. veka između najznačajnijih aktera na međunarodnoj političkoj sceni i promena međunarodne političke paradigme, zahtevaju temeljnu analizu navedenih problema. Preciznije rečeno, može se tvrditi da drugu polovinu 20. veka obeležava bipolarna podela sveta (1945–1989); kraj 20. veka i prvu dekadu u 21. veka karakteriše unipolarnost (1990–2007); a u savremenosti, zastupljeni su različiti pristupi dominantnom konceptu multipolarnosti (2008–2050). Pri tom, uočava se da predmet analize uticaja unipolarizma ili multipolarizma na tzv. strategije novog doba je, u osnovi, multidisciplinarni problem, koji može biti predmet proučavanja različitih naučnih disciplina u okviru: filozofskih, političkih, ekonomskih, pravnih, bezbednosnih nauka i nauka odbrane. Osim toga, navedeni problem se sagledava i kao specifičan fenomen političke prakse koji može biti predmet i raznovrsnih društvenih i IMT istraživanja i dvopredmetnih studija.

* Dr Biljana Stojković, biljana.stojkovic@mod.gov.rs

Stoga, sagledavanje koncepata i fenomena unipolarizma i multipolarizma i njihovog uticaja na strategijski kontekst savremenih asimetričnih pretnji uzima u razmatranje različite činioce koji su relevantni prilikom procene savremenog bezbednosnog okruženja, pri čemu se proceni moći ključnih činioaca u međunarodnim odnosima pridaje poseban značaj. Osim toga, poznato je da se u bezbednosnoj proceni analiziraju konkretni asimetrični oblici ugrožavanja bezbednosti, poput: religijskog i nacionalnog ekstremizma, migracija, terorizma, organizovanog kriminala i sl. na osnovu čega se formulišu strategijski odgovori na konkretne pretnje, s tim što se u zavisnosti od konteksta ispoljavanja izazova, rizika i pretnji identifikuju različiti relevantni subjekti u bezbednosti na nacionalnom, regionalnom i na međunarodnom planu.

Određenje ključnih pojmova

U okviru logičko-semantičkog određenja ključnih pojmova, u ovom radu će sažeto biti određeni ključni pojmovi: geopolitika, strategija, unipolarizam, multipolarizam, bezbednost i pretnja, ali i sa njima povezani, srodni pojmovi.

Termin *geopolitika* je grčkog porekla i potiče od dve reči: „*gea*“, u značenju „*zemlja*“, i reči „*politiki*“, u značenju „*politike*“. Momčilo Sakan smatra da ova kovanica pojmova, u osnovi, označava geografiju politike ili politiku prostora.¹ U literaturi se, najčešće, navodi shvatanje da je geopolitika nauka o uticaju geografskog položaja i fizičke prirode jedne zemlje na njen društveni i politički život.² Karl Haushofer ističe da je geopolitika svojevrsna sinteza geografije, istorije, političkih nauka, ekonomije i sociologije, posebno pogodna za praktično delovanje, izbegavanje poraza u ratu za teritorije i za resurse, kao i za političko arbitriranje.³ Aleksandar Dugin, pak, smatra da je geopolitika analitičko razlaganje i objašnjenje brojnih civilizacijskih procesa koji ostaju neobjašnjeni u čisto političkim, ekonomskim ili naturalističkim terminima.⁴ U vezi sa navedenim zapažanjima Haushofera i Dugina, treba navesti da evidentno postoji međusobno prožimanje i uslovljenost razvoja pojedinih oblasti u društvu, od kojih su ekonomska i politička oblast najpovezanije. Postoje brojni radovi koji govore o kauzalitetu ekonomije i politike i budući da je taj problem u nauci temeljno istražen i opisan, on ne zahteva dopunska objašnjenja.⁵ Stoga, možemo zaključiti da bilo da se pod geopolitikom smatra teorija, multidisciplinarna nauka ili samo naučna disciplina, ona u svom izvornom obliku postoji od kada postoje narodi i države, a u savremenosti dobija sve veći značaj jer efikasno ujedinjuje politikološka saznanja o fenomenu moći i geografska saznanja o prostoru.

Termin *strategija*, etimološki, potiče iz antičkog perioda i nastao je od dve grčke reči „*strategos autokrator*“, što bi u slobodnijem prevodu moglo da znači „*veština vojskovođe*“.⁶ Strategija je složen i višeznačan pojam, pod kojim se najčešće podrazumevaju veo-

¹ Sakan, M., *Geopolitika u savremenom svetu* (naučna monografija) – Banja Luka: NUBL – Nezavisni univerzitet Banja Luka, 2012. str. 23.

² Mićunović, Lj., *Savremeni leksikon stranih reči* – Novi Sad: KZNS, 1988, str. 121.

³ Haushofer, K., *De la geopolitique* – Paris: Fayard, 1986, pp 20-24.

⁴ Dugin, A., *Geopolitika postmoderne* – Beograd: Prevodilačka radionica Rosić & Nikola Pašić, 2009, str. 5.

⁵ Beyme von K., *Suvremene političke teorije* – Zagreb: „Stvarnost“, 1977, str. 286.

⁶ *Vojna enciklopedija*, tom IX – Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1975, str. 190.

ma raznovrsni sadržaji i značenja: (1) sistem naučnih znanja; (2) sistem mišljenja; (3) veština (rukovođenja vojskom, ratovanja itd.); (4) ideja; (5) plan; (6) akcija; (7) skup varijanta; (8) upotreba celokupne državne moći; (9) materijal; (10) htenje; (11) usmeravanje snaga; (12) teorija; (13) teorija i praksa; (14) metod; (15) doktrina; (16) deo politike; (17) grana ratne veštine; (18) multidisciplinarna naučna disciplina.⁷ Međutim, savremeni pojam strategija ne samo da obuhvata većinu navedenih pojedinačnih određenja, već ih integriše u pojam višeg nivoa opštosti. Konkretno, „strategija se u ovom radu tretira kao teorijski pojam, fenomen političke prakse, ali i naučna disciplina u razvoju. Stoga, strategija kao predmet mišljenja u ovom radu može se naći u ulozu: reči, (za)misli, ideje, plana, dokumenta, procesa i sistema naučnih znanja, a na koji se od pomenutih značenja konkretno misli, biće posebno naglašeno.“⁸ Takođe, treba ukazati na to da po klasičnoj i neoklasičnoj teoriji, elementi razvojne strategije svake zemlje predodređeni su: geografskim položajem, strukturom i razmeštajem prirodnog bogatstva, stepenom urbanizacije i demografskim činionicima,⁹ što su činioци koje, jednim delom, uzima u razmatranje i geopolitika.

Pojam *unipolarizam* označava teorijski koncept i/ili političke strategije,¹⁰ koje se odnose na dominaciju jedne sile u svetu. Iako se, s pravom, može smatrati da tom konceptu prethodi ideologija tzv. Novog poretka, ovaj koncept se, vremenski, uglavnom vezuje za pad Berlinskog zida, 1989. godine i završetak tzv. „Hladnog rata“, tj. perioda bipolarne podele sveta. Velika finansijska kriza koja je nedugo zatim usledila (1997-98), kao i pokušaj njenog prevladavanja, širenjem dominacije NATO-a na Balkanu, Iraku i Avganistanu – predstavljali su „početak kraja“ unipolarizma, koji je ubrzan nakon svetske finansijske krize 2008. godine. „Unipolarizam“ se izvorno odnosi na ekonomsku moć, a potom i na ostale manifestacije „moći“: političku, bezbednosnu, statusnu, tj. socijalnu moć itd.

Definicija *unipolarnosti* kao procesa koji proističe iz koncepta unipolarizma, označava predominaciju jedne ekonomske, političke i vojne sile na međunarodnoj sceni. U *doktrinarnom pogledu*, od kako je Maršal Mak Luan¹¹ lansirao pojam „globalnog sela“, unipolarizam se vezuje, pre svega, za kulturološki fenomen mondijalizacije i ekonomsko-politički fenomen globalizacije, a u političkoj praksi za globalnu dominaciju jedne svetske sile – Sjedinjenih Američkih Država (SAD).

Pojam *multipolarizam* označava teorijski koncept i/ili političke strategije koje smatraju legitimnim postojanje više polova moći u svetu.

Sledstveno tome, *multipolarnost* se javlja kao odgovor na svetsku finansijsku krizu, 2008. godine, od strane vodećih zemalja Evropske unije (EU), poput Nemačke i Francuske, ali i od strane koalicije zemalja zvane BRIK (Brazil, Rusija, Indija i Kina), koje sma-

⁷ Momčilo, S., *Definisanje strategije* – Beograd: časopis „Vojno delo“ br. 2-3/2002, str. 23-26.

⁸ Stojković, Biljana., *Bezbednosni aspekt nacionalne strategije razvoja*. – Beograd: (doktorska disertacija) Vojna akademija Univerziteta odbrane, 2013, str. 14.

⁹ Stojković, Biljana. *Određenje pojma razvojna strategija u savremenoj teoriji politike* (magistarski rad) – Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2008, str. 12-13.

¹⁰ Meier, Ernst-Christoph., Nelte, Klaus-Michael., Schäfer, Heinz-Uwe. *Wörterbuch zur Sicherheitspolitik – Deutschland in einem veränderten internationalen Umfeld*. – Hamburg: Germany, Verlag E.S. Mittler & Sohn, 2006. s. 413.

¹¹ Marshall McLuhan. Citirano prema sledećem izvoru: Petrović- Piroćanac, Z., *Mali pojmovnik geopolitike*, jedinica „mondijalizacija (globalizacija)“ – Beograd: Centar za geopolitičke studije „Jugoistok“ i Institut za političke studije, 2004. str. 266.

traju legitimnim proces uspostavljanja ravnoteže moći više ključnih aktera u svetu. Takva uverenja deli i grupa zemalja poznata pod nazivom „G-20“, ili BRIMC (Brazil, Rusija, Indija, Meksiko i Kina i još 11 zemalja).

Imajući u vidu da se ontološko značenje moći odnosi na društvenu moć koja se u različitim pojavnim oblicima izražava kao: ekonomska moć, ideološka moć, religiozna moć i dr. Zoran Petrović Piroćanac je u *Malom pojmovniku geopolitike* naglasio da multipolarizam predmetno može da se odnosi i na raznovrsne nosioce moći, tj. na ključne aktere na međunarodnoj političkoj sceni, kao što su: *države ili zajednice država; međunarodne organizacije* (UN, MMF, IBR); *transnacionalne kompanije* (IBN, Dženeral-elektrik, Krajsler, Šel, Lukoil, Tojota, Soni); *regionalne organizacije i zajednice* (EU, OEBS, OAJ, OAZ); *politički i bezbednosni savezi ili paktovi* (NATO); *javne, tajne ili polutajne internacionalne organizacije* (Bilderberg grupa, Trilateralna komisija, G-8, rotari-klubovi, slobodni zidari, iluminati, sekte, anarhističke, nacionalističke i terorističke organizacije), *internacionalna udruženja partija ili nevladinih organizacija; države*, odnosno njihovi reprezentivi; i *moćni i uticajni pojedinci*.¹²

Bezbednost je složen i višeznačan pojam. U rečniku „Matice srpske“ navodi se da „termin ‘bezbednost’ izvodi se iz reči ‘bezbedno’, što, u suštini, predstavlja ‘čvrsto, odlučno, bez kolebanja, stalno, bez prekida, odsustvo opasnosti, bezbednost, odlučnost, čvrstina, gotovost, jasnost, određenost, doslednost’“. ¹³ U savremenoj teoriji ovaj pojam se definiše sa više različitih aspekata (filozofskog, sociološkog, politikološkog, vojnog, ekološkog i sl.), ali u etimološkom značenju pojma „bezbednost“, pod njim se najčešće podrazumeva „odsustvo opasnosti“. U srpskom jeziku termin „bezbednost“ je nastao od dve staroslovenske reči „bez“ i „beda“ u značenju „bez nevolje“, „u odsustvu nevolje, nesreće, zala svake vrste“. ¹⁴ U zavisnosti od predmeta proučavanja i obuhvata, bezbednost se može klasifikovati, tako da možemo razlikovati: globalnu bezbednost, regionalnu bezbednost, državnu bezbednost, nacionalnu bezbednost, ljudsku bezbednost (u čijem je središtu pojedinac, građanin i njegova ljudska prava), zatim kolektivnu bezbednost (sistem bezbednosti zemalja članica OUN) i kooperativnu bezbednost (sistem bezbednosti zemalja članica evro-atlantskih integracija). ¹⁵

Pretnja, u najširem smislu reči, predstavlja svesnu nameru prouzrokovanja štete nekoj osobi, svojini ili pravu, da bi prinudila objekat pretnje da ispuni nametnuto ponašanje. Pretnja je i namera da se nanese šteta ili sprovede kazna, kao i naznaka nekog neželenog i neprijatnog događaja, sama mogućnost nanošenja zla. Stoga je pretnja vrsta pritiska sa pozicije sile, kojom se suprotna strana želi zastrašiti i iscrpljivati, kako bi se prisilila na određene ustupke. Pretnja se može definisati i kao „sposobnost uvećanja namera“. ¹⁶

¹² Isto kao prethodno.

¹³ *Rečnik srpskohrvatskog-hrvatskosrpskog jezika* – Novi Sad – Zagreb: izd. „Matice srpske“ i „Matice hrvatske“, 1967, str. 185.

¹⁴ Biljana, S., *Promene u teorijskom pristupu bezbednosti* – Beograd: naučni članak objavljen u „Vojnom delu“, broj 1, 2006, str. 65-84.

¹⁵ Isto kao prethodno.

¹⁶ Stojković, B., *Metodologija procenjivanja izazova, rizika i pretnji za potrebe strategijskog menadžmenta u oblasti bezbednosti* – London: originalni naučni rad, časopis Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije „Bezbednost“, Godina LV, broj 3, UDK 355.432:005.21, YU ISSN 0409/2953, Beograd, 2013, str. 36-52.

U našoj političkoj praksi i naučnim izvorima često se može naći sintagma pojmova „*izazovi, rizici i pretnje bezbednosti*“. Korelacija ovih pojmova takva, da ukazuje na to da početna neutralnost kod izazova može da, tokom vremena, zadobija negativnu i pozitivnu usmerenost, a prevladavanje negativne usmerenosti podrazumeva prerastanje izazova u rizik,¹⁷ a rizika u pretnju, uz postepeno povećanje verovatnoće štetnog uticaja po određeni objekat, interese ili ljude.

Globalizacija, unipolarizam i redukcija moći u politici

Lord Ešton u „Stavovima o slobodi i moći“ ne tvrdi uzalud: „Svaka moć kviri, a apsolutna moć kviri apsolutno.“¹⁸ Ideja da okončanjem tzv. „Hladnog rata“, nestaje bipolarna podela sveta jer postoji samo jedan pol moći, a to su Sjedinjene Američke Države (SAD), lansirala je upravo ta supersila krajem osamdesetih godina prošlog veka.

Za razliku od industrijske revolucije, koja je prethodila snažnom razvoju teorijske misli i egzaktnih nauka, proces globalizacije je fokusiran na pragmatične interese nosilaca globalizacije i na razvoj, pre svega, kibernetike i biotehnologije, a u znatno manjoj meri posvećuje se pažnja društvenim naukama, sa izuzetkom bezbednosnih studija. Sami tvorci globalizacije predviđaju da će „njen razvoj biti trnovit, obeležen hroničnom finansijskom nestabilnošću i povećavanjem ekonomske podeljenosti... Regije, zemlje i grupe koje se osećaju zapostavljenim suočice se sa sve dubljom ekonomskom stagnacijom, političkom nestabilnošću i kulturnim otuđenjem. Oni će pojačati politički, etnički, ideološki i verski ekstremizam, uporedo sa nasiljem koje ga često prati. Oni će prisiliti Sjedinjene Države i druge razvijene zemlje da se i dalje usredsređuju na izazove 'starog sveta' i istovremeno koncentrišu na implikacije tehnologija 'novog sveta'“.¹⁹

Zanimljivo je da nekoliko „globalista“ počelo sve kritičnije da piše o tom problemu. Tako, Ulrich Bek (Ulrich Beck) zadržava pojam *globalizam* kao oznaku za nedemokratske posledice svetskog kapitalističkog tržišta, kojem suprotstavlja pojam *globalitet* kao neutralni pojam, smatrajući da je reč o terminu koji ukazuje na međusobnu povezanost zemalja. I Dejvid Held (David Held), iako pripada zagovornicima globalizma, kosmopolitizma i unipolarizma, kao i većina dobrih poznavalaca međunarodnih odnosa koji se bave demokratijom, ukazuje da globalizacija, osim pozitivnih posledica u oblasti prava, odbrane, zaštite sredine, komunikacije itd. ima i negativne strane. On govori o „disjunkciji“ između građana i međunarodnih ekonomskih sila. Drugo, globalizacija podstiče ograničavanje stvarnog suvereniteta država kroz članstvo država u nadnacionalnim organizacijama, kakve su Međunarodni monetarni fond i Evropska unija, ili u vojnom savezu, poput NATO-a. Held kao treću posledicu globalizacije navodi ograničavanje državnog suvereniteta u pogledu ljudskih i građanskih prava, jer međunarodno pravo omogućava pojedincima da se direktno obrate Evropskom sudu za ljudska prava, i slično.

¹⁷ *Oxford Dictionary* – London: OXFORD UNIVERSITY PRESS, 1990.

¹⁸ Lord Acton, J., *Essays of Freedom and Power* – London: Glencoe/III, 1949, p. 364.

¹⁹ Global Trends 2015: A Dialogue About the Future With Nongovernment Experts, National Intelligence Council, CIA, December 2000, http://www.cia.gov/nc/pubs/2015_files/2015.htm

Pored navedenih mišljenja pojedinih teoretičara, u Savremenoj političkoj teoriji postoje i barem tri ozbiljna prigovora unipolarizmu i to zbog: 1) pokušaja instalacije totalitarne tiranije nedemokratski izabrane manjine; 2) nekontrolisane (zlo)upotrebe savremenih naučnih dostignuća, koja je neetična i isključivo motivisana profitom, i to, pre svega, u oblasti kibernetike, genetskog inženjeringa i vojne industrije; 3) narušavanja ekološke ravnoteže i nepreduzimanje odgovornosti za klimatske promene kojim se dovodi u pitanje opstanak ljudi i dr. vrsta na planeti.

Prvi ozbiljan prigovor političkih teoretičara u vezi s unipolarizmom jeste pokušaj instalacije totalitarne tiranije nedemokratski izabrane manjine. Podsetimo se da je veliki zagovornik globalizma Aldos Haksli (Aldos Huxley)²⁰ prvi lansirao ideju o svetskoj vladi u jedinstvenoj, svetskoj državi, čiji bi moto bio: *Zajednica – Istovetnost – Stabilnost*. Nenaučnoj javnosti Haksli je, ipak, više poznat kao veliki zagovornik legalizacije upotrebe droga i po eksperimentima sa jednom od prvih sintetičkih droga – LSD-om, u okviru šireg programa koji se odnosio na kontrolu ljudske populacije, a činjenica je da je tretman sveta kao „globalnog sela“ imao kao jednu od posledica proliferaciju bezbednosnih izazova, u prvom redu ilegalne trgovine drogom i „globalnog“ širenja kriminala uopšte.

Druga negativna strana globalizma jeste nekontrolisana (zlo)upotreba savremenih naučnih dostignuća, pre svega u oblasti kibernetike, genetskog inženjeringa i vojne industrije. Bertran Rasel (Bertrand Russel), suprotstavljajući se takvoj tendenciji i plašeći se posledica moguće zloupotrebe genetskog inženjeringa (koji je početkom 21. veka legalizovan u Velikoj Britaniji), dalekovidno je procenio, još tridesetih godina 20. veka, da „ako bi se na osnovu bioloških istraživanja zaključilo da je neka vrsta ljudi neposlušnija prema vladi, nego neki drugi tipovi, vlada bi mogla odlučiti da onemogući delatnost, ili čak i biološku reprodukciju onih nepoćudnih“.²¹ Na globalnom nivou, sledstveno toj tendenciji, to bi značilo mogućnost da nedemokratski izabrana svetska vlada može da donese odluku o eliminisanju (uništenju) pojedinih etničkih grupa, naroda ili nacija. Ovakav izazov ispunjava sve uslove da se nazove „asimetričnim“.

Treće, u potrazi za što većim profitom, velike multinacionalne kompanije i velike sile kontrolišu izbijanje kriza i ratova radi eksploatacije nafte na Bliskom istoku ili iskrčivanja šuma u Latinskoj Americi i izvode meteorološke eksperimente na Severnom polu čije su posledice nesagledive. Klimatske promene, izlivanje nafte u more, havarije nuklearnih elektrana u Ukrajini, Velikoj Britaniji i SAD, narušavanje ozonskog omotača, uništavanje pojedinih biljnih i životinjskih vrsta, razaranje spomenika kulture i civilizacijskih vrednosti u Iraku, Libanu i na Kosmetu itd. uz velika materijalna razaranja i ljudske žrtve, samo su deo posledica rata manjeg (ali tehnički superiornijeg) dela čovečanstva sa prirodom i kulturnim tekovinama drugih nacija. Nekontrolisani tehnološki razvoj, ratovi i jagma za profitom prateće su posledice globalizacije kao idejnog koncepta i ambijent za pojavu asimetričnih pretnji. Kritičkom posmatraču tog projekta globalizacija najmanje liči na teoriju, a više na ideologizovanu strategiju transnacionalnih kompanija, finansijskih organizacija i najmoćnije sile sveta, čime dobija dimenzije opasnog međunarodnopolitičkog eksperimenta s nesagledivim posledicama po budućnost čovečanstva. To je, verovatno, razlog što projekat globalizacije često nazivaju „satanističkim“ i to ne samo u radikalnim hrišćanskim i muslimanskim krugovima, nego i pripadnici stranke zelenih, studentskih organizacija u Zapadnoj Evropi i sledbenici alternativnih grupa i pokreta (NVO),

²⁰ Aldos Huxley: *Brave New World* – London: Chatto and Windous, 1932.

²¹ Russel, B., *The conquest of Happiness* – London: 1930.

kao i jedna grupa latinoameričkih zemalja. Svi oni zajedno čine snažnu, iako heterogenu, međunarodnu opoziciju globalizmu i unipolarizmu. Stoga, moglo bi se zaključiti da se borba za redukciju moći u politici vodi kroz: a) društvene odbrane i nenasilne akcije, kao npr: demokratska sredstva, parlamentarna ograničenja, pokreti rasne emancipacije (Afrika, SAD) i pokreti za nezavisnost u bivšim kolonijama (Indija, Alžir itd.), antinuklearni, antiratni pokreti, pokreti za rodnu i polnu ravnopravnost itd; b) preko revolucionarnog dokidanja moći (Francuska buržuaška revolucija, Oktobarska revolucija, Kineska revolucija itd); c) posredstvom političke i opšte edukacije stanovništva i uključenosti u proces upravljanja (Prosvetiteljstvo, Reformacija, demokratski izbori, referendum, javnost u radu i odgovornost organa vlasti).²²

Globalni debalans i razvoj multipolarizma u savremenosti

Autor „Teorije međunarodne politike“ Kenet Volc (Kenneth Waltz), u Predgovoru srpskog izdanja te knjige napisao je 2007. godine: „Međunarodni sistem u kome druga država ili skup država ne mogu da drže u ravnoteži moć najmoćnije države sličan je političkom sistemu bez kočnica i ravnoteža“. Vremensko određenje problema o kojem piše Volc odnosi na prvu deceniju 21. veka pa do danas, tj. obuhvata period savremenosti. U vezi sa navedenim, moglo bi se postaviti pitanje koje su ključne karakteristike savremenosti, na koje bismo mogli dobiti oprečne odgovore teoretičara, u zavisnosti od njihove političke orijentacije. Ima, međutim, teoretičara koji tvrde da je *globalan debalans* ključni pojam u savremenim međunarodnim (ekonomskim) odnosima. Pod njim se podrazumeva fenomen s početka 21. veka koji ukazuje na povećavanje uvoza na Zapadu, dok se novac prelijeva u azijske i ostale ekonomije u razvoju. Novac se, potom, koristi da se otplaćuje njihov dug prema Zapadu. S druge strane, i spoljna prezaduženost SAD gura ekonomiju ove države u „dužničko ropstvo“ prema Kini. A Kina proizvodi više nego što ima potrebe da potroši, pa viškove plasira u inostranstvo, dok SAD (kao i Republika Srbija), troši više nego što proizvede, a to se postiže konstantnim zaduženjem kod poverilaca.

Početak marta 2010. godine su po pisanju Nikolasa Gvozdeva (*World Politics Review*, 05.03.2010) studenti viših godina Pomorskog ratnog koledža u SAD trebali su da izrade procene na temu: „Kako će se svet formirati 2030. godini“, sa simptomatičnim potpitanjem u 2010. godini: „Kakav multipolarni svet želimo?“ Dakle, iako je Obamina administracija u SAD, krajem 2009. godine, iznedrila „koncept sila kao pristup u upravljanju multipolarnošću“, iskustva iz 2017. godine nam govore da je multipolarizam potisnuo u zasenak unipolarizam. Osim toga, od kako je Džon Nejzbit (John Naisbitt) u svom delu *Globalni paradoks* iz 1995. godine napisao: „Danas Internet čini osnovu globalnog paradoksa“, ne prestaju rasprave o efektima trke za prestiž i moć u svetu u 21. veku.²³

Teza o potrebi izgradnje multipolarnog sveta sve više se nameće kao antiteza globalizmu i, pre njega – bipolarizmu, te spominje u međunarodnim odnosima kao treća politička mogućnost ili treći idejni koncept, koji se, istini za volju, još uvek nije uobličio u novu razvojnu strategiju sveta. Vodeći predstavnici tog idejnog i političkog pravca u međunarodnim odnosima su: Kina, Rusija i Indija, a njima se sve više priključuju zemlje Latinske

²² Beyme von Klaus, *Suvremene političke teorije* – Zagreb: „Stvarnost“, 1977, str. 302.

²³ Naisbitt, J., *Global Paradox*, – New York: 1995.

Amerike, poput: Brazila, Argentine, Venecuele, kao izraziti antiglobalisti, zatim neke članice Pokreta nesvrstanih, a u poslednje vreme i pojedine zemlje članice EU. Stoga, o multipolarizmu u međunarodnim odnosima možemo govoriti kroz analizu i tri ključna pravca: a) multipolarizma Ujedinjenih nacija (UN); b) multipolarizma EU; c) multipolarizma grupe zemalja BRIK: Brazila, Rusije, Indije i Kine, tzv. „Treći put“.

Suštinski multipolarizam UN je rezultat idealnog univerzalizma koji nije dostignut u praksi. Iako ne postoji strategija UN koja bi se odnosila na multipolarizam, postoje *Izveštaj o svetskim trendovima UNDP i Milenijumski ciljevi razvoja* (8 ciljeva i 17 izvodljivih zadataka UN od 2000–2015), daju osnov za tvrdnju o multipolarizmu UN. Recimo, osam ključnih ciljeva razvoja sveta dotiču se pitanja: *dostupnog prihoda i hrane, obrazovanja, ravnopravnosti polova, smrtnosti dece, zdravlja majki, HIV-a/SIDE i drugih velikih bolesti, održivosti životne sredine i globalnih partnerstava*. Ta svetska organizacija, kroz rad pet stalnih tela i nekoliko stotina agencija koordinira napore nacionalnih vlada u vezi pojedinih problema, kao što su: kultura, izbeglice, ljudska prava, finansije, ekonomski i socijalni razvoj, ishrana, atomska energija ili bezbednost. Suštinski, moć UN je podeljena između: Generalnog sekretara (predsednik), Saveta bezbednosti (vlada) i Generalne skupštine OUN (parlament), koja zaseda jednom godišnje.

U okviru Evropske unije (EU) zagovornici multipolarizma su: Francuska, Nemačka, Italija, Grčka – kao neke od najstarijih članica te integracije država. Oni, kao reformatori, smatraju da univerzalni sistem UN, uz male reforme, treba sačuvati kao najbolju instituciju za razvoj međunarodnih odnosa, s tim što Svet bezbednosti treba proširiti novim članicama: Nemačkom, Japanom, Argentinom, Indijom. Zagovornici drugog pravca u EU su tradicionalisti i zalažu se za evroatlantizam i globalizam na čelu sa SAD, za neke nadnacionalne institucije kao što je NATO i transnacionalne kompanije, koji perspektivu UN vide samo kroz jačanje centralističke vlasti i kroz preobražaj Saveta bezbednosti u svetsku vladu sa širokim ingerencijama. Glavni zagovornik ovog pravca je Velika Britanija i neke novoprimljene članice EU: Poljska, Češka, Rumunija, Bugarska, Letonija.

Multipolarizam BRIK-a i BRIMK-a javlja se kao odgovor na izazove bipolarne podele sveta i unipolarizma i stoga je nazvan i „Treći put“. Autor kovanice „BRIK“ (Brazil, Rusija, Indija, Kina) je bankar sa Vol Strita, Goldman Saks, koji je 2003. godine objavio studiju predviđajući da će četiri najveće ekonomske sile - sa tačke gledišta jednog investitora - izbaciti iz svetske trke SAD i EU do 2050. godine. Goldman Saks tvrdi da će do 2050. najjača svetska ekonomija biti kineska, a među najvećih 6 će ostati SAD, EU i Japan. On je svoju ekonomsku studiju bazirao na analizi sledećih faktora koji ovim zemljama idu u prilog: obilje prirodnih izvora; jeftina proizvodnja; uslužne delatnosti; poljoprivreda; izvoz sirovina, energenata i minerala; obim populacije. Kovanica „Treći put“, kao oznaka za pokret zemalja čiji je slogan: „*Jedinstvo kroz razlike*“, prvi put se pojavila kod američkih i zapadnoevropskih teoretičara u prognostičkim i strategijskim dokumentima s početka trećeg milenijuma. U početku se odnosila na predviđanja grupe autora u vezi s usponom „žute rase“ sa azijskog kontinenta, predvođene Kinom, i njihovom privrednom integracijom, budući da već postoje kulturne i religijske sličnosti. „U tom razvojnom projektu najznačajnija je nova politička platforma međunarodne integracije, koja je praćena i adekvatnim razvojem naučne i teorijske misli. ‘Jedinstvo kroz razlike’ kao slogan u znatnoj meri se razlikuje od one stare devize ‘*E pluribus unum*’ koju su odabrali Amerikanci u 18. veku“ započinjući svoj uspon kao svetska super-sila.“²⁴

²⁴ Videti opširnije u: Robert A. Goldvin, Art Kaufman and William A. Schambra (eds.): *Forging Unity Out of Diversity*, The Approaches of Eight nations Washington, American Enterprise Institute, 1989.

Bez obzira na to što Kina formalno ne demonstrira liderske aspiracije u regionu, američki teoretičari u njoj vide potencijalnog istinskog lidera „žute rase“ u pohodu na preuzimanje primata u svetu. Kina, pak, formalno ne daje povoda za takve zaključke. Prividni nedostatak teorijskog koncepta vrtoglavog uspona Kine više je deo političke taktike i tradicionalne zatvorenosti te stare civilizacije za zapadni svet, nego nepostojanja naučnih okvira za dugoročno planiranje. Uostalom, Kina je upravo i poznata u svetu kao zemlja koja ima tradiciju da planira svoj razvoj nekoliko stotina godina unapred, što je apsolutni rekord u dugoročnom planiranju.

Objektivno se postavlja pitanje hoće li Kina, potpomognuta Rusijom, Indijom i grupom latinoameričkih zemalja, želeti da od prognoziranog lidera „Trećeg puta“ to zaista i postane. Jer, tome ne ide u prilog činjenica da je Rusija tradicionalno naviknuta na lidersku ulogu u svetu koju je privremeno izgubila u vreme krize nakon raspada SSSR-a, ali koju je povratila zahvaljujući Putinovoj stabilizacionoj, pre svega, ekonomskoj politici, pa je veliko pitanje hoće li sve politički jača Rusija prepustiti lidersku poziciju u „Trećem putu“ Kini ili će naći liderski konsenzus sa tom zemljom, Indijom ili nekom od zemalja iz Latinske Amerike, kao što je svojevrsteno tu podelu liderstva ostvarila „velika trojka“ (Jugoslavija, Indija i Egipat) u Pokretu nesvrstanih zemalja.

U okviru navedenog problema, treba istaći specifičan pristup Republike Srbije problemu multipolarizma, s obzirom na to da se objektivno suočava sa nizom veoma značajnih bezbednosnih i političkih izazova, poput: problema suvereniteta i integriteta zemlje, sprečavanja kriminala i korupcije, migracije stanovništva itd. Stoga je Srbija bliža zalaganju za multipolarizam, nego drugim konceptima, sledeći dosledno politiku vojne neutralnosti, izgradnje integralne bezbednosti i pristupanja EU. Osim toga, Srbija uvažava činjenicu da pokazatelji razvoja najrazvijenijih država sveta, poput: SAD, Nemačke, Japana, Rusije i Kine pokazuju da je njihov uspešan nacionalni razvoj baziran upravo na nacionalnim, stratejskim, dugoročnim i planskim razvojnim dokumentima u kojima su tri vrste klasične neizvesnosti (neizvesnost u pogledu izazova, prilika i posledica) uspešno savladane, odnosno nađeni su adekvatni stratejski odgovori na stratejske izazove u savremenosti.²⁵ Ovo saznanje suštinski treba da opredeli Srbiju da svoj budući razvoj usmeri na osnovu nacionalne strategije (tzv. Velike strategije), koja još uvek ne postoji kao dokument, kao i nove nacionalne strategije razvoja, koje će na sistematski, dugoročan i planski način da odgovori na asimetrične pretnje nacionalnoj bezbednosti.

Zaključak

Nekontrolisani tehnološki razvoj, ratovi i jagma za profitom prateće su posledice globalizacije kao idejnog koncepta i ambijent za pojavu asimetričnih pretnji. Takođe, (zlo)upotreba savremenih naučnih dostignuća, pre svega u oblasti kibernetike, genetskog inženjeringa i vojne industrije, kao i slabljenje demokratskih institucija u svetu rezultiraju uništavanjem kulturnih dobara starih civilizacija, kao i razvojnih kapaciteta malih naroda, u savremenom „sukobu Davida sa Golijatom“, u borbi za moć i dominaciju u svetu u 21. veku.

Nasuprot bipolarizmu i unipolarizmu, 'Jedinstvo kroz razlike' postaje slogan širom sveta zagovornika multipolarizma i to, ne samo u Kini, Rusiji, Indiji, već i u Argentini i u drugim državama sveta. To se danas u znatnoj meri razlikuje od devize koju su odabrali Amerikanci u 18. veku započinjući svoj uspon kao svetska super-sila, čije vreme, po ekonomisti Saksu, ističe 2050. godine, kada će mesto vodećih sila zauzeti više zemalja iz različitih regiona sveta.

²⁵ Bergner, T. Jeffrey. *Novi svetski poredak, nove supersile: Nemačka, Japan, SAD*, – Beograd: „Beletra“, 1994.

Literatura

- [1] *Agenda item 55: Follow-up to the outcome of the Millennium Summit*, General Assembly United Nations A/59/565, 04-60231 (E) 301104. New York, 2. December 2004.
- [2] *A secure Europe in a better World – European Security Strategy*. – Brussels: Internet: <http://www.iue.eu.int/cms3fo/showpage.asp?id=391&lang=en>; 12. December 2003.
- [3] Aldos Huxley: *Brave New World* – London: Chatto and Windous, 1932.
- [4] Beyme von Klaus, *Suvremene političke teorije* – Zagreb: „Stvarnost“, 1977.
- [5] Bergner, T. Jeffrey. *Novi svetski poredak, nove supersile: Nemačka, Japan, SAD*, – Beograd: „Beletra“, 1994.
- [6] Дугин, А., *Геополитика постмодерне*, Преводилачка радионица Росић & Никола Пашић, Београд, 2009.
- [7] Goldvin, A. R., Kaufman, A., Schambra, A. W., (eds.): *Forging Unity Out of Diversity* – USA: The Approashes of Eight nations Washington, American Enterprise Insitute, 1989.
- [8] *Global Trends 2015: A Dialogue about the Future with Nongovernment Experts* – USA: National Intelligence Council, CIA, Internet: http://www.cia.gov/ncip/pubs/2015_files/2015.htm, December 2000.
- [9] Haushofer, K., *De la geopolitique*, Fayard, Paris, 1986, pp 20-24.
- [10] Meier, Ernst-Christoph., Nelte, Klaus-Michael., Schäfer, Heinz-Uwe. *Wörterbuch zur Sicherheitspolitik – Deutschland in einem veränderten internationalen Umfeld*. – Hamburg: Germany, Verlag E.S. Mittler & Sohn, 2006.
- [11] Naisbitt, J., *Global Paradox* – New York: 1995.
- [12] *Oxford Dictionary* – London: OXFORD UNIVERSITY PRESS, 1990.
- [13] Lord Acton, J., *Essays of Freedom and Power* – London: Glencoe/III, 1949.
- [14] Петровић-Пироћанац, Зоран. *Мали појмовник геополитике* – Београд: Центар за геополитичке студије Југоисток и Институт за политичке студије, 2004.
- [15] Russel, B., *The conquest of Hapiness* – London: 1930
- [16] Сакан, М., *Геополитика у савременом свету* (научна монографија) – Бања Лука: НУБЛ – Независни универзитет Бања Лука, 2012. стр. 23.
- [17] Сакан, М., *Дефинисање стратегије* – Београд: часопис „Војно дело“ бр. 2-3, 2002, стр. 23-26.
- [18] Симеуновић, Д., *Теорија политике (ридер)*, 1. Део, – Београд: Удружење „Наука и друштво“, 2002.
- [19] Стојковић, Б., *Безбедносни аспект националне стратегије развоја*. – Београд: (докторска дисертација) – Београд: Војна академија Универзитета одбране, 2013, стр.
- [20] Стојковић, Б., *Одређење појма развојна стратегија у савременој теорији политике* (магистарски рад) – Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2008.
- [21] Стојковић, Б., *Методологија процењивања изазова, ризика и претњи за потребе стратегијског менаџмента у области безбедности* – London: оригинални научни рад, часопис Министарства унутрашњих послова Републике Србије „Безбедност“, Година LV, број 3, UDK 355.432:005.21, YU ISSN 0409/2953, Београд, 2013, стр. 36-52.
- [22] Стојковић, Б., *Модел оптималне стратегије развоја Републике Србије*. – Београд: рад са научног скупа САНУ и Ректората Универзитета у Београду на тему: „Могуће стратегије развоја Србије“, од 20.11.2013.
- [23] *Војна енциклопедија*, том IX – Београд: Редакција Војне енциклопедије, 1975, стр. 190.

OSETLJIVOST ULOGE VOJSKE U BORBI PROTIV SAVREMENOG TERORIZMA

Dragan Jevtić, Željko Pajović i Aleksandar Dumić
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija

Očigledno je da će borba protiv globalnog terorizma potrajati dugo i biti naporna. Kao deo sistema bezbednosti jedne zemlje, vojska ima značajnu ulogu u borbi protiv ove pojave. U okolnostima određenih političkih i socijalnih uslova u društvu, upotreba vojske bi mogla da prouzrokuje negativne posledice na buduće unutrašnje političke odnose i ostvarivanje prava i sloboda građana u tom društvu. U izvršenju svoje uloge, vojska bi u ovoj borbi mogla da utiče na eskalaciju sukoba, kao i da podstiče stvaranje novih terorista. Ovaj rad ima za cilj da kritički razmotri efekte i posledice koje su vezane za osetljivost uloge vojske, a samim tim i njenu upotrebu u savremenoj borbi protiv terorizma.

Ključne reči: uloga vojske, terorizam, borba, pobuna, sloboda

Uvod

U poslednje dve decenije Evropska unija (EU) je nametnula stav da uloga vojske u demokratskim društvima ne bi trebala da bude fokusirana na unutrašnje pretnje. Ovo se manifestuje preko više trendova, predavanjem bezbednosti granica evropskih zemalja u ruke snaga unutrašnje bezbednosti – policiji, kao i smanjivanjem aktivnih sastava i odbacivanjem sistema regrutacije u velikom broju zemalja. EU je uvela trend demilitarizacije država fokusirajući se ka unutrašnjoj bezbednosti i izgradnji vojne sposobnosti usmerene spolja, kao delu sistema kolektivne bezbednosti.

Međutim, sa terorističkim napadima u Parizu „EU se probudila u novoj paradigmi: vojske na ulicama Francuske, Belgije i drugih zemalja, kao i izjave nekih vlada o povećanju vojnih budžeta i vojne intervencije protiv terorista u Siriji“.¹

Sa druge strane, postavlja se pitanje da li je vojska neophodna u savremenoj borbi protiv terorizma, tj. da li ona ima značajnu ulogu u ovoj borbi? Praksa pokazuje da su zemlje koje su koristile pristup održavanja sukoba niskog intenziteta imale bolji uspeh u borbi protiv terorizma nego što su to imale zemlje koje su sa korišćenjem vojske eskalirale situaciju u sukob visokog intenziteta. Uvažavajući činjenicu da SAD i NATO nisu uspele da pobeđe terorizam sa upotrebom vojske u Avganistanu u prošlih 15 godina, postavlja se pitanje da li je takva strategija neprikladna?

¹ Geir Moulson, German Cabinet Approves Military Intervention Against ISIS In Syria, The World Post, 2015, dostupno na: http://www.huffingtonpost.com/entry/germany-isis-syria_565dae34e4b072e9d1c32977, 30.10.2016. godine.

Definisanje pojma savremenog terorizma i njegovi oblici

U međunarodnom pravu još nije postignut konsenzus o opšte prihvaćenoj definiciji terorizma. Što se tiče njegove taktike i tehnike ratovanja, i pored brojnih definicija, teorija se još uvek suočava sa izazovom da napravi jasnu razliku između pobune, terorizma, ustanka, nereda i ratova nacionalnog oslobođenja.

Često ponavljani kliše u međunarodnoj politici je „da onaj ko je terorista za neke, za druge je borac za ljudska prava“.² Takva percepcija je glavni predmet rasprave u međunarodnoj zajednici (MZ), jer ona pre svega zavisi od operativnog pristupa pojedinih država prema savremenoj borbi protiv terorizma.

Akadske definicije terorizma potvrđuju da su najčešći elementi definicije terorizma nasilje kao metod, građani i vlada kao mete, izazivanje straha i iznuđivanje političkih ili socijalnih promena kao ciljevi, a veliki broj žrtava (kome teže teroristi) ukazuje na spektakularnost kao definicioni element terorizma. Politički motiv izvršioca je uslov da se neka radnja označi kao teroristička, jer je to jedina definicijska komponenta koja razdvaja terorizam od običnog kriminala. Budući da se značenje termina terorizam menjalo kroz istoriju kako bi se prilagodilo političkom riziku svakog narednog perioda – veoma je teško odrediti jednu trajnu definiciju terorizma. Najveći broj autora smatra da je politička komponenta jedna od bitnijih elemenata terorizma. To se može zapaziti i u bilateralnim ugovorima, zatim u zakonodavstvima velikog broja zemalja, kao i u dokumentima represivnih državnih organa.

Analizirajući dosadašnje definicije terorizma, jasno se uočavaju sledeći elementi terorizma: nasilje, strah, cilj i motiv. Nasiljem se demonstrira sila koja ima za cilj da prouzrokuje određene psihološke efekte (osećaja nesigurnosti, straha). U literaturi postoji visok stepen saglasnosti o tome da je nasilje najrelevantnija komponenta pri definisanju terorizma. Motiv terorista da izvrše nasilje za naučnike je još uvek nedostupan element terorističke aktivnosti. Terorističke aktivnosti nikada nemaju masovnu podršku građana i stanovništva. U slučaju da je imaju – onda to više nije terorizam, već se radi o gerili ili masovnom ustanku stanovništva. Zahtevi terorista nikada nisu realni niti utemeljeni na zakonu.

Uzroke savremenog terorizma možemo tražiti u zaoštavanju borbi razvijenih zemalja i velikih korporacija za prestiž na tržištu rada i kapitala. Njihov sukob temelji se na želji za sve većim bogaćenjem i kontrolom vitalnih izvora energije, strateških materijala i tržišta, ekonomskom jazu između razvijenih i nerazvijenih zemalja sveta, slabljenju značaja međunarodnog pravnog poretka i demokratizaciji međunarodnih odnosa.

Postoji niz primera iz nedavne prošlosti kada su se, pod okriljem uspostave demokratije i demokratskih poredaka, pojedine svetske sile uključile kao „svetski policajac“, te preuzele kontrolu u manjim i nerazvijenim zemljama sveta bogatih prirodnim izvorima nafte, plina i drugih energenata, pod izgovorom uspostave demokratskih načela vladanja i zaštite demokratskih prava svojih građana na teritoriji drugih zemalja (Irak, Avganistan, Libija, Sirija...).

Činjenica je da međunarodni pravni poredak nije identičan u svim državama sveta pa tako ni u našem neposrednom okruženju. Države članice Evropske unije nastojale su postići konsenzus i svoje domaće kazneno-pravno zakonodavstvo usaglasiti sa zakonodavstvom Evropske unije u pogledu definisanja borbe protiv terorizma, organizovanja i finan-

² David Benest, *British Leaders and Irregular Warfare in The Moral Dimension of Asymmetrical Warfare*, The Netherlands, 2009, p.170.

siranja kriminala kroz razne ilegalne izvore, u čemu su delimično uspele. Svaka država nastojala je kroz svoje domaće zakonodavstvo zadržati pravo na suverenitet te pravo na vlastitu borbu i zaštitu građana na svojoj teritoriji. Stoga danas imamo bitne razlike u pogledu i odnosu na terorizam i teroristički čin između različitih država i njihovih zakonodavstava. Zemlje koje još uvek nisu direktno ugrožene terorizmom imaju puno blaže kriterijume i stavove u kazneno-pravnom definisanju terorizma.

Tako svako posedovanje oružja, opasnog oruđa, eksploziva, eksplozivnih naprava i uređaja za čije poreklo građanin nema ili ne poseduje dozvolu ili odobrenje, u pojedinim se državama smatra direktnim terorističkim činom, a građanina proglašava teroristom sa predviđenim rigoroznim merama i kaznama.

Govoreći o terorizmu kao tipu nasilja, isti se može podeliti na oružani i neoružani, a danas se sve više govori i o otvorenom i prikrivenom terorizmu u svetu. Otvoreni terorizam najčešće izvode terorističke i ekstremističke organizacije samostalno ili pod pokroviteljstvom neke zainteresovane vlade s ciljem zastupanja svojih političkih i kriminalnih ciljeva, koji se podudaraju s ciljevima države, odnosno vlade pod čijim su pokroviteljstvom.

Za razliku od otvorenog terorizma, prikriveni terorizam se najčešće izvodi i planira od strane država u sklopu tzv. specijalnog rata protiv neke države, vlastitim snagama ili uz pomoć ekstremističkih i kriminalnih organizacija, a provodi se u tajnosti s ciljem slabljenja države nakon čega slede drugi otvoreni oblici konvencionalnog i nekonvencionalnog ratovanja. Tu se uglavnom koriste slabosti napadnute države u društvenom, ekonomskom, finansijskom, ekološkom i drugom smislu. Najčešće je to namerno izazivanje raznih zaraznih i epidemijskih bolesti kod ljudi, životinja i biljaka ili namerno izazivanje nacionalne netrpeljivosti, sukoba i nasilja, kao i puštanje u opticaj krivotvorenih novčanica, kriminal u privatizaciji i dr.

Ekološki (nuklearni, hemijski i biološki) i sajber terorizam moramo shvatati ozbiljno, jer iako još uvek netipične vrste ugrožavanja, one mogu prouzrokovati velike i teške posledice (napad u podzemnoj železnici u Tokiju 1995. godine kada je korišćen sarin). Sredstva, materijali, kao i potrebno znanje za izradu biološkog i hemijskog oružja danas su lako dostupni i nisu skupi, pa i siromašnije terorističke organizacije mogu posegnuti za takvim rešenjima.

Sajber terorizam koristi nove, modernije i tehnološki sofisticiranije sisteme i metodologiju kojom se napada na neki politički sistem. Opasnost je dvojaka: teroristi uz pomoć interneta mogu naneti nesagledive posledice po društvo (otežano telefonsko komuniciranje, problemi u prometu, sabotiranje funkcionisanja berze itd.), a ujedno ga koriste kao način komunikacije, kako međusobno, tako i prema javnosti, te kao oružje.

Promene, trendovi i izazovi upotrebe vojske u borbi protiv savremenog terorizma

Izazov u borbi protiv terorizma u poslednjih nekoliko decenija predstavljaju pokreti koji su u mnogim slučajevima blisko povezani sa etnonacionalističkim i verskim razlozima, političkim borbama za prevlast, ekstremnim grupama koje traže podelu vlasti itd., gde terorizam je samo sredstvo a ne cilj sam po sebi. Prema tome, postoji dugogodišnja deba-

ta oko toga da li je terorizam krivično delo ili čin rata, i koji je pravi razlog da se grupa koja koristi teror opredeli za ekstremno nasilje protiv države. Strategija koja bi se upotrebila u borbi protiv terorizma zavisi od načina percipiranja ove pretnje.

Obično, prioritetne snage u borbi protiv terorizma su policijske. Razlog za to je rešavanje problema pre njegovog eskaliranja, odnosno održavanje sukoba na nivou niskog intenziteta. Kada je reč o identifikovanoj pobuni, vlade obično preduzimaju mnogo veće mere. U tom slučaju neophodna je koordinacija svih državnih resursa i integracija svih političkih, socioekonomskih, pravnih, policijskih i vojnih sposobnosti kako bi se pobuna neutralizovala.

Mutacija savremenog terorizma je praćena rastućim trendom većeg angažovanja vojne snage u borbi protiv terorizma. Ovaj trend nije uzrokovan samo radi toga što kapaciteti policije nisu dovoljni, već što priroda terorizma postaje još ratobornija. Ako se pre tri decenije pretnja sastojala od tzv. usamljenih vukova i malih terorističkih grupa sa ograničenim ciljevima, sa pojavom Al-Kaide terorizam je postao globalna pretnja. Terorističke organizacije kao Al-Kaide i aktuelne Islamske države³ imaju dugoročnu viziju, globalne ambicije i zapadnim demokratijama su praktično proglasile totalni rat.

Postoji dilema o tome kakva je uloga vojske u savremenoj borbi protiv terorizma, kolika je efikasnost a kolika je šteta od upotrebe vojske u savremenoj borbi protiv terorizma, obzirom da angažovanje velikih snaga gura sukob od niskog ka visokom intenzitetu.

U uslovima koji postoje u današnje vreme, sa pojavom transnacionalnog terorizma koji ne poznaje granice, ono što se dešava u jednoj zemlji, ima veliki uticaj na međunarodne odnose. Upotreba vojske u borbi protiv terorizma može imati implikacije, prvenstveno na samu državu, a zatim i na međunarodne odnose. Zbog toga je neophodno da se zaista vidi da li je vojno angažovanje efikasnije od angažovanja policijskih snaga, odnosno, da li organizaciona kultura vojske daje adekvatan odgovor na savremeni terorizam. U ovom trenutku čini se da samo ponašanje terorista nameće vojni odgovor. Veliki broj svetskih teoretičara i analitičara se slažu da je to upravo i cilj terorista.

Opšte prihvaćeno mišljenje je „da je namera terorista bila da primoraju zapadne demokratije da žrtvuju slobodu na uštrb bezbednosti“.⁴ Prema tome, sama pojava vojnika na ulicama Evrope u 2015 godine bi se mogla protumačiti kao uspeh terorista. Teroristi u svojoj strategiji primenjuju neke gerilske opšte principe, kao navlačenje vojske da primeni nesrazmernu snagu i time da izazove kolateralnu štetu na civilno stanovništvo.

Upotreba vojske u borbi protiv terorizma može imati pozitivan uticaj na privremeno suzbijanje terorizma, ali i negativan uticaj na civilno društvo, politiku države i na ponašanje same vojske. Vojne snage u borbi protiv terorizma moraju da naprave seriju organizacionih promena, uključujući i proširenje svojih ovlašćenja u smeru obavljanja policijskih poslova. Procenjuje se da „za pobjedu u okviru kampanje protiv terorizma, državne vlade moraju mobilisati deset puta više vojnika od procenjenog broja terorista“,⁵ što je praktično mobilizacija i rekonstrukcija države za rat. To može značiti militarizovanje civilnog društva.

³ Islamska država (arapski: الدولة الإسلامية في العراق والشام) je poznata i kao Islamska Država u Iraku i Levantu ili Islamska Država u Iraku i Siriji. Ona je nepriznata teroristička država formirana 03.01.2014. godine, 29.06.2014. godine je proglasila kalifat na teritoriji Iraka i Sirije.

⁴ Andrew W. Neal, *Exceptionalism and the Politics of Counter-Terrorism: Liberty, Security and the War on Terror*, Routledge, London, 2010. p. 8.

⁵ Geraint Hughes, *The military's role in counterterrorism: examples and implications for liberal democracies*, Letort paper, Strategic studies institute, U.S. Army War college, Carlisle, 2011, p. 9.

Za razliku od protivpobunjeničtva, „protivterorizam u principu treba da sadrži više odbrambenih mera kako bi se umanjila sposobnost terorističke grupe da negativno utiče na stanovništvo, kao što je zabrana političkog delovanja, prisustva policije na javnim mestima i projektovanje psihološke operacije protiv terorista“.⁶ U okviru kampanje protiv terorizma trebalo bi se težiti ka uspostavljanju ravnoteže između slobode i bezbednosti, sa ciljem da se pokaže da sukob nije eskalirao. Ovo se obično radi kroz komunikaciju sa stanovništvom, kako bi se sprečila namera terorističke grupe da steknu simpatije stanovništva. Problem je u tome što ovo zahteva angažovanje većeg broja bezbednosnih snaga.

Pitanja koja bi mogla da se postave su: Da li se terorizam treba uzeti kao vojni problem? Do kojeg intenziteta terorizam predstavlja ne vojni problem, odnosno kada je neophodno da se veće vojne snage angažuju?

Vojska jedne zemlje se koristi u skladu sa Ustavom i zakonima te države. Iako ne postoje potpuno identični slučajevi, zapadne demokratije uglavnom imaju policiju za unutrašnju bezbednost, dok za odbranu zemlje od spoljnih pretnji imaju vojsku. Kako bi odgovorile na pretnje terorizma, neke države imaju vojne jedinice sa policijskim organima ili policijske jedinice sa vojnom strukturom, obukom i kapacitetima. To su snage odgovorne za oružani odgovor bliži vojsci, ali u sklopu Ministarstva unutrašnjih poslova. Na primer, u Turskoj, Srbiji i Francuskoj postoji žandarmerija, u Italiji karabinjeri, u Ruskoj Federaciji unutrašnja vojska, a u Makedoniji jedinica za brzo raspoređivanje.

U borbi protiv terorizma, zemlje mogu da se oslone na dva modela: da gone teroriste u skladu sa zakonom o oružanom sukobu ili po nacionalnom krivičnom zakonu. „Prvi je svojstven, može se reći i luksuz koji važi za velike zemlje koje imaju veći kredibilitet u MZ. One mogu sebi da priušte proglašavanje rata protiv terorizma i da ga tretiraju kao vojnu pretnju. Drugi model je tipičan za male zemlje, ograničenjima u njihovim krivičnim zakonima sprečava se korišćenje svih kapaciteta koji stoje na raspolaganju. One razmatraju terorizam kao krivično delo i procesuiraju teroriste kao kriminalce po krivičnom zakonu zemlje. Iako je ovaj model tipičan za male zemlje, on je takođe karakterističan i za liberalne demokratije“.⁷

Kada se deluje protiv unutrašnjeg terorizma, borba protiv terorizma, za razliku od borbe protiv pobunjenika, je ograničena u pravnom okviru. Ali kada teroristička pretnja dolazi spolja, vojska može biti angažovana na više načina: kao direktna ispomoć policijskih snaga i civilnih vlasti, za demonstraciju snage i projektovanje prisustva i kontrole, ili u direktnim akcijama protiv terorista. Veće zemlje mogu sebi priuštiti i preventivnu odbranu, da deluju pre nego što budu napadnute (što je sporno u smislu Povelje UN koja se odnosi na pravo rata). „Te države mogu obavljati tajne i prikrivene operacije, obaveštajne operacije, likvidaciju vođstva, čak i da izvrše promenu vlasti, kao u Iraku“.⁸

Nakon napada u Parizu 2015. godine, Francuska je počela da razmatra nacionalnu politiku o uslovima korišćenja vojske u borbi protiv terorizma na svojoj teritoriji. Pri tome, „u borbi protiv terorizma Francuska je angažovala više od 10.000 vojnika na ulicama velikih gradova. Samo u Parizu je bilo raspoređeno oko 5.000 vojnika za patroliranje i osigu-

⁶ Ibid, p. 22.

⁷ Tayfun Erbay, *The role of the military in counterterrorism: Unintended consequences*, Naval postgraduate school, Monterey, California, 2012, p. 6.

⁸ Geraint Hughes, Ibid, p. 52.

ravanje važnih objekata. Građani Pariza navikli su se na prisustvo vojnika, koji su bili na ulicama nakon pokrenute operacije „Sentinel“ nakon napada na Šarli Ebdo u januaru 2015. godine.⁹ Neposredno posle napada u Parizu, vojska je bila raspoređena i u Belgiji (Brisel), zbog prijavljenih pretnji i sumnji da teroristi planiraju napade u Belgiji. „Po prvi put posle 35 godina, zajedno sa policijom, stotine naoružanih vojnika je patroliralo Briselom, sa zadatkom da spreče terorističke napade, dok su vlasti pozivale građane da ostanu u svojim kućama, proglašavajući najviši nivo pretnji“.¹⁰ Ovo govori da savremeni terorizam prouzrokuje militarizaciju pojedinih zemalja EU po cenu veće bezbednosti.

Za razliku od IRA, čečenskih separatista, Kurdistsanske radničke partije, Hamasa, Hezbollaha i drugih grupa, koje uprkos ideoloških imaju i etnoreligijske i nacionalističke motive, novi trend terorizma je globalni rat sa ciljem redefinisavanja moći u međunarodnim odnosima. Samim tim, uloga vojska u savremenoj borbi protiv terorizma postaje sve značajnija, a njena upotreba postaje nužno zlo, neophodno za postizanje pobeđe nad terorizmom.

Tamo gde postoji previše policajaca, ne postoji sloboda, a tamo gde postoji previše vojnika, ne postoji mir, reči su kineskog pesnika Lin Jutanga. Ravnotežu između to dvoje nije lako pronaći, pogotovo kada se radi o misijama unutar neke zemlje. U tom kontekstu, evropske države, poput Nemačke i Austrije, razmišljaju o korišćenju vojnika u misijama unutar države, a sve radi efikasnije borbe protiv savremenog terorizma.

Ministar odbrane Austrije, Hans Peter Doskozil namerava, zbog pretnje od napada, ojačati elitnu jedinicu austrijske vojske. Specijalna jedinica treba dobiti veći broj pripadnika i dodatnu opremu, a Doskozil je najavio da će se u opremu investirati 35 miliona evra. On veruje da će borba protiv terorizma postati sve više zadatak vojske.

Dalje, Urih Kuen sa Instituta za bezbednosne studije Univerziteta u Hamburgu ističe da je upotreba naoružanih vojnika za unutrašnje misije u Nemačkoj jako retka i dozvoljena je samo u ekstremnim slučajevima. On smatra da su primeri Francuske i Belgije, gde se vojnici koriste u raznim situacijama na ulici, pokazali da prisustvo vojske ne mora značiti da postoji manja opasnost od napada. Baš situacije u tim zemljama pokazuju da je, kada se radi o muslimanima, važnija dobra integracija nego bilo šta drugo. U tom smeru, Nemačka bi morala naučiti od grešaka drugih i, na primer, omogućiti obrazovanje nemačkih imama na univerzitetima. Sa druge strane, u slučaju upotrebe vojske unutar zemlje, postoji opasnost da bi vlasti mogle početi razmišljati o tome da se bezbednosni problemi mogu rešiti samo vojskom. Istorija Nemačke je pokazala da postoje stvari koje govore protiv mešanja vojnika i civila.

Postoje nekoliko razloga koje ograničavaju upotrebu nemačke vojske u unutrašnjim misijama: nemačka policija ima specijalističku obuku vezanu za unutrašnju bezbednost, koja traje tri godine, dok vojnici nemaju tu vrstu obuke; vojska nema ovlašćenja koje ima policija i ne smeju, na primer, hapsiti ljude ili vršiti kontrole; rad policije je u nadležnosti nemačkih regija,¹¹ a kada bi došlo do upotrebe vojnika unutar zemlje, postojala bi mo-

⁹ CNN News, Security boosted as Europe scrambles to handle growing threats, 2015, dostupno na: <http://edition.cnn.com/2015/01/17/europe/europe-terrorism-threat/>, datum pristupa 02.11.2016 godine.

¹⁰ Aljazeera news, Army patrols deserted streets as Brussels on edge, 22.11.2015 godine, dostupno na: <http://www.aljazeera.com/news/2015/11/army-patrols-deserted-streets-brussels-high-alert-151121160847096.html>, datum pristupa 15.11.2016 godine.

¹¹ U Nemačkoj svaka regija ima specijalnu policijsku jedinicu, koja se koristi u talačkim krizama i u borbi protiv terorizma. U slučaju kada su policijske snage neke regije preopterećene, vlasti mogu tražiti da se tamo pošalju

gućnost da ih one iskoriste kako bi smanjile izdatke svojih policija; nemačka vojska je trenutno preopterećena zbog misija van zemlje.

Postavlja se pitanje da li bi upotreba vojske unutar Nemačke bila korisna kada bi se desio napad na više mesta istovremeno, da li bi vojska reagovala brže od nemačke vojne policije „Feldjager“. U tom slučaju, vojnici bi se mogli iskoristiti da osiguraju velika područja, a ne da razoružaju i onesposobe napadače. Može se zaključiti da upotreba vojske unutar zemlje ne znači da bi ona zamenila policiju, već bi sadejstvovala sa njom ka ostvarivanju zajedničkog cilja, pobeđe nad savremenim terorizmom.

Uticaj upotrebe vojske u borbi protiv savremenog terorizma na civilno društvo i međunarodne odnose

Pozitivna strana upotrebe vojske u borbi protiv terorizma se ogleda u mogućnosti brzog neutralisanja postojećih pretnji i demonstraciji države da se odlučno odbrani od budućih pretnji. Pri tome, vojska bi se morala koristiti u skladu sa državnim zakonima i da uzajamno deluje sa jedinicama koje su nadležne za borbu protiv nekonvencionalnih pretnji. Cilj mora biti da se sukob održi na niskom nivou intenziteta kako se ne bi izazvala dodatna značajna šteta i da postoji dobra koordinacija i sinhronizacija vojske sa policijskim snagama, koje su obično bolje upoznate sa situacijom na terenu i sa stanovništvom.

Većina evropskih zemalja je izabrala policijski pristup u borbi protiv terorizma, nakon iskustava koja su pokazala da je ovaj pristup efikasniji od vojnog. „Zapadne demokratije su uvek bile u nedoumici kako da se zaštite od terorizma i da ujedno uspostave ravnotežu između upotrebe vojnih kapaciteta i ometanja normalnog života građana“. ¹² „Britanija i Španija su primeri gde se u početku primenjivao vojni pristup, a onda se uloga vojske u borbi protiv terorizma smanjila na račun policije pri čemu se problem tretirao kao krivično delo“. ¹³ U Severnoj Irskoj, početna intervencija bila je zasnovana na zakonu o oružanom sukobu, a zatim se prešlo na gonjenje IRA u skladu sa krivičnim zakonom. Ovaj primer je uspešna studija o primeni vojske u borbi protiv terorizma, gde se „sa pravim politikama postižu bolji rezultati nego što bi bio slučaj sa izričitom upotrebom konvencionalnih snaga“. ¹⁴

Negativne posledice koje proizlaze od upotrebe vojske u borbi protiv terorizma mogu biti: eskalacija sukoba, stvaranje novih terorista i dodeljivanje vojsci veće moći, što može predstavljati pretnju demokratiji.

Eskalacija sukoba se manifestuje u trenutku kada vojska izađe na ulice gradova i započne da deluje sa većom snagom, što u očima građana znači rat. U pokušaju da brzo okonča sukob, naj verovatnije bi se angažovala prekomerna snaga koja bi nanela veća i

policajci iz drugih regija. Policijska jedinica koja je zadužena za borbu protiv terorizma na nivou države je GSG-9, a od prošle godine postoje i takozvane „BFE plus“ jedinice. Te jedinice su, tvrde eksperti, oformljene nakon napada na redakciju satiričnog magazina Šarli ebdo u Francuskoj. One posebno brzo reaguju na ekstremnim slučajevima i mogu uvek pomoći GSG-9 i policijama drugih zemalja.

¹² Ian M. Cuthbertson, *The Nature of the Terrorist Threat and National Responses to Terrorism: The British Case, in National Counter-Terrorism Strategies*, IOS Press, 2006, p.128.

¹³ Mikhail Rykhtik, *Asymmetric Threats and Counter-Terrorism Strategies in Russian National Counter-Terrorism Strategies*, IOS Press, 2006, p.166.

¹⁴ Tayfun Erbay, *The role of the military in counterterrorism: Unintended consequences*, p. 13.

nepotrebna oštećenja infrastrukture. Ovo bi dalje moglo uzrokovati ekonomske, socijalne i političke posledice, kao i posledice po spoljnu politiku. „Problem sa ovakvom upotrebom vojske je linearno postavljanje vojne organizacije protiv pretnje koja je nelinearna, kompleksna i koja uključuje razne aspekte društvenog života zemlje“.¹⁵

To znači da ukoliko vojska nije sposobna za nekonvencionalnu borbu protiv terorista, koji su u suštini neregularne snage, moglo bi se doći do neželjenog efekta i eskalacije sukoba. Stoga, u borbi protiv terorizma, u principu bi se mogle koristiti snage specijalnih jedinica.

Praksa pokazuje da angažovanje vojske u operacijama protiv terorista u zemlji može da izazove problem sa legitimitetom, kao i do stvaranja novih terorista. S obzirom na ne selektivnu upotrebu snaga, dolazi se do kolateralne štete, što stvara ogorčenje i frustraciju stanovništva. Ukoliko se stanovništvo saoseća sa teroristima, moglo bi da dođe čak i do priključivanje građana u terorističke redove. „Sve one zemlje koje u borbi protiv terorizma uključuju vojsku, rizikuju da stvore kontra-reakcije i umesto smanjivanje broja terorista da u stvari doprinesu ka povećanju njihovog broja“.¹⁶

Ratovi u Iraku i Avganistanu su dokazali da se teroristi gotovo uvek kriju među civilnim stanovništvom, terajući koalicione snage da načine što veće kolateralne štete i na taj način prouzrokuju bes kod stanovništva. U operacijama u kojima je vojska angažovana sa konvencionalnim sredstvima u savremenoj borbi protiv terorizma, neizbežno je da se greške i kolateralne štete prave na terenu.

Obično, teroristi su oni koji ne poštuju zakon oružanog sukoba i pravila ratovanja. Međutim, kada se zemlje suprotstavljaju sa prekomernom silom, onda je neizbežno da se prekorače ovlašćenja i da vojska započne da krši zakon. Takvi scenariji su priželjkivani od strane terorista, jer se na taj način pretvaraju u žrtve koje grade svoju legitimnost. Postoje brojni slučajevi u kojima male terorističke grupe rastu u masivnim pobunjeničkim pokretima i grupama branitelja ljudskih prava, samo zato što su države neodgovorno koristile vojsku da uguše njihove aktivnosti.

Budući da je između terorizma i pobune linija tanka, neke terorističke grupe grade političku platformu sa kojom bi bili predstavljeni kao legitimne snage u zaštiti prava određenih grupa. Kada država preuzima vojnu akciju protiv terorista, to može dovesti do podsticaja intenzivnog regrutovanja građana u redovima terorističkih grupa. Na taj način, vojska je od terorista stvorila mučenike i doprinela je njihovoj još većoj koheziji i popularnosti. Postoje brojni primeri u kojima teroristi često dobijaju podršku od lokalnog stanovništva u operativnom okruženju gde deluju, a akcija protiv njih samo povećava njihov broj preko motivisanja novih regruta. Ovo može biti potvrđeno podacima koji govore da je „broj terorista, članova ID u Siriji značajno porastao nakon niza operacija preuzetih od strane nekoliko zemalja koje su intervenisale vazдушnim napadima“.¹⁷ Primer za to je bila i strategija ETA u Španiji, „koja je uspeła da regrutuje nove članove preko iznuđivanja represivne akcije od strane države“.

¹⁵ Ibid, p. 7.

¹⁶ Ibid, p.3.

¹⁷ CNN News, ISIS can 'muster' between 20,000 and 31,500 fighters, 12.09.2014 godine, dostupno na: <http://edition.cnn.com/2014/09/11/world/meast/isis-syria-iraq/>, datum pristupa 18.11.2016. godine.

Kao što je prethodno u tekstu istaknuto, treća negativna posledica upotrebe vojske u borbi protiv terorizma je dodeljivanje vojsci veće moći. „Pri upotrebi vojske u borbi protiv terorizma postoji verovatnoća od poremećaja civilno-vojnih odnosa u državi“.¹⁸ To je moguće jer „da bi vojska bila efikasna, ona bi trebala dobiti veća ovlašćenja, od uobičajenih, i ulogu i zadatke koji obično pripadaju civilima“.¹⁹

Rečju, na račun veće bezbednosti, javlja se pretnja od gubitka slobode. Samim tim što vojska poseduje mnogo veću fizičku i vatrenu moć, ona se može pretvoriti u osnovni generator bezbednosti i na taj način postepeno nametnuti kao glavni faktor opstanka države.

Postoje brojni primeri u kojima vojska ima svoj primat i u kojima se ona polako pretvara u instituciju koja je „država u državi“. Ovo „pozicioniranje vojske u društvu može da dovede do militarizacije političkog sistema i veće uloge vojnih lidera u političkom procesu“.²⁰

Države koje se bore protiv terorizma u saglasnosti sa zakonitostima oružanih sukoba tretiraju borbu protiv terorizma kao rat i koriste sve raspoložive kapacitete. Ovo sebi ne mogu priuštiti sve zemlje, jer međunarodna reakcija prema različitim zemljama varira u zavisnosti od njihove političke, ekonomske i vojne moći. One zemlje koje mogu da sebi priušte upotrebu velikih snaga tretiraju teroriste kao nacionalnu, regionalnu ili globalnu pretnju, i otvoreno primenjuju oružanu silu kako bi ih uništili. Ali, tu postoji rizik od gubitka legitimiteta u borbi protiv terorizma i osude zemlje od strane MZ. Sa ovim se suočila Ruska Federacija u vreme Borisa Jeljcina, u periodu Prvog čečenskog rata, kada je vodila borbu protiv terorizma na svojoj teritoriji. Ruska Federacija je od strane zapadnih zemalja bila osuđena kao agresor zbog upotrebe nesrazmerne sile, jer je ruska vojska prouzrokovala značajnu kolateralnu štetu.

To znači da „u pokušajima borbe protiv terorizma, države mogu da koriste metode sa kojima je rezultat više štetan za demokratiju nego što je to sam terorizam“.²¹ Istovremeno, između ostalog „postoji i rizik od gubitka civilnog nadzora vojne moći od strane civilnih struktura, kao što se desilo u Argentini, Brazilu i Čileu u periodu 60-ih i 80-ih godina prošlog veka“.²²

Moderan primer je iskustvo „sa angažovanjem ruske vojske u borbi protiv čečenskih separatista u Drugom čečenskom ratu, što je dalje izazvalo negativne efekte u procesu demokratizacije i nazadovanje političkih reformi u smislu povratku ka autokratiji u zemlji“.²³ Vladimir Putin je na račun vojnih uspeha naglo stekao popularnost, što mu je dalje omogućilo da ojača političku poziciju u stilu tradicionalne ruske moći.

Prema tome, postoji široko liberalno mišljenje da, svi pokušaji države da angažuje vojsku sa većim ovlašćenjima doprinose da se građanska sloboda ograniči. „Ljudi, svetsno i dobrovoljno, zbog iluzije o bezbednosti se odriču slobode, dok u isto vreme, vojni odgovor protiv terorizma ne daje željene rezultate“.²⁴

¹⁸ Biljana Vankovska-Cvetkovska, *Vojskata i demokratijata*, NIP Nova Makedonija, Skoplje, 1995, str. 89.

¹⁹ Tayfun Erbay, *The role of the military in counterterrorism: Unintended consequences*, nav. delo, p. 5.

²⁰ Biljana Vankovska-Cvetkovska, *Ibid.*, p. 92.

²¹ Martha Crenshaw, *Introduction in the Consequences of Counterterrorism*, New York: Russell Sage Foundation, 2010, p. 2.

²² Tayfun Erbay, *Ibid.*, p. 11.

²³ Geraint Hughes, *The military's role in counterterrorism: examples and implications for liberal democracies*, p. 8.

²⁴ FCNL, *The Illusion of Security*, 11.06.2011 godine, dostupno na: https://www.fcnl.org/updates/the-illusion-of-security-12_datum pristupa 17.11.2016. godine.

S druge strane, rastuća uloga vojske u savremenoj borbi protiv terorizma ima potencijal da militarizuje međunarodnu politiku jer političari mogu početi da se previše oslanjaju na vojsku i da probleme rešavaju jedino sa upotrebom sile.

Borba protiv terorizma je asimetrična jer „teroristi, kao nedržavne akteri, raspolažu sa neuporedivo manjim kapacitetom, u odnosu vojske i policije. Baš to im daje prednost u odnosu na nezgrapne vojne formacije kojima mogu na relativno lak način da ugroze snagu i istovremeno iskoriste njihovu ranjivost“.²⁵ To je jedan od razloga što mnoge studije ukazuju da vojno rešenje u borbi protiv terorizma nije efikasno jer se sukob samo dodatno rasplamsava, pa se od terorizma dolazi do pojave klasične pobune.

Da li je vojna snaga efikasna u borbi protiv terorizma i dalje ostaje pitanje bez jasnog odgovora, „zato što se vojska obično fokusira na pobedu, dok praksa pokazuje da mora da se fokusira na efikasnost, i to merljivu uspehom, da se smanji uništavanje infrastrukture i uzrokovanje kolateralne štete“.²⁶

Ono što može da se konstatuje je da upotreba vojske u borbi protiv terorizma može istovremeno biti i korisna i štetna, bez razlike da li se vojska upotrebljava na domaćem terenu ili van nacionalnih granica.

„SAD u poslednjih 40 godina nisu uspele da identifikuju pravilnu strategiju vezanu za borbu protiv terorizma jer se previše oslanjaju na vojni pristup u odnosu na razumevanje izvora terorizama“.²⁷ I pored toga, SAD i ostale zapadne demokratije idu ka sve većoj upotrebi vojske u borbi protiv terorizma, što može da znači promenu paradigme međunarodne bezbednosti, a time i izgleda modernog društva.²⁸

Međutim, i pored oprečnih stavova i mišljenja, postoje određeni uslovi koji bi trebali biti ispunjeni da bi se vojska uključila u borbu protiv terorizma, na osnovu odluka nadležnih državnih organa u skladu sa zakonom:

– „Kada je teroristička aktivnost prerasla u gerilska dejstva ili ustanak, a policija nije u stanju da reši bezbednosni problem.

– Kada je država iznenada upala u talačku krizu većih razmera i koja pretila da ugrozi njene vitalne interese.

– Kada teroristi upotrebe NHB sredstva i izazovu NHB incident koji predstavlja bezbednosni rizik po stanovništvo, a jedino vojska je sposobna da izvrši dekontaminaciju i sprovede druge mere i aktivnosti kojima se sprečava ugrožavanje života građana i životne sredine.

– Kada teroristička organizacija izvede teroristički akt otmice plovećeg objekta na rekama na teritoriji sopstvene države, a koji prevozi ljude, materijalna dobra ili opasne materije u situaciji kada angažovanje policijskih antiterorističkih jedinica nije dovoljno“.²⁹

²⁵ Mikhail Rykhtik, *Asymmetric Threats and Counter-Terrorism Strategies in Russian National Counter-Terrorism Strategies*, p. 169.

²⁶ Ibid, p. 174.

²⁷ Louise Shelley, *Countering Terrorism in the US: The Fallacy of Ignoring the Crime-Terror Nexus in National Counter-Terrorism Strategies*, IOS Press, 2006, p. 203.

²⁸ Čarli Kegli, Judžin Vitkof, *Svetska politika – trend i transformacija*, Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka, Diplomatska akademija, Beograd, 2004, str. 658.

²⁹ Gaćinović Radoslav, „Uloga vojske u suprostavljanju terorističkim aktivnostima“, *Vojno delo*, 2/2015, Beograd, str. 180.

Kako bi se preventivno delovalo i na duge staze vodila borba protiv savremenog terorizma neophodno je napore usmeriti na aktivnosti države i društva radi suzbijanja osnovnih uzroka nastanka ove pojave u pravcu jačanja osnovnih poluga države i društva, njihove snage, kvaliteta, vitalnosti i demokratičnosti, koji se nalaze u njihovoj osnovi, zatim razvojem pravne države i sistema zaštite sloboda i prava građana i učvršćivanjem društvenih odnosa u svim segmentima života.³⁰

Zaključak

Iako se borba protiv terorizma u vojnoj nauci tretira kao sukob niskog intenziteta, događaji u poslednje dve decenija pokazuju da su se pojavile terorističke organizacije koje nameću sukob visokog intenziteta.

Neophodno je napraviti razliku o kakvim se teroristima radi, jer postoji velika razlika u motivima transnacionalnog i globalnog terorizma, koji ima globalne ambicije, za razliku od lokalnih (regionalnih) terorističkih grupa koje imaju lokalne i ograničene ambicije. Ovi drugi, često mogu biti pobunjenici sa drugim motivima, kojima države daju preveliko značenje terorista samo radi njihovog delegitimiranja ili iznuđivanja međunarodne podrške za njihovo suzbijanje.

Kada se govori o terorizmu tada je bitno naglasiti da tradicionalni terorizam konvencionalnim oružjem kao i tradicionalni načini ratovanja sve više „izumiru“ i pripadaju istoriji, a sve više i češće se pribegava nekonvencionalnim oblicima ratovanja, pa tako i terorizmu, koji su daleko jeftiniji, brži, učinkovitiji i postižu neuporedivo bolje i brže efekte prema onima kojima su usmereni. U pokušaju da unište teroriste, države rizikuju da koristeći ogromnu snagu neminovno dovode do ograničavanja slobode i pojava kolateralnih šteta civilnog stanovništva. Teroristi na taj način realizuju svoje ciljeve, pretvarajući demokratske države u destabilizatore mira.

Sve analize pokazuju da upotreba vojske u borbi protiv terorizma treba da bude poslednja opcija država. Cena koju bi moderno demokratsko društvo moralo platiti može biti eskalacija sukoba, ograničavanje slobode i potencijalno stvaranje novih terorista. Logika kaže da je neophodno da se preispita priroda terorizma kao fenomen i da se leči bolest, a ne simptomi. Dešavanja na Bliskom Istoku mogu se smatrati kao posledica vojničkog pristupa u „dugom ratu“ zapadnih zemalja u borbi protiv terorizma. Međutim, iako iskustvo pokazuje da je policijski pristup efikasniji nego vojni i da je bolje da se problem terorizma tretira kao krivično delo, moderni terorizam ima funkcije sa kojim naliči na pobunu u kojoj se koriste terorističke metode. Ova mutacija globalne pretnje terorizma će neminovno uticati na promenu inače osetljive uloge vojske u demokratskim državama.

U budućnosti, države će se suočiti sa dilemom o veličini vojne snage i operativnom pristupu u korišćenju vojske usled sve većeg preklapanja unutrašnjih i globalnih pretnji. Ako se zbog svog transnacionalnog karaktera terorizam počne smatrati kao vojni problem, neophodan će biti globalni odgovor i planiranje upotrebe vojske u koalicionim operacijama. Izvan tog konteksta, pitanje za političke lidere će biti sadržano u dilemi između sprovođenja militarizacije društva i istovremenog održanja ravnoteže između bezbednosti i slobode.

³⁰ Isto, str. 182-183.

Ako je upotreba vojske apsolutno neophodna i odlučujuća u savremenoj borbi protiv terorizma, onda bi se to moralo uraditi zajedničkim naporima zemalja u okviru međunarodnog prava. Pri tome, da bi se efikasno koristila, vojska bi morala dobiti veća ovlašćenja, što podrazumeva i neophodnost promena postojećih zakona koja su na snazi u raznim zemljama.

Literatura

[1] Andrew W. Neal, *Exceptionalism and the Politics of Counter-Terrorism: Liberty, Security and the War on Terror*, Routledge, London, 2010.

[2] *Војна енциклопедија*, том IX – Београд: Редакција Војне енциклопедије, 1975, стр, 1995.

[3] David Benest, *British Leaders and Irregular Warfare in The Moral Dimension of Asymmetrical Warfare*, The Netherlands, 2009.

[4] Geraint Hughes, *The military's role in counterterrorism: examples and implications for liberal democracies*, Letort paper, Strategic studies institute, U.S. Army War college, Carlisle, 2011.

[5] Гаџиновић Радослав, „Улога војске у супростављању терористичким активностима“, *Војно дело*, 2/2015, Београд.

[6] Ian M. Cuthbertson, *The Nature of the Terrorist Threat and National Responses to Terrorism: The British Case*, in *National Counter-Terrorism Strategies*, IOS Press, 2006.

[7] Louise Shelley, *Countering Terrorism in the US: The Fallacy of Ignoring the Crime-Terror Nexus in National Counter-Terrorism Strategies*, IOS Press, 2006.

[8] Martha Crenshaw, *Introduction in The Consequences of Counterterrorism*, New York: Russell Sage Foundation, 2010.

[9] Mikhail Rykhtik, *Asymmetric Threats and Counter-Terrorism Strategies in Russian National Counter-Terrorism Strategies*, IOS Press, 2006.

[10] Tayfun Erbay, *The role of the military in counterterrorism: Unintended consequences*, Naval postgraduate school, Monterey, California, 2012.

[11] Aljazeera news, Army patrols deserted streets as Brussels on edge, 22.11.2015 godine, dostupno na: <http://www.aljazeera.com/news/2015/11/army-patrols-deserted-streets-brussels-high-alert-151121160847096.html>, datum pristupa 15.11.2016 godine.

[12] CNN News, ISIS can 'muster' between 20,000 and 31,500 fighters, 12.09.2014. godine, dostupno na: <http://edition.cnn.com/2014/09/11/world/meast/isis-syria-iraq/>, datum pristupa 18.11.2016 godine.

[13] CNN News, Security boosted as Europe scrambles to handle growing threats, 2015, dostupno na: <http://edition.cnn.com/2015/01/17/europe/europe-terrorism-threat/>, datum pristupa 02.11.2016 godine.

[14] FCNL, The Illusion of Security, 11.06.2011 godine, dostupno na: <https://www.fcnl.org/updates/the-illusion-of-security-12>, datum pristupa 17.11.2016 godine.

[15] Geir Moulson, German Cabinet Approves Military Intervention Against ISIS In Syria, The World Post, 2015, dostupno na: http://www.huffingtonpost.com/entry/germany-isis-syria_565dae34e4b072e9d1c32977, datum pristupa 30.10.2016 godine.

UTJECAJ ORUŽANIH SNAGA NA ARAPSKO PROLJEĆE

Emir Šabanić

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

Diljem Bliskog istoka i Sjeverne Afrike, Tunis, Egipat, Libija, Sirija, Jemen, Bahrein – doživjeli su društvene i političke promjene tijekom ustanka kojim otpočinje Arapsko proljeće. Jedan od primarnih razloga zbog kojih dolazi do promjene režima je ponašanje i djelovanje vojske tokom navedene revolucije. S tim u vezi, rad će se fokusirati na složenost i komparativnu analizu civilno-vojnih odnosa, kao i pitanjima uzročno-posljedičnih varijacija vojnog ponašanja te analitikom u kojoj mjeri takvo ponašanje može pokušati zadržati, zamijeniti ili ukloniti autoritarni režim. Rezultati i ishod u navedenim zemljama koje je zahvatio pokret Arapskog proljeća variraju zbog jedinstvenog državnog sistema i uloge političkog i vojnog vrha te će se rad osvrnuti velikim dijelom i na povijesni značaj državnika koji je vladao u datom momentu svojom zemljom. Determinantna uloga državnog i vojnog vrha prema prosvjednicima varira u zavisnosti o kojoj je zemlji riječ. Situacija u kakvoj se nalaze neke od valom Arapskog proljeća zahvaćenih zemalja danas, posebno je analizirano u radu, apodiktički, uz realan prikaz civilno-vojnog odnosa i njegovih krajnjih rezultata.

Ključne reči: *Arapsko proljeće, revolucija, oružane snage, sigurnost*

Uvod

Arapsko proljeće je niz socijalnih, ekonomskih, sigurnosnih i vojnih događaja koji su krajem 2010. godine zahvatili većinu područja Sjeverne Afrike i jedan mali dio Azije. Dešavanja su pretežno zahvatila arapske zemlje, a prvi nemiri su izbili u Tunisu u 2010. i od tada se računa početak Arapskog proljeća.

Od početka pokreta Arapsko proljeće je zaokupiralo svjetsku javnost i tako će se nastaviti kroz cijeli proces i sve do danas javnost i dalje prati dešavanja u zemljama Arapskog proljeća.

Iskra pokreta upaljena je u Tunisu smrću trgovca koji se ubio samospalivanjem kao znak protesta protiv vlade i situacije općenito u Tunisu. Nedugo nakon toga pokret je dobio na podršku jer je ta smrt i njegov čin izazvao veliku galvanizaciju populacije u Tunisu, koji su svakim danom sve više izlazili da protestuju protiv vlade.

Za ovaj rad koristit će se dvije definicije Arapskog proljeća, prva je prema Oxford rječniku u kojem Arapsko proljeće predstavlja niz protuvladnih ustanaka u Sjevernoj Africi i

na Bliskom Istoku.¹ Druga definicija je prema Macmillan rječniku u kojem Arapsko proljeće je niz događaja koji sežu od političkih nemira pa do građanskog rata u zemljama Libije, Tunisa, Sirije i Egipta koji su počeli početkom 2011.² Obje definicije sadrže veliku količinu političko – civilnih ambicija i pokušaja demokratizacije društava ovih država. Pokret Arapsko proljeće je krenuo kao svrgavanje diktatora u ovim zemljama, ali kroz različite situacije i utjecaje razvit će se u nešto puno opasnije za te zemlje i za međunarodnu zajednicu generalno. Nezadovoljni narodi ovih arapskih država kroz godine trpili su diktaturu, kršenje osnovni ljudskih prava i razne druge oblike nasilja i nakon toliko godina samo im je bila potrebna jedna iskra da bi masovni protesti krenuli. Prije početka Arapskog proljeća većina ovih država suzbijala je djelovanje civilnog društva i veoma brutalno uništavala slobodu govora, javna kritika prema vladajućem režimu bila je kapitalno krivično djelo koje je u većini slučajeva završavalo smrtnom kaznom.

Arapsko proljeće je počelo u Tunisu zbog jednog lokalnog događaja koji je veoma brzo prerastao u regionalni pokret. Mohammed Bouazizi je bio lokani trgovac u Tunisu koji je radio da bi izdržavao svoju porodicu. U 2010. lokalna državna administracija zabranila mu je rad bez ikakvog objašnjenja, pokušavao je da dobije dozvolu za rad od guvernera ali umjesto toga njegova sva roba je zaplijenjena 17. decembra 2010. Ovaj događaj građanima Tunisa nije predstavljao nikakvo iznenađenje jer su kroz godine korumpirane vlade bili navikli na ovakva dešavanja. Svaki Mohammedov pokušaj da vrati svoju robu od vlade propao je i tako je 17. decembra 2010. došao ispred zgrade guvernera polio se benzinom i zapalio se, prolaznici su pokušali da ga spase ali bili su neuspješni i ovaj događaj označava i službeni početak Arapskog proljeća. Do tog momenta društvo u Tunisu veoma je rijetko imalo svoje mišljenje ili pokazivalo neke negativne emocije prema vladajućem režimu, ali nakon 17. decembra slika Tuniškog društva će se promijeniti. Veoma interesantna činjenica jeste da u modernoj historiji Tunisa postojala su samo dva predsjednika otkako su prestali biti Francuska kolonija 1956. Razlog ponašanja njihovog društva može se naći i u tome da jednostavno nisu dobili šansu da razvijaju svoje društvo od kolonije, prešli su u diktaturu što i nije predstavljalo neku radikalnu promjenu ka boljem. Razvoj civilnog društva Tunisa kao i svih zemalja pogođenih Arapskim proljećem bio je nepostojeći jer nije dozvoljena kritika vlade, što će na kraju i rezultirati socijalnim nemirima i svrgavanjem režima.

Utjecaj vojske će na svakoj zemlji ostaviti različite posljedice; ponašanje vojske ili vladajuće vojne strukture imat će značajne i dugotrajne posljedice u svakoj zemlji, neke će pasti u duboku anarhiju, druge će balansirati između vojnog režima i anarhije dok se u nekim zemljama ništa neće promijeniti osim predsjednika. Svi režimi koji su svrgnuti tokom Arapskog proljeća imali su vojnu tradiciju i oslanjali su se na utjecaj vojske u društvu da bi ostali na vlasti. Arapsko proljeće je imalo efekat preljevanja iz jedne države u drugu, krenulo je u Tunisu a i danas traje u Siriji. Vlasti ovih zemalja su bile replike jedna drugoj, zato je u većini slučajeva narod s oduševljenjem prihvatio svrgavanje diktatora. Utjecaj Arapskog proljeća se osjetio i u nekim stabilnim zemljama, nije to bilo u velikim razmjerama, ali dovoljno da vlada obrati pažnju na socijalna pitanja.

¹ Oxford Dictionaries. "Arab Spring." Oxford Dictionaries. 2017.
<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/Arab-Spring?q=Arab+Spring>.

² Macmillan Dictionary. "Arab Spring." Macmillan Dictionary. September 9, 2015.
<http://www.macmillandictionary.com/open-dictionary/entries/Arab-Spring.htm>. (17.09.2015).

Vladajući režimi država Arapskog proljeća imali su dva izbora, prvi da koriste vojsku i sigurnosne agencije da odmah na početku pokušaju da uguše ustanak ili da pokušaju nekim socijalnim reformama da smire protestante. Oba ova izbora su predstavljala rizik jer korištenje vojske za nasilno zaustavljanje ustanika u većini slučajeva bi dovelo do još većih i nasilnih protesta, dok s druge strane korištenje socijalnih reformi u većini slučajeva ne bi smirilo mase, jer su one bile ogorčene na režime na vlasti i njihov ostanak bi ih samo još više izrevoltirao. Svi režimi su se našli u nezavidnoj situaciji gdje je njihov odlazak s vlasti bio siguran, samo je pitanje vremena bilo, a taj faktor vremena i sudbinu režima će odlučiti ponašanje vojske. Arapsko proljeće će dati jasnu sliku da vladajući režimi i vojska su bili usko povezani, ali da to nije bila jedna struktura nego dvije frakcije međusobno ovisne. Da bi se prikazala jasna slika utjecaja vojske na Arapsko proljeće, njihovog odnosa sa vladajućim režimom i na kraju rezultati toga, ovaj rad će analizirati zemlje: Tunis, Egipat, Libiju, Siriju, Bahrein i Jemen, jer lekcije vojnog utjecaja na socijalne događaje su najočitiije u ovim primjerima.

Ove zemlje su uzete kao primjeri jer su dugo godina bile pod diktatorskim režimima i posljedice utjecaja vojske su vidljive i nakon Arapskog proljeća. U ovim zemljama vojska će se ponašati na dva načina: u Tunisu i Egiptu neće se miješati u proteste, dok u ostalim zemljama vojska će stati na stranu režima i braniti ga. Rezultati tih djelovanja će ostaviti dugotrajne posljedice na društvo i na demokratske procese u tim zemljama.

Početak Arapskog proljeća

Prema klasičnom tradicionalnom porijeklu, većina arapskih zemalja nakon odlaska kolonijalnih sila ostale su u autokratskom političkom sistemu, a veliki broj njih nije uspjelo da razvije niti osnovne demokratske principe i norme tokom dvadesetog stoljeća.

Godina 2011. definirat će se kroz historiju kao godina socijalnih promjena u arapskom svijetu, kada će većina diktatora pod pritiskom protestanata morati da odstupi sa svojih pozicija, ili će biti prisilno svrgnuti (Muammar Gaddafi).

Nakon decenija diktatorskih režima, društva arapskih zemalja su skupila hrabrost da se izbere za svoja demokratska prava. Od 1970. godine arapske zemlje imaju veoma jak priraštaj populacije, čemu svjedoči činjenica da od 128 miliona stanovnika koliko ih je bilo navedene godine, broj stanovnika se povećao na 360 miliona, dok se do 2050. godine predviđa da će ovaj broj dostići čak pola milijarde. Rastom populacije, rasle su i potrebe društva, međutim, vladajuća struktura tih zemalja nije obraćala pažnju na osnovne potrebe stanovništva, što će u finalu ishoditi veliko nezadovoljstvo. Prirodnim priraštajem, problem nezaposlenosti i pad standarda života, ponukao je veliki broj mladih ljudi da napusti svoju zemlju i budućnost potraži u nekoj drugoj. Navedeni problem bio je jedan od primarnih razloga koji je doveo do Arapskog proljeća.³ U arapskim zemljama sa autokratskim političkim sistemom koji ima visok nivo korupcije, mlade i obrazovane osobe teško pronalaze posao, a svoje nezadovoljstvo rijetko ili gotovo nikako nemaju mogućnost iskazati.

³ Mirkin, Barry. "Arab Spring: Demographics in a region in transition." Arab Human Development Reports. August 8, 2015. <http://www.arab-hdr.org/publications/other/ahdrps/AHDR%20ENG%20Arab%20Spring%20Mirkinv3.pdf>.

Iskra koja će pokrenuti događaje Arapskog proljeća nastala je u Tunisu, u ruralno slabo razvijenom gradu Sidi Bouzid, gdje je dvadeset šestogodišnji lokalni trgovac Tarek al-Tayeb Mohamed Bouazizi 17. decembra 2010. izvršio samospaljivanje.⁴ Sidi Bouzid se nalazio oko 250 km udaljenosti od glavnog grada Tunisa u kojem je radio kao lokalni trgovac bez dozvole za prodaju. Njegova porodica bila je veoma siromašna, a nabavljanje potrebne dozvole zahtijevalo je novac koji on nije imao i dodatno prehranjivao je cijelu svoju porodicu tim radom. Lokalne vlasti su 17. decembra zaplijenile svu njegovu robu i nakon nekoliko pokušaja da je vrati, istog dana otišao je pred zgradu lokalnog guvernera i zapalio se.⁵ Bouazizi je preživio zapaljivanje, ali je 4. januara 2011. podlegao od zadobijenih rana. U periodu njegove hospitalizacije, u posjetu mu je došao čak i tadašnji predsjednik Tunisa Zine el – Abidine Ben Ali, što je bio veoma diskutabilan potez pokušaja popravljivanja njegovog imidža u javnosti s obzirom da mu javnost nije bila naklonjena.

Bouazizi je posthumno dobio mnoge nagrade i priznanja te je zapamćen kao čovjek koji je promijenio Arapski svijet.⁶

Stanovnici Arapskih zemalja pod utjecajem mnogih faktora okupit će se iza Bouazizi-jevog djela i krenuti u demokratske reforme. Početak Arapskog proljeća u velikom broju će ovisiti o velikim i gusto naseljenim gradovima, jer će većina nezadovoljstva biti ispoljena baš u njima. Ruralni dijelovi nisu bili toliko povezani i ne dobijaju toliku pažnju. Veliki gradovi imali su svojih prednosti i nedostataka: dosta ljudi živjelo u gradovima i odziv na proteste bio je veoma visok, dok s druge strane najviše moći i sigurnost – vojnih snaga režima bilo je koncentrisano u gradovima i bilo je veoma lako koristiti represivne mjere nad protestantima. Zbog ove dvije činjenice u nekim zemljama osim Libije i Sirije, gerilsko ratovanje je izbjegnuto, protestanti su se okupljali na trgovima i univerzitetima – simbolima urbanog života. Zbog te urbane kulture, nasilje na protestima ostalo je na niskom nivou – ponovo sa izuzetkom Libije i Sirije. Režim je i dalje pokušavao represivnim mjerama da uguši proteste, a ovakvi potezi su samo još više razbjesnili protestante i umanjili režimov autoritet u samoj državi kao i na međunarodnoj sceni. Tokom događaja Arapskog proljeća, većina diktatora će izgubiti podršku svojih međunarodnih saveznika, izuzetak će biti Sirija koju će Rusija i Iran i dalje podržavati.⁷

Dosta utjecaja na okupljanje i galvanizaciju protestanata imat će društvene mreže poput Facebooka, Twittera i drugih stranica za komunikaciju putem interneta. Postojeći režim će imati dosta problema da prekine komunikaciju protestanata jednih sa drugima. Zbog toga međunarodna zajednica neće moći da zažmiri nad ovim događajima i bit će primorana da barem verbalno pruži podršku protestantima. Režim nije bio spreman niti tehnološki opremljen da suzbije ekspanziju protesta putem interneta. Naj važni faktor u razvoju Arapskog proljeća će biti vojska, čija uloga će odrediti mnoga društvena i politička dešavanja u tim zemljama.

⁴ Kareem, Fahim. "Slap to a Man's Pride Set Off Tumult in Tunisia." New York Times. August 15, 2015. http://www.nytimes.com/2011/01/22/world/africa/22sidi.html?_r=3&pagewanted=2&src=twrhp.

⁵ Ibid.

⁶ European Parliament News. "Sakharov prize laureates grateful for Europe's support to Arab Spring." European Parliament. August 29, 2015. <http://www.europarl.europa.eu/news/en/newsroom/content/20111214IPR34087/html/Sakharov-prize-laureates-grateful-for-Europe's-support-to-Arab-Spring>. (29.8.2015).

⁷ Nurullah Ardiç, "Understanding the 'Arab Spring': Justice, Dignity, Religion and International Politics" (Afro Eurasian Studies, Vol. 1, Issue 1: 8-52, 2012), 15-16.

Ponašanje vojske se kretalo u četiri pravca:

- Situacije u kojima se vojska ponašala jedinstveno bez osipanja i razbijanja vojnog jedinstva,
- u kojima je vojska pomagala režimu,
- gdje se vojska borila na strani protestanata i
- i gdje je vojska ostala neutralna ne pomažući nijednu ni drugu stranu.

Najvažniji faktor oblikovanja Arapskog proljeća bit će vojska i veoma brzo izgubit će svoj predznak socijalnih promjena i pretvoriti se u borbu za vlast – a u većini slučajeva u građanski rat.

Kao što je prethodno navedeno, ponašanje vojske neće biti isto u svim zemljama, ono će u većini slučajeva ovisiti o odnosu između vojske i režima, kao i samoj činjenici gdje je vojsci bolje – sa starim režimom ili sa protestantima. Ovaj rad će da približi sliku o evoluciji Arapskog proljeća iz socijalnog pokreta za ravnopravnost u arapskim zemljama do potpunog haosa i građanskog rata pojedinih zemalja, koliko u svemu ovome je imala udjela vojska, koji su odnosi bili vojske i režima ili lokalnog stanovništva. Također, da li postoji razlog zašto su ove zemlje otišle tako pogrešnim smjerom tako brzo nakon svrgavanja diktatora i koliko su diktatori pridonijeli funkcionalnosti tih zemalja u prošlosti. Te zemlje nisu bile demokratske, ali su bile funkcionalne, a situacija koja je sada tamo ne ispunjava ni jedan ni drugi uslov, većina nema funkcionalnu vladu, a još manje društvo.

Tunis

Tunis je jedna od zemalja u kojoj će vojna struktura djelovati protiv režima i stati na stranu protestanta. Od svoje nezavisnosti 1956, iste godine je uspostavljena i službena vojska Tunisa, a od samog početka vojska i politička elita imat će veoma dobar odnos koji će prevazilaziti administrativne odnose između vojske i politike u normalnim demokratskim zemljama.

Od 1956. pa do 2011. godine, Tunis će imati dva predsjednika bez obzira na regularno održavanje „demokratskih izbora“.⁸ Prvi predsjednik bio je Habib Bourguiba koji je bio na vlasti od 1957. do 1987. godine kada ga je sa vlasti uklonio tadašnji premijer Tunisa Zine El Abidine Ben Ali, budući predsjednik. Bourguiba je vladao trideset godina, iako su izbori održavani relativno redovno svakih pet godina po Tuniškom ustavu, i iako je Tunis kaskao u razvoju – on je biran većinom na svakim izborima. Godine 1987. tadašnji premijer Zine El Abidine Ben Ali svrgava Bourguiba, koristeći njegovu starost i nesposobnost u obavljanju predsjedničkih poslova kao izgovor. Od tada pa sve do 2011, sve izbore u Tunisu Ben Ali će dobiti sa 90 % glasova biračkog tijela, što je za izbore ponižavajuća činjenica.⁹ Ben Ali je imao veoma dobre odnose sa vojskom tokom dolaska na vlast, kao i većinu svog dugogodišnjeg mandata. Završio je vojnu akademiju u Francuskoj, a većina njegovih funkcija prije obavljanja funkcije predsjednika bila je u sigurnosno – voj-

⁸ Rouba Al-Fattal Eeckelaert, *The Arab Spring: Where do the Arab militaries stand and why?* (Egmont: Academia Press, 2012), 65.

⁹ Encyclopædia Britannica. "Zine al-Abidine Ben Ali." Encyclopædia Britannica. September 1, 2015. <http://www.britannica.com/biography/Zine-al-Abidine-Ben-Ali>.

nim agencijama Tunisa. Može se vidjeti da kroz njegovu raniju karijeru, uspio je da uspostavi veoma dobre odnose sa vojnim strukturama i da dobije njihovu podršku prilikom svrgavanja Bourguiba.¹⁰

Nakon odlaska Francuske i dobijanja nezavisnosti, Tunis nije imao priliku da razvija slobodno društvo i demokratiju. Politički sistem se razvio u diktaturu, a pojmovi kao sloboda i demokratija nisu primjenjivani u praksi. Kao što je već navedeno, nakon dva predsjednika i 50 godina nezavisnosti, u Tunisu će krenuti pokret Arapskog proljeća.

Nakon decenija socijalne depresije, ekonomske stagnacije i generalno društvene degradacije, Tunižane je napokon motivirala smrt Bouazizija da izađu na ulice i iskažu nezadovoljstvo u svojoj državi. Kako je protest krenuo i počeo da se razvija, Ben Ali-jevom režimu nije preostalo ništa drugo nego da upotrijebi vojsku u očuvanje svoje vlasti, pošto policija i druge sigurnosne agencije nisu uspjele da rastjeraju protestante. Problem za režim će predstavljati da tokom godina vojna i politička struktura Tunisa neće više biti bliska kao prije iz činjenice da tokom svih godina režim i nije imao neku potrebu da udovoljava vojnim zahtjevima, niti da im daje određene beneficije kako bih ih zadržali na svojoj strani. Raskol između vojnog i političkog vrha bio je prirodan.

Bez nekih većih ratnih prijetnji, nemira ili bilo kojeg drugog sigurnosnog rizika po političku strukturu Tunisa tokom godina, vojska je postala zanemarena od Ben Ali-jevog režima.¹¹ Bourguiba i Ben Ali kroz svoje vladavine nisu dopuštali oružanim snagama veliki utjecaj i moć; u javnom životu koristili su ih za javne radove i slali ih na mirovne misije u Africi, gdje nisu imali puno kontakta sa populacijom u Tunisu, a većinu svog vremena kada su bili u Tunisu stacionirani su manje naseljenim mjestima da bi se što više kontrolisali.

Za razliku od drugih arapskih zemalja koje ulažu dosta u oružane snage, Tunis je imao samo oko 40.000 vojnika, što i nije veliki broj i ulaganje u njihovu obuku i opremu bilo je na veoma niskom nivou.¹²

U poređenju sa ostalim zemljama Arapskog proljeća, na oružane snage Tunisa izdvajan je veoma mali dio GDP-a 1.2%, dok u drugim zemljama kao što su Libija i Egipat izdvajalo se oko 3% GDP-a. Samim tim može se vidjeti da su oružane snage Tunisa bile na margini političkog i društvenog života Tunisa, šta više režim ih je diskriminirao što će se na kraju ispostaviti kao kobna greška.¹³ Kada su protesti u Tunisu već izmakli kontroli, Ben Ali je uputio zahtjev generalu Ammar-u da interveniše oružanim snagama i uguši protest, što je ovaj ignorisao i brzo nakon toga 14. januara 2011. pobjegao je u Saudijsku Arabiju.¹⁴ Vojni vrh Tunisa sa Ammar-om na čelu savjetovao je i insistirao da Ben Ali napusti zemlju jer nisu mogli garantovati sigurnost u zemlji ako on ostane.

Početak Arapskog proljeća sigurnosna situacija u Tunisu je bila veoma haotična. Ben Ali je naredio policiji, Intervencionim snagama (Intervention Forces) i Tuniškim Od-

¹⁰ Ibid.

¹¹ Larbi Sadiki, "Bin Ali's Tunisia: Democracy by Non-Democratic Means" (British Journal of Middle Eastern Studies 29, no. 1, 2002), 57-78.

¹² Querine, Hanlon. "Security Sector Reform in Tunisia A Year after the Jasmine Revolution." United States Institute of Peace. Special Report. United States Institute of Peace. September 2, 2015. <http://www.usip.org/sites/default/files/SR304.pdf>

¹³ Ibid.

¹⁴ Alexis, Arieff. "Political Transition in Tunisia." Congressional Research Service. 5-8. September 5, 2015. <https://www.fas.org/sfp/crs/row/RS21666.pdf>

brambenim Snagama (Tunisian Armed Forces) da brane prostorije državne administracije i na početku su to radili jer vojni vrh još nije bio odlučio da li će podržati režim.¹⁵ Ova neodlučnost oružanih snaga se odrazila u tome da su vagali na kojoj strani će im poslije pobune biti bolje – da li će ih režim više cijeniti ako im pomognu, ili će im biti bolje kada opozicioni političari dođu na vlast.

Prije odlaska iz Tunisa, Ben Ali je pokušao da uspostavi kontrolu nad oružanim snagama tako što je naredio da se Ammar uhapsi, ali to je bilo bezuspješno jer nakon pritiska od protestanata i oružanih snaga brzo je napustio Tunis. Nakon toga, Ammar je preuzeo ponovo kontrolu nad vojskom i pružio podršku novom predsjedniku Tunisa Mohamed Ghannouchi.¹⁶ Oružane Snage Tunisa su se više ponašale političko – strateški, čekajući pravi trenutak za svoju odluku na koju će stranu stati. Oružane snage Tunisa će djelovati kao faktor promjena u zemlji: potpuno će se okrenuti protiv režima i stat će na stranu protestanata i demokratski izabраниh predstavnika.

Veoma značajna činjenica je da oružane snage nikada nisu bile etnički homogene i da tokom Arapskog proljeća nisu pokazale favoriziranje neke etničke skupine; zbog takvog ponašanja u poređenju sa drugim zemljama, Tunis će imati relativno mirnu tranziciju tokom i poslije Arapskog proljeća.

Revolucija je utjecala na sve segmente života u Tunisu: turizam koji je sačinjavao veliki dio ekonomije je u naglom padu radi političko – sigurnosne nestabilnosti, a i konstantni protesti otvorili su vrata mogućem ulasku terorista na teritoriju Tunisa. Sigurnosna nestabilnost je direktna posljedica neulaganja i ignorisanja oružanih snaga i sigurnosnih agencija i to je otvorilo vrata za prelazak izbjeglica iz drugih zemalja i djelovanje afričkih militantnih grupa na području Tunisa. Sekularna populacija je nosila revoluciju na svojim leđima, elementi ekstremnog islama bili su veoma rijetki, ali kako vrijeme prolazi – a situacija se ne poboljšava, ekstremizam prima sve veću popularnost među stanovnicima. Atentati na političare počeli su da se dešavaju, tako da je 2013. ubijen Chokri Belaid. Tuniška policija otkrila je Islamske ekstremiste za ovo zlodjelo.¹⁷

Posljedice Arapskog proljeća i danas su prisutne u Tunisu na svim nivoima društvenog života, od svrgavanja Alija društvo i politički život pokušao je da se stabilizuje, ali bezuspješno, nacrt novog ustava je brzo urađen i prihvaćen, ali njegovo provođenje i stabilnost vlade još su uvijek na niskom nivou. Najveći problem za Tunis predstavlja veoma loša sigurnosna situacija, gdje su se već od početka revolucije stvorile velike šanse za infiltraciju terorističkih grupa, tako je već 2011. utvrđeno da je nekoliko individua koje pripadaju Al-Qaeda-i ušlo u Tunis; isto tako porast islamskog ekstremizma zabilježen je u lokalnoj populaciji gdje su ciljevi protesta i napada postale zapadnjačke institucije i individue.¹⁸

¹⁵ William Parsons and William Taylor, "Arbiters of social unrest: Military responses to the Arab spring: The Arab spring: a new phenomenon that requires new model" (United States Military Academy, West Point, 2011), 10.

¹⁶ The Economist. "A dictator deposed." The Economist. September 6, 2015. http://www.economist.com/blogs/newsbook/2011/01/tunisias_troubles

¹⁷ Al-Akhbar. "Tunisian Salafis attack police station, one killed." Al-Akhbar. September 7, 2015. <http://english.al-akhbar.com/content/tunisian-salafis-attack-police-station-one-killed>

¹⁸ Robert Joyce and Asma, Smadhi. "Tunisia's Arab Spring: Three years on." Aljazeera. September 10, 2015. <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2014/01/tunisia-arab-spring-three-years-20141146353728616.html>

Zbog duge represije u kome je društvo Tunisa živjelo, naglih promjena koje su se desile i nespremnosti društva da prihvati i prođe kroz demokratske promjene, Arapsko Proljeće u Tunisu u najboljem slučaju dalo je polovičan uspjeh, možda su dobili određenu dozu slobode, ali su to platili otvaranjem svojih granica puno većem zlu kao što su Al-Qa-eda, kao i Afričke militantne grupe koje zbog nestabilnosti sigurnosnog sektora mogu da prelaze nesmetano granice država.

Ponašanje oružanih snaga Tunisa može se okarakterisati kao oportunističko. Ben Alijev režim nije se odnosio prema njima kao što su oni željeli ali nisu bili dovoljno jaki da ga svrgnu, a nisu imali ni podršku populacije; prvom prilikom kada im se stvorila ta šansa oni su je iskoristili. Oružane snage stale su na stranu pobunjenika samo zbog svog interesa, jer pod novom vladom kojoj su pomogli da dođe na vlast – njihovo stanje se jedino može popraviti.

Egipat

Val revolucije iz Tunisa proširio se i na ostale regionalne zemlje. Egipat je bio jedna od njih. Kao i druge regionalne zemlje, Egipat je imao sličan politički život; tzv. demokracija u dugogodišnjem postojanju Egipta uspjela je da izglasa samo četiri predsjednika (tradicionalno sa velikom većinom glasova sve do 2011).

Moderne Oružane snage Egipta osnovane su 1820. godine i za razliku od Tunisa imaju veliku tradiciju i utjecaj u Egipatskom društvenom životu. Arapsko – Izraelski sukobi počeli su 1948, a Egipat je imao veliku ulogu u svakom od sukoba, tako da je formiranje jakih oružanih snaga bila neophodnost jer je region bio nestabilan, a sama država je bila u opasnosti od izraelske agresije. Konstantni konflikti sa Izraelom oslabili su oružane snage, a uporedo je padao i moral u društvu jer je Egipat doživljavao niz poraza. Najvažnija godina za oružane snage bila je 1973, kada je vojska prešla Suez i pobijedila izraelske snage.

Društvo i oružane snage tradicionalno imaju veoma blizak odnos gdje se događaji na jednoj strani odražavaju na drugu, za razliku od Tunisa gdje vojska nije imala toliki utjecaj u društvu. Simbioza između oružanih snaga i društva bit će prikazana najbolje u događajima Arapskog proljeća gdje će vojska odlučno stati na stranu protestanata.

Dugogodišnji Egipatski diktator Hosni Mubarak ima vojnu historiju; završio je Egipatsku Vojnu Akademiju, poslije toga Vazduhoplovnu Akademiju; brzo je napredovao kroz redove i postao komandant Vazduhoplovne jedinice. Njegov rast u oružanim snagama nije stao i tako je već do 1970. postao zamjenik Ministra Odbrane. Sukob iz 1973. donio mu je mitski status u Egipatskom društvu gdje su zračne snage pogodile 90% svojih meta, nakon toga je dobio suverenu vlast nad vazduhoplovnim snagama Egipta.¹⁹ Već 1975. njegova vojna karijera počela je da daje rezultate i u političkom životu predsjednik Sadat ga imenuje svojim zamjenikom; to mu daje široke ovlasti što se tiče unutrašnjeg života Egipta, dok Sadat ostaje posvećen međunarodnim odnosima. Ovakvim razvojem događaja, on preuzima suštinsku kontrolu nad državnim aparatom a samim tim i drža-

¹⁹ CNN. "Hosni Mubarak Fast Facts." CNN News. September 10, 2015. <http://edition.cnn.com/2013/01/07/world/meast/hosni-mubarak--fast-facts/>

vom, dok brzo nakon toga postaje i jedna od glavnih figura u Nacionalno Demokratskoj Stranci (National Democratic Party). Njegov vojno – politički uspjeh donosi mu mitski status u Egipatskom društvu.

Godine 1981. i atentat na predsjednika Sadat-a od islamskih ekstremista označit će početak njegove vladavine, te zbog svoje popularnosti iste godine pobijedit će na izborima i postati šesti Egipatski predsjednik. Njegov „demokratski“ mandat trajat će 30 godina i tradicionalno kroz sve izbore imat će visok procenat podrške Egipćana.²⁰ Njegova diktatura bit će obilježena ekonomskom i društvenom stagnacijom Egipta, dok će hijerarhija oružanih snaga ostati privilegovana klasa. Njegova popularnost u Egiptu bila je u konstantnom padu, ali to nikada nije bilo prikazano na izborima (svaki put bi osvoji preko 90% glasova), dok je njegov međunarodni status bio pozitivan imao je podršku međunarodnih sila, posebno USA jer je uspio da ekstremne elemente društva drži pod kontrolom i nije im dao utjecaja u političkom životu. Unutrašnje stanje u državi, a i međunarodno ponašanje (posebno odnos prema Izraelu – Palestinskom sukobu) rezultirao je visokim nezadovoljstvom u Egipatskom društvu. Visoka nezaposlenost, loša ekonomska i društvena situacija, demoralisano društvo doveli su do toga da masovni protesti u Egiptu počnu 2011, gdje su protestanti tražili odlazak Mubaraka, raspisivanje demokratskih izbora, dolazak nove vlade koja bi bila refleksija trenutnog stanja i zahtjeva protestanata.

Egipatski nemiri vuku porijeklo iz Tunisa, a i kroz cijeli događaj ostali su usko povezani dajući podršku jedni drugima u teškim trenucima. Centar moći Mubarakovog režima, Egipatskog društva i sigurnosne situacije u državi jesu oružane snage Egipta, Centralne Sigurnosne Snage (Central Security Forces), policija i obavještajne i kontraobavještajne agencije. Sve vrijeme dok je Mubarak kontrolisao ove elemente, njegov režim bio je siguran, a udaljavanje vodećih ljudi u ovim strukturama od političkog vrha značio je i sam kraj.

Status i ponašanje oružanih snaga Tunisa i Egipta ima neke velike suštinske razlike koje su dugotrajno formirale zemlju. Za razliku od Tunisa, oružane snage Egipta posjeduju veliku ekonomsku moć i samim tim utjecaj na ekonomsku situaciju u zemlji. Većina analiza definišu ih kao ekonomsko carstvo koje je uključeno u gotovo sve vrste ekonomije i privrede od industrije, agrokulture, telekomunikacija pa sve do uslužnog sektora i turizma.²¹ Oružane snage bile su ekonomski neovisne, nisu bile etnički, plemenski ili religijski povezane s režimom, uživale su veliko poštovanje u društvu i zbog takvog statusa tokom revolucije imale su opciju da biraju jer u slučaju da režim padne njihov status ne bi bio poljuljan.

Tokom svoje vladavine Mubarak je uspio je da kontroliše vojsku dajući im povlašteni ekonomski položaj, veoma je čudno zašto ga je vojska u tako ključnim momentima izdala i priključila se protestantima. Ovakvo ponašanje oružanih snaga proizvedeno je željom postojeće vojne hijerarhije za opstankom. Tokom posljednjih nekoliko godina svoje vladavine, Mubarak se distancirao od vrha oružanih snaga i počeo je da favorizuje civilne individue političkog režima, dajući im finansijske beneficije – što i nije ravnodušno prihvaćeno od oružanih snaga. Ovakvim ponašanjem Mubarak je pokušao da osigura lagani

²⁰ Ibid.

²¹ Robert Springborg, "Economic Involvements of Militaries" (International Journal of Middle East Studies, Volume 43, Issue 03, 2011), 397-399.

prenos moći na svog sina Gamel Mubaraka, koji je puno popularniji u civilnim elementima Egipatske politike. Ideja da Gamel bude budući predsjednik Egipta, nije se nimalo svidjela vrhu oružanih snaga. Generali su se osjećali da gube moć zato što su njihovi ekonomski interesi ignorisani, njihovi savjeti u vezi ministarskih pozicija nisu slušani i sveopći pad njihovog utjecaja na politička dešavanja, posebno na odabir budućeg nasljednika.²²

Oružane snage će pokušati da ovakav razvoj događaja predstave kao njihovo poštivanje volje naroda i da neće napadati protestante i time će pokušati da održe visok nivo popularnosti među Egipatskim stanovništvom

Sigurnosne agencije koje su ostale uz režim pokušale su da suzbiju protestante. ali zaustavljanje nemira bilo je nemoguće sve dok je Mubarak na vlasti. Pred kraj Mubarakove vladavine vojska se po prvi put uključuje u politička dešavanja, obećavajući da će osigurati demokratsku tranziciju na sljedećim izborima. Ali, većinom protestanti su odbijali ovakvu opciju, jednostavno nisu željeli Mubaraka na vlasti, te opcija da bi on ili neki njegov izabranik se mogao kandidovati na sljedećim izborima bila je ne prihvatljiva. Protestanti su odlučili da igraju na kartu njihovog odnosa sa oružanim snagama, stvarajući još veći pritisak. Indirektno su utjecali na vrh oružanih snaga da u potpunosti napusti Mubaraka. Nakon ovih dešavanja i definitivnog razlaza između režima i oružanih snaga, režim nije više mogao da preživi bez podrške oružanih snaga i tako je 11. februara 2011. Mubarak odstupio sa funkcije predsjednika. Glavni faktor njegove smjene bile su oružane snage, jer da su ga one podržale puno bi se duže zadržao na vlasti i protesti bi bili puno nasilniji nego što su bili.²³ Vlast nad Egiptom u periodu tranzicije do sljedećih izbora preuzelo je Visoko Vijeće Oružanih Snaga (Supreme Council of the Armed Forces – SCAF); vijeće se sastojalo od 21 visoko-pozicioniranog vojnog lica. Kao što se može vidjeti, vojska je ostala odlučujući faktor i nakon Mubaraka; u ovom periodu na političkoj sceni pojavit će se mnoge političke struje od kojih znatan broj bit će izrazito desničarsko-ekstremistički orijentisano. Ovakav razvoj događaja djelovat će destabilizirajuće na ionako veoma lošu sigurnosnu situaciju u Egiptu; Muslimansko Bratstvo u Egiptu (Muslim Brotherhood in Egypt) zbog svoje ekstremne i antizapadnjačke retorike preuzet će i iskoristiti val promjena Arapskog proljeća u toj zemlji. U tim trenucima revolucija će prestati da bude pokret ljevičara pretvorit će se u pokret ekstremnih islamističkih grupa.²⁴

Glavni razlog raskola između Mubaraka i vojnog vrha jeste njegovo insistiranje da mu sin preuzme državu nakon njega; Gamal Mubarak u zadnje vrijeme nije bio popularan u vojnom vrhu jer se kretao u skupini tzv biznismena koji su željeli da u Egipat implementiraju neke dijelove zapadnjačkog ekonomskog liberalizma. U ovakvom razvoju događaja oružane snage bi izgubile dosta svog ekonomskog utjecaja nad Egiptom – to jednostavno nije bilo prihvatljivo čim su bili svjesni toga Mubarak je izgubio njihovu podršku.²⁵

²² Jeff, Martini and Julie Taylor. "Commanding Democracy in Egypt." Foreign Affairs. September 10, 2015. <https://www.foreignaffairs.com/articles/north-africa/2011-09-01/commanding-democracy-egypt>

²³ Hafez, Ghanem. "Egypt's Difficult Transition: Why the International Community must stay Economically Engaged." Brookings. September 11, 2015. http://www.brookings.edu/~media/research/files/papers/2014/01/egypt-transition-economy-ghanem/arab-econpaper1hafez-v3_mr.pdf

²⁴ Ibid., 15, 16.

²⁵ Wendell, Steavenson. "On the Square." The New Yorker. September 13, 2015. <http://www.newyorker.com/magazine/2011/02/28/on-the-square-wendell-steavenson>

Oružane snage kontrolisati će Egipat sve do 2012. Godine; njihova vladavina bit će obilježena suspenzijom ustava i raspuštanjem oba doma Egipatskog parlamenta. Godina 2012. bit će obilježena socijalnim i političkim previranjima, tako da će na predsjedničkim izborima 2012. godine pobijediti Mohamed Morsi – član Muslimanskog bratstva.²⁶ Pobjedom Morsija revolucija će dobiti neki novi pravac – ekstremno – desničarske struje će slaviti pobjedu, dok oni koji su pokrenuli revoluciju i dalje će ostati na ulicama. Protesti će se nastaviti i postati čak nasilni, gdje će biti zabilježen veliki broj incidenata – posebno prema ženskoj populaciji. Protestanti će tražiti ostavku Morsija i hiljade ljudi će pokušati da uđe u predsjedničku palatu: novoizabrani predsjednik će upotrijebiti sigurnosne snage da ovo zaustavi ali sukob između protestanata i sigurnosnih snaga će izmaći kontroli.

Društvo Egipta i nakon demokratskih izbora nije bilo zadovoljno rezultatima jer su rezultati revolucije bili nezadovoljavajući. Morsi je iznevjerio suštinu Arapskog proljeća jer umjesto da stabilizuje Egipat – on je otvorio vrata ka novim nemirima i samim tim velikom infiltracijom terorističkih grupa. Dajući oružanim snagama što veće ovlasti u obračunu sa protestantima, on je pokušao da smiri situaciju ali to nije bilo moguće jer kao i sa Mubarak-om protestanti su željeli da on ode i ništa drugo ih nije smirivalo.²⁷ Nakon višemjesečnih i veoma nasilnih protesta u julu 2013. godine pod pritiskom javnosti oružane snage su smijenile i uhapsile Morsija, suspendovali ustav i objavili da je ovo početak Egipatskog puta ka stabilnosti.

Godinu dana nakon smjenjivanja Morsija, Egipat je imao nove opšte izbore na kojima je uvjerljivo pobijedio General Abdel Fattah al-Sisi.²⁸ S ovakvim razvojem događaja, ekstremni elementi Egipatskog društva ostali su nezadovoljni dok su oružane snage ponovo dobile svog čovjeka na predsjedničkoj poziciji.

Utjecaj oružanih snaga na Egipat, posebno tokom Arapskog proljeća (i nakon toga je više nego očigledan, njihova motivacija za djelovanjem zasnivala se na tome da ne izgube ono što su već stekli i ako je moguće da povećaju svoju kontrolu nad Egiptom. I sve to da bude urađeno, a da ne izgube podršku društva. Podrška društva oružanim snagama je veoma značajna jer im je samim tim davala politički legitimitet da se miješaju u političke događaje. Egipat je samo nakon tri godine od Mubaraka dobio novog predsjednika koji svoj politički i društveni uspjeh duguje oružanim snagama. Jedina pozitivna stvar ovih događaja jeste da je ekstremistički val Egipatske politike do neke mjere usporen dolaskom Sisija na vlast.

Libija

Zbog svoje izuzetno značajne geografsko-strateške pozicije, koja je u direktnom kontaktu sa Evropskom, Afričkom i Azijskom kulturom, te bogatim naftnim resursima, Libija se našla u vrlo sličnoj situaciji poput Egipta i Tunisa, 2010. godine.

²⁶ CNN. "New president: Egypt turns page to new era." CNN News. September 13, 2015. <http://edition.cnn.com/2012/06/30/world/africa/egypt-morsi/>

²⁷ Ahrām Online. "Port Said confirms 3 civilians, 2 police dead: Health ministry." Ahrām. September 15, 2015. <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/66058/Egypt/Politics-/Port-Said-confirms--civilians--police-dead-Health.aspx>

²⁸ Aljazeera. "President Morsi overthrown in Egypt." Aljazeera. September 15, 2015. <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2013/07/20137319828176718.html>

Libijom je vladao dugogodišnji ekscentrični diktator Muammar Gaddafi, koji političku karijeru prvenstveno duguje svojim ranim počecima u oružanim snagama, čije iskustvo je iskoristio u političke svrhe. Da bi se razumjelo ponašanje Libijskih oružanih snaga i njihov utjecaj na Arapsko proljeće, potrebno je prije toga analizirati historiju Gaddafijevog režima i njegove povezanosti sa oružanim snagama. U svojim počecima Gaddafi je kratko studirao historiju, koju napušta i upisuje vojnu akademiju. Tokom tog perioda izražavao je veliko divljenje prema Egipatskom predsjedniku Nasser-u. I ako nije imao sve predispozicije za vojnu akademiju biva primljen, a iskustvo i buduća karijera u oružanim snagama bile su mu jedina šansa u to vrijeme da podigne svoj socijalni status u društvu.

Zapadnjački, a posebno Britanski utjecaj bio je veoma prisutan u Libiji tokom Gaddafijeve obuke. Libijsku vojsku su trenirali Britanski oficiri, što Gaddafi nije prihvatio i smatrao ih je imperijalistima. Njegova odbojnost prema zapadnjacima je išla do te mjere da nije želio da uči engleski jezik koji je bio veoma neophodan za funkcionisanje u oružanim snagama tokom tog perioda; ovaj odnos prema zapadu će se provlačiti kroz cijelu njegovu političku karijeru. Prije ulaska u vojsku bio je veoma politički aktivan pristupajući protestima i sukobljavajući se sa vladinim snagama. Gaddafijeva politička misao i buduće ustrojstvo Libije bit će formirano kroz njegova samostalna djela, koja će biti ispunjena njegovom ideologijom o ustrojstvu države i društva.²⁹ Ustrojstvo države, njen politički, društveni i kulturni život bazirat će na svom djelu „Zelena knjiga“ (Green Book); u ovom filozofskom djelu on pokušava da riješi ideološke razlike između kapitalizma i komunizma i da na tim principima bude ustrojena Libija. Ovo djelo je podilazilo populaciji nižeg socijalnog statusa i nije se baziralo na realnim činjenicama i stanjem svjetske ekonomije. Ovakvom ideologijom od početka pokušavao je sebe da prikaže kao revolucionara, ne samo u Libiji nego i na regionalno – globalnom nivou.³⁰

Tokom 1969. godine dolazi na vlast u mirnom vojnom udaru gdje nije bilo sukoba; predstavlja se kao karizmatični vođa koji uzima titulu pukovnika (Colonel Gaddafi); ovim potezom kroz cijelu svoju diktaturu naglašavat će svoju važnost i prošlost u oružanim snagama Libije. Kao i u drugim regionalnim zemljama, u Libiji je vladalo slično društveno, političko i ekonomsko stanje, gdje je društvo bilo nezadovoljno svim segmentima, dok je režim bio izrazito korumpiran i beneficije su imali samo članovi vladajućeg režima.

U februaru 2011. protesti i nasilje iz Egipta i Tunisa proširit će se na Libiju i to je bio prvi znak da je stigao kraj dugogodišnje Gaddafijeve vladavine. Problem Libije koji će se nastaviti i poslije Arapskog proljeća jeste da je društvo bilo izrazito podijeljeno po plemensko – etničkim linijama i Gaddafi kroz godine svoje vladavine nikada nije gradio Libijski nacionalni patriotizam, nego je uvijek bio više naklonjen određenim plemenskim grupama koje su njega podržavale.

Protesti su počeli u gradu Benghazi koji je do prije dolaska Gaddafija bio glavni grad Libije; protestanti su s velikom lakoćom preuzeli kontrolu nad gradom i od tog trenutka to je postalo njihovo glavno uporište. Protestanti su pokušali da naprave neku strukturu u svojoj organizaciji, pa je tako osnovano Nacionalno Tranzicijsko Vijeće (National Transitional Council - NTC), kojemu je za cilj bio uklanjanje Gaddafija. Protesti su se brzo širili i

²⁹ Martin, Asser. "The Muammar Gaddafi story." BBC News. September 16, 2015. <http://www.bbc.com/news/world-africa-12688033>

³⁰ Ibid.

postajali sve nasilniji i opcija mirnih pregovora i rješavanja situacije brzo je postala nemoguća. Gaddafi je pokušao da upotrijebi sigurnosno – oružane snage, ali uprkos njegovoj vojnoj povijesti, on je oružane snage distancirao iz društveno - političkog života; svoje oficire je koristio više kao obavještajce, a sebe je postavio za Ministra odbrane. Kada je došlo vrijeme za reakciju, veliki broj oficira nije bilo spremno da ga podrži, te je prešlo sa laćocom na stranu pobunjenika.

Tradicionalno, Libija nikada nije imala jake oružane snage: bile su veoma loše trenirane, opremljenje i društveni status im je bio veoma loš, a u principu to je bio Gaddafijev plan da eliminiše potencijalne pretnje iz oružanih snaga na njegovu poziciju. Da bi ostao na vlasti, unajmio je plaćenike iz drugih afričkih zemlja da uguše ustanak.³¹ Gaddafi je sam sebi napravio problem, pa je morao da koristi plaćenike, a ne Libijsku vojsku. Ustrojstvo oružanih snaga je pravljeno tako da je samo određenim individuama iz određenih plemena davao privilegije u oružanim snagama, dok osobe iz drugih plemena nisu mogle napredovati dalje, tako da su i oružane snage imale plemensko ustrojstvo. Njegovo ignorisanje finansijskih želja i potreba individua i kompletnih oružanih snaga je bio jedan od primarnih razloga zašto su ga tako brzo napustili; on se više oslanjao na obavještajne i kontraobavještajne službe da ga održe na vlasti.³²

Nakon ulaska stranih plaćenika u Libiju krenuli su mjeseci žestoke borbe između Benghazija i Tripolija kao prijestolnice novog i starog poretka. Pobunjenici su imali dosta olakšavajućih okolnosti; velika dezertacija Gaddafijevih pristalica, pomoć zapadnih saveznika i generalno veoma loša organizacija na svakom polju od Gaddafijevog režima. Za režim koji je preko 40 godina bio na vlasti, ovakvo rasulo na svakom polju bio je veoma iznenađujuće. Pobunjenici su vrlo brzo došli do Tripolija, a nekoliko dana poslije toga grad je pao. Veliku zasluge u Gaddafijevom padu mogu se pripisati zapadnim silama i medijima, zapadnjački mediji veoma su vješto manipulirali prikazom pobunjenika u Libiji, opisivani su kao miroljubive prodemokratske individue revolucionarnog duha, koji jedino žele osnovna ljudska prava i svi oni koji su bili u Gaddafijevom režimu, a prešli su na stranu pobunjenika, dobili su opću amnestiju bez obzira na djela koja su možda počinili prije.

Dolaskom Afričkih militantata i onaj mali dio vojske koji je bio odan Gaddafiju počeo je da ga napušta, tako da je Tripoli morao da napusti i prije pobunjeničkog napada. Ova cijela situacija stvorila je dugotrajan sigurnosni problem za Libiju, s jedne strane su bili nepouzdana, loše trenirani, bivši članovi režima, dok s druge strana su se nalazile militantne Afričke grupe. Gaddafijev odlazak gotovo da neće ništa promijeniti – Libija će ostati u velikom kaosu sa malim šansama za stabilizaciju. Problem nestabilnosti i neloyalnosti Libijskih oružanih snaga leži u tome da je jedan dio povezan sa Gaddafijem putem rodbinskih veza, a drugi dio je bio sačinjen od plemena koja mu nisu bila lojalna. Kada su se oružane snage počele osipati, nisu imale dovoljno snage ni strukture da sačuvaju prvenstveno sebe, a onda i režim. Dezertiranje vojske se dešavalo tako da su nekada cijele jedinice prelazile na pobunjeničku stranu čim bi saznale da je njihov komandant to uradio. Većina oružanih snaga je napustila Gaddafija, dok su mu samo neki dijelovi drugih sigurnosnih snaga ostali.

³¹ Anna, Mahjar-Barducci. "Gaddafi's Mercenaries in Libya." Gatestone Institute. September 16, 2015. - <http://www.gatestoneinstitute.org/2000/gaddafi-mercenaries-in-libya>

³² Hanspeter Mattes, "Challenges to Security Sector Governance in the Middle East: The Libyan Case" (Geneva Center for the Democratic Control of the Armed Forces, 2004).

nosnih službi ostali odani.³³ Tripoli je pao u augustu 2011. Godine, ali Gaddafi je već sa porodicom napustio grad; 20. oktobra 2011. dok je pokušavao da napusti zemlju NATO napadi su zaustavili konvoj od 75 vozila gdje se nalazio Gaddafi.³⁴ U tom okršaju – u sukobu sa pobunjenicima Gaddafi je na veoma brutalan način ubijen, poslije toga njegovo tijelo je izloženo kako bi se svi uvjerali da je mrtav. Jedan dio njegove porodice i bliskih saradnika je uspio da pobjegne i da traži azil u drugim arapskim zemljama, dok su ostali zarobljeni neki su ubijen, a ostatak je u procesu suđenja.

Na svakom polju Libijskog društva Gaddafijev režim je iza sebe ostavio kaos, a pobunjenici i nova vlada zbog stanja u zemlji nisu u mogućnosti da stabiliziraju sigurnosnu situaciju. Većina zapadnih zemalja očekivala je da nakon svrgavanja Gaddafija u Libiji nastane mir, ali to je veoma teško zbog plemenske podijeljenosti Libijskog društva i militantnih grupa koje trenutno vladaju zemljom.

Utjecaj vojske na Arapsko proljeće u Libiji je veliki; nisu bili dovoljno jaki zbog lošeg dugogodišnjeg vođenja da bi preuzeli kontrolu nad zemljom, a isto tako podijelili su se tako da nijedna strana nije mogla da odnese brzu pobjedu. Raspad oružanih snaga u Libiji može se gledati tako da je svaki general ili vojnik otišao na onu stranu gdje je mislio da će mu u budućnosti biti bolje; nisu imali dovoljno odanosti prema Gaddafiju, a patriotizam prema Libiji nikada nije ni izgrađen u oružanim snagama: odani su svojoj plemenskoj grupi.

Libija se trenutno nalazi u građanskom ratu gdje trenutna vlada ratuje protiv nekoliko militantnih grupa i ISIS-a, a svi oni kontrolišu određen dio teritorija.³⁵ Arapsko proljeće nije ništa donijelo dobro Libijskom društvu, velike su šanse da ga je degradiralo gore nego i Gaddafi jer građanski rat će se nastaviti vjerovatno u sljedećih nekoliko godina, te onda kada prestane budućnost će biti neizvjesna.

Sirija

Iako je Sirija zemlja koja se nalazi u Aziji, val Arapskog proljeća nije zaobišao ovu zemlju, štaviše doživjet će sličnu sudbinu kao i Libija. Njen geografski položaj je veoma značajan. Graniči sa Turskom, Irakom, Libanom, Jordanom, Izraelom i uz to ima značajan izlaz na more.

Sirija je osnovana poslije Prvog svjetskog rata i to je najveća država koja je nastala raspadom Osmanskog Carstva u Arapskom svijetu. Sve do kraja Drugog svjetskog rata bili su pod Francuskom kontrolom i 1946. godine dobili svoju nezavisnost; počeci su bili veoma turbulentni zbog neuređenog stanja i velikog broja vojnih udara na vladu. Zbog svoje nestabilne i nasilne političke scene te miješanja oružanih snaga, Sirija je smatrana od početka ne demokratskom državom. Od 1946. pa do 1970. Sirija je prošla kroz pet

³³ William Parsons and William Taylor, "Arbiters of social unrest: Military responses to the Arab spring: The Arab spring: a new phenomenon that requires new model" (United States Military Academy, West Point, 2011), 22.

³⁴ Adam, Gabbatt. "Gaddafi killed as Sirte falls." The Guardian, September 17, 2015. <http://www.theguardian.com/world/middle-east-live/2011/oct/20/gaddafi-killed-sirte-falls-live>

³⁵ Toby, Dodge. "Conclusion: The Middle East after the Arab Spring." IDEAS. September 17, 2015. http://www.lse.ac.uk/IDEAS/publications/reports/pdf/SR011/FINAL_LSE_IDEAS__ConclusionsTheMiddleEastAfterTheArabSpring_Dodge.pdf

vojnih udara, sve dok nije 1970. godine došao na vlast Hafez Al Assad.³⁶ Od tog trenutka pa sve do 2015, Sirija će imati samo dva predsjednika: Hafeza Al Assada i njegovog sina Bashar al Assad, obojica pripadnici manjinske religijske grupe u Siriji – Alawites.

Predsjednički izbori u Siriji koji su održani 1970. većinom su dobijeni sa preko 90% glasova, što je još jeda od sličnosti sa drugim zemljama Arapskog proljeća. Većina ovih režima se izjašnjavala kao demokratska, ali to je bilo više kao ironično prikazivanje njihovog ponašanja.³⁷ Kao što je navedeno, oni sačinjavaju manjinu u Siriji, ali prema religijskoj doktrini veoma su slični Shia muslimanima koji sačinjavaju većinu u Iranu i Iraqu. Ova veza između vladajućeg režima u Siriji i Irana stvorit će uvjete da veoma brzo postanu dobri regionalni saveznici.

Sirijske oružane snage su osnovane kada je dobila i nezavisnost; njihov broj prije Arapskog proljeća bio je preko 700.000 aktivne vojske i rezervista, a izdavanja za oružane snage 1,3 biliona dolara.³⁸ Oružane snage Sirije specifično su uređene po dolasku Hafez Al Assad na vlast – počelo je preustrojavanje viših činova u oružanim snagama gdje su Alawites oficiri unaprijeđeni u najveće funkcije, dok su drugi degradirani i ta praska se kroz generacije i godine provodila kroz oružane snage Sirije. Problem za oružane snage bit će u tome da su iskusni generali i oficiri penzionisani ili degradirani, a režim nije imao dovoljno Alawites stručnog osoblja da bi popunio te pozicije te ih je popunjavao neiskusnim Alawites osobljem.³⁹

Kao i drugi diktatori nasljednik Hafez Al Assada – njegov sin Bashar al Assad će stvoriti neku povijest u oružanim snagama. Da bi se pripremio za svoju predsjedničku funkciju, Bashar će 1994. upisati vojnu akademiju u Homsu nedaleko od glavnog grada Damascus te munjevitom brzinom će do januara 1999. godine već dobiti poziciju pukovnika u Sirijskim oružanim snagama.⁴⁰ Ovakvo ponašanje će još samo više razljutiti većinu Sunni populacije koja je u oružanim snagama, jer nije im bilo uredu da sin predsjednika tako brzo napreduje kroz strukturu oružanih snaga, koje su tradicionalno imale veliki utjecaj u Siriji i bile začetnik velikih promjena u njenoj povijesti.⁴¹

U slučaju Sirije, stanje u oružanim snagama bilo je preslikano na stanje u društvu gdje se i ono osjećalo diskriminirano po religijskoj osnovi; većina Sunni populacije bila je nezadovoljna svojim učešćem u politici, društvu i oružanim snagama. Ključne pozicije u Sirijskog vladi tradicionalno su bile podijeljene članovima porodice Assad, bez obzira na njihovu stručnost ili poznavanje područja za koje su bili zaduženi. Takvim odlukama režim je uspješno kontrolisao društvene i političke procese u zemlji. Od 1970. pa do 2011.

³⁶ Thomas, Collelo. "The Baath Redirections of 1966 and 1970." Country Studies. September 18, 2015. <http://countrystudies.us/syria/17.htm>

³⁷ Michael, Bröning. "The Sturdy House That Assad Built." Foreign Affairs. September 18, 2015. <https://www.foreignaffairs.com/articles/syria/2011-03-07/sturdy-house-assad-built>

³⁸ Anthony H. Cordesman, *Israel and Syria The Military Balance and Prospects of War* (Washington: Greenwood, 2008), 13.

³⁹ Zoltan, Barany. "Why Most Syrian Officers Remain Loyal to Assad." Doha Institute for Graduate Studies. September 19, 2015. <http://english.dohainstitute.org/release/b8f4f88b-94d3-45a0-b78e-8adad3871daa>

⁴⁰ Benjamin, Orbach and David Schenker. "The Rise of Bashar al-Asad." The Washington Institute for Improving the Quality of U.S. Middle Eastern Policy. August 4, 2015. <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-rise-of-bashar-al-asad>

⁴¹ Ibid.

Sirijske oružane snage pokazivale su veliku odanost režimu zbog činjenice da su visoko pozicionirani Alawites oficiri korišteni kao špijuni da obavještavaju režim o ponašanju Sunni osoblja u oružanim snagama. Od početka Arapskog proljeća desit će se veliki broj dezertacija koje će biti karakteristične zbog svoje religijske linije, gdje će Sunni osoblje imati veći broj dezertacija, dok Alawites će i dalje ostati odani režimu. Zbog veoma lošeg stanja i nezadovoljstva većinom u Sunni populaciji, protesti će se veoma lagano proširiti i na područje Sirije; na početku režim je pokušao obećanjima i sigurnosno – obavještajnim agencijama da brzo uguši ustanak, ali to je bilo bezuspješno. Assad je odbio da odstupi sa pozicije predsjednika i iz mjeseca u mjesec protesti su postajali sve češći i nasilniji.

Arapsko proljeće u Siriji je počelo u martu 2011, gdje su protestanti zahtijevali Assadov odlazak; većina protestanata su bili mladi ljudi. U aprilu 2011. sigurnosne snage režima dobile su dozvolu da mogu otvoriti vatru na protestante.⁴²

Svakim danom ustanak u Siriji je dobijao sve više regionalnu, internacionalnu i lokalnu podršku. Već u ranom stadiju mogla se vidjeti podjela društva na one odane režimu i one koji su se priključili protestantima. U takvoj situaciji došlo je i do podjele oružanih snaga gdje su većinom Sunni individue pridruživali se pobunjeničkoj vojsci; režim je okarakterisao ovu situaciju kao infiltracije stranih plaćenika i pokušaj svrgavanja Sirijske demokratske izabrane vlade i destabilizacije regiona; režim je indirektno pokušao da okrivi zapad i regionalne Sunnu zemlje za podsticanje protesta. Napadi na protestante postajali su sve jače, a Alawites oficiri ostali su odani režimu, tako da je već sredinom 2011. došlo do jakih okršaja između pobunjenika i oružanih snaga sa velikim brojem žrtava. Sirijske oružane snage su izrazito kontrolisana institucija od režima i kako su više ubijali civila tako je sve veći bijes bio prema njima te protesti su sve više postajali agresivniji.

Za razliku od Egipta, Tunisa pa i jednim dijelom Libije, oružane snage Sirije nisu pokazale ni najmanju dozu milosti prema protestantima, a prema domicilnom stanovništvu odnosili su se kao da su strani napadači na njihovu zemlju, a ne ljudi koji su im do neki dan možda bili komšije. Najveći izazov za Assada u njegovom odnosu sa oružanim snagama bio je kako da prevaziđe šupljinu u odnosu sa oružanim snagama koje su nastale iz činjenice da oružane snage nisu uopće dobro plaćene za razliku npr. od Egipatskih: njihova mjesečna plata 2010. iznosila je oko 300 \$; u tom slučaju njegova religijska povezanost s vojskom osigurala mu je njihovu odanost.⁴³ Sirijske oružane snage, bar one koje su ostale odane režimu u početku ustanka imale su veliku prednost i to su koristile počivši velike zločine nad civilima. Jedan od brutalnijih je masakr u Homsu, gdje su većina žrtava bili civili.⁴⁴ Ovakvo ponašanje oružanih snaga i režima imat će dvostruke rezultate, Siriju će uvući u građanski rat gdje će se svakim danom stvarati sve više militantnih grupa koje će se sukobiti međusobno, a isto tako i protiv režima (Sunni, Kurdish i

⁴² Ahed, Al Hendi. "The Structure of Syria's Repression," Foreign Affairs. August 5, 2015. <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2011-05-03/structure-syrias-repression?page=show>

⁴³ International Crisis Group. "Popular Protest in North Africa and the Middle East(VI): The Syrian People slow motion revolution." Crisis Group. 27. August 20, 2015. [http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iraq%20Syria%20Lebanon/Syria/108-%20Popular%20Protest%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20VI%20-%20The%20Syrian%20Peoples%20Slow-motion%20Revolution.pdf](http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iraq%20Syria%20Lebanon/Syria/108-%20Popular%20Protest%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20VI%20-%20The%20Syrian%20Peoples%20Slow-motion%20Revolution.pdf)

⁴⁴ Ben, Quinn. "Syria: more than 200 dead after 'massacre' in Homs." The Guardian. September 26, 2015. <http://www.theguardian.com/world/2012/feb/04/syria-report-homs-killings>

Shia militantne grupe), potom regionalne i međunarodne zemlje će potpuno okrenuti leđa Assadovom režimu, osim Iran-a. Tako da će regionalne zemlje koje nisu bile u dobrim odnosima sa režimom finansirati militantne grupe na prostoru Sirije i pokušati je još više infiltrirati, jer postavljanjem prijateljske vlade u Siriji dovelo bi do promjene u odnosu snaga u regionu. Ponašanje oružanih snaga i dugotrajni građanski rat proizvest će još nešto puno opasnije po Siriju, region a i međunarodnu zajednicu.

Sigurnosna situacija u Siriji i veoma teško stanje u Iraqu nakon povlačenja američkih snaga, direktno će proizvesti do sada najopasniju terorističku grupu Islamska država Iraqa i Sirije (Islamic State of Iraq and Syria, ISIS). U nedostatku stabilnih vlada i veoma loše sigurnosne situacije u Siriji i Iraqu ogranak Al-Qaeda će se izdvojiti od glavne organizacije i osnovati puno brutalniju terorističku grupu ISIS. Ova grupa će u veoma kratkom vremenskom periodu zauzeti veoma značajne dijelove Sirije i Iraqa koji su izrazito bogati naftom. Brutalnost ove grupe prema civilima prevazilazi čak i prakse drugih terorističkih grupa koje su se javno odrekle bilo koje saradnje sa ISIS-om. Situacija u Siriji od 2014, kada je i službeno formiran ISIS, je samo pogoršala režim. Svakim danom broj civilnih žrtava raste, a međunarodna zajednica – posebno Europa se suočava sa velikom izbjegličkom krizom. Velika moć ISIS-a leži u tome da se deklariraju kao Sunni grupa i regrutuju Sunni individue i Iraqu i Siriji, gdje su trenutno na vlasti Shia režimi, tako da je gnjev Sunni populacije u tim zemljama veliki i nije ih teško privući ka nekom cilju, a isto tako dobar dio njihovih boraca dolazi iz zapadnih zemalja zbog ideje da mogu platiti svoje borce. ISIS kontrolira velika naftna polja zbog kojih posjeduje dozu finansijske likvidnosti.

Ponašanje oružanih snaga u Siriji direktno je rezultiralo građanskim ratom, nisu dovoljno jaki da na početku i brzo uguše ustanike, a nisu bili ni toliko slabi da dođe do promjene režima, tako da je u veoma kratkom trenutku Sirija došla u stanje građanskog rata što je u veoma kratkom periodu evoluiralo ono što se samo može nazvati Azijskom Somalijom. Sirijska sigurnosna situacija je veoma slična Somalijskoj gdje vlada svakim danom sve više gubi kontrolu, a religijske militantne grupe vladaju državom. Ponašanje oružanih snaga rezultirao je da Arapsko proljeće ostavi negativne dugotrajne posljedice u Siriji gdje će biti potrebne decenije da se ta država minimalno stabilizuje.

Jemen

Jemen je država koja se nalazi u Aziji, tačnije na dnu Arapskog poluotoka, što joj daje veoma dobru geografsko – strategijsku poziciju. Jemen kontroliše veoma važne pomorske trgovinske puteve, što ga čini veoma važnim regionalnim i međunarodnim igračem. Sigurnost i stabilnost Jemena čini izuzetno važnu kariku u borbi protiv terorizma, kao i u stabilizaciji somalijskog problema. Društvo Jemena je jedno od najstarijih u regionu, a većina kraljevskih obitelji regionalnih zemalja nalazi svoje pretke u Jemenu; pored toga društvo dijeli dosta sličnosti sa libijskim društvom, tačnije – nije postojala moderna integracija u jedno društvo nego je podijeljeno po plemenskim linijama.

Ne tako davno Jemen (u trenutnom obliku kako izgleda) nije ni postojao, postojali su Sjeverni Jemen ili Arapska Republika Jemen (Yemen Arab Republic) i Južni Jemen ili Narodna Demokratska Republika Jemen (People's Democratic Republic of Yemen). Tek 1990. godine dolazi do ujedinjenja i stvaranja Republike Jemen sa glavnim gradom Sa-

naa.⁴⁵ Prvi i jedini predsjednik poslije ujedinjenja, pa do 2011. postat će Ali Abdallah Saleh, koji je prije toga bio predsjednik Sjevernog Jemena, dok će predsjednik Južnog Jemena postati potpredsjednik nove države. Integracija samih institucija će ići zadovoljavajućom brzinom, dok proces integracije društva će biti zapostavljen, tako da će priobalni gradovi postati više razvijeni i prozapadno orijentisani, dok će unutrašnjost zemlje ostati nerazvijeni dio države. Nedostatak integracije najviše će se odraziti na društvo, gdje će plemena ostati u svojim nekim običajima i tradicijama, te neće poštovati državni zakon, tako da za pripadnike jednog plemena prvo ide plemenski zakon pa onda sve poslije toga.⁴⁶

Sigurnosne snage Jemena su oružane snage, policija i druge sigurnosno – obavještajne agencije, bilo je nekoliko situacija u kojima su oružane snage učestvovala Arapsko – Jemenski rat, 1948. Arapsko – Izraelski sukob, građanski rat u Sjevernom Jemenu.

Jemen je jedna od zemalja na Arapskom poluotoku koja dosta ulaže u oružane snage, a prema izvještajima do 2010. godine imali su drugu najveću vojsku na poluotoku sa oko 850.000 vojnika. Godine 2006. čak 6% budžeta išlo je na potrebe oružanih snaga.⁴⁷ Tolika ulaganja u oružane snage, posebno u zadnjem periodu podstaknuta su regionalnim i internacionalnim partnerima da bi se odbranili što lakše od terorističkih infiltracija. Pravi test odanosti oružanih snaga doći će sa Arapskim proljećem. Slično kao u Siriji i Libiji, funkcionisanje oružanih snaga više se zasnivalo na porodično – plemenskoj odanosti prema režimu. Predsjednik Saleh je napravio istu grešku kao i Gaddafi: kroz svoju dugotrajnu vladavinu nije podsticao patriotizam ni u društvu, a još manje u oružanim snagama prema Jemenu. Tako da je društvo i dalje ostalo rasparčano: nije se obrazovalo u jednu nacionalnu sredinu. Prvi, osnovni i najbitniji dio Jemenskog društva ostat će pleme. Pred revoluciju oružane snage nisu imale strukturalnu odanost prema državi, već su sve vrijeme bili u službi režima, pa tako oni koji nisu bili zadovoljni režimom veoma će lako i moći da ga izdaju.

Infiltracija terorista postala je veliki problem za Jemen zbog plemenskog stanja u društvu, gdje je teroristima bilo lako uspostaviti kontakt sa plemenom koje je bilo nezadovoljno. Još prije Arapskog proljeća terorističke organizacije su uspostavile svoje organizacije u državi, slabljenjem već ionako slabe sigurnosne strukture, rizik je postajao sve veći. Ako bi Jemen potpao pod kontrolu terorista, cijeli region bio bi ugrožen. Protesti su izbili kao i većini drugih država u većim gradovima gdje su se mlađe osobe mogle skupiti i iskazati svoje nezadovoljstvo. Prva Salehova reakcija je bila diplomatsko rješenje nudenja reformi i ustupaka protestantima: porezne olakšice, socijalna pomoć u prehrambenim proizvodima, povećanje novčane socijalne pomoći i njegov ostanak do kraja 2013. Ovo nije zadovoljilo protestante i tražili su njegov odlazak. Protesti su postajali sve intenzivniji i sve masovniji. Veoma brzo i među protestantima su se počele praviti frakcije; nisu više ostajali ujedinjeni nego su se odvajali u svoje plemensko – etničke tabore. U sukobima između protestanata i režima poginula su 52 civila i oružanim snagama je dopuštena upotreba maksimalne sile. Sukob sa snagama režima dobijao je sve više na intenzitetu i tako rasplamsavao negodovanje protestanata. Većina sigurnosnih snaga se nije ustručavala da koristi silu protiv protestanata. Stanje u Jemenu je brzo evoluirao i pod pritiskom društva počeo je lagano osipanje

⁴⁵ European Institute for Research on Mediterranean and Euro – Arab Cooperation. "Yemen Reznification." Medea. Septembre 25, 2015. <http://www.medea.be/en/countries/yemen/yemen-reunification/>

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Rouba Al-Fattal Eeckelaert, *The Arab Spring: Where do the Arab militaries stand and why?* (Egmont: Academia Press, 2012), 67.

oružanih snaga, dezertacije su svakim danom postajale sve češće a i visoki činovnici oružanih snaga počeli su da prelaze na stranu pobunjenika. Čak ni Salehove porodične veze nisu mogle da očuvaju jedinstvo oružanih snaga. Njegov rođak General Ali Mohsen, visokopozicionirani činovnik u jemenskoj oligarhiji oružanih snaga ga je brzo napustio i prešao da se bori na stranu pobunjenika.⁴⁸ Ovaj čin predstavljao je početak raspada Salehovog režima, a i oružanih snaga Jemena. Dio kojim je zapovijedao general Mohsen sačinjavao je 50% ukupne borbene moći jemenskih oružanih snaga. Njegovom dezertacijom režim je ostao bez ključne podrške. Kako su dezertacije postajale sve češće tako su se i dezerteri priključivali različitim plemenskim grupama i ubrzo se nasilje između Republikanske Garde koja je i dalje bila odana režimu i plemena, prenijelo na ulice gradova, nakon čega će plemena početi da ratuju međusobno za kontrolu određenih područja. General Mohsen je nakon dezertacije dao izjavu da će sa svojim trupama podržati u potpunosti revoluciju mladih ljudi i djelovati u očuvanju sigurnosti i stabilnosti. Ova njegova izjava inspirisala je još više dezertacije i ispostavilo će se da je tokom svih godina Salehovog režima on bio ključna poluga koja je čuvala režim na vlasti. General Mohsen je veoma dobro isplanirao svoje poteze jer sa ovakvim ponašanjem njegov utjecaj u društvu je samo porastao i bio je siguran da će u novoj vladi imati visoku političku poziciju, ako ne i poziciju predsjednika. Njegovo revolucionarno ponašanje dalo mu je dobre temelje za budući politički angažman.⁴⁹ Mohsen nije bio jedini general koji je dezertirao uvidjevši koja je pobjednička strana. Mnogi drugi generali su krenuli istim putem i veoma brzo režimu su ostale samo sigurnosne agencije kao zadnja linija odbrane. Salehova moć brzo je opadala i zemlja je tonula u sve dublji kaos, svakim danom je gubio kontrolu nad više teritorija i veoma brzo pobunjenici su počeli da infiltriraju granice glavnog grada. Tako je početkom juna 2011. pokušao atentat na Saleha, u kojem je zadobio teže povrede i morao je otići u inostranstvo na liječenje. U svom prvom obraćanju nakon atentata, Saleh je optužio jedno od plemena za ovaj pokušaj, nazivajući ih bandom i kriminalcima.⁵⁰ Sve do početka 2012. Saleh je uspijevaao da zadrži svoju predsjedničku funkciju, dok je Jemen tonuo u sve dublji kaos i tako postepeno uništavao i najmanje šanse za post revolucionarnu stabilizaciju zemlje. Kako se konflikt nastavio a režim slabio, vrlo brzo plemena su počela da ratuju međusobno, a ovakva situacija otvorila je dosta prostora za djelovanje Sunnija, a i Shita – terorističkih grupa koje će se početi boriti za dominaciju nad zemljom, a koje će biti potpomognute drugim regionalnim režimima.

Ponašanje oružanih snaga je imalo veliki utjecaj u svrgavanju Salehovog režima, a da su ostale uz režim postoje velike šanse da bi protesti bili veoma brzo ugušeni jer su bile izuzetno dobro opremljene oružane snage za razliku od drugih zemalja Arapskog proljeća. Dezertiranje oružanih snaga nije bilo motivisano revolucionarnim duhom društva nego individualnom potrebom za napredovanjem koja se može jasno vidjeti kod istaknutih generala koji su prešli na pobunjeničku stranu, jer su nakon revolucije dobili is-

⁴⁸ Tom, Finn. "In Yemen, Saleh's military forces showing signs of strain." Christian Science Monitor. September 24, 2015. <http://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2011/0523/In-Yemen-Saleh-s-military-forces-showing-signs-of-strain>

⁴⁹ Erik, Stier. "In Yemen, top military commanders defect from Saleh regime." Christian Science Monitor. September 24, 2015. <http://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2011/0321/In-Yemen-top-military-commanders-defect-from-Saleh-regime>

⁵⁰ Aljazeera. "Wounded Yemeni president in Saudi Arabia." Aljazeera. September 23, 2015. <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/06/201164164346765100.html>

taknute pozicije u novoj administraciji. Pozitivna strana ponašanja oružanih snaga leži u tome da su svrgnuli Saleha, ali isto tako moraju preuzeti odgovornost za neshvatanje društvenog stanja i nesposobnost njegovog kontrolisanja koje će poslije Arapskog proljeća odvesti Jemen u građanski rat.

Nakon Saleha došla je nova vlada koja je bila veoma slaba; ona nije mogla da kontroliše plemena, a i infiltracije terorističkih organizacija, te sigurnosno stanje je sve više slabilo. Nije dugo trebalo da se i regionalne sile kao Iran uključe u pokušaje uspostavljanja neke pro-iranske vlade u Jemenu. Tako da se Jemen našao u građanskom ratu sa elementima borbe za regionalnu dominaciju. Vlada je nekoliko puta pokušala da uspostavi primirje sa plemenima, ali većinu tih pokušaja direktno ili indirektno sabotiralo je djelovanje terorističkih organizacija. Do 2015. ova nestabilna vlada je uspjela nekako da se održi na vlasti, ali to je bilo više kontrola glavnog grada Sanaa. Već početkom 2015. Houthi pleme pod obukom i finansiranjem Irana kreće u veliku ofanzivu i vrlo brzo zauzima veliki dio teritorija, uključujući i glavni grad, obarajući tako ovu nestabilnu vladu.⁵¹

Nakon svih ovih dešavanja, otvorili su se novi sukobi gdje u suštini svako ratuje protiv svakoga, dok su regionalne zemlje i USA stvorile koaliciju kako bi zbacile Houthi s vlasti i spriječili širenje jemenskog kaosa na druge regionalne zemlje. Oružane snage imale su dvostruko djelovanje u Jemenu: s jedne strane zbacile su režim, dok s druge toliko su oslabljene da nisu više mogle da kontrolišu ostale faktore sigurnosnog sektora. I prije Arapskog proljeća Jemen je imao problema sa teroristima, a sada je postao jedna od vodećih oaza za terorističke organizacije. Djelovanje oružanih snaga samo u njihovom interesu, ne sagledavajući cijelu sliku situacije, dovelo je do građanskog rata u zemlji.

Bahrain

Bahrain je po površini i broju stanovnika najmanja država koja je obuhvaćena Arapskim proljećem, ali ona ima veoma značajnu ulogu u regionalnim odnosima Arapskog poluotoka, tako da bi destabilizacija imala veliki efekat, a uz to struktura stanovništva zemlje je veoma specifična. Godine 1971. Bahrain se oslobodio britanske dominacije i proglasio nezavisnost; cijeli proces je urađen na jedan miroljubiv način i odnosi sa Ujedinjenim Kraljevstvom su ostali dobri. Veoma brzo primljeni su u regionalne i međunarodne organizacije (Arapska Liga i Ujedinjene Nacije).⁵² Bahrain je od 1973. godine bio i ostao parlamentarna monarhija. Na čelu države nalazi se kralj sa kabinetom od 25 ministara kojima predsjedava premijer; većina ministarskih pozicija i druge značajne pozicije u državi raspoređene su među kraljevskom porodicom. Bahrain redovno održava parlamentarne izbore i članica je Gulf Cooperation Council (GCC).

Bahrain je veoma mala ali izrazito bogata zemlja prirodnim resursima, što malobrojom stanovništvu omogućava visok standard života. Njihova potreba za stranom radnom snagom je velika, tako da veliki broj stanovnika koji žive jesu doseljenici koji rade tu i ostali su tu da žive. Oružane snage Bahraina su veoma male, broje 9000 vojnika

⁵¹ BBC News. "Yemen crisis: Who is fighting whom?" BBC News. September 22, 2015. <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29319423>

⁵² Regional surveys of the world, "The Middle East and North Africa 2004, 50th edition, Routledge," (2003): 225.

ali su veoma dobro obučene i opremljene; 6.4 % iz budžeta se izdvajalo za vojsku 2004. godine. Stabilan sigurnosni sektor je neophodan u Bahrainu zbog veoma nestabilne prošlosti gdje je bilo nekoliko pokušaja državnog udara od različitih grupa. Zbog takve situacije, zemlja se našla nekoliko puta kao ratno zemljište između Sunni – Shia sukoba.

Mirni protesti su počeli početkom februara 2011. zbog socijalnog, ekonomskog, političkog i društvenog nezadovoljstva građana. Velika većina protestanata nisu bili porijeklom iz Bahraina, a i bili su pripadnici Shia religijske grupe. Izbijanje protesta u Bahrainu bilo je veoma čudo jer je to jedna od rijetkih regionalnih zemalja koja ima izrazito visoke standarde u poštivanju osnovnih ljudskih prava, a isto tako vodeća su regionalna zemlja po životnom standardu. Protesti su nastali u Bahrainu, a ne u nekim drugim regionalnim državama, zato što je imao najslabiju sigurnosnu strukturu u odnosu na ostale države i zbog činjenice da Iran ima veliki utjecaj na promjene u sigurnosti Bahraina.

Sigurnost Arapskog poluotoka zasnovana je na delikatnom odnosu balansa između Saudijske Arabije i Irana. Od 1979. godine i Iranske Islamske Revolucije ove dvije zemlje vode regionalni hladni rat sa istim ponašanjem kao što su to radile USA i USSR. Ovaj odnos je napravio dosta napetosti u regionu pa svaka zemlja traži svoje partnere: Saudijska Arabija ima GCC i USA, dok Iran ima Siriju i Rusiju. Tokom Arapskog proljeća Bahrain će postati teren za natjecanje između Saudijske Arabije i Irana. U većini slučajeva kroz Arapsko proljeće Iran je podržavao sve proteste osim onih u Siriji. U principu to nije bilo ništa čudno jer jedini Shia režim od svih bio je Assadov; dok su ostali Sunni režimi padali Iran je podržavao protestante, samo je nekako Sirija bila drukčiji slučaj. Ista situacija će se desiti u Bahrainu: Iran će javno podržati proteste, a zbog dijeljenja granica sa Bahrainom protestante će tajno početi da pomaže i materijalnim sredstvima. I sve u cilju rušenja vlade Bahraina i uspostavljanja pro – Iranske vlade u toj državi.

Većina protestanata je Shia i veliki broj njih je tu naseljeno zbog rada. Bahrain ima visoke standarde života u svim sektorima, tako da i nije bilo toliko razloga za proteste. Kada se analizira protest za razliku od ostalih, oni nisu protestovali zbog loše situacije nego su željeli samo da uklone kraljevsku porodicu s vlasti.

Većina zapadnih zemalja smatrala je da su protesti u Bahrainu nelogični i predvidjeli su veliki Iranski utjecaj kod tog pitanja. S druge strane, u istom vremenskom periodu i u Iranu su se desili protesti koji su veoma brutalnim sredstvima i brzom reakcijom sigurnosnih snaga ugušeni. Kao što se može vidjeti, Iran je bio spreman da podrži sve proteste koji nisu bili na njihovoj teritoriji i koji nisu podrazumjevali uklanjanje Shia režima. Arapsko proljeće je došlo kao nenadani poklon, a Iranski režim jer je puno više Sunni režima pogođeno ovim događajima i nastalo je više prostora da oni šire svoj utjecaj u regionu. Bahrain kao država je veoma značajna za Iran, prvenstveno jer dijele puno prirodnih bogatstava, a potom većinu manjih regionalnih država kao što su Bahrain, Kuwait i Qatar Iran ih ne smatra državama nego regijama velike Iranske države, tako da potpadanje Bahraina pod Shia režim bi značilo i nestanka te države.

Bahrain je jedna od rijetkih zemalja Arapskog proljeća koja i poslije revolucije nije pala u potpuni kaos jer imaju veoma stabilnu sigurnosnu situaciju. Razlog toga jeste da su regionalne zemlje na čelu sa Saudijskom Arabijom iz činjenice da se nasilje ne raširi u druge zemlje regiona poslale svoje oružane snage u Bahrain da stabilizuju; operacija je bila veoma uspješna i za nekoliko mjeseci stanje se stabilizovalo, a vlada Bahraina je us-

pjela da provede neke reforme koje su zadovoljile apetite protestanata.⁵³ Pravovremenom reakcijom oružanih snaga regiona masovno krvoproliće u Bahrainu uspjeli su da budu spriječeni i veoma značajna pobjeda u sigurnosnom sektoru je ostvarena. Da je Bahrain pao u kaos, terorističke organizacije bi imale dobru lokaciju da utječu na cijeli region; oružane snage Bahraina nisu bile dovoljno jake da bi same zaustavile protestante, zato im je bila potreba pomoć od saveznika.

Oružane snage Saudijske Arabije po prvi put u svojoj povijesti su napustile granice vlastite države i veoma uspješnom intervencijom spriječili dalje nasilje. Kada se sagledaju rezultati, njihova motivacija pada u drugi plan: da li su to uradili zbog dobrobiti Bahraina i njegovog stanovništva, ili jednostavno nisu dali da Iran preuzme kontrolu nad državom sa kojom dijele granicu, nedvojbeno ostaje pitanje i danas. Bahrain je jedina zemlja od svih primjera koja ima pozitivno stanje nakon događaja Arapskog proljeća.

Zaključak

Populacija zemalja Tunisa, Egipta, Libije, Bahraina, Sirije i Jemena je u većini slučajeva željela socijalne promjene i svrgavanje režima. Diktatori u ovim zemljama su tradicionalno gušili društveni razvoj i uskraćivali osnovna ljudska prava svojim građanima. Revolucija u ovim društvima je bila neizbježan događaj; pitanje je bilo vremena kada će protesti početi. To će postati veliki rizik jer ako revolucija krene u pogrešnom smjeru, čitava sigurnost međunarodne zajednice bi bila ugrožena.

Smjer i rezultati revolucije u većini slučajeva zavise od djelovanja oružanih snaga te je Arapsko proljeće egzaktan primjer toga da oružane snage određuju sudbinu zemlje. I poslije revolucije može se uvidjeti da su oružane snage ostale odlučujući faktor u tim državama. Veliki problem za demokratski razvitak ovih država predstavlja duboka povezanost između društva i oružanih snaga, a isto tako između režima i oružanih snaga. I kada su režim i društvo došli u konflikt – ona strana na čiju su oružane snage stale je u većini slučajeva izašla kao pobjednik. U zemljama u kojima nije bilo dezertacija iz oružanih snaga (Tunis, Egipat i Bahrain) bez obzira da li su podržali režim ili protestante – stanje u zemlji je puno bolje nego u drugim državama pogođenim revolucijom. Režim i vojska u ovim zemljama su imali dvije vrste odnosa: prvi oružane snage su iz sjene uključene u politički odnos u državi i njihov utjecaj je veoma ograničen i drugi – oružane snage kontrolišu i imaju veliki utjecaj na društvena i politička dešavanja kroz duži vremenski period. U Tunisu i Egiptu oružane snage su napustile režim i podržale protestante, da bi u Egiptu te iste oružane snage postale trenutni Egipatski režim. U Bahrainu oružane snage su ostale odane režimu i uz pomoć saveznika stabilizovale su sigurnosnu situaciju. Sirija, Libija i Jemen doživjeli su drugačiju sudbinu – vojska se podijelila na nekoliko grupa; samim tim nije prevagnula ni na jednu stranu, stvorivši građanski rat u sve tri zemlje. U svakoj od zemalja vojska je imala specifičan odnos sa režimom: u Tunisu vojska je bila distancirana od političkih dešavanja i bila je ignorisana od režima, tako da odluka da se priključe protestantima i nije teško došla, donešena je na osnovu instinkta za preživljavanje; pod Ben Ali-jevim režimom im nije bilo dobro sa novom strukturom – ne može im biti nikako gore.

⁵³ Martin, Chulov." Saudi Arabian troops enter Bahrain as regime asks for help to quell uprising." The Guardian. September 21, 2015. <http://www.theguardian.com/world/2011/mar/14/saudi-arabian-troops-enter-bahrain>

Iako je ponašanje oružanih snaga Tunisa i Egipta isto, postoji i značajna razlika među njima, Egipatske oružane snage imaju veliku političko – ekonomsku, društvenu moć, dok u Tunisu to nije bilo slučaj. U Egiptu su podržali protestante jer nisu željeli da izgube ono što imaju dok u Tunisu; nisu imali šta izgubiti, mogli su samo dobiti. Slučaj Egipta je puno više komplikovan nego u Tunisu, vojska ima veoma veliki društveni utjecaj i veoma je popularna među stanovništvom; u kombinaciji sa ekonomskom jačinom u datom trenutku oni su morali da podrže protestante da ne bi izgubili podršku društva. Oružane snage Egipta su podržale protestante i kada je bilo svrgavanje Mubaraka i Morsija, u oba ova slučaja ostale su odane protestantima i njihovim zahtjevima. Tu dolazi do problema jer male su šanse da će se Egipatsko društvo ikada osloboditi društvenog utjecaja koji posjeduju oružane snage.

Slučaj Sirije, Libije i Jemena zbog sličnog ponašanja oružanih snaga dao je i slične rezultate u sve tri zemlje, vojska u ovim zemljama se podijelila u najboljem slučaju na dvije strane, a u većini slučajeva osipali su se u mnogo frakcija sve u zavisnosti kojem plemenu pripadaju. Katastrofalne posljedice revolucije u ovim zemljama su zbog toga što vojska nije kompletna napustila režim nego je to uradio samo jedan dio, tako da je režimu ostao jedan dio moći kojom se mogao suprotstaviti protestantima. Problem kod sve tri ove vojske jeste da nisu bile nacionalne i njihova veza sa društvom je bila gotovo nepostojeća, to su bile jedinice režima koje su u većini slučajeva izazivale odbojnost kod lokalnog stanovništva. Rodbinske i plemenske veze su održavale oružane snage u mirnodopskim uslovima, ali onaj dio vojnika koji se osjećao marginalizirano veoma je brzo prešao na stranu pobunjenika, jer je prirodno u tim društvima da se patriotizam razvija prema svom plemenu, a ne prema naciji. Ovakva situacija otvorila je vrata terorističkim grupama i u veoma kratkom periodu u sve tri zemlje pojavio se visok nivo terorističkih aktivnosti; teroristi su možda izgubili utočište u Afganistanu ali dobili su tri nove države. Sa ovakvim razvojem Arapsko proljeće je prestalo da bude društveni pokret demokratskih promjena, a postalo je odskočna daska za terorističke aktivnosti. Pozitivna stvar kod diktatora koji su vladali u ovim zemljama, jeste da zbog svog ostanka na vlasti bili su veoma dobri u suzbijanju terorističkih aktivnosti.

Bahrain je iz revolucije izašao kao najstabilnija zemlja od svih pogođenih; pravovremena reakcija oružanih snaga susjeda uspjela je da iskontroliše i minimizira Iranski utjecaj na tu državu. Pozadina revolucije u Bahrainu je bila drugačija, posvećena više političkim ciljevima i regionalnom borbom za dominaciju nego socio – ekonomskim reformama, jer je ta zemlja bila već jedna od naj razvijenih u regionu. Odlučna reakcija vojske donijela je stabilnost ne samo za Bahrain nego i za druge regionalne zemlje s kojima graniči. Iranska selektivna podrška revolucijama odala je njihove prave namjere kada je Bahrain pogođen nemirima, njihov pokušaj preusmjerenja revolucije u Bahrainu je zaustavljen, ali su zato na drugoj strani u Jemenu doživjeli uspjeh, gdje preko plemena Houthi kontrolišu velike dijelove države. Gubljenje revolucionarnih ideja doživjela je svaka država Arapskog proljeća – nijedna nije uspjela da provede demokratske reforme koje su od početka tražene. Razlog toga jeste veoma nerazvijeno društvo koje je i dalje na nivou plemenskih podjela.

Djelovanje oružanih snaga je određivalo kretanje revolucije zemlje koje su imale stabilne oružane snage; danas su puno bolje nego one u kojima je došlo do dezertacija. Djelovanje vojske se zasnivalo na preživljavanju, oni koji su bili u podređenom položaju ili su mislili da zaslužuju više otišli su na stranu revolucionara, a oni koji sve što imaju duguju režimu i bez njega će vjerovatno i nestati – ostali su odani. Oružane snage su se vodile instinktom preživljavanja i svog privatnog interesa, njihov odnos sa društvom koristili su onoliko koliko im je trebalo da ispune svoje ciljeve.

Literatura

[1] Ahram Online. 2013. "Port Said confirms 3 civilians, 2 police dead: Health ministry", Dostupno na: <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/66058/Egypt/Politics-/Port-Said-confirms--civilians--police-dead-Health.aspx>. (15.9.2015).

[2] Al-Akhbar. 2013. "Tunisian Salafis attack police station, one killed", Dostupno na: <http://english.al-akhbar.com/content/tunisian-salafis-attack-police-station-one-killed>. (7.9.2015).

[3] Al Hendi, Ahd. 2011. "The Structure of Syria's Repression", Foreign Affairs. Dostupno na: <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2011-05-03/structure-syrias-repression?page=show>. (5.8.2015).

[4] Aljazeera. 2013. "President Morsi overthrown in Egypt", Dostupno na: <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2013/07/20137319828176718.html>. (15.9.2015).

[5] Aljazeera. 2011. "Wounded Yemeni president in Saudi Arabia", Dostupno na: <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/06/201164164346765100.html>. (23.9.2015).

[6] Arief, Alexis. 2011. "Political Transition in Tunisia", Congressional Research Service, 5-8. Dostupno na: <https://www.fas.org/sgp/crs/row/RS21666.pdf>. (5.9.2015).

[7] Ardiç, Nurullah, 2012. "Understanding the 'Arab Spring': Justice, Dignity, Religion and International Politics", Afro Eurasian Studies, Vol. 1, Issue 1: 8-52, 15-16.

[8] Asser, Martin. 2011. "The Muammar Gaddafi story", BBC News. Dostupno na: <http://www.bbc.com/news/world-africa-12688033>. (16.9.2015).

[9] Barany, Zoltan. 2013. "Why Most Syrian Officers Remain Loyal to Assad", Arab Centre for Research and Political Study. Dostupno na: <http://english.dohainstitute.org/release/b8f4f88b-94d3-45a0-b78e-8adad3871daa>. (19.9.2015).

[10] BBC News. 2015. "Yemen crisis: Who is fighting whom?", Dostupno na: <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29319423>. (22.9.2015).

[11] Bröning, Michael. 2011. "The Sturdy House That Assad Built", Foreign Affairs. Dostupno na: <https://www.foreignaffairs.com/articles/syria/2011-03-07/sturdy-house-assad-built>. (18.9.2015).

[12] Chulov, Martin. 2011. "Saudi Arabian troops enter Bahrain as regime asks for help to quell uprising", The Guardian. Dostupno na: <http://www.theguardian.com/world/2011/mar/14/saudi-arabian-troops-enter-bahrain>. (21.9.2015).

[13] CNN. 2015. "Hosni Mubarak Fast Facts". CNN News. Dostupno na: <http://edition.cnn.com/2013/01/07/world/meast/hosni-mubarak--fast-facts/>. (10.9.2015).

[14] CNN. 2012. "New president: Egypt turns page to new era", CNN News. Dostupno na: <http://edition.cnn.com/2012/06/30/world/africa/egypt-morsi/>. (13.9.2015).

[15] Collelo, Thomas. 1987. "The Baath Redirections of 1966 and 1970", Country Studies. Dostupno na: <http://countrystudies.us/syria/17.htm>. (18.9.2015).

[16] Cordesman, Anthony H. 2008., Israel and Syria The Military Balance and Prospects of War, Washington, Greenwood.

[17] Dodge, Toby. 2012. "Conclusion: the Middle East after the Arab Spring", IDEAS, 67. Dostupno na: http://www.lse.ac.uk/IDEAS/publications/reports/pdf/SR011/FINAL_LSE_IDEAS__ConclusionsTheMiddleEastAfterTheArabSpring_Dodge.pdf. (17.9.2015).

[18] Eeckelaert, Rouba Al-Fattal. 2012, The Arab Spring: Where do the Arab militaries stand and why?, Egmont, Academia Press.

[19] Encyclopædia Britannica., "Zine al-Abidine Ben Ali." 2015. Dostupno na: <http://www.britannica.com/biography/Zine-al-Abidine-Ben-Ali>. (1.9.2015).

[20] European Institute for Research on Mediterranean and Euro – Arab Cooperation. “Yemen Reznification”, Dostupno na: <http://www.medeabe/en/countries/yemen/yemen-reunification/>. (25.9.2015).

[21] European Parliament News.,” Sakharov prize laureates grateful for Europe's support to Arab Spring.” 2011. Dostupno na: <http://www.europarl.europa.eu/news/en/news-room/content/20111214IPR34087/html/Sakharov-prize-laureates-grateful-for-Europe-s-support-to-Arab-Spring>. (29.8.2015).

[22] Fahim, Kareem.,” Slap to a Man's Pride Set Off Tumult in Tunisia.” 2011. Dostupno na: http://www.nytimes.com/2011/01/22/world/africa/22sidi.html?_r=3&pagewanted=2&src=twrhp. (15.8.2015).

[23] Finn, Tom. 2011. “In Yemen, Saleh's military forces showing signs of strain”, Christian Science Monitor. Dostupno na: <http://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2011/0523/In-Yemen-Saleh-s-military-forces-showing-signs-of-strain>. (24.9.2015).

[24] Gabbatt, Adam. 2011. “Gaddafi killed as Sirte falls”, The Guardian. Dostupno na: <http://www.theguardian.com/world/middle-east-live/2011/oct/20/gaddafi-killed-sirte-falls-live>. (17.9.2015).

[25] Ghanem, Hafez. 2014. “Egypt's Difficult Transition: Why the International Community must stay Economically Engaged”, Global Economy and Development. Dostupno na: http://www.brookings.edu/~media/research/files/papers/2014/01/egypt-transition-economy-ghanem/arab-econpaper1hafez-v3_mr.pdf. (11.9.2015).

[26] Hanlon, Querine. 2012. “Security Sector Reform in Tunisia A Year after the Jasmine Revolution”, United States Institute of Peace, Special Report, 4. Dostupno na: <http://www.usip.org/sites/default/files/SR304.pdf>. (2.9.2015).

[27] International Crisis Group. 2011. “Popular Protest in North Africa and the Middle East(VI): The Syrian People slow motion revolution”, Crisis Group, 27. Dostupno na: <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iraq%20Syria%20Lebanon/Syria/108-%20Popular%20Protest%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20VI%20-%20The%20Syrian%20Peoples%20Slow-motion%20Revolution.pdf>. (20.8.2015).

[28] Joyce, Robert & Asma Smadhi. 2014. “Tunisia's Arab Spring: Three years on”, Aljazeera. Dostupno na: <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2014/01/tunisia-arab-spring-three-years-20141146353728616.html>. (10.9.2015).

[29] Macmillan Dictionary, “Arab Spring,”. Dostupno na: <http://www.macmillandictionary.com/open-dictionary/entries/Arab-Spring.htm>. (17.09.2015).

[30] Mahjar-Barducci, Anna. 2011. “Gaddafi's Mercenaries in Libya”, Gatestone Institute. Dostupno na: <http://www.gatestoneinstitute.org/2000/gaddafi-mercenaries-in-libya>. (16.9.2015).

[31] Martini, Jeff & Julie Taylor. 2011. “Commanding Democracy in Egypt”, Foreign Affairs. Dostupno na: <https://www.foreignaffairs.com/articles/north-africa/2011-09-01/commanding-democracy-egypt>. (10.9.2015).

[32] Mattes, Hanspeter, 2004. “Challenges to Security Sector Governance in the Middle East: The Libyan Case,” Geneva Center for the Democratic Control of the Armed Forces.

[33] Mirkin, Barry.,“Arab Spring: Demographics in a region in transition.” 2013. Dostupno na: <http://www.arab-hdr.org/publications/other/ahdrps/AHDR%20ENG%20Arab%20Spring%20Mirkinv3.pdf>. (20.8.2015).

[34] Orbach, Benjamin & David Schenker. 1999.” The Rise of Bashar al-Asad”, The Washington Institute for Improving the Quality of U.S. Middle Eastern Policy. Dostupno na: <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-rise-of-bashar-al-asad>. (4.8.2015).

[35] Oxford Dictionaries, “Arab Spring;”. Dostupno na: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/Arab-Spring?q=Arab+Spring>. (17.9.2015).

[36] Parsons William, and William Taylor, 2011. "Arbiters of social unrest: Military responses to the Arab spring: The Arab spring: a new phenomenon that requires new model," United States Military Academy, West Point, 10.

[37] Regional surveys of the world, 2003. "The Middle East and North Africa 2004, 50th edition, Routledge," 225.

[38] Sadiki, Larbi, 2002. "Bin Ali's Tunisia: Democracy by Non-Democratic Means," British Journal of Middle Eastern Studies 29, no. 1: 57-78.

[39] Springborg, Robert, 2011. "Economic Involvements of Militaries," International Journal of Middle East Studies, Volume 43, Issue 03: 397-399.

[40] Steavenson, Wendell. 2011. "On the Square". The New Yorker. Dostupno na: <http://www.newyorker.com/magazine/2011/02/28/on-the-square-wendell-steavenson>. (13.9.2015).

[41] Stier, Erik. 2011. "In Yemen, top military commanders defect from Saleh regime", Christian Science Monitor. Dostupno na: <http://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2011/0321/In-Yemen-top-military-commanders-defect-from-Saleh-regime>. (24.9.2015).

[42] The Economist. 2011. "A dictator deposed", Dostupno na: http://www.economist.com/blogs/newsbook/2011/01/tunisias_troubles. (6.9.2015).

[43] Quinn, Ben. 2012. "Syria: more than 200 dead after 'massacre' in Homs", The Guardian. Dostupno na: <http://www.theguardian.com/world/2012/feb/04/syria-report-homs-killings>. (26.9.2015).

OBAVEŠTAJNO BEZBEDNOSNE INSTITUCIJE I NACIONALNA BEZBEDNOST IZRAELA

Boriša Lečić

Akademija za nacionalnu bezbednost, Beograd

Predmet analize rada je istraživanje obaveštajno bezbednosnog sistema Izraela u kontekstu istorijskog razvoja i geopolitičkog položaja ove države i složene političko bezbednosne situacije u regionu Bliskog istoka. Aktuelna bezbednosna situacija u regionu a posebno u neposrednom okruženju, diktirala je odgovarajuću organizaciono funkcionalnu strukturu obaveštajno bezbednosnog sistema Izraela koja se dijalektički modifikovala prema novonastalim političko bezbednosnim izazovima i rizicima.

Istorija jevrejskog naroda pokazala je da formiranje nacionalne i nezavisne države Izrael do danas prate brojni, otvoreni problemi, ugrožavajući faktori, koji se manifestuju kroz različite oblike organizovanog nasilja, ratove, terorizam i dr. U okolnostima kontinuirane borbe za opstanak izraelske države i nacije, značajno a možda i ključno mesto zauzimaju obaveštajne aktivnosti, koje su ugaoni kamen u procesu obezbeđivanja obaveštajnih informacija kojim se definiše strategija nacionalne bezbednosti Izraela, nacionalni interesi i spoljnopolitički prioriteti.

Akcent na radu je na strukturi i funkciji obaveštajno bezbednosnog sistema Izraela u korelaciji sa unutrašnjom i spoljnom bezbednošću ove države.

Ključne reči: *Izrael, obaveštajno bezbednosni sistem, obaveštajne službe, nacionalna bezbednost*

Nastanak i razvoj države Izrael

Prvi počeci nastanka jevrejske države, (hebrejski *Medinat Yisra'el*), vezuju se za kraj 19. veka kada je razmatrano pitanje na kojim teritorijama, koje su već bile naseljene „sinovima izrailjevim“,¹ sprovesti plan ostvarivanja vekovnog sna Jevreja za sopstvenom, nacionalnom i nezavisnom državom. Razmatrane su dve opcije, i to kroz eventualno stvaranje jevrejske države i naseljavanje Jevreja u Argentini ili formiranje jevrejske države u Palestini. Druga opcija se učinila realnijom pa se u podnožju planine Cion otpo-

¹ Izrael, odnosno Hebrejski Jisrael, ili latinski Israel, po biblijskoj priči je počasni naziv koji je treći patrijarh Jakov dobio od boga, odnosno bića sa kojima se borio. Pošto je Jakov pra otac Izraelaca, odnosno oni su sinovi Izrailjevi, taj naziv je prvo uzet za ceo narod a potom i za državu” Andreja Savić, Milan Delić, Mladen Bajagić, *Bezbednost sveta - od tajnosti do javnosti*, Institut bezbednosti, VŠUP, Policijska akademija, Beograd, 2001., str 343.

čelo sa aktivnostima na stvaranju izraelske države što je ubrzo izazvalo oštre reakcije Arapa koji su se počeli suprotstavljati planovima tzv. cionističkog pokreta.²

U procesu nastanka Izraela, značajnu ulogu odigrala je Velika Britanija koja je, kontrolišući do 1947. godine, veći deo Bliskog istoka, snažno i otvoreno podržavala istorijske težnje Jevreja, nasuprot tome, obećavajući Arapima da će im pomoći oko stvaranja njihove, jedinstvene arapske države što se u međuvremenu pokazalo kao neiskreno i netačno.

Kao žrtve nacističkog režima, Jevreji su još tokom, a posebno posle Drugog svet-skog rata, postepeno počeli naseljavati teritoriju Palestine, što je imalo za posledicu stvaranje brojnih arapskih organizacija koje su se u početku potpuno otvoreno a kasnije i uz pomoć tajnih i subverzivnih aktivnosti, počeli suprotstavljati stvaranju jevrejske države na palestinskim teritorijama. Da bi se predupredili sukobi većih razmera, Organizacija ujedinjenih nacija, (OUN), zauzela je stav da se jedan deo palestinske teritorije dodeli Jevrejima a drugi Arapima, što je formalno pravno verifikovano rezolucijom Generalne skupštine UN iz 1947. godine, o ukidanju mandata Velike Britanije u Palestini, što je dovelo do faktičkog povlačenja Britanaca sa tih prostora.

Rezolucija je bila pravni osnov da jevrejsko Narodno veće 14.05.1948. godine³ u Tel Avivu, zvanično proglasi nezavisnost i suverenost nacionalne države Izrael. To je izazvalo arapsko-izraelski rat, (1948-1949), koji je završen pobedom Izraela i uvećanjem njegove teritorije. Izrael je tada stavio pod svoju kontrolu oko 75% teritorije Palestine, proteravši oko 750. 000 Arapa. Njegova površina danas iznosi 20.770 km² i zvanično je priznata od međunarodne zajednice. Međutim, teritorija Izraela, de facto je značajno veća jer je proširena kasnijim arapsko-izraelskim ratovima, sa Libanom, Sirijom i Jordanom. U državi Izrael, kao zemlji imigranata, živi oko 8.150.000 stanovnika od čega su 82% Jevreji, 15,5% Arapi, i 2,5% hrišćani.

Međunarodno priznati glavni grad Izraela je Tel Aviv a najviši organi vlasti od 1950. godine smešteni su u Jerusalimu.

Izrael je danas, ne samo najjača vojna sila na Bliskom istoku već i ekonomski najrazvijenija regionalna država koja globalnu finansijsku krizu amortizuje mnogo lakše nego zemlje regiona. Nezaposlenost je oko 6,5%, nacionalna ekonomija pokazuje trend rasta a posebno značajni rezultati postižu se na planu razvoja najsavremenijih tehnologija o čemu svedoči podatak da su naučnici iz ove zemlje u poslednjih 10-ak godina osvojili šest Nobelovih nagrada za ekonomiju i hemiju.

Prema makro ekonomskim pokazateljima, bruto domaći proizvodi Izraela iznosi oko 281 milijardu dolara što je oko 33.658 hiljada dolara po stanovniku.⁴

Po obliku vladavine i organizacije vlasti, Izrael je demokratska, unitarna, parlamentarna republika, sa elementima parlamentarnog i predsedničkog sistema.

Izrael se od velike većine zemalja razlikuje po tome što nema jedan, pisani kodifikovani ustav, već je ustavna materija, na osnovu Deklaracije o proglašenju, (1948), sadržana u nizu tzv. osnovnih zakona, usvojenih u periodu 1958-1968 godine. U administrativno teritorijalnom pogledu, Izrael je podeljen na šest upravnih okruga koji nemaju status i

² Cionizam – politički i nacionalni pokret koji su osnovali Jevreji širom sveta, boreći se za svoj opstanak i formiranje samostalne i suverene države u Palestini u podnožju planine Cion (Sion). Osnivač modernog političkog cionizma bio je Theodor Herzel, austrijski novinar, jevrejskog porekla.

³ Mehran Kamrava, *The Modern Middle East, A Political History since the First World War*, University of California Press, 2005. str. 12.

⁴ <https://tradingeconomics.com/israel/gdp>

oblik federalnih jedinica. Najviši zakonodavni organ vlasti je jednodomni parlament, Kneset, a izvršna vlast poverena je Kabinetu ministara, (vlada), koji je odgovoran za unutrašnju i spoljnu politiku zemlje. Predsednik države bira se u parlamentu na period od sedam godina bez prava reizbora. Iako su njegova ovlašćenja u velikoj meri ceremonijalna, simbolična i protokolarna, on uživa značajno poverenje i poštovanje izraelske javnosti jer ga između ostalih, predlažu eminentni naučni, javni, kulturni i verski krugovi. Ukupna teritorija Izraela predstavlja jednu izbornu jedinicu a izborni sistem je proporcionalan pri čemu je cenzus za ulazak u parlament veoma nizak i iznosi 1,5%.

Posebno važnu ulogu u funkcionisanju državnog aparata Izraela, pored sudstva, ima državni revizor koji, kao nezavisna regulatorna institucija, kontroliše zakonitost rada organa javne vlasti, državne uprave, ministara i obaveštajno bezbednosnog sistema. On ima bezuslovan pristup svim dokumentima.

Istorijski razvoj sistema bezbednosti Izraela

Nastanak i razvoj sistema bezbednosti Izraela može se posmatrati kroz više faza a za sve njih je zajedničko da su brojne, tajne jevrejske organizacije, koje su po metodologiji delovanja, rudimentarno funkcionisale kao obaveštajne službe, odigrale ključnu ulogu u formiranju nezavisne države Izrael,⁵ predstavljajući jedan od najvažnijih temelja stabilnosti i budućnosti jevrejske države.⁶

Prvi pisani tragovi o obaveštajnim aktivnostima na teritoriji današnjeg Izraela datiraju još iz vremena 1.200 godina p.n.e. i nalazimo ih u „Bibliji“, u „Starom zavetu“, četvrtoj knjizi Mojsijevoj, 13. poglavlje, gde Mojsije šalje svoje plemenske starešine da prikupe što više podataka o zemlji Hanan, (današnja Palestina,) u kojoj su Jevreji planirali da se nastane po izlasku iz Egipta.⁷ Mojsije je posmatrao špijunažu kao „božiju zapovest i božansko pravo“.

Početak 20. veka, tj. 1900. godine, na teritoriji Rusije, u gradu Minsku osnovana je prva jevrejska, defanzivna bezbednosna organizacija, pod nazivom „Poal Sion, (radnici Siona), koja je imala svoju ekspanziju u današnjoj Palestini. Pripadnici „Poal Siona“, imali su zadatak da tajno prikupljaju novac za nabavku oružja i vojne opreme a u obaveštajnom delovanju koristili su taktiku prerusavanja u poljoprivrednike-seljake, često putujući u susedne oblasti, organizujući mrežu informatora.⁸

⁵ Milivoje Levkov, *Izraelska tajna služba*, Filip Višnjić, Beograd, 2001, str. 21-49.

⁶ Mladen Bajagić, *Špijunaža u XXI veku-savremeni obaveštajno bezbednosni sistemi*, Marso, Beograd, 2010, str. 21-28.

⁷ „I Gospod reče Mojsiju govoreći: Pošlji ljude da uhode zemlju Hanansku, koju ću dati sinovima Izrailjevijem; po jednoga čovjeka od svakoga plemena otaca njihovijeh pošljite, sve glavare između njih... I šaljući ih Mojsije da uhode zemlju Hanansku reče im: idite ovuda na jug, pa izidite na goru; I vidite zemlju kakva je i kakav narod živi u njoj, je li jak ili slab, je li mali ili velik; I kakva je zemlja u kojoj živi, je li dobra ili rdava; i kakva su mjesta u kojima živi, eda li pod šatorima ili u tvrdim gradovima; I kakva je sama zemlja, je li rodna ili nerodna, ima li u njoj drveta ili nema; budite slobodni, i uzmite roda one zemlje... I poslije četrdeset dana vratiše se iz zemlje koju uhodiše. I vrativši se dođoše k Mojsiju i Aronu i ka svemu zboru sinova Izrailjevijeh u pustinju Faransku, u Kadis; i pripovjediše njima i svemu zboru stvar, i pokazaše im rod one zemlje. I pripovijedajući im rekoše: idosmo u zemlju u koju si nas poslao; doista teče u njoj mlijeko i med, i evo roda njezina. Ali je jak narod koji živi u onoj zemlji, i gradovi su im tvrdi i vrlo veliki; a vidjesmo ondje i sinove Enakove” - Đura Daničić, Vuk S. Karadžić, *Biblija-stari i novi zavet*, Glas crkve, 2008, str. 126.

⁸ Janusz Piekalkiewicz, *Dolga ruka Izraela*, Založba borec, Ljubljana, 1981, str. 17.

Nekoliko godina kasnije, na teritoriji Palestine formirana je tajna organizacija „Bar Giora“ sa zadatkom da štiti pokretnu i nepokretnu imovinu Jevreja. Osnovani su je 1907. godine Jevreji iz ruskog grada Gomel, koji su se kao imigranti nastanili u Palestini. U prikupljanju tajnih informacija, koristili su kamuflirano prerušavanje, oponašajući arapska nomadska plemena, a krasila ih je bezrezervna lojalnost i poslušnost pretpostavljenima.

Jedna od prvih, tajnih jevrejskih organizacija, koja se planski, na organizovan način, bavila klasičnim obaveštajnim radom, bila je organizacija „Hashomer“, (stražar), formirana 1909. godine na teritoriji Palestine.⁹ Funkcionisala je do 1925. godine sa osnovnim zadatkom da štiti jevrejska naselja od neprijateljskih napada.¹⁰ Njen lider, Chankin Joshua živeo je u Palestini. Organizacija je bila zamišljena kao oružana formacija koja je služila interesima svih Jevreja a njene pripadnike su još nazivali „šomri- ni“, (policija). „Hashomer“ je u svom sastavu imao oko 40 konjanika, 50-60 pešaka naoružanih puškama i pištoljima, koji su u vreme poljoprivrednih radova, štitali bezbednost jevrejskih naselja, od arapskih i turskih bandi. Jedan od njegovih zadataka bio je podizanje nacionalne svesti jevrejskih imigranata koji su u Izrael došli iz drugih delova sveta. U sastavu „Hashomera“, koji je delovao na čitavoj teritoriji zemlje, uglavnom su bili provereni i lojalni Jevreji poreklom iz ruskog mesta Gomela koji su prethodno pripadali organizaciji „ Bar Giora“.¹¹

Veliki uticaj na razvoj obaveštajno bezbednosnog sistema Izraela imali su istorijski događaji iz 1917. godine, odnosno je zauzimanje Jerusalima od strane Velike Britanije, kao i prestanak vladavine Otomanske imperije nad Palestinom, koja je trajala oko 400 godina. Poseban značaj imale su februarska i oktobarska revolucija u Rusiji 1917. godine koje su dovele do masovnog egzodusa Jevreja na teritoriju Izraela, što je 20-ih godina prošlog veka izazvalo oštru reakciju domicilnih Arapa, koji su počeli da organizovano napadaju jevrejska naselja.

Da bi se zaštitili i odbranili od Arapa, Jevreji su 1920. godine formirali tajnu, poluvoj- no-policijsku, potpuno centralizovanu, teritorijalnu organizaciju pod nazivom „Hagana“, (odbrana), koja je bila embrion savremenim oružanim snagama Izraela. U njenom sastavu uglavnom su bili bivši pripadnici tajne organizacije „Hashomer“. U „Hagani“ je veoma brzo došlo do frakcijske podele jer je njeno militantno krilo bilo nezadovoljno njenim defanzivnim i pasivnim odnosom prema stalnim napadima Arapa na jevrejska nase- lja. To je dovelo do osnivanja nove organizacije, nazvane „Hagana B“ koja se ujedinila sa desničarskom, teroristički orijentisanom, omladinskom borbenom grupom, „Irgun zvei le- umi“. Obaveštajno krilo „Irguna“ imalo je agresivan i ofanzivan obaveštajni nastup i pre- ma Velikoj Britaniji i Arapima, smatrajući da se između njih sve više razvija odnos sarad- nje, opasan za budućnost Izraela. U takvim okolnostima, Velika Britanija, zajedno sa Arapima, postaje obaveštajna meta izraelskih tajnih organizacija što je dovelo do nastan- ka nove obaveštajne organizacije, „Lechi“, koja u fokus svog delovanja stavlja Veliku Bri- taniju, smatrajući je „najvećim neprijateljem jevrejskog naroda“.¹²

⁹ Martin Van Creveld, *The Sword and the Olive*, Public Affairs, Perseus Books Group, New York, 1998, str.18.

¹⁰ Mladen Bajagić, *Špijunaža u XXI veku-savremeni obaveštajno bezbednosni sistemi*, Marso, Beograd, 2010, str. 368.

¹¹ Vojimir M. Šobajić, *Judje in Izrael*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1982, str.179.

¹² Milivoje Levkov, *Izraelska tajna služba*, Filip Višnjić, Beograd, 2001, str. 27-28.

Važnu ulogu u razvoju jevrejskog bezbednosnog sistema imao je cionistički kongres održan u Cirihi 1929. godine kada je doneta odluka da se u okviru „Hagane“ formiraju dve nove tajne obaveštajne organizacije - „Informativna služba ili obaveštajni servis“, koja je od 1934. godine poznata kao „Shai“, (hebrejski, sherut yedioth), i organizacije „Reknesh“.

„Shai“ je bila klasična obaveštajna služba koja je u svom sastavu imala tri odeljenja: a) kontraobaveštajno ili interno, bavilo se Jevrejima, zatim, b) Odeljenje za Veliku Britaniju, nadležno da agenturnim metodom ostvari prodor u britanske političke bezbednosne i vojne strukture, i c) Odeljenje za Arape. Pored ostalog, „Shai“ je bio zadužen da na međunarodnom planu pridobije što više saveznika koji bi pomogli stvaranje nove države Izrael. Formalno je prestao da postoji 1948. godine a njeni delovi su kasnije integrisani u obaveštajno bezbednosni sistem novoosnovane države Izrael.

Druga tajna organizacija „Reknesh“, bavila se obaveštajnim aktivnostima na planu obezbeđivanja oružja, municije i vojne opreme za izraelske oružane vojne formacije.

U okviru „Shai“, od 1937. godine potpuno samostalno funkcionisala je tajna organizacija „Mossad lealivah beth“, (Institucija za B imigraciju), čiji je osnovni zadatak bio organizovano i ilegalno doseljavanje Jevreja na teritoriju Palestine. Njeni pripadnici imali su razvijenu i razgranatu mrežu informatora širom Evrope. Pred kraj Drugog svetskog rata izvršena je reorganizacija „Mossad lealivah beth“, tako što su u okviru nje formirana dva nova tajna odeljenja – „Ha Apal“, (bavi se imigracijom Jevreja), i „Briha“, (nadležno za slanje Jevreja u evropske prestonice, lučke gradove).

Za specijalne, tajne operacije u inostranstvu, posebno u Nemačkoj, bila je zadužena tajna organizacija „Din“, osnovana 1945. godine u Frankfurtu a činili su je pripadnici „Brihe“. Bili su podeljeni u četiri operativne grupe koje su obaveštajno „pokrivale“ četiri okupacione zone a glavni zadatak im je bio lov na nacističke ratne zločince¹³.

Obaveštajne aktivnosti „Mossad lealivah beth“, imale su u tom periodu veoma veliki značaj i predstavljale su bazu za kasnije formiranje prvih, zvaničnih državnih obaveštajno bezbednosnih institucija nezavisne države Izrael.

Struktura obaveštajno bezbednosnog sistema Izraela

Proglašavanje države Izrael od strane prvog premijera, Davida Ben Guriona, dovelo je do niza sukoba – ratova koji su vođeni sa susednim arapskim zemljama – Libanom, Sirijom, Jordanom i Egiptom.

Uporedo sa njenim stvaranjem, institucionalno se razvijao i obaveštajno-bezbednosni sistem Izraela. Radi se o uzročno posledičnom procesu u kojem se aktuelna političko bezbednosna situacija u regionu, posebno na unutrašnjem planu Izraela, direktno reflektovala na organizaciono funkcionalnu arhitekturu sistema bezbednosti.

Taj sistem obuhvata niz državnih ustanova i specijalizovanih institucija odgovornih za prikupljanje poverljivih podataka koje imaju za cilj pružanje podrške politici izraelske države i širenju njenog uticaja u svetu.¹⁴

¹³ Janusz Piekalkiewicz, *Dolga ruka Izraela*, Založba borec, Ljubljana, 1981, str. 52, 130.

¹⁴ Mehran Kamrava, *The Modern Middle East, A Political History since the first World War*, University of California Pres, 2005, str. 215.

Danas, obaveštajno-bezbednosni sistem Izraela čine sledeće ustanove:

1. Centralni institut za obaveštajni rad i specijalne zadatke, (MOSSAD)
2. Generalna služba bezbednosti, (SHIN BET ili SHABAK)
3. Obaveštajna služba Ministarstva odbrane, (AMAN)
4. Centar za istraživanje i političko planiranje Ministarstva spoljnih poslova
5. Nacionalna policija
6. Biro za naučna pitanja, (LEKEM)

U obaveštajno-bezbednosni sistem Izraela mogu se svrstati i pojedini naučni instituti, kao što su „Jafa centar“ za strateške studije, „Dajen centar za istočno-evropske studije“, koji su u sastavu Univerziteta u Tel Avivu i „Besa centar za strateške studije“, sa Bar Ilan Univerziteta.¹⁵

U ovom kontekstu pažnju zaslužuje i obaveštajna organizacija „Nativ“, koja je "pod velom stroge tajnosti" funkcionisala izvan izraelskog obaveštajno-bezbednosnog sistema a bila je direktno zadužena za Jevreje u tadašnjem Sovjetskom Savezu. Zbog nezakonitog delovanja i korupcionaskih afera pokrenut je postupak njenog pasiviziranja i rasformiranja.¹⁶

Za ukupno funkcionisanje obaveštajno-bezbednosnog sistema Izraela i za odbranu nacionalne bezbednosti, direktno je politički odgovoran predsednik Vlade kome na ovom planu, pomaže više usko specijalizovanih savetnika-koordinatora.

Centralni institut za obaveštajni rad i specijalne zadatke – MOSAD (Ha-Mossad Le ' – Modiin ou-le ' Tafkaidim Me 'yuh ' adim – Mossad)

Mosad spada među najorganizovanije i najefikasnije obaveštajne agencije na svetu. Funkcioniše pod motom „*Gde nema saveta, ljudi padaju, ali u mnoštvu savetnika leži bezbednost*“.¹⁷ Deluje ne samo na nacionalnom i regionalnom nivou, već i na globalnom planu, štiteći po svaku cenu državu Izrael i jevrejski narod širom sveta. Nastao je u jednom dugogodišnjem, evolutivnom procesu koji je trajao od 1948-1952. godine, a prethodilo mu je postojanje obaveštajne organizacije „Ha Mossad Aliyah Bet“, koju je strateški i metodološki nasledio. Prvobitno je trebao da ima ulogu centralnog tela koje koordinira aktivnosti postojećih obaveštajno bezbednosnih službi – vojnog obaveštajnog odeljenja, generalne službe bezbednosti i obaveštajnog odeljenja ministarstva inostranih poslova.

Kao potpuno samostalna, obaveštajna, državna institucija Mosad je zvanično osnovan 01. aprila 1951. godine a konkretno je zadužen za sve spoljne obaveštajne aktivnosti, borbu protiv terorizma i tajne operacije.

U obaveštajnom radu isključivo koristi agenturni metod za prikupljanje političkih, ekonomskih, naučnih i tehnoloških obaveštajnih podataka. Angažovan je i na prikupljanju informacija vojnog karaktera koje se uglavnom odnose na vodeće ličnosti vojnih struktura stranih država, moral i stepen efikasnosti oružanih snaga. U svojim obaveštajnim aktivnostima Mosad se oslanja na veliku jevrejsku zajednicu širom sveta i poznat je po svojoj izuzetnoj efikasnosti što se manifestuje kroz krajnje liberalnu politiku delovanja kada su u

¹⁵ Mladen Bajagić, *Špijunaža u XXI veku, savremeni obaveštajno-bezbednosni sistemi*, Marso, Beograd, 2010., str. 370.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ <https://www.fas.org>

pitanju operativne akcije kidnapovanja, atentata, zbog čega ga često etiketiraju kao „razbojničku Agenciju“. Metodi rada Mosada, kompatibilni su uslovima u kojima egzistira država Izrael, beskrupulozni su, zasnivaju se na ucenama, obmanama, podmičivanju, raspirivanju nacionalne, rasne, verske mržnje i netrpeljivosti, otmicama, atentatima na ličnosti koje mogu predstavljati potencijalnu opasnost, pa čak i one sa kojima je služba saradivala, a koji u perspektivi mogu da kompromituju rad službe.¹⁸

Realizacija tajnih operacija, (atentati, diverzije, otmice), poverava se specijalnim vojnim i policijskim formacijama Izraela.

Zajedno sa Amanom, (vojna obaveštajna služba) i Šin Betom (služba unutrašnje bezbednosti), Mosad je dao veliki doprinos migrantskim procesima jevrejskog stanovništva iz Rusije, zemalja Istočnog bloka, Sirije, Irana i Etiopije na prostor današnjeg Izraela.

U prvoj fazi svog ofanzivnog obaveštajnog delovanja, Mosad je precizno definisao osnovne prioritete i oni se sastoje u sledećem:

1. Ubacivanje profesionalnih agenata u arapske redove – “strategija perifernog savezništva”,
2. Zaštita jevrejskog stanovništva u celom svetu, a ne samo u okvirima države
3. Podsticanje razvoja savremene tehnologije.¹⁹

Rukovođenje i unutrašnja organizacija Mosada

Sedište izraelske obaveštajne službe Mosad nalazi se u Tel Avivu. Centrala Službe sastoji se iz sledećih delova: operativni deo; deo za operativnu podršku i tehničko- administrativni deo.

Operativni deo Mosada sastoji se od sledećih šest sektora i obaveštajne akademije koja selektira i edukuje kandidate za operativni sastav. To su:

1. **TSOMET (Melucha)**, sektor, zadužen za planiranje, koordinaciju i rukovođenje operativnim mrežama Mosada u inostranstvu. Operativci Mosada disperzovani su u inostranstvu u odgovarajuće obaveštajne punktove i zvanična izraelska privredna, trgovinska i druga predstavništva, iz kojih obaveštajno deluju na legendiranoj osnovi. Punktovi su organizovani na geografsko teritorijalnom principu tj po regionima, na pr. za SAD; Kanadu i Zapadnu Evropu; Latinsku Ameriku; Rusku federaciju i Kinu; Afriku; Ujedinjene Arapske Emirate i Iran i dr. U okviru sektora postoji specijalizovani Odsek za nuklearno oružje.

2. **KAISARUT (Tevel)**, sektor, zadužen za veze i odnose sa stranim obaveštajnim službama. Deo operativaca u svojstvu oficira za vezu, stacioniran je u izraelskim diplomatsko konzularnim predstavništva u inostranstvu, dok je drugi deo operativaca legendirano “pokriven” drugim funkcijama.²⁰ U zadatke sektora spada i uspostavljanje poslovno tehničke saradnje na planu prodaje oružja i vojne opreme, obuke kadrova i stvaranja uslova za uspostavljanje diplomatskih odnosa sa drugim državama i slično.²¹

¹⁸ Nikola Dragović, *Obaveštajna služba Izraela prema pisanju strane štampe*, Bilten Vojne bezbednosti, br. 2, 1971, str. 80.

¹⁹ Ephraim Kahana, *Reorganizing Israel – Intelligence Community*, Internacional Journal of Intelligence and Counterintelligence, Vol.15, No.3, 2002, str. 415-428

²⁰ Jeffrey T. Richelson, *The U.S Intelligence Community*, ballinger Publishing Company, Cambridge, Massachusetts: A Subsidiary of Harper & Row, Publishers, Inc, 1985. p.196-197

²¹ Milivoje Levkov, *Izraelska tajna služba*, Filip Višnjić, Beograd, 2001, str. 56.

3. **TSAFRIRIM** sektor, zadužen za izvođenje tajnih operacija, plasiranje dezinformacija, likvidaciju nepoželjnih agenata, ubacivanje agenata u neprijateljske redove, obavljanje psihološko-paravojnih aktivnosti, itd.²² Zadatak ovog sektora je organizacija i razvijanje saradnje sa jevrejskim narodom izvan granica Izraela, i njihovo eventualno uključivanje u obaveštajne operacije.

4. **NEVIOT (Keshet)** sektor, zadužen za primenu tehničkog metoda u prikupljanju obaveštajnih informacija, (TECHINT). Sektor okuplja eksperte iz raznih oblasti koji se bave tajnim "upadanjem" u kuće, hotele i druge prostorije, kako bi postavili uređaje za praćenje, lociranje, ili pronašli ili podmetnuli dokumenti, dokazi, eksplozivne naprave ili čak otkrili skrivenu, tj. traženu osobu. U ove svrhe koriste se najsavremeniji informaciono satelitski i komunikacioni sistemi. Pored toga, sektor pruža logističku podršku Sektoru za specijalne operacije prilikom izvođenja konkretnih operativnih zahvata.

5. **YAHALOLIM (diamond)** sektor, održava tajne kontakte sa agentima duboko infiltriranim, "pokrivenim" u neprijateljskim, arapskim redovima uz pomoć savremenih komunikaciono – informacionih sistema.

6. **Služba za bezbednost tajnih operacija** – u sastavu ovog sektora su najiskusniji pripadnici Mosada koji se isključivo bave zaštitom i obezbeđivanjem učesnika u realizaciji tajnih obaveštajnih prodora i subverzivnih operacija, zaštiti od eventualnog otkrivanja od strane suparničke strane. Podeljeni su u timove – "YARD", koji deluju preventivno, u slučaju da je eventualno ugrožena tajnost operacije ili bezbednost učesnika.²³

U okviru operativnog dela Mosada, obaveštajno deluju i druge organizacione jedinice usko specijalizovane za tačno određene linije rada. Tako na primer postoji posebno tajno odeljenje, „AL“, nadležno, za za obaveštajne operacije i aktivnosti u, i prema SAD-u. Za kontinuirano praćenje i sagledavanje ekstremističko terorističkih aktivnosti Palestinske oslobodilačke organizacije osnovano je posebno specijalizovano odeljenje pod nazivom „PAHA“, (Pazlat Hablanit Oyenet). Posebnu ulogu u selekciji, obuci i infiltriranju izraelskih obaveštajaca u arapske zemlje ima takođe specijalizovano odeljenje „KOMEMIUTE“, (Metsada), sastavljeno od više manjih operativnih grupa, tzv. „KIDON“, koje u kooperaciji sa izraelskim elitnim jedinicama, izvode tajne akcije, (otmice, ubistva).²⁴

Drugi deo Mosada, zadužen za operativnu podršku i administrativno tehničke poslove, ima logističku ulogu sa konkretnim zadacima da unapređuje i razvija operativno tehnička sredstva, vođenje dokumentacije, arhiva i slično. Sastoji se iz više odseka: a) odsek za komunikacije, (poseduje savremenu informacionu mrežu), b) odsek za dokumentaciju, (arhiva obaveštajnih dokumenata i izrada falsifikovanih i fiktivnih personalnih dokumenata); c) odsek za analizu, (vrši obradu obaveštajnih informacija i izradu procena i dokumenata višeg stepena obrade za krajnje korisnike)²⁵

Obaveštajnom službom Mosada rukovodi direktor, izvršni direktor i šef za koordinaciju a podršku u rukovođenju i koordinaciji pružaju im i Odeljenje specijalnih službi, Odeljenje za vezu sa oružanim snagama, Odeljenje za psihologiju, Odeljenje za veze i Glavni kompjuter.

²² Mladen Bajagić, *Špijunaža u XXI veku, savremeni obaveštajno-bezbednosni sistemi*, Marso, Beograd, 2010, str. 373.

²³ Mladen Bajagić, *Špijunaža u XXI veku, savremeni obaveštajno-bezbednosni sistemi*, Book & Marso, Beograd, 2008, str. 340-343.

²⁴ Milivoje Levkov, *Izraelska tajna služba*, Filip Višnjić, Beograd, 2001, str. 57.

²⁵ Ephraim Kahana, *Reorganizing Israel – Intelligence Community*, Internacional Journal of Intelligence and Counterintelligence, Vol.15, No.3(2002), str. 417-418.

Evidentno je da Mosad predstavlja autentičnu, samostalnu i originalnu obaveštajnu službu koja kako strateški tako i taktičko metodološki ne podleže uticaju inostranih obaveštajno bezbednosnih sistema. Eventualni strani uticaj delimično je prisutan jedino kroz specijalizaciju i usavršavanje kadrova u inostranstvu što samo minimalno može uticati na stil rukovođenja ali i pored toga, jevrejski duh ostaje dominantno prisutan.

Generalna služba bezbednosti (Sherut ha-bitachon lia Klali – SHIN BET)

Sa bezbednosnim delovanjem, Generalna služba bezbednosti Šin Bet, počela je 01. jula 1948. godine, ubrzo nakon formiranja države Izrael. Nastala je transformacijom tadašnjih obaveštajnih servisa Hagane i Šai, neposredno, posle njihovog raspuštanja. U prvoj fazi postojanja bila je klasična vojna kontraobaveštajna služba da bi nekoliko godina kasnije, tačnije, avgusta 1950. godine, Šin Bet zvanično postao, tajna, civilna kontraobaveštajna služba.

U Izraelu se ova služba hebrejski još naziva i „SHABAK“, na engleskom „ISA“, (Israeli Security Agency), tj. služba unutrašnje bezbednosti. Njen osnovni moto je – "Branilac koji neće biti viđen".

Kao nacionalna organizacija, Šin Bet je konkretno zadužena za bezbednost države Izrael, njenih institucija i demokratskog poretka, suzbijanje terorizma, špijunaže, i svih oblika političkog subverzivnog delovanja i otkrivanja državnih tajni.²⁶

Prema pozitivnim zakonskim propisima osnovni zadaci Šin Beta su: 1) otkrivanje i prikupljanje obaveštajnih informacija o delovanju stranih obaveštajnih službi i drugih nezakonitih aktivnosti usmerenih protiv nacionalne bezbednosti i demokratskog poretka Izraela; 2) bezbednost izraelskih zvaničnika (državnih funkcionera) i svih izraelskih državnih i drugih značajnih ustanova u inostranstvu i zemlji; 3) istraživanje subverzivnih aktivnosti unutrašnjih i inostranih neprijatelja usmerenih protiv nacionalne bezbednosti Izraela, uključujući terorizam i druge oblike političkog nasilja unutar i izvan države; 4) obradu i procenu obaveštajnih podataka dobijenih iz tajnih izvora i njihovo upoređivanje sa podacima iz otvorenih izvora; 5) zaštita graničnih prelaza i granične infrastrukture Izraela; 6) izrada i ustupanje završnih obaveštajnih dokumenata za potrebe najviših državnih organa, kao i njihovo arhiviranje i čuvanje; 7) pružanje podrške, (tajni pretres, tajno praćenje i drugi policijski poslovi), drugim obaveštajnim institucijama Izraela.

Obaveštajne aktivnosti Šin Beta, primarno se usmeravaju na suzbijanje terorističkih delatnosti pojedinih palestinskih organizacija. Pored toga, u fokusu njihovih aktivnosti su desničarsko orijentisane, nacionalne, opozicione političke stranke i pokreti Izraela, nastali iz Irguna i Lechia, na primer stranka „HERUT“, koje su propagirale ideje socijalizma po ugledu na tadašnji Sovjetski Savez.²⁷

²⁶ Core Values of the Israel Security Agency, Internet 25/05/2017, www.shabak.gov.il/English/about/Pages/-valueEn.aspx.

²⁷ Ephraim Kahana, *Reorganizing Israel – Intelligence Community*, Internacional Journal of Intelligence and Counterintelligence, Vol.15, No.3(2002), str. 412-422.

Rukovođenje i unutrašnja organizacija Šin Beta

Do 1950. godine, Šin Bet je bio u sastavu i pod kontrolom izraelskih bezbednosnih snaga „IDF“, (Israel Defence Forces), da bi se potom inkorporirao u Ministarstvo policije Izraela.

Organizaciono i funkcionalno, Šin Bet funkcioniše kroz osam operativno logističkih uprava organizovanih po linijsko-teritorijalnom principu, to su: 1) Uprava za arapska pitanja; 2) Uprava za nearapska pitanja; 3) Uprava za bezbednosnu zaštitu; 4) Uprava za koordinaciju i praćenje; 5) Uprava za tehnologiju; 6) Uprava za operativnu podršku; 7) Uprava za istrage i zakonsko savetovanje; 8) Uprava za administraciju. Najznačajnije su prve tri uprave koje realizuju klasične operativne zadatke, dok su ostale uprave isključivo logističke, zadužene za podršku.²⁸

Uprava za arapske poslove – sastoji se od više Odeljenja koja su nadležna za suzbijanje terorizma, političkih subverzija, suprotstavljanju delovanju stranih obaveštajnih službi, za istraživanje, i za regionalne urede. U okviru Uprave deluje Odeljenje HENZA²⁹, nadležno za suzbijanje unutrašnjih nemira i pobuna u Izraelu, koje se posebno eksponiralo u suzbijanju terorističkih aktivnosti palestinskog „Hamasa“. Posle trećeg, šestodnevog, arapsko-izraelskog rata iz 1967. godine, ova Uprava realizuje bezbednosne aktivnosti i na ratom okupiranim teritorijama. Vodi centralni registar nosilaca terorističkih aktivnosti.

Uprava za ne arapske poslove – zadužena je za klasične kontraobaveštajne poslove, odnosno za suzbijanje delovanja stranih obaveštajnih službi i obaveštajnih aktivnosti stranih diplomatskih misija i njihove potencijalne infiltracije u Izrael. Uprava se operativno angažuje i na praćenju aktivnosti bezbednosno interesantnih emigranata koji se trajno, iz drugih država, naseljavaju u Izraelu.

Uprava za bezbednost n zaštitu – nadležna je za kontraobaveštajnu i bezbednosnu zaštitu ličnosti i objekata, nosilaca najviših državnih, političkih, pravosudnih i drugih funkcija, izraelskih diplomatsko konzularnih i drugih predstavništava u inostranstvu, (ekonomskih, trgovinskih), kao i objekata koji su od posebnog društvenog interesa, tj. u funkciji su odbrane i bezbednosti Izraela.

Uprave za koordinaciju i praćenje, tehnologiju, operativnu podršku, istrage i zakonsko savetovanje, i za administraciju, imaju primarno logističku ulogu koja uključuje tehničke, administrativne, pomoćne i uslužne delatnosti koje su u funkciji operativnog sastava i specijalnih formacija.

Sedište Šin Beta je u Tel Avivu a operativni centri nalaze se u Jerusalimu, Hebronu, Haifi, Ašdadu i Nablusu. Operativne, organizacione jedinice nižeg nivoa, potcentri i punktovi, smešteni su u svim delovima zemlje gde su i u najmanjem obimu izražene bezbednosne pretnje i rizici. Ovo se odnosi ne samo na nacionalnu već i na okupiranu teritoriju kao i na bezbednosno neuralgična područja zemalja regiona. Organizovanim i planskim delovanjem, Šin Bet je uspeo da razvije i organizuje veoma široku, kvalitetnu mrežu informativno saradničkih veza i pozicija, uz pomoć koje je postigao zapažene rezultate u razotkrivanju planova i namera militantnih palestinskih terorističkih organizacija. U ostvarivanju zacrtanih operativnih ciljeva, pojedini delovi Šin Beta oslanjali su se i bili su tesno povezani sa desno orijentisanim, nasilničkim jevrejskim paravojnim grupama.

²⁸ „SHIN BET“- Service de la Securite Generale”, www.chez.com/boigien/sicrret/israel/shinbet.htm Ricelshon, Jeffrey T. p 222-223.

²⁹ Paul Todd, Jonathan Bloch, *Global Intelligence*, Perseus Book Group, New York, 2003, Str. 152, 153.

Ipak, značajne kritike na rad ove unutrašnje službe bezbednosti, a i drugih obaveštajno bezbednosnih službi upućene su 1995. godine, posle atentata na tadašnjeg izraelskog premijera, što je otvorilo niz pitanja reorganizacije ove kontraobaveštajne službe. To je imalo za posledicu potpisivanje dva sporazuma – „Magna Carta 1“ i „Magna Carta 2“, 1999. i 2000. godine kojima su na sasvim drugačiji način definisani uzajamni odnosi između tri najznačajnije službe Izraela, Mosada, Šin Beta i Amana, a u kontekstu razgraničenja nadležnosti, pravaca delovanja, operativnih prioriteta i zone odgovornosti.

Kao izrazito ofanzivna i operativno agresivna kontraobaveštajna služba, Šin Bet, u svom postupanju često koristi zabranjenu, kontroverznu, represivnu metodologiju, brutalno se obračunavajući sa protivnicima, posebno Arapima, služeći se psihološko propagandnim pritiscima i fizičkim nasiljem. Zbog učestalog praktikovanja nasilnih tehnika, metoda, psihičke torture, u ispitivanju arapskih zatvorenika, Šin Bet je često bio meta kritika i napada međunarodnih organizacija koje se bave ljudskim pravima a u jednom trenutku doživeo je i javnu osudu Ujedinjenih nacija.

Šin Bet se danas veoma uspešno nosi sa širokim spektrom pretnji koje dolaze od terorističkih organizacija i neprijateljski orijentisanih država regiona, nastojeći da svoje bezbednosno-obaveštajno delovanje uskladi sa pravnim normama demokratske države. Zakonitost njegovog postupanja strogo se kontroliše, jer glavna opasnost za mladu jevrejsku naciju dolazi ne samo od Arapa već i od potencijalne konfrontacije između različitih izraelskih političkih struktura i grupa, koje u perspektivi, eventualno mogu politički instrumentalizovati pojedine delove Šin Beta ili ih profesionalno zloupotrebiti i usmeriti protiv političke opozicije, kao što je to svojevremeno bio slučaj sa „NKVD“-om, (Narodni komesarijat unutrašnjih poslova), bivšeg Sovjetskog Saveza.³⁰

Obaveštajna služba Ministarstva odbrane (Agaf ha-modi'in- A'MAN)

Aman je centralna, vojna obaveštajna služba, izraelskih oružanih snaga IDF, (Intelligence Branch), u čiju nadležnost spada prikupljanje podataka o inostranim državama, koji su od značaja za odbranu zemlje i oružane snage Izraela. Iako se organizaciono nalazi u sastavu Ministarstva odbrane, Aman je u potpunosti autonomna i nezavisna služba, izvan kopnenih, vazdušnih i pomorskih oružanih snaga. Kao i drugi jevrejski obaveštajno bezbednosni subjekti, i Aman vodi poreklo iz obaveštajnih servisa koji su postojali pre nastanka nezavisne države Izrael. Nastao je iz organizacionih delova obaveštajnog krila organizacije Hagana B.³¹

Svoje obaveštajno operativno delovanje, Aman usmerava na sledeće vrste poslova: 1) strategijsko-prikupljačke, (strategic-political intelligence), i analitičko-procenjivačke poslove; 2) upozoravajuće i preventivno obaveštajne poslove, (warning and preventive intelligence), odnosno operativno-prikupljačke poslove; 3) koordinativno-usmeravajuće poslove.³²

³⁰ <http://shaon.livejournal.com/66463.htm>, 15.5.2017.

³¹ Mladen Bajagić, *Špijunaža u XXI veku, savremeni obaveštajno bezbednosni sistemi*, Marso, Beograd, 2010. str. 377.

³² Ephraim Kahana, *Reorganizing Izrael – Intelligence Community*, Internacional Journal of Intelligence and Counterintelligence, Vol.15, No.3(2002), str. 420-421.

Zbog svojih izuzetno visokih analitičkih kapaciteta, Aman, kao resorna, vojna obaveštajna služba, uživa veoma veliki profesionalni ugled u izraelskoj obaveštajnoj zajednici a posebno u vladajućim političkim krugovima. Osnovni zadatak i funkcija Amana je da na osnovu prikupljenih obaveštajno bezbednosnih podataka izrađuje strateške operativne analize i procene, koje se dnevno ili periodično dostavljaju najvišim državnim funkcionerima Izraela, (predsedniku, premijeru, ministrima), i dr. Analitičkim dokumentima i izveštajima najvišeg stepena obrade, politički subjekti se isključivo iz preventivnih razloga, redovno i pravovremeno, informišu o potencijalnim ratnim rizicima, bezbednosnim pretnjama i metama napada arapskih zemalja, kao i o podacima koji su rezultat „presretnutih“ komunikacionih veza. Poseban značaj i pažnja posvećuje se aktuelnim, vojnim, ekonomskim i geografskim podacima i obaveštajnim saznanjima o državama Bliskog istoka i regiona uopšte, kao mogućim ugrožavajućim faktorima. Na ovaj način, Aman, zajedno sa drugim subjektima izraelskog sistema bezbednosti, aktivno učestvuje u dugoročnom kreiranju strateške, nacionalne, odbrambeno bezbednosne politike, dajući direktan doprinos ostvarivanju najvišeg nivoa bezbednosti države Izrael i lične i imovinske sigurnosti građana. Da bi se to postiglo, Aman je u zoni svoje nadležnosti, direktno odgovoran za stepen proverenosti, tačnosti i pouzdanosti obaveštajnih podataka na osnovu kojih se sačinjavaju obaveštajne analize i procene.

Rukovođenje i organizacija

Vojnom obaveštajnom službom – Aman, rukovodi direktor koji je istovremeno i član Generalštaba oružanih snaga Izraela. Direktor Amana i načelnik Sektora analitike ove službe, po subordinaciji su direktno podređeni ministru odbrane i načelniku Generalštaba izraelske armije, ali pored toga vrše funkciju savetnika u kabinetu predsednika Vlade Izraela.

Aman operativno funkcioniše kroz dva velika sektora – Sektor za prikupljanje obaveštajnih podataka i Sektor analitike. U centrali službe, obaveštajno bezbednosne poslove realizuju četiri strateški važne Uprave - 1) Uprava za produkciju (Production); 2) Uprava za grupni obaveštajni rad, (Intelligence Corps/Heil HaModi'in – Naman); 3) Uprava za veze sa inostranstvom, (Foreign Relations); 4) Uprava za terensku bezbednost i vojno uzbuñivanje, (Field Security and Military Censorship).³³

Uprava za produkciju, u svom sastavu ima više odeljenja specijalizovanih za određenu problematiku – geografsko/regionalno odeljenje; funkcionalno/tehničko; i dokumentalističko odeljenje, (evidencije i registri). Osnovni zadatak Uprave je da izrađuje nacionalne obaveštajne analize i procene o bezbednosnim i „ratnim rizicima“, formira personalna dosijea vojnih lica armija arapskih zemalja, služeći sa tajnim i javno dostupnim podacima.

Uprava za trupni obaveštajni rad, bavi se klasičnim obaveštajnim aktivnostima, odnosno, prikupljanjem obaveštajnih informacija za ceo obaveštajno bezbednosni sistem Izraela, kombinacijom „živih izvora“, (HUMINT metoda), i najsavremenijih, tehničkih sredstava i metoda – SIGINT, COMINT, ELINT. Uprava se sastoji iz iz više odeljenja nadležnih za – prikupljanje, obuku, organizaciju, logistiku, personal, istraživanje i razvoj. Odeljenja su diferencirana na odseke a najvažniji su:

Odsek za SIGINT, podrazumeva prikupljanje podataka pomoću najsavremenijih tehnika kojima se prate komunikacioni signali, (COMINT metoda, presretanje, analiza i ob-

³³ Mladen Bajagić, *Špijunaža u XXI veku, savremeni obaveštajno bezbednosni sistemi*, Marso, Beograd, 2010, str. 377.

rada telefonskih, faks komunikacija i radio veza), i signala koji nisu komunikacioni, (ELINT metoda, podaci dobijeni praćenjem signala radara, letelica, projektila, sistema za navođenje i sl.). Odsek je razvijao najsavremenije sisteme za elektronski nadzor telekomunikacija, instalirajući ih prema arapskim zemljama. Tehnički metod prikupljanja tajnih podataka, (TECHINT), u izraelskom obaveštajno bezbednosnom sistemu postaje sve dominantniji a posebna pažnja posvećuje se razvoju i usavršavanju elektronskih i satelitskih sistema za kontrolu i presecanje stranih komunikacionih veza pa se implicitno tome razvijaju nove grane tehničkog metoda – RADINT, (obaveštajne informacije su rezultat kontrole radarskih sistema), PHOTINT, (obaveštajne informacije dobijene na osnovu fotografskih snimaka,) IMINT, (korišćenje svih vrsta tehničkih uređaja, fotografskih, video, laserskih, elektrooptičkih koji omogućavaju dobijanje slike ciljanog objekta - fotografije, video zapisa elektronske i termovizijske slike).

Odsek za OSINT, nadležan za prikupljanje obaveštajnih podataka i saznanja na osnovu otvorenih, javno dostupnih izvora informacija, poznat pod nazivom „HAZAV“.

Agenturni odsek, tajno prikuplja podatke preko infiltriranih, ili „vrbovanih“ agenata.

Uprava za veze sa inostranstvom, na osnovu bilateralnih sporazuma, uspostavlja i razvija međunarodne odnose i saradnju sa stranim, partnerskim, vojnim obaveštajnim službama. Koordinira mrežom vojnih atašea ove službe koji su kao oficiri za vezu instalirani u izraelskim diplomatsko konzularnim predstavništvima u inostranstvu. U ovom cilju, u okviru Uprave formirano je posebno Odeljenje za vojne atašee.

U vojno obaveštajnom sistemu Izraela, kao posebni segmenti, aktivno deluju i Vazduhoplovna obaveštajna služba, (Izraeli Air Force – IAF); Mornarička obaveštajna služba, (Izraeli Sea Corps); Glavna obaveštajna služba; Terenska obaveštajna služba, (Ground Operatio Corps – Goc), i Obaveštajne službe četiri regionalne komande (centralne, severne, južne, “Home Front”). Sve one hijerarhijski su podređene vojnoj obaveštajnoj službi Aman koja koordinira i usmerava njihov rad.³⁴

U okviru Amana, postoje i posebne, manje, obaveštajne organizacione jedinice sa specifičnim nadležnostima kao što su: Odeljenje za istraživanje; Vojni cenzor; Odeljenje za bezbednost podataka; Odeljenje za nadzor; Jedinica 8200, i Hatuav unit; i Humint ogranak i dr.

Posebno važnu ulogu ima tzv. Odeljenje za obaveštajno istraživanje Amana, koje je najstarije i najpoznatije odeljenje ove vrste u „obaveštajnoj zajednici“ Izraela. Njegova osnovna funkcija sastoji se u više dimenzionalnom tumačenju i sagledavanju prikupljenih obaveštajnih podataka koji su po bilo kom osnovu u posedu Amana, a nadležan je i za izradu strateških, taktičkih i operativnih, procena i ciljeva mogućeg sukoba. Ovako sačinjene izveštajne dokumente, dostavlja najvišim državnim funkcionerima, premijeru i dr. Izrael je jedna od retkih država u svetu u kojoj je vojna obaveštajna služba direktno uključena u analitičke, bezbednosne procene, pitanja od najvišeg državnog, nacionalnog i vojnog nivoa. Pojedine bezbednosne procene i analize ovog Odeljenja oštro su kritikovane, jer su se u praksi pokazale kao potpuno pogrešne i netačne a kao primer navodi se rat Izraela i koalicije arapskih zemalja, (Sirija i Egipat), iz 1973. godine. Tendencija je da se deo ovih strateških ovlašćenja Istraživačkog odeljenja, transferiše na nadnacionalna bezbednosno politička tela Izraela, kao što je na primer slučaj sa Savetom za nacionalnu

³⁴ [https://en.wikipedia.org/wiki/Military_Intelligence_Directorate_\(Israel\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Military_Intelligence_Directorate_(Israel)), 27.02. 2017.

bezbednost SAD-a. Odeljenje za istraživanje ostvaruje intenzivnu kooperativnu saradnju sa kompatibilnim odeljenjima Mosada i Šin Beta.

Jedinica 8200, prvobitno je bila poznata kao „UNIT 515“ i „UNIT 848“, nadležna je za dešifrovanje informativnih kodova i za prikupljanje signalnih informacija.

Odeljenje za vojnu cenzuru, zaduženo je za kontrolu, procenu i donošenje odluka u vezi objavljivanja određenih informacija koje imaju vojno bezbednosnu konotaciju. Ovlašćeno je da spreči objavljivanje informacija koje mogu da kompromituju i ugroze rad vojnih bezbednosnih struktura. U cilju preventivnog sprečavanja, tzv. „curenja informacija“, 1966. godine, zaključen je Sporazum između predstavnika izraelskih medija i Vojnog cenzora, kojim je dogovorno regulisana ova tema. Na primer, u sporazumu je između ostalog, navedeno je da nema cenzure oko političkih pitanja, slobodnog izražavanja mišljenja. Posebne saglasnosti uvek će se zahtevati za pitanja koja su direktno vezana za bezbednost zemlje i za imigraciju Jevreja iz bilo koje zemlje u Izrael.

Funkcija Vojnog cenzora je samostalna i nezavisna, imenuje ga ministar odbrane kojem odgovara za svoj rad.

U centrali Aman, kao posebna organizaciona jedinica, deluje Odeljenje za dubinsko izviđanje, koje je nadležno za antiterorističke aktivnosti.³⁵

Vojna obaveštajna služba Aman, prema javno dostupnim izvorima, u svom sastavu ima oko 7.000 pripadnika koji su shodno organizaciono funkcionalnoj strukturi oružanih snaga Izraela, raspoređeni u svim vojnim formacijama od čete pa na više.

Centar za istraživanje i političko planiranje – MAMAD

Centar za istraživanje i političko planiranje, nastao je iz jedne posebne, autonomne, organizacione jedinice, koja je 1948. godine, osnovana u okviru tadašnjeg Ministarstva inostranih poslova države Izrael, sa konkretnim zadatkom da u kontinuitetu prati aktuelne političke procese u svetu, a posebno u regionu Bliskog istoka. Centar je sa ovakvom ulogom funkcionisao da 1951. godine, kada je prestao da postoji a njegovi dotadašnji analitičko politički zadaci prebačeni su u nadležnost posebnog odeljenja Mosada. Sa sličnim nadležnostima, Centar je ponovo osnovan 1974. godine na inicijativu vladine „Agranatove komisije“, koja je tada ispitivala niz propusta i netačnih procena i analiza, obaveštajno bezbednosnog sistema Izraela u oktobarskom Jom Kipurskom ratu 1973. godine.

Organizaciono i funkcionalno, Centar za istraživanje i političko planiranje, kao posebno odeljenje, nalazi se u sastavu Ministarstva inostranih poslova Izraela i ima osnovni zadatak da izrađuje strateška, analitička dokumenata koja se direktno dostavljaju predsedniku vlade ove zemlje i resornim ministarstvima. U Centru je, sa prestižnih izraelskih univerziteta kao i iz inostranstva, radno angažovano oko 120 eksperata koji sa strateškog aspekta, prate aktuelnu svetsku politiku i političke procese, posebno u regionu Bliskog istoka sa zadatkom da se unapred percipiraju događaji koji su političko bezbednosno važni za Izrael i preduprede bezbednosni rizici koji potencijalno mogu da ugroze nacionalnu bezbednost Izraela. U početnoj fazi svog postojanja, Centar je po metodologiji funkcionisanja, imao obeležja klasične eksterne obaveštajne službe koja je prikupljala

³⁵ [http://en.wikipedia.org/wiki/Military_Intelligence_Directorate_\(Israel\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Military_Intelligence_Directorate_(Israel)). 12/04/2017.

obaveštajne informacije u inostranstvu, političke, ekonomske i vojne prirode, ali se vremenom transformisao u „analitičko procenjivačku obaveštajnu službu“. Po opisu poslova i zadataka, Centar je veoma sličan „Birou za obaveštajni rad i istraživanje“ SAD, koji za potrebe američke vlade izrađuje strateške, analitičko političke, obaveštajne studije. Jedan od zadataka Centra su i instruktazni analitički izveštaji koji se dostavljaju izraelskim diplomatsko konzularnim predstavnicima i misijama u inostranstvu u cilju što autentičnijeg zastupanja političkih stavova ove zemlje.

U svom sastavu Centar ima više organizacionih jedinica koje su direktno zadužene za analitičko sagledavanje političkih procesa i događaja u pojedinim delovima sveta, od kojih su najinteresantniji oni koji „pokrivaju“ arabijsko poluostrvo.

Nacionalna policija Izraela

Nacionalna policija Izraela, primarno je nadležna za održavanje javnog reda i mira, kontroli granica i suzbijanje klasičnog i organizovanog kriminala. Organizaciono je u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova i funkcioniše po teritorijalnom principu. Nacionalna policija je funkcionalno povezana sa drugim subjektima sistema bezbednosti ove zemlje a posebno sa obaveštajno bezbednosnim službama. Povezanost je naj više izražena kroz svakodnevnu linijsku i teritorijalnu saradnju i komunikaciju sa Odeljenjem za istrage i specijalne akcije, (tzv. „LATAM“), Graničnom policijom, („MAGAV“), sa kojima veoma često, zajednički, realizuju konkretne obaveštajno bezbednosne zadatke. U okviru nacionalne policije, funkcionišu i, Policijska obaveštajna služba, koja prikuplja kriminalističko obaveštajne podatke i saznanja o nosiocima organizovanog kriminala kao i elitne antiterorističke jedinice, „YAMAM“ i „YAS-SAM“. Navedeni subjekti, redovno i obavezno, dostavljaju bezbednosno interesantne podatke, uglavnom službama koje se bave unutrašnjom bezbednošću, Šin Betu.

Funkcionalna i koordinirajuća povezanost Nacionalne policije i obaveštajno bezbednost aparata Izraela, ostvaruje se uz posredničku ulogu, centralnog koordinirajućeg tela - Komiteta šefova, (direktora), službi, – tzv. „VA'ADATA“, koji policijskim subjektima transferiše konkretne operativno bezbednosne podatke.

Ostali subjekti obaveštajno bezbednosnog sistema Izraela

Biro za naučne odnose – (Leshcit Kester Modain – „LEKEM“)

Ministarstvo odbrane Izraela, osnovalo je 1957. godine, u najvećoj tajnosti, „Biro za naučne odnose“, sa zadatkom da svim raspoloživim, legalnim i tajnim sredstvima, prikuplja obaveštajne informacije i prati najnovija naučna dostignuća i modernizaciju u proizvodnji naoružanja, vojne opreme, informacionih tehnologija i nuklearnog programa. Biro je imao rukovodeću i kontrolnu ulogu u realizaciji niza strateških, vojnih projekata, kao što je na primer izgradnja nuklearnog reaktora u izraelskoj pustinji „Negev“ za koji su Izraelci tvrdili da se radi o tekstilnoj fabrici,³⁶ zatim, zajedno sa Mosadom, 1968. godine,

³⁶ Norman Polmar, Thomas B Allen, *The Encyclopedia of Espionage*, Gramercy Books, Random House, New York, 1997. str. 326

Biro je učestvovao u organizaciji ilegalnog transporta uranijuma iz Belgije za potrebe izraelskog nuklearnog programa, kao i u tajnom pribavljanju projektne dokumentacije za francuski avion „miraž“, 1969. godine.

Uvod u formalno raspuštanje Biroa, bila je velika „špijunska afera Polarad“ iz 1985. godine, kada je bivši analitičar američke mornaričke obaveštajne službe, bio optužen da je Izraelu, konkretno „Birou za naučne odnose“, dostavljao poverljivu, tajnu dokumentaciju, zbog čega je 1987. godine osuđen na doživotnu kaznu zatvora. O obaveštajnim vezama američkog oficira sa Biroom, tada nisu bili poznati ni izraelski premijer, ni direktor Mosada, niti Ministarstvo odbrane, što je ovoj aferi dalo posebnu dimenziju, ubrzavajući proces „raspuštanja“ Biroa, 1986. godine.³⁷ Ipak, američki izvori spekuliraju, da je Biro samo formalno rasformiran a da su njegove identične nadležnosti transferisane na druge obaveštajno bezbednosne institucije Izraela.

Departman za spoljne odnose oružanih snaga Izraela

Predsednik Vlade Izraela, osnovao je 1974. godine Departman za spoljne odnose koji je u sastavu oružanih snaga Izraela, sa zadatkom da prikuplja informacije o delovanju stranih obaveštajnih službi, kako bi se izbegla brojna „iznenađenja“ iz 1973. godine u vreme, oktobarskog „jomkipurskog rata“, kada je Izrael napadnut od strane koalicije arapskih zemalja, Sirije, Jordana, Egipta. Departman je jedna od najkontroverznijih obaveštajnih organizacija, koji pod svojom ingerencijom ima više institucija, obaveštajnog karaktera, kojim rukovodi i koordinira a to su:

- a) „SIM“ – zadužen za podršku „oslobodilačkim pokretima“ u Iraku, Iranu, Siriji, Saudijskoj Arabiji;
- b) „RESH“ – nadležan da uspostavlja i razvija odnose sa „prijateljskim“ službama u svetu kao što je na primer služba državne bezbednosti Južnoafričke republike;
- c) „ERD“ – zadužen za aktivnosti i kontakte sa izraelskim vojnim atašeima u inostranstvu, prati delovanje stranih vojnih predstavnika u Izraelu
- d) „INFORMACIJA 12“ – Četvrti odsek Ministarstva inostranih poslova Izraela, zadužen za kontakte sa Mosadom

Postojanje navedenih obaveštajnih institucija dovodi do dupliranja nadležnosti sa Mosadom i Šin Betom, što u praksi proizvodi nesporazume.

Biro za veze ili komunikacije

O njegovoj funkciji, nadležnosti i ulozi u sistemu bezbednosti Izraela, raspolaže se sa minimumom saznanja, što ovoj bezbednosnoj instituciji daje posebnu indikativnu dimenziju. Osnovna funkcija Biroa, koji je osnovan 1953. godine, je da uspostavlja i intenzivno razvija veze sa izraelskom dijasporom u cilju organizovane imigracije Jevreja iz inostranstva u Izrael. Kao operativno bezbednosno telo posebno je imao pro aktivnu ulogu prema jevrejskoj zajednici u Rusiji, posebno mladim Jevrejima, gde se angažovao na širenju i razvijanju vrednosnog sistema i proklamovanih ideala cionističkog pokreta kao i učenja hebrejskog jezika.

³⁷ Chaim Herzog, *Living History*, Phoenix, Orion Books, London, 1998, str. 290.

Smatra se da se Biro ipak bavio obaveštajnim aktivnostima i da je bio „produžena ruka“, Mosada u njegovom obaveštajnom delovanju u inostranstvu³⁸ a kao argument navodi se primer Jigal Amira, izraelskog ekstremiste, ubice bivšeg premijera Izraela, Jicaka Rabina, koji je tokom istražnog postupka priznao da ga je 1992. godine, u Rigi, Litvanija, „Biro za veze“, angažovao za tajnu saradnju saradnju.

Spekuliše se da je Biro za veze“, kao obaveštajna institucija, sa navedenim nadležnostima, funkcionisao do 1996. godine kada je navodno deaktiviran.³⁹

Upravljanje obaveštajno-bezbednosnim sistemom Izraela

Obzirom da Izrael nikada nije doneo Ustav kao kodifikovani, najviši pravni dokument, implicitno tome, ni proces upravljanja i rukovođenja sistemom nacionalne bezbednosti nije sasvim precizno regulisan. Međutim, predsednik Vlade Izraela i njegov kabinet imaju ključnu ulogu kako u organizaciono funkcionalnom definisanju sistema bezbednosti tako i u pogledu upravljanja, rukovođenja, usmeravanja i koordiniranja njegovim aktivnostima. Uz premijera, u donošenju, za bezbednost strateški važnih odluka, aktivno učestvuju predsednik Izraela, ministar odbrane, komandant izraelskih oružanih snaga, i direktori Amana i Mosada. Upravljanje sistemom bezbednosti odvijalo se kroz jedan potpuno autoritaran, centralistički i zatvoren sistem odlučivanja u kojem je uloga predsednika Vlade najznačajnija. Primera radi, do 1967. godine izraelski predsednik vlade, ujedno je bio i ministar odbrane ove zemlje, što je dokaz njegove pozicionirane moći i uticaja.

Posebna specifičnost upravljanja obaveštajno bezbednosnim sistemom Izraela ogleda se i u tome što se veoma važna uloga u kreiranju ukupne bezbednosne politike i donošenja naj značajnih odluka, pridaje vojnim bezbednosnim strukturama, konkretno vojnoj obaveštajnoj službi Aman dok se drugi subjekti sistema nacionalne bezbednosti, uslovno rečeno, zanemaruju. Periodični i godišnji analitički izveštaji i obaveštajne procene koje izrađuje Aman, predstavljaju fundamentalni osnov izraelskom premijeru u donošenju odluka na bezbednosnom i političkom planu. Direktor Amana je kroz minuli period, za sebe izgradio status neformalnog savetnika predsednika Vlade ove zemlje iako je praksa pokazala da su njegove procene i analize više puta bile pogrešne.

Dominantna a i ne transparentna, obaveštajno bezbednosna pozicija izraelskog premijera ostala je do danas nepromenjena a dokaz za to je što je 1999. godine u ovoj državi, upravo odlukom premijera, osnovan Savet za nacionalnu bezbednost, (National Security Council), koji je prema realnoj bezbednosnoj praksi, izopšten iz procesa donošenja strateških odluka na obaveštajno bezbednosnom planu, tačnije marginalizovan je. Protiv njegovog osnivanja bio je tadašnji ministar odbrane Izraela, Mordehaj što se može protumačiti kao strah od eventualnog gubljenja moći i uticaja.

U upravljanju obaveštajno bezbednosnim sistemom, predsedniku Vlade Izraela asistiraju savetnici za obaveštajni rad, antiterorizam, vojna pitanja u politička pitanja.

³⁸ <http://groups.yaxoo.com/group/thetruthsouthere/message/1453>

³⁹ http://www.intelligenceonline.com/ps/fr/arch/lmr_282.asp%3frub=archives&lp=fr_en

Pored premijera, centralno telo koje koordinira i usmerava funkcionisanje obaveštajno bezbednosnim sistemom Izraela je Komitet direktora (šefova) službi – VA' DAT (Va'adat Rashei Hasherutim), osnovan u tajnosti 1949. godine, odlukom prvog predsednika Vlade. U sastav Komiteta, koji se sastaje najmanje dva puta mesečno, ulaze direktori Mosada, (predsedava Komitetom), Šin Beta, Amana, Generalni direktor Ministarstva spoljnih poslova, direktor Centra za istraživanje i političko planiranje u Ministarstvu spoljnih poslova, Generalni inspektor Nacionalne policije i savetnici premijera za politička i vojna pitanja i antiterorizam.⁴⁰ Komitet planira, koordinira i rukovodi aktivnostima obaveštajno bezbednosnih službi Izraela u zemlji i inostranstvu a u posebnim situacijama direktno i neposredno rukovodi pojedinačnim obaveštajnim operacijama.

Predsednik Komiteta direktora službi, za svoj rad direktno odgovara predsedniku Vlade Izraela.

Pored Komiteta, određenu ulogu u funkcionisanju sistema bezbednosti Izraela ima i „Savet za nacionalnu bezbednost“, koji je u cilju pružanja podrške predsedniku izraelske vlade na planu nacionalne bezbednosne politike, osnovan njegovom odlukom 1999. godine. Izraelski politički i vojni vrh je smatrao da su članovi „Komiteta šefova službi“, previše pod uticajem dnevne politike što ih čini ne objektivnim i uslovno rečeno ne kompetentnim u davanju važnih političkih analiza. To je bio jedan od ključnih razloga da se po ugledu na britanski „Združeni vojni komitet“, (Joint Intelligence Committee), osnuje Savet za nacionalnu bezbednost, kao potpuno nezavisno telo koje bi državnom vrhu ove zemlje pravio strateške političke bezbednosne procene i analize, predikatno ukazujući na aktuelne bezbednosne rizike i pretnje po bezbednost Izraela, istovremeno predlažući odgovarajuće preventivne mere na političkom, ekonomskom, bezbednosnom planu.⁴¹ Predsednika Saveta bira izraelski premijer i prema prvim zamislima to je trebao da bude visoki državni funkcioner koji bi bio izvan vojnih i obaveštajnih krugova što je demantovala praksa, jer su funkciju predsednika Saveta, uglavnom vršili visoki oficiri izraelske armije. Ovo je jedan u nizu dokaza o naglašenom uticaju vojnog faktora u izraelskom obaveštajno bezbednosnom sistemu.

Kontrolu zakonitosti rada obaveštajno bezbednosnog sistema vrši izraelski parlament, Kneset, tačnije, Odbor za nadzor rada obaveštajnih i bezbednosnih institucija, koji je u sastavu parlamentarne Komisije za spoljne poslove. On nema posebno značajne ingerencije već se uglavnom kreće u granicama neobaveznih, deklarativnih političkih instrukcija. Da bi se kompenzovalo odsustvo stvarne parlamentarne kontrole, u Izraelu se praktikuje formiranje ad hoc, posebnih radnih tela, koja ispituju zakonitost rada pojedinih obaveštajno bezbednosnih institucija. Po pravilu to se uglavnom dešava posle reakcija javnog mnjenja na „otvorene“ obaveštajne afere. Ova tela obrazuje ili Kneset ili Vlada a u njihov sastav ulaze poznate javne ličnosti, sudije tužioci, penzioneri i drugi, koji posle sprovedene istrage, na kraju daju ne obavezujuće zaključke.

Kontrolu rada „Generalne službe bezbednosti – Šin Beta“, vrši odbor Ministarstva unutrašnjih poslova koga čine premijer Izraela, zamenik predsednika Odbora, i ministri odbrane, spoljnih i unutrašnjih poslova.

⁴⁰ Jeffrey T Richelson, *The U.S. Intelligence Community*, (fourth edition), Ballinger, Publishing company Cambridge, 1998, str. 229.

⁴¹ Clive Jones, „A Reach Greater than the Grasp“: *Israeli Intelligence and the Conflict in South Lebanon 1990–2000*, *Intelligence and National Security*, (16), 3, 2001. p. 1-26, <http://sfu.ca/igs/casis/jones.pdf>

Zaključak

Obaveštajno bezbednosni sistem Izraela je specifičan, više dimenzionalan i u različitim pojavnim oblicima duboko prisutan u svim sferama društvenog života. Njegova organizaciono funkcionalna struktura determinisana je kontinuiranim bezbednosnim izazovima, rizicima i „ekstenzivnim pretnjama“ a važan uticaj na njegovo dizajniranje ima istorijski i geografski faktor kao i realna političko bezbednosna situacija u regionu. Militarizovan je jer se svaka potencijalna bezbednosna pretnja po nacionalnu bezbednost Izraela, prvo sagledava i analizira sa vojnog aspekta. Doktrina obaveštajno bezbednosnog sistema zasniva se na snažnom oslanjanju na sopstvene snage pri čemu značajnu informativno obaveštajnu ulogu u sistemu nacionalne bezbednosti imaju Jevreji u inostranstvu, koji se u potpunosti obaveštajno instrumentalizovani, identifikujući se i u svakom pogledu solidarišući sa svojom državom. Paralelno sa tim, obaveštajno bezbednosni sistem na planu razmene obaveštajnih informacija, kontrolisano i veoma oprezno, na interesnoj, reciprocitetnoj osnovi, razvija kooperativne odnose sa inostranim „prijateljsko“ partnerskim službama. Ofanzivna i agresivna komponenta obaveštajnog delovanja usmerena je isključivo na ostvarivanje preventivnih ciljeva koji imperativno uključuju i izvođenje preventivnih vojnih akcija i bezbednosnih operacija ne samo na regionalnom već veoma često i na globalnom planu. Brojne aktivnosti preventivnog karaktera redovno se preduzimaju i u drugim državama, daleko van teritorije Izraela, jer prema strateškim pokazateljima i bezbednosnim analizama ove države, verovatnoća bezbednosnih rizika i napada je za oko 90-95% manja, ako je akcenat na prevenciji. U suprotnom, u Izraelu se prema izvršiocima terorističkih napada, njihovim saučesnicima i logistici, primenjuje veoma oštra kaznena politika koje prethodno zahteva kvalitetne i tačne obaveštajne podatke da se ne bi desilo da terorista eventualno bude neotkriven.

Doprinos obaveštajno bezbednosnog sistema Izraela, nesmetanoj realizaciji vitalnih državnih i nacionalnih interesa je nemerljiv jer on svojim strateškim analizama i procenama, dugoročno prognozira razvoj ukupne a posebno regionalne bezbednosne situacije, dajući „moćno oružje“ izraelskom političkom faktoru, prilikom donošenja važnih odluka.

Na osnovu analize sadržaja, sa sigurnošću se može zaključiti da je država Izrael tipičan primer gde je obaveštajno bezbednosni sistem u sadejstvu sa drugim institucijama, delovao „konstruktivno i pozitivno“ na nacionalnu bezbednost, što se vidi kroz uspešan višedecenijski opstanak jevrejske države, okružene koalicijom arapskih i muslimanskih protivnika.

Literatura

[1] Бајагић М., *Шпијунажа у XXI веку, савремени обавештајно-безбедносни системи*, Бок&Марсо, Београд, 2008.

[2] Бајагић М., *Шпијунажа у XXI веку-савремени обавештајно безбедносни системи*, Марсо, Београд, 2010.

[3] Creveld Van M., *The Sword and the Olive*, Public Affairs, Perseus Books Group, New York, 1998.

[4] Даничић Ђ., Караџић С. В., *Библија-стари и нови завет*, Глас цркве, 2008.

[5] Драговић Н., *Обавештајна служба Израела према писању стране штампе*, Билтен Војне безбедности, бр. 2, 1971.

[6] Herzog C., *Living History*, Phoenix, Orion Books, London, 1998.

[7] Jones C., „A Reach Greater than the Grasp“: Israeli Intelligence and the Conflict in South Lebanon 1990—2000, *Intelligence and National Security*, (16), 3, 2001.

[8] Kamrava M., *The Modern Middle East*, A Political History since the First World War, University of California Press, 2005.

[9] Kahana E., *Reorganizing Izrael – Intelligence Community*, *Internacional Journal of Intelligence and Counterintelligence*, Vol.15, No.3, 2002.

[10] Левков М., *Израелска тајна служба*, Филип Вишњић, Београд, 2001.

[11] Piekalkiewicz J., *Dolga ruka Izraela*, Založba borec, Ljubljana, 1981.

[12] Polmar N., Allen B. T., *The Encyclopedia of Espionage*, Gramercy Books, Random House, New York, 1997.

[13] Richelson T. J., *The U.S Intelligence Community*, Ballinger Publishing Company, Cambridge, Massachusetts: A Subsidiary of Harper & Row, Publishers, Inc, 1985.

[14] Richelson T. J., *The U.S. Intelligence Community*, Ballinger Publishing company, (fourth edition), Cambridge, 1998.

[15] Савић А., Делић М., Бајагић М., *Безбедност света – од тајности до јавности*, Институт безбедности, ВШУП, Полицијска академија, Београд, 2001.

[16] Šobajić M.V., *Judje in Izrael*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1982.

[17] Todd P., Bloch J., *Global Intelligence*, Perseus Book Group, New York, 2003.

[18] <http://sfu.ca/igs/casis/jones/pdf>

[19] <http://shaon.livejournal.com/66463.htm>.

[https://en.wikipedia.org/wiki/Military_Intelligence_Directorate_\(Israel\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Military_Intelligence_Directorate_(Israel)).

[20] <http://groups.yahoo.com/group/thetruthsoutthere/message/1453>

[21] http://www.intelligenceonline.com/ps/fr/arch/lmr_282.asp%3frub=archives&lp=fr_en

[22] <https://www.fas.org>

[23] <https://tradingeconomics.com/israel/gdp>

[24] www.shabak.gov.il/English/about/Pages/valuseEn.aspx.

[25] www.chez.com/boigien/sicrret/israel/shinbet.htm

CIVILNA ZAŠTITA U BOSNI I HERCEGOVINI KROZ PRIZMU INSTITUCIONALNE TEORIJE ORGANIZACIJE

Željko Zorić i Žarko Čulibrk¹

Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banja Luka

Za osnovnu temu ovog rada uzeta je civilna zaštita u Bosni i Hercegovini, posmatrana i kroz prizmu institucionalne teorije organizacije. Tokom izrade rada uglavnom su korištene metoda pregleda literature, metoda analize sadržaja i metoda komparativne analize. Dato je određenje civilne zaštite, kao i kratak istorijat civilne zaštite. Takođe, objašnjena je „uloga“ institucionalne teorije organizacije u formiranju sistema civilne zaštite. Konačno, opisan je sistem civilne zaštite u Bosni i Hercegovini. Cilj ovog rada jeste da se pokaže koliko je važna uloga civilne zaštite u funkcionisanju društva, kao i to koliko je značajna uloga različitih teorijskih pristupa pri određenju sistema civilne zaštite.

Ključne reči: *Civilna zaštita, Civilna zaštita u Bosni i Hercegovini, Institucionalna teorija organizacije, Organizacija civilne zaštite u Bosni i Hercegovini*

Uvod

Kada se govori o civilnoj zaštiti u Bosni i Hercegovini (BiH) istu ne možemo posmatrati u kontekstu koji je opšteprihvaćen u društvima koji pridaju značaj civilnoj zaštiti. Specifičnost sistema civilne zaštite u BiH treba sagledati u okolnostima njegovog nastanka i egzistiranja u BiH. Ustaljena je praksa da se ovaj sistem posmatra kroz strukturu upravljanja i organizovanja od nadležnog državnog organa, pa do nivoa lokalne zajednice. Ova specifičnost je posljedica državnog uređenja na kom je zasnovana BiH, odnosno Dejtonskog mirovnog sporazuma. U radu će se opisati postojeći entiteski sistemi civilne zaštite, a potrebno je napomenuti da u BiH postoji i sistem civilne zaštite Distrika Brčko, koji je sam po sebi još jedna od specifičnost ovog sistema. Imajući u vidu da je BiH značajna spona između Republike Hrvatske i Republike Srbije, kada su u pitanju ugrožavanja manje-više zajedničkog porijekla, potrebno je poznavati postojeće sisteme civilne zaštite u BiH. Međunarodni subjekti kao što su UN i EU u posljednjim decenijama poklanjaju značajnu pažnju razvoju sistema civilne zaštite, kao i njihovoj izomorfnosti, a sve u cilju efikasnije zaštite i spasavanja. Kako bi se što kvalitetnije sagledali postojeći sistemi civilne zaštite u BiH u radu ćemo se rukovoditi institucionalnom teorijom organizacije kao jednom od preovlađujućih teorija organizacije u savremenom svijetu.

¹ Prof. dr Žarko Čulibrk nastavnik je na Fakultetu za bezbjednost i zaštitu u Banjaluci. Željko Zorić, M.A. asistent je na istom fakultetu.

Kratak istorijat i određenje civilne zaštite

U literaturi postoji veći broj definicija civilne zaštite iz kojih se da zaključiti da je civilna zaštita organizacija čiji je zadatak pomaganje i spašavanje civilnog stanovništva u vanrednim situacijama. U okviru EU ne postoji definicija „civilne zaštite“ u pravnom okviru, već je uokvirena zajedničkim aktivnostima na polju „*zajedničke saradnje u oblasti CZ sa ciljem zaštite ljudi, životne sredine, imovine i kulturne baštine u slučaju velikih prirodnih ili vještačkih katastrofa koje se dešavaju unutar ili izvan EU*“. (Ahman, 2009)

Završetkom Drugog svjetskog rata, osnivanjem Ujedinjenih nacija, kao i pojavom do tada nepoznatog atomskog oružja, svijet ulazi u jednu novu fazu organizovanja civilne zaštite. Civilna zaštita postepeno gubi na nacionalnom značaju i sve više postaje, ako ne globalna potreba, ono sigurno potreba regionalnog značaja. Blokovska podjela svijeta i prijetnje upotrebnom atomskog oružja pred civilnu zaštitu postaviće brojne izazove. U ovom periodu stvorene su pravne osnove za organizovanje i funkcionisanje civilne zaštite usaglašene sa odredbama Ženevske konvencije (1949). Tako su prvi nacionalni zakoni o civilnoj zaštiti, sa programima mjera koje se odnose na čitavu zemlju, donijeti: 1948. godine u Velikoj Britaniji, Švedskoj, Švajcarskoj i Norveškoj; 1950. godine u SAD, SSSR-u, Njemačkoj i Španiji; a od 1955. godine i u ostalim zemljama. U SFRJ je 1948. godine donijeta Uredba o organizaciji i djelovanju Odjeljenja za protivavionsku zaštitu pri Saveznom ministarstvu za unutrašnje poslove, a Zakonom o narodnoj odbrani iz 1955. godine, razrađeni su organizacija i funkcionisanje civilne zaštite kao dijela sistema narodne odbrane, uglavnom za ratne potrebe. (Jakovljević, 2011:20)

Međutim, razvoj savremenog naoružanja i ratne tehnike i njihovi mogući efekti na ljude i materijalna dobra, što se pokazalo u ratovima koji su vođeni poslije Drugog svjetskog rata, usloveli su potrebu za dopunom navedenih konvencija. Polazeći od tih činjenica, Međunarodni komitet Crvenog krsta, uz angažovanje Ujedinjenih nacija i švajcarske vlade, kao depozitora Ženevskih konvencija, sazvao je diplomatsku konferenciju koja je imala četiri zasjedanja u periodu od 1974. do 1977. godine. Na posljednjem zasjedanju od 8. do 10. juna 1977. godine usvojena su dva Dopunska protokola Ženevskih konvencija i to:

- Dopunski protokol o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba (Protokol I); i
- Dopunski protokol o zaštiti žrtava ne-međunarodnih oružanih sukoba (Protokol II). (Ćulibrk, 2015)

Navedenim Ženevskim konvencijama i Dopunskim protokolima izgrađen je sistem međunarodnih humanitarnih pravila, čija je osnovna namjena zaštita čovjeka kao žrtve rata. Aktuelni razvoj civilne zaštite sve više karakteriše stvaranje njenih međunarodnih, regionalnih i subregionalnih asocijacija. Često se sklapaju bilateralni i multilateralne međudržavni ugovori, sa ciljem pravovremenog obavještanja: o nastalim nesrećama, o pružanju međusobne pomoći u sprečavanju daljeg širenja posljedica nesreća, o pružanju pomoći u eliminisanju nesreća. U tom smislu ove međunarodne asocijacije imaju, ne samo značajnu ulogu u ostvarivanju ciljeva i zadataka civilne zaštite, nego djeluju i kao bitan faktor u zaštiti životne sredine, posebno kada su u pitanju katastrofe međunarodnih razmjera. (Jakovljević, 2011:25)

Razvoj međunarodne saradnje, podstaknut brojnim međunarodnim aktima i stvarnim potrebama, obilježio je kraj XX i početak XXI vijeka. Tako, Kvaranteli (Quarantelli, 2000), u brojnim raznolikostima i složenostima nacionalnih sistema civilne zaštite prepoznaje deset zajedničkih elemenata (trendova) koji imaju uticaj na savremeni razvoj civilne zaštite. Poče-

tak XXI vijeka karakteriše postojanje civilne zaštite u gotovo svim državama svijeta, a što je bilo nezamislivo osamdesetih godina prošlog vijeka. Istraživanje UN o zastupljenosti civilne zaštite u nacionalnim okvirima pokazalo je da veliki broj država nema sistem zaštite i spasavanja. Danas je prepoznatljiv trend integracije više subjekata u sistemu zaštite i spasavanja, kao i jasnija podjela odgovornosti. Ovaj trend ima i jednu negativnost, koja se ispoljava kroz lošu ili zakašnjelu koordinaciju između subjekata koji učestvuju u zaštiti i spasavanju, što je posljedica različitog sistema upravljanja u državama, koja se kreće od centralizovanog (Japan) do decentralizovanog sistema (Australija), a što je prepoznato kao ograničavajući faktor u angažovanju civilne zaštite. Poseban problem predstavljaju države saharske Afrike, koje ne prepoznaju ni centralizovan ni decentralizovan sistem civilne zaštite, već se oslanjaju na međunarodnu pomoć kada je u pitanju zaštita i spasavanje. Bez obzira na navedenu razliku, kod gotovo svih država svijeta, nevezano za ideologiju, postoje tendencije za organizovanjem civilne zaštite, kako na nacionalnom, tako i na nadnacionalnom nivou. Opšte je prihvaćeno da se civilna zaštita organizuje u sastavu policije ili vojske, rijetko kao samostalna organizacija, što može predstavljati smetnju kada je u pitanju upotreba civilne zaštite. Osnovne primjedbe se odnose na sistem civilne zaštite koji je u sastavu oružanih snaga. Civilna zaštita je u prošlom vijeku uglavnom korištena prilikom većih katastrofa. Danas je to znatno promijenjeno i upotreba civilne zaštite je mnogo češća jer nije vezana samo za katastrofe. Sve više država nastoji standardizovati različite opasnosti i prema istim prilagoditi djelovanje civilne zaštite.

Koncept civilne zaštite u Evropi se pojavio početkom 1980-ih, uspostavljanjem paralelnih inicijativa Italije i Francuske na planu međunarodne saradnje u oblasti zaštite i ublažavanja posljedica katastrofa. Francuska je 1980. godine izradila *Procjenu izloženosti rizicima*, kojom su identifikovane geofizičke osobine životne sredine, uz potencijalne prirodne i vještački izazvane hazarde. Istovremeno, u Italiji su nacionalni stručni savjeti, slično francuskom modelu, sproveli opsežnu analizu prirodnih i tehničkih opasnosti i mjera za ublažavanje rizika. (Konstadinides, 2011)

U svojoj najjednostavnijoj formi, civilna zaštita je zamišljena kao aktivnost ublažavanja posljedica katastrofa, sprovođenje mjera prevencije i zaštite, na bazi razmjene i izgradnje specifičnih znanja, sposobnosti i kapaciteta između država. Evropski razvoj civilne zaštite od početka se temeljio na ravnoteži nacionalne odgovornosti i evropske solidarnosti. (Bara & Doktor, 2010)

Evropska civilna zaštita je progresivno formirana putem bilateralne i multilateralne saradnje država i njihovih nacionalnih organizacija, kao i saradnje sa institucijama EU. Formalno je, kao institucija međunarodne saradnje, formirana 1985. godine, u okviru Evropske zajednice, kao instrument koordinacije država članica u slučaju elementarnih nepogoda. (Ahman, 2009)

Posljedica ovakvog razvoja shvatanja o potrebi postojanja civilne zaštite jeste donošenje Odluke 2001/792/EU kojom je uspostavljen Mehanizam EU za civilnu zaštitu (*EU Civil Protection Mechanism*), koji se odnosi na sve zemlje članice i one koje to žele postati. Odlukom se od istih traži da formiraju timove za intervenciju u Uniji i van nje. Takođe, ustanovljen je i jedinstven sistem za prijem zahtjeva za pomoć i obavještanje o dostupnim resursima, kao i dvadesetčasovni monitoring i info-centar. Odlukom Savjeta EU 2007/162/EU uspostavljeni su finansijski instrumenti za civilnu zaštitu. Ovo su osnovne odluke na kojima se zasniva sistem civilne zaštite EU. Uporište ovih odluka nalazi se u spomenutim aktivnostima UN, kao i u dopunskim protokolima 1 i 2.

Evropski savjet smatra da bi buduće djelovanje Evropske unije trebalo da stremi smanjivanju ranjivosti na različite prijetnje razvijanjem strateškog pristupa u prevenciji opasnosti i rizika i unapređenjem pripravnosti i odgovora, uzimajući u obzir nacionalnu odgovornost. Iz tih razloga predviđena je izrada smjernica za rizike, i metoda za mapiranje rizika, procjene i analize, kao i pregled prirodnih i civilizacijskih opasnosti s kojima se EU može suočiti u budućnosti. Potrebno je nastaviti i jačanje mehanizama EU za civilnu zaštitu i poboljšati instrumente civilne zaštite, uključujući dostupnost, interoperabilnost, korišćenje i podršku za koordinaciju pomoći i izvan Evropske unije u slučajevima kada su građani EU ugroženi u velikim vanrednim situacijama. Potrebno je pružiti podršku državama članicama u određivanju i registraciji nacionalnih i multinacionalnih modula civilne zaštite, ali i unaprijediti obuku i vježbe kako bi se pomoglo efikasnijem odgovoru EU na vanredne situacije. (Gačić, Jakovljević, 2014)

Evropska unija, koliko god da je razvijana još nije uspjela uvezati u jedinstven sistem civilnu zaštitu zemalja članica. EU nema vlastitih kapaciteta i resursa. Bilo kakav zajednički odgovor zahtijeva saradnju i resurse jedne ili više država članica. Uvidjevši ovaj problem, 2015. godine su izvršena opsežna komparativna istraživanja u 22 zemlje Evropske unije, čiji su rezultati vrlo zanimljivi sa stanovišta daljeg razvoja sistema civilne zaštite. Istraživanja su pokazala da u posmatranim državama postoje različite strukture, politike, pravila i praksa. Države civilnu zaštitu organizuju na različite načine u nastojanjima da zaštite građane od različitih prijetnji za njihov život. Svaki sistem posmatranih država počiva na različitim pravnim i ustavnim osnovama, kao i na različitim subjektima koji čine sistem civilne zaštite. Evropska unija svjesna opasnosti u kojima se nalazi i svjesna uloge civilne zaštite u prevenciji i odgovoru na iste opasnosti, nastoji brojnim akcijama uticati na kompatibilnost kako zemalja članica, tako i prekograničnih država. Prvi takav korak jeste uspostavljanje besplatnog hitnog broja 112. Broj prekograničnih kriza i katastrofa povećava pritisak na evropske zemlje da intenziviraju prekograničnu saradnju upravo u području prepoznavanja i upravljanja vanrednim situacijama, a za šta im je potrebna kvalitetno organizovana i funkcionalna civilna zaštita u tim državama.² Cilj civilne zaštite u Evropskoj uniji jeste osigurati bezbjednost i zaštitu ljudi, okoline i imovine u vanrednim situacijama kako u EU tako i van nje. (Bremberg & Britz, 2009)

Institucionalna teorija organizacije u formiranju sistema civilne zaštite

U većini zemalja savremenog svijeta nezamisliva je uspješna društvena organizacija bez civilne zaštite, kojoj je osnovni cilj zaštita i spasavanje stanovništva. Uvažavajući savremene bezbjednosne izazove, rizike i prijetnje, koji nerijetko izazivaju značajna razaranja sa tragičnim posljedicama po život čovjeka i materijalna dobra, razumljivi su naponi kojima se, kako na međunarodnom, tako i na lokalnom nivou, nastoji organizovati civilna zaštita.

² Vidjeti više u: Kuipers, S., Boin, A., Bossong, R., & Hegemann, H. (2015). Building Joint Crisis Management Capacity? Comparing Civil Security Systems in 22 European Countries. *Risk, Hazards & Crisis in Public Policy*, 6(1), 1-21.

Savremeni razvoj civilne zaštite, opredijeljenost svjetskih aktera i nacionalnih vlada ka ozbiljnijem shvatanju civilne zaštite u uslovima savremenih ugrožavanja, neizvjesnost proistekla iz klimatskih promjena, i nejasna budućnost planete Zemlje, vode ka uspostavljanju sistema civilne zaštite koncipiranom na institucionalnoj organizacionoj teoriji i izomorfizmu. Primjenom teorije organizacije spoznaćemo stvarno stanje i slabosti sistema civilne zaštite, i bićemo u mogućnosti razviti sistem kakav nam je potrebna kada je u pitanju civilna zaštita.

Istorija organizacije je stara koliko i čovječanstvo (Cloete, 1994). Drugim riječima, od najranijih dana ljudi su morali zajedno da planiraju da bi ostvarili određene ciljeve. Ciljevi su mogli biti da zaštite svoju porodicu, prikupe hranu ili sagrade skloništa, ali čak i kod ovih osnovnih zadataka, primjetna je potreba za organizacijom aktivnosti kako bi se posao obavio. Ovo pokazuje ljudsku svijest za potrebom organizovanja.

Organizacije su konstruisani društveni sistemi koji se sastoje od grupa i individualaca koji zajedno rade da bi došli do dogovorenog cilja. Centralni argument organizacione institucionalne teorije jeste da je strukturisanje i funkcionisanje organizacija u jednom sektoru ekonomije ili društva determinisano od strane institucija, a ne tržišta u tom sektoru (Meyer & Rowan, 1977).

Ako na ovaj način razumijemo organizovanje i funkcionisanje organizacija u jednom sektoru, onda je organizacioni izomorfizam³ prirodna i logična posljedica. Organizacije liče jedna na drugu zato što primjenjuju isti obrazac strukture i funkcionisanja koji je kreiran na nivou sektora, institucionalizovan je i kao takav nametnut svim organizacijama u tom sektoru. Sve je veći broj sektora privrede i društva u kojima se proces strukturisanja i funkcionisanja organizacija više ne obavlja po postulatima kontigentne teorije, već na način koji opisuje institucionalna organizaciona teorija. Zato je ova teorija danas sve značajnija kao istraživački okvir za razumijevanje savremenih organizacija. Organizacioni izomorfizam predstavlja jedan od simptoma društvenih promjena koje dovode do zastarjevanja postojećih i pojave novih organizacionih teorija. On se ne može objasniti teorijama organizacije koje su dominirale u drugoj polovini dvadesetog vijeka. Vladajuća kontigentna teorija organizacije objašnjava organizovanje kao racionalan proces, u kome menadžment organizacije, uzimajući u obzir kontekst u kome se ona nalazi i relevantne faktore koji na nju djeluju, vrši izbor najracionalnijeg organizacionog modela koji će obezbijediti maksimalne ekonomske performanse (Mintzberg, 1979).

Institucionalna organizaciona teorija predstavlja teorijski okvir koji omogućava razumijevanje organizacionog izomorfizma i organizacionog strukturisanja savremenih organizacija u mnogim sektorima savremenog društva. Ova teorija ima potencijal da objasni izomorfizam jer se u tri bitne tačke razlikuje od kontigentne teorije organizacije (Scott, 2001):

– Prvo, prema institucionalnoj organizacionoj teoriji, proces organizovanja nije racionalna odluka menadžmenta organizacije, već se organizovanje vrši tako što se prihvata već oblikovani institucionalni obrazac strukture i funkcionisanja;

– Drugo, model strukture i funkcionisanja organizacije nije nastao unutar same organizacije, već izvan nje, u institucionalnom okruženju, i važi za sve organizacije u jednom sektoru;

– Treće, institucionalni obrazac strukture i funkcionisanja organizacije u jednom sektoru nije nužno tehnički racionalan i ekonomski efikasan.

³ Istog oblika, jednako.

Dakle, osnovni postulat institucionalne teorije organizacije jeste da se strukturisanje i funkcionisanje svih organizacija u jednom sektoru vrši po institucionalizovanom obrazcu kreiranom u tom sektoru i nametnutom svim organizacijama u njemu (Scott, 1987).

Pregled literature pokazuje da organizacije, suočene sa pritiskom da primijene institucionalizovani obrazac strukture i funkcionisanja, mogu da reaguju na više načina:

– Prvo, mogu da se povinuju zahtjevima iz institucionalnog okruženja i u potpunosti prihvate i primijene institucionalizovana pravila strukturiranja i rada. Ova organizaciona reakcija je primarno očekivana i u skladu sa postulatima institucionalne teorije.

– Drugo, organizacije mogu institucionalni obrazac da prilagode svojim potrebama i resursima, vrijednostima ili interesima, i da primijene tako prilagođen obrazac. Krisitn Oliver (Oliver, 1991) taj proces nazivala je kompromisom, a Pedersen i Dobin (Pedersen & Dobbin, 2006) hibridizacijom.

– Treće, organizacije mogu da definišu da primjenjuju institucionalni obrazac, dok u stvarnosti one to ne čine. Fikcija se postiže simbolima kao što su rituali, jezičke fraze ili materijalni simboli. Ovaj proces je opisan je od strane Mejera i Rovana (Meyer & Rowan, 1977), kao i od strane Edelmmana (Edelman, 1992). Krisitn Oliver (Oliver, 1991) nazivala ga je izbjegavanjem, a Pedersen i Dobin (Pedersen & Dobbin, 2006) transmutacijom.

– Četvrto, u određenim okolnostima, organizacije mogu čak i da, otvoreno ili prikriveno, više ili manje agresivno, odbiju da primijene isntitucionalni obrazac. Rezultat je inercija organizacije (Hinings & Greenwood, 1988). Kejsil i Dejvis-Blejk (Casile & Davis-Blake, 2002) takođe su opisale taj scenario, a Pedersen i Dobin (Pedersen & Dobbin, 2006) nazvali su ga imunizacijom.

Odlukom 2001/792/EU, kojom je uspostavljen Mehanizam za civilnu zaštitu i Odlukom Savjeta EU 2007/162/EU, kojom je uspostavljen finansijski instrument za civilnu zaštitu, zemlje članice su pokazale da teže ka uspostavljanju sistema koji počiva na temeljima institucionalne organizacione teorije. Brz razvoj ugrožavajućih pojava, koje izlaze iz nacionalnih granica i čine nemoćnim državne subjekte da na iste adekvatno odgovore, uticao je na to da EU 2013. godine donese Odluku o Mehanizmu Unije za civilnu zaštitu 1313/2013/EU, kojom objedinjava ranije aktivnosti na polju civilne zaštite. Ovom odlukom države članice, kao i one koje to žele postati, prihvatile su institucionalizovana pravila strukturisanja i rada u oblasti civilne zaštite. Istovremeno su zadržale obrazac kojim štite specifične vrijednosti, resurse ili interese na nacionalnoj teritoriji. Prihvatanje organizovanja sa jedinstvenom strukturom i funkcionisanjem, koje važi za sve organizacije u jednom sektoru, u osnovi je spomenute Odluke, što je i jedna od osnovnih postavki institucionalne teorije organizacije. Najznačajniji dokumenti Evropske unije koji sadrže odredbe vezane za vanredne situacije, a samim tim i za organizaciju civilne zaštite, jesu smjernice Sevezo I i Sevezo II. Pozadina usvajanja ovih dokumenata nalazi se u nekoliko akcidenata koji su se desili u drugoj polovini XX vijeka. Nesreće u engleskom Fliksborou 1974. i talijanskom Sevezu 1976. bile su podsticaj institucijama Evropskih zajednica (EZ) da usvoje odgovarajuću regulativu na ovom polju. Nakon tri godine pregovora u Evropskom parlamentu i Savjetu ministara EZ, 1982. godine je usvojena Smjernica Sevezo I (*Seveso I Directive*). Smatra se da je u zemljama EU, deset godina nakon njenog usvajanja, izbjegnuto više od 130 tehničko-tehnoloških nesreća. Ovo je ujedno i jedan od čvrstih argumenata koji ide u prilog primjene institucionalne teorije organizacije (Čulibrk, 2011).

Civilna zaštita u Bosni i Hercegovini

Istorija civilne zaštite u BiH nije počela formiranjem BiH kao zajednice u obliku koji danas poznajemo, već se ista mora posmatrati u kontekstu razvoja civilne zaštite u bivšim republikama SFRJ. Protivavionska zaštita (PAZ) koja je u periodu 1948-1955. godine organizovana sa prevashodnim ciljem zaštite od oružanih dejstava iz vazdušnog prostora, sedam godina poslije osnivanja prerasla je u službu Civilne zaštite, čime je bitno promijenjen karakter dotadašnje službe, preuzimanjem zadataka zaštite i spasavanja ljudi. Godine 1963, posebnim Zakonom o prenošenju poslova civilne zaštite iz nadležnosti uprave za unutrašnje poslove u nadležnost organa za poslove narodne odbrane, započeo je period u kojem su se desile bitne promjene u civilnoj zaštiti. Zakonom o opštenarodnoj odbrani iz 1982. godine uvedena je lična i uzajamna zaštita i predviđeno je da se u zaštitu i spasavanje ljudi, materijalnih i drugih dobara, pored jedinica, štabova i drugih organa civilne zaštite, uključe i sve organizacije i službe koje se bave zaštitom i spasavanjem kao redovnom djelatnošću. Do raspada SFRJ, devedesetih godina XX vijeka, nije bilo značajnijih promjena u oblasti civilne zaštite.

Ne upuštajući se u uzroke i karakter rata u Bosni i Hercegovini, kratko će biti spomenuti civilna zaštita kao sistem i njeno mjesto i uloga u posmatranom periodu. Raspadom SR BiH formiraju se tri vojske po jedno nacionalom principu. Tako su nastale Vojska Republike Srpske (VRS, koju su većinom sačinjavali Srbi), tzv. Hrvatsko vijeće odbrane (HVO, sastavljeno uglavnom od Hrvata) i tzv. Armija Republike Bosne i Hercegovine (ABiH, koju su većinom činili Muslimani, kasnije Bošnjaci). Na područjima koje su kontrolisale pomenute vojske funkcionisali su odvojeni sistemi civilne zaštite koji nisu uopšte međusobno saradivali (Radišić, 2016:30).

Civilna zaštita u ovom vremenu djelovala je u izuzetno složenim uslovima. Bila je značajno oslabljena i u personalnom i u materijalno-tehničkom pogledu. Djelovala je u uslovima rata, ali i u uslovima prirodnih i drugih nesreća. Loša organizacija, ne funkcionalnost, nemogućnost izvršavanja poslova iz svog djelokruga trajaće sve do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma⁴ i prekida ratnih dejstava. Potpisivanjem ovog sporazuma počinje uzlazna putanja razvoja civilne zaštite u Bosni i Hercegovini. Dva entiteta, Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine postaju dva pravna subjekta koji imaju isključivu nadležnost u formiranju civilne zaštite, koja je u početku utjelovljena u sistem odbrane entiteta.

Zaštita i spasavanje u Bosni i Hercegovini su definisani prvenstveno *Okvirmim zakonom o zaštiti i spasavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća u Bosni i Hercegovini*⁵ kao „oblik pripremanja i učešća nosilaca i zadataka zaštite i spasavanja u odgovoru na prirodne ili druge nesreće.“ Ova definicija je nešto šira u Zakonu o zaštiti i spasavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća u Federaciji BiH,⁶ gdje se kaže da „zaštita i spasavanje od prirodnih i drugih nesreća obuhvata: programiranje, planiranje, organizovanje, obučavanje i osposobljavanje, provođenje, kontrolu i finansiranje mjera i aktivnosti za zaštitu i spasavanje od prirodnih i drugih nesreća, s ciljem sprečavanja opasnosti, smanjenja broja nesreća i žrtava, te otklanjanja i ublažavanja štetnih djelovanja i poslje-

⁴ Opšti okviri sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, poznatiji kao Dejtonski mirovni sporazum, mirovni je dogovor postignut u vazduhoplovnoj bazi Rajt-Paterson kod Dejtona, u američkoj državi Ohajo, a kojim je prekinut rat u Bosni i Hercegovini (1992—1995). Po ovom sporazumu, BiH je podjeljena na dva dela: muslimansko-hrvatsku federaciju i Republiku Srpsku.

⁵ Vidjeti više u Službeni glasnik BiH, broj 50/08

⁶ Vidjeti više u Službene novine Federacije BiH, broj 39/03, 22/06 i 43/10

dica prirodnih i drugih nesreća.“ U Republici Srpskoj je na snazi *Zakon o zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama*.⁷ U članu 2, sistem zaštite i spasavanja se definiše kao „objedinjeni oblik upravljanja i organizovanja snaga i subjekata sistema zaštite i spasavanja na sprovođenju preventivnih i operativnih mjera i izvršavanju zadataka zaštite i spasavanja ljudi i dobara od posljedica elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških nesreća, katastrofa, posljedica terorizma i drugih opasnosti i nesreća koje mogu ugroziti stanovništvo, materijalna i kulturna dobra i životnu sredinu, uključujući i mjere oporavka od nastalih posljedica.“ I u zakonskim rješenjima u državama u okruženju na sličan način se definiše sistem zaštite i spasavanja. U Crnoj Gori u Zakonu o zaštiti i spasavanju (član 1) navodi se da „zaštita i spasavanje obuhvata skup mjera i radnji koje se preduzimaju u cilju otkrivanja i sprečavanja opasnosti od prirodnih nepogoda, požara, tehničko-tehnoloških nesreća, hemijskih, bioloških, nuklearnih i radioloških kontaminacija, posljedica ratnog razaranja i terorizma, epidemija, epizootija, epifitotija i drugih nesreća, kao i spašavanje građana i materijalnih dobara ugroženih njihovim djelovanjem.“ U Hrvatskoj, u Zakonu o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti i spasavanju, u članu 1, navodi se da je sistem zaštite i spasavanja „oblik pripremanja i sudjelovanja učesnika zaštite i spasavanja u reagovanju na katastrofe i velike nesreće, te ustrojavanja, pripremanja i sudjelovanja operativnih snaga zaštite i spasavanja u prevenciji, spremnosti, reagovanju na katastrofe i otklanjanje mogućih uzroka i posljedica katastrofa.“ U Srbiji Zakonom o vanrednim situacijama član 8. stav 2, kaže se da je sistem zaštite i spasavanja „dio sistema nacionalne bezbjednosti i integrisani oblik upravljanja i organizovanja subjekata sistema zaštite i spasavanja na sprovođenju preventivnih i operativnih mjera i izvršavanju zadataka zaštite i spasavanja ljudi i dobara od posljedica elementarnih nepogoda i drugih nesreća, uključujući i mjere oporavka od posljedica.“ Analiza navedenih definicija pokazuje da se radi o sistemu koji objedinjuje snage i sredstva u cilju pripreme, sprečavanja i odgovora na brojne vanredne situacije. Ovaj sistem je dio unutrašnjeg sistema bezbjednosti, ali i sistem sam za sebe, sa svim svojim elementima, njihovim uzajamnim vezama i jasnim ciljem zbog kojeg kao takav postoji.

Ovaj sistem se u BiH nalazi razvijen na entitetskim nivoima, dok na nivou BiH postoji Sektor za zaštitu i spasavanje unutar Ministarstva bezbjednosti u Savjetu ministara Bosne i Hercegovine. Prema ustavnim i zakonskim rješenjima, institucije i organi uprave BiH koordinišu, a ne rukovode aktivnostima zaštite i spasavanja. Operativne funkcije su u nadležnosti entiteta i Distrikta Brčko. Radi lakše koordinacije na nivou BiH, a u skladu sa Okvirnim zakonom o zaštiti i spasavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća u BiH, formirano je Koordinaciono tijelo Bosne i Hercegovine za zaštitu i spasavanje. Ovo tijelo je formirano, ali ne djeluje kao stalno tijelo, nego se članovi sastaju po potrebi (Čulibrk, 2015).

Sistem zaštite i spasavanja u BiH čine: vladin sektor, nevladin sektor i pravni subjekti. U skladu sa ovim, civilna zaštita je samo jedan od segmenata vladinog sektora i predstavlja ključni podsistem sistema zaštite i spasavanja. Što se tiče ne vladinog sektora, tu spadaju razna udruženja građana, humanitarne organizacije, kao i sve veći broj volontera, čiji je rad sve značajniji, ali je još nedovoljno iskorišten u oblasti zaštite i spasavanja. Pored vladinog i ne vladinog sektora, značajno mjesto zauzimaju i pravni subjekti kao što su: elektroprivreda, vodoprivreda, rudnici, hemijska industrija, telekom i dr. Ovakav sistem zaštite i spasavanja u BiH je vrlo decentralizovan i zahtijeva veliki stepen koordinacije i komunikacije kako bi bio spreman za odgovor na vanredne situacije.

⁷ Usvajanjem ovog Zakona prestao je da važi Zakon o civilnoj zaštiti iz 2002. godine.

Ono što nije u praksi implementirano ili je nedovoljno implementirano, posljedica je nedovoljne materijalne podrške za razvoj ovakvih sistema. BiH kao članica ICDO-a (Međunarodne organizacije civilne zaštite – *International Civil Defence Organization*) prihvata rješenja koja se odnose na oblast civilne zaštite, a koja su delegirana od strane ICDO-a. Isto je i sa Mehanizmom EU za civilnu zaštitu, kao i drugim preporukama koje dolaze od strane EU, a koje se odnose na sistem civilne zaštite.

Glavna uloga Mehanizma za civilnu zaštitu jeste da omogući saradnju u intervencijama pomoći u slučajevima značajnijih vanrednih situacija, koje zahtijevaju hitnu reakciju. To se primjenjuje i na situacije gdje može postojati neposredna prijetnja takvih vanrednih situacija. Stoga je Mehanizam sredstvo koje jača saradnju unutar zemalja članica Unije po pitanjima civilne zaštite. U skladu sa principom supsidijarnosti, Mehanizam može pružiti dodatnu vrijednost evropskoj pomoći na polju civilne zaštite, time što će staviti svoje mehanizme podrške na raspolaganje pogođenoj zemlji. Do toga može doći ako je pripravnost pogođene zemlje za katastrofe nedovoljna, te zbog manjka raspoloživih resursa zemlja nije u mogućnosti da adekvatno odgovori. Stavljanjem na raspolaganje objedinjenih kapaciteta civilne zaštite zemalja učesnica, Mehanizam može osigurati bolju zaštitu, prvenstveno ljudi, ali i imovine, te prirodnog i kulturnog blaga. U provođenju Mehanizma EU za civilnu zaštitu sudjeluje 31 država (28 država članica EU i tri države članice Evropskog ekonomskog područja – Island, Lihtenštajn i Norveška). Ugovorom iz Lisabona, koji je stupio na snagu 1. decembra 2009. godine, uvedena je pravna osnova za humanitarnu pomoć EU i za politike civilne zaštite. Njime se određuje uloga koju EU ima u poboljšavanju zaštite od katastrofa i u njihovom sprečavanju, te se navodi da bi EU trebalo da primjenjuje međunarodno humanitarno pravo, uključujući nepristranost i ne diskriminaciju.

Zaključak

U proteklih desetak godina, postojeći sistemi civilne zaštite u BiH, pažljivo su proučavali i pratili teoriju i praksu širom svijeta, a prije svega praksu evropskih zemalja, kako u domenu sistemskih rješenja u oblasti zaštite i spasavanja/civilne zaštite, tako i u segmentu planiranja. Time su željeli prevazići stanje koje je nastalo nakon raspada bivše države i četverogodišnjeg rata na ovim prostorima, a koje je imalo svoje negativne posljedice i u oblasti zaštite i spasavanja/civilne zaštite. U oblasti planiranja uglavnom su, po inerciji, preuzeta rješenja i metodološki pristup koji je imao svoju primjenu u SFRJ, a koji nije više odgovarao teoriji i praksi koja se primjenjuje u svijetu. Potreba osavremenjivanja ovog sektora i odgovora na ključne zahtjeve međunarodne zajednice, prije svega Evropske unije, navele su sisteme civilnih zaštita u BiH da prihvate u stvari osnovne postulate institucionalne teorije organizacije, istovremeno prilagođavajući istu svojim potrebama i resursima, vrijednostima i interesima. U BiH je po ovom pitanju najviše uradila Republika Srpska koja je, poslije analiziranja više sistema u EU, prihvatila prilagoditi svojim potrebama sistem Agencije za upravljanje vanrednim situacijama Kraljevine Danske – DEMA. U svim ovim aktivnostima jasno je data prednost jedinstvu, institucionalnoj teoriji organizacije, izomorfizmu, a ne kontigentnoj teoriji. Rezultat takve organizacije je usvajanje sistema koji je u mogućnosti odgovoriti ugrožavajućim pojavama koje se javljaju na teritoriji Republike Srpske ili su posljedica događanja u neposrednom okruženju.

Literatura

- [1] Ahman, T. (2009). *The Lisbon Treaty and Civil Protection in the European Union*. Stockholm: Swedish Defence Research Agency.
- [2] Ashworth, R., G. Boyne, and R. Delbridge (2007) "Escape from the iron cage? Organizational change and isomorphic pressures in the public sector", *Journal of Public Administration Research and Theory*, 19:165–187.
- [3] Bara, C., & Doktor, C. (2010). *Risk Analysis: Cooperation in Civil Protection: EU, Spain and the UK*. Zurich: CSS.
- [4] Bremberg, Niklas, and Malena Britz. "Uncovering the diverging institutional logics of EU civil protection." *Cooperation and Conflict* 44.3 (2009): 288-308.
- [5] Casile, M. and A. Davis-Blake (2002) "When accreditation standards change: factors affecting differential responsiveness of public and private organizations", *Academy of Management Journal*, 45 (1): 180–195.
- [6] Cloete, J. J. N. (1994). *Public administration and management*. JL van Schaik.
- [7] Edelman, L. B. (1992) "Legal ambiguity and symbolic structures: Organization mediation of civil rights law", *The American Journal of Sociology*, 97 (6):1531–1576.
- [8] Ćulibrk, Ž. (2015). *Upravljanje vanrednim situacijama*, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banja Luka.
- [9] Ćulibrk, Ž. (2011). *Reagovanje, koordinacija i saradnja hitnih službi u vanrednim situacijama*, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banja Luka.
- [10] Gačić, J., Jakovljević, V. (2014). Specifičnosti savremenog integrisanog sistema upravljanja u vanrednim situacijama. *Bezbednost*, 56(3), 64-77.
- [11] Hinings, C. and R. Greenwood (1988) *The dynamics of strategic change*, London: Basil Blackwell.
- [12] Јаковљевић.В. (2011). *Цивилна заштита у Републици Србији*, Факултет безбедности, Београд.
- [13] Konstadinides.T. (2011). *Civil Protection in Europe and the Lisbon 'solidarity clause': A genuine legal concept or a paper exercise*. Uppsala : Uppsala Universitet.
- [14] Laurent Cohen-Tanguy, (2007). *Guerre ou paix, Essai sur le monde de demain*, Pluirel, Hachette, Paris.
- [15] Mafunisa, M. J. (2001). *Professionalism: the ethical challenge for municipal employees*. *Journal of public administration*, 36(4), 324-339.
- [16] Meyer, J. W., & Rowan, B. (1977). *Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony*. *American journal of sociology*, 83(2), 340-363.
- [17] Mintzberg, H. (1979). *The structuring of organizations* (Vol. 203). Englewood Cliffs, NJ: Prentice hall.
- [18] Oliver, C. (1991). *Strategic responses to institutional processes*. *Academy of management review*, 16(1), 145-179.
- [19] Pedersen, J. S., & Dobbin, F. (2006). *In search of identity and legitimation bridging organizational culture and neoinstitutionalism*. *American Behavioral Scientist*, 49(7), 897-907.
- [20] Scott, W. R. (2001). *Institutions and organizations*, 2nd edn, Foundations for organizational science series.
- [21] Scott, W. R. (1987). *The adolescence of institutional theory*. *Administrative science quarterly*, 493-511.
- [22] Williams P. (2008.) „*From the New Middle Ages to a New Dark Age: the decline of the Stata and US Strategy*“. Institute for Strategic Studies.

GEOPOLITIČKI ELEMENTI U STRATEŠKIM DOKUMENTIMA U OBLASTI BEZBEDNOSTI I ODBRANE REPUBLIKE SRBIJE

Ana Paraušić

Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti

Filip Stojanović

Centar za istraživanje javnih politika

Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije i Strategija odbrane Republike Srbije predstavljaju najznačajnije strateške dokumente kojima se daju smernice za kreiranje politike bezbednosti i politike odbrane u cilju zaštite nacionalnih interesa. Cilj rada jeste da se, analizom ovih strateških dokumenata identifikuju potencijalne geopolitičke dimenzije sistema nacionalne bezbednosti i odbrane. U tom smislu možemo govoriti o četiri grupe problema sa geopolitičkim elementima. To su: odnosi prema susednim zemljama, odnosi prema velikim silama, pitanje Kosova i Metohije, učešće u međunarodnim operacijama i eventualno članstvo Srbije u NATO. Ovi izazovi razmatrani su pre svega u odnosu na osnovna nastojanja Republike Srbije u budućnosti, a naročito nastavak evro integracija i članstvo u Evropskoj uniji. Slabe države, države u tranziciji, među njima i naša zemlja, nalaze se na raskršću interesa velikih sila, što u uslovima multipolarnosti i nepredvidivosti dešavanja, može biti naročiti izazov za njenu nacionalnu bezbednost.

Ključne reči: *Republika Srbija, strategija nacionalne bezbednosti, strategija odbrane, geopolitika, velike sile, regionalna bezbednost, bezbednosna integracija*

Uvod

Savremeni svet karakteriše intenziviranje saradnje u svim oblastima, počev od ekonomske, kulturne, socijalne, političke pa sve do oblasti bezbednosti. Pojedine bezbednosne pretnje, poput ekoloških akcidenata koji se dese na jednom mestu, mogu imati dalekosežne posledice i izazvati poremećaje i nestabilnosti u drugim delovima sveta. Ukoliko izuzmemo događaje poput „sajber pretnji i ekonomskih poremećaja koji su u velikoj meri deteritorijalizovani“,¹ većina bezbednosnih pretnji i dalje ima svoju prostornu dimenziju. U tom smislu možemo govoriti o geopolitičkim činiocima politike bezbednosti i politike odbrane neke zemlje.

¹ Hatidža Beriša, „Prednosti i nedostaci ulaska Republike Srbije u NATO“, *Megatrend revija*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2/2014, str. 272.

Nakon burnog perioda koji je pratio raspad SFRJ i građanskih ratova devedesetih godina i sukoba na Kosovu i Metohiji, usledio je proces reformi celokupnog političkog sistema Republike Srbije. Jedan od prvih zadataka reforme bila je normalizacija odnosa sa susednim zemljama, Zapadom i međunarodnim organizacijama i povratak na svetsku političku scenu. U prve rezultate procesa reforme treba istaći da je: tadašnja SR Jugoslavija obnovila članstvo u OUN (1. 11. 2000.) i Interpolu (24. 9. 2001.); uspostavljena Misija OEBS-a u SRJ (11. 1. 2001.); na Samitu zemalja Zapadnog Balkana, održanom u Hrvatskoj (24. 11. 2000, Zagreb), EU je pozvala SRJ da se pridruži Procesu stabilizacije i pridruživanja (PSP); započet proces normalizacije odnosa sa NATO odlukom Savezne Vlade (23. 6. 2002.) prema kojoj SRJ treba da se pridruži programu „Partnerstvo za mir” (*PfP*), a postignut je i dogovor između NATO i SRJ da NATO može koristiti jugoslovenski vazdušni prostor za potrebe svoje misije u Bosni i na Kosovu (20. 12. 2002.) i osnovan je Tehnički komitet NATO/SRJ; Srbija počela da ispunjava svoje obaveze prema Tribunalu u Hagu.²

Preobražaj sistema odnosio se i na proces reformi sektora bezbednosti, koji je bio podstaknut od strane Zapadne Evrope, a čiji je cilj bio stvaranje efikasnog sistema bezbednosti i kreiranje transparentnijih politika i strategija u oblasti bezbednosti. U takvim uslovima doneta je i usvojena Strategija nacionalne bezbednosti, što predstavlja korak koji su načinile gotovo sve države bivšeg SFRJ zajedno sa Albanijom.³

Strategije možemo označiti kao najopštije dokumente koji predstavljaju smernice u ostvarivanju najvažnijih ciljeva od presudnog značaja za opstanak države i društva u dugoročnom periodu. Ova dokumenta odnose se na najznačajnije oblasti funkcionisanja jednog društva. U tom smislu treba posmatrati i strategiju nacionalne bezbednosti i strategiju odbrane, koji su najvažniji strateški dokumenti u oblasti bezbednosti i odbrane u funkciji zaštite nacionalnih interesa jedne zemlje.

Kreiranje strateških dokumenata usklađeno je sa analizom položaja jedne države u odnosu na regionalno okruženje, ali i u zavisnosti od trenutnog odnosa snaga u široj međunarodnoj zajednici. Napori i resursi sistema bezbednosti i sistema odbrane planiraju se uzimajući u obzir najznačajnije rizike i pretnje koji mogu biti i unutrašnjeg karaktera, ali i proisteći iz nestabilnosti u regionu, ili poremećaja u konstelaciji snaga u globalnoj areni, tj. projekcije interesa velikih sila. Sa ovakvim izazovom naročito su suočene male, slabe države, države u tranziciji i države u razvoju koje se neminovno suočavaju sa poteškoćama da očuvaju svoj suverenitet i teritorijalnu celovitost. Srbija je tokom protekla dva veka svoje državnosti zavisila „od balansiranja prema uticajima velikih sila, te uklapanjem u njihove šire strateške zamisli i projekcije“.⁴

Uzimajući ove činjenice u obzir, u radu će biti istaknute geopolitičke dimenzije najznačajnijih strateških dokumenata u oblasti bezbednosti i odbrane – Strategije nacionalne bezbednosti Republike Srbije i Strategije odbrane Republike Srbije. Analizirano je na koji način je predstavljeno globalno i regionalno okruženje, najznačajniji izazovi, rizici i pretnje, i da li strategije odražavaju objektivne mogućnosti razvoja sistema nacionalne

² Andrej Savić, Nenad Đorđević, „Evroatlantska dimenzija bezbednosti Srbije“, *Politika nacionalne bezbednosti*, Institut za političke studije, Beograd, god. VII, br. 2/2016, str. 68.

³ Milan Lipovac, *Nacionalna bezbednost Republike Srbije u regionalnom bezbednosnom potkompleksu Zapadni Balkan*, doktorski rad, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2016, str. 187.

⁴ Aleksandar Saša Gajić, „Mogućnost geopolitičke preorijentacije Srbije u savremenim međunarodnim prilikama“, *Nacionalni interes*, Institut za političke studije, Beograd, 1/2014, str. 197.

bezbednosti i sistema odbrane Republike Srbije. U strateškim dokumentima prepoznato je nekoliko oblasti u kojima možemo pronaći elemente geopolitike: odnos prema zemljama u regionu, odnos prema velikim silama, pitanje Kosova i Metohije, međunarodna saradnja i učešće u međunarodnim operacijama. Ovi uvidi mogu biti od značaja u kontekstu eventualnih izmena do kojih će doći prilikom revizije strateških dokumenata u oblasti bezbednosti i odbrane u periodu koji sledi.

Odnos prema zemljama u regionu

U Strategiji nacionalne bezbednosti predviđa se da sve zemlje regiona Jugoistočne Evrope neguju zajedničke vrednosti, te da je zalaganjem za međusobni dijalog, mogućnost međudržavnog sukoba minimalna. Kreatori strategije ističu da se „unapređenje regionalne bezbednosti u sve većoj meri zasniva na saradnji i zajedničkim i usaglašenim aktivnostima u oblasti bezbednosti, politike i ekonomije i drugim oblastima koje su usmerene na očuvanje stabilnosti i predupređivanje kriza u ovom regionu“.⁵ Ovo je naročito značajno jer je Jugoistočna Evropa teritorija koja je u geostartegijskom i geopolitičkom smislu jako značajna za stabilnost čitavog evropskog kontinenta. Preko ovog prostora prolaze važni energetske i komunikacijski pravci koji povezuju resursima bogate države Kavkaza, Kaspijskog basena, Bliskog istoka sa visokorazvijenim zapadnim zemljama koje su među najvećim uvoznicima energenata. Do nestabilnosti u regionu može doći usled „suboklapanja interesa država u korišćenju tranzitnih pravaca i raspolaganju resursima“.⁶ Ovo može biti veliki izazov za male i slabe države, obzirom da se kontrola linija transporta energenata posmatra i kao faktor moći od strane regionalnih i globalnih sila. Naime, pojedini autori ističu da bi uspostavljanjem kontrole nad Balkanom, SAD kontrolisale „nemački tranzit Dunavom sa Bliskim i Srednjim istokom i preko saveza sa Turskom blokirale crnomorske moreuze, čime praktično zatvaraju izlaz ruske flote u Sredozemlje“.⁷

Uprkos proklamovanom zalaganju za zajedničke principe i dijalog, nedavni događaji ukazuju da odnose među balkanskim državama i dalje opterećuju nasleđeni problemi iz prošlosti i konfliktna istorija. Prostor Balkana još uvek ima nekoliko žarišta potencijalnih sukoba: Bosna i Hercegovina, Kosovo i Metohija, albansko-makedonski, albansko-grčki, bugarsko-makedonski, makedonsko-grčki i grčko-turski sporovi.⁸ Naoružavanje pojedinih država takođe ne ide u prilog razvoju dobrosusedskih odnosa. Politička elita je često sklona zapaljivim izjavama i ishitrenim postupcima, zarad ostvarenja dnevno političkih ciljeva, ili prikriivanja krupnih unutar državnih problema.

Velikim previranjima u regionu, a moguće i sukobima, rezultovao bi svakako proces revizije odredaba Dejtonskog sporazuma koji bi mogao „dovesti do pogoršanja bezbednosne situacije u Bosni i Hercegovini i u regionu“.⁹ Tako je, na primer, skorašnje aktivira-

⁵ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09, str. 6.

⁶ *Isto*.

⁷ Ljubiša Despotović, „Antinomije nacionalne (ne)moći: globalizacijski i geopolitički kontekst nacionalne bezbednosti Srbije“, *Politika nacionalne bezbednosti*, Institut za političke studije, Beograd, god. VII, br. 2/2016, str. 31.

⁸ *Isto*.

⁹ Strategija odbrane Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09, str. 6.

nje revizije presude za zločin u Srebrenici od strane Bosne i Hercegovine rezultiralo pogoršavanjem odnosa dveju zemalja. Sa druge strane, događaji koji paralelno prate složenost političkog dijaloga Beograda i Prištine pokazuju koliko je stabilnost regiona upitna.

Brojni međupovezani bezbednosni problemi država regiona Jugoistočne Evrope, a naročito Balkanskog poluostrva značajno otežavaju integraciju država ovih prostora u evropske i druge međunarodne bezbednosne strukture. Politički i verski ekstremizam, uništavanje kulturnog nasleđa, povratak izbeglica i vraćanje njihove imovine, pojedini teritorijalni sporovi¹⁰ dodatno opterećuju odnose država u regionu i predstavljaju prepreku njihovom trajnom pomirenju, što bi u krajnjem doprinelo stabilnosti čitavog evropskog kontinenta.

Kao jedan od izazova, rizika i pretnji sa kojima se suočava naša zemlja, u Strategiji nacionalne bezbednosti, izdvojen je nedovršen proces razgraničenja između država bivše SFRJ.¹¹ Nekadašnje administrativne granice u okviru federalnog entiteta prekalifikovane su u državne. Posledica ovakvog procesa razgraničenja su i potraživanja prema susednim državama koje se sastoje u zahtevima da se granična linija pomeri kako bi se obuhvatili infrastrukturni objekti od značaja. Takav je bio teritorijalni spor između Hrvatske i Slovenije u Piranskom zalivu i na reci Muri, a postoje i dalje aktuelni sporovi Hrvatske i Srbije na Dunavu¹² i Hrvatske i Bosne i Hercegovine oko granice na reci Uni i na moru.¹³ Teritorijalni sporovi mogu biti instrument uslovljavanja prijema u članstvo u EU između zemalja koje su već postale članice i onih koje imaju status kandidata.¹⁴

Odnos prema velikim silama

U Strategiji nacionalne bezbednosti je pravilno istaknuta potreba za drugačijom percepcijom i promišljanjem o bezbednosti u znatno izmenjenom globalnom okruženju.¹⁵ U poslednjoj deceniji 20. veka došlo je do značajnih promena u međunarodnoj zajednici koje se ogledaju u nestanku bipolarne podele sveta i razvoju integracionih procesa.¹⁶

¹⁰ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09, str. 7.

¹¹ *Isto*, str. 12.

¹² Prirodnim pomeranjem rečnog toka Dunava, granica se pomera ka Hrvatskoj čime je ona nezadovoljna. Sa druge strane, za Srbiju je i ekonomski i bezbednosno, naročito značajno da granica prati maticu rečnog toka. O tome Zoran Kilibarda zaključuje: „Ako bi prihvatila da se granična linija uspostavi tamo gde je pre više decenija bila matica rečnog toka, Srbija bi trebalo da ustupi Hrvatskoj deo teritorije na levoj obali Dunava u sektoru Apatina. U tom slučaju, postojeća granica koja je za Srbiju i bezbednosno i ekonomski povoljna, bila bi preinačena u granicu koja evidentno narušava njene bezbednosne i ekonomske interese“. Zoran Kilibarda, „Održivost postojeće političko-teritorijalne podele sveta“, *Geopolitičke perspektive savremneog sveta*, (Zoran Kilibarda, Miroslav Mladenović, Vladimir Ajzenhamer), Fakultet bezbednosti, Beograd, 2015, str. 145.

¹³ *Isto*, str. 142-143.

¹⁴ Krajem 2008. Slovenija je blokirala hrvatske pristupne pregovore u EU zbog navodnog prejudiciranja rešenja granice u nekim hrvatskim pregovaračkim materijalima, nakon čega su obe strane učinile izvesne ustupke zarad uspostavljanja dobrosusedskih odnosa. Nije nemoguće da Hrvatska iste mere blokade preduzme i prilikom pregovora Srbije za članstvo u EU, kako bi izdejstvovala izvesne ustupke.

¹⁵ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09, str. 4.

¹⁶ Radoslav Gaćinović, „Strategija nacionalne bezbednosti - strateški dokument države“, *Nacionalni interes*, Institut za političke studije, Beograd, 3/2009, str. 202.

Okončanje blokovske konfrontacije, širenje demokratije, i sve intenzivnije povezivanje država značajno su umanjili mogućnost izbijanja kriza i konflikata.¹⁷ Intenziviranje, pre svega ekonomske saradnje, koja je bila motiv i svim drugim oblicima umrežavanja i povezivanja država, u značajnoj meri je smanjila mogućnost međudržavnog sukoba.

Međutim, svedoci smo toga da se događaji u globalizovanom svetu odvijaju mnogo brže nego što je to bio slučaj u ranijim periodima. Iako trenutna konstelacija snaga u međunarodnoj zajednici govori u prilog tvrdnji da su SAD i dalje, po svim parametrima moći, jedina supersila, ponašanje drugih, moćnih država ukazuje na to da je svet manje unipolaran nego što je to bio neposredno nakon okončanja Hladnog rata. Ekonomski gigant Kina i konsolidovana Rusija, nastoje da prošire sfere svog interesa van prostora neposrednog susedstva. Slabe države, države u tranziciji, među njima i naša zemlja, naći će se na raskršću interesa velikih sila, što u uslovima percipirane buduće multipolarnosti, može biti naročiti izazov za njenu nacionalnu bezbednost.

Odnosi Srbije i najmoćnije države u međunarodnoj zajednici, SAD, su tokom trajanja i po okončanju sukoba u bivšoj SFRJ i intervencije u SR Jugoslaviji, kao i nakon smene vlasti 2000. godini, bili izuzetno promenljivi. Nakon petooktobarskih promena usledilo je izvesno poboljšanje, da bi se odnosi ponovo pogoršali nakon priznanja nezavisnosti „Republike Kosovo“ u februaru 2008. godine. Bez obzira na negativnu sliku koju deo srpske javnosti ima o SAD, one predstavljaju objektivno najznačajniji faktor globalne i regionalne bezbednosti, te bi trebalo, zarad dugoročnog razvoja Srbije, pokušati u što većoj meri izgrađivati partnerske odnose sa ovom supersilom.¹⁸

U Strategiji nacionalne bezbednosti Republike Srbije ističe se da je jedna od osnovnih pretpostavki od kojih se polazi „... evropska spoljnopolitička orijentacija i unapređenje saradnje sa najuticajnijim subjektima međunarodne zajednice i državama u regionu“.¹⁹ Iako ova tvrdnja naizgled zvuči sasvim opravdano, trenutni položaj i ponašanje Srbije izazivaju brojne dileme. Srbija nastoji da istovremeno sa naporima za priključenje EU, održi bliske veze i kontakte sa Rusijom.²⁰ U Strategiji nacionalne bezbednosti se naglašava da Srbija i Rusija imaju „istorijski bliske i sveobuhvatne veze“²¹ koje će dodatno biti ojačane „strateškim partnerstvom u domenu energetike“.²²

Nakon perioda velike političke i ekonomske krize usled raspada SSSR-a, Rusija danas predstavlja značajan faktor u globalnom bezbednosnom okruženju i vidi se kao jedan od izazivača američke hegemonije. Rusija se često percipira kao suprotnost atlantiškom Zapadu, ali i silama u usponu na istoku, poput Kine, Japana, Turske, Indije. Moć Rusije leži u njenom geopolitičkom položaju, velikom teritorijalnom prostranstvu na dva kontinenta, ogromnom prirodnom bogatstvu i nuklearnom potencijalu. Svakako da država ovakvih kapaciteta nastoji da projektuje svoje interese u različitim delovima sveta, a

¹⁷ Hatidža Beriša, „Prednosti i nedostaci ulaska Republike Srbije u NATO“, Megatrend revija, Megatrend univerzitet, Beograd, 2/2014, str. 272.

¹⁸ Dragan Đukanović, Ivona Lađevac, „Prioriteti spoljnopolitičke strategije Republike Srbije“, *Međunarodni problemi*, Institut za međunarodnu privredu i politiku, Beograd, 3/2009, str. 354.

¹⁹ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09, str. 3.

²⁰ Marinko Bobić, „Congruous or Conflicting? Great Power Configurations in the Balkans“, *Great Powers and Geopolitics: International affairs in a Rebalancing World*, (Aharon Klieman), Springer, Cham, 2015, p. 105.

²¹ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09, str. 19.

²² *Isto*.

naročito u regionima koji su joj teritorijalno bliski. Rusija je oduvek bila zainteresovana za prostor Balkana, i vekovima unazad je umešana u procese i dešavanja na poluostrvu. U Srbiji vidi pouzdanog saveznika, imajući u vidu tradicionalno dobre odnose i predstave o panslavizmu i pravoslavlju među srpskim narodom.²³

Odnosi Srbije i Ruske Federacije su nakon demokratskih promena krajem 20. i početkom 21. veka do danas sve bliskiji. Razlozi ovom približavanju leže u podršci koju Srbija ima od Rusije po pitanju Kosova i Metohije, kao i saradnji u oblasti energetike.²⁴ U trenutnom odnosu snaga na relaciji EU-Rusija, ovo kontinuirano poboljšanje odnosa može biti problematično, obzirom da su još 2014. godine od strane zemalja EU, Rusiji uvedene sankcije nakon otepljenja Krima. To su učinile i neke države koje su kandidati za članstvo u EU, poput Crne Gore. Postavlja se pitanje, da li će i Srbija morati da „zahladni“ odnose prema sve smelijoj Rusiji, kao uslov za dalje približavanje porodici evropskih država. Sa druge strane, nastoji se biti i politički pragmatičan i iskoristiti poziciju koju Ruska Federacija ima kao stalan član Saveta bezbednosti koji nije priznao nezavisnost „Republike Kosovo“. Stoga ne iznenađuje nastojanje Srbije da što je duže moguće balansira između dva pola, Zapadnih zemalja i Rusije, i dva strateški važna interesa, nastavak evro integracija i očuvanja Kosova i Metohije u okvirima teritorije Republike Srbije.

Postoji još jedan geopolitički aspekt u odnosima Srbije i Rusije, a tiče se saradnje u ekonomskom, odnosno energetskom sektoru. Osnov ekonomske saradnje između Srbije i Rusije predstavlja ugovor o slobodnoj trgovini između ove dve zemlje i saradnja u oblasti uvoza energenata. Gazprom je vlasnik dve najveće kompanije nafte i gasa u Srbiji i kontroliše tržište naftnih derivata, i na taj način je sebi osigurao vlasništvo nad distributivnom mrežom u Srbiji.²⁵ Kada je ovaj drugi oblik saradnje u pitanju, neki ističu da se radi o energetske zavisnosti, što može biti značajan mehanizam manipulacije od strane zemlje koja je izvoznik energenata.

Interesantno je da kreatori Strategije nacionalne bezbednosti samo u jednoj rečenici napominju značaj veza sa NR Kinom, koja je u široj stručnoj i akademskoj zajednici označena kao najozbiljniji izazivač američke supremacije i akter „globalnog sistema bezbednosti“.²⁶ Naime napominje se da će „Republika Srbija nastaviti da poklanja posebnu pažnju produbljivanju bliskih veza sa Narodnom Republikom Kinom, Indijom i Brazilom, kao i sa ostalim tradicionalnim partnerima i značajnijim faktorima međunarodne zajednice“.²⁷ Odnosu prema Kini, kao najvećoj rastućoj ekonomiji, svakako je potrebno posvetiti više mesta u najznačajnijem strateškom dokumentu u budućnosti. Iako je Kina za sada u našem regionu prisutna uglavnom ekonomski, nije isključeno da bi u narednom periodu ukoliko bude nastojala da se po parametrima vojne moći dodatno približi SAD, aktivnije uključi u borbu za sfere interesa u regionu Jugoistočne Evrope.

²³ Hatidža Beriša, „Prednosti i nedostaci ulaska Republike Srbije u NATO“, Megatrend revija, Megatrend univerzitet, Beograd, 2/2014, str. 285.

²⁴ Dragan Đukanović, Ivona Lađevac, „Prioriteti spoljnopolitičke strategije Republike Srbije“, *Međunarodni problemi*, Institut za međunarodnu privredu i politiku, Beograd, 3/2009, str. 354.

²⁵ Marinko Bobić, „Congruous or Conflicting? Great Power Configurations in the Balkans“, *Great Powers and Geopolitics: International affairs in a Rebalancing World*, (Aharon Klieman), Springer, Cham, 2015, p. 102.

²⁶ Dragan Đukanović, Ivona Lađevac, „Prioriteti spoljnopolitičke strategije Republike Srbije“, *Međunarodni problemi*, Institut za međunarodnu privredu i politiku, Beograd, 3/2009, str. 355.

²⁷ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09, str. 20.

Pitanje Kosova i Metohije

Još problematičnije pitanje u priključenju Srbije Evropskoj uniji predstavlja status Kosova i Metohije, čiju su nezavisnost priznale većina država ovog saveza, kao i još uvek jedina svetska supersila, SAD. Iako je jedan od osnovnih prioriteta bezbednosne politike Republike Srbije nastavak procesa evrointegracija i saradnja sa svim državnim i nedržavnim akterima, u Strategiji nacionalne bezbednosti (kao i u Strategiji odbrane) upozorava se da su česta kršenja osnovnih principa Povelje UN i pravila međunarodnog prava, kao i narušavanja suvereniteta mešanjem u unutrašnje stvari nezavisnih država. Globalni mir i bezbednost ugroženi su putem „... davanja legitimiteta stvaranju novih državnih tvorina na teritorijama suverenih država, članica OUN“.²⁸ Deluje da ovde kreatori Strategije nastoje da se pozovu na protivpravno proglašenje nezavisnosti „Republike Kosovo“ na delu autonomne pokrajine Republike Srbije, kao sastavnom delu njene teritorije. Ovo je istaknuto kao najznačajnija pretnja ugrožavanju bezbednosti naše zemlje, i kao najveća prepreka priključenju EU, a reagovanje na nju zahteva adekvatnu analizu odnosa, pre svega, velikih sila prema ovom problemu.

Kreatori Strategije ističu da su „separatistička nastojanja dela albanske nacionalne manjine na Kosovu i Metohiji, koja su kulminirala protivpravnim jednostranim proglašenjem nezavisnosti Kosova“²⁹ ne samo pretnja po teritorijalni integritet Srbije, već da mogu izazvati nestabilnosti regionalnih razmera. Veliki problem za Republiku Srbiju u nastojanju da očuva svoj teritorijalni integritet, jeste i priznanje nezavisnosti „Kosova“ od strane preko 100 država, među kojima su i Sjedinjene Američke Države, Nemačka, Velika Britanija, Francuska, Italija, države regiona, kao i većina članica EU i NATO. Dakle, većina najmoćnijih država sveta, među njima i objektivno najmoćnija SAD, priznale su nezavisnost „Republike Kosovo“ i nema naznaka da će se njihova politika u dogledno vreme izmeniti. Ovo pretpostavlja realnu opasnost da bi „Kosovo“ moglo postati model za dalje „parčanje“ teritorije naše zemlje, tj. da bi „negativna bezbednosna kretanja na Kosovu i Metohiji mogla izazvati separatističke težnje i u drugim delovima države“.³⁰ Kao kritične tačke ističu se opštine Preševo, Bujanovac i Medveđa, ali i teritorije severne srpske pokrajine i Raške oblasti (Sandžaka). Potencijalni uzroci separatističkih nastojanja mogu biti tradicionalni razlozi poput međunacionalne ili među religijske netrpeljivosti, ali isto tako i neravnomeran ekonomski razvoj pojedinih delova teritorije naše zemlje.

Koliko je ovo pitanje od presudne važnosti za budući razvoj Republike Srbije, može se zaključiti i iz liste izazova, rizika i pretnji koju daju autori Strategije. Ispitujući u kojoj meri se strategije nacionalne bezbednosti država „Zapadnog Balkana“ kreiraju u skladu sa strateškim dokumentima NATO i EU, Milan Lipovac pronalazi da postoji čak 13 bezbednosnih pretnji u Strategiji nacionalne bezbednosti Republike Srbije, koje nisu prepoznate niti u strateškim dokumentima NATO i EU, niti u strategijama ostalih zemalja „Zapadnog Balkana“. Najveći broj ovih pretnji (čak 8) odnose se na Kosovo i Metohiju: „protivpravno jednostrano proglašena nezavisnost Kosova i Metohije; primena „Sveobuhvat-

²⁸ Isto, str. 5.

²⁹ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09, str. 9.

³⁰ Hatidža Beriša, „Prednosti i nedostaci ulaska Republike Srbije u NATO“, *Megatrend revija*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2/2014, str. 273.

nog predloga za rešenje statusa Kosova“ (Ahtisarijev plan); formiranje paravojnih, tzv. Kosovskih bezbednosnih snaga; separatistička nastojanja dela albanske nacionalne manjine na Kosovu i Metohiji; moguće stvaranje i delovanje paravojnih i para obaveštajnih struktura (povezanih sa organizovanim kriminalom i političkim organizacijama koje žele da menjaju međunarodno priznate granice)/oružana pobuna radi promene granica; separatističke težnje (uopšte); neresavanje sudbine nestalih sa prostora bivše SFRJ i veliki broj/neresen status izbeglih, prognanih i interno raseljenih.³¹

Postavlja se opravdano pitanje da li postoji mogućnost da Republika Srbija u sadašnjem teritorijalnom sastavu, uključujući tu i neresen status južne pokrajine, postane član Evropske unije. Kreatori Strategije nacionalne bezbednosti stoje na ovakvom stanovištu, obzirom da se kao podjednako značajne vrednosti ističu očuvanje teritorijalnog integriteta i evropska spoljopolitička orijentacija. U ovom pogledu strateški prioriteti Republike Srbije jesu ubrzanje procesa pridruživanja i pristupanja Evropskoj uniji, ali i očuvanje teritorijalne celovitosti zemlje. Iako je iniciranjem pregovora Beograda i Prištine izbegnuto formalno priznanje Kosova,³² deo javnosti, ipak, ove pregovore posmatra kao odnos dva nezavisna entiteta, dok se srpsko priznanje Kosova kao samostalne republike vidi kao neki vid uslovljavanja članstva Srbije u EU. Ovo predstavlja najveći izazov za našu zemlju dugoročno, obzirom da je velika većina država priznala nezavisnost „Republike Kosovo“.

Učešće u međunarodnim operacijama i članstvo Srbije u NATO paktu

Težnje iskazane u Strategiji nacionalne bezbednosti govore u prilog nastojanjima Republike Srbije da bude aktivno uključena u procese u globalizovanom svetu intenzivne među povezanosti država i nedržavnih aktera. Srbija je spremna da angažovanjem „... u okviru Organizacije ujedinjenih nacija, evropskih i drugih međunarodnih organizacija i regionalnih struktura, doprinosi izgradnji i unapređenju sopstvene, regionalne i globalne bezbednosti“.³³

Kao značajni faktori regionalne i evropske bezbednosti u Strategiji odbrane prepoznati su Organizacija ujedinjenih nacija, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Evropska unija i NATO pakt.³⁴ Poseban značaj za učvršćivanje mira i stabilnosti u regionu jugoistočne Evrope imaju regionalne bezbednosne inicijative: Proces saradnje u jugoistočnoj Evropi (SEEC), NATO inicijativa za jugoistočnu Evropu (SEEI), Regionalni savet za saradnju (RCC), Proces saradnje ministara odbrane jugoistočne Evrope (SEDM), Jadranskojonska inicijativa (AII), Američko-jadranska povelja (AC), Inicijativa za saradnju u jugoistočnoj Evropi (SECI) i Forum za pomoć zemljama jugoistočne Evrope (SEEC).³⁵

³¹ Milan Lipovac, *Nacionalna bezbednost Republike Srbije u regionalnom bezbednosnom potkompleksu Zapadni Balkan*, doktorski rad, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2016, str. 192-193.

³² Andrej Savić, Nenad Đorđević, „Evroatlantska dimenzija bezbednosti Srbije“, *Politika nacionalne bezbednosti*, Institut za političke studije, Beograd, god. VII, br. 2/2016, str. 71.

³³ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09, str. 3.

³⁴ Strategija odbrane Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09, str. 5.

³⁵ *Isto*, str. 6-7.

Države se u savremenim uslovima suočavaju kako sa tzv. tradicionalnim, vojnim pretnjama, tako i sa ne tradicionalnim, savremenim pretnjama. Povećana zavisnost država u savremenim uslovima, umanjila je rizik od međusobne konfrontacije država, ali nepredvidivost i brzina promena u globalizovanom svetu³⁶ dovode do većeg broja izazova i pretnji koji nisu bili značajni u ranijem periodu. U Strategiji nacionalne bezbednosti se ispravno kao pretnje pojedinačnim zemljama, regionima, kao i globalnoj bezbednosti prepoznaju siromaštvo, nejednakosti, lokalni i regionalni ratovi, etnički i verski ekstremizam, terorizam, organizovani kriminal, proliferacija oružja za masovno uništenje, ilegalne migracije, klimatske promene, deficit energetske resursa.³⁷ Naročita opasnost leži u tome što su ovi događaji izuzetno nepredvidivi i imaju transnacionalni karakter, što znači da njihovo efikasno suzbijanje prevazilazi napore pojedinačnih zemalja.

Analiza navedenih bezbednosnih problema upućuje na zaključak da efikasan odgovor na njih zahteva intenzivnu saradnju ne samo između država, već ona uključuje i organizacije civilnog društva, kao i međunarodne vladine i nevladine organizacije.³⁸ Reagovanje na asimetrične izazove i rizike podrazumeva integraciju nacionalnih sistema bezbednosti i jačanje kolektivnog sistema bezbednosti. Stoga je jedan od značajnih zadataka u Strategiji nacionalne bezbednosti predviđeno i uključivanje odbrambenih snaga Republike Srbije u rešavanju brojnih bezbednosnih problema.³⁹ Reagovanje na savremene izazove podrazumeva da je jedan od stratejskih ciljeva politike obrane Republike Srbije i razvoj sistema odbrane u pravcu „integracija u evropske i druge međunarodne bezbednosne strukture i učešće u NATO programu Partnerstvo za mir“.⁴⁰

Istaknut je značaj koji sprovođenje Zajedničke spoljne i bezbednosne politike EU ima za dostizanje i unapređenje evropske i globalne bezbednosti.⁴¹ U nastojanju da se kapaciteti sistema nacionalne bezbednosti razvijaju u skladu sa standardima Zajedničke bezbednosne i odbrambene politike (ZBOP) EU, Republika Srbija će nastojati da uskladi zakonodavstvo sa pravom EU i da aktivno učestvuje u misijama ZBOP-a, i na taj način doprinese očuvanju i unapređenju zajedničke bezbednosti.⁴² U Strategiji nacionalne bezbednosti, delu Politika odbrane, ističe se da će se u skladu sa dinamikom procesa evro-integracija Srbije, izgrađivati elementi odbrane kako bi se mogle izvršavati obaveze u okviru ZBOP-a. Ovo, zapravo, može da predstavlja i veći izazov nego što se na prvi pogled čini jer se obaveze koje mora da ispuni Vojska Srbije u okviru misija ZBOP-a EU razlikuju od dosadašnjih iskustava učestvovanja snaga Vojske Srbije u međunarodnim operacijama pod mandatom UN-a.⁴³ Kako pojedini ističu „evropske integracije Republike Srbije ne daju Vojsci Srbije mogućnost izbora nego imperativ usaglašavanja kapaciteta odbrane sa prioritetima koji proizilaze iz ZBOP EU“.⁴⁴

³⁶ Isto, str. 4.

³⁷ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09, str. 4.

³⁸ Hatidža Beriša, „Prednosti i nedostaci ulaska Republike Srbije u NATO“, *Megatrend revija*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2/2014, str. 272.

³⁹ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09, str. 5.

⁴⁰ Strategija odbrane Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09, str. 12.

⁴¹ Isto, str. 6.

⁴² Saša Stefanović, Božidar Forca, „Preduslovi i neophodne mere za efikasno i efektivno učešće Vojske Srbije u misijama i operacijama Zajedničke bezbednosne i odbrambene politike EU“, *Vojno delo*, Ministarstvo odbrane Srbije, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 3/2015, str. 224.

⁴³ Isto, str. 234.

⁴⁴ Isto, str. 248.

Saradnja u oblasti učešća u multinacionalnim operacijama, iako u porastu, još uvek nije na željenom nivou jer Republika Srbija, u skladu sa spoljnopolitičkim opredeljenjima, učestvuje u multinacionalnim operacijama pod mandatom UN i EU.⁴⁵ To angažovanje koje čini oko 328 pripadnika u osam multinacionalnih operacija (7 UN i 4 EU) Republika Srbija svake godine kvantitativno i kvalitativno uvećava angažovanjem jedinica u mirovnim misijama širom sveta.⁴⁶

Kreatori Strategije nacionalne bezbednosti pozitivno gledaju na prisustvo međunarodnih snaga u regionu kao faktora koji doprinosi očuvanju mira i bezbednosti. Prisustvo snaga UN doprinosi „stabilizaciji stanja i sprečavanju nastajanja konflikta“⁴⁷ kako na unutar državnom, tako i spoljnopolitičkom planu.

Pored učešća snaga sistema nacionalne bezbednosti i sistema odbrane u operacijama pod mandatom Ujedinjenih nacija i Evropske unije, veliko pitanje bezbednosnih integracija Republike Srbije predstavlja i njeno eventualno članstvo u NATO alijansi. Srbija je potpisnica programa Partnerstvo za mir od 2006. godine, i načelno je to ne obavezuje da postane punopravna članica NATO pakta. Ovo pitanje je naročito aktuelno, obzirom da sa jedne strane Republika Srbija proklamuje načelo vojne neutralnosti⁴⁸, dok sa druge Srbija svoje vitalne nacionalne interese ostvaruje u okruženju u kome „Evropska unija i NATO determinišu politički, ekonomski i bezbednosni okvir“.⁴⁹

NATO je značajan faktor bezbednosne dinamike u regionu. Već pet od osam država sa kojima se Srbija graniči postale su članice ove alijanse: Mađarska, Rumunija, Bugarska, Albanija i Hrvatska. Crna Gora i Bosna i Hercegovina su potpisale program Partnerstva za mir kada i Srbija, međutim opredeljene su za pristupanje Alijansi. Makedonija očekuje poziv za prijem u NATO od 2008. godine, međutim njeno eventualno članstvo stopirano je usled sukoba sa Grčkom.⁵⁰ Od ovih činjenica se mora poći prilikom dugoročnog planiranja odnosa Srbije prema NATO paktu.

Članstvo u NATO paktu za Srbiju bi imalo svakako pozitivne efekte u smislu da bi postala deo sistema kolektivne odbrane, što bi bio faktor dobrosusedskih odnosa i u krajnjem doprinelo regionalnoj stabilnosti i bezbednosti. Međutim, postoji i niz argumenata protiv ovakvog vida bezbednosnih integracija: Srbija bi na taj način priznala legitimitet intervencije NATO alijanse na SR Jugoslaviju 1999. godine; ovo bi značilo i priznanje otce-

⁴⁵ Aleksandar Milenković, „Diplomatija odbrane – teorijski pristup i praktična primena (studija slučaja Republike Srbije u 2013. godini)“, *Vojno delo*, Ministarstvo odbrane Srbije, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1/2015, str. 133.

⁴⁶ Podaci preuzeti sa sajta Centra za mirovne operacije, Vojske Srbije. Opširnije pogledati na <http://www.vs.rs/index.php?content=4423c1a4-56bb-102f-8d2f-000c29270931> Pristupljeno 20.2.2017.

⁴⁷ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09, str. 7.

⁴⁸ Odluka o proglašenju vojne neutralnosti doneta je usvajanjem Rezolucije Narodne skupštine o zaštiti suvereniteta, teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka Republike Srbije. U Rezoluciji stoji: „Zbog ukupne uloge NATO-a, od protivpravnog bombardovanja Srbije bez odluke SB do Aneksa 11 odbačenog Ahtisarijevog plana, u kome se određuje da je NATO „konačan organ“ vlasti u „nezavisnom Kosovu“, Narodna skupština donosi odluku o proglašavanju vojne neutralnosti Republike Srbije u odnosu na postojeće vojne saveze do eventualnog raspisivanja referenduma na kojem bi se donela konačna odluka po tom pitanju“. Rezolucije Narodne skupštine o zaštiti suvereniteta, teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka Republike Srbije, *Narodna skupština Republike Srbije*, 2007, str. 2.

⁴⁹ Hatidža Beriša, „Prednosti i nedostaci ulaska Republike Srbije u NATO“, *Megatrend revija*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2/2014, str. 274.

⁵⁰ *Isto*.

pljenja Kosova i Metohije, odnosno priznanje samostalnosti „Republike Kosovo“; odnosi prema Ruskoj Federaciji bi zahladneli; Srbija bi morala da se odrekne principa vojne neutralnosti itd.⁵¹

Pitanje eventualnog budućeg članstva Republike Srbije u Severno atlantskom paktu u budućnosti će bojažljivo biti isticano u javnosti. Ovo se pre svega odnosi na nespremnost vladajućih političkih elita da na tome insistiraju, jer ovo pitanje ne može doneti podršku i glasove na izborima. Sa druge strane, ni NATO nema razloga da preterano insistira na ubrzanom učlanjenju Srbije, obzirom da su države u regionu i šire pretežno članice NATO-a, te Srbija nije previše geopolitički interesantna alijansi da bi insistirala na hitnom učlanjenju. Sprečavanje izolacije Srbije, smatraju neki, može se ostvariti kroz saradnju u oblasti odbrane kroz program Partnerstvo za mir.⁵²

Zaključak

Nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, nekadašnje administrativne jedinice našle su se pred izazovom izgradnje celokupnog državnog sistema. Prvo SR Jugoslavija, zatim Državna zajednica Srbija i Crna Gora, i na kraju Republika Srbija, kao pravni naslednik ovih državnih entiteta, morala je da pristupi obnovi sistema nacionalne bezbednosti. U znatno izmenjenim okolnostima nego u odnosu na period nakon završetka Hladnog rata i prestanka blokovske konfrontacije, Srbija je početkom 21. veka započela proces političkih reformi. Deo ovih promena odnosio se i na proces reformi u sektoru bezbednosti, koji je podrazumevao kreiranje transparentnijih politika.

Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije i Strategija odbrane Republike Srbije predstavljaju najvažnija strateška dokumenta u oblasti bezbednosti i odbrane. U njima su naznačene glavne smernice za kreiranje politike bezbednosti i politike odbrane u zaštiti vitalnih nacionalnih interesa. Imajući to u vidu, cilj ovog rada bio je da se ispita da li se u okviru ovih strateških dokumenata mogu identifikovati pojedini geopolitički aspekti. U radu je istaknuto nekoliko dimenzija kojima možemo pripisati geopolitički karakter:

- odnos prema državama u regionu;
- odnos prema velikim silama;
- pitanje Kosova i Metohije i
- međunarodne bezbednosne integracije.

Iako Strategija nacionalne bezbednosti načelno proklamuje saradnju i prijateljstvo među državama Jugoistočne Evrope, objektivno stanje stvari ukazuje da će odnosi država, naročito u regionu Balkana i dalje biti kamen spoticanja dugotrajnijem miru i stabilnosti. Pored brojnih inicijativa za pomirenje i intenzivnijih interakcija, naročito u ekonomskom sektoru, regionalnu bezbednost opterećuju problemi poput konfliktne prošlosti, ekstremizma, povratka izbeglica, teritorijalnih sporova i sl. Sve veći izazov predstavljaju intenzivne migracije, koji zahteva zajednički dogovor i politiku kako bi se efikasno prevazišao.

⁵¹ Hatidža Beriša, „Prednosti i nedostaci ulaska Republike Srbije u NATO“, *Megatrend revija*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2/2014, str. 282.

⁵² Dragan Đukanović, Ivona Lađevac, „Prioriteti spoljnopolitičke startegije Republike Srbije“, *Međunarodni problemi*, Institut za međunarodnu privredu i politiku, Beograd, 3/2009, str. 352.

Svakako da je za male, slabe države i države u tranziciji od presudne važnosti na koji način najznačajniji akteri u međunarodnoj areni raspoređuju svoje snage. Projekcija interesa velikih sila značajan je faktor koji se uzima u razmatranje prilikom kreiranja politike bezbednosti Republike Srbije. U Strategiji nacionalne bezbednosti i Strategiji odbrane proklamovani su saradnja i partnerski odnos sa svim značajnim subjektima, uključujući SAD, EU, NATO, ali i Rusiju i Kinu. Koliko će dugo Srbija moći da balansira između Zapada i Istoka pitanje je na koje ćemo tek moći da damo odgovor.

Najveća pretnja za bezbednost Republike Srbije, kako ističu kreatori strateških dokumenata, jeste protivpravno proglašenje nezavisnosti „Republike Kosovo“. Time je direktno ugrožen jedan od nacionalnih interesa – teritorijalna celovitost zemlje. Veliki problem za Srbiju jeste što je nezavisnost Kosova priznala velika većina država, uključujući tu i najmoćniju, SAD. Obzirom da se nedvosmisleno opredelila za put evro integracija, pitanje je da li će Srbija moći da uđe u Evropsku uniju sa nerešenim teritorijalnim pitanjem, tj. da li je uslov njenog priključenja zajednici evropskih država priznanje oцепljenja dela njene teritorije.

U Strategiji nacionalne bezbednosti i Strategiji odbrane istaknut je značaj daljih bezbednosnih integracija i učešća pripadnika Vojske Srbije u operacijama UN i EU. Potencijalni izazov za Srbiju u budućnosti može biti pitanje njenog članstva u NATO paktu i održivost principa vojne neutralnosti.

Identifikovani elementi geopolitike u strateškim dokumentima u oblasti bezbednosti ukazuju na to da, iako su mnoge savremene pretnje bezbednosti deteritorijalizovane, veliki broj njih ima prostornu dimenziju. Geostrategijski i geopolitički položaj neke države i dalje igra veliku ulogu prilikom planiranja politika bezbednosti i odbrane. Kako se svet sve više kreće ka multipolarnosti, i broj globalnih aktera koji će nastojati da projektuju svoje interese povećava, mesto države na karti sveta biće sve značajniji činilac nacionalne bezbednosti. Na ovo naročito moraju biti spremne male države, ograničenih kapaciteta, poput Srbije, koje će postojećoj situaciji morati da se prilagođavaju kako bi opstale. Na ove geopolitičke elemente takođe se mora obratiti pažnja prilikom kreiranja strateških dokumenata u oblasti bezbednosti i odbrane u narednom periodu.

Literatura

[1] Бериша Хатица, „Предности и недостаци уласка Републике Србије у НАТО“, *Мега-тренд ревија*, Мегатренд универзитет, Београд, 2/2014, стр. 271-294.

[2] Гајић Александар Саша, „Могућност геополитичке преоријентације Србије у савременом међународним приликама“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, 1/2014, стр. 191-212.

[3] Гашиновић Радослав, „Стратегија националне безбедности - стратешки документ државе“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, 3/2009, стр. 195-210.

[4] Деспотовић Љубиша, Антиномије националне (не)моћи: глобализацијски и геополитички контекст националне безбедности Србије, *Политика националне безбедности*, Институт за политичке студије, Београд, 2/2016, стр. 27-45.

[5] Ђукановић Драган, Лађевац Ивона, „Приоритети спољнополитичке стратегије Републике Србије“, *Међународни проблеми*, Институт за међународну привреду и политику, Београд, 3/2009, стр. 343-364.

[6] Килибарда Зоран, „Одрживост постојеће политичко-територијалне поделе света“, *Гео-политичке перспективе савременог света*, (Килибарда Зоран, Младеновић Мирослав, Ај-зенхамер Владимир), Факултет безбедности, Београд, 2015, стр. 133-191.

[7] Миленковић Александар, „Дипломатија одбране – теоријски приступ и практична примена (студија случаја Републике Србије у 2013. години)“, *Војно дело*, Министарство одбране Србије, Војноиздавачки завод, Београд, 1/2015, стр. 124-146.

[8] Резолуције Народне скупштине о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије, *Народна скупштина Републике Србије*, 2007.

[9] Савић Андреј, Ђорђевић Ненад, „Евроатлантска димензија безбедности Србије“, *Политика националне безбедности*, Институт за политичке студије, Београд, год. VII, бр. 2/2016, стр. 67-90.

[10] Стефановић Саша, Форца Божидар, „Предуслови и неопходне мере за ефикасно и ефективно учешће Војске Србије у мисијама и операцијама Заједничке безбедносне и одбрамбене политике ЕУ“, *Војно дело*, Министарство одбране Србије, Војноиздавачки завод, Београд, 3/2015, стр. 222-250.

[11] Стратегија националне безбедности Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 88/09

[12] Стратегија одбране Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 88/09

[13] Центра за мировне операције, Војске Србије. Опширније погледати на <http://www.vs.rs/index.php?content=4423c1a4-56bb-102f-8d2f-000c29270931> Приступљено 20.2.2017.

[14] Marinko Bobić, “Congruous or Conflicting? Great Power Configurations in the Balkans“, *Great Powers and Geopolitics: International affairs in a Rebalancing World*, (Aharon Klieman), Springer, Cham, 2015, pp. 87-111.

OSNOVE I SISTEM BEZBEDNOSTI U STRATEGIJI NACIONALNE BEZBEDNOSTI

Stanimir Đukić

Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije

Pojam „bezbednost“ menjao je svoje značenje kroz istoriju. Danas postoji veliki broj definicija bezbednosti, koje zavise od konteksta u kome se ovaj termin upotrebljava. U političkim naukama, a posebno u nauci o međunarodnim odnosima, bezbednost predstavlja jedan od ključnih pojmova. U radu je definisan pojam bezbednosti, odnosno različito shvatanje pojma bezbednosti (problemski pristup), kao i savremeno shvatanje pojma bezbednosti. U radu se razmatra zaštitna funkcija države i bezbednost kao atribut i funkcija države. Takođe, u radu je razmatrana klasifikacija bezbednosti, kao i teorija sistema bezbednosti, analiziranjem teorije bezbednosti i pojma i elemenata sistema bezbednosti. Svaki sistem, pa tako i sistem bezbednosti, odlikuje se svojom efikasnošću. Svaki sistem je deo većeg sistema. Svaka država formira više velikih sistema, podsistema i mikro sistema. Između njih postoje vertikalne i horizontalne veze, posredstvom kojih oni funkcionišu kao globalni državni i društveni sistem. Osim toga, analiziran je sistem bezbednosti u strategiji nacionalne bezbednosti Republike Srbije, odnosno definisanje strategije nacionalne bezbednosti kao osnovnog političko-bezbednosnog dokumenta, koji oslikava spoljnu i unutrašnju politiku na polju bezbednosti, tj. njenu opredeljenost da sopstvenim sistemom bezbednosti izgrađenim na nacionalnim potencijalima i u saradnji s drugim sistemima i međunarodnim bezbednosnim organizacijama, ostvari i očuva nacionalnu bezbednost države u najširem smislu tog pojma.

Ključne reči: *bezbednost, osnovi bezbednosti, država, društveni sistem, sistem bezbednosti, subjekti sistema bezbednosti, nacionalna bezbednost, strategija nacionalne bezbednosti*

Uvod

Danas je reč *bezbednost*, u gotovo svim jezicima i kulturama, ušla u upotrebu u velikom broju veoma različitih društvenih oblasti, kao što su politika, zdravstvo, informatika, ekologija, sport, psihologija, ekonomija i finansije, arhitektura itd. O njenom izuzetno velikom značaju i rasprostranjenosti najbolje govori činjenica da je ona na internetu zastupljenija od reči bog, mir, rat ili politika.¹ U političkom diskursu bezbednost zau-

¹ Pretraga je izvršena na engleskom jeziku u pretraživaču Google, 3. oktobra 2011. godine. Rezultati o broju pojavljivanja ovih reči na mreži su: bezbednost (2.410 miliona puta), bog (oko 289 miliona), mir (840 miliona), rat (509 miliona) i politika (909 miliona).

zima posebno, možda čak i centralno mesto. Oni koji odlučuju u politici, kada žele da istaknu egzistencijalni značaj nekog problema i tako ga stave na vrh dnevnog reda, kažu da je on značajan za nacionalnu, regionalnu ili globalnu bezbednost.

Problemom bezbednosti, u okviru studija raznih fakulteta, delimično se bavi niz disciplina društvenih nauka, kao i neke prirodne i tehničke discipline koje su manje-više vezane za problematiku ugrožavanja bezbednosti. Međutim, bez obzira na relativno veliki broj naučnih disciplina koje razmatraju ovaj problem, sa sigurnošću se može reći da oblast bezbednosti u prošlosti nije dovoljno naučno i teorijski izučavana. Tek posle Drugog svetskog rata pojavljuju se prva dela zasnovana na osnovnim principima i metodama naučno-istraživačkog rada, u kojima se saopštavaju rezultati tog rada u oblasti bezbednosti. U to vreme, a naročito u poslednjih nekoliko godina, javile su se ideje i potreba za novom naučnom disciplinom, koja bi se bavila istraživanjima i teorijskim uopštavanjem ukupne problematike iz oblasti bezbednosti. Uspostavljanje novih naučnih znanja u okviru discipline nazvane *osnovi bezbednosti* omogućilo bi sublimiranje problematike bezbednosti u novi naučni sistem, gde bi se ona posmatrala u sklopu društvenih, ekonomskih, pravnih, političkih, vojnih i međunarodnih odnosa, ali i prirodnih i tehničko-tehnoloških događanja. Iako je u novije vreme bilo pokušaja da se pojave, metode i institucije bezbednosti kod nas naučno fundamentiraju, u sklopu drugih nauka, sasvim je jasno da se potreba za proširivanjem teorijskog znanja i njegovog uticaja na bezbednosnu praksu može zadovoljiti samo novim i na nauci zasnovanim metodama, ciljevima i sredstvima nastavno-naučne discipline koju nazivamo *osnovi bezbednosti*.

Na nastanak i definisanje ove naučne discipline, osim navedenih, uticao je i veći broj faktora, od kojih su svakako najznačajniji: 1. sve brojniji i destruktivniji oblici ugrožavanja pojedinačne i kolektivne bezbednosti, koji se moraju proučavati na naučnom nivou; 2. dinamičnost i složenost većeg broja društvenih odnosa, prirodnih i tehničkih događanja koji su u uzročno-posledičnoj vezi sa problemima unutrašnje i spoljne bezbednosti građana, države i međunarodne zajednice i 3. postignut stepen znanja i informacija, kako o izvorima i oblicima ugrožavanja bezbednosti društva, tako i o potrebi uspostavljanja efikasnog sistema integralne zaštite (Stajić, Lj., 2011:2).

Naziv ove nove nastavno-naučne discipline je relativno nov i nastao je u procesu koncipiranja nastavnih sadržaja ovog predmeta. Za osnove bezbednosti kažemo da je naučna disciplina u razvoju i da pripada grupi društvenih nauka. Određivanje pripadnosti osnova bezbednosti jednom od kompleksa nauka, na osnovu klasifikacija nauke, ne služi njenom razdvajanju i izolaciji od ostalih nauka, već tačnom i preciznom utvrđivanju područja, predmeta, metoda i cilja nove naučno-nastavne discipline.²

Značaj naučnog proučavanja problema bezbednosti iz aspekta nove naučne discipline može biti višestruk: društveni, naučni i praktični. Društveni značaj formiranja nove naučne discipline navodi se potreba društva da o svojoj bezbednosti, kao i bezbednosti međunarodne zajednice, brine na naučno stručan način koji će ubrzati efekte mera u zaštiti društva. Naučni značaj proučavanja osnova bezbednosti ogleda se u činjenici da je nauka ta koja svojim znanjima, teorijom i uticajem na praksu daje objašnjenje uzročno-posledičnih veza nastajanja pojava bezbednosti i pojava nebezbednosti, kao i objašnjenje uslova trajanja i prestanka navedenih pojava, što ima odlučujući uticaj i na praksu država i međunarodne zajednice u

² Prema klasifikaciji prof. dr A. Stojkovića u delu *Osnovi nauke o društvu*, sve nauke se dele na prirodne, društvene, nauke o psihičkim pojavama, matematičke nauke i filozofske nauke.

suzbijanju društvenih, prirodnih i tehničkih pojava ugrožavanja. Praktični značaj proučavanja osnova bezbednosti ogleda se u potrebi jednog društva da stalno unapređuje praktično delovanje svih subjekata bezbednosti. Naravno, praktično delovanje uslovljeno je novim naučnim saznanjima, te tako ova dva značaja treba posmatrati u dijalektičkom jedinstvu.

Kada je u pitanju takođe nova nastavno-naučna disciplina nazvana *osnovi sistema bezbednosti*, ona isto tako ima svoje mesto pored drugih naučnih disciplina, bez obzira na to što one sadržajno obuhvataju i neka od pitanja ove discipline. Tu se, pre svega, misli na sadržaje koji imaju svoju predmetno-pojmovnu autonomiju i koji su se vremenom i sami oblikovali u tom smislu. Međutim, iz tih, ali i nekih drugih naučnih disciplina, naročito iz grupe društvenih predmeta, vremenom su se izdvojili određeni sadržaji koji su se integrisali u posebnu nastavno-naučnu disciplinu koja zahteva svoju pojmovnu zasebnost, odnosno čija je originalnost sadržaja neophodna za funkcionisanje kako društvenog sistema uopšte, tako i sistema bezbednosti kao njegovog konstitutivnog elementa.

Kao posebni sadržaji, koji imaju svoju predmetno-pojmovnu zasebnost u nastavno-naučnoj disciplini osnovi sistema bezbednosti, pored ostalog, izdvajaju se svi društveni i drugi vidovi, oblici i nosioci delatnosti ugrožavanja bezbednosti, kao i načini zaštite od njihovog delovanja. U predmetne sadržaje svakako ulaze i položaj, prava, obaveze i struktura subjekata u sistemu bezbednosti koji se angažuju u borbi protiv svih izvora i oblika ugrožavanja. Iz navedenog se lako može zaključiti da je predmet ove teorijske discipline bezbednost našeg društva u najširem smislu. U užem smislu, predmet izučavanja su svi oblici i izvori, kao i nosioci ugrožavanja bezbednosti naše zemlje. Pristup izučavanju ovako široko postavljenog predmeta i iz ranije navedenog razloga, svakako mora da bude interdisciplinarnan. On pretpostavlja poznavanje političkih, pravnih, vojnih, ekonomskih i drugih fenomena i kategorija kao i određenih istorijskih činjenica.

Opštije, predmet izučavanja nastavno-naučne discipline osnovi bezbednosti su sledeće teorijske oblasti i sadržaji: 1) bezbednost kao funkcija države; 2) teorija sistema bezbednosti; 3) pojave i oblici ugrožavanja bezbednosti; 4) unutrašnja bezbednost i oblici ugrožavanja; 5) savremeni bezbednosni problemi; 6) obaveštajne službe; 7) specijalni rat; 8) savremeni terorizam; 9) sistem bezbednosti; 10) istraživanje bezbednosnih pojava i drugo (Stajić, Lj., 2011:6).

Savremeno – prošireno shvatanje nacionalne bezbednosti (tzv. *sveobuhvatna - integralna nacionalna bezbednost*) podrazumeva sintezu bezbednosti građana³ i bezbednosti države, ali i doprinos države međunarodnoj i globalnoj bezbednosti. Reč je o izvesnom stanju zaštićenosti vitalnih vrednosti i interesa, koje se optimizira funkcijom državnog i nedržavnog sektora nacionalnog sistema bezbednosti, i to ne samo od vojnih, nego i od ne vojnih pretnji bezbednosti kakva je primer organizovani kriminal. Konkretnije, *nacionalna bezbednost je stanje nesmetanog ostvarivanja, razvoja, uživanja i optimalne zaštićenosti nacionalnih i državnih vrednosti i interesa koje se dostiže, održava i unapređuje funkcijom bezbednosti građana, nacionalnog sistema bezbednosti i nadnacionalnim bezbednosnim mehanizmima, kao i odsustvo (pojedinačnog, grupnog i kolektivnog) straha od njihovog ugrožavanja, te kolektivni osećaj spokojstva, izvesnost i kontrola nad razvojem budućih pojava i događaja od značaja za život društva i države* (Đukić, S., 2016:113).

³ Pod bezbednošću građana podrazumevamo stanje ličnog (fizičkog, mentalnog i zdravstvenog) integriteta i imovinskog (imovinskopravnog, ekonomskog i socijalnog) statusa pojedinca i njegove porodice.

Zaštitna funkcija države

Tokom istorije, države su širile ili smanjivale svoje funkcije, što je zavisilo od mnogih faktora. Za određivanje državnih funkcija najopštije prihvaćeno gledište jeste ono koje funkcije države deli na dve grupe:

- a) klasične (vojska, javni poredak, zaštita, spoljna politika, finansije, zakonodavstvo) i
- b) društvene (privreda, kultura i slično).

Država ostvaruje zaštitnu funkciju od svog nastanka, bez obzira na to da li tu funkciju shvatamo kao samostalnu ili kao deo opšte funkcije države. Štaviše, neki autori smatraju da je i država nastala kao tvorevina kojom se neko društvo suprotstavlja svim oblicima i izvorima spoljnog ili unutrašnjeg ugrožavanja. Kroz istoriju zaštita države ostvarivala se različitim merama, aktivnostima i subjektima čija se suština delovanja i društveno određeni ciljevi nisu menjali.

Bitan uslov za sprovođenje zaštitne funkcije države nalazi se upravo u njenoj moći. Država mora posedovati moć da bi mogla da zadrži ulogu donosioca odluka i društvene regulacije. Nedostatak moći (vlasti) značio bi anarhiju u društvu.

Političku moć⁴ države možemo odrediti kao:

– *unutrašnju* – moć regulisanja svih unutar državnih odnosa, zasnovanu na aparatu prinude u krajnjem slučaju nepokoravanja državnoj volji i

– *spoljašnju* – moć da se donose odluke koje se odnose na interese drugih država. Ona je bazično zasnovana na unutrašnjoj moći, tj. besprekornom sprovođenju već navedenih državnih funkcija (Stajić, Lj., 2011:14).

Svaka država ocenjuje svoju moć prema drugima i teži da poboljša svoju poziciju u međunarodnoj zajednici, smatrajući sebe za „veliku silu“ ili „svetskog moćnika – policajca“, „srednju“ ili „regionalnu silu“, „malu zemlju“. Da bi se upotpunila slika o moći države, neophodno je sagledati determinante i elemente moći.⁵

Determinante moći su:

1) *vojne pretpostavke*, kao što su vojno-policijska snaga, naoružanje i tehnička bojeva gotovost, moral...;

2) *morfološke pretpostavke*, koje proističu iz geografskih uslova: veličine teritorije, geografskog položaja, konfiguracije teritorije;

3) *demografske pretpostavke*, što podrazumeva broj stanovnika, strukturu stanovništva, migracije, ideologiju;

4) *organizacione pretpostavke*, kao što su karakter uprave, stabilnost i autoritet vlasti;

5) *ekonomske pretpostavke*, koje proističu iz resursne baze, tehnološkog razvoja, učešća u međunarodnoj razmeni i

6) *spoljna integracija*, što podrazumeva članstvo u međunarodnim organizacijama i savezima.

Ideje o elementima moći zasnovane su na učenju Makijavelija da politika ne sme da bira sredstva za postizanje ciljeva. Ta sredstva mogu biti ili zakon ili sila. Savremene bezbednosne nauke identifikuju i treće sredstvo – kapital. Analogno tome, elementi moći su:

1. *Moć znanja* – podrazumeva postojanje vojnih i univerzitetskih naučnih instituta i ustanova gde se selekcionišu ljudi i propuštaju ideje pri realizaciji politike i diplomatije. Za

⁴ Grčić, M.: *Politička geografija*, Geografski fakultet, Beograd, 2000, str. 135.

⁵ Grčić, M.: *nav. delo*, str. 135.

obezbeđenje pozicije u svetskoj zajednici neophodni su specijalisti: ekonomisti, političari, geografi, tehnolozi, lekari, naučnici, profesori, eksperti bezbednosti i masmediji za njihovo plasiranje i ovladavanje unutrašnjim i spoljnim masama.

2. *Ekonomska moć* – podrazumeva rad, tehnologiju, kapital. Bogatstvo je baza znanja i moći i, ujedno, njihov proizvod. Bogatstvo i znanje kreiraju i kontrolišu moć. Pozicija zemlje u međunarodnoj zajednici zavisi od njenog bogatstva i moći.

3. *Vojna moć* – vojska i policija kao instrument fizičke korekcije zbivanja u društvu trebalo bi da budu krajnji oslonac vlasti. U demokratskim društvima one intervišu u slučajevima povrede poretka, a u nedemokratskim su poluga diktature, terora.

Da bi bila moćna, država mora da raspolaže svim elementima moći. Jedna država može postati ekonomski i intelektualni „džin“, ali politički „patuljak“, jer ne raspolaže instrumentima sile i obrnuto (Stajić, Lj., 2011:15).

Vojska, kao i policija, najduže su kroz vekove bile zadužene za ostvarivanje zaštite države, odnosno društva. Kasnijim razvojem države, odnosno njenih državnih organa, neki zadaci zaštitnog karaktera koje su ranije imale vojska i policija poveravaju se većem broju subjekata, odnosno drugim državnim organima (inostrani poslovi, pravosuđe, carine, finansije, inspekcije i sl.). Vršeci poslove u okvirima svojih nadležnosti koje su propisane pravom, svaki od njih doprinosi spoljnoj zaštiti i zaštiti ustavnog uređenja u sopstvenoj zemlji, međunarodno priznatih normi zaštite ljudskih prava, kao i ekonomskih, političkih i drugih odnosa u društvu. U tom smislu, da bi se integrisao, osmislio i pojačao ukupni uticaj zaštitne funkcije, kao i da bi zaštitna komponenta bila sistematizovana u zasebnu celinu, uspostavlja se uređen sistem – sistem bezbednosti.

Bezbednost kao atribut i funkcija države

Posmatrajući zaštitnu funkciju države kroz napred naveden sistem teorije države, po kome država ima samo jednu funkciju, logično je da pobornici ovog mišljenja smatraju da ne postoji samostalna funkcija bezbednosti. U skladu s tim, bezbednost se može definisati kao jedna od delatnosti. Uz nju se još navode privredne, kulturne i druge delatnosti. Delatnost bezbednosti ostvaruje se, prema njihovom mišljenju, obavljanjem niza pojedinačnih radnji i aktivnosti raznih državnih organa ili drugih subjekata koji na ovaj ili onaj način učestvuju u njoj.

Nasuprot ovom, u teoriji postoje i druga mišljenja, koja bezbednost posmatraju kao funkciju. Kao potvrdu ovog stava navodimo mišljenje S. Kovačevića.⁶ „Kao funkcija - bezbednost je nerazdvojni atribut države i podrazumeva vršenje poslova bezbednosti radi zaštite određenih vrednosti, bez obzira na društveno uređenje, politički sistem i oblik vlasti. Funkcija bezbednosti i organizacija bezbednosti čine sistem bezbednosti“. Slično tome, i drugi autori za pojam bezbednosti vezuju izraz funkcija, pri čemu je shvataju u užem značenju, i to kao deo osnovne funkcije države.

U ustavnim rešenjima i nekim drugim pravnim aktima mnogih zemalja predviđene su sledeće funkcije države:

- obezbeđenje i zaštita državnog suvereniteta;
- obezbeđenje i zaštita nezavisnosti i teritorijalne celokupnosti;

⁶ Kovačević, S.: *Osnovi sistema DSZ*, VŠUP, Beograd, 1980, str. 14.

- vođenje međunarodne politike i međunarodnih odnosa i
- ostvarivanje i zaštita osnovnih sloboda i prava građana (Stajić, Lj., 2011:16).

Navedene funkcije smatraju se osnovom za postojanje savremenih država i spadaju u grupu minimalnih prava svake državne zajednice. Kao takva ona je priznata u celom svetu. U tom smislu postojanje bezbednosne funkcije (delatnosti) države ima dva oblika delovanja:

- a) preventivno, gde svojim postojanjem predstavlja instrument odvratanja od svih oblika i izvora ugrožavanja i
- b) represivno – otklanjanjem uzroka ugrožavanja i eliminisanjem njihovih nosilaca silom na pravno dozvoljen način.

Različita shvatanja pojma bezbednosti

Pojam bezbednosti je veoma kompleksan i izrazito složen društveni fenomen. Tokom istorije pod pojmom bezbednosti su se podrazumevali razni sadržaji. *Etimološki* posmatrano, izraz bezbednost potiče od latinske reči *securitas* – *atis*, što znači bezbednost, odsustvo opasnosti, izvesnost, samopouzdanje, neustrašivost, zaštićenost (*securus* lat. – siguran, bezbedan, pouzdan, neustrašiv, uveren, stalan, čvrst, odan, istinit itd.).

Naznačeni terminološki izraz poslužio je kao osnova za upotrebu u teoretskom izučavanju problema bezbednosti u mnogim zemljama. Tako na primer, u engleskom jeziku koriste se dva izraza: *security* i *safety*. Termin *security* se koristi u smislu „nacionalne bezbednosti“ (*secure* – siguran, osigurati) – *national security*, što implicira ostvarenje i čuvanje državnog nacionalnog interesa, dok termin *safety* označava sposobnost delovanja, kako ne bi došlo do nepoželjne bezbednosne situacije, ili takvih prilika koje mogu da izazovu bezbednosne implikacije.

U francuskom jeziku postoje i koriste se izrazi *securite* i *surete*; a u ruskom jeziku termin *bezopasnost* i znači odsustvo materijalne bede; u italijanskom *sigurezza* (*sicyramente* – sigurno), a u Nemačkoj taj izraz glasi *sicherheit*.

U srpskom govornom području u upotrebi je reč bezbednost. Naime, terminološki, bezbednost se izvodi iz reči bezbedno, što u suštini predstavlja bezopasnost, obezbeđenje s najvećim pouzdanjem, često, odlučno bez kolebanja, stalno bez prekida, odnosno osobinu onoga koji je bezbedan. Konkretnije, odsustvo opasnosti, bezbednost, odlučnost, čvrstina, gotovost, jasnost, određenost, doslednost.⁷

Opasnost, odnosno izloženost povredi i šteti, predstavlja centralni element gramatike bezbednosti. Ukoliko nema opasnosti, nema ni potrebe da se govori o bezbednosti. Stoga, iako to može paradoksalno zvučati, svet bez opasnosti ne bi bio svet *bezbednosti*, već bi to bio svet *bez bezbednosti* (*engl. asecurity*). Za studije bezbednosti pojam opasnost jeste ono što je sila za fiziku, ponuda/potražnja za ekonomiju, ličnost za psihologiju ili moć za politiku, dakle, ona je centralni pojam. Bez razumevanja pojma, klasifikacije, procesa konstrukcije i percepcije bezbednosnih izazova, rizika i pretnji, nemoguće je sistematsko razumevanje bilo koje bezbednosne dinamike (Đukić, S., 2016:115).

⁷ Rečnik srpskohrvatskog i hrvatskosrpskog jezika, Matica srpska i Matica hrvatska, Novi Sad, Zagreb, 1967. godine.

Gramatika bezbednosti sastoji se od nekoliko osnovnih pojmova. To su *opasnost* (ono što ugrožava), *referentni objekat bezbednosti* (ono što je ugroženo), *subjekat bezbednosti* (onaj koji štiti) i *sredstva*, odnosno *mere bezbednosti* (način na koji štiti).⁸ Opasnost se može manifestovati kao izazov, rizik ili pretnja. Iako se ove tri vrste opasnosti često izgovaraju zajedno, bez pravljenja jasne konceptualne razlike među njima, ovi pojmovi nemaju isto značenje (Đukić, S., 2016:116).

Često dolazi do mešanja termina bezbednost, sigurnost i zaštita. Međutim, i pored dosadašnjih mišljenja da su bezbednost i sigurnost sinonimi, naučna teorija o bezbednosti upozorava da je potrebno napraviti distinkciju između ta dva pojma. Sigurnost je uži pojam, koji se prvenstveno odnosi na ličnu sigurnost, koju čine prvenstveno *pravna, politička, ekonomska i socijalna sigurnost*, dok je bezbednost *pojam koji obuhvata najširi dijapazon, tj. od lične, preko državne do integralne bezbednosti*.⁹ Zaštita je još uži pojam i od pojmova bezbednost i sigurnost i odnosi se samo na pasivnu komponentu bezbednosti dok savremeni pojam bezbednosti obuhvata i aktivnu komponentu.

Definisanje bezbednosti (problemski pristup)

Za pojam bezbednosti se obično kaže da je nastao kada i živi svet, odnosno čovek. Svako živo biće ima svoju osnovnu preokupaciju, a to je kako opstati (preživeti), kako se razvijati i kako obezbediti nastavak svoje vrste. Tek mnogo hiljada godina kasnije percepcija bezbednosti se proširila na bezbednost čitave društvene zajednice, odnosno države, da bi danas shvatanje bezbednosti bilo mnogo širi pojam i od toga. Zbog toga se, u savremenim uslovima, postavlja pitanje: da li je potrebno ili ne *naučno* definisati pojam bezbednosti i, ako jeste, kako je to moguće utvrditi na jedan opšte prihvatljiv način, jer u naučnim krugovima postoje ozbiljni sporovi o sadržini pojma definicije bezbednosti. Problem nastaje zbog toga što je fenomen bezbednosti na prvi pogled svima poznat, odnosno što većina ljudi ima neku predstavu i shvatanje bezbednosti, pri čemu teškoća nastaje kada ona treba da se definiše.

U skladu s rešenjima kojima su pribegle druge nauke, moguća su dva pristupa rešavanju pomenutih teškoća. Prvi je da se taj pojam definiše negacijom (negativistički), a drugi je da se definiše sadržinski, odnosno pozitivistički. U prvom slučaju, bezbednost bi se definisala kao odsustvo ugrožavanja. Naime, oblici i nosioci ugrožavanja razlikuju se od države do države. U tom smislu, bezbednost treba shvatiti i kao uslov opstanka i razvoja (države, društva, nacije, ljudi i živog sveta na planeti).

Nespojivost i ekstremna suprotstavljenost ciljeva, ponašanja i sredstava nosilaca ugrožavanja i istih elemenata bezbednosti ukazuju nam na to da je moguće (u praksi) uspostaviti samo određeno stanje tolerantnosti između bezbednosti i ne bezbednosti, koje se ostvaruje delovanjem *politike bezbednosti i sistema bezbednosti*.

Najčešće tumačenje pojma bezbednosti polazi od pretpostavke da se pod tim terminom podrazumeva određeno stanje, organizacija, funkcija ili sistem, ili sve to zajedno.¹⁰

⁸ Oslanjajući se na teoriju sekuritizacije, ovim elementima moguće je dodati još i sekuritizujuće aktere, funkcionalne aktere i publiku. Videti Glavu I, Poglavlje 5 o kopenhaskoj školi studija bezbednosti.

⁹ Lj. Stajić, R. Gaćinović: *Uvod u studije bezbednosti*, Draslar partner, Beograd, 2007, str. 24.

¹⁰ Ranije smo videli da se bezbednost može posmatrati i kao filozofija i kao politika.

Priklanjanje jednom od navedenih stavova autora koji se bave ovim problemom zavisi, uglavnom, od ugla posmatranja: da li se pojam bezbednosti vezuje za zaštitnu funkciju države, za određene radnje i aktivnosti, za filozofska, politička ili slična gledišta.

Pri određivanju pojma bezbednosti polazi se, uglavnom, od stava da je bezbednost osnovni atribut svake države i da je vezana za njenu zaštitnu funkciju. Kao funkcija u određenom društvu, sistem bezbednosti može biti različito organizovan, u zavisnosti od karaktera društva. Tako se, u osnovi, razlikuju tri vida funkcije: a) zasnovana na čisto vojnim principima zaštite i tipično militarističkim oblicima državne organizacije; b) kao vid klasične državne zaštite i v) kao oblik kombinacije državnog, odnosno društvenog mehanizma zaštite u sistemima koji idu na određene oblike podruštvljavanja funkcije bezbednosti (Stajić, Lj., 2011:23).

Na sličan način pojam bezbednosti se definiše i u *Vojnom leksikonu*:

„U odnosu na suštinu i stvarno značenje bezbednost se može definisati kao stanje organizacija i funkcija bezbednosti. Bezbednost kao stanje predstavlja zaštićenost nekog dobra, vrednosti i tekovine društva. U političko-bezbednosnom smislu, obuhvata celokupnu zaštićenost države od svih vidova subverzivne delatnosti spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja i drugih štetnih delatnosti i uticaja. S obzirom na opasnosti koje sobom nose delatnosti spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja, bezbednost može biti spoljna i unutrašnja. Spoljna bezbednost se odnosi na nezavisnost, suverenitet i teritorijalni integritet države, a unutrašnja na nesmetano funkcionisanje konkretnog ustavnog poretka, odnosno društveno-političkog, ekonomskog i pravnog sistema i zaštićenosti drugih dobara, vrednosti i objekata zaštite. Kao mehanizam zaštite, bezbednost ima različite oblike organizacionih formi (državnih i društvenih organa i organizacija) i različitih obeležja zasnovanih i regulisanih ustavnim i drugim zakonskim aktima ili odlukama političke vlasti.

Kao funkcija bezbednost je nerazdvojni atribut države, bez obzira na karakter uređenja, politički sistem i oblik vlasti. U realizaciji bezbednosti kao stanja, organizacije i funkcije u obezbeđenju spoljne i unutrašnje zaštićenosti države i društva istovremeno učestvuju svi subjekti bezbednosti, kao i neki drugi društveni subjekti (nevladine organizacije i agencije). Pored ovih postoji bezbednost u tehničkom smislu – bezbednost saobraćaja, bezbednost veza i slično“.¹¹

Nešto drukčija definicija pojma bezbednosti navodi se u *Maloj političkoj enciklopediji*:

„Bezbednost u najširem političko-pravnom smislu obuhvata mere i aktivnosti čuvanja i zaštite od ugrožavanja nezavisnosti i integriteta jedne zemlje (države, nacije) i unutrašnjeg ustavnog i pravnog poretka. U prvom slučaju se govori o spoljnoj, a u drugom o unutrašnjoj bezbednosti.

Prema objektu zaštite razlikuju se:

a) nacionalna bezbednost; b) javna bezbednost; v) kolektivna bezbednost; g) lična i imovinska bezbednost“.¹²

Veoma značajnim shvatanjem pojma bezbednosti čini nam se i ono koje je opisao Slobodan Miletić¹³. „Bezbednost je, naime, imenica, i to apstraktna, odnosno misaona imenica koja nije materijalne prirode, dakle ne može se opipati, već se samo oseća i zamišlja“.

¹¹ *Vojni leksikon*, VIZ, Beograd, 1981.

¹² *Mala politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1966.

¹³ Miletić, S.: *Policijsko pravo*, Policijska akademija, Beograd, 1997.

Na kraju S. Miletić definiše bezbednost kao „pravno uređivanim i obezbeđivanim društvenim odnosima, uspostavljeno, održavano i unapređivano stanje u državi, koje omogućava efektivnu zaštićenost države i građana koji u njoj žive od svih (spoljnih i unutrašnjih) protivpravnih akata (aktivnosti) kojima se ugrožava ustavni poredak, suverenitet, nezavisnost i teritorijalna celokupnost države, rad državnih organa, obavljanje privrednih i društvenih delatnosti i ostvarivanje slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina“.¹⁴

Kao prilog tumačenju pojma bezbednost navodimo definiciju jedne studije UN o bezbednosti koja je rađena 1986. godine: „Bezbednost je stanje u kome države smatraju da nema opasnosti od vojnog napada, političkog pritiska ili ekonomske prisile, tako da mogu slobodno da se razvijaju i napreduju“.¹⁵

Savremeno shvatanje pojma bezbednosti

Bez obzira na to što pomenute definicije smatramo dobrim ostvarenjima u definisanju pojma bezbednosti, današnje shvatanje tog pojma zahteva da se ti pokušaji dopune novim elementima koji bliže određuju savremeno shvatanje sadržaja svojstva koje nazivamo bezbednost.

U skladu s tom premisom, a uvažavajući sve navedeno, bezbednost možemo da definišemo na sledeći način.

Bezbednost je svojstvo nekog realnog društvenog, prirodnog ili tehničkog subjekta (bića, tvorevine ili stvari) ispoljeno kao uspostavljeno, održano i unapređeno stanje i(li) vrednost, a koja se izražava kroz ispunjenost minimuma određenih (bezbednosnih) standarda svojstvenih tom subjektu, a što mu omogućava realnu osnovu za opstanak, rad, rast i razvoj bez obzira na nosioce, oblike, vreme i mesto ugrožavanja.

Iz definicije se vidi da je reč o složenoj kategoriji multi disciplinarnog karaktera, pa treba ukazati na njene elemente kako bi se lakše shvatila suština ovog pojma koji je opet posledica složenosti pojave o kojoj govorimo. Ti elementi definicije su:

- svojstvo;
- realni društveni, prirodni, i tehnički subjekt;
- stanje i/li vrednost;
- ispunjenost minimuma bezbednosnih standarda i
- omogućavanje opstanka, rada, rasta i razvoja.

Bezbednost kao svojstvo ukazuje nam na to da je reč o nerazdvojnem atributu društvenog, prirodnog ili tehničkog subjekta koje može biti biće (čovek, životinja, insekt i dr.), ljudska ili prirodna tvorevina (država, korporacija, međunarodna organizacija i dr.) ili tehnička i tehnološka komponenta – uređaj ili aparat (mašina, most, automobil, nuklearna centrala i sl.), bez kojeg taj subjekt ne bi mogao ni da postoji u svojoj osnovnoj funkciji. Iz navedenog proističe da nepostojeći subjekti (bivše države, mrtva bića, mašine koje ne rade i dr.) nemaju svojstvo bezbednosti. Isto tako nerealno, nematerijalno ne-biće, Bog, smrt, ljubav, mržnja nemaju svojstvo bezbednosti (Stajić, Lj., 2011:29).

Ovakvo shvatanje svojstva nekog subjekta znači da ono postaje i njegova vitalna (najvažnija) vrednost. Pod vrednošću podrazumevamo idealno stanje izvesnih standar-

¹⁴ Miletić, S.: *Policijsko pravo*, Policijska akademija, Beograd, 1997, str. 13.

¹⁵ *Conception de la securite*, Serie d'etudes 14, Publication des Nations Unies, 1986, A/40/553.

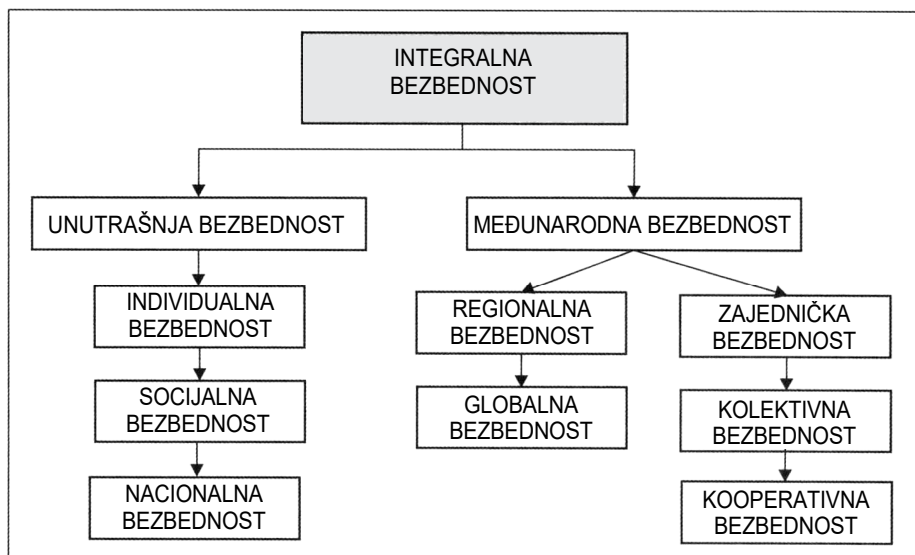
da, sadržaja, normi, pojava i shvatanja koja im ljudi pridaju. Vrednosti su promenljive i različito se definišu kroz istoriju (primer slobode, nezavisnosti, pravde, morala, teritorije, sistema vladavine i dr.). Mogu da budu materijalne i nematerijalne, a dele se na individualne, grupne, nacionalne i međunarodne.

Bezbednost kao *stanje* definiše se kao zamišljeni standard zaštićenosti subjekata od svih oblika i nosilaca ugrožavanja bez obzira na vreme i mesto njihovog ispoljavanja i delovanja.

Osim navedenog, treba istaći da bezbednost, osim materijalne, obuhvata i nematerijalnu sferu (pravde, morala, vere) i ispoljava se kao dinamička (razvojna) kategorija koja u sebi sadrži vremenske, prostorne, misaone i istorijske promene i činioce. Na kraju treba reći da se kroz istoriju iz osnovnog pojma javlja bezbroj drugih izvedenih pojmova koji se odnose na pojedina svojstva, stanja i vrednosti, kao što su: bezbednost saobraćaja, bezbednost veza, bezbednost države, bezbednost zdravlja, bezbednost nuklearne centrale, bezbednost življenja i slično.

Klasifikacija bezbednosti

Primenjujući naučni pristup izučavanju problematike bezbednosti, treba izvesti klasifikaciju, tj. raščlaniti bezbednost na vrste, kako bi se kvalitativnom analizom delova bezbednosti ostvarila naučna identifikacija bezbednosti kao opšte vrednosti savremenog sveta. Uvažavajući naučni pristup, bezbednost se deli na unutrašnju (individualna, socijalna i nacionalna) i međunarodnu (regionalna, globalna, zajednička, kolektivna i kooperativna) bezbednost.¹⁶

Slika 1 – Klasifikacija bezbednosti
Izvor: autor (Prema: Stajić, Lj., 2011)

¹⁶ Lj. Stajić, R. Gaćinović: *Uvod u studije bezbednosti*, Draslar partner, Beograd, 2007, str. 35.

Integralna bezbednost se definiše kao sveukupna ili celovita bezbednost. Predstavlja sublimat unutrašnje i međunarodne bezbednosti, ali ne kao prosti zbir tih dveju bezbednosti, već kao nova vrednost koja se štiti. Ne možemo govoriti o bilo kakvoj, pa ni unutrašnjoj ni međunarodnoj bezbednosti ako je bilo koji element tih bezbednosti značajnije ugrožen. Kao sveobuhvatna, integralna bezbednost je jedna i jedinstvena i sa tog staništa je nedeljiva. Njena podela na unutrašnju i međunarodnu je uslovna više iz pedagoških i praktičnih razloga zbog lakšeg objašnjenja i učenja. Pošto se savremene države, danas, napadaju na svim poljima (porodica, vera, vlast, ustavno uređenje, spoljna politika, ekonomija, sistem bezbednosti itd.) onda i država mora svim svojim snagama da se suprotstavlja tim napadima. Integralni napad traži integralnu odbranu.

Unutrašnja bezbednost se sastoji od individualne, socijetalne i nacionalne bezbednosti od kojih su svaka za sebe posebne vrednosti koje se štite kako sistemom bezbednosti tako i drugim društvenim merama.

Individualna bezbednost je mera stabilnosti, zaštićenosti i demokracije jednog društva bez čega nema ni individualne bezbednosti. Određena je i ograničena pravom date države. Kao takva mera individualne bezbednosti različita je od države do države. Najčešće se opisuje odnosom između pojedinaca i grupa sa različitim potrebama i interesima, kao i vladavina prava i poštovanju ljudskih i građanskih sloboda. U uzročno-posledičnoj je vezi sa socijetalnom i nacionalnom bezbednošću.

Socijetalna bezbednost je sposobnost društva da istraje u svom suštinskom karakteru bez obzira na moguće i stvarne pretnje. To je sposobnost države da opstane u teškim trenucima po njen teritorijalni integritet i suverenitet održavajući svoje tradicionalne obrasce, jezik, kulturu, religijski i nacionalni identitet i običaje.

Nacionalna bezbednost je pojam koji se češće nego drugi objašnjava u našoj literaturi. Pod njim se podrazumeva željeno stanje zaštićenosti države koje se postiže eliminisanjem pretnji i rizika po vitalne vrednosti države. Iz toga proističe da je to više značajan pojam koji u najopštijem smislu predstavlja stanje u kome država smatra da joj ne pretili vojni napad, politički pritisak ili ekonomsko ugrožavanje spolja, kao ni ekstremni politički, ekonomski, ideološki, verski ili kulturni atak iznutra, tako da država može normalno da se razvija samostalno ili u zajednici sa drugim državama.

Sam pojam *nacionalna bezbednost* nalazi se u upotrebi od 1943. godine, kada je Valter Lipman (Walter Lipman) u svom delu „*U. S. Foreign Policy*” prvi put upotrebio ovaj termin. Posle Drugog svetskog rata ovaj pojam je našao široku primenu u političkom rečniku savremenih država. U tom kontekstu on je upotrebljavan da označi unutrašnju i spoljnu bezbednost države, odnosno bezbednost države u odnosu na spoljne i unutrašnje izvore ugroženosti. Radi se, dakle, o nacionalnoj bezbednosti jedne države koja obezbeđuje opstanak i normalno delovanje države sa svim elementima njene nezavisnosti, teritorijalne celovitosti i ustavnog poretka.¹⁷

Međunarodna bezbednost se može pratiti još od perioda oblikovanja prvih teritorijalnih zajednica ljudi - plemena. Prvi pisani dokument koji svedoči o regulisanju odnosa između država datira još od 3100 godine pre n. e. Radi se o pisanom ugovoru (na kamenom spomeniku) kojim se regulišu granice između dva mesopotamska grada – države Logoma i Ume.¹⁸

¹⁷ Jovanović, B., Časopis „*Policija i sigurnost*”, br. 1-2, Zagreb, 1997. godine, str. 6.

¹⁸ Lj. Aćimović: *Nauka o međunarodnim odnosima*, Institut za međunarodnu politiku i pravdu, Beograd, 1987., str. 20.

Današnja dinamika razvoja međunarodnih odnosa, posebno procesi globalizacije sa razvijenijim vezama između država i regiona, i izmenjena shvatanja u oblasti zadovoljavanja nacionalnih interesa, sve manje zavise od političkih koncepata velikih sila. U takvim uslovima veći značaj u izgradnji unutrašnje i međunarodne bezbednosti imaju politički, ekonomski, tehničko-tehnološki, socijalni, kulturni i drugi faktori, pa je u budućnosti svako zasnivanje međunarodnih odnosa samo na moći i sili, sa aspekta demokratskih procesa i globalne bezbednosti, duboko prevaziđen politički koncept.

Polazeći od te činjenice izgradnja stabilne međunarodne bezbednosti treba da bude uslov za opstanak i uspešan razvoj država, i stabilna osnova za eliminisanje svih konflikata koji mogu dovesti u pitanje stabilnost i bezbednost nacionalnih država. Otuda, *međunarodnu bezbednost možemo definisati kao sveukupno stanje međunarodnih odnosa u kojima se svi članovi međunarodne zajednice osećaju bezbednim i sigurnim i u kojima postoje izgrađeni efikasni mehanizmi zaštite nacionalnih država od svih oblika ugrožavanja i ugroženosti njihove bezbednosti*¹⁹ (Stajić, Lj., 2011:34).

Regionalna bezbednost je deo međunarodne bezbednosti koja se fokusira na jedan region – primer region Jugoistočne Evrope, čiji je Srbija sastavni deo.

Rizici od izbijanja ratova i drugih oružanih sukoba na evropskom prostoru znatno su smanjeni, ali nisu potpuno otklonjeni. To se posebno odnosi na zemlje u istočnoj i jugoistočnoj Evropi, koje su u procesu tranzicije suočene sa ekonomskim, socijalnim i političkim problemima i poteškoćama, što može, u određenim okolnostima, da izazove porast napetosti.

U postojećim uslovima OEBS, EU i NATO ključni su elementi evropske bezbednosne arhitekture. Oni su odlučujući faktori u kreiranju različitih, pa i bezbednosnih odnosa. Od sposobnosti njihovog prilagođavanja brojnim novim izazovima, konstantnim rizicima i stalnim pretnjama bezbednosti, kao i od karaktera odnosa koje će te asocijacije uspostavljati sa ostalim akterima savremene međunarodne zajednice, najviše zavisi bezbednost evro atlanskog prostora i sveta u celini.

Pojmovi *kolektivna bezbednost* i *kolektivna odbrana* su termini koji označavaju dva koncepta bezbednosti koji su nastali u XX veku. Oba koncepta podrazumevaju jednu dugoročnu, formalnu obavezu između grupa država da se štite bezbednosni interesi pojedinačnih članica njihovih zajedničkih sfera.²⁰

Kolektivna bezbednost je termin koji označava dogovoreno, koordinisano i održivo stanje bezbednosti unutar grupe suverenih država, ostvareno delovanjem zajedničkog sistema bezbednosti.

Prema istaknutom britanskom advokatu Adamu Robertsu „kolektivna bezbednost je sistem bezbednosti na regionalnom i svetskom nivou, u kojem svaka država prihvata obavezu da je bezbednost jedne od njih briga svih ostalih država, i one pristaju da se uključe u kolektivni odgovor na pretnje ili narušavanje mira“.²¹

¹⁹ Lj. Stajić, R. Gaćinović: *Uvod u studije bezbednosti*, Draslar partner, Beograd, 2007, str. 48.

²⁰ Ričard Koen, *Saradnja u bezbednosti - Novi horizonti za međunarodni poredak*, Fond za otvoreno društvo – Srbija, Beograd, 2005, str. br. 5. Evropski centar za studije bezbednosti Džon K. Maršal, rasprave Centra Džon K. Maršal br. 3, Garmish-Paterkirchen, 2005., str. 5.

²¹ Isto, str. 22.

U definiciji kolektivne bezbednosti Adama Robertsa govori se o kolektivnom odgovoru, a ne pominje se upotreba vojne sile. Osnovna razlika između sistema kolektivne odbrane i kolektivne bezbednosti je ta što se u sistemu kolektivne odbrane upotrebljava vojna sila kada se radi o zajedničkoj odbrani, a u sistemu kolektivne bezbednosti to nije slučaj.

Osnovne institucije sistema kolektivne bezbednosti su: Ujedinjene nacije (UN) i Organizacija za bezbednost i saradnju u Evropi (OSCE).

Zajednička bezbednost postoji recimo, u okviru Evropske unije ili Zajednice nezavisnih država – ZND. Predstavnici EU tvrde da koncept zajedničke bezbednosti i odbrane zemalja članica EU nije u koliziji sa konceptom kolektivne bezbednosti u OUN, niti sa kooperativnom bezbednošću i kolektivnom odbranom NATO.

Za zemlje članice EU, uloga OUN u oblasti međunarodne bezbednosti je i dalje primarna. Za uključivanje evropskih snaga u akcije očuvanja mira i bezbednosti i dalje je neophodan mandat OUN. Takođe, i politika evropske bezbednosne saradnje ne dovodi u pitanje transatlantsku vezu, već je uspostavljena politika dogovaranja o upotrebi zajedničkih kapaciteta sa NATO-om.

Kooperativna bezbednost je termin koji povezuje kolektivnu bezbednost sa opštim pristupom bezbednosti. Ovaj pojam najčešće se određuje kao „širok pristup bezbednosti, multi disciplinarnog opsega, koji u svojoj osnovi favorizuje uveravanje u odnosu na odvratanje; uključivanje pre nego isključivanje; ne vojna rešenja u odnosu na vojna; podrazumeva da su države prvenstveni činioци sistema bezbednosti, ali prihvata da nedržavni činioци mogu imati važnu ulogu; ne zahteva formalno stvaranje bezbednosnih ustanova, ali ih ne isključuje i ne isključuje vrednost stvaralačke navike dijaloga na multilateralnoj osnovi“.²²

Teorija sistema bezbednosti

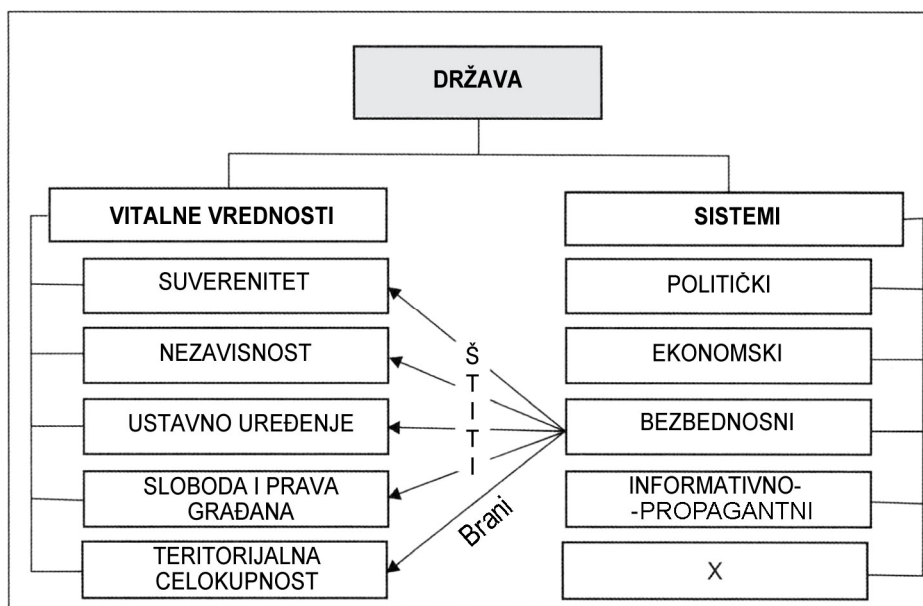
Teorija bezbednosti

Osim opšteg cilja, sistem bezbednosti države obuhvata skup primarnih i sekundarnih, trajnih i privremenih, unutrašnjih i spoljnih, kratkoročnih i dugoročnih ciljeva. Naravno, ti raznovrsni ciljevi međusobno su povezani i imaju svoje mesto u hijerarhiji prioriteta njihovog ostvarivanja. Prema Aristotelovom shvatanju, „postoje, naime, dve vrste stvari od kojih zavisi sreća u svim državama. Jedno je postaviti pravilan cilj i svrhu, a drugo pronaći sredstva koja vode ostvarenju tog cilja“.

Svaki sistem je deo većeg sistema. Svaka država formira više velikih sistema, pod sistema i mikro sistema. Između njih postoje vertikalne i horizontalne veze, posredstvom kojih oni funkcionišu kao globalni državni i društveni sistem (slika 2).²³

²² Bruno Simma, *Parlamentarni nadzor bezbednosnog sektora - Načela, mehanizmi i praksa*, Charter of the United Nations, Interparlamentarna unija i Ženevski Centar za kontrolu oružanih snaga, Beograd, 2003, str. 17.

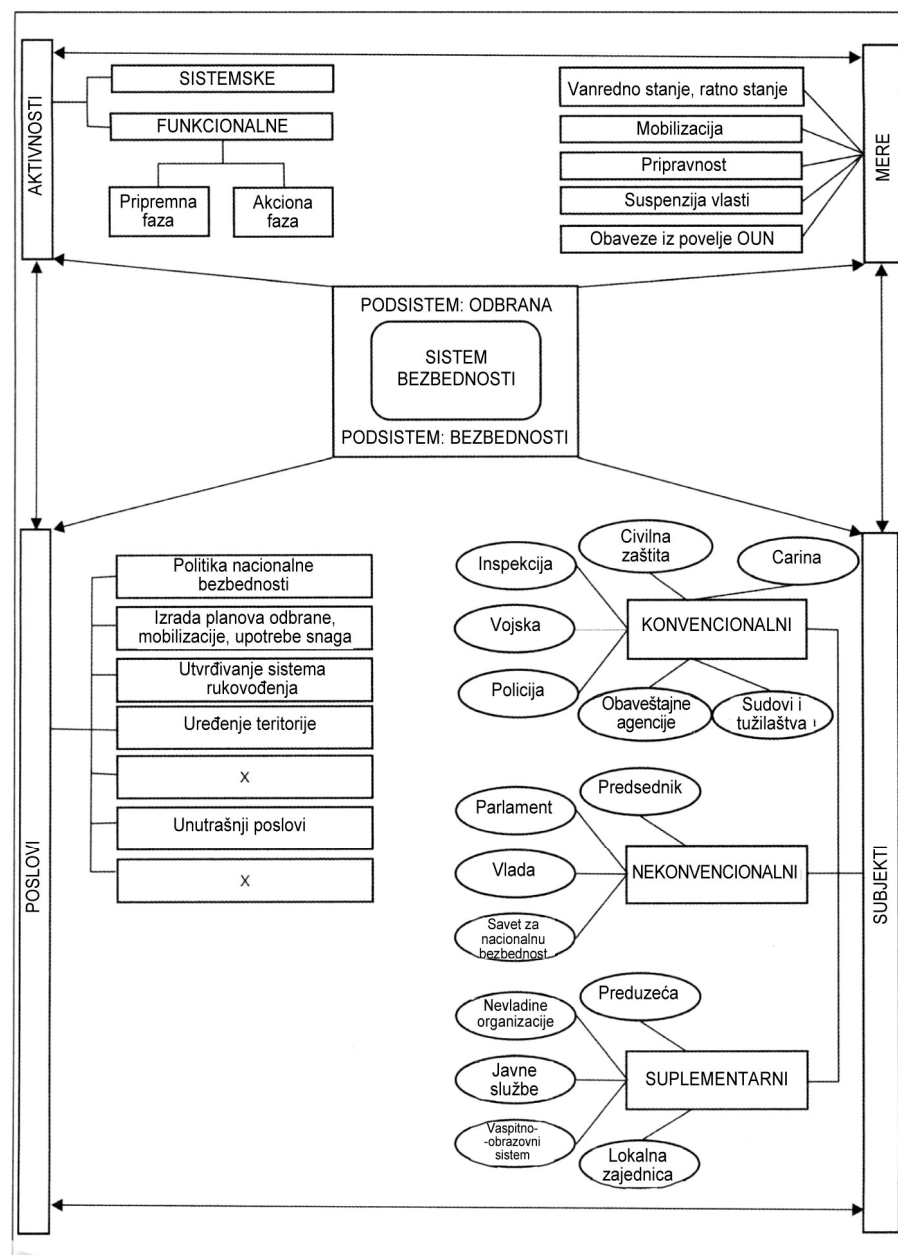
²³ Mijalkovski, M: *Ugrožavanje bezbednosti države*, Vojno delo, broj 2/1998, str. 169-189.

Slika 2 – Šema sistema, pod sistema i mikro sistema u državnoj organizaciji
Izvor: autor (Prema: Mijalkovski, M.)

Elementi sistema bezbednosti u širem smislu su: aktivnosti, mere, poslovi, subjekti i snage (slika 3).²⁴

²⁴ Isto.

Slika 3 – Elementi sistema bezbednosti u širem smislu
 Izvor: autor (Prema: Mijalkovski, M.)

Subjekti i snage čine, kao što naglašava M. Mijalkovski, „mozak i kostur“ sistema i oni svojom nadležnošću, delokrugom, opremom i načinom delovanja doprinose ostvarenju ciljeva sistema.

Aktivnosti su najznačajniji element, jer se pomoću njih ostvaruje funkcija sistema, tj. obezbeđenje takvog stanja u državi i društvu kojim se otklanjaju ili neutrališu većina ili sve pretnje njenim vitalnim vrednostima, bilo da one dolaze spolja bilo iznutra. U vezi s tim, treba razlikovati dve grupe aktivnosti: sistemske (koncipiranje, organizovanje, uspostavljanje i unapređenje sistema) i funkcionalne aktivnosti na delovanju (funkcionisanju) sistema.

Mere sistema su radnje (postupci) koje država preduzima da njene snage bezbednosti i odbrane pređu iz normalnog u povišeno stanje, kako bi na odgovarajući način reagovala na opasnost.

Poslovi sistema bezbednosti su radnje i postupci kojima se ostvaruju zadaci bezbednosti.

Termin *teorija bezbednosti* ima dva osnovna značenja:

a) znanje o problematici bezbednosti, odnosno skup rezultata na nauci zasnovanih stavova o bezbednosti i

b) celovito objašnjenje grupe pojava bezbednosti koje podrazumeva i sistematičan opis pojava i zakona čijim delovanjem one nastaju i menjaju se.

Pod teorijom bezbednosti često se podrazumeva sistemski organizovano znanje o pojavama bezbednosti do kojeg se dolazi naučno-metodološkim putem i u tom smislu se to znanje identifikuje sa naukom o bezbednosti.

Neki autori pod teorijom bezbednosti podrazumevaju pokušaj objašnjenja pojava bezbednosti koji sadrži hipotetičke elemente, pravdajući to činjenicom da sva naučna znanja sadrže i hipotetičke elemente, čime je obezbeđen njihov dalji razvoj. Za poslednji način upotrebe termina *teorija bezbednosti* možemo reći da nije sasvim ispravan, zato što u svim naukama, pa i u nauci o bezbednosti, postoje znanja (teorije) koja predstavljaju i označavaju konkretne zakone, kao što su zakoni evolucionog razvoja koji ne sadrže elemente hipoteze.

Shvatanje teorije bezbednosti, u našem slučaju, treba najtešnje povezivati sa praksom bezbednosti, zbog toga što svako teorijsko istraživanje najčešće počinje uočavanjem nekog problema nastalog u procesu praktičnog delovanja. Isto tako, nepobitno je da pravac teorijskog uobličavanja i istraživanja zavisi od praktičnog iskustva istraživača. Kada je reč o bezbednosti, značaj koji društvo pridaje tom problemu zavisi od njegove opšte orijentacije i njegovih praktičnih potreba.

Razvoj teorije bezbednosti i u navedenom smislu stvara mogućnost da se u okvirima datog društva sagledaju objektivne tendencije daljeg kretanja bezbednosnih pojava i prakse i da se svesnim praktičnim angažovanjem to kretanje ubrza i usmeri ka željenom pravcu. Značaj teorije bezbednosti za praksu bezbednosti nije samo u tome da dovodi do svesti o nužnosti potrebe za zaštitom, već i u prilagođavanju metoda i sredstava potrebama eliminisanja svih izvora i oblika ugrožavanja bezbednosti društva na optimalan i po društvo prihvatljiv način.

Teorija bezbednosti je i sredstvo za istraživanje bezbednosnih pojava, jer bez nauci zasnovanih i korektno metodološki obrađenih pretpostavki proisteklih iz istraživanja nema razumevanja bezbednosnih pojava i one ostaju na nivou površnosti. Ta površnost za posledicu ima nepouzdanu rezultate i problem bezbednosti svodi se na empirijske opise.

Dakle, teoriju bezbednosti možemo definisati kao *celovitu čovekovu naučnu misaono-saznajnu aktivnost, izraženu kroz jedinstven skup opšteprihvaćenih stavova na osnovu kojih se objašnjavaju pojave (ne)bezbednosti putem objašnjenja određenih sadržaja, koja se suprotstavlja praksi bezbednosti kao vidljivoj delatnosti, a gde su teorija i praksa dijalektički povezane.*

Teorija bezbednosti, kao i druge opšte društvene teorije, polaze od nekih osnovnih principa, kao što su:

- sveobuhvatnost predmeta istraživanja;
- jednostavnost i jedinstvenost metoda, sredstava i pojmovne aparature;
- potreba za stalnom naučnom potvrdom osnovnih stavova (proverljivost rezultata);
- teorijski, društveni i praktični doprinos i slično (Stajić, Lj., 2011:42).

Pojam i elementi sistema bezbednosti

Pod pojmom *društveni sistem* (za razliku od matematičkih, prirodnih i dr.), najčešće se podrazumeva uređena i od raznovrsnih elemenata ili saznanja sastavljena celina prema unapred definisanom gledištu, a radi ostvarenja nekog društvenog cilja. Pojam sistem obuhvata sledeće elemente:

- 1) postavljen cilj zbog kojeg je sistem uspostavljen;
- 2) snage i sredstva za ostvarenje cilja;
- 3) strukturu elemenata sistema (organizacija) preko kojih se ostvaruju pojedine aktivnosti, a radi ostvarivanja cilja;
- 4) skup aktivnosti pomoću kojih se taj cilj može ostvariti i
- 5) funkciju strukturnih elemenata radi ostvarenja cilja.

Već smo rekli da se svi društveni sistemi uspostavljaju radi zadovoljenja određene društvene potrebe, koja je u skladu s opštim ciljem. U tom smislu kažemo da je *sistem bezbednosti organizovan društveni sistem preko kojeg naše društvo ostvaruje funkciju zaštite svojih vitalnih vrednosti radi opšteg napretka i razvitka društva*. Svi društveni sistemi se formiraju radi ostvarenja trajnih ciljeva, pa za sistem bezbednosti kažemo da je trajan sistem, jer je potreba zaštite jednog društva od svih oblika i izvora ugrožavanja trajna potreba. Za sistem bezbednosti kažemo da je sistem koji u najvećoj meri zavisi od ljudske aktivnosti. Ovo stoga što su ljudi (pojedinačno ili grupno) zajedno sa svojim delovanjem i interesima osnovni izvori ugrožavanja bezbednosti zajednice. Ali, isto tako, ljudi su ti koji postavljaju društvene ciljeve, uspostavljaju cilj sistema bezbednosti i svesnim i nužnim udruživanjem napora preko sistema bezbednosti ostvaruju taj cilj.

Svaki sistem, pa tako i sistem bezbednosti, odlikuje se svojom efikasnošću. Karakteristika sistema bezbednosti jeste, između ostalog, i u tome što njegova efikasnost ne zavisi od njega samog, ma kako on bio organizovan, već i od relevantnih okolnosti koje ga okružuju i u kojima deluje. Iz toga proističe da sistem bezbednosti nije sam sebi svrha, već posledica potrebe da se preko njega, odnosno njegovim delovanjem, ostvare određeni društveni ciljevi. Preko njega se u određeni i na pravu zasnovani odnos stavljaju ljudi, sredstva i način njihovog delovanja.

Sistem bezbednosti je vrlo složen sistem i organizovan je preko hijerarhijske strukture, odnosno pod sistema i mikro sistema.

Podsistem, po pravilu, ostvaruje jednu aktivnost, kao deo opšte aktivnosti, dok mikro sistem povezuje više manjih aktivnosti i funkcioniše na užem prostoru (opština, region, republika).

Svaki sistem može da ima jedan ili više oblika aktivnosti i deli se na onoliko pod sistema koliko ima oblika aktivnosti. Specifičnost sistema bezbednosti, koja dalje govori o njegovoj složenosti, ogleda se u tome što su njegovi podsystemi organizovani kao sistemi, jer svaki ima posebne snage, sredstva, metode, pravila i metode rada.

Dakle, ako bismo želeli da definišemo sistem bezbednosti, onda bismo mogli da kažemo da je to *oblik organizovanja i funkcionisanja društva u sprovođenju mera i aktivnosti na preventivnom i represivnom planu, koje se preduzimaju radi očuvanja suvereniteta i integriteta države, njenog ustavom utvrđenog poretka, prava i sloboda građana, kao i svih ostalih društvenih i međunarodnih vrednosti od svih oblika i nosilaca ugrožavanja, bez obzira na mesto i vreme izvršavanja* (Stajić, Lj., 2011:44).

Osnovna funkcija sistema bezbednosti zasniva se i ogleda u pravovremenom otkrivanju i sprečavanju svih oblika neprijateljske i anti društvene delatnosti kojima se ugrožavaju osnovne vrednosti društva.

Svi savremeni sistemi bezbednosti, shodno svojoj funkciji, zadatku i ulozi, organizuju veći broj subjekata koji svojom ukupnom delatnošću omogućavaju ispunjavanje društvenih ciljeva zbog kojih su organizovani. Ti subjekti sistema bezbednosti na osnovu propisanih pravnih normi obavljaju poslove bezbednosti kojima se ostvaruju konkretni zadaci u ostvarivanju bezbednosti.

Subjekti sistema bezbednosti su organi i službe bezbednosti. Međusobna uslovljenost i zavisnost funkcionisanja i doprinosa bezbednosti svih subjekata sistema zasniva se na njihovoj komplementarnosti u okviru organizovanja i funkcionisanja sistema bezbednosti.

Na osnovu karakteristika, ali i uslova u kojima subjekti sistema bezbednosti ostvaruju svoju ulogu, kao osnovni nosioci sistema bezbednosti navode se država i njeni građani, dok se subjekti dele na konvencionalne, nekonvencionalne i suplementarne.

Konvencionalni subjekti sistema bezbednosti su:

- policija;
- vojska, sa svojim organima specijalizovanim za poslove bezbednosti;
- obaveštajne službe (agencije);
- sudovi;
- carina;
- tužilaštvo;
- inspekcije;
- organi za izvršenje krivičnih sankcija i dr.

Nekonvencionalni subjekti sistema bezbednosti su:

- zakonodavni organ (skupština);
- izvršni organi (predsednik republike, vlada i dr.);
- organi inostranih poslova (mada njihovi delovi - službe - mogu pripadati konvencionalnim subjektima).

Suplementarni subjekti sistema bezbednosti jesu:

- lokalna zajednica i organi lokalne samouprave;
- javne službe;
- preduzeća i druge organizacije;

- vaspitno-obrazovni sistem;
- nevladine organizacije;
- crkva;
- građani.

U tom pogledu kao osnovni elementi organizacione strukture sistema bezbednosti javljaju se:

- ministarstvo za unutrašnje poslove;
- vojska;
- obaveštajne agencije;
- ministarstvo za inostrane poslove;
- tužilaštva;
- sudovi i dr.

Sistem bezbednosti u strategiji nacionalne bezbednosti

Sistem bezbednosti je odraz društva i jedan od njegovih najvažnijih pod sistema. Društvene težnje se, uglavnom, odnose na zaštitu vitalnih vrednosti društva²⁵ gde bezbednost (lična, nacionalna, državna, regionalna, međunarodna) ima najznačajnije mesto upravo zato što su sve druge vrednosti ugrađene u bezbednost, a bezbednost je vezivno tkivo i uslov opstanka svih drugih društvenih vrednosti koje država i međunarodna zajednica definišu i štite svojim aparatom prisile čiji je ekvivalent sistem bezbednosti.

Društvene mogućnosti ogledaju se u moći jedne države (društva) da svoje težnje ostvare preko organizovanog sistema bezbednosti koji, iako egzistira samostalno, deo svojih funkcija realizuje sa susednim, regionalnim, nadnacionalnim i međunarodnim univerzalnim sistemima. Tu se, pre svega, misli na zaštitu, očuvanje i unapređenje kolektivnih i međunarodnih vrednosti. U tom smislu, moć države podrazumeva moć znanja, ekonomsku moć i moć sile (vojsku i policiju), a determinante te moći su: vojno bezbednosne, morfološke, demografske, organizacione i ekonomske pretpostavke kao i spoljna integracija.

Za realizaciju osnovnog državnog cilja u svim državama, pa i u našoj, uvek postoji više subjekata, unutrašnjih, političkih, vojnih, bezbednosnih, spoljnopolitičkih i drugih, što je svakako naša neminovnost i prednost. Dakle, problem nastaje usled toga što je neophodan jedinstven cilj ka kome svi teže, a radi ostvarenja funkcije države. Cilj je kohezioni i korektivni faktor svih subjekata koji učestvuju u zaštiti bezbednosti i ostvarenju osnovne funkcije države. To podrazumeva visok stepen organizovanosti, koordinacije i kontrole izvršnih, zakonodavnih i sudskih stubova države kako bi svi profesionalni subjekti svoju funkciju ostvarivali na ciljno koordinisan način, pri čemu državni aparat ima odgovornost za tu koordinaciju. Osnov te koordinacije svakako je strategija nacionalne bezbednosti koja je polazište za sve funkcije od planiranja do kontrole.

²⁵ Pod vrednostima podrazumevamo idealno svojstvo izvesnih standardnih normi, pojava, stanja i sadržaja svesti, koje im ljudi pridaju, a koje se sastoji u tome da te vrednosti čini poželjnim za ljude. Tako je društvena vrednost svaka vrednost koja ima veliki značaj za pojedinca, grupu, državu ili međunarodnu zajednicu. Društvene vrednosti nisu iste za sva društva.

Pravilno odmeren i ciljno opredeljen strateški koncept bezbednosti, uslov je ostvarivanja bezbednosti, a time i opstanka malih država. U tom smislu nema mesta subjektivnom pristupu političkih aktera, jer sam termin strategija sugerise na dugotrajnost - a to znači da trenutnim političkim interesima tu nema mesta.

U pristupu definisanja sistema nacionalne bezbednosti postoje dve mogućnosti: prvo, da se sistem nacionalne bezbednosti definiše u najširem smislu i drugo da se definišu samo osnovni elementi sistema nacionalne bezbednosti. S obzirom na to da je reč o strateškom dokumentu obavezujućem za sve (ostale) subjekte društva i države, smatramo da je prvi model ispravniji i svrsishodniji.

Izgradnja sistema nacionalne bezbednosti, svakako obuhvata više zadataka. Među prvima je definisanje strategije nacionalne bezbednosti kao osnovnog političko-bezbednosnog dokumenta koji oslikava postulate spoljne i unutrašnje politike na polju bezbednosti, odnosno njenu opredeljenost da sopstvenim sistemom bezbednosti izgrađenim na nacionalnim potencijalima i u saradnji s drugim sistemima i međunarodnim bezbednosnim organizacijama ostvari i očuva nacionalnu bezbednost države u najširem smislu tog pojma.

Pogrešno bi bilo, međutim, zaključiti da je reč o izolovanom sistemu. Sistem bezbednosti je deo društva, dakle društveni podsistem koji je odraz društva (kada ga posmatramo iznutra), s jakim vezama i uticajima koje trpi i daje prema svom okruženju, ali i prema međunarodnom sistemu bezbednosti, čiji je sastavni deo. Sistem bezbednosti teško može da egzistira bez saradnje s drugim sistemima i međunarodnim organizacijama, čak i kada su im interesi trenutno suprotstavljeni.

Zaključak

Kroz istoriju pojam „bezbednosti“ je menjao svoje značenje. Tako danas postoji veliki broj definicija bezbednosti, koje zavise od konteksta u kome se ovaj termin upotrebljava. U političkim naukama i nauci o međunarodnim odnosima on predstavlja jedan od centralnih pojmova, a nastala je i zasebna pod disciplina - studije bezbednosti - u čijem se centru pažnje nalazi ovaj pojam.²⁶

Današnji svet, naročito Evropa kao sinonim demokratije i vladavine prava, suočava se sa najvećom krizom bezbednosti od kraja hladnog rata. Tokom hladnog rata bezbednost je, pre svega, imala državno centrično i vojno značenje. Mogućnost izbivanja nuklearnog ili konvencionalnog rata između supersila bila je centralna bezbednosna preokupacija. Danas se pojam bezbednosti s jedne strane proširio sa vojnog na druge sektore, a s druge strane probudio, sa države na nedržavne referentne objekte. Tako su nastali pojmovi kao što su ekonomska, socijetalna, ekološka, politička, ljudska, kolektivna i globalna bezbednost. Osim toga, pojam bezbednosti se i obogatio, tako da se sada ne razmatra samo sa stanovišta strategijskih studija u cilju „rešavanja problema“, već i sa stanovišta filozofije, sociologije, antropologije i drugih društvenih disciplina radi kritičkog preispitivanja izvora (ne)bezbednosti. (Đukić, S., 2016).

²⁶ Ova disciplina se ponekad naziva još i "nauka o bezbednosti" ili "studije međunarodne bezbednosti".

Sistem bezbednosti je vrlo složen sistem i organizovan je preko hijerarhijske strukture, odnosno pod sistema i mikro sistema. Svaki sistem, pa tako i sistem bezbednosti, odlikuje se svojom efikasnošću. Svaki sistem je deo većeg sistema. Svaka država formira više velikih sistema, pod sistema i mikro sistema. Između njih postoje vertikalne i horizontalne veze, posredstvom kojih oni funkcionišu kao globalni državni i društveni sistem.

Ako bismo želeli da definišemo sistem bezbednosti, onda bismo mogli da kažemo da je to *oblik organizovanja i funkcionisanja društva u sprovođenju mera i aktivnosti na preventivnom i represivnom planu, koje se preduzimaju radi očuvanja suvereniteta i integriteta države, njenog ustavom utvrđenog poretka, prava i sloboda građana, kao i svih ostalih društvenih i međunarodnih vrednosti od svih oblika i nosilaca ugrožavanja*, bez obzira na mesto i vreme izvršavanja.

Osnovna funkcija sistema bezbednosti zasniva se i ogleda u pravovremenom otkrivanju i sprečavanju svih oblika neprijateljske i anti društvene delatnosti kojima se ugrožavaju osnovne vrednosti društva.

Elementi sistema bezbednosti u širem smislu su: *aktivnosti, mere, poslovi, subjekti i snage*. *Subjekti sistema bezbednosti* su organi i službe bezbednosti. Međusobna uslovljenost i zavisnost funkcionisanja i doprinosa bezbednosti svih subjekata sistema zasniva se na njihovoj komplementarnosti u okviru organizovanja i funkcionisanja sistema bezbednosti. Na osnovu karakteristika, ali i uslova u kojima subjekti sistema bezbednosti ostvaruju svoju ulogu, kao osnovni nosioci sistema bezbednosti navode se država i njeni građani, dok se subjekti dele na konvencionalne (policija, vojska, obaveštajne službe-agencije, sudovi, carina, tužilaštvo i dr.), nekonvencionalne i suplementarne.

Strategija nacionalne bezbednosti predstavlja izraz saglasnosti relevantnih političkih činilaca, državnih institucija, organizacija civilnog društva i građana pri utvrđivanju opšteg pristupa i načina ostvarivanja zaštite nacionalnih interesa, u skladu sa aktuelnim i procesnim izazovima, rizicima i pretnjama bezbednosti Republici Srbiji.

Strategija nacionalne bezbednosti je dokument kojim se međunarodnoj i domaćoj javnosti transparentno stavljaju na uvid ključna strateška opredeljenja u jačanju nacionalne bezbednosti i izražava opredeljenost Republike Srbije da aktivno doprinosi izgradnji i unapređenju regionalne i globalne bezbednosti.

Literatura

[1] Андреја Савић, *Национална безбедност* (Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 2007).

[2] Борис Јовановић, Часопис „Полиција и сигурност“, година излажења 57, број 1–2, Загреб, (1997): стр. 6.

[3] Bruno Simma, *Парламентарни надзор безбедносног сектора – Начела, механизми и пракса*, Charter of the United Nations, Интерпарламентарна унија и Женевски Центар за контролу оружаних снага, Београд, 2003, стр. 17.

[4] *Војни лексикон*, (Београд: ВИЗ, 1981).

[5] Војин Димитријевић, *Међународни односи* (Београд: Радничка штампа, 1996).

[6] Љубомир Стајић, *Основи безбедности* (Београд: Полицијска академија, 1999).

[7] Љубомир Стајић, *Основи система безбедности* (Нови Сад: Правни факултет, 2011).

- [8] Љубомир Стајић, Р. Гаћиновић, *Увод у студије безбедности* (Београд: Драслар партнер, 2007).
- [9] Љубивоје Аћимовић, *Наука о међународним односима* (Београд: Институт за међународну политику и правду, 1987).
- [10] Милан Грчић, *Политичка географија*, (Београд: Географски факултет универзитета у Београду, 2000).
- [11] Милан Мијалковски, *Национални системи безбедности* (Пирот: Пи-пресс, 2013).
- [12] Милан Мијалковски, *Угрожавање безбедности државе*, Часопис Војно дело, година излажења 67, број 2, (1998): стр. 169–189.
- [13] *Мала политичка енциклопедија*, (Београд: Савремена администрација, 1966).
- [14] Ричард Коен, *Сарадња у безбедности - Нови хоризонти за међународни поредак*, Фонд за отворено друштво - Србија, Београд, 2005, стр. бр. 5. Европски центар за студије безбедности Џон К. Маршал, расправе Центра Џон К. Маршал бр. 3, Garmish-Paterkirchen, 2005., str. 5.
- [15] Речник српскохрватског и хрватскосрпског језика, Матица српска и Матица хрватска, Нови Сад, Загреб, 1967. године.
- [16] Сретен Ковачевић, *Основи система друштвене самозаштите* (Београд: Виша школа унутрашњих послова, 1980).
- [17] Слободан Милетић, *Полицијско право* (Београд: Полицијска академија, 1997).
- [18] Станимир Ђукић, *Безбедносни менаџмент и савремени безбедносни изазови, ризици и претње као угрожавајуће делатности националној безбедности*, Часопис Војно дело, година излажења 67, број 8, (2016).
- [19] Саша Мијалковић, *Национална безбедност* (Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 2011).
- [20] *Conception de la securite*, Serie d'etudes 14, Publication des Nations Unies, 1986, A/40/553.
- [21] Филип Ејдус, *Међународна безбедност: теорије, сектори и нивои* (Београд: Београдски центар за безбедносну политику, 2015).

KRIZNE SITUACIJE – PRIPREMLJENOST DRŽAVE, LOKALNE ZAJEDNICE I GRAĐANA

Vladimir M. Cvetković
Kriminalističko-policijska akademija, Beograd

U radu su izneti rezultati kvantitativnog istraživanja percepcije pripremljenosti organa državne uprave i jedinica lokalne samouprave, domaćinstva i građana za reagovanje u kriznim situacijama izazvanim poplavama u Republici Srbiji. Polazeći od teorije pripremljenosti kao okvira za objašnjenje načina na koji se zajednica menja u pogledu sprovođenja određenih preventivnih mera ispituje se uticaj određenih demografskih, socio-ekonomskih i psiholoških karakteristika građana na njihovu percepciju pripremljenosti navedenih subjekata sistema zaštite i spasavanja. Cilj kvantitativnog istraživanja predstavlja naučna eksplikacija uticaja navedenih faktora na percepciju pripremljenosti. U istraživanju sprovedenom u 19 lokalnih zajednica u Srbiji primenom strategije ispitivanja u domaćinstvima, višestapnim slučajnim uzorkovanjem anketirano je 2.500 građana u toku 2015. godine. Rezultati istraživanja ukazuju da je ocena pripremljenosti za reagovanje najviša je kod domaćinstva ($M = 3,03$), a najniža kod organa jedinica lokalne samouprave ($M = 2,86$). Utvrđena je statistički značajna povezanost pola, godina starosti, visine prihoda i prethodnog iskustva sa percepcijom pripremljenosti domaćinstva. Sa druge strane, na percepciju pripremljenosti državnih organa statistički značajno utiču godine starosti, status zaposlenosti, visina prihoda i prethodno iskustvo. Posebno je značajno spomenuti da strah ispitanika od kriznih situacija ne utiče na percepciju pripremljenosti za reagovanje.

Polazeći od empirijski neispitanog stanja percepcije pripremljenosti sistema zaštite i spasavanja za reagovanje rad poseduje visoki naučni i društveni značaj. Pri tome, rezultati istraživanja mogu biti iskorišćeni za unapređenje pripremljenosti takvog sistema.

Ključne bezbednost, krizne situacije, pripremljenost, sistem, državni organi, lokalne samouprave, domaćinstva, građani, Srbija, kvantitativno istraživanje

Uvod

Stepen ugroženosti stanovništva i njihovih materijalnih dobara nije uniforman na čitavoj teritoriji Republike Srbije¹ već se razlikuje u zavisnosti od vrste krizne situacije² i očekivanih potencijalnih posledica. U literaturi, ne postoji opšte prihvaćena definicija

¹ Vladimir Cvetković i dr., „Analiza geoprostorne i vremenske distribucije zemljotresa kao prirodnih katastrofa“, *Vojno delo*, 2/2014, str. 166.

² Vladimir Cvetković, Slavoljub Dragičević „Spatial and temporal distribution of natural disasters“, *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic, SASA*, 64(3), 2014, pp. 293.

ja pripremljenosti za reagovanje na krizne situacije. Uostalom, jednostavno se može steći utisak da je određivanje sadržaja i obima tog pojma donekle i marginalizovano.³ Gillespi i saradnici⁴ definišu pripremljenost kao aktivnosti preduzete pre krizne situacije u cilju poboljšanja odgovora i oporavka od nastalih posledica. Tirnej i saradnici⁵ zastupaju stajalište da se pod spremnošću podrazumevaju aktivnosti preduzete u cilju jačanja sposobnosti i mogućnosti društvenih grupa za reagovanje u situacijama izazvanim kriznim situacijama.

U radu se polazi od teorije pripremljenosti koja služi kao okvir za objašnjenje načina na koji se zajednica menja i na koji je moguće promeniti zajednicu u pogledu njene pripremljenosti za prevenciju. Kao model (*Community Readiness Model*) razvijena 1995. godine od strane Centra za preventivna istraživanja (*Tri-Ethnic Center for Prevention Research*) Univerziteta u Koloradu.⁶ Kao model, najpre je razvijen u istraživačke svrhe za potrebe planiranja prevencije zloupotrebe psihoaktivnih supstanci i bio je namenjen ruralnim zajednicama.⁷ Kao teorijski model, pripremljenost zajednice se zasniva na četiri premise: zajednice se nalaze na različitom nivou pripremljenosti u pogledu rešavanja specifičnih problema; nivo pripremljenosti zajednice može se precizno proceniti; zajednice mogu da napreduju kroz niz stadijuma razvijanja, implementacije, održavanja i unapređivanja efektivnih preventivnih programa, i identifikovanje nivoa pripremljenosti je od ključnog značaja za izbor strategija poboljšanja nivoa pripremljenosti koje se razlikuju od stadijuma do stadijuma.⁸

Na pripremljenost građana za reagovanje u kriznim situacijama deluje veliki broj društvenih i individualnih faktora. Pri tome, oni direktno ili indirektno utiču na građane da implementiraju, preduzmu ili osmisle mere pripremljenosti za reagovanje u takvim prilikama.⁹ Razumevanje njihovog uticaja predstavlja važan korak ka osmišljavanju načina podizanja nivoa njihove pripremljenosti. Pojedini autori u rezultatima svojih istraživanja potvrđuju bolju pripremljenost osoba ženskog pola za reagovanje u kriznim situacijama.¹⁰

³ Vladimir Cvetković, „Spremnost za reagovanje na prirodnu katastrofu – pregled literature“, *Bezbednost, policija i građani*, 1-2/15(XI), 2015, str. 165; Vladimir Cvetković et al., „Knowledge and perception of secondary school students in Belgrade about earthquakes as natural disasters“, *Polish Journal of environmental studies*, 24(4), 2015, pp. 1553; Vladimir Cvetković, „Fear and floods in Serbia: Citizens preparedness for responding to natural disaster“, *Matica Srpska Journal of Social Sciences*, 155(2/2016), pp. 118.

⁴ David Gillespie et al., „Partnerships for community preparedness“, In *Program on Environment and Behavior; Monograph*, no. 54. US University of Colorado. Institute of Behavioral Science, 1993.

⁵ Kathleen Tierney et al., „Facing the unexpected: disaster preparedness and response in the United States“, *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 3/2002, pp. 222.

⁶ Branislava Ćitić, Željko Pavlović, „Koncept spremnosti zajednice za preventivno delovanje“, *Sociologija*, 49(2), 2007, str. 128.

⁷ Barbara Plested et al., „Community readiness: A handbook for successful change“ Fort Collins, CO: Tri-Ethnic Center for Prevention Research, 2006.

⁸ Ruth Edwards et al., „Community readiness: Research to practice“ *Journal of community psychology* 28, no. 3, 2000, pp. 291.

⁹ Vladimir Cvetković, Jelena Stanišić, „Relationship between demographic and environmental factors with knowledge of secondary school students on natural disasters“, *SASA, Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic*, 65(3), 2015, pp. 323.

¹⁰ Rita Mano-Negrin, Zachary Sheaffer, „Are women “cooler” than men during crises? Exploring gender differences in perceiving organisational crisis preparedness proneness“ *Women in Management Review* 19, no. 2, 2004, pp. 109.

Istraživanja pokazuju da žene mnogo ozbiljnije shvataju pretnje od kriznih situacija nego muškarci.¹¹ Pri tome, utvrđeno je i da osobe ženskog pola do informacija o prirodnim katastrofama najčešće dolaze preko društvenih mreža, a ne preko zvaničnih izvora informacija koje se mogu naći preko interneta [27]. Takođe, primetna je i ne zastupljenost žena u formalnim državnim organizacijama za upravljanje u prirodnim katastrofama što se može povezati sa polnom segregacijom i diskriminacijom.¹² Kada je reč o muškarcima, odgovorniji su za posedovanje određenih zaliha nepohodnih za preživljavanje kriznih situacija. Pri tome, stariji građani su spremniji za reagovanje u kriznim situacijama, da poseduju više znanja o prirodnim katastrofama, ali i da doživljavaju ozbiljnije posledice usled fizičke slabosti.¹³ Satler i saradnici¹⁴ u svojim rezultatima istraživanja pokazuju da postoji pozitivna korelacija između godina i nivoa pripremljenosti pojedinca za reagovanje na prirodne katastrofe. Naime, oni su utvrdili da su građani prosečnog starosnog doba spremniji za reagovanje u odnosu na mlađe građane. Pri tome, ističu da se više zna o pripremljenosti starijih građana za reagovanje, nego mladih. Prihodi koje jedno domaćinstvo ostvaruje predstavljaju važan faktor prilikom donošenja odluka o usvajanju određenih mera pripremljenosti za reagovanje u kriznim situacijama.

Helslot i Ruitenber¹⁵ utvrdili su da su lokalne zajednice koje su više puta bile suočene sa kriznim situacijama, uslovljavale nastanak posebne subkulture u okviru koje je dolazilo do razmene znanja i iskustava u pogledu načina reagovanja pre, za vreme i posle njihovog nastanka. Takvo iskustvo, nesumnjivo je uticalo i na poboljšanje percepcije ljudi o načinima zaštite i otklanjanja posledica prirodnih katastrofa. Dolej i saradnici¹⁶ su ispitali odnos između straha i pripremljenosti zajednice za zemljotres potvrdili da postoji pozitivna korelacija. Rasel i saradnici¹⁷ u rezultatima istraživanja ukazuju da visok nivo lične zabrinutosti, meren kao česta razmišljanja o zemljotresu, u značajnoj meri utiču na pripremljenost za kriznu situaciju.

Metodološki okvir istraživanja

Za potrebe realizacije istraživanja, statističkom metodom i metodom iskustvene generalizacije stratifikovane su lokalne zajednice u Republici Srbiji sa visokim i niskim rizikom nastanka poplava. Na taj način dobijen je stratum, odnosno populacija koju su činili svi puno-

¹¹ Davidson Debra, Wiluam Freudenburg, „Gender and environmental risk concerns a review and analysis of available research” *Environment and behavior* 28, no. 3, 1996, pp. 302.

¹² Gloria Noel, Betty Morrow, „The role of women in health-related aspects of emergency management: A Caribbean perspective” *The gendered terrain of disaster: Through women's eyes*, 1998, pp. 213.

¹³ Emily Able, Margaret Neslon, „*Circles of care: Work and identity in women's lives*” SUNY Press, 1990.

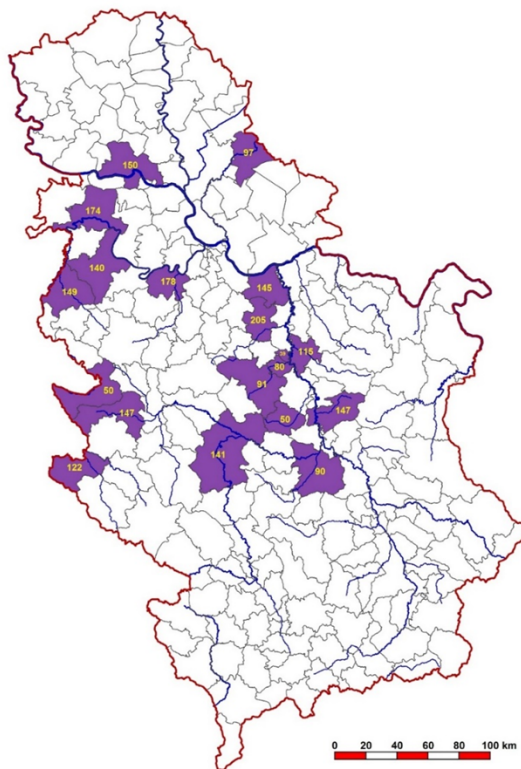
¹⁴ David Sattler et al., „Disaster preparedness: relationships among prior experience, personal characteristics, and distress”, *Journal of Applied Social Psychology* 30, no. 7, 2000, pp. 1396.

¹⁵ Ira Helsloot, Arnout Ruitenber, „Citizen response to disasters: a survey of literature and some practical implications” *Journal of Contingencies and Crisis Management* 12, 3/2004, pp. 98.

¹⁶ David Dooley et al., „Earthquake preparedness: predictors in a community survey”, *Journal of Applied Social Psychology* 22, 6/1992, pp. 451.

¹⁷ Lisa Russell et al., „Preparedness and hazard mitigation actions before and after two earthquakes”, *Environment and Behavior* 27, 6/1995, pp. 744.

letni stanovnici lokalnih zajednica u kojima se dogodila ili postoji rizik da se dogodi poplava. Iz tako dobijenog stratuma, metodom slučajnog uzorka odabrano je njih 19 od ukupno 154 u kojima je indikovana ugroženost ili potencijalna ugroženost od poplava. Istraživanjem su obuhvaćene sledeće lokalne zajednice: Obrenovac, Šabac, Kruševac, Kragujevac, Sremska Mitrovica, Priboj, Batočina, Svilajnac, Lapovo, Paraćin, Smed. Palanka, Jaša Tomić, Loznica, Bajina Bašta, Smederevo, Novi Sad, Kraljevo, Rekovac i Užice (slika 1).

Slika 1 – Pregledna karta geoprostornog razmeštaja anketiranih ispitanika po lokalnim zajednicama u Republici Srbiji

Uzorak

Populaciju čine svi punoletni stanovnici lokalnih zajednica u kojima se događala ili postoji rizik da se dogodi poplava. Veličina uzorka je usklađivana s geografskom (zastupljene su lokalne zajednice iz svih regiona Srbije) i demografskom veličinom same zajednice (tabela 1). Imajući u vidu sve lokalne zajednice u Republici Srbiji u kojima se dogodila ili postoji visok rizik da se dogodi poplava, metodom slučajnog uzorka oda-

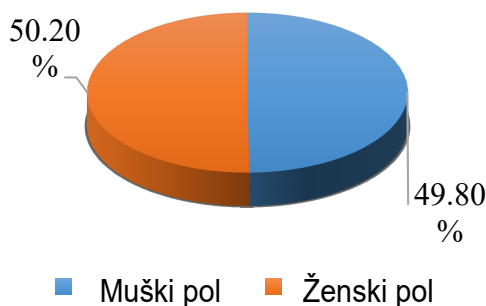
brano je 19 od ukupno 150 opština i 23 grada i grada Beograda. U odabranim lokalnim zajednicama istraživanje se obavilo u onim delovima koji su bili najugroženiji u odnosu na visinu vode ili potencijalni rizik. U samom anketnom ispitivanju bila je primenjena strategija ispitivanja u domaćinstvima uz primenu višestapnog slučajnog uzorka. U prvom koraku, koji se odnosi na primarne jedinice uzoraka bili su određeni delovi zajednice u kojima će se obaviti istraživanje. Taj proces, pratilo je kreiranje mape i određivanje procentualnog učešća svakog takvog segmenta u ukupnom uzorku. U drugom koraku koji se odnosi na istraživačka jezgra, određene su ulice ili delovi ulica na nivou primarnih jedinica uzoraka. Svako istraživačko jezgro bilo je određeno kao putanja s preciziranom početnom i krajnjom tačkom kretanja. U sledećem koraku, određena su domaćinstva u kojima je sprovedeno anketiranje. Broj domaćinstava je usklađivan s brojnošću zajednice. Konačni korak odnosio se na proceduru izbora ispitanika unutar prethodno definisanog domaćinstva.

Selekcija ispitanika je sprovedena procedurom sledećeg rođendana za punoletne članove domaćinstva. Sâm proces anketiranja za svaku lokalnu samoupravu obavljao se tri dana u toku nedelje (uključujući i vikende) u različita doba dana. U istraživanju je ukupno anketirano 2.500 građana.

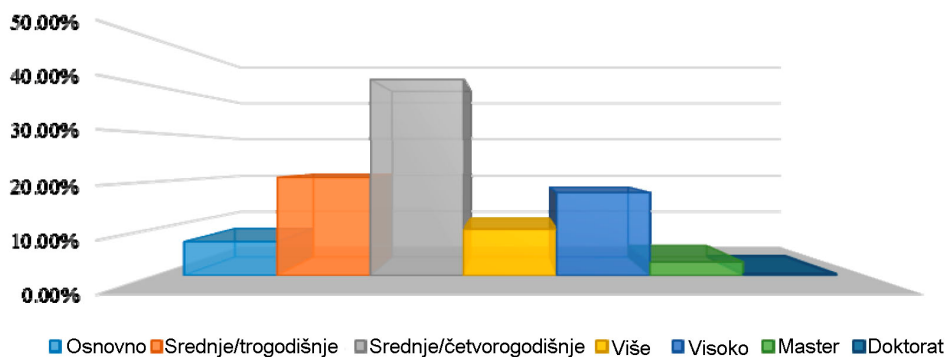
Tabela 1 – Pregled lokalnih zajednica u kojima je sprovedeno anketiranje građana o pripremljenosti za reagovanje na krizne situacije izazvane poplavom

Lokalna zajednica	Ukupna kvadratna površina	Naselja	Broj stanovnika	Broj domaćinstva	Broj anketiranih	Procenti (%)
Obrenovac	410	29	72682	7752	178	7,12
Šabac	797	52	114548	19585	140	5,60
Kruševac	854	101	131368	19342	180	7,20
Kragujevac	835	5	179417	49969	191	7,64
Sremska Mitrovica	762	26	78776	14213	174	6,96
Priboj	553	33	26386	6199	122	4,88
Batočina	136	11	11525	1678	80	3,20
Svilajnac	336	22	22940	3141	115	4,60
Lapovo	55	2	7650	2300	39	1,56
Paraćin	542	35	53327	8565	147	5,88
Smed. Palanka	421	18	49185	8700	205	8,20
Sečanj - Jaša Tomić	82	1	2373	1111	97	3,88
Loznica	612	54	78136	6666	149	5,96
Bajina Bašta	673	36	7432	3014	50	2,00
Smederevo	484	28	107048	20948	145	5,80
Novi Sad	699	16	346163	72513	150	6,00
Kraljevo	1530	92	123724	19360	141	5,64
Rekovac	336	32	10525	710	50	2,00
Užice	667	41	76886	17836	147	5,88
Ukupno: 19	10784	634	1500091	283602	2500	100

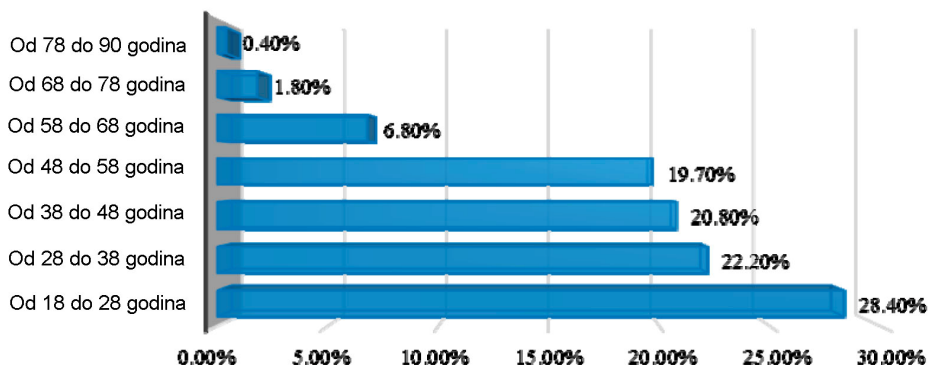
Slično kao i u celokupnoj populaciji u uzorku ima više žena (50,2%), nego muškaraca (49,8%). Kada je reč o uzorku građana Srbije, muškarci su zastupljeni sa 49,8%, dok žene čine 50,2% (grafikon 1). Kada se sagleda obrazovna struktura građana koji su obuhvaćeni uzorkom, takođe se primećuje da je najviše građana sa završenom srednjom/četvorogodišnjom školom 41,3%. Najmanje je građana sa završenim master-studijama 2,9% i doktorskim studijama 0,4% (grafikon 2). Opseg starosti građana obuhvaćen uzorkom je od 18 do 90 godine, srednja vrednost je 39,95 godine (muškaraca 40,9 – SD = 14,176 i žena 38,61- SD = 14,278) i standardno odstupanje od te srednje vrednosti iznosi 14,244 godina. Najviše ispitanika u uzorku je starosti od 18 do 28 godina (28,4%), dok je najmanje ispitanika starosti preko 68 godina (2,2%) (grafikon 3). U uzorku, oženjenih odnosno udatih je 54,6%, udovaca odnosno udovica 3%, neoženjenih odnosno neudatih (samac/samica) 18,8%, verениh 2,7% i u vezi je 16,9% (grafikon 4).

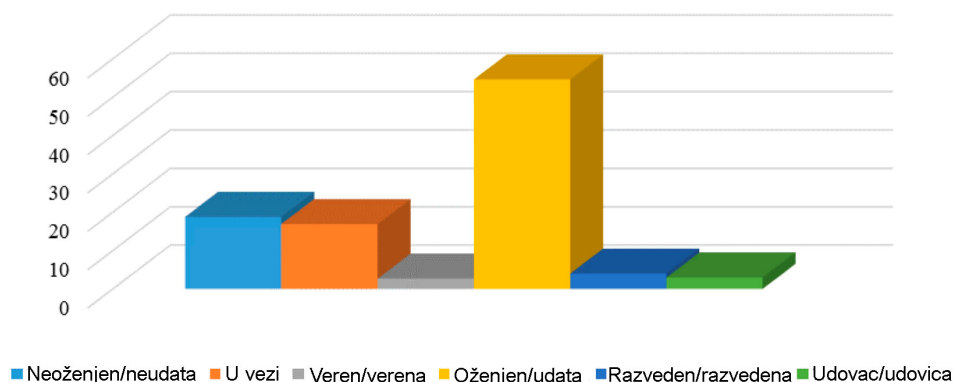
Grafikon 1 – Procentualna struktura anketiranih građana prema njihovom polu

Grafikon 2 – Procentualna struktura uzorka anketiranih građana prema njihovom obrazovanju

Grafikon 3 – Procentualna struktura uzorka anketiranih građana prema njihovim godinama starosti

Grafikon 4 – Procentualna struktura uzorka anketiranih građana prema njihovom bračnom statusu

Statistička analiza prikupljenih podataka rađena je u statističkom programu za društvene nauke (*Statistical Package for the Social Sciences*). Za ispitivanje povezanosti percepcije pripremljenosti i dihotomnih promenljiva korišćen je T test nezavisnih uzoraka. Sa druge strane, za ispitivanje povezanosti neprekidnih promenljiva i percepcije pripremljenosti korišćena je jednofaktorska analiza varijanse.

Rezultati i diskusija

Ispitivanje povezanosti određenih demografskih, socio-ekonomskih i psiholoških faktora sa percepcijom građana o pripremljenosti pojedinih subjekata sistema zaštite i spašavanja bilo je uslovljeno sledećim istraživačkim pitanjem: „Da li stariji muškarci i žene koje su zaposlene sa visokim prihodima i koje imaju strah i prethodnog iskustva sa pri-

rodnim katastrofama izazvanim poplavama u većoj meri ocenjuju sopstvenu pripremljenost, domaćinstva, državnih organa i organa jedinica lokalne samouprave za reagovanje u odnosu na mlađe muškarce i žene koje su nezaposlene sa niskim prihodima i koje nemaju strah niti prethodnog iskustva sa prirodnim katastrofama. U cilju utvrđivanja odgovora na postavljeno istraživačko pitanje u radu su izneti rezultati ispitivanja uticaja pola, godina starosti, zaposlenosti, visine prihoda, straha i prethodnog iskustva na percepciju pripremljenosti. Rezultati ispitivanja su izneti tabelarno dok je u tekstu data diskusija tako dobijenih rezultata.

Od ispitanika je zatraženo da na skali od 1 (apsolutna nepripremljenost) do 5 (apsolutna pripremljenost) ocene individualnu pripremljenost, pripremljenost domaćinstva, lokalne zajednice i države za reagovanje u prirodnim katastrofama izazvanim poplavama u Republici Srbiji. Dobijeni zbirni statistički pokazatelji ukazuju da ocena (srednja vrednost) pripremljenosti građana iznosi 2,98 (SD = 1,05), domaćinstva 3,03 (SD = 0,98), organa jedinica lokalne samouprave 2,86 (SD = 1,11) i državnih organa 2,95 (SD = 1,15) (tabela 2). Pozitivne vrednosti asimetrije kod individualne pripremljenosti (0,012) i i pripremljenosti lokalne zajednice (0,097) pokazuju da je većina dobijenih vrednosti među manjim vrednostima. Sa druge strane, negativne vrednosti spljoštenosti kod svih posmatranih promenljiva ukazuju da je raspodela pljosnatija od normalne.

Tabela 2 – Zbirni statistički pokazatelji neprekidnih promenljiva

	N	Min.	Maks.	Sr. vrednost	Standardno odstupanje	Asimetrija		Spljoštenost	
Individualna pripremljenost	2471	1	5	2,98	1,052	,012	,049	-,290	,098
Pripremljenost domaćinstva	2479	1	5	3,03	,982	-,094	,049	-,130	,098
Pripremljenost organa jedinice lokalne samouprave	2464	1	5	2,86	1,111	,097	,049	-,548	,099
Pripremljenost državnih organa	2469	1	5	2,95	1,157	-,085	,049	-,714	,098

Od ukupnog broj ispitanika koji su dali odgovor na postavljeno pitanje, 26,6% ispitanika ističe da je spremno za reagovanje, 28,7% smatra da je njihovo domaćinstvo spremno, 25,5% smatra da je njihova lokalna zajednica spremna i 31,6% ispitanika ističe da je država spremna za reagovanje u prirodnim katastrofama izazvanim poplavama. Procentualno posmatrano, najviše ispitanika smatra da je država spremna za reagovanje (tabela 3). Ipak, dobijene vrednosti su veoma niske i ukazuju na ozbiljan problem nedovoljne pripremljenosti pojedinih elemenata sistema zaštite i spasavanja.

Tabela 3 – Distribucija odgovora na pitanje kako na skali od 1 (apsolutna nepripremljenost) do 5 (apsolutna pripremljenost) građani ocenjuju pripremljenost

	Pripremljenost građana		Pripremljenost domaćinstva		Pripremljenost organa jedinica lokalne samouprave		Pripremljenost državnih organa	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Apsolutna nepripremljenost	236	9,4	181	7,2	313	12,5	345	13,8
U izvesnoj meri nepripremljenost	470	18,8	445	17,8	569	22,8	450	18,0
Niti pripremljenost niti nepripremljenost	1101	44,0	1137	45,5	945	37,8	885	35,4
U izvesnoj meri pripremljenost	445	17,8	547	21,9	427	17,1	559	22,4
Apsolutna pripremljenost	219	8,8	169	6,8	210	8,4	230	9,2
Ukupno	2471	98,8	2479	99,2	2464	98,6	2469	98,8

* N – ukupan broj; % - procentualna distribucija

Za ispitivanje povezanosti pola i neprekidnih zavisnih promenljivih o percepciji pripremljenosti, izabran je t – test nezavisnih uzoraka. Statistički značajne razlike rezultata kod muškaraca i žena bilo je kod sledećih neprekidnih promenljivih: individualna pripremljenost (muškarci: M = 3,19, SD = 1,02; žene: M = 2,79, SD = 1,00; t (2469) = 7,12 p = 0,00, eta kvadrat = 0,020 – umereni uticaj); pripremljenost domaćinstva (muškarci: M = 3,08, SD = 0,99; žene: M = 2,99, SD = 0,96; t (2474) = 2,33, p = 0,01, eta kvadrat = 0,002 – mali uticaj) (tabela 4). Ocena individualne pripremljenosti i pripremljenosti domaćinstva za reagovanje na krizne situacije izazvane poplavom je viša kod muškaraca nego kod žena. Nije utvrđena statistički značajna razlika rezultata kod muškaraca i žena u pogledu percepcije pripremljenosti državnih organa i organa jedinice lokalne samouprave.

Tabela 4 – Rezultati t – testa poređenja srednje vrednosti neprekidnih promenljivih o percepciji pripremljenosti u odnosu na pol ispitanika

Promenljive o percepciji	Livinov test jednakosti varijanse		T-test						
	F - vrednost	Sig. – nivo značajnosti	T - vrednost	df – broj stepeni slobode	Sig. (2-tailed) – nivo značajnosti	Srednja vrednost razlike	Standardna greška - razlika	95%	
								Donja	Gornja
Individ. pripremljenost	2,005	,157	7,127	2469	,000	,299	,042	,216	,381
Sprem. domaćinstva	5,748	,017	2,339	2474,019	,019	,092	,039	,015	,169
Pripremljenost lok. zajed.	,008	,929	-1,016	2462	,310	-,045	,045	-,133	,042
Pripremljenost državnih organa	,129	,720	,571	2467	,568	,027	,047	-,065	,118

* statistički značajna razlika rezultata testiranja – p ≤ 0,05

Jednofaktorskom analizom varijanse istražen je uticaj godina starosti građana na zavisne neprekidne promenljive o percepciji pripremljenosti za reagovanje. Subjekti su po godinama starosti podeljeni u 6 grupa (od 18 do 28 godina, od 28 do 38 godina, od 38 do 48 godina, od 48 do 58 godina, od 58 do 68 godina i preko 68 godina). Prema rezultatima, postoji statistički značajna razlika između srednjih vrednosti navedenih grupa kod zavisne neprekidne promenljive: pripremljenost domaćinstva ($F = 2,96$, $p = 0,004$, eta kvadrat = 0,0071 – mali uticaj); pripremljenost državnih organa ($F = 3,29$, $p = 0,005$, eta kvadrat = 0,0069 – mali uticaj) (tabela 5). Naknadna poređenja pomoću Tukeyjovog HSD (Tukey HSD) kazuju da se zabeležena srednja vrednost:

– ocena pripremljenosti domaćinstva za reagovanje na poplave statistički značajno ($p < 0,05$) i međusobno razlikuje kod građana starosti od 18 do 28 godina ($M = 3,15$, $SD = 0,958$) i građana starosti od 38 do 48 godina ($M = 2,92$, $SD = 0,962$). Kod građana starosti od 18 do 28 godina zabeležen je najviši nivo ocene pripremljenosti domaćinstva za reagovanje, dok je on najniži kod građana koji su starosti od 38 do 48 godina;

– ocena pripremljenosti državnih organa za reagovanje na poplave statistički značajno ($p < 0,05$) i međusobno razlikuje kod građana starosti od 28 do 38 godina ($M = 3,02$, $SD = 1,149$) i građana starosti od 48 do 58 godina ($M = 2,77$, $SD = 1,11$). Kod građana starosti od 28 do 38 godina zabeležen je najviši nivo ocene pripremljenosti lokalne zajednice za reagovanje, dok je on najniži kod građana koji su starosti od 48 do 58 godina.

Tabela 5 – Rezultati jednofaktorske analize varijanse godina i percepcije pripremljenosti

ANOVA						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Pripremljenost domaćinstva	Raz. grupa	17,066	6	2,844	2,964	,007*
	U okviru grupe	2372,480	2472	,960		
	Ukupno	2389,546	2478			

* postoji statistički značajna razlika

		Statistic ^a	df1	df2	Sig.
Individ. pripremljenost	Welch	,485	6	102,113	,818
Pripremljenost organa jedinica lokalne samouprave	Welch	2,101	6	102,639	,060
Pripremljenost državnih organa	Welch	3,292	6	102,443	,005*

* postoji statistički značajna razlika

T-testom nezavisnih uzoraka utvrđena je statistički značajna razlika rezultata kod zaposlenih i nezaposlenih građana kod sledeće neprekidne promenljive: pripremljenost državnih organa (zaposleni građani: $M = 2,99$, $SD = 1,03$; nezaposleni: $M = 2,91$, $SD = 1,18$; $t(1779,3) = 2,13$, $p = 0,035$, eta kvadrat = 0,0025 – mali uticaj). Kod zaposlenih građana, zabeležen je viši nivo ocene pripremljenosti državnih organa za reagovanje na poplave. Nije bilo značajne razlike rezultata kod zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu percepcije pripremljenosti domaćinstva, organa jedinica lokalne samouprave i individualne pripremljenosti (tabela 6).

Tabela 6 – Rezultati t – testa poređenja srednje vrednosti neprekidnih promenljivih o percepciji pripremljenosti u odnosu na zaposlenost ispitanika

Promenljive o percepciji	Livinov test jednakosti varijanse		T-test nezavisnih uzoraka						
	F - vrednost	Sig. – nivo značajnosti	T - vrednost	df – broj stepeni slobode	Sig. (2-tailed) – nivo značajnosti	Srednja vrednost razlike	Standardna greška - razlika	95% Interval poverenja razlike	
								Donja	Gornja
Individ. pripremljenost	11,709	,001	1,459	1780,281	,145	,066	,045	-,023	,154
Sprem. domaćinstva	12,508	,000	- 1,422	1776,648	,155	-,060	,042	-,143	,023
Pripremljenost org. jed. lok. samouprave	9,332	,002	2,115	1779,332	,035*	,100	,047	,007	,193
Pripremljenost državnih organa	7,277	,007	1,246	1767,605	,213	,062	,050	-,035	,159

* statistički značajna razlika rezultata testiranja – $p \leq 0,05$

T-testom nezavisnih uzoraka utvrđena je statistički značajna razlika rezultata kod zaposlenih i nezaposlenih građana kod sledeće neprekidne promenljive: pripremljenost državnih organa (zaposleni građani: $M = 2,99$, $SD = 1,03$; nezaposleni: $M = 2,91$, $SD = 1,18$; $t(1779,3) = 2,13$ $p = 0,035$, eta kvadrat = 0,0025 – mali uticaj). Kod zaposlenih građana, zabeležen je viši nivo ocene pripremljenosti državnih organa za reagovanje na poplave. Nije bilo značajne razlike rezultata kod zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu percepcije pripremljenosti domaćinstva, organa jedinica lokalne samouprave i individualne pripremljenosti (tabela 7).

Tabela 7 – Rezultati t – testa poređenja srednje vrednosti neprekidnih promenljivih o percepciji pripremljenosti u odnosu na zaposlenost ispitanika

Promenljive o percepciji	Livinov test jednakosti varijanse		T-test nezavisnih uzoraka						
	F - vrednost	Sig. – nivo značajnosti	T - vrednost	df – broj stepeni slobode	Sig. (2-tailed) – nivo značajnosti	Srednja vrednost razlike	Standardna greška - razlika	95% Interval poverenja razlike	
								Donja	Gornja
Individ. pripremljenost	11,709	,001	1,459	1780,281	,145	,066	,045	-,023	,154
Sprem. domaćinstva	12,508	,000	- 1,422	1776,648	,155	-,060	,042	-,143	,023
Pripremljenost org. jed. lok. samouprave	9,332	,002	2,115	1779,332	,035*	,100	,047	,007	,193
Pripremljenost državnih organa	7,277	,007	1,246	1767,605	,213	,062	,050	-,035	,159

* statistički značajna razlika rezultata testiranja – $p \leq 0,05$

Jednofaktorskom analizom varijanse istražen je uticaj visine prihoda građana na zavisne neprekidne promenljive o percepciji pripremljenosti za reagovanje. Subjekti su po visini prihoda podeljeni u 4 grupe (do 25.000 dinara, do 50.000 dinara, do 75.000 dinara i preko 90.000 dinara). Dobijeni rezultati ukazuju da postoji statistički značajna razlika između srednjih vrednosti navedenih grupa kod sledećih zavisnih neprekidnih promenljivih: pripremljenost domaćinstva ($F = 4,11$, $p = 0,006$, eta kvadrat = 0,0052 – mali uticaj); pripremljenost organa jedinica lokalne samouprave ($F = 4,34$, $p = 0,005$, eta kvadrat = 0,0055 – mali uticaj); pripremljenost državnih organa ($F = 4,00$, $p = 0,008$, eta kvadrat = 0,0049 – mali uticaj) (tabela 8). Ne postoji statistički značajna razlika između srednjih vrednosti kod percepcije individualne pripremljenosti. Naknadna poređenja pomoću Tukeyovog HSD (Tukey HSD) kazuju da se zabeležena srednja vrednost:

– ocena pripremljenosti domaćinstva za reagovanje na poplave statistički značajno ($p < 0,05$) i međusobno razlikuje kod građana sa prihodima na nivou domaćinstva preko 90.000 dinara ($M = 3,25$, $SD = 0,881$) i građana sa prihodima do 25.000 dinara ($M = 2,98$, $SD = 1,035$). Građani sa prihodima preko 90.000 dinara zabeležili su viši nivo pripremljenosti domaćinstva za reagovanje na poplave u odnosu na građane sa prihodima do 25.000 dinara;

– ocena pripremljenosti državnih organa za reagovanje na poplave statistički značajno ($p < 0,05$) i međusobno razlikuje kod građana sa prihodima na nivou domaćinstva do 25.000 dinara ($M = 2,77$, $SD = 1,225$) i građana sa prihodima do 50.000 dinara ($M = 2,95$, $SD = 1,056$). Građani sa prihodima do 50.000 dinara zabeležili su viši nivo pripremljenosti države za reagovanje na poplave u odnosu na građane sa prihodima do 25.000 dinara;

– ocena pripremljenosti organa jedinica lokalne samouprave za reagovanje na poplave statistički značajno ($p < 0,05$) i međusobno razlikuje kod građana sa prihodima na nivou domaćinstva do 50.000 dinara ($M = 3,06$, $SD = 1,09$) i građana sa prihodima do 25.000 dinara ($M = 2,90$, $SD = 1,244$). Građani sa prihodima do 50.000 dinara zabeležili su viši nivo pripremljenosti lokalne zajednice za reagovanje na poplave u odnosu na građane sa prihodima do 25.000 dinara.

Tabela 8 – Rezultati jednofaktorske analize varijanse različitih grupa visine prihoda i neprekidnih zavisnih promenljivih o percepciji pripremljenosti za reagovanje

ANOVA						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Pripremljenost domaćinstva	Raz. grupa	11,556	3	3,852	4,114	,006
	U okviru grupe	2169,272	2317	,936		
	Ukupno	2180,828	2320			

* postoji statistički značajna razlika između srednjih vrednosti zavisnih promenljivih u 4 grupa – Sig. $\leq 0,05$

		Statistic ^a	df1	df2	Sig.
Individualna pripremljenost	Welch	2,396	3	745,222	,067
Pripremljenost org. jed. lok. samouprave	Welch	4,341	3	733,418	,005*
Pripremljenost državnih organa	Welch	4,001	3	736,481	,008*

T-testom nezavisnih uzoraka nije utvrđena statistički značajna razlika rezultata kod ispitanika koji imaju i nemaju strah od prirodnih katastrofa u pogledu njihove percepcije o subjektima sistema zaštite i spasavanja (tabela 9).

Tabela 9 – Rezultati t – testa poređenja srednje vrednosti neprekidnih promenljivih o percepciji pripremljenosti u odnosu na strah ispitanika

Promenljive o percepciji	Livinov test jednakosti varijanse		T-test						
	F - vrednost	Sig. – nivo značajnosti	T - vrednost	df – broj stepeni slobode	Sig. (2-tailed) – nivo značajnosti	Srednja vrednost razlike	Standardna greška - razlika	95%	
								Donja	Gornja
Individ. pripremljenost	12,53	,000	,79	2430,6	,424	,034	,042	-,049	,117
Sprem. domaćinstva	5,89	,015	,42	2440,3	,671	,017	,040	-,061	,094
Pripremljenost org. jed. lok. samouprave	5,17	,023	1,68	2428,7	,091	,076	,045	-,012	,164
Pripremljenost država	1,30	,254	1,05	2443	,292	,049	,047	-,042	,141

* statistički značajna razlika rezultata testiranja – $p \leq 0,05$

T-testom nezavisnih uzoraka ispitana je statistički značajna razlika između srednjih vrednosti svih neprekidnih promenljivih o percepciji pripremljenosti kod građana koji su imali prethodnog iskustva sa poplavama i onih koji to nisu. Statistički značajne razlike rezultata kod građana koji su imali i onih koji nisu je kod sledećih neprekidnih promenljivih:

– individualna pripremljenost (građani sa iskustvom: $M = 3,09$, $SD = 1,18$; građani bez iskustva: $M = 2,93$, $SD = 0,989$; $t(826,01) = 2,875$ $p = 0,004$, eta kvadrat = 0,0098 – mali uticaj);

– pripremljenost organa jedinica lokalne samouprave (građani sa iskustvom: $M = 3,10$, $SD = 1,28$; građani bez iskustva: $M = 2,90$, $SD = 1,12$; $t(842,3) = 3,22$ $p = 0,001$, eta kvadrat = 0,012 – mali uticaj);

– pripremljenost državnih organa (građani sa iskustvom: $M = 3,00$, $SD = 1,26$; građani bez iskustva: $M = 2,81$, $SD = 1,06$; $t(826,5) = 3,23$ $p = 0,001$, eta kvadrat = 0,0124 – mali uticaj) (tabela 10).

Kod građana koji su imali prethodnog iskustva sa poplavama, u odnosu na one koji nisu imali takva iskustva, zabeležen je viši nivo: ocene individualne pripremljenosti, pripremljenosti organa jedinica lokalne samouprave i državnih organa za reagovanje u prirodni katastrofama izazvanim poplavama.

Tabela 10 – Rezultati t – testa poređenja srednje vrednosti neprekidnih promenljivih o percepciji pripremljenosti u odnosu na prethodno iskustvo

Promenljive o percepciji	Livinov test jednakosti varijanse		T-test nezavisnih uzoraka						
	F - vrednost	Sig. – nivo značajnosti	T - vrednost	df – broj stepeni slobode	Sig. (2-tailed) – nivo značajnosti	Srednja vrednost razlike	Standardna greška - razlika	95%	
								Donja	Gornja
Individ. pripremljenost	40,31	,000	2,87	826,0	,004*	,160	,056	,051	,270
Sprem. domaćinstva	19,85	,000	,71	833,5	,476	,037	,052	-,065	,140
Pripremljenost org. jed. lok. samouprave	19,34	,000	3,22	842,3	,001*	,198	,061	,078	,319
Pripremljenost državnih organa	26,08	,000	3,23	826,5	,001*	,194	,060	,076	,312

* statistički značajna razlika rezultata testiranja – $p \leq 0,05$

Zaključak

U kvantitativnom istraživanju percepcije pripremljenosti za reagovanje u kriznim situacijama došlo se do sledećih zaključaka:

- ocena pripremljenosti za reagovanje najviša je kod domaćinstva ($M = 3,03$), a najniža kod organa jedinica lokalne samouprave ($M = 2,86$);

- pol ispitanika statistički značajno je povezana sa percepcijom individualne pripremljenosti i pripremljenosti domaćinstva. Sudeći po rezultatima ocena navedenih vrsta pripremljenosti je viša kod muškaraca nego kod žena;

- godine starosti statistički značajno su povezane sa percepcijom pripremljenosti domaćinstva i državnih organa. Građani starosti od 18 do 28 godina zabeležili su najviši nivo ocene pripremljenosti domaćinstva za reagovanje, za razliku od građana od 28 do 38 godina koji su zabeležili najviši nivo ocene pripremljenosti organa jedinica lokalne samouprave;

- status zaposlenosti statistički značajno je povezana sa percepcijom pripremljenosti državnih organa. Zaposleni građani u najvećoj meri ističu da su državni organi spremni za reagovanje;

- visina prihoda statistički značajno je povezana sa percepcijom pripremljenosti državnih organa, organa jedinica lokalne samouprave i domaćinstva. Građani sa prihodima preko 90.000 dinara zabeležili su najviši nivo ocene pripremljenosti domaćinstva. Ocena pripremljenosti državnih organa i organa jedinica lokalne samouprave je najviša kod građana sa visinom prihoda do 50.000 dinara;

- strah nije statistički značajno povezana sa percepcijom pripremljenosti;

- prethodno iskustvo statistički značajno je povezano sa percepcijom pripremljenosti državnih organa, organa jedinica lokalne samouprave i domaćinstva. Kod građana koji su imali prethodnog iskustva sa poplavama, u odnosu na one koji nisu imali takva iskustva, zabeležen je viši nivo: ocene individualne pripremljenosti, pripremljenosti organa jedinica lokalne samouprave i državnih organa za reagovanje u prirodnim katastrofama izazvanim poplavama.

Dobijeni rezultati istraživanja nedvosmisleno pokazuju da je ocena pripremljenosti navedenih subjekata sistema zaštite i spasavanja na nižem nivou. Svakako, izneti rezultati su samo polazna osnova za dodatna istraživanja koja je potrebno sprovesti kako bi se ispitali razlozi niže ocene pripremljenosti subjekata.

Literatura

[1] Ћитић Бранислава, Павловић Жељко, „Концепт припремљености заједнице за превентивно деловање“, Социологија, 49(2), 2007, 128-145.

[2] Цветковић Владимир, „Припремљеност за реаговање на природну катастрофу - преглед литературе“, *Безбједност, полиција и грађани*, 1-2/15(XI), 2015, 165-183.

[3] Цветковић Владимир и др., „Анализа геопросторне и временске дистрибуције земљотреса као природних катастрофа“, *Војно дело*, 2/2014, 166-185.

[4] Able Emily, Neslon Margaret, „*Circles of care: Work and identity in women's lives*“ SUNY Press, 1990.

[5] Cvetković Vladimir et al., „Knowledge and perception of secondary school students in Belgrade about earthquakes as natural disasters“, *Polish journal of environmental studies*, 24(4), 2015, 1553-1561.

[6] Cvetković Vladimir, „Fear and floods in Serbia: Citizens preparedness for responding to natural disaster“, *Matica Srpska Journal of Social Sciences*, 155(2/2016), 118-134.

[7] Cvetković Vladimir, Dragicević Slavoljub, „Spatial and temporal distribution of natural disasters“, *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic, SASA*, 64(3), 2014, 293-309.

[8] Cvetković Vladimir, Stanišić Jelena, „Relationship between demographic and environmental factors with knowledge of secondary school students on natural disasters“, *SASA, Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic*, 65(3), 2015, 323-340.

[9] Debra Davidson, Freudenburg Wiluam, „Gender and environmental risk concerns a review and analysis of available research“ *Environment and behavior* 28, no. 3, 1996, 302-339.

[10] Dooley David *et al.*, „Earthquake preparedness: predictors in a community survey“, *Journal of Applied Social Psychology* 22, 6/1992, 451-470.

[11] Edwards Ruth *et al.*, „Community readiness: Research to practice“ *Journal of community psychology* 28, no. 3, 2000, 291-307.

[12] Gillespie David *et al.*, „Partnerships for community preparedness“, In *Program on Environment and Behavior; Monograph*, no. 54. US University of Colorado. Institute of Behavioral Science, 1993.

[13] Noel Gloria, Morrow Betty, „The role of women in health-related aspects of emergency management: A Caribbean perspective“ *The gendered terrain of disaster: Through women's eyes*, 1998, 213-223.

[14] Helsloot Ira, Ruitenbergh Arnout, „Citizen response to disasters: a survey of literature and some practical implications“ *Journal of Contingencies and Crisis Management* 12, 3/2004, 98-111.

[15] Tierney Kathleen *et al.*, „Facing the unexpected: disaster preparedness and response in the United States“, *Disaster Prevention and Management: An International Journal* 11, no. 3 (2002), 222-234.

[16] Mano-Negrin Rita, Sheaffer Zachary, „Are women “cooler” than men during crises? Exploring gender differences in perceiving organisational crisis preparedness proneness“ *Women in Management Review* 19, no. 2, 2004, 109-122.

[17] Plested Barbara *et al.*, „*Community readiness: A handbook for successful change*“ Fort Collins, CO: Tri-Ethnic Center for Prevention Research, 2006.

[18] Russell Lisa *et al.*, „Preparedness and hazard mitigation actions before and after two earthquakes“, *Environment and Behavior* 27, 6/1995, 744-770.

[19] Sattler David *et al.*, „Disaster preparedness: relationships among prior experience, personal characteristics, and distress“, *Journal of Applied Social Psychology* 30, no. 7, 2000, 1396-1420.

IDENTITET – OD POJEDINAČNOG DO NADNACIONALNOG

Radenko Mutavdžić

Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Uprava za odnose sa javnošću

Za identitet, proces njegovog konstituisanja, uticaj na bezbednosne prakse i odnos između identiteta i bezbednosti, od osamdesetih godina prošlog veka, posebno posle završetka Hladnog rata, naglo raste interesovanje teorija međunarodnih odnosa i studija bezbednosti. Bezbednosni faktor jedan je od ključnih za zasnivanje i razumevanje identiteta, od pojedinačnog do nacionalnog, i u osnovi je formiranja i oblikovanja nadnacionalnog identiteta.

Duga istorija traganja za smislom identiteta u centar pažnje više je stavljala pojedinca i njegovu borbu sa svim silama koje su ugrožavale stabilno sopstvo i samo identitet, koji ima kontinuitet i biografiju izvesnije budućnosti. U tradicionalnim društvima pojedinac nije imao (auto)refleksivno poimanje sebe i okruženja koje ima kasnije i danas, u modernom društvu. Renesansa započinje preobražaj identiteta modernog doba, a racionalistički pristup i odvajanje društvene misli od dogmatskih stega vere, vezuju identitet za ličnost, za poželjnu sposobnost auto refleksivnog posmatranja i menjanja prema ličnim sklonostima, društvenim okolnostima i postizanju saglasnosti u izgradnji društvenih odnosa. Tu je začetak novog humanizma i rodno tle liberalnih demokratija.

Moderni čovek i moderna država od tada ostaju u temelju društvene teorije koja kolektivnom identitetu pristupa prevashodno politički, polazeći od odnosa moći. Zato je razmatranje identiteta u ovom radu, od pojedinačnog do nadnacionalnog, prevashodno razmatranje određenja i razumevanja političkih i bezbednosnih zajednica u odnosu na druge aktere – od pojedinca do širih kolektiviteta u međunarodnom sistemu.

Ključne reči: *identitet, bezbednost, bezbednosna zajednica, globalizacija, fragmentacija*

Uvod

Identitet spada u one pojmove koji su zbog širine značenja u raznim akademskim disciplinama postali nedovoljno jasni, ali zbog toga njihova analitičnost nije izgubljena. U teorijskom smislu identitet u osnovi podrazumeva *ono* što *nešto* jeste, za razliku i u odnosu na *drugost*, koja se kada je u pitanju bezbednost obično doživljava kao *preteča*. Još od antičke filozofije i političke misli identitet podrazumeva Ja-Sebe (*sopstvo*) za razliku i u od-

nosu na Drugo (*drugost*). Ta dihotomija je uvek u relaciji međuzavisnih promena, što znači da Ja utiče i menja Drugo, menjajući pri tom i Sebe, ali i Drugo utiče i menja Ja, menjaju pri tom i svoju Drugost. To važi i kada je u pitanju pojedinac, društvena grupa i širi kolektiviteti, u društvenim naukama najizraženiji u nacionalnoj i verskoj pripadnosti.

Ja uvek podrazumeva i samosvest o Sebi (*samo identitet*), način na koji pojedinac, društvena grupa i širi kolektivitet doživljava, (re)produkuje Sebe, gradeći tako vlastitu biografiju – istoriju, narativ o Sebi koji se održava kao biografija ili istorija. Identitet je promenljiva kategorija koja se menja unutar Sebe i u odnosu na Drugost.

Sopstvo i samo identitet su u dijaloškom odnosu, jer samo identitet proističe iz sopstva, ali i samo identitet, u procesu refleksivnog razumevanja sopstva, oblikuje i menja njegova značenja.

U relaciji sopstvo – samo identitet značajna je stabilnost tog odnosa, jer od nje zavisi održivost subjekta i uverljivost narativa. To je presudno u izgradnji odnosa sa drugima, određivanju interesa u tim odnosima i sposobnosti da se ti interesi ostvare. Ovo je, kada je reč o *pojedinlačnom identitetu*, važno za sigurnost pojedinca u odnosu sa drugima i njegovo ponašanje u zajednici, a kada je reč o *kolektivnom identitetu* (političke organizacije i zajednice, nacije, države i šire integracije) to je važno za realno tumačenje istorije, procenu aktuelne pozicije i određivanje interesa koji su ostvarivi u budućnosti.

Sopstvo se izgrađuje kroz odnos s drugima, ali i u auto refleksivnom poimanju sebe, što za kolektivni identitet znači da može biti ugrožen na dva načina. *Spolja*, ukoliko dođe do nestanka ili bitne promene značajne *drugosti* koja ga određuje. I ako dođe do promena *unutra*, u doživljaju sebe, samo identitetu koji više nije u stanju da održi svoj *istorijski kontinuitet*.

Kolektivni identitet u međunarodnim odnosima i studijama bezbednosti je dinamička kategorija na koju utiču takođe promenljivi faktori kao što su politika, moć, interes, bezbednost... Identitet je društveno konstruisan i to podrazumeva da istraživački pristup ne traga za nekom (nepromenljivom) suštinom i konačnim određenjem identiteta, već sagledava socijalne prakse i predstavlja deo i nastavak bogatog diskursa, kao postupka i procesa razumevanja identiteta i takođe faktora njegovog konstituisanja.

Za razliku od *pozitivističkih* pristupa koji identitet i bezbednost postvaruju, dajući im objektivno značenje do koga se, kao naučnoj istini, dolazi manje ili više uspešno, u radu se prednost daje onim *konstruktivističkim* pristupima koji ove kategorije vide kao proizvode *socijalne konstrukcije i produkcije (prakse)*, što podrazumeva usmeni ili pisani jezik o bezbednosti, ali i ne jezičke bezbednosne prakse, „bezbednosne relevantne društvene aktivnosti... koje su do te mere rutinizovane da su postale obrazac“ (Iver Nojman).

Bezbednost, dakle, nije objektivna datost, kako to pozitivisti predstavljaju, ali nije ni lični osećaj straha i ugroženosti, već značenje dobija u inter subjektivnom, društveno posredovanom odnosu. Odnos identiteta i bezbednosti političke zajednice je *uzajamno konstituisanje*, jer se politika bezbednosti zasniva na identitetu, dok politika identiteta (re)produkuje bezbednost - *za sebe i za ili protiv drugih*. Bez identiteta i bezbednosti nema ni postojanja i opstanka političke zajednice.

Iz pregleda definicija bezbednosti u teoriji međunarodnih odnosa i studijama bezbednosti, može se sažeto reći da je u osnovi to stanje sigurnosti, ne ugroženosti, zaštićenosti, odnosno „težnja ka odsustvu pretnji“ (Beri Buzan).

¹ Buzan, Barry, *People, States and Fear: The International Security Problem in International Relations*, Wheatsheaf, Birghton, 1983, p. 18.

Za analizu konstituisanja identiteta jedne političke zajednice ili političko-bezbednosne organizacije, važno je razlikovati fizičku i ontološku dimenziju bezbednosti. Suštinska razlika između ove dve dimenzije je u razlikovanju referentnih objekata bezbednosti. Kod fizičke bezbednosti to su materijalni objekti, kao što su određena teritorija i stanovništvo koje na njoj živi, a kod ontološke bezbednosti referentni objekt je samo biće, subjektivitet, samo razumevanje, pojedinačni ili kolektivni identitet.

Polazeći od ovakvog teorijskog određenja pojma identiteta i odnosa koji ima prema pojmu bezbednosti, najpre će biti dat pregled različitih značenja koja ovaj pojam ima tokom razvoja društva i u pojedinim naukama (filozofiji, sociologiji, psihologiji, međunarodnim odnosima i studijama bezbednosti).

Posle objašnjenja pojma *pojedinačnog (ličnog) identiteta* prelazi se na određenje različitih oblika *kolektivnog identiteta* i na odnos između pojedinačnog i kolektivnog identiteta. Nakon razmatranja odnosa kolektivnih identiteta, od kojih su najvažniji *nacionalni*, koje najočiglednije simbolizuje *država*, prelazi se na objašnjenje izgradnje *nadnacionalnog identiteta*.

Nakon kritičkog pregleda literature o navedenim aspektima identiteta, daju se osnovna određenja pojma koji danas ima, pre svega kao analitička kategorija u teoriji međunarodnih odnosa i studijama bezbednosti, kojom se bliže mogu analizirati, objasniti i prognozirati događaji u nastajućoj multipolarnoj strukturi međunarodnog sistema.²

Identitet u društvenoj teoriji

Filozofsko utemeljenje pojma identiteta vezuje se za Aristotela (384-322. g.p.n.e), koji polazi od pretpostavke da postoje samo pojedinačne stvari u kojima su sadržani opšti pojmovi. Opštost je ona „pojmljiva suština“, koja je jednoj stvari zajednička sa drugim stvarima njene vrste i postoji samo u vidljivim stvarima, a ne odvojeno od njih. „Svako pojedinačno nedeljivo je u odnosu na samo sebe, a to već predstavlja bit jednog“, po čemu ono može biti spoznato, što čini njegovu „pojmljivu suštinu“, njegov identitet.³

Kasnije je Gotfrid Lajbnic (1646–1716) ovom principu identiteta dao matematički izraz $A=A$, a ovo aristotelovsko poimanje identiteta kao istosti ostalo je sve do kraja Srednjeg veka dominantno kao filozofska i matematička kategorija. Do tog perioda, u tradicionalnim društvima, pojedinac nije imao (auto)refleksivno poimanje sebe i okruženja koje ima kasnije i danas, u modernom društvu.

U tradicionalnim društvima, početna interesovanja za kolektivni identitet Iver Nojman pominje, pozivajući se na Trejsi Stronga, još u gradovima-državama u istočnom Mediteranu u vreme oko 1000. g.p.n.e.

„Ono se poklapa sa nastajanjem svesti kod ljudi da postoji izbor koji se pravi kada se radi o tome sa kime i kako će čovek živeti – da sami ljudi oblikuju ili mogu oblikovati i ljude i ljudske živote.“⁴

² Iako bi bilo netačno reći da se identitet iznenada (ponovo) pojavio kao činilac u svetskoj politici, kao analitička kategorija tek je nedavno pronašao svoj put u konvencionalnom leksikonu teoretičara međunarodnih odnosa, ističu Patricija Gof i Kevin Dan u uvodu sveobuhvatne studije *Identity and Global Politics – Empirical and Theoretical Elaborations* (eds. Patricia M. Goff and Kevin C. Dunn, Palgrave Macmillan, New York, 2004, p. 1.)

³ Aristotel, *Metafizika*, Paideia, Beograd, 2007, s. 276.

⁴ Iver B. Nojman, *Upotrebe drugog: „Istok“ u formiranju evropskih identiteta*, „Službeni glasnik“ i Beogradski centar za bezbednosnu politiku, 2011, s. 22.

U dugoj istoriji tradicionalnih društava, identitet pojedinca bio je određen stabilnijim socijalnim odnosima i pogledima na svet. Horizontalna i vertikalna pokretljivost bila je znatno manja, komunikacija svedena na uže okruženje koje je određivalo i samosvest pojedinca, uz jak uticaj iskustva predaka i magijskih i verskih obreda. I društvene promene bile su mnogo sporije, tako da je status pojedinca ostajao uglavnom u granicama koje je određivalo njegovo poreklo.

Stvaranje identiteta u teoriji počinje sa političkim organizovanjem društvenih zajednica i o tome već pišu antički filozofi. Platon u *Državniku* objašnjava da je zadatak državnika da „najlepšim tkanjem“ obuhvati i slobodne ljude i robove i da ih čvrsto drži na okupu u okviru političke zajednice.⁵ Aristotel na početku svoje *Politike* ističe da je čovek *zoon politikon*, društveno biće, koji nije dovoljan sam sebi, kao pojedinac ne može opstati i zato se kao biće zajednice udružuje na sve višim nivoima (porodica, selo) do polisa (grada – države), koja predstavlja prirodnu zajednicu ljudi, samodovoljna je i opstaje radi dobra njihovog življenja.⁶

Suštinska promena pojma identiteta nastaje u procesu modernizacije društva, od kraja XVI veka, koju donosi razvoj kapitalizma, industrijska revolucija, snaženje države i njeno regulisanje društvenih odnosa. *Oxford English Dictionary* navodi da se 1570. godine termin identitet (*identity*) prvi put pominje u engleskom jeziku i označava „apsolutnu ili suštinsku istost, istovetnost“. To je izraz do tada preovlađujućeg metafizičkog poimanja identiteta kao istosti.

Renesansa započinje preobražaj identiteta modernog doba i stavlja čoveka u prvi plan ovozemaljskog života. Racionalistički pristup i odvajanje društvene misli od dogmatiskih stega vere, vezuju identitet za ličnost, za poželjnu sposobnost auto refleksivnog posmatranja i menjanja prema ličnim sklonostima, društvenim okolnostima i postizanju saglasnosti u izgradnji društvenih odnosa. Tu je začetak novog humanizma i rodno tle modernih liberalnih demokratija.

U menjanju društvenih okolnosti poseban značaj ima Vestfalski mir 1648. godine, kojim nestaje imperijalni politički poredak, a suverena država postaje novi subjekt međunarodnih odnosa. To dinamizira proces nastajanja i menjanja društvenih *kolektivnih identiteta*, posebno nacionalnog identiteta koga najočiglednije simbolizuje upravo država.⁷

Sa promenama koje donosi moderno doba, rađanjem modernog čoveka i moderne države, raste interesovanje za identitet u društvenim naukama, posebno u filozofiji, psihologiji i sociologiji. Najuticajnije novo razumevanje identiteta u filozofiji dali su Rene Dekart (1596–1659), Džon Lok (1632–1794) i naročito Georg Vilhelm Fridrih Hegel (1770–1831).

Francuski racionalista Rene Dekart pošao je od metodološke sumnje o postojanju i (samo)postojanju, koja proističe iz dualizma svesti i sveta. U osnovi, to je traganje za smislom identiteta, za razotkrivanjem povezanosti identiteta sa nečim što je od njega raz-

⁵ Platon, *Državnik*, Plato, Beograd, 2000, s. 369.

⁶ Aristotel, *Politika*, BIGZ, Beograd, 2003, s. 19. Iako ni Platon ni Aristotel u svojim političkim spisima ne koriste termin identitet, prepoznatljivo je da njihovo viđenje uređivanja političke zajednice podrazumeva razvijanje kolektivnog identiteta.

⁷ Od Vestfalskog ugovora o miru (1648), kojim je okončan tridesetogodišnji verski rat između katolika i protestanata u Evropi, bezbednost se u međunarodnim odnosima vezuje za bezbednost države. Suverenost nacionalne države je u temelju novih međunarodnih odnosa, a bezbednost se sagledava gotovo isključivo prema dostignutoj vojnoj moći, samostalno ili u okviru saveza.

ličito, *drugo*. To drugo može biti *odvojeno*, a može biti i *unutrašnje razlikovanje*, kao stalno *podrugo*jačavanje u vremenskom procesu sopstvenog preobražaja.⁸

„Kartezijanskim“ dualizmom i metodom radikalne sumnje, Dekartov posrednik u *Meditacijama o Prvoj filozofiji* zaključuje:

„Ubedio sam sebe da nema apsolutno ničeg na svetu, ni neba, ni zemlje, ni uma, ni tela. Da li otuda sledi da ni ja ne postojim? Ne, ukoliko sam se u nešto uverio to je da ja zasigurno postojim... Dakle, nakon detaljnog ispitivanja svega moram najzad da zaključim da je iskaz: Ja jesam. Ja postojim, nužno istinit, bilo da sam ga izneo, ili samo zamislilo u svom umu“.⁹

Iz ovog citata sročena je poznata fraza „Mislim, dakle postojim“ (Cogito ergo sum), kojom Dekart identitet, odnosno sopstvo, poistovećuje sa mišljenjem.

Za razliku od Dekartovog racionalizma, engleski filozof Džon Lok lični identitet posmatra empirijski. U *Ogledu o ljudskom razumu* on polazi od uverenja da se saznanje stiče na osnovu posmatranja i sticanja iskustva. Lokov identitet je empirijski opazivo sopstvo. Otuda njegovo mišljenje da ljudi nemaju urođenih misli, oni su pri rođenju „neispisana tabla“ (lat. *tabula rasa*), a identitet stiču iskustvom, i on se, kao opazivo sopstvo, može izučavati.¹⁰

Sticanje identiteta iskustvom, u obrnutom smeru gledano, zapravo znači širenje ličnog identiteta na sećanje, na vraćanje svesti unazad, u čemu i jeste aktuelnost Lokovog pristupa, jer se, po njemu, znanje i samosaznanje stiču *a posteriori*. Ako se tome doda Hjumova mogućnost *razumevanja kauzalnih događaja*, onda se identitet može proširiti i na iskustvo koga se lično ne sećamo, ali nam je poznato na osnovu poznavanja istorije.¹¹

Nemački filozof Georg Vilhelm Fridrih Hegel je najzaslužniji što je u izučavanje pojma identiteta uvedena različitost, *drugost* koja ga zapravo konstituise i njegov je neodvojivi deo. Identitet i različitost su u dijalektičkom i dinamičkom odnosu i neophodni su za mogućnost saznanja drugog. Paradigmatični primer dijalektičkog odnosa gospodara i roba pokazuje da tek ishod borbe za dominaciju i njegovo međusobno priznanje uzajamno konstituise gospodara i roba, jer iz pozicije subjekta, oni to nisu u mogućnosti bez perspektive drugog.¹²

Posle filozofije, doprinos razumevanju identiteta dale su psihologija, sociologija i socijalna psihologija, potvrđujući značaj koji *drugi* imaju za oblikovanje pojedinačnog i kolektivnog identiteta. Među najuticajnijim razmatranjima je psihoanalitički pristup Sigmunda Frojda (1856–1939), koji identitet pojedinca vidi kao sukob tri elementa ljudske psihe, „ida“, „superega“ i „ega“. „Id“ čine osnovni, uglavnom podsvesni porivi ka zadovoljstvu, čija suprotnost je „super ego“, savest koja ga kontroliše imajući u vidu društvene norme. Njihovo pomirenje ostvaruje „ego“, svest pojedinca koja određuje njegovo ponašanje u skladu sa društvenom realnošću. Pored razmatranja psihologije pojedinca i uticaja koji na njega ima neposredno okruženje, Frojd se bavio i kolektivnom psihologijom, a njegov osnovni zaključak je da pojedinac, kao član kolektiva, zbog zadovoljenja „libida“, potrebe da bude u ljubavi, odnosno harmoniji sa grupom, vremenom utapa svoje sopstvo u iden-

⁸ Jelena Đurić, *Globalni procesi i preobražaj identiteta*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Albatros plus, Beograd, 2012, s. 35.

⁹ Rene Dekart, *Rasprava o metodi, Osnovi filozofije*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1951.

¹⁰ Džon Lok, *Ogled o ljudskom razumu*, I-II, Kultura, Beograd, 1962.

¹¹ Dejvid Hjum, *Rasprava o ljudskoj prirodi*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1983.

¹² Georg Vilhelm Fridrih Hegel, *Fenomenologija duha*, BIGZ, Beograd, 1986.

titet grupe, a to postaje izraženije ukoliko postoji osećanje ugroženosti, gde grupa daje osećaj zaštićenosti i sigurnosti.¹³

Pojedinačni identitet se gradi spoznajom sebe i u odnosu sa okruženjem, kroz odnos prema drugima i njihov odnos prema sebi. U toj interakciji nastaju razni oblici kolektivnog identiteta, od porodice i drugih nivoa grupe pripadnosti, do viših nivoa kao što su kulturni, verski, etnički, politički, nacionalni identitet.

Pojačana interesovanja sociologa za identitet, krajem XIX i početkom XX veka, rezultiraju ukazivanjem na značaj koji društveni faktori imaju za razvoj pojedinca. Tako američki sociolog Džordž Herbert Mid (1863-1931) smatra da se pojedinci još kao deca, kroz igru, uključuju u društvena pravila, „uopštenu drugost“ u kojoj kasnije preuzimaju uloge i ponašaju se poštujući njena pravila. Midov sociološki pristup identitetu, simbolički interakcionizam, potencira da na sopstvo pojedinca i njegovo oblikovanje utiče društvo drugih ljudi, sa tradicijom, vrednostima, značenjima, idejama, svim onim što čini kulturu društva kome pojedinac pripada.¹⁴

Zasluga ovog sociološkog pristupa je što ukazuje na oblikovanje i razvoj sopstva pod uticajem „značajnih drugih“ iz različitih „referentnih grupa“, ključnih za socijalizaciju ličnosti, ukazujući tako na drugu, manje individualističku stranu ličnosti. Takođe, mnogostrukost društvene interakcije utiče na sopstvo da ono preuzima mnoge funkcije i uloge.

„Subjekt, koji je ranije doživljen kao da ima jedinstven i stabilan identitet i sopstvo, počinje da se shvata kao fragmentovan i sastavljen, ne samo od jednog, već od nekoliko 'identiteta', koji su nekad protivrečni i nedovršeni... Simbolički interakcionizam je tako indukovao 'postmodernog subjekta', bez fiksnog, neprekidnog, trajnog i suštinskog identiteta sopstva... Identitet je na taj način počeo da se posmatra kao *istorijska*, a ne samo kao *biološka* kategorija.“¹⁵

Prelazeći dugi put od metafizičkog poimanja od Aristotela do Lajbnica, preko Dekartovog *Cogita i Hjumovog* empirizma, identitet je ranesansnim preobražajem čvrsto vezan za modernog čoveka, za njegovu ličnost i kolektivite u koje stupa kao društveno biće.

Savremena viđenja identiteta

Dvadeseti vek doneo je velike promene u naučnom razvoju, informatičku revoluciju, dva svetska rata i aktuelnu globalizaciju, a kraj Hladnog rata iz temelja je promenio međunarodne odnose. Živi se i komunicira sve brže, tako da se stiče utisak da je došlo, kako je to okarakterisao Dejvid Harvi, „do skupljanja vremena i prostora“.¹⁶

U modernom dobu promene se ubrzavaju, usložnjavaju život pojedinca i njegovo snalaženje i određenje prema užem i širem okruženju. Ekonomski razvoj, nove tehnologije, urbanizacija, aktuelni procesi globalizacije, menjaju karakter društvenih odnosa i veza, pojedinac se na jednoj strani oseća oslobođen društvenih stega, ima veću slobodu iz-

¹³ Sigmund Freud, *Group Psychology and the Analysis of the Ego*, Hogarth Press, London, 1949.

¹⁴ Ivana Spasić, *Sociologija svakodnevnog života*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2004, s. 99.

¹⁵ Jelena Đurić, *Globalni procesi i preobražaj identiteta*, str. 141-143.

¹⁶ David Harvey, *The Condition of Postmodernity: an enquiry, into the Origins of Cultural Change*, MA: Blackwell, Cambridge, 1990.

bora, ali je na drugoj strani usamljeniji, društvene veze slabe, a preispitivanja ideja, ideologija i shvatanja stavljaju ga pred složenu dilemu izbora.

Globalizacija i fragmentacija dva su ogledala u kojima pojedinac traži svoj autentični lik, da živi u skladu i sa vremenom i sa sobom, a to više nije nimalo lako.

U savremenom društvu promenilo se i poimanje identiteta. Pojedinačni identitet dobija sve više pojavnih oblika, zavisno od polazišta brojnih naučnih disciplina koje se njime bave. Ako je auto refleksivnost bila zbirna oznaka za identitet modernog čoveka od kraja Srednjeg veka, onda je to danas fragmentarnost. Auto refleksivnost je ostala bitna karakteristika savremenog poimanja identiteta i proces njegovog oblikovanja, ali je ubrzanje ovog procesa, kao posledica navedenih promena u savremenom društvu, dovelo do fragmentacije identiteta, tako da post moderni subjekt ima mnoštvo identiteta.

To sa jedne strane može biti prednost savremenog čoveka jer se višestrukim pojavnim oblicima identiteta može koristiti za očuvanje slobode pred mogućim represijama, počev od svakodnevnog komuniciranja sa drugima do prinuda aktuelne političke vlasti.¹⁷ Ali, s druge strane, ukoliko pojedinac ne uspe da sinhronizuje i integriše te višestruke pojavne oblike identiteta u psihološki stabilnu socijalizovanu osobu, onda dolazi do „poremećaja višestruke ličnosti“, poremećaja fragmentacije ličnog identiteta, što predstavlja negativnu posledicu savremenog doba. Naime, na početku modernizacije, kada je na racionalizmu zasnovana auto refleksivnost bila način samospoznaje i razvijanja sposobnosti čoveka za nova znanja, savremena refleksivnost može da se izokrene protiv čoveka i njegovog nalaženja sigurnog utočišta u sebi i društvu, u ličnom i kolektivnom identitetu.

Na važnost stabilnog ličnog identiteta ukazuje sociolog Entoni Gidens, jer je takva osoba sigurnija u svom ponašanju i ima osećaj biografskog kontinuiteta. Time snaži svoj samoidentitet, koji se razume i održava kao „narativ o sebi“, zbir priča koje svako o sebi može da ispriča. Gidens u fragmentaciji identiteta vidi i mogućnost da modernost ujedinjuje, omogućava pojedincima da pluralizam identiteta ujedine u takozvani kosmopolitski identitet, prevazilazeći omeđavanja širih kolektiviteta i poručujući da je svet jedno zajedničko mesto za život.¹⁸

Pojedinačnim identitetom više se bavio i Mišel Fuko, naročito prateći prakse izgradnje identiteta kroz istoriju. „Tehnologije sopstva“, kako ih on naziva, svrstava u najstarije prakse civilizacije, jer je istorija čovekove brige o sebi mnogo starija od moderne ideje „rada na sebi“ koja se vezuje za racionalizam i prosvetiteljstvo. Analizirajući ovu genealogiju auto refleksivnosti on ističe snažnu vezu između identiteta i moći, jer konstruisanje pojedinačnog identiteta, po Fukou, zavisi od odnosa moći u društvu.¹⁹

Duga istorija traganja za smislom identiteta u centar pažnje više je stavljala pojedinca i njegovu borbu sa svim silama koje su ugrožavale stabilno sopstvo i samo identitet, koji ima kontinuitet i biografiju izvesnije budućnosti. Iako svest o drugim nije zanemarivana,

¹⁷ Zbignjev Bžežinski: „Postojeću disperziju globalne moći još više pojačava nastanak specifičnog fenomena: političko buđenje širom sveta populacija koje su do sada bile politički pasivne ili potisnute. Ovo buđenje, koje je nedavno bilo na delu u centralnoj i istočnoj Evropi a kasnije u arapskom svetu, predstavlja kumulativni proizvod interaktivnog i međuzavisnog sveta povezanog 'instant' vizuelnim komunikacijama, kao i bunta mladih u manje razvijenim društvima, sastavljenih od politički aktivnih studenata i društveno deprivilegovanih nezaposlenih ljudi koji se lako mogu mobilisati“. (*Amerika – Kina i sudbina sveta (Strateška vizija)*, „Albatros plus“, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2013, s. 32).

¹⁸ Anthony Giddens, *Modernity and Self Identity*, Polity Press, Cambridge, 1991. p. 54.

¹⁹ Jelena Đurić, *Globalni procesi i preobražaj identiteta*, s. 182.

posebno o značajnim drugim za izgradnju ličnog identiteta, kao što su to prijatelji još kod Aristotela ili kasnija sociološka ukazivanja na značaj neposrednog društvenog okruženja, sve do XX veka nema uticajnijih teorija o izgradnji kolektivnih identiteta.

Posebno psihološki pravci istraživanja identiteta u centar pažnje stavljaju individualni identitet, dovodeći u sumnju ideju da kolektiv može biti nosilac intencionalnih stanja, uverenja, namera, pa samim tim i delovanja. Intencionalnost se pripisuje samo individualnim umovima, a „kolektivni um“ ostaje sporan koncept.

Iver Nojman primećuje da se u društvenoj teoriji „gotovo čitava literatura o stvaranju kolektivnog identiteta zasniva na antropomorfizaciji ljudskih zajednica, a ljudsko biće uzeto kao uzor vrlo liči na renesansnog čoveka.²⁰ On prihvata tvrdnju Erika Ringmara „da su moderni čovek i moderna država istovremeno rođeni i zajedno rasli“, a može se dodati i ostali u temelju društvene teorije koja kolektivnom identitetu pristupa prevashodno politički, polazeći od odnosa moći.

Odnos pojedinačnog i kolektivnog identiteta

Pojam identitet (lat. *identitas, isto*) podrazumeva istovetnost bića, pojave, svojstva, tokom menjanja ili u toku razvoja, što upućuje da tu istovetnost, odnosno identitet, treba shvatiti u njegovom *dinamičkom smislu*.

Pojedinačni (lični, personalni) identitet vezan je samo za jednu osobu. Zavisno od konteksta može podrazumevati brojna određenja, ali su ona uvek odnose na tu jednu osobu, tako da isti lični identitet ne mogu imati dve ili više osoba.

Đanbatista Viko je u svom delu *La Scienza Nuova* (1725) posmatrao čoveka i kao deo istorijskog procesa u kojem ljudska bića izgrađuju svoj jezik, običaje, norme i vlast. Ljudska priroda je uslovljena društvenim okolnostima u kojima čovek ostvaruje svoje težnje za samo ispunjenjem.²¹ Ovo je suprotno univerzalističkom pristupu ljudskoj prirodi koji identitet vezuje za rođenje i nasleđe, a zanemaruje uticaj istorijskih epoha, društvenih okolnosti i kulturnih uticaja na čovekov identitet, koji se samim tim oblikuje tokom čitavog života.

Emil Dirkem je pomirio ova dva uticaja, videvši ljudsku prirodu kao *dualizam*, kao stalnu borbu između, s jedne strane, onoga što preko čula i osećaja deluje na čoveka, i s druge strane, društveno uslovljenog moralnog okvira koji usmerava čovekovo ponašanje. Obe krajnosti čine ljudsko biće: i onaj deo koji je egoističan i želi zadovoljenje potreba i drugi, ograničen društvenim pravilima kojih se treba pridržavati. Zato je čovek, po Dirke-mu, *homo duplex*, istovremeno i individua i kolektivno biće, i na taj način se preko pojedinca ostvaruje kolektivna svest.²²

Kolektivnih identiteta ima više jer se izvode iz pripadnosti različitim kolektivitetima (grupe, rod, klase, nacije i širi kolektiviteti). O različitim kolektivnim identitetima može se govoriti sa stanovišta različitih kriterijuma, kao što je razvrstavanje prema načinu organizovanja, naučnoj disciplini i brojnim drugim pristupima. U ovom radu prevashodno se razmatra određenje i razumevanje političkih i bezbednosnih zajednica, u odnosu na druge aktere – od pojedinca do širih kolektiviteta u međunarodnom sistemu.

²⁰ Iver B. Nojman, *Upotrebe drugog...*, s. 22.

²¹ Đanbatista Viko, *Načela nove znanosti, O zajedničkoj prirodi nacija*, Naprijed, Zagreb, 1982.

²² Ljubiša Mitrović, *Sociologija*, Institut za političke studije, Beograd, 2003, str. 100.

Nacionalni identitet

Najprisutniji i najsloženiji kolektivni identitet je nacionalni, koga najočiglednije simbolizuje država. U Vujaklijinom *Leksikonu stranih reči i izraza* (Prosveta, 1991) nacija se određuje kao „društvena zajednica ljudi koji govore istim jezikom, koji su zajednički proživeli politički i kulturni razvoj i koji su prožeti svešću o uzajamnoj pripadnosti i celovitosti u odnosu prema drugim nacijama.“ U osnovi većine definicija nacije je zajednički jezik, istorijska prošlost, tradicija, teritorija, zajednički mitovi, osećaj zajedničke pripadnosti.

Sa stanovišta bezbednosti i izgradnje zajednica, etnički i nacionalni identitet i njihov odnos i danas imaju bitan uticaj na integrativne i dezintegrativne procese u nastajanju bezbednosnih zajednica. U određenju etničkog identiteta Bernar Formozo navodi tri pristupa: primordijalistički, instrumentalistički i konstruktivistički. Primordijalistički pristup insistira „na pretpostavljenim krvnim vezama, fenotipskoj bliskosti, jeziku, religiji, etnonimu i drugim specifičnostima.“ Instrumentalistički vidi etnicitet „u službi kolektivne mobilizacije usmerene na traženje ekonomskih i političkih prednosti“, dok kasniji, konstruktivistički pristup, identitet određuje kao proces, a ne datost. „Definicije i granice etniciteta se grade i rekonstruišu u neprekidnoj interakciji između grupa.“²³

Proces izgradnje nacije An-Mari Tijes vidi kao dva, naizgled, suprotstavljena shvatanja: subjektivno (političko ili francusko) i objektivno (kulturno ili nemačko). Subjektivno shvatanje ističe racionalnost i ugovornost izbora pripadnosti naciji i počiva na građanskom identitetu, a objektivno shvatanje naglašava kulturne i etničke kriterijume. Ali i jedno i drugo shvatanje određuje formiranje nacije kao konstruisanje novog kolektivnog identiteta.²⁴

Entoni Smit ukazuje i na razliku po kojoj se „zapadni model“ nacije zasniva na prostornom shvatanju nacije kao pravne i političke zajednice, koja nastaje kao rezultat političkog procesa, dok „istočni model“ nacije podrazumeva etničku zajednicu zasnovanu na rođenju i rodnoj grupi.²⁵

Jan Such uočava da se danas „novi identiteti evropskih država rađaju ne iz „horizontalnog odnosa“ s identitetima drugih nacija, nego iz „vertikalnog sukobljavanja“ s identitetom „višeg reda“ (tj. sveevropskog).²⁶ On pored problema identifikacije sadržaja evropskog identiteta vidi i problem prepoznavanja novih (menjajućih) identiteta naroda koji čine Evropsku uniju ili joj žele pristupiti, s tim što integracija Evrope ne znači likvidaciju nacija ili država, koja se prema njegovoj proceni može meriti čak i vekovima.

Kao što je identitet pojedinca neraskidivo povezan sa društvom i uvek se formira u odnosu sa drugim, tako se identiteti nacija uspostavljaju nasuprot identitetima drugih, najčešće susednih nacija i imaju važnu ulogu u njihovoj istoriji.

Do porasta interesovanja društvenih nauka (socijalne antropologije, međunarodnih odnosa, studija bezbednosti), za izgradnju kolektivnih identiteta, došlo je u drugoj polovi-

²³ Bernar Formozo, „Rasprave o etnicitetu“, u: Katrin Halpern i Žan-Klod Ruano-Borbalan (ur.), *Identitet(i): po-jedinac, grupa, društvo*, CLIO, Beograd, 2009, str. 298-309.

²⁴ An-Mari Tijes, „Kulturna proizvodnja evropskih nacija“, u: Katrin Halpern i Žan-Klod Ruano-Borbalan (ur.), *Identitet(i): po-jedinac, grupa, društvo*, str. 332-333.

²⁵ Entoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, 1989, s. 26.

²⁶ Jan Such, „Nacionalni identitet naspram evropskog identiteta“, *Politička misao*, br. 4/2000, str. 83-88.

ni XX veka upravo zbog bujanja različitih etno nacionalizama koji postaju pretnja bezbednosti. To se naročito odnosi na Evropsku uniju i utiče na višedecenijske napore u procesu evropskih integracija i izgradnje zajedničkog evropskog identiteta.

U osnovi svakog društvenog kolektiva je pojedinac, a širi kolektiviteti mogu se izvoditi i iz užih. Zato se postavlja pitanje na čemu se zasniva etno nacionalni, odnosno nacionalni identitet? Norveški antropolog Fredrik Bart u svojoj uticajnoj studiji *Etničke grupe i razgraničenja*,²⁷ identifikovao je četiri teorijske odlike etničke grupe. Takva grupa se biološki samo podržava, svi članovi grupe dele osnovne kulturne vrednosti, grupa je omeđeno društveno polje komunikacije i interakcije i upravo po tim međašima oni prepoznaju sebe kao pripadnike grupe, ali ih i drugi po tome prepoznaju.

Na značaj ovog promenjenog odnosa prema nastajanju etniciteta ukazuje Iver Nojman:

„Frederik Bart i saradnici iznose stav da se etnicitet (a po istoj logici to važi i za stvaranje kolektivnog identiteta) može naj plodonosnije istraživati ako se granice etničkih grupa uzmu za početne tačke istraživanja. Do tada su se istraživanja uglavnom bavila nesistematičnom katalogizacijom kulturnih karakteristika koje su im se činile endogenim. Bart je pomerio taj fokus tako što je pokazao da se etničke grupe reprodukuju samim održavanjem granica koje ih odvajaju od drugih grupa za koje smatraju da su sačinjene kao *drugo* zato što nemaju ove ili one karakteristike. Drugim rečima, on je predložio da se proučava veza *sopstvo-drugo* takoreći od crte koja se koristi kao granični marker identiteta, a koju je on nazvao 'dijakritikom'.²⁸

Ovim je Bart, kako kaže Nojman, iščupao stvaranje identiteta iz psiholoških pravaca i učvrstio ga na mestu koje pripada domenu društvene interakcije.

Karakteristike nacionalnog identiteta su pre svega jezik, istorija, kultura, religija, ono što pripadnici nacije dele kao zajedničke odlike pripadnosti, koju simbolizuje država i njeno društveno, ekonomsko i političko uređenje. Ričard Dženkins smatra da se osećanje etničke pripadnosti pojedinca stiče ranom primenom socijalizacije i ostaje aspekt emotivnog i psihološkog sklopa pojedinca. On dalje tvrdi da etnicitet naglašava kulturnu diferencijaciju, zasnovan je na zajedničkim značenjima, a proizvodi se i reprodukuje kroz društvenu interakciju. Zato je promenljiv i podložan manipulisanju.²⁹

Prema Aleksandru Ventu svaka država poseduje četiri tipa identiteta: korporativni, tipski, identitet uloge i kolektivni identitet.³⁰ *Korporativni identitet* odnosi se na identitet države kao suverene političke zajednice, a suština te suverenosti ispoljava se u posedovanju monopola nad legitimnom upotrebom fizičke sile. *Tipski identitet* podrazumeva bitne unutrašnje karakteristike koje su ujedno značajne za druge aktere međunarodnog sistema. Tako države mogu biti demokratije ili autokratije, republike ili monarhije, kapitalističke ili komunističke itd, sa mogućnošću različitih kombinacija tipskih identiteta. *Identitet uloge* podrazumeva karakteristike koje država ima u odnosima sa drugim državama, a on se može određivati prema velikom broju kriterijuma (moć, vojno svrstavanje, stepen saradnje...). Bitna odlika je da uloga mora biti priznata od drugih država, što je, na primer, značajno kod opredeljenja države da bude neutralna. I četvrti Ventov tip identiteta je *kolektivni identitet* koji dr-

²⁷ Fredrik Barth, *Introduction to Ethnic Groups and Boundaries*, Norwegian University Press, Oslo, 1969, pp. 9-38.

²⁸ Iver B. Nojman, *Upotrebe drugog...*, s. 24.

²⁹ Ričard Dženkins, *Etnicitet u novom ključu*, „Biblioteka XX vek“, Beograd, 2001, s. 135.

³⁰ Aleksandar Vent, *Društvena teorija međunarodne politike*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014, str. 195-207.

žava razvija identifikacijom sa drugim državama, što podrazumeva da sopstvo u sebe uključi drugost. Primer kolektivne identifikacije jeste Evropa, u kojoj su države Evropske unije primile u članstvo zemlje centralne i istočne Evrope koje su posle okončanja Hladnog rata iskazale snažno pro evropsko opredeljenje. Prema Ventu, državni identitet je izvoriste nacionalnih interesa, koji čine osnovu politike nacionalne bezbednosti.

U analizi istorijskih narativa i njihove moguće ugroženosti valja imati u vidu i pojmove Karla Šmita „političko“ i „neprijatelj“, kojima država definiše sebe kao entitet koji mora razlikovati javnog prijatelja od neprijatelja.³¹ Upravo je to izraz njene suverenosti, koji, ako izostane, može ugroziti njen istorijski narativ, a njen autoritet može biti osporen i preuzet od strane drugog entiteta. Ako politički entitet odustane od identifikacije neprijatelja, on gubi političko svojstvo, svoj kolektivni identitet i prestaje da postoji. Šmit napominje da javni neprijatelj ima oblik ljudskog kolektiviteta (društvene grupe). On ostavlja mogućnost da prijatelji postanu neprijatelji zbog promenljivosti identiteta, i smatra da sadržaj identiteta nije važan, jer je „politički izbor prijatelja ili neprijatelja potpuno arbitraran, ne opravdava se i ne bazira na razlozima“.³²

Na osnovu socio-psiholoških proučavanja identiteta Bernd Simon izdvaja njegovih pet najvažnijih funkcija. Prva funkcija povezana je sa *potrebom pojedinca za pripadanjem*. Tu je jak podsticaj izgradnje kolektivnog identiteta jer daje pojedincu taj osećaj pripadanja i što je veoma važno, stvara osećaj kontinuiteta koji odražava vremensku dimenziju pripadanja, situiranost koja otvara perspektivu. Drugo, to je *potreba pojedinca da se razlikuje od drugih*. Identitet pored toga što definiše „ko sam Ja“ određuje i „ko nisam Ja“, tako da individualni identitet određuje jedinstvenost individue u odnosu na druge, dok kolektivni identitet razlikuje pripadnike jedne grupe od pripadnika drugih grupa. Kombinacija ova dva identiteta daje ono što možemo nazvati „Ja“. Treća važna funkcija identiteta tiče se *potrebe za poštovanjem*, koja čini osnovu samopoštovanja i samopouzdanja. I ovde se može uočiti važnost kolektivnog identiteta koji stvara osećaj pripadnosti kod individua, dajući im osećaj zajedništva. Četvrto, identitet je veoma značajan i zbog toga što *obezbeđuje pojedincu perspektivu pomoću koje objašnjava i razume svet oko sebe*. Ovde kolektivni identitet daje perspektivu koju kolektivni deli i time je ona ojačana kroz proces društvene proverljivosti. I peta funkcija identiteta je da omogući da *ljudi sebe prepoznaju kao uticajne društvene aktere*. Kolektivni identitet stvara osećaj da pojedinac može da računa na socijalnu podršku ostalih članova grupe, a obaveze i norme koje mu nameće grupa oblikuju njegov individualni identitet u funkciji stvaranja uspešnijeg društvenog aktera.³³

Ovo raščlanjavanje identiteta završićemo zaključkom iz obimne studije o ovoj temi, u kome urednici Patricija Gof i Kevin Dan izdvajaju četiri odlike identiteta koje su uglavnom prihvaćene u savremenoj društvenoj teoriji. To su *drugost, fluidnost, konstruisanost i mnogostrukost*.³⁴

³¹ Filip Ejodus, „Opasne veze – teorija sekuritizacije i šmitovsko nasleđe“, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, br. 13, 2009, s. 11. Šmit je razvio koncept političkog u svoja dva ključna dela „Politička teologija“ (1922) i „Koncept političkog“ (1932). U ovim delima, on „pravi oštru razliku između partijske politike i političkog. Dok je politika refleksija antagonizama koji postoje između različitih političkih partija unutar države, političko je proizvod sukobljavanja sa drugim državama“.

³² Carl Schmitt, *The Concept of the Political*, University of Chicago Press, Chicago, 2007, p. 27.

³³ Miša Stojadinović, „Izazovi formiranja identiteta u savremenom društvu“, *Politička revija*, 3/2011, str. 69-82.

³⁴ *Identity and Global Politics – Empirical and Theoretical Elaborations*, eds. Patricia M. Goff and Kevin C. Dunn, Palgrave Macmillan, New York, 2004, pp. 237-247.

Prva odlika ukazuje na to da je identitet relacionalni pojam i da zahteva razliku da bi postojao. Ta razlika konstituise se kao *drugost*, koja je u odnosima politike, interesa i moći obično neprijateljska, ali ne mora da bude. *Drugost* ne podrazumeva uvek razliku u društvu, već i razliku u sebi, unutar sopstva. Od posebne važnosti je *značajna, preteća drugost*, koja presudno a često i dugoročno uslovljava identitet, kao što to pokazuje Iver Nojman u pomenutoj studiji analizirajući proces stvaranja evropskog identiteta pod uticajem *ruskog drugog*, gde je Rusija predstavljena kao jedna od najvažnijih komponenti diskursa o stvaranju evropskog identiteta, a sigurno i kao glavni činilac aktuelnog diskursa o evropskom bezbednosnom poretku.³⁵

Druga odlika je *fluidnost* identiteta, odnosno da identiteti nisu fiksirani i ograničeni, sa koherentnim sadržajem koji se može navesti. Zato ih je teško definisati, jer je svako definisanje i određeno ograničavanje. U analizama u pomenutoj studiji koje razmatraju fluidnost identiteta ukazuje se na njegovu zavisnost pre svega od političkih promena, ali je i tada teško predvideti pravac promena. Autori analiza u ovom delu studije, Džimi Fruh i Samanta Arnold sugerišu da odnos identiteta i političkih promena treba pažljivo analizirati kao deo sveobuhvatnog društvenog procesa, u kome njihov odnos nije linearan već upravo zavisi od konkretnih okolnosti.³⁶ Međutim, fluidnost se ne izjednačava sa stalnim promenama. Uočljivo je da postoje određene predstave kolektivnog identiteta koje se održavaju na duže staze, „preživljavajući“ brojne političke promene, ali zadržavajući socijalnu sedimentiranost, kao znak postojanije svesti ljudi o tome ko su, šta rade i zašto to rade.³⁷

Treća odlika je da identitet nije dat već je *društveno konstruisan*. U studiji se navodi da nije lako uvek utvrditi „autorstvo“ identiteta, jer se oni stvaraju i menjaju kroz diskurse i socijalne prakse. U analizama ovog dela studije, Patrik Džekson i Kevin Dan ilustruju dominantni uticaj državnog aktera na oblikovanje diskursa nacionalnog identiteta, dok Douglas Blum podvlači ulogu nedržavnih aktera u procesu izgradnje identiteta. Zajednička poruka je da identiteti nisu konstruisani u vakuumu, već sa svešću i o predanjima iz nasleđa i o idejama za budućnost. Značajan uticaj imaju socijalna praksa i obezbeđena sredstva za izgradnju identiteta, naročito izabrani diskurzivni pristup, uloga namenjena medijima i korišćenje međunarodnih institucija.³⁸

Mnogostrukost je četvrta odlika identiteta, jer i pojedinci i kolektivi uvek imaju mnoštvo identiteta, a koji će i kada biti aktiviran zavisi od konkretne situacije. U analizama u ovom delu studije pažnju privlače dva kruga pitanja. Prvi se odnosi na dezintegraciju identiteta i obim ljudskih sloboda pod savremenim društvenim promenama, a u drugom

³⁵ Iver B. Neumann, „Deep Structure, Free-Floating Signifier, or Something in Between? Europe's Alterity in Putin's Russia“, in: *Identity and Global Politics...*, pp. 9-45.

³⁶ Jamie Freuh, „Studying Continuity and Change in South African Political Identity“; Samantha L. Arnold, „The Language of Respectability and the (Re)Constitution of Muslim Selves in Colonial Bengal“; in: *Identity and Global Politics...*, pp. 63-102.

³⁷ Siba N. Grovogui, „The Trouble with the *Evolues*: French Republicanism, Colonial Subjectivity and Identity“, in: *Identity and Global Politics...*, pp. 103-121.

³⁸ Kevin C. Dunn, „Narrating Identity: Constructing the Congo During the 1960 Crisis“; Douglas W. Blum, „Agency, State-Society Relation and Construction of National Identity: Case Studies from the Transcasian Region“; Patrick Thaddeus Jackson, „Whose Identity?: Rhetorical Commonplaces in 'American' Wartime Foreign Policy“; in: *Identity and Global Politics...* pp. 123-189.

se prihvata da interesi proističu iz identiteta, ali sugeriše da ne treba samo da identitet diktira praksu, već i da praksa može da nametne ideje oko kojih se identitet koncentriše u datim okolnostima.³⁹

Ako su ove četiri odlike identiteta uglavnom prihvaćene u savremenoj društvenoj teoriji, buduća teorijska određenja ovog pojma u mnogome će zavisiti od aktuelnih procesa globalizacije, na jednoj strani, i fragmentacije, na drugoj, koji post modernom subjektu omogućavaju mnoštvo identiteta. U vezi sa ovim Iver Nojman upozorava da „isti uslov koji omogućava identitetima da se umnožavaju... takođe je iskra koja pokreće na osporavanje mogućnosti višestrukih identiteta i onih koji se preklapaju, u korist veličanja grandioznih narativa koji esencijalizuju određeno sopstvo“.⁴⁰

Ovu tvrdnju Nojman iznosi u kontekstu osporavanja post strukturalističkih stavova da su identiteti instancije vezane za kontekst i da ne mogu biti stabilni. Tako Šantal Muf dovodi u pitanje svaku esencijalističku koncepciju identiteta i unapred isključuje svaki pokušaj da se definitivno definiše identitet ili objektivnost.⁴¹ Suprotno tome, Nojman ističe da takva sopstva svakako postoje kao ono što antropolozi nazivaju „narodnim modelima“, odnosno predstavljanjima koja su u opticaju u kulturama i koja omogućavaju članovima tih kultura da razumeju svoj svet.

Nojman ispravno ukazuje da napad Mufove na ideju evropskog sopstva koje nadilazi kontekst i njeno naglašavanje potrebe za hibridizovanim evropskim identitetom ima uverljivost samo zato:

„... što su pokušaji ispredanja priče o evropskom sopstvu koje nadilazi kontekst zasad tako nejadi. Jednom kada ove priče izbiju u prvi plan u evropskom diskursu, politička praksa Mufove može biti lako satrvana. O ovome svedoči i sam način na koji ona izbegava to pitanje ističući evropski identitet a ne, na primer francuski, o kojem u opticaju svakako *postoje* priče o sopstvu koje nadilazi kontekst i stoga bi, kada se radi o tom sopstvu, ono što preporučuje Mufova bilo manje ubedljivo“.⁴²

Dalje Nojman tvrdi da će, pre nego što dođe do situacije u kojoj će narativi koji esencijalizuju „na koncu izumreti“ zbog svoje nestabilnosti, oni pobediti one koji ne esencijalizuju. A opservacije o njihovoj ontološkoj nemogućnosti neće sprečiti da oni budu predstavljeni na politički delotvoran način. Dva su Nojmanova zaključka ovde bitna. Prvi je da se, na polju politike, delotvornost sopstvu mora dati onim što on naziva „kao da...“ pričom, koja će se o njemu pričati. I drugi, da je borba da se porekne nemogućnost posedovanja identiteta koji nadilazi kontekst ključni deo savremenog političkog života, a vitalnost i centralni značaj ovih borbi upravo su razlog koji bavljenje politikom identiteta čini vrednim truda.

Nojman to uverljivo potvrđuje primerom „Istoka“ koji nije više vezan za svoju geografsku referentnu tačku, već je postao opšti društveni marker u evropskom obrazovanju identiteta.

³⁹ Erin Manning, „Tango, Touch and Moving Multiplicities“; Zoe Wilson and David Black, „Foreign Policy and the Politics of Identity: Human Rights, Zimbabwe's 'Land Crisis', South Africa's 'Quiet Diplomacy'“; Marianne H. Marchand, „Mexican Identity Contested: Transnationalization of Political Economy and the Construction of Modernity“; in: *Identity and Global Politics...* pp. 191-235.

⁴⁰ Iver B. Nojman, *Upotrebe drugog...*, s. 234.

⁴¹ Chantal Mouffe, „For a Politics of Nomadic Identity“, in: *Travellers' Tales, Narratives of Home and Displacement*, eds. George Robertson and al., Routledge, London, pp. 105-113.

⁴² Isto, s. 236.

„Istok’ je zaista *drugo* Evrope i on se stalno reciklira u cilju predstavljanja evropskih identiteta. Pošto je ‘odsustvo istočnosti’ određujuća karakteristika ‘evropskih’ identiteta, nema koristi od priče o kraju raskola na liniji Istok-Zapad u evropskoj istoriji posle kraja Hladnog rata. Pitanje nije *da li* će se Istok upotrebljavati prilikom stvaranja novih evropskih identiteta, nego *kako* će se upotrebljavati“.⁴³

Potvrda ovih stavova su i najnovija zbivanja oko ukrajinske krize i mesta i uloge Rusije u ovom i širim procesima kontrole neuralgičnih tačaka evropske i globalne bezbednosti.

Nadnacionalni identitet

Integracioni procesi i globalizacija aktuelizovali su još jedan aspekt kolektivnog identiteta – regionalni ili teritorijalni identitet kao oblik nadnacionalnog identiteta. Entoni Smit navodi da su činioци regionalnog identiteta istorijska teritorija, zajednički mitovi i sećanja, zajednička masovna javna kultura, zakonska prava i dužnosti jednaki za sve pripadnike i zajednička ekonomija s teritorijalnom pripadnošću.⁴⁴

Regionalni identitet može da bude jedan od činilaca nacionalnog identiteta, ali i šire, konstitutivni element *izgradnje regiona*. Poseban doprinos ovoj analizi dali su teoretičari Kopenhaške škole studija bezbednosti Beri Buzan i Ole Vejver.⁴⁵ Oni regionalni bezbednosni kompleks definišu kao „set jedinica čiji su glavni procesi sekuritizacije i desekuritizacije toliko povezani da se njihovi bezbednosni problemi ne mogu razumeti odvojeno“,⁴⁶ ističući da je dinamika unutar jednog regionalnog bezbednosnog kompleksa intenzivnija nego ona između regionalnih bezbednosnih kompleksa.

Doprinos razmatranju izgradnje regiona učinio je Iver Nojman u analizi nastanka dva regiona, Severne i Centralne Evrope. On pored dva osnovna pristupa stvaranju regiona: unutrašnjeg pristupa *iznutra ka spolja* (koji je usredsređen na kulturne integracije) i spoljašnjeg pristupa *od spolja ka unutra* (koji je usredsređen na geopolitiku) predlaže i *pristup okrenut procesu izgradnje regiona*:

„Naš pristup je ponuđen kao ugao gledanja koji može obogatiti tekuću debatu postavljanjem pitanja o tome kako i zašto je postojanje datog regiona uopšte pretpostavljeno, pitanja o tome ko produžava njegovo postojanje i sa kojim namerama, i o tome kako oni koji proučavaju regione – uključujući i isključujući određena područja i narode iz datog regiona – svoje znanje stavljaju u službu njegovog daljeg trajanja i transformacije“.⁴⁷

Nojman naglašava da ovakav pristup predstavlja primenu perspektive *sopstvo-drugo* na problematiku kojom se bavi literatura o regionima i daje nekoliko važnih napomena kada je reč uopšte o izgradnji kolektivnih identiteta, ne samo regiona nego i nacije-države.

„Ako o realnosti države-nacije u prostoru svedoči njena teritorija, njena realnost u vremenu potvrđuje se ukoliko ona sebi pribavi istoriju... Kada je politička elita formulisala

⁴³ Isto, s. 229.

⁴⁴ Anthony Smith, *National Identity*, Penguin books, London, 1991, p. 14.

⁴⁵ Kopenhaška škola nastala je u okviru Kopenhaškog instituta za istraživanje mira, formiranog 1985. godine sa ciljem multidisciplinarnog istraživanja mira i bezbednosti.

⁴⁶ Barry Buzan, Ole Wæver, *Regions and Powers: The Structure of International Security*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, p. 491.

⁴⁷ Iver B. Nojman, *Upotrebe drugog...*, s. 138.

politički program koji se oslanja na postojanje nacije, uvek je moguće, s više ili manje poteškoća, iskonstruisati predistoriju za tu naciju i tako je otelotvoriti u vremenu kao i u prostoru. To se radi pomoću identifikacije mnoštva političkih veza, kulturnih sličnosti, obrazaca ekonomskih transakcija, i tako dalje, koji su relevantni za identitet date ljudske zajednice... Naravno, takav politički proces uvek će biti nametnut onom geografskom području koje je već po mnogo čemu heterogeno. Ovde je poenta jednostavno to da graditelji nacija politički obrađuju ove sličnosti i različitosti i da *ti politički akteri* odlučuju koje sličnosti ubuduće treba smatrati politički relevantnim, a koje ne⁴⁸.

Regioni su, po Nojmanu, uvek društvena konstrukcija, stvorena i određena političkim odnosima moći. Neimare regiona on vidi u političkim akterima koji se u procesu stvaranja regiona bore za dominaciju svog političkog projekta, čija je bitna karakteristika *da svoju državu stavljaju u centar regiona*. Pri tom granice regiona nisu određene geografskim, kulturnim ili geopolitičkim karakteristikama, već upravo političkim interesima onog graditelja regiona čija interpretacija ima dominaciju.⁴⁹

Za dalje objašnjenje stvaranja i mogućnosti izgradnje nadsacionalnog identiteta, posebno za tezu o *bezbednosnom faktoru* kao ključnom za zasnivanje nadsacionalnog identiteta, argumentovane stavove daje Furio Čeruti. Po njemu identitet je refleksivan i sastoji se od našeg znanja ili spoznaje. Polazeći od osećaja pripadanja, vezanosti, pojedinac gradi višeslojne kolektivne identitete, preko grupe i drugih socijalnih zajednica, etničke pripadnosti, naroda i nacije, do nadsacionalnih tvorevina. U tom razlikovanju već *etnička pripadnost* podrazumeva zajednicu zasnovanu na jeziku, običajima, kulturi, religiji, teritoriji, što danas dobija na značaju zbog buđenja etno nacionalizama koji prete da razgrade više oblike ostvarenog kolektiviteta. Nastanak *nacije* vezuje se za nastanak države i rezultat je političkog procesa, odnosno ima *političko značenje*. Ovu tvrdnju Čeruti potkrepljuje mišljenjem Entoni Smita koji tvrdi:

“Sve dok odvajamo naciju od države, odričući na taj način naciji političko značenje, vraćamo (se) u pred moderno doba, jer je podudaranje nacije i države važno postignuće modernog doba”.⁵⁰

Nacija je, dakle, smeštena u politički oblik „zamišljene zajednice“, što ne znači da nema korene u navedenim karakteristikama etničkih obeležja, ali, kako objašnjava Čeruti:

„Svaka društvena grupa izvan sela ili ulice je „imaginarna grupa“. Ali njihov identitet nije ni prirodni (antropološki) ni istorijski organizam, već radije veštačka tvorevina, koja kao svaka druga veštačka tvorevina može biti u principu napuštena ili zamenjena nekom novom”.⁵¹

U prilog ovome ide i mišljenje Ivera Nojmana da „to što je neka država-nacija iskonstruisana na osnovu istorijskog materijala koji nikada nije postojao ili iz materijala sumnjive relevantnosti, ne mora neizostavno umanjiti realnost te države-nacije ako je ona vezana za određenu teritoriju”.⁵²

⁴⁸ Isto, s. 136.

⁴⁹ Isto, str. 163-181.

⁵⁰ Anthony Smith, „The Supersession of Nationalism?“, *International Journal of Comparative Sociology*, 1-2, 1990, pp. 1-31.

⁵¹ Furio Čeruti, „Može li postojati nadsacionalni identitet“, *Politička misao*, Zagreb, 1/1993, s. 151.

⁵² Iver. B. Nojman, *Upotrebe drugog...*, s. 136.

Politički proces izgradnje država-nacija pre se odvija na nacionalnom i međunarodnom planu, smatra Čeruti, pa onda na planu razvijanja socijalnih i psiholoških potreba pojedinaca za takvim kolektivom.

„Imajući na umu ovaj odnos, u stanju smo da bolje razumemo jedno od temeljnih obeležja nacionalnog identiteta, koje je posebno izraženo u njegovoj nacionalističkoj verziji: suprotstavljanje drugim nacijama, preovlađujući trend u definisanju naše istovetnosti kroz suprotstavljanje drugima“.⁵³

Iz takvog predstavljanja nesigurne pozicije države u međunarodnom sistemu lakše je bilo razviti osećaj nesigurnosti i ugroženosti pojedinca, njegovu sociopsihološku atomizaciju i otuđenje, tako da se onda lakše odazivao na, kako je Čeruti naziva, masovnu mobilizaciju pod okrilje države-nacije.

Dalji proces izgradnje identiteta ide na nadnacionalni nivo i Čeruti navodi četiri elementa od kojih se taj identitet sastoji. To su *međuzavisnost, normativni univerzalizam ljudskih prava, globalni izazovi i svetski poredak*. Iz ovih elemenata on izvlači glavnu tezu, a to je da globalna pitanja, pre svega nuklearna pretnja i niz novih globalnih izazova (ekologija, biotehnologija, prenaseljenost, glad) pružaju čovečanstvu identitet zasnovan na *izazovu (ili riziku) i strahu*.

Čeruti tako dolazi do *bezbednosnog faktora kao ključnog za zasnivanje nadnacionalnog identiteta*, videvši izlaz u saradnji, jer se samo tako možemo nadati dobitku. Zapravo, prekretnica je, kako on naglašava, treći element njegove ideje nadnacionalnog identiteta – *globalni izazovi*, „jer može sve ostale elemente sjediniti u tesno isprepletenu strukturu. On pruža nespornu sponu ljudima prisiljenim da deluju u skladu s drugima, ali ujedno pruža i jednu od onih emocionalnih veza – strahovanja zajedno i slično - čije nepostojanje se obično upotrebljava kao argument protiv svih vrsta zajednice iznad one nacionalne“.⁵⁴

Ovaj pregled literature o savremenim poimanjima identiteta, pojedinačnog i kolektivnog i nacionalnog i nadnacionalnog, posebno njihovog odnosa, uvodi nas u razmatranje identiteta u nauci o međunarodnim odnosima i studijama bezbednosti, gde je ključ razumevanja procesa njegovog konstituisanja odnos koji ima sa pojmom i praksom bezbednosti.

Identitet u nauci o međunarodnim odnosima i studijama bezbednosti

Posle preovladavanja liberalizma (između Prvog i Drugog svetskog rata) i realizma (posle Drugog svetskog rata) u nauci o međunarodnim odnosima, kojima identitet nije bio u fokusu razmatranja, od kraja osamdesetih godina prošlog veka, posebno posle završetka Hladnog rata, naglo raste interesovanje za identitet, proces njegovog konstituisanja, uticaj na bezbednosne prakse i odnos između identiteta i bezbednosti.

⁵³ Furio Čeruti, „Može li postojati nadnacionalni identitet“, s. 152.

⁵⁴ Isto, s. 156.

Prva katedra za izučavanje međunarodnih odnosa kao naučne oblasti osnovana je 1919. godine na Univerzitetu Aberistvit u Velsu. Tokom čitavog perioda između dva svetska rata ovu disciplinu obeležio je liberalizam, sa snažnim uverenjem da kolektivna bezbednost, oličena u Društvu naroda (osnovanom 1921. godine), može održati mir posle strašnog ratnog iskustva. S obzirom da Društvo naroda to nije uspeo, već je svet ušao u još strašniji Drugi svetski rat, dugi period posle njegovog završetka obeležen je dominacijom realizma i razvijanjem studija bezbednosti, kojima se bave i civilni stručnjaci, a koje izučavaju i vojne i civilne aspekte nacionalne odbrane.

Krupne promene u međunarodnim odnosima donosi razvoj nuklearnog naoružanja, ali s tim raste i svest o ugroženosti čitavog čovečanstva. U teoriji se pojavljuju nove škole koje različito tumače složenu stvarnost, uvode nove i sve brojnije subjekte međudržavnih odnosa i oblikuje globalno društvo u nastajanju. Posebno su kraj Hladnog rata i izmenjena priroda bezbednosnih pretnji, ubrzali ove promene i uslovlili potrebu razvijanja novih pristupa bezbednosti.⁵⁵

Među pojmovima koji dobijaju na aktuelnosti u nauci o međunarodnim odnosima je i identitet. Iver Nojman uočava veliku razliku koja se u pogledu interesovanja za ovaj pojam dogodila za samo jednu deceniju. Za razliku od početka osamdesetih godina, već početkom devedesetih godina prošlog veka on primećuje „kako o tom pitanju, kao pečurke posle kiše, nastaje jedna mala zbirka literature iz oblasti međunarodnih odnosa“.⁵⁶

Posebno su bujanje etnonacionalizama sa separatističkim ambicijama (počev od rata u Jugoslaviji, ali sve više i u drugim evropskim zemljama), kao i narastanje verskih ekstremizama sa preduzimanjem terorističkih akata, u centar interesovanja nauke o međunarodnim odnosima i studija bezbednosti uveli kolektivni identitet.

U tumačenju promena međunarodne stvarnosti, za razliku od tradicionalnih pravaca, uverljivija tumačenja ponudio je novi plodotvorni pravac u nauci o međunarodnim odnosima – *socijalni konstruktivizam*. Njegov najuticajniji predstavnik, Aleksandar Vent smatra da distribucija materijalnih sposobnosti nije ta koja određuje strukturu međunarodnog sistema, već je to prevashodno distribucija ideja, normi, vrednosti i identiteta, koji konstituišu nacionalne interese i odnose moći.⁵⁷

Za dalju aktuelizaciju pojma identiteta zaslužni su *poststrukturalisti*, koji ističu da su ideje ključne za razumevanje međunarodne bezbednosti. Težište stavljaju na diskurs, odnosno jezik o bezbednosti, koji je srž problema međunarodnih odnosa, smatrajući da ne postoji čvrsta osnova na kojoj je moguće graditi znanje i naučnu teoriju. Teorija je po njima samo ideologija i zato nastoje da dekonstruišu diskurse moći i sile i da ih zamene kooperativnim diskursom zajednice, kako bi globalna politika postala manje ratoborna.⁵⁸

⁵⁵ Dragan R. Simić, *Nauka o bezbednosti*, JP „Službeni list SRJ“, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002, str. 83-101.

⁵⁶ Iver B. Nojman, *Upotrebe drugog...*, s. 40. Kao prvu studiju koja u razmatranje međunarodnih odnosa uvodi identitetske pojmove *sopstvo* i *drugost*, Nojman izdvaja delo književnog kritičara bugarskog porekla Cvetana Todorova, *Osvajanje Amerike, pitanje drugog*, objavljeno 1982. godine, koje se u celini bavi pitanjima svetske politike. To je analiza prvog susreta između španskih osvajača i američkih Indijanaca, ustvari analiza otkrića *drugosti*, koja se, po Todorovu, može pronaći i unutar sebe, ali, po njemu, značaj ima spoljna, kolektivna drugost. (*Upotrebe drugog...*, s. 41).

⁵⁷ Aleksandar Vent, *Društvena teorija međunarodne politike*, s. 201.

⁵⁸ Filip Ejodus, *Međunarodna bezbednost: Teorije, sektori i nivoi*, „Službeni glasnik“ i Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2012, str. 98-99.

Glavna tema poststrukturalista je odnos bezbednosti i moći, koji Dejvid Kembel, u svom radu *Pisanje bezbednosti* iz 1992. godine, analizira na uzajamnom konstituisanju nacionalne bezbednosti i nacionalnog identiteta SAD. Po njemu, spoljna i bezbednosna politika, kroz reprezentaciju pretećih *drugosti*, proizvode državni identitet. Diskurs o bezbednosnim pretnjama konstituiše odnose *sopstva* i *drugoga*, tako da je tumačenje sovjetske pretnje u američkoj spoljnoj politici tokom Hladnog rata konstituisalo američki identitet i legitimitet političkog poretka u SAD, ali i šire u zapadnom svetu. Kembel tvrdi da je čitav Hladni rat predstavljao proces reprodukcije američkog identiteta, tako da je gubitak tog *radikalnog drugog*, završetkom Hladnog rata, ozbiljno uzdrmao američki nacionalni identitet, a spoljna politika je u potrazi za novim identitetom nove neprijatelje našla u ratu protiv droge, borbe protiv ilegalne migracije i globalnog rata protiv terorizma.⁵⁹

Posebno uticajne radove sa konstruktivističkih i poststrukturalističkih pozicija, koji u centru pažnje imaju identitet, dao je Iver Nojman, koji izdvaja četiri pristupa u izučavanju identiteta u socijalnoj teoriji: *etnografski*, *psihološki*, *kontinentalno-filozofski* i *dijaloški*, koji on naziva „istočno skretanje“.

„Dok su prva tri pravca institucionalizovane forme stvaranja znanja, četvrti se odvija na marginama akademskog sveta... Te delatnosti su marginalne zato što, izopštene iz centara akademskih disciplina, bujaju na onim prostorima gde se discipline preklapaju: zato što ih karakteriše dvoglasje na koje se nailazi u sredinama izbeglih i prognanih, kao i zato što dovode u pitanje samu mogućnost postojanja centara i neospornost u stvaranju znanja. One su, ustvari, na marginama akademskog, nacionalnog i političkog arhiviranja modernosti. Međutim, možda baš iz tog razloga, to takoreći podzemno teorijsko promišljanje koje čini ovaj pravac, preovladalo je u poslednjih trideset godina i u ostala tri pravca i dokazalo se kao glavni katalizator promene“.⁶⁰

Objašnjavajući prva tri pravca, Nojman navodi da „*etnografski pravac* slede naučnici iz oblasti međunarodnih odnosa koji se bave nacionalizmom i zato bi se za njih moglo reći da su takoreći najbliži žili kucavici“. U *psihološkom pravcu*, osnovna oblast socijalne psihologije je funkcionisanje granice između „nas“ i „njih“, što je, tokom XX veka, iznedrilo etno centrizam i razne srodne fenomene. Pravac *evropske kontinentalne filozofije*, po Nojmanu, glavni je put modernosti i „popločan je marksističkom dijalektikom“, gde su *sopstvo* i *drugo* sirovine za mogući dijalektički *Aufhebung* (uzdizanje) u ime razuma i progressa.⁶¹

Suštinska odlika četvrtog, *dijaloškog pravca*, „istočnog skretanja“ kako ga Nojman naziva, jeste što raskida sa dijalektičkim pristupom, po kome suvereno sopstvo ulazi u odnos sa suverenim drugim. Marksovo dijalektičko shvatanje identiteta podrazumeva da prevladavanjem tog sukoba dolazi do sinteze, a novi kvalitet se ostvaruje asimilacijom. Međutim, Nojman prednost daje dijaloškom odnosu.

Dijalogizam u najmanju ruku može biti početna tačka proučavanja nastanka kolektivnog identiteta, tvrdi Nojman, a *polazište dijaloškog pristupa u izučavanju identiteta je da je drugost epistemološka neophodnost sopstva*.

On izdvaja četvoricu autora koji su se opredelili za ovaj put: Georga Zimela, Karla Šmita, Fridriha Ničea i Mihaila Bahtina.

⁵⁹ David Campbell, *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1992. (Nav. prema: Filip Ejduš, *Međunarodna bezbednost...*, s. 100).

⁶⁰ Iver B. Nojman, *Upotrebe drugog...*, s. 24.

⁶¹ Isto, str. 24-30.

„Dok je Zimel pažnju usmerio ka margini *sopstva* i *drugog*, a Šmit sveo politiku na čin pravljenja razlike među njima, veliki doprinos Fridriha Ničea jeste to što je počeo da razlaže ove kategorije. Niče je naglašavao da se ne radi o jednostavnom prikazivanju sveta ljudskim bićima, već da se svet oblikuje kroz čin saznavanja. Ovo znanje ne može počivati na bilo kakvom čvrstom temelju, tako da *sopstvo* zna *drugog* i sve ostalo samo kao niz promenljivih perspektiva, a ne kao temeljnu činjenicu. Naravno, znanje pravi *sopstvo*, a ne obrnuto... Ako je najupečatljivija osobina ove trojice to što oni manje-više raskidaju sa dijalektičkim poimanjem nekusa *sopstvo-drugog*, četvrtom od njih je ostavljeno da iznese jednu zaokruženu alternativu tom poimanju.“⁶²

Mihailu Bahtinu on pripisuje zasluge za prevladavanje „epistemološke svesti“ ili „epistemologizma“ u filozofskom promišljanju o *sopstvu*, koji reifikuje (postvaruje) svesno i suvereno *sopstvo*, potpuno odsečeno od svesti *drugog*.

„Ono što nije u redu kod tog epistemologizma jeste tačno to odsustvo *drugog*. Bez *drugog*, insistirao je Bahtin, subjekt ustvari ne može znati ni sebe ni svet zato što se značenje stvari u diskursu, tamo gde se svesti susreću. Suprotno onome što se već dogodilo u evropskom kontinentalnom filozofskom pravcu, Bahtin je, tako, početkom druge decenije XX veka već utvrdio da *drugog* ima status kako epistemološke tako i ontološke neophodnosti.“⁶³

Ubrzane promene posle završetka Hladnog rata, skretanje pažnje na kulturne osobenosti i značaj koje ideje mogu imati u oblikovanju stvarnosti, a posebno nove bezbednosne pretnje koje su dolazile od probuđenih nacionalizama i verskih ekstremizama, okrenule su i tradicionalne pristupe međunarodnim odnosima, realizam i liberalizam, ka interesovanju za pojam identiteta, koji je zapravo bio u srži novih pojava i problema. Etničke grupe i nacije, kultura i ideje, nastajanje i oblikovanje kolektivnog identiteta, mogući sukobi i karakter tih sukoba, teme su novih istraživanja.

Izuzetno interesovanje ne samo u stručnoj već i u široj javnosti, koje ne prestaje ni danas, pobudio je članak Semjuela Hantingtona „Sukob civilizacija“ u časopisu *Foreign Affairs*, 1993. godine, a kasnije i obimna studija o toj temi, čija je osnovna teza da će dotadašnje nadmetanje velikih sila zameniti odmeravanje i sukob civilizacija. Hantington posle Hladnog rata uočava devet civilizacija, a osnovna karakteristika je da je bezbednosna dinamika između njih znatno veća nego unutar njih.⁶⁴

Naročito je Kopenhaška škola doprinela aktuelizaciji pojma identiteta i njegovom uvođenju u žižu teorijskih razmatranja. Predmet *socijalne bezbednosti*, jednog od glavnih koncepata koje su u studije bezbednosti uveli autori ove škole, jeste upravo identitet. Socijalna bezbednost deo je šireg pristupa bezbednosti za koji su se zalagali autori Kopenhaške škole, koji analitički okvir za izučavanje promenjene stvarnosti posle Hladnog rata, sa državocentričnog i vojnog pristupa, proširuje na vojni, politički, ekonomski, ekološki i socijalni sektor bezbednosti.⁶⁵

⁶² Isto, s. 32.

⁶³ Isto, str. 32-33.

⁶⁴ Samuel Hantington, *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, Romanov, Banjaluka, 2000.

⁶⁵ Barry Buzan, Ole Wæver and Jaap de Wilde, *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner Publishers, London, 1998.

Beri Buzan, koji je sa Ole Vejverom i drugim autorima razvio ovaj koncept tokom devedesetih godina, socijalnu bezbednost definiše kao „održiv razvoj tradicionalnih obrazaca jezika, kulture, religijskih i nacionalnih identiteta kao i običaja države“.⁶⁶ Po Vejveru, socijalna bezbednost predstavlja „odbranu identiteta od opaženih pretnji, ili još preciznije, odbranu zajednice od opaženih pretnji po svoju bezbednost“.⁶⁷ Referentni objekat sektora socijalne bezbednosti je kolektivni identitet, sa pojedinim aspektima kao što su etnički, nacionalni i religijski kao najugroženiji u promenjenoj stvarnosti posle Hladnog rata.

Autori socijalne bezbednosti su pred kritikama da reifikuju (postvaruju) identitetske odlike jednog društva, posmatrajući ih kao društvene činjenice, a ne „identitetski diskurs koji upotrebljavaju političke elite“ (Bil Meksvini), predložili jedno zanimljivo metodološko pomirenje između konstruktivističkog i objektivističkog pristupa. Identitet se može posmatrati kao socijalni konstrukt koji postaje socijalno sedimentiran, legitimni referentni objekat bezbednosti za političke i bezbednosne elite jednog društva.⁶⁸ Time se objašnjava relativna trajnost pojedinih identitetskih odlika, koje u dužem periodu ostaju vrednost sa očuvanim značenjem u istorijskom narativu.

Zaključak

Pojedinačni identitet gradi se spoznajom sebe i u odnosu sa okruženjem, kroz odnos prema drugima i njihov odnos prema sebi. U toj interakciji nastaju razni oblici kolektivnog identiteta, od porodice i drugih nivoa grupe pripadnosti, do viših nivoa kao što su kulturni, verski, etnički, politički, nacionalni identitet.

U osnovi konstituisanja nacionalnog i nadnacionalnog identiteta su bezbednost i politika, odnosno *bezbednosna politika* koja konstituiše *kolektivni identitet*. Istovremeno je taj dostignuti nivo kolektivnog identiteta polazište za dalju dogradnju bezbednosne politike, prema promenama u okruženju i percepciji bezbednosnih pretnji.

U ovom odnosu dodatno je izazovan pristup koji razmatra odnos nacionalnog i nadnacionalnog identiteta, s obzirom da države zadržavaju dominantan uticaj na strukturu međunarodnih odnosa i promene u njoj. Utoliko više ako se ima u vidu paralelan proces porasta dezintegracionih faktora koji jačaju nacionalni identitet, ističu tradicionalne predstave o istorijskom nasleđu, kulturološkim obeležjima, jezičkim osobenostima i slično. Dezintegracioni procesi idu i dalje, razgrađujući nacionalne identitete zbog bujanja etnonacionalizama i zahteva za političkom i teritorijalnom autonomijom. To dodatno dinamizira odnos nacionalnog i nadnacionalnog, tako da su političkim elitama potrebni snažni argumenti kako bi nadnacionalne identitetske karakteristike odnele prevagu. U tome presudan značaj ima bezbednosni diskurs, jer snaži integrativne procese zajednice i razvija osećaj kolektivnog identiteta.⁶⁹

⁶⁶ Barry Buzan, *States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Harvester Wheatsheaf, London, 1991, pp. 122-123.

⁶⁷ Ole Wæver, „The Changing Agenda of Societal security“, in: *Globalization and Environmental Challenges, Reconceptualizing Security in the 21st Century*, Springer, Heidelberg, 2008, p. 581.

⁶⁸ Barry Buzan and Ole Wæver, „Slippery Contradictory? Sociologically Untenable? The Copenhagen School Replies“, *Review of International Studies*, 2/1997, p. 243.

⁶⁹ Ilustrativan primer je konstrukcija identiteta NATO, koji se temelji na zajedničkim odlikama nacionalnih identiteta država Zapadne Evrope i Severne Amerike (istorijska vezanost, verska, kulturna, politička i ekonom-

I dok se u nekim drugim integrativnim procesima, kakav je na primer Evropska unija, formiranje nadnacionalnog kolektivnog identiteta odvija uz jaka osećanja građana da pripadaju svojoj naciji i da se poistovećuju sa osobenostima nacionalnog identiteta, u bezbednosnim integrativnim procesima taj proces ide lakše, u meri koliko je, na jednoj strani, strah za opstanak jači, a na drugoj strani, garancije bezbednosti veće. Tako se u razvijanim bezbednosnim zajednicama, upravo u oblasti u kojoj je postojalo stalno nepoverenje i pretnje *drugog*, razvija saradnja koja prevazilazi bezbednosnu dilemu i stvara čvrste veze među državama i građanima. Oni se identifikuju sa vrednostima i idejama koje ovoj saradnji daju nova značenja, novi kolektivni identitet, prevazilazeći uže identitetske odlike zasnovane na etničkoj i nacionalnoj pripadnosti.⁷⁰

Sa aspekta i teorije i prakse presudnu ulogu u ovoj identifikaciji ima politički uticaj. Identitet se konstituše u socijalnom okruženju pod političkim uticajem koga određuju moć i interesi najpre političkih elita, ali i drugih činilaca koji mogu da utiču na društvene procese, od međunarodnih organizacija do uticajnih pojedinaca.

Nadnacionalnost identiteta podstiču i aktuelni procesi globalizacije, kroz delovanje međunarodnih organizacija i nevladinih organizacija, transnacionalnih kompanija i brojnih društvenih činilaca koji svojim uticajem prevazilaze nacionalne granice. To se reflektuje na identitet pojedinca, jer države, odnosno vladajuće političke elite, u delovanju pomenu-tih činilaca dobijaju ozbiljnu konkurenciju u „nametanju“ identiteta. Fragmentacija identiteta na jednoj strani i globalni uticaj na drugoj, koji unifikuje obrasce mišljenja i življenja, odlika su savremenog procesa konstituisanja identiteta, koji zadržava socijalnu uslovljenost ali sa mogućnošću pojačanog individualizma.

Jačanju i fragmentarnosti i globalizacije pogoduje slabljenje države, koja sa umanjeno-m socijalnom funkcijom ne pruža više dovoljan okvir za čvrst nacionalni identitet svojih građana. Destabilizovani identitet pojedinca gura ga u čvršće okvire gde nalazi svoje utočište i uporište. Na taj način jačaju i desničarska opredeljenja i organizacije, verski fundamentalizam, nacionalizam, što sa stanovišta identiteta kao neminovnog odnosa prema drugom, otvara prostor za stvaranje neprijateljskog okruženja, u kome se gube poverenje i sigurnost.

Ove pojave danas imaju planetarni karakter, ali im se efikasnije suprotstavljaju društvene zajednice koje smanjuju isključivost i društvenu polarizaciju, a razvijaju uzajamno poverenje svojih građana i poverenje u samu zajednicu, s kojom se pojedinci lakše identifikuju u nastojanjima da se društvene veze i zajedničke tekovine očuvaju i unaprede.

ska tradicija) i njihovoj suprotstavljenosti *pretećoj drugosti* socijalističkog, pretežno slovenskog i pravoslavnog Istoka. Uzajamna bezbednosna pretnja i nepomirljive ideološke razlike bile su suštinski i dovoljan razlog za stvaranje i održavanje atmosfere Hladnog rata, u kome su dve suprotstavljene strane gradile nadnacionalne kolektivne identitete utemeljene na osećaju bezbednosne ugroženosti i političke nepomirljivosti.

⁷⁰ Cvetan Todorov u studiji „Strah od varvara – S one strane sudara civilizacija“ (2. izdanje, „Karpos“, Loznica, 2014, s.14), navodi *strah* kao osnovno određenje koje države Zapada imaju pred pretnjama koje im dolaze od ostatka sveta. „Zapadne zemlje imaju pravo da se brane od svake agresije i svakog nasrtaja na vrednosti koje su odabrale da na njima zasnuju svoje demokratske režime... No u interesu im je da se ne daju uvući u nesrazmernu reakciju, preteranu i nepravličnu, jer ona vodi ishodima suprotnim od željenih... Strah postaje opasnost za one koji ga osećaju, i zato mu ne treba dopustiti da igra ulogu preovlađujuće strasti... Strah od varvara je ono što može da nas učini varvarima. A zlo koje koje ćemo učiniti prevazilazi ono kog smo se u početku plašili. Totalitarizmi su se predstavljali kao način da se buržoasko društvo izleći od svojih mana; a stvorili su svet opasniji od onog protiv kog su se borili“.

Upravo zbog poverenja, tačnije njegovog nedostatka, Dominik Mojsi tvrdi da strah od drugih upravlja Amerikom i Evropom i daje sledeće poređenje.

„U doba Hladnog rata nije bilo nikakvog razloga da se pitamo ko smo. Odgovor je bio očigledan na svakoj geografskoj mapi na kojoj su jasno prikazana dva suprotstavljena sistema koji između sebe dele zemljinu kuglu. Ali u svetu bez granica koji se stalno menja, to pitanje ima veliki značaj. Identitet je usko povezan s poverenjem, a poverenje, ili nedostatak njega, izražava se emocijama, posebno kroz strah, nadu i poniženje... koje su povezane s pojmom *poverenja*, a poverenje predstavlja odlučujući faktor u načinu na koji nacije i narodi odgovaraju na izazove s kojima su suočeni, kao i kako se odnose jedni prema drugima”.⁷¹

U ovim upozorenjima može se prepoznati i opasnost od dvostruke uloge koju SAD i NATO imaju u savremenom svetu. Oni ostaju čuvar i garant zapadne civilizacije, ali njihovo globalno delovanje donosi često suprotne efekte, otvaranje novih kriznih žarišta, destabilizaciju regionalnih prilika, ratove, opštu nesigurnost ljudi, migracije, pojačana teroristička delovanja...

Od čuvara jednog sveta, SAD i NATO postaju izvor nestabilnosti čitavog sveta. „Širenje demokratije” i rešavanje kriza u pojedinim operacijama doveli su do teškog narušavanja izgrađenih međunarodnih odnosa i međunarodnog prava, ogromnog broja žrtava i materijalnog razaranja na područjima gde su akcije preduzete (Irak, Avganistan, Libija, Sirija). Što je najgore ne vide se izgledna rešenja za uspeh preduzetih intervencija, što pred NATO stavlja ozbiljan zadatak dogradnje političkih i civilnih mehanizama rešavanja postkonfliktne rekonstrukcije urušenih zajednica. Ono što je navodno trebalo popraviti, sada je uništeno, uz patnje raseljenog naroda bez jasnog nagoveštaja njihove bolje budućnosti.

Moralni stav, ako uopšte ima težinu u međunarodnim odnosima, obavezuje „graditelje” da moraju odgovornije i efikasnije delovati, kako rušenje ne bi ostalo trajna poruka njihove misije s početka XXI veka.

Literatura

- [1] Аристотел, *Метафизика*, Paideia, Београд, 2007.
- [2] Аристотел, *Политика*, БИГЗ, Београд, 2003.
- [3] Barth, Fredrik, *Introduction to Ethnic Groups and Boundaries*, Norwegian University Press, Oslo, 1969.
- [4] Бжежински, Збигњев, *Америка – Кина и судбина света (Стратешка визија)*, „Албатрос плус“, Факултет безбедности, Београд, 2013.
- [5] Buzan, Barry, *States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Harvester Wheatsheaf, London, 1991.
- [6] Buzan, Barry, *People, States and Fear: The International Security Problem in International Relations*, Wheatsheaf, Birghton, 1983.
- [7] Buzan, Barry and Wæver, Ole, *Regions and Powers: The Structure of International Security*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- [8] Buzan, Barry and Wæver, Ole, „Slippery Contradictory? Sociologically Untenable? The Copenhagen School Replies“, *Review of International Studies*, 2/1997.

⁷¹ Dominik Mojsi, *Geopolitika emocija*, CLIO, Beograd, 2012, str. 19-26.

- [9] Buzan, Barry, Wæver Ole and Wilde, Jaap de, *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner Publishers, London, 1998.
- [10] Wæver, Ole, „The Changing Agenda of Societal security“, in: *Globalization and Environmental Challenges, Reconceptualizing Security in the 21st Century*, Springer, Heidelberg, 2008.
- [11] Вент, Александар, *Друштвена теорија међународне политике*, Факултет политичких наука, Београд, 2014.
- [12] Вико, Ђанбатиста, *Начела нове знаности, О заједничкој природи нација*, Напријед, Загреб, 1982.
- [13] Giddens, Anthony, *Modernity and Self Identity*, Polity Press, Cambridge, 1991.
- [14] Декарт, Рене, *Расправа о методи, Основи филозофије*, Матица Хрватска, Загреб, 1951.
- [15] Ђурић, Јелена, *Глобални процеси и преображај идентитета*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Албатрос плус, Београд, 2012.
- [16] Ејдус, Филип, „Опасне везе – теорија секуритизације и шмитовско наслеђе“, *Безбедност Западног Балкана*, бр. 13, 2009.
- [17] Ејдус, Филип, *Међународна безбедност: Теорије, сектори и нивои*, „Службени гласник“ и Београдски центар за безбедносну политику, Београд, 2012.
- [18] *Identity and Global Politics – Empirical and Theoretical Elaborations*, (eds. Patricia M. Goff and Kevin C. Dunn), Palgrave Macmillan, New York, 2004.
- [19] Лок, Џон, *Оглед о људском разуму*, I-II, Култура, Београд, 1962.
- [20] Митровић, Љубиша, *Социологија*, Институт за политичке студије, Београд, 2003.
- [21] Мојси, Доминик, *Геополитика емоција*, CLIO, Београд, 2012.
- [22] Mouffe, Chantal, „For a Politics of Nomadic Identity“, in: *Travellers' Tales, Narratives of Home and Displacement*, eds. George Robertson and al., Routledge, London.
- [23] Нојман, Ивер, *Употребе другог: „Исток“ у формирању европских идентитета*, „Службени гласник“ и Београдски центар за безбедносну политику, 2011.
- [24] Платон, *Државник*, Плато, Београд, 2000.
- [25] Симић, Драган Р., *Наука о безбедности*, ЈП „Службени лист СРЈ“, Факултет политичких наука, Београд, 2002.
- [26] Смит, Ентони, *Национални идентитет*, Београд, 1989.
- [27] Smith, Anthony, *National Identity*, Penguin books, London, 1991.
- [28] Smith, Anthony, „The Supersession of Nationalism?“, *International Journal of Comparative Sociology*, 1-2, 1990.
- [29] Спасић, Ивана, *Социологија свакодневног живота*, Завод за уџбенике, Београд, 2004.
- [30] Стојадиновић, Миша, „Изазови формирања идентитета у савременом друштву“, *Политичка ревија*, 3/2011.
- [31] Суцх, Јан, „Национални идентитет наспрам европског идентитета“, *Политичка мисао*, бр. 4/2000.
- [32] Schmitt, Carl, *The Concept of the Political*, University of Chicago Press, Chicago, 2007.
- [33] Тијес, Ан-Мари, „Културна производња европских нација“, у: Катрин Халперн и Жан-Клод Руано-Борбалан (ур.), *Идентитет(и): појединац, група, друштво*, CLIO, Београд, 2009.
- [34] Тодоров, Цветан, *Страх од варвара – С оне стране судара цивилизација*, 2. издање, „Карпос“, Лозница, 2014.
- [35] Ђерути, Фурио, „Може ли постојати наднационални идентитет“, *Политичка мисао*, Загреб, 1/1993.

[36] Формозо, Бернар, „Расправе о етницитету“, у: Катрин Халперн и Жан-Клод Руано-Борбалан (ур.), *Идентитет(и): појединац, група, друштво*, CLIO, Београд, 2009.

[37] Freud, Sigmund, *Group Psychology and the Analysis of the Ego*, Hogarth Press, London, 1949.

[38] Хантингтон, Самјуел, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД, Подгорица, Романов, Бањалука, 2000.

[39] Harvey, David, *The Condition of Postmodernity: An enquiry, into the Origins of Cultural Change*, MA: Blackwell, Cambridge, 1990.

[40] Хегел, Георг Вилхелм Фридрих, *Феноменологија духа*, БИГЗ, Београд, 1986.

[41] Хјум, Дејвид, *Расправа о људској природи*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1983.

[42] Џенкинс, Ричард, *Етницитет у новом кључу*, „Библиотека XX век“, Београд, 2001.

PRIVATNE VOJNE I BEZBEDNOSNE KOMPANIJE – ZAKONSKE, MORALNE I DRUŠTVENE IMPLIKACIJE

Nenad Milošević i Jadranko Jukić
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija

Od početka prvobitne razmene, ljudi su menjali ono što poseduju za ono što im nedostaje. Sa pojavom prometa usluga, kao roba se javila „sposobnost“ kao kurentno dobro na tržištu. Bogati i moćni su plaćali sposobnost, tj koristili usluge drugih ljudi u bilo koje svrhe. Ratničke sposobnosti su među prvim uslugama našle svoju organizovanu i plaćenu primenu. Još u starom veku, vladaoci su svoju vojnu moć uvećavali najamnicima. Isprva su unajmljivani samostalni najamnici, a kasnije i čitave družine takvih pojedinaca, koje su vrlo brzo prerasle u organizovane najamničke vojne jedinice. Procesom društvene evolucije, takve jedinice ili udruženja, do danas su postale moderne, efikasne i visokoprofitabilne kompanije.

Prema statističkim podacima, oko 70% ljudske populacije živi u konfliktom okruženju, a oko 526.000 ljudi godišnje umre usled oružanog nasilja. Porast nesigurnosti, potreba za zaštitom dobara, nepoverenje u državne institucije, rast urbanizacije i strah od kriminala i terora dodatno pospešuju razvoj delatnosti privatnih vojnih i sigurnosnih kompanija. Međutim, ukoliko analiziramo način njihovog angažovanja, posledice i uticaj na okruženje u kome se angažuju, zaključićemo da ima puno prostora za unapređenje legislativnih normi kojima se reguliše njihovo poslovanje.

Ključne reči: *identitet, bezbednost, bezbednosna zajednica, globalizacija, fragmentacija*

Uvod

Postojanje privatnih vojnih kompanija (PVK) više nije mit ili imaginarna teorija zaveze, kako je ranije egzistiralo u svesti prosečnog građanina tokom 20. veka, već je potvrđena činjenica. Sve intenzivnije aktivnosti i uticaj ovakvih kompanija, tokom poslednjih nekoliko decenija, potpuno opravdavaju široko polje istraživanja, kako o profilima angažovanih „specijalista“ (vojni analitičari, eksperti za međunarodne odnose, političari), tako i njihovoj mogućnosti da utiču, u opštem smislu i na javno mnjenje.

Pod terminom „Privatne vojne i sigurnosne kompanije“ (ili PMSC – Private Military Security Companies, kao najrasprostranjeniji međunarodni termin) možemo smatrati poslovni subjekat koji pruža sveobuhvatan niz usluga iz oblasti vojne službe, obezbeđujući strukturu, organizaciju i podelu odgovornosti na način kako se to odvija u uobičajenom biznis –

okruženju. Njihovo delovanje ne odvija se isključivo unutar okruženja u kojima vladaju ratni uslovi, već se u većoj meri vezan sa geografskim područjima na kojima se odvijaju sukobi, dok se samo mali deo njihovog delovanja povremeno odvija u ratnim okruženjima. Njihove usluge najčešće koriste vlade država, ali vrlo često i druge grupe (državne ili međunarodne organizacije, interesne grupe, kriminalni karteli i dr) ili privatna lica.

Cilj ovog rada je da predstavi istorijat i evoluciju fenomena plaćeničkih vojski, da analizira ulogu koju one imaju, njihove karakteristike, uzroke koji pogoduju uspešnosti njihovog širenja, uočavanju sličnosti i razlika između njih i da ukaže na pravne, socijalne i etičke implikacije koje proizilaze iz postojanja i delovanja ovakvih kompanija.

Razvoj kroz istoriju

Direktno poređenje između uloga PVK danas i uloge koju su imali najamnici kroz istoriju i direktnih posledica njihovog delovanja, leži u potrebi za povećanjem raspoložive vojne sile zainteresovanih strana / poslodavaca. Upotreba najamničkih armija nije samo moderna praksa, već svoje korene ima još u antičkoj istoriji.

Najstariji istorijski dokumenti govore o plaćenicima Elamitima¹, tokom ranog bronzanog doba, u službi sumerske dinastije Guteja, koja je vladala između 2095 -2047 pne [1]. Prvo pominjanje plaćenika u dokumentima iz helenističkog doba, odnosi se na stanovnike Mikene, koji su se borili kao plaćenici u vojsci egipatskog faraona protiv pobunjenika iz redova Hiksa², koji su obilato plaćani zlatom za usluge koje su pružali. Osim tog primera, upotreba plaćenika u starom Egiptu je bila vrlo rasprostranjena. Istorijska dokumenta vezana za bitku za Kades³ (1274 pne), najstarija su pisana dokumenta sa detaljnom evidencijom vojnika i plaćenika, kao i navodima o iznajmljenim mavarskim jedinicama u redovima vojske egipatskog faraona Ramzesa drugog. U Persijskom carstvu, korišćenje plaćenih vojnika u kampanjama je bila redovna praksa. Tokom 4. veka pne (401. godine pne), persijski kralj Kir je angažovao oko 10.000 Grka (Lakedemonjana-Spartanaca, Tračana, Tesalaca, Ahajaca, Farsalaca, Sirakužana, Arkađana i dr) u ratu protiv svog brata Tisafernesa. Ova grupa plaćenika ostala je u istoriji imenovana kao korpus „Deset hiljadnika“ («σώμα των Μυρίων»)⁴, kako je navedeno u Ksenofonovim delima. Iz perioda antičke Grčke, dokumenta navode mnoge pojedinačne primere upotrebe plaćeničkih jedinica, oružnika Kričana, kopljanika Sirakužana i konjanika Tesalaca, a primer najmasovnije upotrebe je u slučaju Peloponeskog rata (431-404. pne), tokom kojeg su gradovi-države unajmljivali jedinice, uglavnom sastavljene od Makedonaca. Takođe, makedonska vojska kralja Filipa drugog i Aleksandra Velikog, sve do obaranja Persijskog carstva, sastojala se od velikog procenta plaćenika, a u mornarici Aleksandra Velikog, veliki deo su čak činile i najamničke feničanske posade sa svojim brodovima.

¹ Pripadnici drevne civilizacije, smeštene na iranskim visoravnima, u periodu od oko 2700. do oko 540. godine pne.

² Ratnički narod iz današnje Azije, semitskog porekla, većim delom teritorije današnjeg Egipta su vladali u periodu od 1664. do 1569. godine pne.

³ Rat između Egipta i Hetitskog carstva, uzvodno od ušća reke Orontes u jezero Homs, u blizini današnje granice između Sirije i Libana.

⁴ Za dve godine službe izginulo ih je oko 4500 u borbama, a prilikom povratka kući, veći deo ih je stradao. «Ο μύριος» – u prevodu znači «desethiljaditi deo», pripadnik grupe koja broji 10.000.

U narednom istorijskom periodu, vojske velikih carstava zasnivale su svoju vojnu moć prvenstveno na najamničkim jedinicama. Tipični primeri su Kartaginjansko i Rimsko carstvo. Rimljani su regrutovali plaćenike iz gotovo svih oblasti kojima su vladali, pa su u svojim jedinicama imali Mavare, Gale, Ibere, Krićane, pa čak i germanska plemena. Najamnici su postepeno zauzimali jake pozicije u rimskom društvu, o čemu svedoči i činjenica da je jedan varvarin, komandant odreda plaćenika, Odoakar, svrgao Romula Avgusta sa prestola i sebe proglasio kraljem Italije, čime je praktično prestalo postojanje Zapadnog rimskog carstva [2].

U svojim 11 vekova postojanja, Vizantija je koristila trupe iz drugih etničkih grupa da ojača svoju vojnu moć. Najpoznatiji su Varangi⁵, jedinice sastavljene od Norvežana, Šveđana i Rusa [3]. Nasuprot tome, islamske vojske koriste kao plaćenike Mamluke⁶. U isto vreme, javljaju se i prvi mornari – najamnici, koje je Venecija koristila na svojim brodovima kao veslače i vojnike tokom krstaških pohoda.

Tokom srednjeg veka, do rasprostranjenosti feudalnog sistema, upotreba plaćenika postaje uobičajen način ostvarivanja vojne moći. Osim za konkretne ratne sukobe, intenzivira se i tokom mirnodopskih perioda. Osim potreba poslodavaca za iskusnim vojnicima, značajan osnov je činilo i usvojeno shvatanje samih najamnika da njihovo iskustvo može predstavljati stalnu profesiju, koja je uglavnom dobro nagrađena u moralnom i materijalnom smislu.

Široka upotreba plaćenika nastavlja se i tokom narednih vekova. Najznačajniji primeri su švajcarski vojnici u Napoleonovim ratovima⁷ [4] u Legiji stranaca, škotski plaćenici u britansko – francuskom ratu u 17. veku i tokom kolonizacije velikih sila u 19. veku, Gurke iz Nepala u Indiji, čije jedinice tradicionalno i danas koristi Velika Britanija, kao i nemački plaćenici iz nemačke pokrajine *Hessen-Cassel*, koji su se borili u sastavu britanske vojske tokom američkog rata za nezavisnost.

Prva prava kompanijska organizacija bila je Policija Henrija Fildinga, osnovana 1748. godine u Velikoj Britaniji [5], a najverovatnije najpoznatija u istoriji je bila privatna detektivska agencija Alana Pinkertona, osnovana 1850. godine u SAD.

Tokom dvadesetog veka, polje upotrebe najamnika se širi. Vlade mnogih zemalja koriste plaćeničke jedinice sa ciljem ostvarivanja svojih političkih i ekonomskih interesa. Korist takvog delovanja se ogleda u izbegavanju otvorenog međudržavnog sukoba i očuvanju državnih vojnih kapaciteta. Takva delovanja su posebno karakteristična za oblasti gde ciljana država nema mogućnost adekvatnog odgovora na ugrožavanje svojih interesa - kao što su države Latinske Amerike, Afrike i delova Azije. Tipičan primer se može videti u drugom kinesko-japanskom ratu (od 1940. do 1942. godine), gde je na strani Kine bila angažovana jedinica avijacije, tzv. „Američka dobrovoljačka grupa“ („American Volunteer Group – AVG“,), kasnije poznata kao „Leteći tigrovi“ („Flying Tigers“). Grupa je javno bila deklarirana kao dobrovoljačka, dok se zapravo radilo o projektu vlade SAD.

⁵ Ime kojim su Vizantinci i istočni sloveni nazivali Vikinge koji su doplovljavali na jug Evrope.

⁶ Robovi koji su obučeni i organizovani u vojne jedinice. Vremenom su prerasli u pravu kastu u više islamskih zemalja sa značajnim političkim uticajem.

⁷ Današnja «Švajcarska garda» u Vatikanu ima poreklo u ovim jedinicama i njihovoj tradiciji.

Navedena jedinica (tri eskadrona i komanda) su postigle impresivne rezultate svojim delovanjem, a kasnije je, u nepromenjenom obliku, inkorporirana u ratno vazduhoplovstvo SAD pod novim imenom „23. lovački puk“.

Vrhunac upotrebe plaćeničkih armija je u periodu od početka kolonijalizma do dekolonizacije tokom 60-tih godina 20. veka. Tokom rata u Kongu od 1960. do 1964. godine, privatne plaćeničke jedinice („Les Affreux“, franc.-„Zastrašujući“) angažovane su u pobunjeničkim redovima u provinciji Katanga [6]. Tokom 1954. godine, pukovnik Karlos Kastiljo Armas, vođa grupe od nekoliko stotina plaćenika, zbacio je levičarsku vladu u Gvatemali [7]. Takođe, u Vijetnamskom ratu se hiljade Koreanaca borilo rame uz rame sa Amerikancima, dok su, tokom režima aparthejda, masovno angažovane plaćeničke jedinice u Južnoj Africi, tako da je upotreba plaćenika postala simbol rasizma i borbe protiv samoopredeljenja novih država, ojačavajući stav o „privatnim faktorima“⁸ u sukobima [4].

Savremeni oblik – sastav grupa i delokrug rada

U svom sadašnjem obliku, komercijalizacija delatnosti u kojoj jedno preduzeće pruža vojnu službu zainteresovanoj strani, prvi put je moguće videti tokom 1967. godine, kada je britanac Dejvid Stirling (David Stirling), sa više penzionisanih pripadnika SAS (SAS)⁹, osnovao preduzeće „WatchGuard International“. Ta kompanija je unajmljivana za obuku raznih vojski na Bliskom istoku. Od tada se naglo javlja veliki broj takvih firmi („GAS“,¹⁰ „Unity resources group“, „Erinys“, „DynCorp“, „Executive Outcomes“, „Sandline International“, „MPRI“, „Blackwater“¹¹), koje su bile uključene u operacije u Angoli, Sijera Leoneu, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Etiopiji, Avganistanu, Iraku i dr [8].

Tokom vremena, veliki broj država, međunarodnih organizacija i privatnih lica angažuju privatne vojne kompanije radi pružanja usluga obezbeđenja, obučavanja ili realizacije borbenih zadataka u svim oblicima i u svim delovima sveta. Mnogi takvi slučajevi se mogu videti i na primerima zemalja koje imaju izuzetno dobro razvijene sisteme bezbednosti, poput SAD i Velike Britanije¹² [9]. Geografski prostor na kome se sprovode operacije ili aktivnosti privatnih vojnih kompanija je izuzetno širok i raznovrstan.

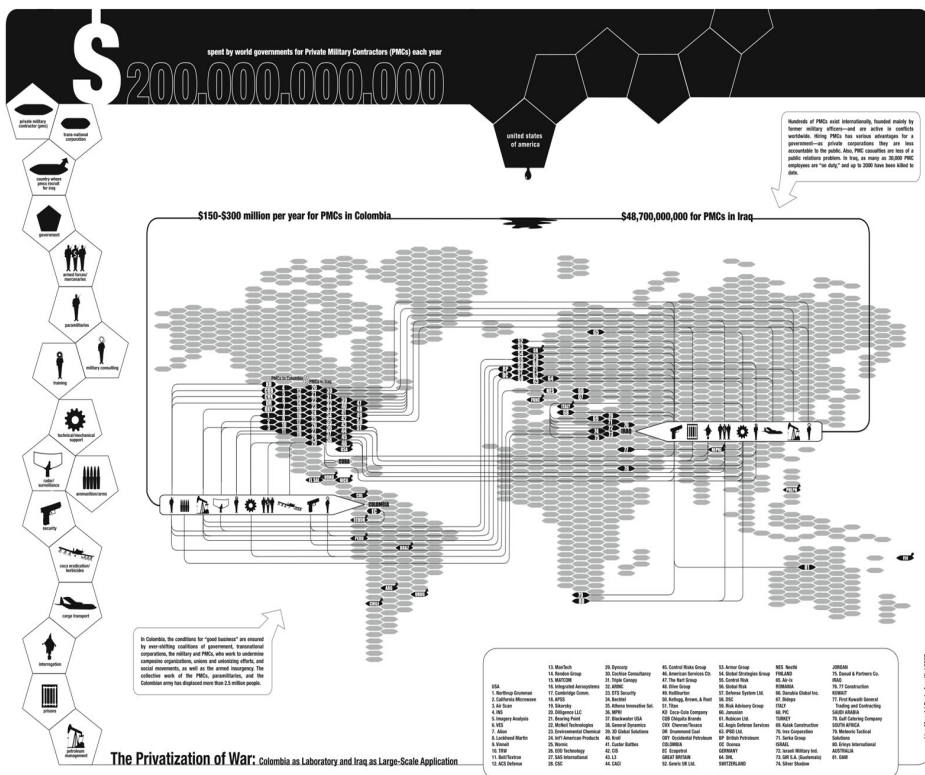
⁸ Ovdje se misli na privatne vojne kompanije i najamničke jedinice.

⁹ Special Air Service – Specijalne snage Velike Britanije

¹⁰ Ukupno 625.000 zaposlenih širom 125 zemalja, među kojima je i R. Srbija. Drugi najveći poslodavac na svetu.

¹¹ Od 2007. do 2010. pod tim nazivom, danas pod nazivom ACADEMI

¹² Prema podacima iz 2006. godine, SAD i V. Britanija raspolažu sa oko 70% privatne vojne industrije u svetu.

Karta aktivnosti PVK u svetu sa stanjem u 2000. godini

Kadrovi ovakvih kompanija, po pravilu imaju istoriju profesionalne vojne službe u oružanim snagama zemalja u kojima je preduzeće registrovano ili zemalja u kojima se planira delovanje kompanija. Obično su najtraženiji kadrovi sa iskustvom u specijalnim jedinicama SAD („Navy Seals“ – Mornaričke foke, „Special Forces“ i „Delta Force“), Velike Britanije (SAS, „Special Boat Service“ i „Airborne Commandos“ – Vazdušno-desantne snage) i Rusije („Alfa Tim“ i „SpecNaz“). Novčana primanja u ovom vidu angažovanja takvih kadrova, višestruko prevazilaze primanja na istim zadacima u regularnim oružanim snagama, što je vrlo snažan motiv za pridruživanje ovakvim kompanijama. Takođe, mnoge države, ne želeći da potpuno izgube kadrove ovakvog profila iz svojih regularnih vojnih formacija, omogućavaju im povremeni i privremeni angažman u privatnim vojnim kompanijama. Na taj način su u mogućnosti da prate dešavanja u tim kompanijama, njihovo angažovanje pa i da ostvare delimični uticaj i kontrolu nad njima. Zahtevi za angažovanjem PVK od strane vlada razvijenih država, poslednjih godina vrtoglavo rastu usled tendencije smanjenja regularnih profesionalnih oružanih snaga u celom svetu. Prema raspoloživim podacima, do 2005. godine, oružane snage SAD su umanjene oko 35% u odnosu na period hladnog rata, dok su britanske oružane snage na istorijskom minimumu još od

Napoleonovih ratova [10]. Istovremeno, profesionalni vojni kadrovi zemalja bivšeg istočnog bloka, usled loših ekonomskih uslova često ostaju bez posla ili sa nedovoljnim prihodima za normalan način življenja. U takvim uslovima, PVK predstavljaju idealnog poslodavca za takav profil kadrova, a kompanijama takvi zaposlenici odgovaraju zbog niske zahtevane cene rada. Osim toga, područja zemalja bivšeg istočnog bloka su, u periodu tranzicije, karakteristična bila po korupciji državnih organa, kao i slaboj kontroli prometa naoružanja i vojne opreme, što je pomagalo u raspirivanju konflikata.

Tokom dva zalivska rata i intervencije u Avganistanu, privatne kompanije su igrale veoma važnu ulogu. U Iraku, 2007. godine je bilo prisutno preko 180.000 zaposlenih pripadnika PVK iz 30 zemalja (od kojih je skoro 30.000 bilo naoružano i angažovano u ulogama obezbeđenja), koji su bili angažovani na zadacima od smeštaja i ishrane trupa SAD do održavanja i opsluživanja značajnih oružanih sistema. Takođe, u Avganistanu je bilo angažovano oko 90 stranih i 20 domaćih PVK, a obuku policije Avganistana je vršila kompanija „DynCorp“.

Kategorije i karakteristike privatnih vojnih kompanija

Kategorije privatnih vojnih preduzeća

Prema vrsti službe i zadatka koje obavljaju, privatne vojne kompanije možemo kategorisati po sledećem:

a. Kompanije koje nude usluge borbenih jedinica. Njihovi zaposlenici poseduju lično naoružanje (u ličnom ili u vlasništvu kompanije) i učestvuju direktno u oružanom sukobu u ulozi oružanih potencijala pravnog entiteta koji plaća njihove usluge. Personal se obično popunjava iz redova specijalnih snaga. Korisnici usluga ovakvih kompanija su države, lica ili organi koji ili nemaju svoje vojne sposobnosti, ili žele da izbegnu učešće pripadnika sopstvenih oružanih snaga u oružanom sukobu iz različitih razloga (rizik, politika, prikrivenost otvorenog sukoba i dr.). Neke od ovih kompanija mogu da ponudi sveobuhvatni paket usluga, koji će sadržati i usluge koje su navedene u naredne dve kategorije PVK.

b. Kompanije koje nude samo vojnu obuku i/ili strateške ili taktičke savete. Razlika u odnosu na prethodnu kategoriju je u tome što njeni pripadnici, osim upravljanja i obuke oružanih snaga, nisu direktno uključeni u oružane sukobe.

v. Kompanije koje nude samo usluge snabdevanja, tehničke podrške, održavanja infrastrukture i postrojenja i druge logističke funkcije. Obično su angažovane kao podrška snagama koje učestvuju u dugotrajnijim operacijama.

Posebne karakteristike privatnih vojnih kompanija

Osnovna karakteristika PVK je korporativna organizacija, struktura i funkcionisanje. Ovakve se kompanije brzo prilagođavaju globalnom ekonomskom okruženju i eksploatišu međunarodne političke situacije. Na taj način se efikasno i brzo transformišu u multinacionalne gigante, često i kroz korporativna spajanja. Potencijal profitabilnosti ovih kompanija pokazuje i činjenica da je svetski promet u ovom sektoru udvostručen od

1990. do 2000. i ponovo od 2000. do 2010. godine. Porast potrošnje u ovom sektoru se, od 1999. godine, procenjuje na oko 11,5 % godišnje. Trenutna procena govori da je taj sektor ukupne vrednosti oko 68 milijardi dolara i ima oko 100.000 zaposlenih [11].

Bez obzira na gore navedeno, moderna tehnologija i težnja državnih rukovodstava da izbegnu zvanično državno angažovanje u dugim i smrtonosnim vojnim kampanjama, dovelo je do krupnih promena u planiranju i izvođenju vojnih operacija. Osnovni koraci (etape, faze) u postizanju željenog krajnjeg stanja, karakteristični za savremene vojne operacije, su obezbeđivanje prevlasti u vazдушnom prostoru, izvođenje ograničenih udara malim, efikasnim i elastičnim kopnenim jedinicama, upotreba visokopreciznog oružja, sa ciljem postizanja maksimalnog efekta i smanjenja volje za borbom u neprijateljskim snagama, uz istovremene minimalne gubitke u svojim i savezničkim snagama. Nakon sprovođenja vojnog dela operacije, pristupa se uspostavi „pogodnog“ državnog poretka (u skladu sa kriterijumima „pogodnosti“ napadača, a uglavnom pod geslom „demokratizacije“ ili „reorganizacije države“).

Za realizaciju ovakvih projekata se, obzirom na težnju da se prikriju realni ciljevi međunarodne politike, uglavnom angažuju PVK. U skladu sa potrebama, one moraju raspolagati i opremom i personalom, adekvatnim za realizaciju ovakvih „misija“, do čega vrlo lako dolaze, obzirom na nestabilnost u pojedinim regionima sveta i manjak kontrole nad naoružanjem i vojnom opremom.

Prednosti angažovanja privatnih vojnih kompanija

Iz dosadašnje prakse PVK, zabeležene su višestruke prednosti njihovog angažovanja.

a. Brzina i fleksibilnost kojom se angažuju PVK obično omogućavaju najadekvatniji način angažovanja, uzimajući u obzir odnos troškova za postizanje krajnjeg željenog stanja i potrebnih birokratskih procedura¹³ [12].

b. Ukoliko posmatramo situaciju paralelnog delovanja ili sadejstva-saradnje regularnih državnih oružanih snaga sa jedinicama koje pripadaju PVK (na primer, u Iraku), zaključimo da angažovanje PVK umanjuje broj gubitaka u redovima regularnih snaga i operativni rizik po njih. Ova činjenica predstavlja prednost za vlade država, jer ublažava pritisak domaće javnosti. Prema američkom novinaru Beriju Jeomanu (Barry Yeoman), „ukoliko se kući počnu vraćati vreće sa telima američkih vojnika, stvoriće se velika javna buka. A ako se to isto desi sa žrtvama iz redova privatnih jedinica, to neće izazvati puno odjeka u vestima. Nisu iste emocije prema žrtvama iz redova devetnestogodišnjaka rumenih obraza i iz redova odraslih profesionalaca“ [9]. Istovremeno, na taj način se bitno redukuje potreba za angažovanjem redovnih trupa u zoni operacije. Obzirom na demografske probleme i ekonomske teškoće u mnogim zapadnim zemljama danas, ova funkcija donosi značajnu dodatnu vrednost u državi koja odlučuje da koriste ove usluge.

v. Angažovanjem PVK, moguće je realizovati i operacije vojnog karaktera koje nisu odobrene od strane zvaničnih državnih organa ili čije se sprovođenje smatra etički neprihvatljivim u javnosti. Time se neutrališe politički rizik od neodobravanja domaće javnosti i

¹³ Godine 1992, tokom operacija američkih marinaca u Somaliji, Pentagon je zatražio usluge logističke podrške od kompanije Brown and Root. Navodno, samo 11 sati nakon zahteva, potreban personal je već bio raspo-
ređen u Mogadišu. Angažman je koštao američke poreske obveznike ukupno 110.000.000 dolara.

izbegava mogućnost međunarodne zvanične osude ili sankcionisanja zbog praktične vojne intervencije na tlu strane zemlje. Karakterističan primer je tokom 1980. godine, kada je i nakon zabrane od strane Kongresa SAD, CIA angažovala PVK za doturanje naoružanja i vojne opreme pobunjenicima u Nikaragvi. Osim toga, na ovakav način se uspešno zaobilazi problem legitimiteta nekog postupka u međunarodnim organizacijama. Kao primer možemo navesti slučaj Hrvatske 1990. godine, kada je vlada SAD proglasila embargo na snabdevanje naoružanjem svih strana u sukobu i zainteresovanih strana, dok je kompanija MPRI¹⁴ [13] obučavala vojsku R. Hrvatske, realizovala deo snabdevanja i kompletno operativno planiranje.

g. Mogućnost da se angažuju lokalni stanovnici (priprema i snabdevanje naoružanjem, obuka pojedinaca i jedinica iz redova populacije koja se protivi zvaničnim organima vlasti i drugih aktivnosti u pripremanju pobune) pre otvorenog sukoba zainteresovane strane sa organima vlasti države koja predstavlja cilj, eliminiše rizik od optuživanja međunarodne javnosti za izazivanje ratnih sukoba.

d. U slučajevima kršenja međunarodnog ratnog prava ili činjenja zločina tokom izvršavanja zadatka, krivica za dela se odnosi na konkretnog počinioca, a ne na državu ili predstavnika zvanične državne vlasti.

Nedostaci angažovanja privatnih vojnih kompanija

Način funkcionisanja PVK u savremenom međunarodnom okruženju ima i sledeće negativnosti:

a. Privatni karakter kompanije dozvoljava veliki stepen samostalnosti i nezavisnosti u odnosu na kontrolu državnih vlasti. Takve kompanije uglavnom zadržavaju pravo odlučivanja o jednostranom prekidu angažovanja u određenoj misiji, ako procene da zarada ili korist nisu na očekivanom nivou, što ima katastrofalne posledice po subjekat koji ih angažuje, zavisno od obima i vrste dogovorenih usluga.

b. Nemogućnost efikasne kontrole i praćenja delovanja ovakvih preduzeća usled nepostojanja kontrolnih mehanizama, za posledicu ima mogućnost da usluga ima nizak kvalitet ili previsoku cenu. Primer takvog slučaja je angažovanje PVK „Halliburton” u Iraku, koja je optužena da je fakturisala i naplatila gorivo i uslugu koju nikada nije pružila američkim trupama.

v. Privatne vojne kompanije uglavnom sve više popunjavaju jaz između intencije stalnog smanjenja regularnih državnih trupa i povećanja broja misija međunarodnih aktera širom sveta. Paralelno, PVK u svoje redove absorbuju elitu pripadnika regularnih oružanih snaga, koji se povode većom zaradom za zadatke, koje inače obavljaju. Te dve činjenice dovode do degradacije kvaliteta regularnih oružanih snaga država i njenog ugleda, kao i do sukoba između interesa privatnog i javnog sektora.

g. Ne postoji potpuno definisan pravni okvir koji reguliše delovanje PVK i njihovih pripadnika. Samo deo nedostataka na tom polju, ogleda se u činjenici da personal PVK ne potpada pod jurisdikciju ni vojno-pravosudnih, ni zvaničnih pravosudnih organa države

¹⁴ MPRI – akronim od „Military professional resources inc” – privatna vojna kompanija angažovana od strane vlade Hrvatske i uz nezvaničnu državnu asistenciju vlade SAD.

za čije interese deluju. U dosadašnjoj praksi, kada god je došlo do lišavanja slobode počinoca nekog krivičnog dela počinjenog na teritoriji gde je angažovan, a koji je pripadnik neke od PVK, osnovni problem je bio u definisanju pravnog statusa počinoca, što je rezultiralo zaključkom da ne postoje nadležni organi za preduzimanje istražnih radnji, na za krivično gonjenje i sankcionisanje počinilaca. Paradigma leži i u činjenici da od oko 30.000 lica koja su bila pripadnici PVK u Iraku, niko nije optužen za neko krivično delo, u poređenju sa pripadnicima vojske SAD, kojih je više desetina osuđeno za slična krivična dela, počinjena tokom vojnih kampanja poslednjih dvadesetak godina.

d. Mogućnost većine država da plate usluge PVK može da dovede do promena u globalnom odnosu snaga što remeti odnos snaga u međunarodnim odnosima, čime se narušava bezbednost i stabilnost. Istovremeno, pravo eksploatacije nacionalnih prirodnih resursa (rude, vode, goriva....) velike kompanije preuzimaju od ekonomski nedovoljno snažnih i stabilnih režima pod vrlo netransparentnim okolnostima, uz podršku PVK.

Sličnosti i razlike privatnih vojnih kompanija i plaćeničke vojske

Privatne vojne kompanije su prirodna evolucija i mutacija plaćeničke struke. U ovom poglavlju ćemo obraditi osnovne razlike između PVK i plaćeničkih vojski.

Sličnosti sa plaćenicima možemo uočiti u sledećim slučajevima:

a. Pružanje usluga je motivisano i uslovljeno isključivo finansijskom dobiti zaposlenih i kompanija, bez ideologije.

b. Personal PVK je, kao po pravilu, poreklom iz redova vojske kao i plaćenici, koji su povremeno bili pripadnici regularnih vojski.

v. Poslodavci u oba slučaja su uglavnom isti - vlade (legitimne ili ne), pojedinci, privatne kompanije, organizacije, interesne grupe i koalicije, dok zona angažovanja može biti bilo gde u svetu.

Razlike se ogledaju u sledećem:

a. Privatne vojne kompanije su pravni subjekti-preduzeća sa zakonski regulisanim odgovornim licem i karakterom i kao takve, legislativno su podčinjene pravnom sistemu države u kojoj se nalazi sedište kompanije, dok plaćeničke vojske deluju na marginama pravnog sistema.

b. Privatne vojne kompanije svojim delovanjem i infrastrukturom mogu pokriti vrlo širok spektar potreba i usluga iz oblasti bezbednosti i oružanih snaga (obuka, snabdevanje, obezbeđenje, borbene jedinice...), dok su plaćeničke jedinice uglavnom orjentisane na borbeni aspekt.

v. Privatne vojne kompanije funkcionišu na savremen i profesionalni način i u skladu sa principima i teorijama modernog menadžmenta koji se primenjuju u svim privatnim kompanijama sličnih dimenzija. Sa druge strane, plaćeničke jedinice su često popunjene i vođene od strane personala sa kriminalnom prošlošću i sumnjivih moralnih kvaliteta.

g. Znatne su razlike u pravnom okviru kojim se reguliše delovanje PVK i plaćeničkih jedinica, čemu ćemo posvetiti pažnju u narednom poglavlju.

Zakonske, moralne i društvene implikacije

Međunarodno pravno okruženje i uticaj

U okviru međunarodnog prava, ova delatnost je delimično regulisana Ženevskom Konvencijom iz 1949. godine, Dopunskim protokolom 1 i Haškom konvencijom iz 1977. godine, kao i Međunarodnom konvencijom protiv regrutovanja, korišćenja, finansiranja i obuke plaćenika.¹⁵

Konkretno, Ženevska konvencija izričito zabranjuje postojanje plaćenika na bojnopolju, ali ne postoje slična ograničenja koja se odnose na privatne kompanije koje pružaju vojne usluge. Zbog činjenice da ne pripadaju zvaničnim oružanim snagama, njihovi zaposleni ne podležu međunarodnim ugovorima poput regularnih vojnih jedinica.¹⁶ Takođe, na njih se ne odnose ni odredbe vojnog prava, čime je načinjena praznina u legalnoj odgovornosti tokom realizacije njihovih aktivnosti. Jurisdikcija nad privatnim vojnim kompanijama se jedino spravlja u pravnim sistemima zemalja gde se nalazi sedište kompanije, a ne i u zemljama na čijim su teritorijama angažovane. Kontrola nad delovanjem privatnih vojnih kompanija se, na takav način, nalazi isključivo u rukama matičnih zemalja i ostvaruje se političkim i pravnim uređenjem ove oblasti. Iz toga proizilaze ozbiljne praznine i nejasnoće u pravnom okviru koji uređuje delatnost, obaveze i ograničenja korisnika i pružaoca usluga iz ove oblasti.

Zakonodavstvo većine zemalja, delimično usklađeno sa međunarodnim pravom, ili zabranjuje stvaranje plaćeničkih armija ili pokušava da ostvari kontrolu nad regrutovanjem i upotrebom plaćenika od strane PVK. Međutim, privatne vojne kompanije, deluju u svim krajevima sveta, što prevazilazi bilo koji nacionalni pravni okvir. Stoga je odmah potrebno da se, u međunarodnom miljeu, stvori pravna regulativa koja tretira pitanja delatnosti i odgovornosti privatnih vojnih kompanija, uzimajući u obzir uslove koji vladaju.

Takođe, dok su zemlje koje ugovaraju poslove i koriste usluge PVK istovremeno odgovorne samo za svoje postupke i u međunarodnim pravnim okvirima, PVK su podčinjene samo pravnom sistemu države gde se nalazi njihovo sedište. Prema međunarodnom pravu, sve države su odgovorne za kontolu vojnih akcija kojima se utiče na teritorijalni integritet i nezavisnost drugih država, u skladu sa čim bi matične države PVK trebale da osiguraju da angažovanje PVK sa njihove teritorije bude moguće samo po zahtevu Vlade država koje su korisnici ovakvih usluga. U uslovima koji trenutno vladaju, PVK vrlo lako zaobilaze pravna ograničenja ovog tipa registrovanjem u različitim državama i pod različitim imenima ili u pravnim sistemima koji dogovaraju njihovim trenutnim potrebama.

Društvene, ekonomske i moralne implikacije

Prema raspoloživim ekonomskim pokazateljima, čini se da privatizacija vojnog/bezbednosnog sektora svakako profitira i širi svoj uticaj. Dokaze možemo naći u finansijskim rezultatima (koji eksponencijalno rastu poslednjih dvadeset godina) i u podršci moćnih lo-

¹⁵ Usvojena u Njujorku 4. decembra 1989. godine rezolucijom UN br 44/34. Ratifikovana je od strane 33 zemlje i Republike Srbije krajem 2015. Godine.

¹⁶ U Bagdadu na trgu Nisoor, dana 16. septembra 2007. godine, pripadnici američke PVK „Blackwater“, bili su počinio ubistva 17-oro civila i ranjavanja preko 20 lica. Među žrtvama je bilo i žena i dece. Očevici su navodili da je masakr počinjen automatskim naoružanjem i raketama sa vozila i helikoptra, koji pripadaju kompaniji. Ni jedan od zaposlenih u toj PVK nije sudski procesuiran.

bija koji u SAD i Evropi. Rezultat toga je da ove kompanije dobijaju snažnu političku i socijalnu podršku u zemlji gde su osnovane ili registrovane¹⁷ [14].

Istovremeno, u javnosti se stvara utisak da PVK predstavljaju instrument prikrivene spoljne politike moćnih država, koja ponekad dostiže nivo novog oblika kolonijalizma. Primera radi, PVK „Executive Outcomes“ je, kao naknadu za svoje angažovanje u Sijera Leoneu, zahtevao koncesije i pravo eksploatacije rudnika dijamanta u Kono za period od pet godina, dok je njena podružnica „Branch Energy“, tokom 1998. godine, dobila 25% profita kao naknadu za obezbeđenje rudnika zlata Karamoha u Ugandi. Dakle, uočavamo da angažovanje PVK može da utiče na poslovanje izvorišta prirodnih resursa nerazvijenih zemalja.

Raširena upotreba PVK može dovesti do degradacije postupka mirnog rešavanja križa kroz diplomatske procedure. Taj uticaj se može dvojako posmatrati.

Prvo, upotreba PVK predstavlja nemoralno, ali brzo i efikasno rešenje, koje zaobilazi prepreke u situacijama, što je profitabilno za poslodavca, ali može doneti i posredni profit drugim kompanijama koje imaju ekonomske interese u konkretnim slučajevima, koji su često nelegalni.

Drugo, Angažovanje PVK na poslovima bezbednosti u radu humanitarnih organizacija, odbija naklonost lokalnog stanovništva, podriva princip neutralnosti i praktično negira vrednost društvenog doprinosa humanitarnog rada. Od 90-ih godina, usluge ovakvih kompanija se široko koriste za obezbeđenje i podršku mnogih nevladinih organizacije poput UNICEF, UNHCR ili WFP¹⁸, zbog rastućeg nasilja nad osobljem koje se angažuje u humanitarnom radu¹⁹. Mađutim, angažovanje te vrste privatnih kompanija, čak i za nevladine organizacije, tokom dostavljanja humanitarne pomoći, nužno izaziva dileme o održanju principa neutralnosti UN tokom sukoba i izazivaj određena etička pitanja, čak i u redovima samih međunarodnih NVO, poput međunarodnog komiteta Crvenog krsta [15].

Pregled statističkih podataka o angažovanju PVK od strane humanitarnih organizacija [16, strane 8-11]

Službe obezbeđenja pod ugovorom sa humanitarnim organizacijama	% organizacija pod ugovorom sa međunarodnim bezbednosnim kompanijama	% organizacija pod ugovorom sa lokalnim bezbednosnim kompanijama
Neoružana čuvarska služba u ustanovama/rezidencijama/lokacijama	29%	77%
Fizičko osiguranje	31%	55%
Konsultacije u bezbednosnom menadžmentu	37%	9%
Bezbednosna obuka zaposlenih	41%	4%
Procena rizika i analiza ugroženosti	36%	7%

¹⁷ Prema sajtu Salon.com, u periodu od 2003. do 2006. godine, ogromna finansijska sredstva su dodeljivana od strane kompanije Blackwater, kao dar nevladinim organizacijama koje su rukovođene licima iz neposrednog okruženja tadašnjeg predsednika SAD Dž. Buša.

¹⁸ World food programme – Svetski program za hranu

¹⁹ Godine 1998., gubici u osoblju UN koje pruža humanitarnu pomoć prvi put su bili veći od gubitaka u osoblju koje učestvuje u mirovnim misijama.

Prikupljanje informacija	26%	12%
Oružana čuvarska služba u ustanovama/rezidencijama/lokacijama	17%	14%
Obezbeđenje u mestu	13%	16%
Oružano obezbeđenje u pokretu	9%	13%

Međunarodne organizacije tvrde da je nepoželjno angažovanje PVK u smislu bilo kakve vojne podrške u ovakvim delatnostima, osim logističke podrške misije. Taj stav opravdavaju brojnim pravnim, etičkim i socijalnim dilemama koje se javljaju u takvim slučajevima. Događaji poput masakra na trgu Nisoor u Bagdadu i u zatvorima Abu Graib, gde je učestvovalo osoblje PVK, pokazali su da je moguće izgubiti kontrolu nad događajima u operacijama visokog intenziteta. Stoga se angažovanje i delatnost PVK mora regulisati strogim kriterijumima, kako u matičnim tako i u državama na čijoj se teritoriji angažuju u pojedinim slučajevima.

Zaključak

Savremeni tehnološki i ekonomski uslovi poslovanja velikih međunarodnih kompanija, sve veće potrebe velikih sila za nestajućim resursima i, u bližoj istoriji viđen, način postizanja krajnjeg željenog stanja, nedvosmisleno navode na zaključak da će, vrlo uskoro, upotreba privatizovanih oružanih snaga biti redovna praksa. Faktor koji će odrediti mogućnost uspostavljanja moći posredstvom privatnih vojnih kompanija je ekonomska snaga. Zemlje u razvoju će se oslanjati na svoja prirodna bogatstva, koje će trošiti na angažovanje takvih kompanija, čime će njihovi prirodni resursi postati „plen“ novog tipa kolonijalizma u ime „slobode i demokratije“. Dostupnost prirodnih resursa i neprekidno odvijanje sukoba niskog intenziteta pospešuju razvoj delatnosti privatnih vojski. U međunarodnom pravnom okviru, postojeća regulativa trenutno se ogleda samo na razlici u pravnim definicijama privatnih vojnih kompanija, plaćenika, redovnih oružanih snaga i građana i nepotpuna je u pogledu regulisanja delovanja i pravila angažovanja PVK. Za sada, brige i pritužbe na kršenje ljudskih prava izgleda da ne utiču na angažman privatnih vojnih kompanija.

Nužna je inicijativa da se vlade država, preko međunarodnih organizacija, pojačano angažuju na doradi pravnog regulisanja ovog pitanja na međunarodnom pravnom polju, kako bi se potpuno isključile praznine u definisanju kriterijuma u nadležnostima i delatnosti ovih preduzeća, ograniče njihova angažovanja u skladu sa pravilima međunarodnog prava i uspostave procedure kaznene politike za prestupnike. Naravno, takav ugovor treba imati potpuno prihvatanje od strane pripadnika globalne zajednice, u čemu leži potencijalni problem.

Do sada je identifikovan beći broj pojava oblika negativnog uticaja angažovanja PVK u radu humanitarnih organizacija, što je dodatni razlog za potpuno međunarodno pravno regulisanje ove pojave.

Konačno, angažovanje sve snažnijih privatnih vojnih kompanija izaziva promene u međunarodnim dešavanjima i prioritetima vlada država, posebno u vojnom sektoru. Kao sve privatne kompanije i ove imaju osnovni motiv u ekonomskoj dobiti što za posledicu ima činjenicu da je jedini kontrolni organ u samim kompanijama, u stvari skup akcionara, koji je, opet, ekonomski motivisan ka što većoj zaradi. Stoga se, u globalizovanom tržištu, ove kompanije suočavaju sa sve manje ograničenja i imaju veću slobodu kretanja i lakše delovanje.

Mogućnost visokog ekonomskog profita je snažan motiv za kršenje moralnih normi i zakona. Zbog toga postoji otvorena mogućnost veštačkog stvaranja nestabilnih situacija u regionu, što otvara prostor za pružanje usluga privatnih vojnih kompanija. Na taj način se stvaraju nova tržišta u ovoj oblasti, ali i komplikuje sprovođenje spoljne politike moćnih država i njeno mešanje sa privatnim interesima korporativnih akcionara PVK, što zajedno čini potencijalnu opasnost za svetski mir.

Literatura

- [1] Wikipedia. „Σουλγκί“. 2013. <http://el.wikipedia.org/wiki/Σουλγκί> (приступљено 12. 04. 2016. године).
- [2] Wikipedia. „Ρωμαϊκή_Αυτοκρατορία“. 2014. http://el.wikipedia.org/wiki/Ρωμαϊκή_Αυτοκρατορία (приступљено 12. 04. 2016. године).
- [3] Haldon, John. 1999. „*Warfare, state and society in the Byzantine World 565-1204*“. London: UCL Press.
- [4] Singer, P.W. 2003. „*Corporate Warriors: The rise of privatized military industry*“. Cornell.
- [5] Security Degree Hub. „*The big money world of mercenaries and private security*“ <http://www.securitydegreehub.com/private-security/> (приступљено 10. 05. 2016. године).
- [6] Wikipedia. „*Katanga crisis*“. 2014. http://en.wikipedia.org/wiki/Congo_Crisis (приступљено 12. 04. 2016. године).
- [7] *History.com*. 2009. „Colonel Castillo Armas takes power in Guatemala“ <http://www.history.com/this-day-in-history/colonel-castillo-arms-takes-power-in-guatemala> (приступљено 10. 04. 2016. године).
- [8] Wikipedia. 2014. „*Private military company*“. https://en.wikipedia.org/wiki/Private_military_company (приступљено 19. 01. 2016. године).
- [9] Γιώργος Αυγερόπουλος - Εξάντας. 2005. „*Πόλεμος Α.Ε.*“ <http://www.exandasdocumentaries.com/gr/documentaries/chronologically/2005-2006/150-war-sa> (приступљено 10.03.2016.године).
- [10] P.W. Singer - Foreign Affairs. 2005. „*Outsourcing War*“ <http://www.foreignaffairs.com/articles/60627/p-w-singer/outsourcing-war> (приступљено 19. 01. 2016. године).
- [11] B.Madu. 2016. „*Private security as a driver for economic growth*“ <http://www.vanguardngr.com/2016/05/private-security-driver-economic-growth/> (приступљено 19. 05. 2016.године).
- [12] Robert Young Pelton 2011. „*Contractor's Paradise*“. Somalia Report. http://www.somaliareport.com/index.php/post/1548/Contractorsquos_Paradise_-_Part_One (приступљено 19.01.2016. године).
- [13] Wikipedia. 2014. *Military professional resources inc* https://en.wikipedia.org/wiki/military_professional_resources_inc. (приступљено 10. 05. 2016. године).
- [14] Ben Van Heveulen - Salon. *The Bush administration's ties to Blackwater*. 02.10.2007. г. http://www.salon.com/2007/10/02/blackwater_bush/ (приступљено 11. 03. 2016. године).
- [15] International Committee of the Red Cross. 2006. „*Privatization of War*“ <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/misc/privatisation-war-230506.htm> (приступљено 12.04.2016. године).
- [16] A. Stoddard, A. Harmer and V. DiDomenico. 2009. „*Private security providers and services in humanitarian operations*“. Overseas Development Institute London.

STRATEŠKO PLANIRANJE SAJBER ODBRANE – KA ADEKVATNIJEM PRAVNOM OKVIRU I NOVOJ KONCEPCIJI PROCENE RIZIKA, IZAZOVA I PRETNJI

Nenad Putnik*, Mladen Milošević** i Milica Bošković***
Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti

Procena bezbednosnih rizika, izazova i pretnji je prvi korak u izradi stratejskih dokumenata na polju bezbednosti i odbrane. Republika Srbija još uvek nema definisanu strategiju sajber odbrane niti adekvatan pravni okvir za njeno planiranje i implementaciju. Prilikom izrade strateških i normativnih dokumenata važno je uzeti u obzir specifičnosti sajber prostora i sajber oružja. Principi i zakonitosti koji važe u fizičkom svetu se uglavnom razlikuju od onih koji važe u sajber svetu. Ovaj drugi, virtuelni svet, kao bitna obeležja karakterišu nesigurnost i slučajnost. Ovo za posledicu ima teškoće koje se odnose na nemogućnost dostizanja adekvatnog stepena izvesnosti neophodnog za donošenje stratejskih odluka, u smislu predvidljivosti ponašanja i delovanja entiteta u sajber prostoru, uključujući i sajber oružje.

U radu smo opisali osam principa sajber ratovanja, koje su još 2001. utvrdili Parks i Dagen. Osim toga, uvažavajući rezultate istraživanja relevantnih autora o značaju eksponencijalnog zakona za analizu, aproksimaciju i predikciju događaja u virtuelnom svetu, smatrali smo opravdanom ideju da se ovaj zakon promoviše u zasebni, deveti, princip sajber ratovanja. Smernice za izradu strateških dokumenata važne su i prilikom definisanja adekvatnog pravnog okvira, koji bi trebalo da uvaži specifičnosti sajber sveta i sajber oružja kako bi omogućio efikasnu i ekonomičnu implementaciju strateških ciljeva u ovoj oblasti. Autori daju predloge za redefinisane određene zakonskih rešenja i ukazuju na nejasnost, nepotpunost, nepreciznost i protivrečnost pojedinih odredaba pozitivno pravnih propisa, ukazujući i na mogućnosti *de lege ferenda*.

Ključne reči: *sajber odbrana, strateško planiranje, pravni okvir, sajber ratovanje, procena rizika*

* Dr Nenad Putnik, docent, nputnik@fb.bg.ac.rs

** Dr Mladen Milošević, docent, milosevic@fb.bg.ac.rs

*** Dr Milica Bošković, vanredni profesor, mboskovic@fb.bg.ac.rs

Uvod

Pravna regulativa sajber prostora u Republici Srbiji nije adekvatna i potpuna, a bezbednosni izazovi u virtuelnom svetu neprestano rastu i transformišu se. Iako je poznat fenomen da je život maštovitiji od zakonodavca, bez ustezanja možemo tvrditi da je disproporcija između normativne i socijalne stvarnosti drastično veća kada govorimo o odnosu pravne stvarnosti i društvenog života u sajber prostoru. Sajber pravo je pravna grana u povoju u čitavom svetu, a naš nacionalni pravni okvir zaostaje za aktuelnom fazom normativnog razvoja u savremenoj Evropi. Pravni okvir sajber bezbednosti obuhvata propise kojima se regulišu nadležnosti organa za upravljanje bezbednosnim rizicima u informaciono-komunikacionim sistemima i suzbijanje radnji kojima se funkcionisanje ovih sistema ugrožava ili narušava, kao i norme o tehnikama, metodama i procedurama zaštite, koordinaciji između činilaca zaštite, njihovoj odgovornosti i nadzoru nad primenom zakonskih ovlašćenja i obaveza. Određen značaj u ovoj oblasti imaju i propisi kojima se regulišu osnovi informacionog sistema Republike Srbije i druga pitanja o vezi primene informaciono-komunikacionih tehnologija u svakodnevnom životu.¹

Ukoliko odemo korak dalje u istom pravcu, možemo zaključiti da bi sajber bezbednost, kao deo šireg kompleksa nacionalne bezbednosti, trebalo da bude obuhvaćena i odredbama opštih pravnih akata i političko-pravnih dokumenata čiji su predmet nacionalna bezbednost i odbrana. Tu prevashodno mislimo na Strategiju bezbednosti Republike Srbije i zakone koji regulišu osnove obaveštajno-bezbednosnog sistema, odbrane, nacionalne i privatne bezbednosti.² Strategija nacionalne bezbednosti utvrđuje osnove politike bezbednosti u zaštiti najvažnijih nacionalnih interesa. U poglavlju posvećenom predstavljanju najvažnijih rizika, izazova i pretnji po nacionalnu bezbednost Republike Srbije, problem bezbednosti sajber prostora je elaboriran u samo jednoj rečenici.

Zanimljivo je da tvorci Strategije, nabrajajući elemente politike nacionalne bezbednosti, potpuno previdaju potrebu za formulisanjem politike informacione (sajber) bezbednosti kao zasebnog elementa, čime se ovom važnom bezbednosnom izazovu daje drugorazredni značaj. Problemu sajber bezbednosti ne posvećuje dovoljno pažnje ni Strategija odbrane Republike Srbije, u kojoj se on pominje jedino u odeljku o bezbednosnim rizicima, izazovima i pretnjama.³

Glavni normativni oslonac sajber bezbednosti predstavljaju odredbe kojima se uspostavlja sistem rane detekcije i uspešne prevencije sajber napada, uz dodeljivanje jasnih ovlašćenja i obaveza nadležnim subjektima. Prema tome, osnovu sajber bezbednosti treba da čini propis koji uspostavlja temelj borbe protiv pretnji u sajber prostoru.

¹ *Zakon o informacionom sistemu Republike Srbije* (Beograd: Službeni glasnik RS, br. 12/96); *Zakon o elektronskim komunikacijama* (Beograd: Službeni glasnik RS, br. 44/10, 60/13 i 62/14); *Zakon o elektronskom potpisu* (Beograd: Službeni glasnik RS, br. 135/04).

² *Odluka o usvajanju Strategije bezbednosti Republike Srbije* (Beograd: Službeni glasnik RS, br. 88/09); *Zakon o Bezbednosno-informativnoj agenciji* (Beograd: Službeni glasnik RS br. 42/2002, 111/2009, 65/2014 - odluka US i 66/2014); *Zakon o Vojnobezbednosnoj agenciji i Vojnoobaveštajnoj agenciji* (Beograd: Službeni glasnik RS br. 88/2009, 55/2012 – odluka US i 17/2013); *Zakon o tajnosti podataka*. (Beograd: Službeni glasnik RS br. 104/09); *Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti* (Beograd: Službeni glasnik RS, br. 116/07, 72/12); *Zakon o privatnom obezbeđenju* (Beograd: Službeni glasnik RS br. 104/2013 i 42/2015);

³ *Odluka o usvajanju Strategije odbrane Republike Srbije* (Beograd: Službeni glasnik RS, br. 88/09), str. 9.

Takav propis bi trebalo da bude nedavno doneti Zakon o informacionoj bezbednosti.⁴ Članovima 14 i 15 Zakona propisano je uspostavljanje Nacionalnog CERT-a i određene su njegove nadležnosti, a sam način vršenja poslove iz nadležnosti Nacionalnog CERT-a bi trebalo da bude uređen posebnim podzakonskim aktom. Preduslov za donošenje tog opšteg pravnog akta i kasnije funkcionisanje nacionalnog CERT-a je definisanje tehničkih, organizacionih i pravnih standarda i procedura za obavljanje poslove CERT-a koji su propisani članom 15 ovog Zakona.

O pojmu *sajber* ratovanje

Nastanak *sajber* prostora predstavljao je svojevrsnu prekretnicu u sferi vojnih aktivnosti ali i poimanja korporativne, nacionalne, regionalne i globalne bezbednosti. Novi „prostor“ pružio je velike mogućnosti za sprovođenje specijalnih propagandnih dejstava ali i izvođenje napada posredstvom računarskih mreža na protivničke informaciono-komunikacione sisteme. Za ovaj novi vid konfrontacije u virtuelnom prostoru se u anglosaksonskom govornom području koristi pojam *sajber ratovanje* (*eng.* cyber warfare). U savremenim vojnim doktrinama *sajber* prostor je stekao status petog borbenog prostora, zajedno sa kopnom, vodom, vazduhom i kosmosom.⁵

Pretnja *sajber* rata je prisutna, a rizik od eskalacije ove vrste konflikta se uvećava te ga ne bi trebalo potcenjivati. Na ovu činjenicu ukazali su računarski napadi koje je trpela Estonija tokom aprila i maja 2007. godine.⁶ Može se konstatovati da je *sajber* napad na Estoniju bio prvi slučaj direktnog narušavanja suvereniteta jedne države računarskim napadom koji je sproveden od strane nepoznatog i nedodirljivog neprijatelja.

Aktivnost *sajber* ratovanja, prema nekim autorima, ne mora biti ograničena samo na sferu vojnih aktivnosti. Individualni korisnici informaciono-komunikacionih tehnologija kao i politički (ideološki) motivisane društvene grupe koriste taktike i strategije kako bi tačno odredili mete napada u virtuelnom prostoru i postigli svoje ciljeve, na način koji nalikuje vojnim metodama. U začetima, teoretičari su bili skloni da *sajber* ratovanje svrstaju u kategoriju „rata bez žrtava“. Međutim, praksa je pokazala da napadi u virtuelnom prostoru, naoko neprimetni, mogu u realnom, fizičkom svetu rezultovati ljudskim žrtvama i materijalnim razaranja.⁷

⁴ Zakon o informacionoj bezbednosti (Beograd: Službeni glasnik RS br. 6/016)

⁵ Laurence Ibrah, „States face new challenges from cyberwarfare and cybercrime“, *Revue Défense Nationale*, Vol. 714, 2008.

⁶ Napad je počeo 9. maja 2007. godine, bio je usmeren na opstrukciju zvaničnih Internet sajtova Estonije, jedne od najinformatizovanijih zemalja na svetu. Tokom nekoliko nedelja, koliko je napad trajao, Estonija se nosila sa po obimu najširim napadom ove vrste do sada. Usled napada, sajtovi estonske vlade (Ministarstva inostranih poslova i Ministarstva pravde), medija i banaka bili su blokirani. Ovaj napad distribuiranog lišavanja usluge podstakao je intenzivne rasprave o bezbednosti *sajber* prostora na međunarodnom nivou. Prema: Nenad Putnik, *Sajber prostor i bezbednosni izazovi* (Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, 2009).

⁷ Iz širokog opusa strane i domaće literature iz ove oblasti izdvajamo: Boonnie Adkins, *The Spectrum of Cyber Conflict From Hacking to Information Warfare: What is Law Enforcement's Role?* (Alabama: Air Command and Staff College Air University, USAF, 2001); Ketki Arora, Krishan Kumar & Monika Sachdeva, „Impact Analysis of Recent DDoS Attacks“, *International Journal on Computer Science and Engineering*, Vol. 3: 2, 2011; Anita Perešin, „Paradigma novoga terorizma informacijskoga doba“, *Politička misao*, No. 44: 2, 2007; Dragan Mladenović, *Međunarodni aspekt sajber ratovanja* (Beograd: Medija centar "Obrana", 2012).

Osam principa svojstvenih sajber ratovanju

I pored toga što su pojedini principi tradicionalnog ratovanja⁸ potpuno primenljivi na „virtuelni rat“, važno je primetiti da ovaj novi vid sukoba ima i određena specifična, distinktivna, obeležja. U literaturi se izdvaja sledećih osam ključnih principa za definisanje, deskripciju i objašnjenje fenomena sajber ratovanja.⁹ Osnovni, determinišući, princip sajber ratovanja glasi: *sajber ratovanje mora imati konkretne efekte u realnom svetu.*

Sajber ratovanje je besmisleno ukoliko ne cilja metu u fizičkom svetu. Zamisliv je scenario po kome napadač može zauzeti kontrolu nad važnim SCADA sistemima ili kritičnom infrastrukturom jedne države što za posledicu može imati prestanak snabdevanja strujom, naftom ili gasom ili, pak, plavljenje usled otvaranje hidro akumulacija ili uzrokovati sabotaze u kopnenom, pomorskom i vazдушnom saobraćaju. Napadi, na primer, mogu onesposobiti sistem e-uprave ili bilo koju drugu kritičnu infrastrukturu jedne države.¹⁰

Sajber ratovanje može uticati na umove donosilaca odluka u fizičkom svetu, te postići da oponent bude snabdeven informacijom koja ga vodi lošoj odluci. Donosioci taktičkih odluka, na primer, mogu biti obmanuti po pitanju lokacije i brojnosti neprijateljskih i savezničkih snaga. Na operativnom nivou, podaci o snabdevanju municijom i potrebnim zalihama mogu biti korišćeni za manipulisanje i donošenje loših procena kao što su napad sa nedovoljnom količinom municije i uzdržavanje od napada usled straha od nestašice zaliha.¹¹ Donosioci strategijskih odluka, pak, mogu biti uvučeni u dodatne akcije protiv država ili grupa koje, uistinu, nisu aktuelni napadači.

Drugi princip sajber ratovanja Parks i Dagen formulišu na sledeći način: *jedna strana može preduzimati aktivne korake da se sakrije u sajber svetu, ali sve što neko čini je vidljivo – pitanje je samo da li iko posmatra.*

Bilo koja akcija koju preduzimaju učesnici u sajber konfliktu zahteva manipulaciju digitalnim podacima (njihovo brisanje, premeštanje ili menjanje) u tokovima podataka između računara – ta činjenica ukazuje na prisustvo ili akciju protivnika. Odbrana ili zaštita informaciono-komunikacionog sistema se zasniva na sposobnosti otkrivanja takvih aktivnosti.¹²

Kamufliiranje u fizičkom svetu analogno je skrivanju u sajber ratovanju. Protagonisti sajber ratovanja moraju pokušati da sakriju dokaze unutar postojećih tokova podataka. Sistemi za otkrivanje sajber napada, na čijem se usavršavanju danas intenzivno radi, morali bi da razlikuju podatke koji su artefakti napadača od ogromne većine podataka koji predstavljaju uobičajenu aktivnost. Sistemi za detekciju napada ne mogu praviti razliku između običnog korisnika baze podataka i protivničkog manipulisanja bazom, u situaciji kada se agresor predstavlja kao autorizovan korisnik sistema.

⁸ O karakteristikama tradicionalnih i savremenih ratova videti više u: Slobodan Mikić, *O ratu* (Novi Sad: Prometej, 2006): str. 226.

⁹ Raymond Parks and David Duggan, "Principles of Cyber-warfare", *IEEE Security and Privacy Magazine*, No. 9: 5, 2001.

¹⁰ Poznat je slučaj virusa Staxnet (eng. Stuxnet) koji je napravljen sa namerom da ošteti i onesposobi rad sistema koji kontrolišu rad reaktora u iranskoj nuklearnoj elektrani Bušer, i time izazove štetu globalnih razmera.

¹¹ Raymond Parks and David Duggan, *op. cit.*

¹² *Ibid.*

Treći princip sajber ratovanja pomenuti autori definišu na sledeći način: *u sajber svetu ne važe konstantna pravila ponašanja aktera, niti postoje nepromenljivi zakoni u odnosu na funkcionisanje tehnike, izuzev onih koji zahtevaju promenu u fizičkom svetu.*

Sajber svet, kao veštačka ljudska konstrukcija, se menja na neočekivan i haotičan način. Softver može izneveriti usled greške u njegovom projektu, hardver može otkazati usled kvara ili dejstva "više sile", na korisnički interfejs mogu uticati brojni faktori. Jedini aspekt sajber sveta koji nije podložan promeni predstavljen je onim entitetima koji iziskuju promenu u fizičkom svetu.¹³

Četvrti princip glasi: *Pojedini entiteti unutar sajber sveta imaju ovlašćenje, pristup, ili sposobnost da izvrše bilo koju akciju za koju napadač želi da bude izvršena. Napadačev cilj jeste da preuzme (prisvoji) identitet tog entiteta.*¹⁴

U početnoj fazi mnogih napada, otkrivaju se i prisvajaju identiteti običnih korisnika računara, administratora baza podataka, sistemskih programa i proizvođača. U svakom slučaju, prvi korak napada podrazumeva pronalaženje osoba sa autorizovanim pristupom ciljanom sistemu, a zatim sledi prisvajanje njihovih identiteta, najčešće tehnikama socijalnog inženjeringa ili fišinga.¹⁵

Peti princip glasi: *instrumenti sajber ratovanja imaju dvostruku namenu.*

Sredstva kinetičkog ratovanja imaju pojedinačnu namenu. U sajber ratovanju, međutim, isti instrumenti, poput skenera vulnerabilnosti, se koriste se dvojako – i od strane napadača i od strane odbrane.

Šesti princip navedeni autori formulišu na sledeći način: *i napadač i branilac kontrolišu veoma mali deo sajber prostora koji koriste. Onaj koji može da kontroliše protivnički deo sajber prostora može da kontroliše i protivnika.*

Obe strane u sajber konfliktu mogu kontrolisati samo hardver i softver koji poseduju. U fizičkom svetu, to je obim njihovog uticaja. Retko kada neki akter može kontrolisati nešto izvan vlastitog interfejsa. Čak i američko Ministarstvo odbrane, prema procenama, kontroliše samo 10% komunikacione infrastrukture koja se koristi za komunikaciju unutar Ministarstva.¹⁶

I pored toga što nijedna strana u sajber konfliktu ne kontroliše veći deo infrastrukture koju koristi, činjenica je da su obe strane ranjive pri napadu na tu infrastrukturu.

Sedmi princip je predočen sledećom tvrdnjom: *sajber prostor nije konzistentan, niti je pouzdan.*

Ovaj princip je povezan sa trećim principom koji govori o nepostojanju nepromenljivih zakona u sajber svetu. U sajber prostoru niti hardver niti softver neće uvek raditi onako kako se od njih očekuje. Ovo pretežno važi za softver, ali se uočava i nedoslednost u funkcionisanju hardvera, najčešće usled promene mikro klime u prostoriji ili napona električne mreže. Posledica ovog principa je da nijedan agresor u sajber ratu nikada ne može biti siguran da će napad uspeti.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ O socijalnom inženjeringu videti u: Goran Mandić i Nenad Putnik, „Socijalni inženjering kao savremena bezbednosna pretnja“. U Zoran Dragišić, Miroslav Mladenović i Zoran Jeftić (Ur.), *Sadržaj bezbednosnih izazova Srbije na početku XXI veka*, str. 145-164. Beograd: Inovacioni centar Fakulteta bezbednosti, 2014.

¹⁶ Raymond Parks and David Duggan, *op. cit.*, p. 124.

Osmi princip glasi: *fizička ograničenja u odnosu na razdaljinu i prostor nisu primenljiva na sajber svet.*

U kinetičkom ratovanju napadi se sprovode projektilima koji moraju preći određenu razdaljinu. Izazivanje odgovarajuće štete u fizičkom svetu, dakle, ima prostorna ograničenja.¹⁷ Stvaranje štete posredstvom sajber sveta, čini se, takva ograničenja nema.

Pokušaj formulisanja devetog principa sajber ratovanja

Značajan doprinos u tom pravcu dao je Dejvid Bibighaus, koji u svom članku iznosi tezu da veliki deo našeg strateškog promišljanja počiva na primeni Gausovog principa slučajnosti, tj. na zakonu normalne raspodele. Ipak, u okviru sajber prostora dominira drugačija vrsta slučajnosti od one koja se normalno sreće u fizičkom prostoru. Ovu vrstu slučajnosti opisuje eksponencijalni zakon raspodele.¹⁸ Ovaj autor smatra da je primena eksponencijalne raspodele neophodna za razumevanje, analizu i naučno objašnjenje sajber napada, kao i za definisanje nove koncepcije procene bezbednosnih rizika, izazova i pretnji u sajber prostoru.

I radovi mnogih drugih autora svedoče o tome da je sajber prostor prepun primera eksponencijalnog zakona.¹⁹ Fizička topologija veza i čvorišta na internetu sledi raspodelu prema eksponencijalnom zakonu.²⁰ Zbog različitih struktura koje se pojavljuju u kompleksnim mrežama, javljaju se i različite raspodele veza između čvorova. Proučavanjem realnih kompleksnih mreža otkriveno je da u većini slučajeva one imaju Pareto ili Pareto raspodelu s eksponencijalnim repom.²¹ Raspodela veza veb stranica takođe sledi raspodelu prema eksponencijalnom zakonu.²² Obrasci širenja računarskih virusa su, takođe, objašnjeni pravilima raspodele prema eksponencijalnom zakonu.²³

Gausov princip slučajnosti opisuje varijacije u fizičkoj snazi, brzini i agilnosti na kakve su naši preci nailazili na bojnopolju. Za donošenje strateških odluka u fizičkom svetu adekvatan je onaj pristup koji baziran na normalnoj raspodeli, jer se najveći broj slučajeva može objasniti kroz sagledavanje iz ove perspektive raspodele verovatnoće.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ David Bibighaus, "How Power-Laws Re-Write The Rules Of Cyber Warfare", *Journal of Strategic Security*, No. 4: 8, 2015.

¹⁹ Albert-László Barabási and Jennifer Frangos, *Linked: The New Science of Networks* (New York: Basic Books, 2002); Albert-László Barabási, *Bursts: The Hidden Patterns Behind Everything We Do, from Your E-mail to Bloody Crusades* (New York: Penguin, 2010); Nassim Taleb, *The Black Swan* (New York: Random House LLC, 2007); Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined* (New York: Penguin, 2011); Albert-László Barabási and Albert Reka, "Emergence of scaling in random networks", *Science*, Vol. 286, 1999.

²⁰ Michalis Faloutsos, Petros Faloutsos and Christos Faloutsos, "On Power-Law Relationships of the Internet Topology", *SIGCOMM Computer Communications*, No. 29: 4, 1999.

²¹ Đani Glavinić, *Osnovna svojstva kompleksnih mreža i njihova primjena* (Zagreb: Fakultet Elektrotehnike i računarstva, 2007): str. 1.

²² Albert-László Barabási and Jennifer Frangos, *Linked: The New Science of Networks* (New York: Basic Books, 2002): p. 66.

²³ *Ibid.*, p. 133.

Mnoga psihološka merenja i fizički fenomeni se mogu dobro aproksimirati normalnom raspodelom. Zbog toga je normalna raspodela najčešće korišćena familija raspodela u statistici, i mnogi statistički testovi su bazirani na pretpostavci normalnosti. Iako su mehanizmi koji leže u osnovi ovih fenomena često nepoznati, upotreba modela normalne raspodele se teoretski opravdava pretpostavkom da mnogo malih, nezavisnih uticaja aditivno doprinose svakoj opservaciji.

Primeri iz vojne istorije pokazuju da se Pareto princip može koristiti i za objašnjenje pojedinih ishoda na bojnopolju. Uzmimo kao primer čuvenu Mažino liniju (niz pograničnih vojnih utvrđenja - praktično neprobojnih) koje je Francuska postavila radi zaštite od napada Hitlerove Nemačke.²⁴ Linija je, strateški gledano, postavljena po pravcu očekivanog napada, shodno Gausovom principu razmišljanja i raspodele verovatnoće. Ipak, napad je pretežnim delom izveden zaobilaženjem Mažino linije, što je iznenadilo francusku stranu i značajno doprinelo neočekivano brzom porazu i slomu francuske armije. Iz ugla donosilaca strateških i taktičkih vojnih odluka u tadašnjoj Francuskoj, pravac napada (koji je uključivao teritoriju neutralne Belgije) je bio najmanje verovatan. Ogromna finansijska sredstva i naponi uloženi u izgradnju neprobojne i nepobedive Mažino linije ispostavili su se uzaludnim jer napad nije izveden shodno očekivanoj logici i raspodeli verovatnoće.

Za neke događaje u fizičkom svetu primerenija je eksponencijalna raspodela, odnosno u najvećem broju slučajeva jedan od njenih mnogobrojnih oblika, tzv. Paretova raspodela.²⁵

Poznato je, na primer, da broj žrtava u ratu sledi raspodelu prema eksponencijalnom zakonu.²⁶ Većina konflikata prođe sa relativno malim brojem žrtava, međutim nekolicina bude apsolutno razorna. Slično je i sa dužinom trajanja konflikata – česte su početne procene da će rat kratko trajati (Američki građanski rat ili Prvi svetski rat), ali ih praksa često demantuje. Prema sistemu eksponencijalnog zakona logično je pretpostaviti da je većina ratova kratka i bez velikog broja žrtava. Međutim, prilikom procene rizika često se gubi iz vida činjenica da u eksponencijalnom zakonu mali, na oko beznačajni faktori, mogu imati ogroman uticaj. U odnosu na način, na koji se "poklope" događaji, ishod može veoma varirati.

Osim ove, postoje i tri druge značajne razlike koje razdvajaju raspodelu prema eksponencijalnom zakonu od Gausovog principa raspodele slučajnosti. Kako bismo razumeli zvonastu Gausovu krivu moramo otkriti gde se nalazi centar krive (prosečne vrednosti) i širinu krive (standardna devijacija). Kako bismo razumeli eksponencijalni zakon, moramo uočiti šta se dešava sa ekstremnim vrednostima. Tako, na primer, prema Paretovoj raspodeli (obliku eksponencijalnog zakona koji se najčešće koristi u društvenim naukama) raspodele se odvijaju prema principu „80-20“, pri čemu 80% uticaja dolazi od 20% entiteta.

Druga je razlika u magnitudi između netipične i prosečne vrednosti. Prema normalnoj raspodeli, netipična vrednost može odstupati samo neznatno od norme. Nasuprot tome, ako govorimo o raspodeli prema eksponencijalnom zakonu, uobičajeno je da događaji odstupe od norme i to za više od hiljadu puta. Treći korak ka razumevanju eksponencijalnih zakona je da oni nastaju iz dva faktora: rasta i preferencijalne povezanosti.²⁷ Ekspo-

²⁴ Anthony Kemp, *The Maginot Line: myth and reality* (New York: Military Heritage Press, 1988).

²⁵ Nada Roguljić, Arijana Burazin Mišura i Ivo Baras, "Eksponencijalna funkcija i njezine primjene u realnom životu". *Poučak*, Vol. 14: 53, 2013.

²⁶ Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined* (New York: Penguin, 2011): p. 218.

²⁷ Albert-László Barabási and Jennifer Frangos, *Linked: The New Science of Networks* (New York: Basic Books, 2002): p. 87.

nencijalni zakoni javljaju se u okviru sistema koji mogu da rastu i razvijaju se na način koji pospešuje uspeh, zbog čega su glavna matematička karakteristika evolucije.²⁸

Pomenuti naučnici, i njihova saznanja o dominaciji eksponencijalnog zakona u našem visokotehnološkom svetu navode nas na ideju da bi se ova pravilnost mogla izraziti u formi novog principa koji oslikava procenu bezbednosnih rizika i pretnji u funkciji pripremanja za sajber odbranu. U tom smislu, deveti princip sajber ratovanja bi mogao da glasi: *Procena bezbednosnih rizika i pretnji u sajber prostoru bazira se prevashodno na eksponencijalnom zakonu, dok se u fizičkom svetu bazira na zakonu normalne raspodele.*

Kako principi sajber ratovanja dovode u pitanje tradicionalne principe planiranja odbrane

Definisani principi sajber ratovanja zahtevaju od vojnih stručnjaka i kreatora strategijskih dokumenata da preispitaju neke od uobičajenih pretpostavki kako bi se adekvatno pripremili za odbranu kritičnih informacionih infrastruktura države jer će, u suprotnom, njihovi zaključci biti neupotrebljivi u petom borbenom prostoru.

Jedan od osnovnih problema sa kojim se danas suočavamo vezan je za deveti princip sajber ratovanja – naše bezbednosne strukture dizajnirane su isključivo za svet u kome su bezbednosni izazovi, rizici i pretnje “uproseceni”, tj. podređeni normalnoj raspodeli, a ne eksponencijalnoj koja se temelji na ekstremnim vrednostima.

Određivanje vlastite moći, kao i moći protivnika je izuzetno važno za planiranje odbrane. Sajber prostor, međutim, dovodi u pitanje tradicionalne pretpostavke o poznavanju protivničkih i vlastitih ofanzivnih i defanzivnih kapaciteta. Tradicionalno razlikovanje ofanzivnih i defanzivnih kapaciteta, kako vlastitih tako i protivničkih, otežano je zbog dvojake namene instrumenata sajber ratovanja, o čemu svedoči peti princip sajber ratovanja, ali i zbog dominantne uloge eksponencijalnog zakona. Već smo naveli da prema sistemu eksponencijalnog zakona, ekstremne vrednosti imaju značajan efekat, ali odrediti unapred ko se nalazi u okvirima ekstremnih vrednosti je praktično nemoguće. U fizičkom svetu određivanje moći postiže se prostim zbrajanjem ljudstva, tehnike i oružja. Ovakav pristup je svrsishodan u svetu normalne raspodele u kome se ekstremne vrednosti uprosecuju. U svetu u kome vlada eksponencijalni zakon, ovakav pristup nije primenljiv.²⁹

Deveti princip, osim toga, u potpunosti menja perspektivu iz koje sagledavamo značaj količine naoružanja i predviđamo efikasnost oružja. Pojam sajber oružje odnosi se na jedinstven softver za napad ili tehniku koja eksploatiše ranjivost sistema. Međutim, u sajber prostoru količina jedne vrste oružja je manje značajan faktor. U fizičkom svetu posedovanje više identičnih primeraka jedne vrste oružja je znatno učinkovitije nego posedovanje samo jednog primerka. Ali posedovanje više identičnih primeraka jedne vrste sajber oružja (npr. softvera za napad) suštinski ne dovodi do maksimizacije štete, tj. ne donosi veću korist od posedovanja samo jednog primerka oružja.

²⁸ *Ibid.*, p. 208.

²⁹ David Bibighaus, “How Power-Laws Re-Write The Rules Of Cyber Warfare”, *Journal of Strategic Security*, No. 4: 8, 2015.

Oružje koje se koristi u konfliktima u realnom svetu je raznovrsno i ima svoje karakteristike. Toflerovi su primetili da vrednujemo oružje prema njegovom dometu, brzini i ubojitosti.³⁰ Tehnologija može unaprediti domet metka ili opseg ubojitosti bombe, ali čak i danas, varijacije ovih karakteristika prikazuju se zvonastom krivom, odnosno potpadaju pod normalnu raspodelu. Uticaj sajber oružja, naprotiv, određen je raspodelom prema eksponencijalnom zakonu, jer većina sajber oružja ima uticaja samo na mali broj sistema, a samo nekolicina malvera može napasti veliki broj hostova. Takođe, mali faktori okoline, poput strukture mreže ili konfiguracije mete, mogu dovesti do različitih ishoda napada koji se sprovode istom tehnikom. Pored toga, male varijacije dizajna jednog sajber oružja mogu dovesti do velikog ali neočekivanog uticaja na njegovu efikasnost.³¹ Međutim, efikasnost sajber oružja je veoma teško predvideti.

Fenomen nepredvidivosti uticaja sajber oružja je u potpunoj saglasnosti sa trećim, sedmim i devetim principom sajber ratovanja. U skladu sa eksponencijalnim zakonom, u ekstremnim slučajevima, veoma mala varijacija može imati ogroman uticaj na ishode. Ali uočavanje veoma malih varijacija je, po pravilu, teško. Slučajnost prema eksponencijalnom zakonu vezana za sajber oružje zasnovana je na činjenici da sajber oružje zavisi od toga koliko je „primereno“ svom okruženju u datom momentu. Pošto je sajber okruženje kompleksno i neprekidno se menja (treći princip sajber ratovanja), njegovi korisnici ne mogu zasigurno znati koliko će oružje biti efikasno sve dok ga ne upotrebe (sedmi princip sajber ratovanja).

Šesti i osmi princip sajber ratovanja dovode u pitanje tradicionalni koncept poznavanja i kontrole terena na kome se borba odvija. Međutim, veoma je teško doći do upotrebljivih mapa sajber prostora. Postojeća mapa interneta iz 2011. godine šematski prikazuje relativnu poziciju objekata u dvodimenzionalnom prikazu veza između internet sajtova.³² Ona obuhvata preko 350 hiljada sajtova iz 196 zemalja i sadrži informacije o više od dva miliona veza između sajtova. Na mapi je svaki sajt predstavljen krugom. Veličina kruga određena je obimom saobraćaja i brojem linkova ka drugim sajtovima. Oni sajtovi koji su povezani većim brojem linkova na grafičkom prikazu imaju tendenciju približavanja, tj. formiranja klastera. Za sajber stratege je značajna činjenica da se najveći klasteri formiraju na lokacijama koje pripadaju istoj državi, dok se manji formiraju po analogiji sa entitetima u fizičkom svetu. Bez obzira na to da li se gleda mapa celog interneta ili mreža jedne države pa čak i jedne vojne baze, obrazac formiranja klastera će se neprekidno pojavljivati. Međutim, postoje i oni entiteti u virtuelnom svetu koji nemaju svoj pandan u fizičkom svetu, kao što su, na primer, društvene mreže. Donosioci strateških dokumenata bi trebalo da uvažavaju ove specifikume petog borbenog prostora.

Kauzalna veza između virtuelnog i fizičkog prostora koju objašnjava prvi princip sajber ratovanja dovodi u pitanje principe međunarodnog ratnog i humanitarnog prava. U akademskoj javnosti se već nekoliko godina raspravlja o problemu pravne neregulisanosti konflikata u sajber prostoru.³³

³⁰ Alvin Tofler i Hajdi Tofler, *Rat i antirat* (Beograd: Paideia, 1998).

³¹ David Bibighaus, *op. cit.*, p. 45.

³² „The internet map”, <http://internet-map.net/> (preuzeto 17.03.2016).

³³ O ovim problemima videti više u: Mladen Milošević i Nenad Putnik, „Problem pravne (ne)regulisanosti konflikata u kiber prostoru”, *Treći program*, No. 162, 2014; Zoran Vučinić, *Međunarodno ratno i humanitarno pravo* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 2001).

Zaključna razmatranja

Sajber prostor i sa njim povezan fenomen sajber ratovanja ne samo da dovode u pitanje tradicionalno poimanje zaštite državnog suvereniteta, već i relativizuju tradicionalno poimanje kategorija prostora, teritorije i vremena.

Sveobuhvatni pristup sajber bezbednosti od države bi zahtevao da: sačini strateški okvir sajber bezbednosti (donese nacionalnu strategiju sajber bezbednosti i nacionalnu strategiju sajber odbrane), izgradi institucionalni okvir sajber bezbednosti (ovo je delimično učinjeno donošenjem Zakona o informacionoj bezbednosti kojim je predviđeno osnivanje nacionalnog CERT-a, ali nije dovršeno izradom potpune i adekvatne podzakonske regulative), donese novu i unapredi postojeću pravnu regulative iz oblasti sajber bezbednosti, podstiče naučno-istraživački rad i naučnu saradnju u oblasti sajber bezbednosti, uspostavi javno-privatno partnerstvo u oblasti sajber bezbednosti, proširi međunarodnu saradnju u oblasti sajber bezbednosti i sprovodi aktivnosti na polju edukacije i podizanja svesti o značaju sajber bezbednosti na svim nivoima.

Od svih navedenih aktivnosti, možemo tvrditi da je najvažnija donošenje strateškog okvira sajber bezbednosti. Međutim, ključni strateški dokumenti iz ove oblasti – nacionalna strategija sajber bezbednosti i nacionalna strategija sajber odbrane nisu doneti, iako je na potrebu njihovog donošenja zarad usklađivanja bezbednosne politike Republike Srbije sa Evropskom unijom još 2013. godine ukazivao Odbor Skupštine Srbije za kontrolu službi bezbednosti i direktor Kancelarije Saveta za nacionalnu bezbednost i zaštitu tajnih podataka.³⁴

Prvi korak u procesu izrade strateških dokumenata u oblasti bezbednosti i zaštite uvek je vezan za procenu rizika, izazova i pretnji. Međutim, metodologija procene bezbednosnih rizika i pretnji u sajber prostoru je drugačija u odnosu na onu koja važi u fizičkom svetu. Prenošenje pretpostavki iz fizičkog sveta oličenih u principima kinetičkog ratovanja na sajber ratovanje bi, po svemu sudeći, vodilo pogrešnim odlukama. Sajber prostor je područje ekstremnih zbivanja. Strategije koje se smatraju dobrim u fizičkom ratovanju mogu biti nedelotvorne, pa i opasne u sajber prostoru. Sajber prostor je stekao status petog borbenog prostora, ali je to prvo bojno polje koje je u potpunosti čovekova kreacija. Ta kreacija niti je u potpunosti osmišljena, niti je statična. Ona se menja, konstantno i brzo, po svojim zakonitostima koje nisu uvek lako uočljive.

Entiteti u sajber prostoru ponašaju se znatno drugačije od onoga na šta su vojni stručnjaci navikli. Gotovo je sigurno da većina entiteta unutar sajber prostora, poput fizičke i organizacione topologije mreže, trpe promene, najčešće u skladu sa eksponencijalnim zakonom. Ovom zakonu podležu i sve aktivnosti koje se sprovode sa ciljem izvođenja napada u sajber prostoru i nanošenja štete protivniku, zbog čega smo mu dodelili status zasebnog principa sajber ratovanja.

Adekvatna politika odbrane sajber prostora bi trebalo da na pravi način anticipira izazove raspodele prema eksponencijalnom zakonu, ali i da u potpunosti uvaži i ostale prin-

³⁴ Radio-televizija Vojvodine. *Odbor: Strategija sajber odbrane što pre*, http://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/odbor:-strategija-sajber-odbrane-sto-pre_419927.html?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+RtvSveVesti+%28RTV+poslednje+vesti%29 (preuzeto 11.09.2016).

cipe sajber ratovanja koji, pokazali smo, nesumnjivo dovode u pitanje tradicionalne principe planiranja odbrane, kako sa organizacionog tako i sa ekonomskog aspekta.

Navedeno se odnosi i na normativnu ravan. Ukoliko strategije bezbednosti i odbrane usvoje drugačije metodološko-logičke osnove za procenu izazova, rizika i pretnji u sajber prostoru, sledstveni pravni akti treba da iznađu optimalne zakonske solucije za sprovođenje zacrtanih ideja, u interesu zaštite nacionalne bezbednosti i reforme institucija zaduženih za njeno očuvanje i unapređenje.

Literatura

[1] Adkins, Boonnie. *The Spectrum of Cyber Conflict From Hacking to Information Warfare: What is Law Enforcement's Role*. Alabama: Air Command and Staff College Air University, USAF, 2001.

[2] Arora, Ketki., Kumar, Krishan & Sachdeva, Monika. "Impact Analysis of Recent DDoS Attacks". *International Journal on Computer Science and Engineering*, Vol. 3: 2 (2011): pp. 877-884.

[3] Barabási, Albert-László. *Bursts: The Hidden Patterns Behind Everything We Do, from Your E-mail to Bloody Crusades*. New York: Penguin, 2010.

[4] Barabási, Albert-László and Frangos, Jennifer. *Linked: The New Science of Networks*. New York: Basic Books, 2002.

[5] Barabási, Albert-László and Reka, Albert. "Emergence of scaling in random networks". *Science*, Vol. 286 (1999): pp. 509-512.

[6] Bibighaus, David. "How Power-Laws Re-Write The Rules Of Cyber Warfare". *Journal of Strategic Security*, No. 4: 8 (2015): pp. 39-52.

[7] Faloutsos, Michalis, Faloutsos Petros and Faloutsos, Christos. "On Power-Law Relationships of the Internet Topology". *SIGCOMM Computer Communications*, No. 29:4 (1999): pp. 251-262.

[8] Glavinić, Đani. *Osnovna svojstva kompleksnih mreža i njihova primjena*. Zagreb: Fakultet Elektrotehnike i računarstva, 2007.

[9] Ifrah, Laurence. "States face new challenges from cyberwarfare and cybercrime". *Revue Défense Nationale*, Vol. 714 (2008): pp. 154-170.

[10] Kemp, Anthony. *The Maginot Line: myth and reality*. New York: Military Heritage Press, 1988.

[11] Кривични законик Републике Србије. Београд: Службени гласник РС бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014.

[12] Мандић, Горан и Путник, Ненад. „Социјални инжењеринг као савремена безбедносна претња“. У Зоран Драгишић, Мирослав Младеновић и Зоран Јефтић (Ур.), *Садржај безбедносних изазова Србије на почетку XXI века*, стр. 145-164. Београд: Иновациони центар Факултета безбедности, 2014.

[13] Микић, Слободан. *О рату*. Нови Сад: Прометеј, 2006.

[14] Милошевић, Младен и Путник, Ненад. „Проблем правне (не)регулисаности конфликта у кибер простору“. *Трећи програм*, No. 162 (2014): стр. 266-278.

[15] Младеновић, Драган. *Међународни аспект сајбер ратовања*. Београд: Медија центар "Одбрана", 2012.

[16] Parks, Raymond and Duggan, David. "Principles of Cyber-warfare". *IEEE Security and Privacy Magazine*, No. 9: 5 (2001): pp. 122-125.

[17] Perešin, Anita. "Paradigma novoga terorizma informacijskoga doba". *Politička misao*, No. 44: 2 (2007): pp. 93-112.

[18] Pinker, Steven. *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. New York: Penguin, 2011.

[19] Путник, Ненад. *Сајбер простор и безбедносни изазови*. Београд: Универзитет у Београду, Факултет безбедности, 2009.

[20] Радио-телевизија Војводине. *Одбор: Стратегија сајбер одбране што пре*, http://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/odbor:-strategija-sajber-odbrane-sto-pre_419927.html?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+RtvSveVesti+%28RTV+poslednje+vesti%29 (преузето 11.09.2016).

[21] Roguljić, Nada, Burazin Mišura, Arijana and Baras, Ivo. "Eksponecijalna funkcija i njezine primjene u realnom životu". *Роиџак*, Vol. 14: 53 (2013): pp. 34-53.

[22] Одлука о усвајању Стратегије безбедности Републике Србије. Београд: Службени гласник РС, бр. 88/09.

[23] Одлука о усвајању Стратегије одбране Републике Србије. Београд: Службени гласник РС, бр. 88/09.

[24] Taleb, Nassim. *The Black Swan*. New York: Random House LLC, 2007.

[25] „The internet map”, <http://internet-map.net/> (преузето 17.03.2016).

[26] Тофлер, Алвин и Тофлер, Хајди. *Рат и антират*. Београд: Paideia, 1998.

[27] Вучинић, Зоран. *Међународно ратно и хуманитарно право*. Београд: Војноиздавачки завод, 2001.

[28] Закон о Безбедносно-информативној агенцији. Београд: Службени гласник РС бр. 42/2002, 111/2009, 65/2014 - одлука УС и 66/2014.

[29] Закон о електронским комуникацијама. Београд: Службени гласник РС бр. 44/10, 60/13 и 62/14.

[30] Закон о електронском потпису. Београд: Службени гласник РС бр. 135/04.

[31] Закон о информационој безбедности (Београд: Службени гласник РС бр. 6/016)

[32] Закон о информационом систему Републике Србије. Београд: Службени гласник РС бр. 12/96.

[33] Закон о приватном обезбеђењу. Београд: Службени гласник РС бр. 104/2013 и 42/2015.

[34] Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја. Београд: Службени гласник РС бр. 120/04, 54/07, 104/09, 36/10.

[35] Закон о тајности података. Београд: Службени гласник РС бр. 104/09.

[36] Закон о Војнобезбедносној агенцији и Војнообавештајној агенцији. Београд: Службени гласник РС бр. 88/2009, 55/2012 - одлука УС и 17/2013.

[37] Закон о основама уређења служби безбедности. Београд: Службени гласник РС, бр. 116/07, 72/12.

TEORIJSKI I PRAKTIČNI ASPEKTI OPERATIVNOG OKVIRA U PLANIRANJU OPERACIJA*

Vojislav Krstović, Branislav Drobac, Marko Marković i Srđan Lazić
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija

Vojna doktrina je razvijena kao sistem doktrine čiji je bazni dokument Doktrina Vojske Srbije. Dokumenta nižeg hijerarzijskog nivoa imaju organizacioni karakter (doktrine vidova i pravila jedinica) i funkcionalni karakter (doktrine od J-1 do J-9 i iz njih izvedeni dokumenti do nivoa raznih uputstava). Doktrina Vojske Srbije je osnova za sva doktrinarna dokumenta nižeg hijerarzijskog nivoa, međutim ta osnova ide preko Doktrine operacija, kao osnovnog dokumenta na prvom nivou doktrinarnih dokumenata.

Iskustva iz primene doktrinarnih dokumenata u praksi, ukazuju da u sistemu usvojene doktrine postoje nedoslednosti i oprečni stavovi po istim pitanjima, koji se naročito manifestuju u procesu operativnog planiranja vojnih operacija.

Operativni okvir predstavlja značajan sadržaj procesa operativnog planiranja i obuhvata organizovanje sopstvenih snaga u prostoru i vremenu u odnosu na sopstvene namere i namere neprijatelja, i iz praktičnih razloga se razmatra na operativno-taktičkom nivou procesa operativnog planiranja.

U radu je komparativnom metodom i metodom analize sadržaja doktrinarnih dokumenata razmatran uticaj operativnog okruženja na operativni okvir, teorijski i praktični aspekt operativnog okvira i elemenata operativnog okvira.

Ključne reči: *Planiranje operacija, operativno okruženje, operativni okvir, elementi operativnog okvira*

Uvod

Značaj potpunog i pravilnog razumevanja doktrinarnih dokumenata,¹ a naročito Uputstva za operativno planiranje i rad komandi u Vojsci Srbije opredeljuje mesto i ulogu komandanta i štabnih oficira u procesu operativnog planiranja i izvođenju operacija. Potpuno i pravilno razumevanje teorijskih odredbi daje dobar osnov komandantu i

* Ovaj tekst predstavlja rezultat istraživačkog rada na projektu „Uticaj promena u operativnom okruženju na pripremu i izvođenje operacija“ koji se realizuje u Katedri operatike Škole nacionalne odbrane Vojne akademije.

¹ Doktrina planiranja u VS, Doktrina operacija VS, Doktrina KoV i Doktrina V i PVO.

štabnim oficirima za pravilno razumevanje operativnog okruženja, planiranje i izvođenje operacije. Nedovoljno poznavanje, nerazumevanje i pogrešno shvatanje teorijskih odredbi ili nepotpuno formulisanih doktrinarnih dokumenata i Uputstva za operativno planiranje, predstavlja osnov za loše planiranje operacije i ne dostizanje željenog krajnjeg stanja. Međutim, samo razumevanje teorijskih odredbi, bez praktičnog uvežbavanja organa komande, nije samo po sebi dovoljno za uspešno planiranje i uigravanje, odnosno uvežbavanje svih pripadnika komande.

Izučavanjem teorijskih odredbi, promišljanjem o njima i praktičnoj primeni u radu štabova tokom procesa operativnog planiranja i donošenja odluka uočeni su određeni problemi koji su pre svega proizvod nepotpuno i nedovoljno jasno formulisanih teorijskih određenja pojedinih sadržaja koji se odnose na elemente operativnog okvira. Analizom sadržaja postojećih doktrinarnih dokumenata u kojima se teorijski razmatraju elementi operativnog okvira, uočene su određene nedoslednosti i nedorečenosti i predložena su moguća rešenja za njihovo prevazilaženje.

Cilj ovog rada je analiza elemenata operativnog okvira sa teorijskog i praktičnog aspekta u procesu operativnog planiranja. Rad bi trebao da odgovori na pitanje "Da li postojeća doktrinarna dokumenta, a naročito Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi u Vojsci Srbije potpuno objašnjavaju elemente operativnog okvira i ne ostavljaju prostor za pogrešno razumevanje"? Osim navedenog, rad predstavlja i težnju da se putem deskripcije da doprinos kvalitetnijem određenju, definisanju i razumevanju elemenata operativnog okvira.

Rad je strukturiran u tri logičke celine kroz koje se uvodi u problem, iznosi sadržaj kojim se odgovara na problemsko pitanje i daju zaključni stavovi. Rad predstavlja kritički osvrt na postojeća teorijska određenja elemenata operativnog okvira i daje osnovu za dalje istraživanje ove problematike.

Komparativnom analizom sadržaja postojećih doktrinarnih dokumenata, naročito Uputstva za operativno planiranje i rad komandi u Vojsci Srbije kritički su sagledane postojeće teorijske i praktične odredbe vezane za operativni okvir i predložena rešenja za prevazilaženje problema, propusta i nedostataka.

Uticaj operativnog okruženja na definisanje operativnog okvira

Savremene operacije izvode se u različitim okruženjima koje prate dinamičke interaktivne promene koje mogu biti od presudnog značaja za ishod operacije. Skup svih ulova koji utiču na pripremu i izvođenje operacije naziva se operativno okruženje. Doktrina operacija Vojske Srbije objašnjava da se „operacije planiraju, pripremaju i izvode u složenim uslovima i pod uticajem različitih okolnosti i faktora. Skup uslova u kojima se upotrebljavaju snage u operaciji na osnovu odluka komandanta, i utiču na njen konačni ishod, predstavljaju operativno okruženje“.² Ova definicija je jasna i potpuna, međutim postavlja se pitanje da li je neophodno da se naglašava da se snage u operaciji upotrebljavaju na osnovu odluke komandanta. Imajući u vidu da Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi Vojske Srbije određuje da se „dimenzije operativnog okruženja razmatraju na stra-

² Doktrina operacija Vojske Srbije, Medija centar "Odbrana", Beograd, 2012, str. 15.

tegijskom nivou planiranja upotrebe snaga, a iz praktičnih razloga na operativnom i taktičkom nivou se razmatraju elementi operativnog okvira“,³ stiče se utisak da je navod u analiziranoj definiciji „da se snage u operaciji upotrebljavaju na osnovu odluke komandanta“ zaista suvišan. Navedeno ne znači da na strategijskom nivou nema komandanta, već da je u analiziranoj definiciji pominjanje komandanta suvišno.

Daljim proučavanjem literature dolazi se do zaključka da Doktrina operacija VS, Doktrina KoV i Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi u VS, imaju jedinstven stav o dimenzijama operativnog okruženja, odnosno da operativno okruženje sadrži: političku, ekonomsku, vojnu, fizičku, socijalnu, informacionu, tehnološku i vremensku dimenziju.

Analizom teoretskog određenja operativnog okvira može se konstatovati da se na sličan način definiše u Doktrini operacija VS i Doktrini KoV ali je interesantno da se u Doktrini Vazduhoplovstva i protiv vazduhoplovne odbrane (ViPVO) uopšte ne spominje.

Po Doktrini operacija VS „operativni okvir podrazumeva organizovanje sopstvenih i susednih snaga i raspoloživih resursa u vremenu, prostoru i u odnosu na sopstvene namere i namere neprijatelja.“⁴ Doktrina KoV navodi da „operativni okvir obuhvata organizovanje sopstvenih i susednih snaga u vremenu i prostoru u odnosu na sopstvene namere i namere neprijatelja. Operativni okvir čini operativna organizacija prostora izvodenja operacije i borbena organizacija snaga.... operativnim okvirom omogućava se povezivanje aktivnosti i definisanje - šta, gde i kada treba da bude izvršeno u različitim fazama operacije“.⁵

Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi u VS, koje bi trebalo naj detaljnije da objasni i da uputstva kako se nešto radi i s kojim ciljem, ne definiše operativni okvir već navodi da „Komandant i njegov štab treba da shvate trenutno stanje uslova koji vladaju u operativnom okruženju, kao i stanje nakon okončanja operacija. U izradi koncepta operacije, identifikacija potrebnih uslova za dostizanje željenog krajnjeg stanja omogućava njihovo povezivanje sa jednim ili više ciljeva, elementi operativnog okvira pomažu donosiocima odluka na operativnom i taktičkom nivou da definišu problem“. Napred navedena teoretska određenja operativnog okvira ukazuju na nedoslednost i nejedinstvo u analiziranim dokumentima.

Imajući u vidu da je operativni okvir nedvosmisleno determinisan operativnim okruženjem, radi potpunog shvatanja operativnog okvira neophodno je objasniti uticaj operativnog okruženja na definisanje operativnog okvira. Kada se govori o uticaju operativnog okruženja na definisanje operativnog okvira može se konstatovati da odgovor na ovo pitanje najpotpunije daje Doktrina operacija u VS u kojoj je definisano da „razumevanje dimenzija operativnog okruženja i analiza njihove neprekidne unutrašnje dinamike i međusobne interakcije doprinosi efikasnom definisanju stepena uticaja na elemente operativnog okvira: misiju, neprijatelja, operativni raspored sopstvenih snaga i podrške, operativnu organizaciju prostora (zona operacije, zona uticaja i zona interesovanja), civilno-vojnu saradnju i vreme“.⁶

³ Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi Vojske Srbije, Medija centar "Obrana", Beograd, 2015, str. 21.

⁴ Doktrina operacija Vojske Srbije, Medija centar "Obrana", Beograd, 2012, str. 20.

⁵ Doktrina KoV, Medija centar "Obrana", Beograd, 2012, str. 25.

⁶ Doktrina operacija VS, Medija centar "Obrana", Beograd, 2012, str. 18.

Slika 1 – Odnos operativnog okruženja i operativnog okvira

Dosadašnjim definisanjem i razumevanjem operativnog okruženja i operativnog okvira može se postaviti pitanje da li može operativni okvir da utiče na operativno okruženje, odnosno da li je smer uticaja obostran ili je jednosmeran u smislu da operativno okruženje determiniše operativni okvir.

Promišljanje o ovom pitanju navodi na zaključak da u planiranju operacije operativno okruženje zaista determiniše operativni okvir, ali tokom izvođenja operacije mogu se steći uslovi koji bi preoblikovali početno stanje operativnog okruženja. Može se zaključiti da je uticaj jednosmeran u fazi planiranja operacije, ali da tokom faze izvođenja operacije uticaj može biti obostran.

Osim navedenog, postavlja se pitanje gde je mesto operativnog okvira u procesu operativnog planiranja. S obzirom da u literaturi to nije obrađeno nameće se zaključak da operativni okvir predstavlja neku vrstu alata koja treba da pomogne komandantu da sagleda situaciju, a sami elementi operativnog okvira se prožimaju kroz različite faze procesa operativnog planiranja. Ova konstatacija se delom potvrđuje kroz odredbu datu u Doktrini operacija VS: „operativni okvir pomaže u razumevanju svih zadataka i njihove svrhe u dostizanju definisanih ciljeva dodeljene misije“.⁷

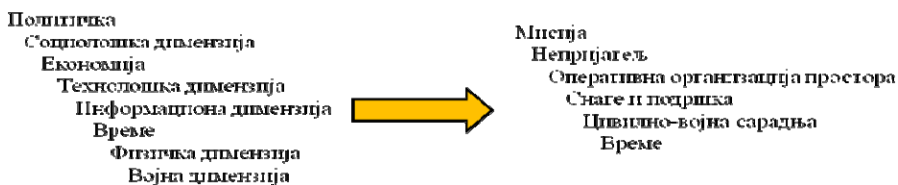
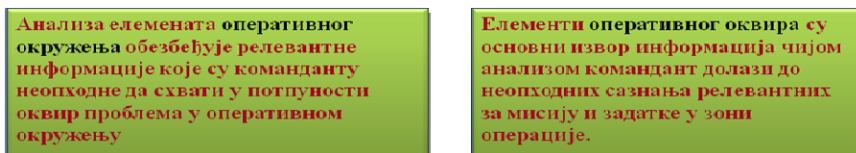
Elementi operativnog okvira

Doktrina operacija VS⁸ i Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi u VS⁹, definišu da su elementi operativnog okvira: misija, neprijatelj, operativna organizacija prostora, snage i podrška, civilno-vojna saradnja i vreme. Interesantno je da Doktrina KoV iako je prethodno definisala operativni okvir, kasnije ne navodi elemente operativnog okvira već razmatra dimenzija operativnog okruženja.

⁷ Isto, str. 21.

⁸ Isto, str. 18.

⁹ Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi Vojske Srbije, Medija centar "Obrana", Beograd, 2015, str. 21.

Slika 2 – Dimenzije operativnog okruženja i elementi operativnog okvira

Navedeni elementi operativnog okvira privlače pažnju zbog pojmova koji su korišćeni, kao što su „misija“ i „snage i podrška“. Imajući u vidu da komandant tek kasnije u procesu operativnog planiranja formuliše iskaz misije može se zaključiti da se termin „misija“ može zameniti terminom „zadatak“, osim ako se u ovom delu ne podrazumeva misija pretpostavljenog. Korišćenje sintagme „snage i podrška“ nedorečeno je na šta se konkretno misli, preciznije određenje bi bilo „operativni raspored sopstvenih snaga i podrške“.

Ako se pođe od činjenice da operativno okruženje određuje operativni okvir i ako se uzme u obzir da Doktrina KoV definiše operativni okvir, ali ne razmatra njegove elemente već dimenzije operativnog okruženja, nameće se pitanje da li su dimenzije operativnog okruženja isto što i elementi operativni okvira. Osim navedenog, ako se pođe od pretpostavke da svaka dimenzija operativnog okruženja razmatra različite činjenice koji utiču na pripremu iz izvođenje operacije na primer: fizička dimenzija razmatra veličinu prostora, reljef, hidrografiju, broj i veličina naseljenih mesta, stepen urbanizacije, infrastrukturu, razvijenost komunikacija, prostiranje elektromagnetnih talasa u elektromagnetnom spektru; dok vojna dimenzija razmatra naoružanje i vojnu opremu, brojnost i veličinu, doktrinarna opredeljenja, stepen obučenosti, organizaciju, kadrove, infrastrukturu, interoperabilnost, istoriju, odnos sa civilnim okruženjem, a tako i za ostale dimenzije okruženja, postavlja se pitanje da li razmatranje operativnog okruženja predstavlja neku paralelnu aktivnost obaveštajnoj pripremi bojišta. Sve navedeno vodi ka zaključku da postoje sličnosti između dimenzija operativnog okruženja, elemenata operativnog okvira i obaveštajne pripreme bojišta, odnosno da nije u potpunosti objašnjeno i razrađeno čemu služe elementi operativnog okvira.

Misija kao element operativnog okvira

Jedan od elemenata operativnog okvira je misija. U dostupnoj literaturi, odnosno u Uputstvu za operativno planiranje i rad komandi u VS,¹⁰ kao i u Pojmovniku funkcionalnih doktrina i doktrina vidova Vojske Srbije,¹¹ misija se definiše „kao jasno i koncizno saop-

¹⁰ Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi Vojske Srbije, Medija centar "Odbrana", Beograd, 2015, str. 52.

¹¹ Pojmovniku funkcionalnih doktrina i doktrina vidova Vojske Srbije, Medija centar "Odbrana", Beograd, 2012, str. 26.

štenje u kojem se navodi ko će izvoditi operaciju ili neku drugu aktivnost, šta treba da bude učinjeno, gde će se dogoditi, kada će se odvijati, zašto se izvodi, a ne navodi se kako će se izvesti¹².

Misija praktično predstavlja osnovni zadatak koji, zajedno sa svrhom, jasno ukazuje na akciju koja će biti preduzeta, kao i razlog za njeno preduzimanje. Na strategijskom nivou iskaz misije se formuliše u koraku 2, dok se na operativnom nivou u koraku 11 u fazi orijentacije priprema iskaz misije za jedinicu zasnovan na analizi misije. Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi VS objašnjava da iskaz misije sadrži: šta se izvršava (vrsta operacije); zašto se operacija izvodi (svrha); ko će izvoditi operaciju (snage); kada će operacija početi; gde će se operacija izvoditi (zona izvođenja operacija).¹²

Praktično misija definiše težišne zadatke koje jedinica treba da izvrši i utiče na komandanta, u smislu usmeravanja, kako bi izabrao najoptimalniji način za planiranje, pripremu i izvršenje operacije.

Iako su ova teorijska određenja misije jasna i potpuna, postavlja se pitanje na koju misiju tretira operativni okvir – strategijsku ili operativnu, odnosno neophodno je preciznije objašnjenje elementa operativnog okvira misija.

Neprijatelj kao element operativnog okvira

Kontinuirano praćenje operativnog okruženja i neprijatelja – pretnji, kao i analiza njihovih karakteristika, jačine, sastava i, u krajnjem, procena namera, osnovni su preduslovi uspešnog izvršenja misije, odnosno postavljenog zadatka. Važnost poznavanja neprijatelja isticali su mnogi strategisti tokom istorije. Sun Cu Vu (oko 500 godina p. n.e.) je u svojoj knjizi „Umetnost ratovanja“ isticao da „onaj koji poznaje svog neprijatelja i poznaje samoga sebe – ne treba da se plaši rezultata stotine bitaka. Ukoliko ne poznaje neprijatelja, a poznaje sebe, onda će i pobeđivati i gubiti. Onaj koji ne poznaje ni sebe ni neprijatelja, sigurno će biti razbijen u svakoj bici“, a Polibij (oko 125. godina p. n.e.) u knjizi „Istorija“ navodi „Svako treba da prizna da je najveće umeće komandanta njegova sposobnost da do tančina istraži karakter i stvarne mogućnosti svog neprijatelja“.

Savremene vojne operacije karakteriše brza promena situacije, kratkoća izvođenja dejstva i protivdejstva i mnoštvo objekata dejstva koje treba otkriti, analizirati i onesposobiti ili uništiti. Pred sve savremene oružane snage postavlja se osnovni zadatak – vladati informacijama o okruženju i neprijatelju (pretnji) a istovremeno izvršiti njihovu analizu i procene pre neprijatelja (pretnje), u cilju optimalnog angažovanja sopstvenih snaga i otežavanja ili onemogućavanja namera suprotne strane.¹³

Obaveštajni organi Vojske Srbije organizuju i realizuju sprovođenje mera obaveštajnog obezbeđenja u cilju stvaranja uslova za uspešnu realizaciju svih misija i zadataka putem obezbeđivanja informacione superiornosti. Obaveštajno obezbeđenje je kontinui-

¹² "Misija je jasno i koncizno saopštenje u kome se navodi ko će izvoditi operaciju, šta treba da bude učinjeno, gde će se dogoditi, kada će se odvijati, i zašto se izvodi. U iskazu misije se ne navodi kako će se operacija izvoditi". Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi Vojske Srbije, Medija centar "Obrana", Beograd, 2015, str. 52 i 76.

¹³ Uputstvo za obaveštajnu pripremu bojišta. Stranica broj 11.

rani proces koji obuhvata prikupljanje, obradu i korišćenje obaveštajnih podataka o stanju i namerama nosilaca ugrožavanja bezbednosti (neprijatelj-pretnja), prostoru angažovanja snaga i vremenu radi sprečavanja iznenađenja i pravovremenog reagovanja na nastalu situaciju.¹⁴

Radi podrške komandantu i drugim korisnicima obaveštajnih informacija, obaveštajno obezbeđenje se realizuje kroz osnovne zadatke koji su interaktivni, međuzavisni i često se izvršavaju uporedo. U skladu sa Obaveštajnom doktrinom Vojske Srbije, jedan od zadataka obaveštajnog obezbeđenja jeste obaveštajna priprema bojišta.

Osnovna namena obaveštajne pripreme bojišta (u daljem tekstu OPB) je podrška komandantima i komandama svih nivoa u procesu operativnog planiranja putem:

- identifikovanja i procene neprijateljevih centara moći (centara gravitacije);
- procene mogućnosti, kritičnih slabosti i ograničenja neprijatelja – pretnje;
- procene namera, ciljeva, varijanti upotrebe (kurseva akcije) neprijatelja i
- pravovremenog određivanja prioriternih obaveštajnih zahteva i izrade planova prikupljanja podataka.¹⁵

Obaveštajna priprema bojišta se detaljno realizuje u fazi Orijentacije procesa operativnog planiranja i predstavlja osnovu za dalji proces planiranja. Poznavanje organizaciono-formacione strukture neprijatelja, jačine, sastava, operativnog borbenog rasporeda, načela upotrebe, operativnih sposobnosti, namera i planova za realizaciju borbenih dejstava i neborbenih aktivnosti, kao i naoružanja i vojne opreme ima presudan uticaj na dalji proces operativnog planiranja i upotrebu sopstvenih snaga, i u krajnjem slučaju na ishod operacije. Komandanti i njihove komande koriste operativno planiranje da razviju i odrede varijante upotrebe (kurseve akcija) i modifikuju ili razrade operativne planove (operativna naređenja) kojima realizuju sopstvenu varijantu upotrebe (kurs akcije) – odluku. Upravo stepen poznavanja neprijatelja direktno je povezan sa stepenom uspešnosti upotrebe naših snaga.

Da bi se podržalo operativno planiranje, obaveštajni napori u OPB moraju da budu dinamični i neprekidni, radi upoređivanja, odnosno integrisanja novih podataka sa početnim činjenicama i pretpostavkama. Obaveštajna priprema bojišta je sastavni deo operativnog planiranja i pomaže komandantu u selektivnoj i usaglašenoj primeni snaga na odlučujućim tačkama. Ona se sprovodi neprekidno i detaljna je onoliko koliko vreme za planiranje operacije (vreme za rad komande) i raspoloživa baza obaveštajnih podataka dopuštaju.

Operativni raspored sopstvenih snaga i podrške kao element operativnog okvira

Operativni raspored sopstvenih snaga opisuje se kroz organizovanje snaga za izvođenje operacija. Organizovanje snaga za izvršenje operacije počinje u procesu planiranja i izvodi se kroz procenu potrebnih snaga za izvršenje operacije i uspostavljanju organizacije prema konceptu operacije.

¹⁴ Obaveštajna doktrina Vojske Srbije. Stranica broj 9.

¹⁵ Uputstvo za obaveštajnu pripremu bojišta. Stranica broj 12.

Na osnovu misije i zadatka, neprijatelja ili karaktera ne vojne pretnje, raspoloživosti snaga i operativne sposobnosti vrši se procena potrebnih snaga za operaciju. Organizovanje planiranih potrebnih snaga za izvođenje operacije vrši se na osnovu zamisli komandanta. Snage koje se angažuju u borbenim operacijama organizuju se u: snage za komandovanje, borbene snage, snage za borbenu podršku i snage za obezbeđenje,¹⁶ s tim što se operativni raspored brigade KoV načelno sastoji od: snaga za komandovanje, borbenih snaga, snaga za borbenu podršku (vatrenu i operativnu), snaga za obezbeđenje, snaga za izviđanje, snaga za kontrolu teritorije, snaga za demonstrativne aktivnosti i snaga za obezbeđenje objekata od posebnog značaja.¹⁷ Navedeno ukazuje da doktrinarne dokumenta nisu usklađena po pitanju definisanja organizacije snaga.

Pored toga, operativni raspored kao pojam nije ni u jednom dokumentu definisan i detaljnije se razmatra samo u Pravilu brigade Kopnene vojske. U Pravilu se navodi da operativni raspored brigade KoV zavisi od vrste operacije za koju se planira angažovanje snaga i da se on razlikuje od vrste operacija. U vezi sa navedenim, operativni raspored brigade u napadu može da ima različite elemente, a načelno se sastoji od: ešelona, snaga za vatrenu podršku, snaga za PVD, snaga za zaprečavanje, rezerve, snaga za LoP, snaga za komandovanje, taktičkih (borbenih) grupa, snaga za ubacivanje i drugo, ali se za svaki konkretan slučaj određuje sastav i zadatak pojedinih elemenata.

Komandant brigade, najčešće operativni raspored postavlja u dva operativna ešelona. Kada ima pliću dubinu zadatka, prilikom napada na neprijatelja koji je odbranu organizovao na brzinu i kada je moguće da se neprijateljeve snage razbiju u prvom naletu, može imati jedan operativni ešelon sa rezervom.

Prvi operativni ešelon je nosilac udara u napadu i ima glavnu ulogu u izvršenju zadatka. Dovoljnost snaga brigade KoV se načelno postiže angažovanjem tri, a izuzetno četiri bataljona. Sastoji se od tenkovskih, mehanizovanih i pešadijskih jedinica. Na jačinu i sastav prvog operativnog ešelona utiče: jačina i sastav neprijatelja; sastav brigade; karakteristike prostora; dubina zadatka; doba dana u kome se izvršava zadatak i zamisao komandanta za izvršenje zadatka.

Drugi operativni ešelon obrazuje se: kada je dubina zadatka veća; kada brigada operaciju izvodi u zoni manje širine; kada je situacija nejasna i kada se očekuje jači otpor u dubini neprijateljeve odbrane. Drugi operativni ešelon može da čine snage od ojačanog do dva bataljona, a prema proceni i jače snage. Namenjen je za razvijanje i eksploataciju uspeha, održavanje siline udara, smenu jedinica prvog operativnog ešelona koje su pretrpele veće gubitke, odbijanje protivnapada neprijatelja i obezbeđenje krila i bokova. Drugi operativni ešelon kreće se na pravcu glavnog udara na potrebnom rastojanju iza prvog operativnog ešelona.

Rezerva se obrazuje kada je operativni raspored u jednom ešalonu i kada je neophodno da se u početnom udaru angažuju jače snage brigade. Jačina i sastav rezerve određuje se u skladu sa situacijom, a načelno je jačine jednog bataljona. Kreće se na potrebnom rastojanju iza prvog operativnog ešelona, a načelno izvršava zadatke koji su predviđeni za drugi operativni ešalon.

Brigadne artiljerijsko-raketne grupe, kao snage za borbenu podršku, obrazuju se od organizacijske, a nekada i pridate artiljerije za podršku, načelne jačine do 2 divizion. Or-

¹⁶ Doktrina operacija Vojske Srbije. Stranica broj 65.

¹⁷ Pravilo brigada Kopnene vojske. Stranica broj 67.

ganizacijska artiljerija brigade ulazi u sastav brigadnih artiljerijsko-raketnih grupa, a može se delom pridati i nekom od bataljona. U zavisnosti od situacije, načelno, se obrazuju BrAG i BrRG ili jedna brigadna artiljerijska grupa (BrARG).

Brigadna artiljerijska grupa (ostale grupe ako se obrazuju), namenjena je za podršku brigade, a zadatke pretežno izvršava na pravcu glavnog udara. Ukoliko se obrazuju dve grupe, druga načelno podržava napad na pomoćnom pravcu. Zadaci u podršci su sledeći: učestvuje u vatrenoj pripremi i podršci napada, pruža vatrenu podršku bataljona u napadu, neutrališe pojedine značajne ciljeve neprijatelja, pruža podršku uvođenja drugog operativnog ešalona (rezerve), zaštita krila i bokova brigade i sprečavanje protivudara neprijatelja. Prvenstveno sasređuje vatru na ciljeve neprijatelja koji ugrožavaju napad, a ne mogu se celishodno neutralisati vatrom bataljona u napadu. Vatru ostvaruje po zahtevu komandanta bataljona, a po odobrenju komandanta brigade.

Operativni raspored brigade u odbrani može da ima različite elemente, a obično se sastoji od: snaga za obezbeđenje (borbeno osiguranje i prednji odred), ešelona, rezerve, taktičkih (borbenih) grupa, snaga za vatrenu podršku, snaga za PVD, snaga za zaprečavanje, snaga za protivoklopnu borbu, snaga za održavanje puteva, snaga za protiv desantnu borbu, snaga za udare u bokove, snaga za kontrolu teritorije i borbu protiv specijalnih snaga, snaga za komandovanje i snaga za LoP, ali se za svaki konkretan slučaj određuje sastav i zadatak pojedinih elemenata operativnog rasporeda. Zavisi od: cilja odbrane, zadatka, širine i dubine zone, karakteristika zemljišta, ojačanja, podrške i načelno, se može sastojati od: jednog ešelona i rezerve; dva ešelona; dva ešelona i rezerve ili (izuzetno) tri ešelona.

Prvi operativni ešelon poseda i brani prvi odbrambeni položaj. Njegova jačina i sastav, zavisno od cilja i načina odbrane, može biti 1–3 bataljona. Ako je zona plića i šira, može biti i jači. Ako je zona uža i dublja, onda je prvi ešelon slabiji, a brigada tada najčešće formira tri ešelona.

Zadatak prvog borbenog ešelona je da, koristeći se snagom vatre, zemljišta, zaprečavanjem i protivnapadima u okviru odbrambenih rejonu, nanosi neprijatelju gubitke, da ga što duže zadrži, da spreči širenje njegovog prodora i stvori uslove za aktivna dejstva drugog operativnog ešelona (rezerve) ili odbranu po dubini. Slabije snage određuju se u sastav prvog borbenog ešelona, kada se glavni otpor daje na položajima po dubini, odnosno kada se odbrana zasniva na protivnapadima, a jače - kada se glavni otpor pruža na prvom položaju, kada se brigada upotrebljava za zatvaranje breše i prihvat snaga koje se izvlače, kada prelazi u odbranu posle neuspeha ili delimičnog uspeha u napadu, i u sličnim situacijama.

Prvi operativni ešelon, načelno, je sastavljen od pešadijskih ili mehanizovanih bataljona. Tenkovski bataljon određuje se, načelno, kada se glavni otpor pruža na prvom odbrambenom položaju, pri zatvaranju breša, pri prelasku iz napada u odbranu i u sličnim situacijama.

Mehanizovani bataljoni određuju se u sastavu prvog operativnog ešelona: kada u zoni odbrane postoje pravci koji ograničavaju masovniju upotrebu tenkova; kada se predviđa da se protivnapadima drugog ešelona spreči prodor neprijatelja u dubinu odbrane; pravovremeno organizuje odbrana i ima dovoljno vremena za fortifikacijsko uređenje položaja; pri odbrani zimi, noću i uopšte pri slabijoj vidljivosti. Mehanizovani bataljoni, zavisno od zadatka, mogu se ojačati se tenkovima, protiv oklopnim raketama, lakom protivavionskom artiljerijom i delovima inžinjerijske jedinice.

Drugi operativni ešelona posedu drugi odbrambeni položaj. Njegova jačina i sastav određuje se u skladu sa načinom izvođenja odbrane. Ako se odbrana zasniva na protivnapadima, odnosno ako se glavni otpor pruža po dubini, drugi operativni ešelona je jači, a u njegovom sastavu se, načelno, nalazi tenkovski bataljon.

Drugi operativni ešelona, zavisno od jačine, ima zadatak da: obezbedi neprekidnost odbrane po dubini; otporom i protivnapadima zadrži prodor i spreči širenje neprijateljevog uspeha; zatvori breše (stvorene nuklearnim udarima ili prodorom neprijatelja); podrži i prihvati delove prvog operativnog ešelona, koji se izvlače ispod udara neprijateljevih nadmoćnijih snaga i borbom im stvori vreme za organizovanje otpora po dubini i delom snaga (a po potrebi i ceo) učestvuje u borbi protiv vazdušnih desanata ili drugih iznenadnih dejstava neprijatelja.

Rezerva se formira kada brigada obrazuje operativni raspored u jednom operativnom ešelona, izuzetno kada se obrazuju i dva operativna ešelona (kada brani užu zonu, ili za borbu protiv vazdušnih desanata). Jačina rezerve može biti od ojačane čete, do bataljona. Kada brigada obrazuje jedan operativni ešelona, rezerva posedu drugi odbrambeni položaj na težištu odbrane.

Zadatak rezerve je da: vodi borbu protiv vazdušnih desanata i neprijateljevih ubačenih delova; zatvara breše stvorene nuklearnim udarima ili prodorom neprijatelja; vodi borbu protiv neprijateljevih delova koji vrše obilazak ili se infiltriraju kroz međuprostore; prihvata snage prvog, odnosno drugog ešelona i omogućava im povlačenje na naredne položaje po dubini; vrši protivnapade u sadejstvu sa drugim elementima operativnog rasporeda; štiti krila i bokove i drugo.

Operativni raspored brigade za borbu u okruženju redovno je u jednom ešelona sa rezervom. Brigadne artiljerijsko-raketne grupe se raspoređuju bliže centru okružene prostorije, prilagođavaju operativni raspored kružnoj odbrani i angažuju se za podršku jedinica na najugroženijim pravcima.

Tenkovski bataljon se raspoređuje na najugroženiji tenkoprohodni pravac ili se ostavlja u rezervi, radi izvođenja protivnapada unutar okružene prostorije, smene jedinice koja je pretrpela veće gubitke, zatvaranja breše na ivici okružene prostorije i

pripreme za proboj iz okruženja. Rezerva se raspoređuje u centru okružene prostorije ili je podeljena radi upotrebe na određenim pravcima.

Operativni raspored za proboj, načelno, ima snage za proboj, rezervu i snage za zaštitu. Snage za proboj obuhvataju polovinu do dve trećine snaga i sredstava brigade. U njihov sastav obavezno se uključuju snage tenkovskog bataljona. Snage za proboj brzim i energičnim dejstvima na određenim pravcima razbijaju neprijateljev obruč, a zatim najpogodnijim manevrom i dejstvom u bočne strane stvaraju uslove za izvlačenje ostalih snaga iz okruženja. Istovremeno, sa probijem obruča, postavljaju se bočna osiguranja, radi sprečavanja neprijatelja da zatvori obruč.

Operativni raspored brigade u protiv pobunjeničkoj operaciji, načelno, se sastoji od: snaga za komandovanje, snaga za izviđanje, snaga za demonstrativna dejstva, snaga za blokadu, snaga za napad, snaga za pretres, snaga za borbenu podršku, snaga za kontrolu teritorije, rezerva i snaga za logističku podršku.

Operativni raspored brigade u protiv terorističkoj operaciji, načelno se sastoji od: snaga za komandovanje, snaga za izviđanje, snaga za napad, snaga za blokadu, snaga za pretres, snaga za borbenu podršku, snaga za kontrolu teritorije, rezerve i snaga za logističku podršku.

Operativni raspored brigade u operaciji evakuacije civilnog stanovništva iz ugroženih područja, načelno se sastoji od: snaga za komandovanje, snaga za civilno-vojnu saradnju, snaga za evakuaciju stanovništva i materijalnih dobara, snaga za formiranje prihvatnih centara, snaga za obezbeđenje zdravstvenih usluga, snaga za saniranje tehničko-tehnoloških nesreća, borbenih snaga, snaga za obezbeđenje i snaga za logističku podršku. Iz svega navedenog zaključuje se da operativni raspored jedinica KoV zavisi od vrste izvođenja operacija, što je značajno sa aspekta njegovog sagledavanja kao elementa operativnog okvira.

Jedinice RV i PVO se u skladu sa dodeljenim misijama i zadacima, a radi adekvatnog planiranja, pripreme i izvođenja operacija, organizuju u snage za komandovanje, borbene snage (udarne snage i snage PVO), snage za borbenu podršku i snage za obezbeđenje¹⁸. Za razliku od jedinica KoV, operativni raspored jedinica RV i PVO se ne „ešelonira“ (prvi ešelon, drugi ešelon), već se formira grupisanjem snaga i određivanjem rezerve. U RV i PVO načelno se grupišu snage rodova (avijacija i ARJ za PVD). Avijacijske snage se grupišu na aerodromima baziranja ili u vazduhu tokom formiranja borbenih poredaka za realizaciju dodeljenih zadataka. Jedinice ARJ za PVD se grupišu u rejonu (zoni) branjenih objekata ili grupacija Vojske Srbije i očekujućim pravcima naleta neprijateljeve avijacije.

Snage za borbenu podršku čine jedinice rodova i službi, čiji je zadatak da obezbede vatrenu i operativnu podršku borbenim snagama¹⁹ i deo su sopstvenih snaga. Kao element operativnog okvira „operativni raspored sopstvenih snaga i podrške“ nije adekvatan naziv jer je podrška (snage za podršku) deo sopstvenih snaga, ispravnije je da se definiše kao „operativni raspored sopstvenih snaga“ jer time obuhvati sve sopstvene snage uključujući i snage za podršku.

Evidentno je da funkcionalne doktrine ne prepoznaju i ne opisuju pojam operativnog rasporeda, a razmatraju ga kao element operativnog okvira. Takođe ne postoji definicija (pojmovno određenje) operativnog rasporeda što znatno otežava njegovo teoretsko razmatranje. Operativni raspored se razmatra jedino u Pravilu brigada Kopnene vojske gde se analiziraju njegovi elementi u različitim operacijama. Stoga smatramo da je potrebno definisati pojam operativnog rasporeda, uvrstiti ga u funkcionalne doktrine i kasnije ga razmatrati kao element operativnog okvira.

U Uputstvu za operativno planiranje i rad komandi u Vojski Srbije nije predviđeno da se operativni raspored posebno navodi u operativnom naređenju, ali se najčešće navodi iza idejne zamisli komandanta.

Operativna organizacija prostora kao element operativnog okvira

Prostor (kao činioc operacije) je geografski pojam koji obuhvata teritoriju, vazdušni prostor i unutrašnje plovne puteve. Podrazumeva raspoređene elemente operativnog rasporeda sopstvenih i neprijateljevih snaga snaga i u njemu se izvode operacije. Prostor se izražava preko kvalitativnih dimenzija (dužina, širina i površina) i kvantitativnih svoj-

¹⁸ Doktrina RV i PVO, str. 31.

¹⁹ Doktrina operacija. Stranica broj 65.

stava (naseljenost, komunikativnost, reljef, hidrografija i drugo). Radi uspostavljanja optimalne usklađenosti ciljeva, snaga predviđenih za ostvarenje tih ciljeva, prostora u kojem se zadatak obavlja, vremena i načina obavljanja zadataka, vrši se stalna procena.

U odnosu na nivo komandovanja, procena prostora razlikuje se i prilagođena je u obimu, sadržaju, strukturi snaga, ciljevima i zadacima i vremenu realizacije. Obuhvata međusobne uticaje brojnih geografskih karakteristika i pojava, stanja i činilaca koji, neposredno ili posredno, deluju na donošenje optimalnih odluka o upotrebi snaga u operacijama. Rezultat procene je operativna organizacija prostora, koja podrazumeva određivanje granica u kojima se pripremaju i izvode operacije radi jasnog definisanja međusobnih nadležnosti za razmeštaj i upotrebu svih snaga u operaciji.²⁰

Operativna organizacija prostora podrazumeva definisanje zone operacija, zone uticaja i zone interesovanja. Zona operacije, po Doktrini operacija Vojske Srbije i Doktrini Kopnene vojske, je deo geografskog prostora određenog za izvođenje operacija. Njegova veličina zavisi od konkretne situacije, a pre svega od ciljeva koji se žele ostvariti i jačine snaga koje se angažuju.²¹ Doktrina RV i PVO definiše da je zona operacije PVO ukupan prostor teritorije, akvatorije i vazdušni prostor iznad njih, povećan za taktički radijus avijacije koja učestvuje u operaciji. Zbog specifičnosti dejstva snaga u operaciji PVO ona najčešće obuhvata teritoriju naše zemlje i teritoriju neprijatelja, a zona vazduhoplovne operacije je deo kopna, mora i vazdušnog prostora, uključujući i kosmos, u kome se priprema i izvodi vazduhoplovna operacija. To je prostor koji u savremenim operacijama obuhvata teritoriju naše zemlje i teritoriju neprijatelja.²²

Zona združenih operacija je privremeno definisan prostor koji je pretpostavljeni starešina dodelio komandantu združenih snaga za pripremu i izvođenje njihovih konkretnih operacija. Zona združenih operacija obuhvata zone operacija dodeljenih komandama vidovskih komponenti.²³

Iz navedenog se može zaključiti da će veličinu zone združenih operacija, sa učešćem vazduhoplovne komponente, odrediti zona za izvođenje vazduhoplovnih i operacija PVO i da će prostor operacije najčešće obuhvatati teritoriju naše zemlje i teritoriju neprijatelja. Jedino ograničenje veličine zone združenih operacija biće taktički radijus sopstvene avijacije. Zona uticaja je prostor u kojem nadležni komandant može da ispolji direktan uticaj na operacije manevrom i snagama vatrene podrške, koje su pod njegovom komandnom nadležnošću.

Funkcionalne doktrine definišu da je zona interesovanja prostor od interesa za komandanta, a koji je u vezi sa ciljevima operacije i obuhvata zonu uticaja, zonu operacija ili zonu odgovornosti i njima susedni prostor, s tim da je u Doktrini KoV pogrešno grafički prikazan odnos navedenih zona.²⁴

Doktrina operacija Vojske Srbije prepoznaje i pojmove operacijske osnovice i pravca. Operacijska osnovica je šira zemljišna prostorija sa svim prirodnim i veštačkim objektima i objektima infrastrukture, koja omogućava grupisanje snaga i sredstava za pripremu operacije.²⁵

²⁰ Doktrina operacija Vojske Srbije. Stranica broj 45–46.

²¹ Isto, Stranica broj 20. Doktrina KoV, Stranica broj 25.

²² Doktrina RV i PVO. Stranica broj 54–55.

²³ Doktrina operacija Vojske Srbije. Stranica broj 21.

²⁴ Doktrina KoV. Stranica broj 20.

²⁵ Doktrina operacija. Stranica broj 21.

Pravac može biti operativnog ili taktičkog nivoa. To je geografska celina omeđena, najčešće, izraženim prirodnim objektima (planine, kose, reke, kanali), a uzduž te celine protežu se jedna ili dve komunikacije. Kapacitet pravca u odnosu na mogućnost angažovanja snaga opredeljuje da li je on taktičkog ili operativnog značaja. Pravac je promenljiva kategorija, a zavisi od situacije, postavljenih ciljeva, jačine sopstvenih snaga, kao i snaga neprijatelja.²⁶

Doktrina KoV definiše da je pravac pojas zemljišnog, vodenog ili vazdušnog prostora u čijim se granicama jedinica kreće, snabdeva ili izvodi borbena dejstva.²⁷ Pojmovno određenje pojma pravca pokazuje još jednu u nizu pojmovnih neusklađenosti pojedinih odredbi doktrinarnih dokumenata. Pored toga, doktrinarna dokumenta prepoznaju samo pravce operativnog i taktičkog nivoa, dok vojna geografija prepoznaje i strategijske pravce vojišta Republike Srbije.

Civilno-vojna saradnja kao element operativnog okvira

Sve aktivnosti koordinacije i saradnje Vojske i civila na terenu radi pružanja podrške misiji i zadacima koje izvršava vojna jedinica predstavlja civilno-vojne saradnja (CVS). Civile predstavljaju: civilno stanovništvo, lokalni nadležni organi vlasti, domaće vladine i nevladine organizacije, međunarodne organizacije, te agencije koje se nalaze u zoni odgovornosti vojne jedinice.

Smisao civilno-vojne saradnje je u uspostavljanju veza vojnih i civilnih predstavnika, na određenom nivou i prostoru, kako bi se obostrano podržanim aktivnostima doprinelo dostizanju pre svega vojnih ali zajedničkih interesa.

Ostvarivanje uslova i situacije koja pruža prednosti za jedinicu, povećanje bezbednosti sopstvenih snaga i uspostavljanje poverenja između Vojske i civila jeste krajnji cilj CVS.

Vojno organizovanje društva prate i elementi civilno-vojne saradnje, od njenog postanka pa do danas. Međusobni odnos civilne i vojne komponente uglavnom je bio uslovljen karakterom konflikta, a kretao se od nasilnog regrutovanja vojno sposobnog stanovništva pa do zajedničkog planskog i organizovanog korištenja vojnih i civilnih kapaciteta.

Prvi oblici institucionalizovane civilno-vojne saradnje mogu se uočiti u Drugom svetskom ratu. Aktivnosti koje su se do tada izvodile uglavnom su se svodile na gašenje požara, odnosno na pokušaje odgovora na trenutne probleme. Tokom drugog svetskog rata, posebno kako se rat bližio kraju, problemi civilnog okruženja koji su se trebali rešavati narasli su do te mere da su zahtevali koordinisanu i neprekidnu civilno-vojnu saradnju. Civilno vojni odnosi nisu bili u centru pažnje tokom perioda hladnog rata. Razlozi za to leže prvenstveno u karakteru sukoba i načinu njihovog rešavanja. Sukobi u ovom periodu bili su profilisani u okviru međunarodnih konflikata angažovanjem vlada u sukobu i učešćem policijskih i vojnih snaga.

Kao rezultat ovakvih sukoba u svetu jesu mirovne operacije s malim brojem civilnih komponenti u zoni operacije. Nakon završetka hladnog rata, porastom broja, intenziteta i karaktera sukoba u svetu civilno-vojna saradnja je dobila na važnosti kao fenomen i institucionalizovana aktivnost. Tradicionalne mirovne operacije s malim brojem civilnih učesnika zamjenile su moderne multinacionalne mirovne operacije s povećanim brojem civilnih komponenti u zoni operacije kao što su civilna policija, humanitarne organizacije, mediji i slično.

Unutar državni sukobi koji su trenutno najčešći u svetu zahtevaju povećan nivo CVS, jer se najčešće javljaju s nejasnim političkim strukturama, neregularnim vojnim snagama,

²⁶ Isto.

²⁷ Doktrina KoV. Stranica broj 120.

etničkim i religijskim karakterom, nedostatkom kompromisa i veoma složenim problemima koji se ne mogu rešavati samo primenom sile.

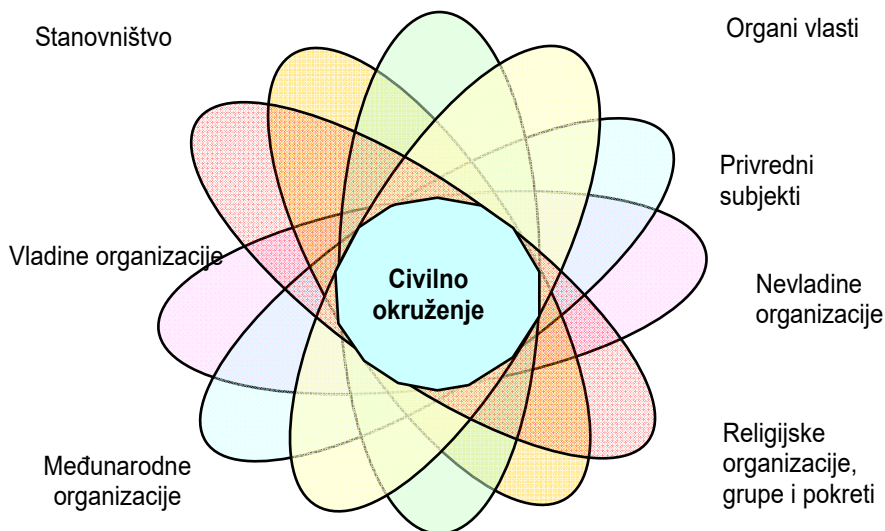
Vremenom je CVS postala nezaobilazan sadržaj svih vojnih operacija. Realizacija sadržaja i zadataka u okviru CVS usmerena je na koordinaciju aktivnosti sa činiocima civilnog okruženja i omogućava komplementarno angažovanje vojnih i civilnih resursa, u skladu sa misijom jedinice, čime se u zoni operacije neposredno utiče na ekonomičnost angažovanja ljudskih i utrošak materijalnih resursa, s namerom da se, sa vojnog aspekta, dostigne krajnje željeno stanje. Uočeno je da vojne snage koje ne uspeju da razviju CVS rasipaju svoje resurse i ulaze u nepredvidive rizike.

U vojnim misijama CVS ima dvojak uлогу: da komandantu stvori uslove za planiranje i realizaciju svakodnevnih zadataka koji se odnose na saradnju sa činiocima civilnog okruženja i da svojim neposrednim angažovanjem pruži podršku činiocima civilnog okruženja. Civilno-vojna saradnja utiče na uspostavljanje i povećanje međusobnog poverenja Vojske i civila. U operacijama Vojske CVS se organizuje prema potrebama operacije i zamisli komandanta i neposredno utiče na povećanje bezbednosti vlastitih snaga u multinacionalnim operacijama.

U Vojsci Srbije CVS svoju najveću primenu ima tokom izvođenja MNOp-a, ali veliki značaj ima i u svakodnevnom životu i radu u jedinicama, kao i u misiji podrške civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti.

Kako bi komandantu stvorili uslove za planiranje i realizaciju svakodnevnih zadataka koji se odnose na saradnju sa činiocima civilnog okruženja organi za CVS iz svoje nadležnosti prate i procenjuju socijalnu dimenziju operativnog okruženja i predlažu aktivnosti za obezbeđivanje povoljne socijalne dimenzije i podrške civila za ostvarenje ciljeva misije. U zoni dodeljenoj jedinici, socijalna dimenzija određena je javnim mnjenjem, shvatanjima i stavovima grupa, pokreta i organizacija građana koji zajedno predstavljaju činioce civilnog okruženja.

Činioci civilnog okruženja su: stanovništvo, organi vlasti, privredni subjekti, međunarodne organizacije, vladine i nevladine organizacije, religijske organizacije, grupe i pokreti (slika 3).

Slika 3 – Činioci civilnog okruženja

Uticaj civilnog okruženja na angažovanje vojnih snaga bože biti povoljan i nepovoljan. U multinacionalnim operacijama i u uslovima pobune na delu sopstvene teritorije civilno okruženje može biti složeno i nepredvidivo i imati nepovoljan uticaj na vojnu misiju. Uspeh vojne misije postiže se ukoliko su vojni ciljevi usklađeni sa ciljevima i interesima činilaca civilnog okruženja.

Civilno-vojna saradnja ostvaruje se realizacijom sadržaja koji predstavljaju skup međusobno usklađenih i povezanih zadataka. Osnovni sadržaj CVS predstavlja uspostavljanje i održavanje civilno-vojne veze kojim se ostvaruje kontakt vojnih snaga i predstavnika činilaca civilnog okruženja. Kroz realizaciju ovog sadržaja – planiranjem, koordinacijom i saradnjom stvaraju se uslovi za ekonomičnu upotrebu raspoloživih vojnih i civilnih resursa radi podrške civilnom okruženju u realizaciji zadataka i aktivnosti koji su značajni za njihov život i rad i ostvarenja misije.

Sledeći sadržaj CVS jeste podrška činiocima civilnog okruženja a obuhvata različite aktivnosti – od uspostavljanja kontakta i obaveštavanja civila do rekonstrukcije civilne infrastrukture. U realizaciji aktivnosti angažuju se različiti vojni resursi: informacije, ljudstvo, borbena i neborbena oprema, specijalisti CVS i njihove ekspertize u raznim oblastima radi pružanja određene specifične pomoći civilnom okruženju ili učešća u rekonstrukciji (težišno u multinacionalnim operacijama).

Podrška sopstvenim snagama predstavlja sadržaj civilno-vojne saradnje kojom se kroz angažovanje civilnih resursa pruža pomoć vojnim snagama u realizaciji aktivnosti za potrebe vojne misije. U ovom sadržaju organi za CVS pravilnom procenom činioca civilnog okruženja i predlaganjem optimalnog angažovanja vojnih resursa za potrebe civila, doprinose minimalnom angažovanju vojnih resursa. Uspešna CVS dvojako utiče na sopstvene snage, smanjuje bespotrebno angažovanje vojnih resursa i povećava bezbednost sopstvenih snaga.

Iz pomenutih sadržaja proizilaze i zadaci CVS koji obuhvataju:

- uspostavljanje veze sa činiocima civilnog okruženja;
- razmenu informacija i koordinaciju aktivnosti sa činiocima civilnog okruženja;
- procenu uticaja činioca civilnog okruženja na aktivnost Vojske ;
- praćenje realizacije aktivnosti civilno-vojne saradnje;
- angažovanje vojnih resursa za potrebe činioca civilnog okruženja;
- obuku iz funkcionalne nadležnosti i
- pomoć pri uspostavljanju civilne vlasti u multinacionalnim operacijama.

Civilno-vojna saradnja u Vojsci organizuje se na strategijskom, operativnom i taktičkom nivou, do nivoa brigade. U zavisnosti od misije i zadatka jedinice CVS se može organizovati i na nižim nivoima. Nosioci realizacije CVS u Vojsci jesu organi za CVS koji predstavljaju organizacijske celine Generalštaba i komandi i određeni su formacijom.

Na strategijskom nivou Vojske Srbije organizovano je Odeljenje za civilno-vojnu saradnju (J-9) koje čini organizacijsku jedinicu Generalštaba Vojske Srbije. Namenjeno je za predlaganje, planiranje, pripremu, koordinaciju i realizovanje aktivnosti, organizacijsko i normativno-pravno uređenje i razvoj sposobnosti civilno-vojne saradnje u sistemu odbrane Republike Srbije.

Na operativnom i taktičkom nivou Vojske Srbije organi za CVS organizovani su u grupe, osim u teritorijalnim brigadama gde je nosilac referent za CVS. Namena ovih organa jeste da uspostavlja i održavaju civilno-vojne veze, predlažu komandantu aktivnosti iz oblasti CVS na osnovu izrađene procene stanja činilaca civilnog okruženja na teritoriji svoje funkcionalne nadležnosti i realizuju zadatke podrške činiocima civilnog okruženja.

Za izvršenje zadataka civilno-vojne saradnje, pored nosioca realizacije CVS, mogu se angažovati i funkcionalni specijalisti, kao i starešine osposobljene za realizaciju zadataka CVS, koje se angažuju po potrebi, a ne nalaze se na dužnostima organa za CVS.

Civilno-vojna saradnja se realizuje u svim fazama operacija. U fazi pripreme operacija težište CVS je na uspostavljanju i održavanje civilno-vojne veze sa svim činocima civilnog okruženja i prikupljanje informacija, na osnovu kojih se izrađuju procene uticaja činilaca civilnog okruženja na izvršenje operacije.

U fazi izvođenja operacije realizuju se aktivnosti CVS kojima se neposredno doprinosi izvršenju operacije pravilnom procenom stanja činoca civilnog okruženja i optimalnim angažovanjem vojnih resursa za njihove potrebe. Aktivnosti CVS u fazi izvođenja operacije mogu biti: pružanje pomoći organima vlasti prilikom evakuacije stanovništva i materijalnih dobara; podrška raznim organizacijama u pružanju humanitarne pomoći; popravka infrastrukturnih objekata na teritoriji; pomoć u prihvatu interno raseljenih lica; realizacija projekata CVS za potrebe civilnog stanovništva i druge aktivnosti kojima se utiče na obezbeđivanje osnovnih životnih potreba.

U fazi stabilizacije i dezangažovanja vrši se postepeno smanjenje angažovanja vojnih snaga u zoni operacije, a nosioci i realizatori CVS intenziviraju svoje aktivnosti i realizuju ih do momenta potpunog preuzimanja nadležnosti od strane civilnih organa vlasti i nadležnih organizacija i institucija.

Težište CVS u borbenim operacijama je na smanjenju posledica dejstava vojnih snaga na civilno okruženje i smanjenju negativnog uticaja civilnog okruženja na izvođenje operacije.

Težište u CVS u neborbenim operacijama, u zavisnosti od vrste operacije, jeste na podršci civilnim vlastima i stanovništvu radi zaštite i spasavanja života ljudi, materijalnih dobara i životne sredine i smanjenju negativnog uticaja civilnog okruženja na angažovanje vojnih snaga u zoni operacije.

Doktrina civilno-vojne saradnje Vojske Srbije je osnovni dokument kojim se definiše funkcija civilno-vojne saradnje kroz načela, sadržaje, zadatke, organizaciju, osposobljavanje i realizaciju u operacijama Vojske Srbije i objašnjavaju činoci civilnog okruženja.²⁸

Komparativnom analizom sadržaja postojećih doktrinarnih dokumenata i Uputstva za operativno planiranje i rad komandi u Vojski Srbije kritički su sagledane postojeće teorijske i praktične odredbe vezane za CVS. Doktrinarna dokumenta u kojima se razmatra pitanje civilno-vojne saradnje su:

- Doktrina Vojske Srbije, Media centar "Odbrana" 2010. godine,
- Doktrina Kopnene vojske, MO, GŠ VS, 2012. godine,
- Doktrina operacija Vojske Srbije, MO, GŠ VS, 2012. godine,
- Doktrina civilno-vojne saradnje Vojske Srbije, MO, GŠ VS, 2012. godine,
- Pojmovnik funkcionalnih doktrina i doktrina vidova vojske Srbije, MO, GŠ VS, 2012. godine.

U navedenim dokumentima postoji prilična usaglašenost pojmovnog određenja civilno-vojne saradnje.

Prema pojmovniku funkcionalnih doktrina i doktrina vidova Vojske Srbije, „civilno-vojna saradnja je sadržaj borbenih dejstava u operacijama, saradnja i koordinacija između vojnih snaga i činilaca civilnog okruženja kojom se na određenom prostoru i planiranim resursima doprinosi izvršenju misije jedinice u miru, vanrednom i ratnom stanju.

²⁸ Doktrina civilno-vojne saradnje, MO, GŠ VS, 2012. str. 7

Doktrina Vojske Srbije definiše civilno-vojnu saradnju kao „saradnju i koordinaciju između civilnih i vojnih struktura radi doprinosa izvršenju vojne misije u miru, vanrednom i ratnom stanju“. Doktrina operacija Vojske Srbije se ne bavi određenjem pojma CVS, već samo govori o fazama u kojima se ista realizuje i težištu aktivnosti CVS. Doktrina Kopnene vojske definiše CVS kao „skup planskih aktivnosti kojima komandant, na određenom prostoru, u određenom vremenu i planiranim resursima ostvaruje saradnju i koordinaciju između vojnih snaga i činilaca civilnog okruženja (stanovništvo, organi vlasti, privredni subjekti, međunarodne organizacije, vladine i nevladine organizacije, religijske organizacije i pokreti), radi izvršenja misije u miru, ratu i vanrednom stanju“. Doktrina civilno-vojne saradnje definiše CVS kao funkciju ili sadržaj vojnih operacija, kojom se ostvaruje veza i koordinacija aktivnosti između vojnih snaga i različitih učesnika civilnog okruženja, a radi stvaranja uslova za izvršenje podrške misije u miru, vanrednom i ratnom stanju.

Kao predlog, nameće se potreba da se u Pojmovniku funkcionalnih doktrina i doktrina divova Vojske Srbije usaglasi definicija CVS iz razloga što CVS nije sadržaj borbenih dejstava i prvenstveno je karakterišu neborbene aktivnosti.

Vreme kao element operativnog okvira

Prema Uputstvu za OP i rad komandi u VS vreme obuhvata klimatske aktivnosti i trajanje aktivnosti svih učesnika.

Odmah se može vidjeti da je vrijeme kao elemenat operativnog okvira vrlo šturo određen ovom definicijom, što za posledicu može imati nerazumevanje kategorije vremena koja je veoma važna za sve faze operacije. Uzimajući u obzir da se vojne operacije planiraju, pripremaju i izvode u određenom vremenu ovom elementu je potrebno dati veći značaj posebno u Uputstvu za OP i rad komandi u VS jer je to osnovni i usmjeravajući dokument za planiranje vojnih operacija.

Vreme kao elemenat operativnog okvira pomaže donosiocima odluka na operativnom i taktičkom nivou da sagledaju i definišu kako vreme utiče na pripremu i izvođenje operacija.

Analizom uticaja vremena određuje se:

– kako vreme, kao meteorološka pojava, utiče na ljudstvo, naoružanje, opremu i operaciju (*klimatski uslovi i pojave, doba godine, vetrovi po visinama – pravci i jačina, periodičnost, oblačnost – po sastavu i visinama, padavine, magla i sumaglica, vlažnost vazduha, vidljivost – horizontalna i kosa, vazdušni pritisak, iluminacija i drugi relevantni faktori*) i

– kako astronomsko vreme (*raspoloživo vreme, doba dana, svitanje, smrkavanje i dr.*) utiče na planiranje i izvođenje operacije.

Svaka konkretna komanda – jedinica vrši analizu vremenskih uslova u skladu sa namenom i zadacima u konkretnoj operaciji

Na osnovu meteoroloških procena rade se tabelarni pregledi, posebno za upotrebu KoV, posebno za RV i PVO i posebno za rečne jedinice

Uticaj vremena se ogleda u značaju istog na planiranje i upotrebu snaga. Suštinu predstavljaju klimatske, vremenske promene i uticaj raspoloživog vremena kao ograničenja za planiranje i trajanje operacije

Uticaj se sagledava kroz uslove za manevar, vatrenu podršku, upotrebu avijacije, upotrebu sredstava (ABHO) i organizovanje Tkl, logistike itd

Uslovi se definišu kao povoljni, nepovoljni ili složeni (kao ograničeni za upotrebu).

Uticao vremena (primer):

- kontinentalna klima;

- u narednom periodu hladno i nestabilno vreme, padavine, temperature oko i ispod proseka za januar;

- otežana upotreba avijacije (pojava magle, oblačnosti, intenzivna strujanja vazduha);

- očekivane temperature vazduha u narednih deset dana: danju 0-6°C; noću -9-0°C;

Moguće padavine negativno će uticati na manevar snaga zbog smanjene vidljivosti i omogućiće neprijatelju postizanje iznenađenja.

Proračun raspoloživog vremena se ogleda kroz:

- Vreme za trajanje operacije

- Vreme gotovosti

- Raspoloživo vreme za planiranje i pripremu snaga

- Dnevno noćno vreme

- Vreme za rad komandi

- Vreme za odmor

Vojne operacije se planiraju, pripremaju i izvode u određenom vremenu. Zbog složenosti i značaja, vreme kao faktor oružane borbe u celini ispoljava se kao istorijski period u kojem se izvode operacije, kao trajanje, kao doba godine i dana i kao meteorološka pojava.

Vreme kao istorijski period objektivno je stanje u međunarodnim odnosima, obeleženo stepenom razvoja društva u celini, a samim tim i karakterom oružanih snaga. Kao doba dana i godine i kao meteorološka pojava ispoljava određeni uticaj (manji ili veći uticaj) na način izvođenja operacija.

Vreme u izvođenju operacija je kompleksna veličina. Ono uključuje nekoliko intervala, koji imaju svoj početak, tok i završetak. Ukupno trajanje operacija razmatra se u odnosu na faze operacije i, u načelu, sastoji se od: vremena pripreme, vremena za izvođenje operacije i vremena za stabilizaciju dostignutih ciljeva i dezangažovanje jedinice.

Vreme pripreme traje od momenta prijema zadatka do početka izvođenja operacije. U tom periodu odvijaju se procesi rada komande na donošenju odluke, priprema jedinica, njihov razvoj, dovođenje jedinica, formiranje operativnog rasporeda i niz drugih mera i postupaka koji prethode izvođenju operacija. Mogućnost paralelnog odvijanja više aktivnosti skraćuje vreme početka izvođenja operacija.

Vreme za izvođenje operacija zavisi od kvalitativne prednosti informacione tehnologije, koja omogućuje vizualizaciju bojišta, paralelno planiranje i simulaciju. Vreme izvođenja obuhvata dve kategorije: početno i izvršno vreme za realizaciju konkretnog zadatka.

Početno vreme podrazumeva interval – od prijema zadatka izvršioca do momenta početka izvršenja, a izvršno vreme – od momenta početka izvršenja do momenta realizacije konkretnog borbenog zadatka.

Vreme za stabilizaciju dostignutih ciljeva i dezangažovanje jedinice može različito da traje i zavisi od nivoa operacija, njihove vrste, perioda oružanog sukoba i velikog broja uslova koji definišu željeno krajnje stanje.

Zaključak

Savremene vojne operacije karakterišu stalna i brza promena situacije, kratkoća izvođenja dejstava i protiv dejstava i mnoštvo ciljeva koje treba otkriti, analizirati i onesposobiti ili uništiti. Pred sve savremene oružane snage postavlja se osnovni zadatak – ovladati informacijama o okruženju i neprijatelju, pravovremeno i kvalitetno ih proceniti i doneti najoptimalniju odluku o angažovanju sopstvenih snaga i otežavanja ili onemogućavanja namera suprotne strane.

Jednoobraznost i jedinstvo u načinu definisanja i objašnjavanja stručne problematike, odnosno u pogledu preciznog definisanja termina, načina upotrebe, detaljno objašnjenih procedura i mesta ulogu u procesu operativnog planiranja od posebnog je značaja za timski i sinhronizovan rad u planiranju, pripremi i izvođenju operacija. Analizom doktrinar-nih dokumenata može se zaključiti da nisu jedinstvena, jednoobrazna i nedovoljno detaljno razrađena. Svojim oprečnim i različitim stavovima po istim pitanjima i nepotpunim objašnjenjima i tumačenjima ostavljaju prostor za pogrešno tumačenje, a samim i tim i praktičnu primenu, što može imati negativne implikacije kako na proces operativnog planiranja vojnih operacije, tako i na njihovo izvođenje.

Nije dovoljno objašnjena uloga i značaj operativnog okvira, a pojmovna neodređenost otežava teorijska razmatranja i analize operativnog okvira. Operativni okvir se nigde ne prikazuje niti se izrađuje kao zaseban dokument ili deo nekog drugog dokumenta. S tim u vezi, može se zaključiti da on predstavlja teoretski model za oblikovanje misaonog procesa, i kao takav trebalo bi da bude detaljno teorijski razrađen.

Literatura

- [1] *Доктрина Војске Србије*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2010.
- [2] *Доктрина операција Војске Србије*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2012.
- [3] *Обавештајна доктрина Војске Србије*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2012.
- [4] *Доктрина планирања у Војсци Србије*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2012.
- [5] *Доктрина цивилно-војне сарадње*, МО, ГШ ВС, 2012.
- [6] *Доктрина Копнене војске*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2012.
- [7] *Доктрина Ваздухопловства и противваздухопловне одбране*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2012.
- [8] *Појмовнику функционалних доктрина и доктрина видова Војске Србије*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2012.
- [9] *Упутство за оперативно планирање и рад команди у Војсци Србије*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2015.
- [10] *Упутство за обавештајну припрему бојишта*, Управа за обавештајно-извиђачке послове (Ј-2) ГШ ВС, 2016.
- [11] *Правило бригада Копнене војске*, Команда КоВ ГШ ВС, 2014.
- [12] Вујаклија М., *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1980.
- [13] Форца Б., *Условљеност изградње оперативних способности од развоја Доктрине Војске Србије*, Војно дело, 1/2014.

TEORIJSKI I PRAKTIČNI ASPEKTI OPERATIVNOG MODELA U PROCESU OPERATIVNOG PLANIRANJA*

Zoran Knežević, Sibin Dinčić, Aleksandar Milićević,
Vladan Milosavljević i Zoran Racić
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija

Operativno planiranje uvedeno je u Vojsku Srbije radi unapređenja rada komandi i jedinica na donošenju odluka i dostizanja potrebnog nivoa interoperabilnosti sa savremenim oružanim snagama partnerskih zemalja. Iskustva iz primene Doktrine operacija, doktrina vidova i Uputstva za operativno planiranje i rad komandi u Vojski Srbije ukazuju na postojanje problema koji negativno utiču na rad štabova u operativnom planiranju. Problemi se ogledaju u nedovoljnoj teorijskoj izgrađenosti pojedinih sadržaja doktrinarnih dokumenata, njihovoj nepreciznosti ili nedorečenosti.

Operativni model kao način prikaza idejne zamisli komandanta za izvođenje operacija važan je deo operativnog planiranja. Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi u Vojski Srbije, u određenoj meri, je uopšteno i ne pruža precizna teorijska usmerenja za formiranje i razvoj operativnog modela. Analiza teorijskih odredbi operativnog modela izneta u radu u funkciji je definisanja problema i iznalaženja predloga za njihovo prevazilaženje.

Ključne reči: *operativno planiranje, operativni model, elementi operativnog modela*

Uvod

Vojska Srbije izvršava definisane misije i zadatke kroz operacije. Kvalitetno planiranje operacija osnovni je preduslov za postizanje uspeha uz angažovanje optimalnih resursa. Idejna zamisao komandanta za ostvarenje definisanog cilja operacije predstavlja polazne smernice štabu za proces operativnog planiranja i predstavlja se kroz operativni model. Značaj operativnog modela ogleda se u potrebi jasnog prikaza toka operacije u skladu sa definisanim varijantama upotrebe. Pored toga, operativni model predstavlja suštinski rezultat rada štaba u procesu operativnog planiranja. Pravilno određivanje svih činilaca od uticaja na operativni model, u teorijskom i praktičnom smislu, od izuzetnog je značaja za brz i kvalitetan rad štaba u procesu operativnog planiranja.

* Ovaj tekst predstavlja rezultat istraživačkog rada na projektu „Uticaj promena u operativnom okruženju na pripremu i izvođenje operacija“ koji se realizuje u Katedri operatike Škole nacionalne odbrane Vojne akademije.

Proces operativnog planiranja regulisan je Uputstvom za operativno planiranje i rad komandi u Vojski Srbije i važećim doktrinarnim dokumentima.¹ Praktični problemi u radu štabova tokom procesa operativnog planiranja i donošenja odluka ogledaju se u nedovoljno preciznim i nejedinstvenim teorijskim određenjima pojedinih sadržaja koji se odnose na operativni model. Imajući u vidu suštinu operativnog modela, problemi u teorijskoj i praktičnoj određenosti njegovih elemenata i operativnog okruženja, negativno se odražavaju na sveukupni rad štaba i njegovu uspešnost. Analizom sadržaja postojećih doktrinarnih dokumenata, u kojima se teorijski razmatra operativni model, uočeni su nedostaci i propusti i predložena su moguća rešenja za njihovo prevazilaženje.

Cilj rada je da se izvrši analiza i sagledavanje teorijskog i praktičnog aspekta operativnog modela u procesu operativnog planiranja. Sadržaji rada daju odgovor na problemско pitanje „Da li su postojećim doktrinarnim dokumentima stvoreni uslovi za kvalitetno definisanje i izradu operativnog modela u procesu operativnog planiranja?“ Aktuelni problemi u procesu operativnog planiranja egzistiraju od uvođenja novih doktrinarnih dokumenata. Značaj rada ogleda se u nastojanju autora da, kroz davanje određenih predloga i sugestija doprinesu unapređenju kvaliteta teorijskih aspekata operativnog modela i operativnog planiranja u celini.

Rad je strukturiran kroz logički povezane celine, gde se uvodi u problem, iznosi sadržaj kojim se odgovara na problemско pitanje i daju zaključni stavovi. Ostavljena je mogućnost kritičkog sagledavanja iznetih sadržaja ovog rada, dalje promišljanje i nastavak rada po navedenoj problematici.

Sadržaji rada rezultat su sveobuhvatnog pristupa u odgovoru na problem definisanja i prikaza elemenata operativnog modela. Kroz kritički osvrt sagledane su postojeće teorijske i praktične odredbe vezane za predmetnu problematiku. Na osnovu dobijenih saznanja, autori su primenom kreativnog pristupa izneli svoja viđenja rešenja za prevazilaženje uočenih problema, propusta i nedostataka. U izradi rada primenjuvane su različite vrste metoda od kojih je važno istaći analizu sadržaja, komparativnu metodu, induktivnu i deduktivnu metodu i metodu modelovanja.

Rad se završava zaključkom u kojem je izneto viđenje autora u vezi sa aktuelnim problemima koji prate operativni model kao deo procesa operativnog planiranja. Izneti su stavovi kojima se daje odgovor na problemско pitanje.

Operativni model

Operativni model, kao pojam, definisan je u Doktrini operacija, Doktrini planiranja i u Uputstvu za operativno planiranje i rad komandi u Vojski Srbije (U daljem tekstu: Uputstvo). U navedenim dokumentima postoje izvesne razlike u definisanju ovog pojma, koje su predmet daljeg razmatranja u ovom radu.

Doktrina operacija „operativni model“ predstavlja rezultat misaonog procesa u kojem je izvršena analiza operativnog okruženja, i u logički odnos postavljene sopstvene i neprijateljeve snage. Predstavlja vizuelizaciju osnovne zamisli komandanta za izvršenje operacija kojom se povezuju zadaci sopstvenih snaga i željeno krajnje stanje“ [1, strana 56].

¹ Ova problematika je tretirana u Doktrini planiranja u VS, Doktrini operacija VS, Doktrini KoV i Doktrini ViPVO.

Doktrina planiranja pravi razliku u delu objašnjenja prema kojoj operativni model „predstavlja razradu osnovne zamisli komandanta za izvršenje operacija kojom se povezuju zadaci, snage i željeno krajnje stanje“ [2, strana 21].

Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi u Vojsci Srbije objašnjava da je „Operativni model prikaz ideje (idejne zamisli) komandanta za pripremu i izvođenje operacije – kampanje“ [3, strana 25]. Uputstvo takođe objašnjava da se operativni model formira i prezentuje komandantu u fazi orijentacije, a po potrebi doraduje u narednim fazama procesa planiranja.

Ako se izvrši uporedna analiza navedenih doktrinarnih dokumenata, prema prvom objašnjenju operativni model predstavlja „vizuelizaciju osnovne zamisli komandanta za izvršenje“, prema drugoj predstavlja „razradu osnovne zamisli komandanta za izvršenje operacija“, dok prema trećoj to je „prikaz ideje (idejne zamisli) komandanta za pripremu i izvođenje operacije“. Navedene razlike u dokumentima ukazuju na neusklađenost u pojmovnom određenju, ali nameću i pitanje mogućnosti prikazivanja idejne zamisli komandanta s obzirom na redosled koraka u fazi orijentacije, bilo da se proces planiranja odvija na strategijskom ili operativno-taktičkom nivou.

Po pitanju neusaglašenosti u pojmovnom određenju, u dve definicije date u doktrinama, upotrebljeni su izrazi „osnovna zamisao“, a u Uputstvu „idejna zamisao“. Shodno navedenom, potrebno je izvršiti usklađivanje navedenih termina, a predlog je da se u daljem koristiti izraz **ideja (idejna zamisao)** prilikom definisanja operativnog modela. Razlog izbora ove opcije je taj što operativni model i treba da predstavlja ideju za realizaciju dodeljenog zadatka, a pored toga navedeni izraz se koristi u Uputstvu za operativno planiranje i rad komandi u Vojsci Srbije u svim fazama procesa operativnog planiranja. Takođe, Uputstvom su određeni elementi operativnog modela, ali nisu definisani simboli za način grafičkog prikaza svih elemenata.

Prikaz operativnog modela

Uputstvom je definisano da se operativni model prezentuje pre predloga iskaza misije na referisanju o analizi misije. Pored toga, Uputstvom je predviđeno da se operativni model prikazuje u fazama orijentacije na strategijskom i operativno-taktičkom nivou procesa operativnog planiranja, u okviru referisanja o analizi misije u fazi orijentacije. Doraden i revidiran operativni model, na strategijskom nivou procesa operativnog planiranja, se prikazuje u fazi razvoja koncepta u okviru referisanja o odluci, a na operativno-taktičkom nivou procesa operativnog planiranja u okviru faze razvoja varijanti upotrebe u toku referisanja o varijantama upotrebe.

Takođe, Uputstvom su određeni elementi operativnog modela i načelna šema prikaza operativnog modela, ali nisu definisani simboli za prikaz svih elemenata.

U skladu sa napred iznetim razmišljanjima i stavovima datim po elementima operativnog modela, kao i uočenim nedostacima prikazanih primera modela u doktrinarnim dokumentima, a posebno imajući u vidu i nepostojanje određenih simbola, predlozi mogućih načelnih prikaza operativnog modela na strategijskom i operativno-taktičkom nivou dati su u priložima. Navedeni prilozi su predlog načelnog prikaza operativnog modela, koja bi bio prezentovan donosiocu odluke, tok izvođenja operacije, od njenog početka do dostizanja željenog krajnjeg stanja.

Elementi operativnog modela

Elementi operativnog modela predstavljaju alate koji pomažu u definisanju načina izvođenja operacije[1, strana 56]. Zapaža se da su elementi u doktrinarnim dokumentima identični jer su rađeni 2012. godine, dok su elementi u Uputstvu, koje je rađeno 2015. godine, izmenjeni. Izmena se odnosi na element *centar moći* kao zamena za element *centar gravitacije*. Prethodno definisanje tog elementa nije isključeno, već je definisano da se mogu ravnopravno koristiti oba termina za ovaj element. Kako su u Uputstvu centri moći definisani u množini, a u doktrinama centar gravitacije u jednini, može se zaključiti da imamo više centara moći, a samo jedan centar gravitacije u operaciji prema doktrinarnim dokumentima.

Operativni model se priprema i prikazuje u fazi orijentacije na strategijskom i operativno-taktičkom nivou operativnog planiranja. Prilikom planiranja na strategijskom nivou, operativni model se priprema i prikazuje kao proizvod faze orijentacije, komandant iznosi svoje smernice čiji je ključni opšti element njegova ideja (idejna zamisao). Na operativno-taktičkom nivou, u 11. koraku se priprema operativni model, prikazuje u 12. koraku, a tek u 14. koraku faze orijentacije komandant saopštava svoju ideju (idejnu zamisao). Na osnovu napred navedenog, postavlja se pitanje da li je moguće da štab putem operativnog modela razvije i prikaže ideju (idejnu zamisao) komandantu pre nego što je on sam razvije i iznese na način na koji Uputstvo to i predviđa.

Operativni model je vizuelni-grafički prikaz načina realizacije ideje (idejne zamisli) komandanta za pripremu i izvođenje operacije – kampanje, odnosno grafički prikaz načina dostizanja željenog krajnjeg stanja. Formira se i prezentuje komandantu u fazi orijentacije i dorađuje u narednim fazama procesa planiranja. Kada se odluka donese, operativni model predstavlja vizuelizaciju odluke komandanta.

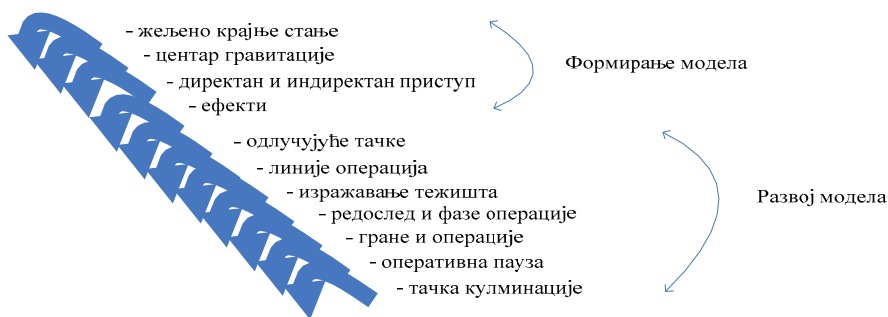
U Uputstvu za operativno planiranje, osim u fazi orijentacije, nije definisano da li se operativni model prikazuje u ostalim referisanjima. Zaključak je da bi se isti trebao prikazivati na svim referisanjima, jer se u narednim fazama isti dograđuje novim podacima.

Razvoj operativnog modela je slično definisan u doktrinarnim dokumentima, Doktrini operacija Vojske Srbije i Doktrini planiranja u Vojski Srbije: „Razvoj operativnog modela obuhvata izbor načina pristupa u napadu na identifikovane centre moći (gravitacije), identifikaciju i analizu odlučujućih tačaka, određivanje linija operacija, izražavanje težišta, određivanje redosleda i faza operacije, grana i nastavaka operacije i tačke kulminacije“. U Doktrini operacija je slikovito prikazan i način formiranja i razvoja modela (Slika 1).

Slika 1 – Formiranje i razvoj operativnog modela [1, strana 57]

Imajući u vidu ranije navedeno, možda bi formiranje i razvoj operativnog modela moglo biti drugačije slikovito prikazano. S obzirom da analiza misije koja se realizuje u fazi orijentacije, predstavlja osnov za formiranje operativnog modela, formiranje i razvoj operativnog modela u doktrinarnim dokumentima, bi mogao biti drugačije prikazan. Najpre kao formiranje modela u fazi orijentacije, a zatim kao razrada modela kroz ostale faze, kada bi se na referisanju o odluci prikazao konačan operativni model, idejna zamisao komandanta (Slika 2).

Slika 2 – Formiranje i razvoj operativnog modela

S druge strane u Uputstvu, navedeno je da se operativni model „formira i prezentuje komandantu u fazi orijentacije, a po potrebi dorađuje u narednim fazama procesa planiranja.“ [3, strana 39] Imajući u vidu da ni u jednom od doktrinarnih dokumenata nije jasno precizirano, ko je od članova štaba komande nadležan za formiranje i razvoj operativnog modela, isto je neophodno definisati u standardnim operativnim procedurama nadležnih komandi.

Takođe, nije objašnjeno u kom koraku se počinje sa formiranjem operativnog modela, od kog do kog koraka, u kojoj fazi se završava, odnosno do kada se razvija operativni model. Logično bi bilo da razvoj operativnog modela kreće od prve faze nakon komandantovih smernica u fazi iniciranja, a da se završava u fazi referisanja o odluci.

Okončanje vojnih operacija

Okončanje vojnih operacija prema doktrinarnim dokumentima je prvi element operativnog modela i razmatra se isključivo na strategijskom nivou planiranja. U poređnom analizom dokumenata kroz objašnjenja koja su prikazana u literaturi, može se doći do zaključka da se isti grafički ne prikazuje u grafičkom prikazu operativnog modela, već služi samo za shvatanje uslova koji treba da vladaju u zoni operacije, a da bi formulisali željeno krajnje stanje. U Uputstvu za operativno planiranje navedeno je da je to „element operativnog modela koji omogućuje formulisanje željenog krajnjeg stanja“. Iz ove konstatacije se zaključuje da iz jednog elementa proizilazi drugi element. Što navodi na zaključak da u koliko nisu formulisani uslovi za okončanje vojnih operacija ne može se formulisati željeno krajnje stanje.

Ako element, okončanje vojnih operacija treba da kaže, koji uslovi treba da vladaju u zoni operacije da bi bili ostvareni vojni ciljevi, postavlja se pitanje ko definiše uslove i kriterijume za prekid vojnih operacija, ako se zna da se uslovi i u samom procesu planiranja i izvođenja operacije stalno menjaju, a ti uslovi su opredeljujući za okončanje operacija.

Da bi se otpočelo sa planiranjem vojnih operacija, potrebne su predsednikove smernice. Na osnovu smernica, komandant ZOK-a definiše kriterijume za okončanje vojnih operacija. „Kriterijumi za okončanje vojnih operacija predstavljaju standarde koji treba da budu ispunjeni pre završetka vojnih operacija. Kriterijumi se ne izrađuju kao formalni dokument“ [3, strana 26].

Iz napred navedenog se zaključuje da standardi i kriterijumi koji treba da budu ispunjeni, su formalni, a za vojnu operaciju su veoma značajni. Ne objašnjava se ko propisuje i formuliše standarde koji treba da se ispune. Ili, zašto komandant ZOK-a definiše kriterijume za okončanje vojnih operacija a ne predsednik svojim smernicama.

Takođe, stavovi „saradnju između civilnog i vojnog rukovodstva na određivanju krajnjeg stanja“ i „politički prihvatljivo i vojno dostižno“ u Uputstvu moraju se usaglasiti sa doktrinarnim stavovima.

Iz navedenog stava se postavlja pitanje, da li civilno i vojno rukovodstvo saraduje ili vojno rukovodstvo izvršava dodeljene zadatke koje je definisalo civilno rukovodstvo. Doktrinom komandovanja definisano da je Generalštab Vojske najviši stručni i štabni organ namenjen za pripremu i upotrebu Vojske u miru i ratu. Iz navedenog se zaključuje da uslovi za prekid operacija treba da bude zajednički stav, a ne saradnja između vojnog i civilnog rukovodstva.

Željeno krajnje stanje

U doktrinarnim dokumentima ovaj element je objašnjen kao skup uslova u operativnom okruženju koji ukazuju da je dodeljena misija ispunjena-ostvarena.

U objašnjenju ovog elementa tvrdi se da je to iskaz koji obuhvata kriterijume okončanja vojnih operacija i služi kao osnova za definisanje ciljeva u operaciji. Ako se element obja-

šnja kroz kriterijume koji vladaju na kraju operacije i ovde se ne vidi ko definiše kriterijume. Bliže je objašnjeno u Doktrini planiranja gde stoji da je „željeno krajnje stanje uopšten iskaz o političkim i vojnim uslovima koji treba da vladaju u određenoj zoni, nakon završetka kampanje ili operacije“. Željeno krajnje stanje se definiše kao političko i vojno. Političko treba da definiše politika–predsednik Republike, a vojno, komandant ZOK. Političko i vojno željeno krajnje stanje mora biti u korelaciji, ne sme se mimoilaziti. Vojno željeno krajnje stanje treba da podržava političko, i ono proizilazi iz političkog željenog krajnjeg stanja.

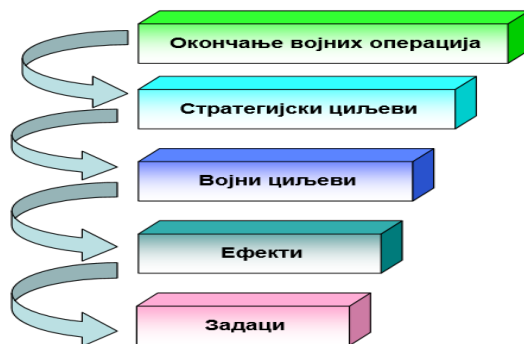
Željeno krajnje stanje se grafički prikazuje u operativnom modelu za razliku od elementa okončanje vojnih operacija.

Političko i vojno željeno krajnje stanje se prikazuje u Inicijalnoj direktivi i u OPNLAN-u i OPNAR-u na strategijskom nivou. Ne prikazuje se u OPNAR-u na operativnom i taktičkom nivou. Stava smo da bi isto trebalo da se prikazuje jer je to željeno krajnje stanje pretpostavljenog komandanta.

Efekti

Radi lakšeg razumevanja problema krenućemo od definicije efekta koja potiče od latinske reči *efficere*, *effectus* a znači dejstvo, učinak, uspeh, dobitak i slično[5, strana 299]. Prema doktrini operacija efekat je fizičko stanje ili stanje sistema koje je rezultat akcije, više akcija ili drugih efekata. Uputstvo definiše da je efekat, kao element operativnog modela, fizičko stanje i/ili stanje ponašanja sistema koje je nastalo kao posledica borbenih i neborbenih aktivnosti u operacijama, i zavisi od konkretne situacije. Efekti doprinose ostvarivanju ciljeva operacije i utiču na definisanje zadataka.

Kada se analizira grafički prikaz operativnog modela, ne vide se efekti kao element operativnog modela, kao što se ne vidi ni njihov uticaj na odlučujuće tačke. Odnosno ne postoji grafički simbol za prikaz efekata. Efekti proizilaze iz definisanih vojnih ciljeva, koji su proistekli iz strategijskih ciljeva (slika br. 3). Da bi efekti bili merljivi i vidljivi potrebno je da se izvrše dodeljeni zadaci pretpostavljenog. Efekti se ostvaruju na svim nivoima i u korelaciji su na svim nivoima. Izvršenjem zadatka taktičkog nivoa može imati efekat taktičkog, operativnog i strategijskog nivoa. Iz tog razloga, pri definisanju zadataka i na nižim nivoima, treba težiti da efekti budu realno definisani.

Slika 3 – Odnos okončanja vojnih operacija, ciljeva, efekata i zadataka [3, strana 26]

U konačnom elementu okončanje vojnih operacija, željeno krajnje stanje i efekti su polazni elementi za formiranje operativnog modela, dok ostali elementi služe za razvijanje operativnog modela.

Centri moći (centri gravitacije)

Centri moći – centri gravitacije (Center of Gravity, Schwerpunkt) kao termin potiče kao kategorija iz američke vojne kulture. Geneza koncepta centra gravitacije u američkim doktrinarnim dokumentima potiče iz Klauzevicevog dela „O ratu“: „Moraju se imati na umu dominantne karakteristike obe zaraćene strane. Iz njih se razvija centar gravitacije, centar svih snaga i pokreta, od kojeg zavisi sve. To je tačka na koju bi sva naša energija trebala biti usmerena.“ U istom delu, dalje kaže: „Prvi zadatak u planiranju rata je identifikovati protivničke centre gravitacije i ako je moguće svesti ih na jedan“.[8]

Suština operativnog modela operacije jeste prepoznavanje neprijateljevog centra moći (centra gravitacije), identifikovanje njegove kritične slabosti i osmišljavanje originalnih, efikasnih i ekonomičnih sredstava napada na neprijateljev centar moći (centar gravitacije) raspoloživim snagama i resursima, uz istovremeno očuvanje povezanosti i izdržljivosti sopstvenih snaga i centara moći (centara gravitacije). Korišćenjem oba termina stvara se nepotrebna nejasnoća u samom pojmovnom određenju jer moć i gravitacija su suštinski različiti termini. Najjednostavnije objašnjenje je da su centri gravitacije izvori moći.

Centri moći (centri gravitacije) su fizički ili moralni entiteti koji su izvori fizičke ili moralne moći, snage i otpora. To su, uglavnom, dinamični i moćni nosioci aktivnosti ili uticaja koji poseduju karakteristike i sposobnosti neophodne za efikasnu i efektivnu odbranu i napad. Centri moći (centri gravitacije) dele se na sopstvene i neprijateljeve. Sopstveni centri moći (centri gravitacije) su izvor fizičke ili moralne moći sopstvenih snaga (primarni cilj neprijatelja), a neprijateljevi su izvor fizičke ili moralne moći neprijateljevih snaga (primarni cilj za sopstvene snage). Centar moći (centar gravitacije) se može posmatrati i kao grupa karakteristika, sposobnosti i izvora moći iz kojih sistem generiše svoju moralnu ili fizičku snagu, slobodu akcije i volju da deluje, a vezan uvek za cilj. Ukoliko se cilj menja i centar moći (centar gravitacije) se može promeniti. Sam pojam je imenovan dvojako u Uputstvu, dok je u Doktrini operacija i Doktrini planiranja imenovan na isti način.

Doktrina operacija i doktrina planiranja opisuju da se analiza centra moći (centra gravitacije) izvodi kroz analizu *kritičnih sposobnosti, zahteva i ranjivosti*. U Uputstvu je definisano da se analiza centra moći (centra gravitacije) izvodi kroz analizu *kritičnih faktora* koji su u stvari kritične sposobnosti, zahtevi i ranjivosti. Što ukazuje da Uputstvo za razliku od doktrina uvodi novi pojam – *kritični faktori*.

Mišljenja smo da umesto kritičnih sposobnosti, zahteva i ranjivosti treba uvesti pojam „bitne sposobnosti“. Logičnije je da su npr. vatrena moć i pokretljivost oklopne brigade u stvari bitne a ne kritične sposobnosti.

Ako razumemo ove kritične faktore, lakše ćemo razdvojiti prave centre gravitacije od prividnih centara gravitacije. Mora se shvatiti da centri gravitacije nisu sami sebi dovoljni. Oni zahtevaju ulaz koji proizvodi sposobnosti ili silu. Mogućnost da se proizvede sposobnost ili sila definiše centar gravitacije i razdvaja ga od resursa ili zahteva.

Određivanje centra moći (centra gravitacije) u svim dokumentima prepoznato je kao ključni korak u procesu formiranja operativnog modela. Međutim, u Uputstvu za operativno planiranje i rad komandi u VS, sam proces se ne deli niti prepoznaje po fazama. Tako se u Uputstvu ne mogu naći faze formiranja i razvoja operativnog modela, kao što je to dato u doktrinama. Ima nedoslednosti i u objašnjavanju identifikacije centra moći (centra gravitacije) u Uputstvu i doktrinama operacije i planiranja. U doktrinama postupak identifikacije centra moći (centra gravitacije) nije prepoznat kao jedan od preduslova za izradu liste objekata dejstva, kao što je to dato u Uputstvu.

U postojećoj literaturi, nema teorijske osnove za proces identifikacije centara moći (centara gravitacije), niti je definisan metodski postupak za proces identifikacije centara moći (centara gravitacije). Da bi se prevazišao taj problem, potrebno je da se detaljno analiziraju prikupljena iskustva (sopstvene i strana) i sa istima uporediti relevantnu stručnu literaturu da bi mogli razviti odgovarajući sopstveni koncept identifikacije centara moći (centara gravitacije). Jer, pravilno definisanje centra moći (gravitacije), sopstvenog i neprijateljevog, ima suštinski značaj za postizanje željenog krajnjeg stanja i ostvarenje cilja.

Osnovni preduslov za određivanje centra gravitacije je poznavanje neprijateljevih i sopstvenih snaga. Postoji direktna proporcija u odnosu između poznavanja snaga i uspešnosti određivanja centra gravitacije.

Neprijatelj centar moći (centar gravitacije) treba identifikovati u njegovim prednostima, a ne u slabostima ili ranjivostima.[9]

Jedan od postupaka u identifikaciji centra gravitacije je i iznalaženje odgovora na sledeća pitanja:

- Da li je on zaista bitan i presudan?
- Da li sve zavisi od njega u operaciji?
- Da li je on ishodište svih moći, pokreta i delovanja?
- Da li je on najveća pretnja?
- Da li je sposoban da izazove ogromnu štetu?
- Da li je sposoban da bude meta ili cilj na koga će se delovati?
- Da li on pruža otpor?
- „Ako ga uništim, oštetim, neutrališem, da li to doprinosi ostvarivanju mojih ciljeva, njegovom porazu ili primoravanju na pregovore?“

Odgovorom na navedena pitanja dobija se jasnija procena koja se treba kontinuirano dopunjavati uz prethodnu analizu podataka o istom.

Nalaženje centra moći (centra gravitacije) zahteva kompleksan pristup i rad na njegovom lociranju. Komandant treba da zna kako funkcionišu njegovi sistemi, sistemi njegovog neprijatelja i koje su im jake i slabe tačke. Dolazak do te spoznaje je najteži deo analize centra moći (centra gravitacije) i zahteva sveobuhvatni pogled na sisteme jedne organizacije.

Analiza neprijateljevog centra moći (centra gravitacije) se sastoji od četiri koraka: [9]

1. Odrediti kritičnu sposobnost neprijatelja, apsolutno suštinsku funkciju koju sistem neprijatelja ostvaruje. Sistem može da ima nekoliko sposobnosti, ali nisu sve one kritične u svim situacijama.

2. Identifikovati izvore moći neprijateljevih sposobnosti, što je njegov centar moći (centar gravitacije).

3. Identifikovati kritične zahteve centra moći (centra gravitacije).

4. Identifikovati kritične zahteve ili komponente koje su osetljive na napad ili razbijanje. Ti kritični zahtevi postaju mete napada ili su zahtev neprijatelju da se zaštiti.

Šta treba da se radi sa centrom moći (centrom gravitacije) kad se on identifikuje? Veoma bitno je razumeti da suština plana operacije predstavlja napor fokusiran na/protiv centra moći (centra gravitacije) neprijatelja i istovremenu zaštitu sopstvenog.

Poraziti strateške centre moći (centre gravitacije) u jednostavnom udaru je gotovo nemoguće. Zato je celishodnije je razbiti strateške centre moći (centre gravitacije) na manje delove lakše za delovanje. Kampanje se fokusiraju na te manje delove koji su operativni centri moći (centri gravitacije). Kampanja treba da bude deo procesa „korak po korak“ koji direktno ili indirektno napada ove operativne centre moći (centre gravitacije) ili postavlja osnove za naredne kampanje koje će biti usmerene na operativne centre moći (centre gravitacije). Savladavanjem operativnih centara moći (centara gravitacije) slabe se strateški centri moći (centri gravitacije), što je primenljivo i na operativno – taktičkom nivou.

Operativni centar moći (centar gravitacije) treba posmatrati u kontekstu nečega što je u funkciji zaštite strateškog centra moći (centra gravitacije). Operativni centri moći (centri gravitacije) su obično vojne sposobnosti ili snage. [10]

Izučavanjem doktrinarni dokumenta naišli smo na jednu nelogičnost osim navedenih nedoslednosti. To je definicija data u pojmovniku doktrine operacija gde stoji da je: Centar gravitacije – element modelovanja upotrebe snaga u operacijama koji označava one karakteristike, sposobnosti ili izvore moći iz kojih potiče sloboda delovanja, fizička snaga ili volja oružanih snaga za borbom [1, strana 87]. Neprecizna definicija obzirom da centar moći (centar gravitacije) nije element modelovanja snaga.

Na kraju, upoređujući dostupne doktrine SAD-a može se doći do zaključka da ni oni nisu dosledni u definisanju i određivanju centra gravitacije.

Združena Doktrina (JR 1-02), definiše centar gravitacije kao temelj sposobnosti i „one karakteristike, sposobnosti ili izvore snage iz kojih vojne snage crpu svoju slobodu akcije, fizičku snagu i volju za borbom“.

Združena Doktrina (JR 5-0 iz 2006. godine), kaže da se „Centar gravitacije može posmatrati kao skup karakteristika, sposobnosti i izvora snage iz kojih sistem crpi svoju moralnu i fizičku snagu, slobodu akcije i želju za delovanjem“.

Ratno vazduhoplovstvo (USAF) prihvata definiciju Združene doktrine, ali nudi detaljniju i vazduhoplovstvu prilagođenu verziju: „U vazduhoplovnoj terminologiji, CG je primarni izvor moralne (političko vođstvo, društveni razvoj, kulturne vrednosti, religija) ili fizičke (vojne, industrijske ili ekonomske) moći iz koje država, savez, ili vojne snage, u datom stratejskom, operativnom ili taktičkom kontekstu, crpu svoju slobodu akcije, fizičku snagu ili volju za borbom“.

Marinski korpus je takođe, priznao definiciju Združene doktrine, ali joj je dao svoju specifičnu notu: „Ukratko, CG je bilo koji važan izvor moći. Mi želimo da napadnemo izvor protivnikove moći, ali ne želimo da napadnemo direktno na moć. Smatramo da su veće šanse za uspeh koncentrisanjem naših snaga na neke neprijateljeve slabosti“, razvijajući tako i koncept kritičnih ranjivosti.

Mornarica je takođe, priznala postojanje CG, posmatrajući njegovu manifestaciju malo drugačije: „Centar gravitacije je fenomen koji neprijatelj mora posedovati da bi nastao vojne operacije – izvor moći, ali ne nužno snagu ili moć same po sebi.“ Takođe, za razliku od drugih vidova, mornarica smatra da postoji samo jedan CG. [11]

Direktan i indirektan pristup

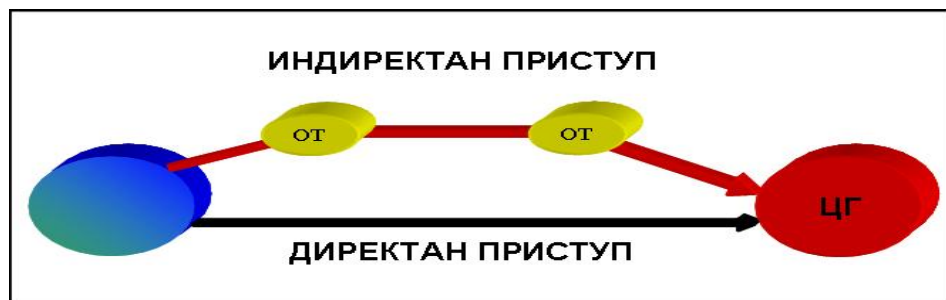
Direktan i indirektan pristup izvođenju operacija podrazumeva način dejstva po centru moći (centru gravitacije). U odnosu na identifikovane centre moći (centre gravitacije), uslove koji vladaju u operativnom okruženju i određeno željeno krajnje stanje, razlikuju se dva operativna pristupa u izvođenju operacija: direktan pristup i indirektan pristup. Direktan pristup u izvođenju operacija podrazumeva neposredno dejstvo na centar moći (centar gravitacije) neprijatelja. Indirektan pristup podrazumeva niz dejstava ili aktivnosti kojima se uništavaju i neutrališu neprijateljeve kritične sposobnosti ili napadaju kritične ranjivosti. Ovim pristupom se na posredan način slabi, neutrališe ili izoluje njegov centar moći (centar gravitacije).

Nedostatak ovakvog definisanja direktnog i indirektnog pristupa je, prvenstveno, u ulozi državnog vrha u direktnom pristupu na stratezijskom nivou, pa tako i ulozi komandanata prilikom odabira ovakvog pristupa u svojoj zoni odgovornosti.

Bilo bi potrebno jasno odrediti ili kroz primere dati odgovore na pitanja da li direktan pristup podrazumeva postojanje odlučujućih tačaka, te koje su to situacije kada je moguće primeniti direktan pristup.

Opšti problemi su:

- Jasno odvajanje odluka državnog vrha i vojnih komandanata,
- Nedostatak oznaka za grafičko predstavljanje,
- Uputstvo ne upućuje na to kako definisati neki od elemenata operativnog modela, već ga objašnjava,
- Uputstvo treba da propiše precizan način planiranja operacija i nadležnosti po vrstama operacija.

Slika 4 – Direktan i indirektan pristup izvođenja operacija [1, strana 61]

U doktrini KoV susrećemo termin indirektna i direktna metoda[6, strana 60] dok u doktrinama operacija, planiranja i RV i PVO figurira pojam indirektni i direktni pristup. (slika 4).

Odlučujuće tačke

Centri moći (centri gravitacije) svih nivoa su međusobno povezani. Na stratezijskom nivou su povezani određenim odlučujućim tačkama koje su ranjive na operativnom nivou, a na operativnom nivou su povezani određenim odlučujućim tačkama taktičkog nivoa.

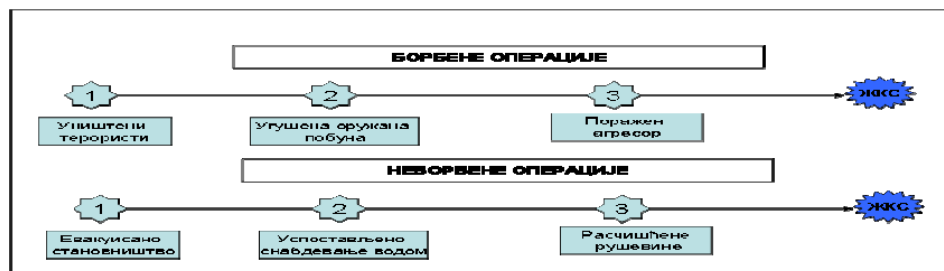
U cilju očuvanja slobode delovanja, u okolnostima koje se brzo menjaju i kada nije moguće dostići neku odlučujuću tačku, komandant predviđa i planira rešenja koja omogućavaju nastavak operacije i dostizanje željenog krajnjeg stanja drugom linijom operacija.

U uslovima kada nije moguće ili kada nije poželjno direktno napasti centar moći (centar gravitacije) neprijatelja, potrebno je identifikovati niz odlučujućih tačaka koje vode ka neprijateljevom centru moći (centru gravitacije). Odlučujuće tačke se povezuju linijama operacija.

Štab – komanda se prvo koncentriše na odlučujuće tačke. Na te tačke će jedinica koncentrisati borbenu moć da bi uspeh bio postignut. To će, uglavnom, biti zadatak glavnih snaga. Lista objekata dejstva se u ovom trenutku razmatra i koriguje, jer su objekti sa liste najčešće i odlučujuće tačke u operativnom modelu.

Odlučujuće tačke su događaji ili lokacije u zoni operacije gde se zahteva odluka za vreme izvršenja zadatka. Odlučujuće tačke ne diktiraju kakva će biti odluka, već da se ona mora doneti, kada i gde, da bi imala maksimalan uticaj na sopstvenu ili neprijateljevu varijantu upotrebe (kurs akcije). Štab – komanda mora da ažurira listu bitnih događaja i odlučujućih tačaka. Lista je duža ukoliko štab – komanda ima više vremena za planiranje. Kada je vreme kratko, štab – komanda treba da smanji listu na najbitnije događaje i odlučujuće tačke. Pri tome, treba imati u vidu da odlučujuće tačke postoje u vremenu, prostoru ili informacionom okruženju.

Kao fizičke odlučujuće tačke mogu se razmatrati geografske lokacije, kao što su luke, putne komunikacije, ključni planinski vrhovi ili pojedini elementi snaga neprijatelja. Pored toga, kao logičke odlučujuće mogu se razmatrati gotovost operativne rezerve, početak snabdevanja, završetak mobilizacije i slično. U neborbenim operacijama imaju drugačiju prirodu u odnosu na borbene operacije. U oblastima koje su vezane za uspostavljanje i održavanje osnovnih ljudskih potreba mogu se uzeti u obzir biti: uspostavljanje snabdevanja vodom, raščišćavanje ruševina, evakuacija stanovništva i slično.

Slika 5 – Prikaz odlučujućih tačaka na linijama borbene i neborbene operacije [3, strana 35]

Zajednička karakteristika odlučujućih tačaka je njihova važnost za centar moći (centar gravitacije), odnosno neprijateljev napor da ih odbrani.

Odlučujuće tačke proizilaze iz analize željenog krajnjeg stanja, ciljeva i centara moći (centara gravitacije). Odlučujuća tačka je mesto (lokacija), ključni događaj ili sistem, koji omogućava komandantu da ostvari prednost nad neprijateljem i utiče na dalji tok i samim tim ishod operacije. One nisu centri moći (centri gravitacije), nego ključ za napad i odbranu njihovih kritičnih zahteva.

Kada nije moguće izvesti napad direktno, komandant usmerava aktivnosti da oslabi ili neutrališe kritične ranjivosti od kojih centar moći (centar gravitacije) zavisi. Kritične ranjivosti mogu biti odlučujuće tačke koje indirektno vode ka ili obezbeđuju slabljenje ili uništenje centra moći (centra gravitacije). Što je objašnjeno u elementu modela direktan i indirektnan pristup izvođenja operacije.

Uobičajena situacija u planiranju je da se identifikuje više odlučujućih tačaka nego što ih snage, sa postojećim resursima, mogu kontrolisati, neutralisati ili uništiti, te je neophodno njihovo sveobuhvatno sagledavanje. Komandant-štab treba da identifikuje tačke koje su najznačajnije za centar moći (centar gravitacije) i usmerava snage prema njima. Ukoliko neprijatelj zadrži kontrolu nad odlučujućim tačkama, to može proizvesti gubitak tempa izvođenja operacije, prevremeno dostizanje tačke kulminacije ili stvoriti neprijatelju druge povoljne uslove za dejstva.

Povezivanjem odlučujućih tačaka kreira se model operacije. One usmeravaju komandanta da realizuje ciljeve, daju viziju čijim se ostvarenjem dostiže željeno krajnje stanje. Definisanje odlučujućih tačaka predstavlja ulaz za kreiranje grana i nastavaka operacije.

U Doktrini operacija VS, odlučujuća tačka je element modelovanja snaga koji predstavlja događaj, aktivnost, radnju, geografsku lokaciju koja je od odlučujućeg uticaja za dalji nastavak operacije. Odlučujuće tačke postoje u vremenu, prostoru ili informacionom okruženju. Njihovim povezivanjem formira se linija operacije. Identifikacija odlučujućih tačaka realizuje se u procesu operativnog planiranja, a njihovim ovladavanjem komandantu se omogućava fleksibilnost u odabiru više linija operacija koje izvode ka centru gravitacije protivnika.

Da li je odlučujuća tačka element modelovanja snaga? Nigde, kao i u slučaju centra moći (centra gravitacije) nisu opisane metode i tehnike identifikacije odlučujućih tačaka, nema teorijske osnove za proces identifikacije odlučujućih tačaka, niti je definisan metodski postupak za proces identifikacije odlučujućih tačaka.

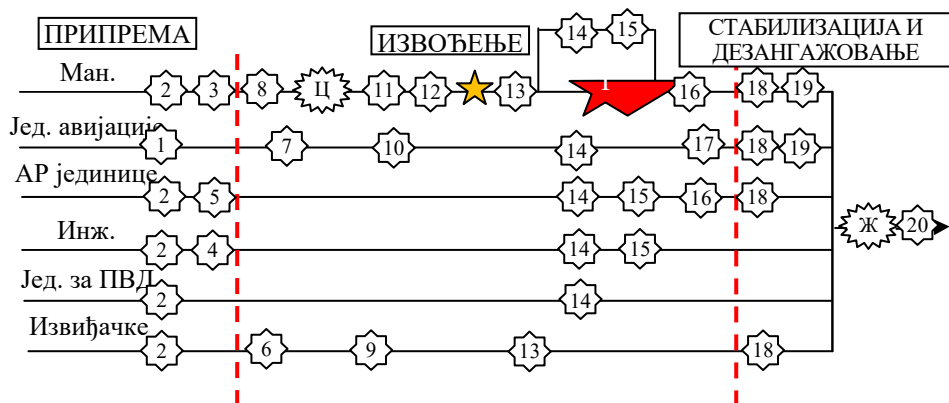
Izučavajući NATO literaturu došli smo do saznanja da se na taktičkom nivou, vrši identifikovanje odlučujućih tačaka nakon njihove provere u ratnim igrama što znači tek u petoj fazi planiranja, što ide u prilog nelogičnosti da se operativni model prikazuje samo u drugoj fazi nakon čega se ne vrši njegovo ponovno prikazivanje.

Jedan od uočenih problema je i taj da nema usvojenih simbola kojima bi se na operativnom modelu prikazali pojedini elementi na identičan način za sve operacije.

Linije operacija

U poređnom analizom sadržaja u doktrinarnim dokumentima, dolazi se do zaključka da je osnov za formiranje linija operacije struktura snaga snaga na operativno-taktičkom nivou, dok je na strategijskom nivou osnov za formiranje istih instrumenti nacionalne moći.

U navedenim definicijama i odredbama nije definisan broj linija operacije, a da bi koristile osnovnom nameni operativnog modela, pomoć komandantu da izvrši vizuelizaciju bojišta, njihov broj treba biti optimalan. Kao rešenje predlažemo da se broj linija operacija definiše prema borbenoj organizaciji snaga ili prema strukturi snaga. Primer primene linije operacija u izradi koncepta operacije dat je u sledećem primeru:

Slika 6 – Načelan prikaz operativnog modela napadne operacije

Odlučujuće tačke:

1. Uspostavljena delimična prevlast u vazдушnom VaP iznad z/o,
 2. Snage dovedene u očekujuće reјone,
 3. Posednuta linija razvoja/polazna linija,
 4. Otvoreni prolazi u preprekama na pravcu „Put“,
 5. Izvršena artiljerijska vatrena priprema napada,
 6. Locirano je KM neprijatelja,
 7. Izvršena vazduhoplovna dejstva po komunikacijama, KM i komunikacionim čvorištima,
 8. Izveden obuhvat 1. ešalona neprijatelja,
 9. Locirana je artiljerijska grupa neprijatelja,
 10. Izvršena vazduhoplovna dejstva po artiljerijskoј grupi neprijatelja,
 11. Snage ovladale linijom „Alfa“ (položaji 1. ešalona neprijatelja),
 12. Uvedene snage 2. ešalona na liniji „Zid“,
 13. Obezbeđeni mostovi na kanalu „H“,
 14. Obezbeđen mostobran na desnoj obali kanala „H“,
 15. Izrađen pontontonski most na kanalu „H“,
 16. Snage ovladale linijom „Beta“ (desna obala kanala „H“),
 17. Izvršena vazduhoplovna dejstva po 2. ešalonu i rezervi neprijatelja,
 18. Uništene zaostale snage neprijatelja u z/o,
 19. Ostvarena je kontrola teritorije i VaP,
 20. Snage u gotovosti za odbijanje protivnapada na pravcu „Kosmaj“.
- Porušeni mostovi na kanalu „H“ tačka kulminacije.

Željeno krajnje stanje: Nema neprijatelja južno od kanala „H“,

Centar moći (centar gravitacije) neprijatelja: Snage prvog operativnog ešalona brigade,

Kritične sposobnosti: Vatreна моć, manevar na pravcima upotrebe, raspoloživost rezerve,

Kritični zahtevi: Organizovan sistem vatre, linija snabdevanja p/g i UbS, PVZ, prohodnost komunikacija na kanalu „H“, neprekidnost komandovanja, vatreна podrška,

Kritične ranjivosti: Organizovan sistem vatre u zahvatu komunikacije „Put“, obezbeđenje bokova, mostovi i prelazi preko kanala“H“.

Shodno navedenim odlučujućim tačkama i linijama operacije, koncipirao bi se i koncept operacije.

Takođe se u Uputstvu pojavljuje tvrdnja da je linije operacija neophodno definisati pre razvoja varijanti upotrebe (kurseva akcije), da bi se utvrdilo da li varijanta upotrebe (kurs akcije) omogućava dostizanje definisanih ciljeva. Na osnovu dosadašnjeg iskustva u planiranju operacija, predlažemo dopunu objašnjenja u Uputstvu, kroz smernicu da se operativni model formira i prezentuje komandantu u fazi orijentacije a doraduje i tako modifikovan prezentuje u trećoj, četvrtoj i petoj fazi operativnog planiranja.

Izražavanje težišta

Doktrinarnim definicijama, izražavanje težišta kao elementa operativnog modela je na adekvatan način objašnjeno. U Uputstvu je prvi deo definicije preuzet iz doktrine operacija dok je drugi deo definicije objasnio varijantu izražavanja težišta kroz primer agresije na SRJ i isto je neadekvatno.

Nije predviđeno grafičko prikazivanje težišta na operativnom modelu. Postoji mogućnost greške ako se zaključi da sam broj odlučujućih tačaka izražen na linijama operacije operativnog modela ujedno znači i izraženo težište, jer značaj odlučujućih tačaka, iako ih na nekoj liniji operacije ima bročano manje, može zapravo biti težište operacije. Poseban problem predstavlja prikazivanje težišta u združenim operacijama u kojima svaka komponenta ima svoje težište.

Određivanje redosleda faza i etapa u izvođenju kampanja i operacija

Naziv ovog elementa operativnog modela nije usklađen u Uputstvu sa nazivom datim u Doktrini operacija i Doktrini planiranja. Takođe, opšti je zaključak da je potrebno promeniti naziv ovog elementa, tako da isti glasi „Određivanje redosleda aktivnosti i faza u pripremi i izvođenju operacije“. Naime, odnos aktivnosti, koje se tumače u posebnom kontekstu i realizuju u okviru faza operacije, ne može se uzeti u razmatranje u kontekstu veze sa ustaljenom formom i teorijskim pristupom koji terminološki podrazumeva pripremu i izvođenje operacije.

Opšti je stav da u formiranju operativnog modela, fazu pripreme nije potrebno deliti na etape, odnosno više etapa, osim ukoliko faza pripreme operacije traje duži vremenski period.

U prikazu operativnog modela, kako je to dato u Doktrini operacija, nije potrebno izdvajati pet faza, posebno imajući u vidu činjenicu da izolacija prostora, razbijanje pobunjenika i uništavanje pobunjenika predstavljaju etape u okviru faze izvođenja operacije. Samim tim, ne umanjujući značaj i kompleksnost ostalih vrsta operacije, opšti je stav da protiv pobunjeničku operacije nije potrebno posebno izdvajati dodatnim fazama u odnosu na druge.

Poseban problem u shvatanju određivanja redosleda faza i etapa u izvođenju kampanja i operacija predstavlja nepostojanje definicija faza i etapa kako u doktrinama, tako i u Uputstvu za operativno planiranje i rad u Vojci Srbije.

Grane i nastavci operacije

U doktrinarnim dokumentima usaglašena je definicija grana i nastavaka operacija u planiranju operacija gde se ista tumači kao potreba fleksibilnosti plana koja se odnosi na reakciju na suštinske promene. Suština se ogleda na slobodu delovanja, u okolnostima koje se brzo menjaju i kada nije moguće dostići neku odlučujuću tačku. Predviđanje komandanata zahteva planiranje rešenja (aktivnost, radnju, dejstvo) koja omogućavaju nastavak operacija i dostizanje željenog krajnjeg stanja drugom linijom operacija.

Definicije iz doktrinarnih dokumenata i definicija data u Pojmovniku funkcionalnih doktrina za nastavak operacije je u osnovi neadekvatna. Naime, prema pojmovniku, nastavak operacije predstavlja „naknadnu fazu i etapu operacije, zasnovanu na mogućim ishodima i potrebama u tekućim operacijama“ [7, strana 28].

Potrebno je nastavak operacije definisati kao aktivnosti kojima se operacija vraća na planirani tok, odnosno osnovnu liniju operacije konkretne komponente u operativnom modelu.

Operacije se skoro nikada ne odvijaju tačno po planu. Efektivan plan stavlja akcenat na fleksibilnost ali i potrebu održavanja ritma u operaciji. Komandant treba da ugradi grane i nastavke u operativni plan, kako bi ostvario efekat fleksibilnosti. Grane i nastavci u osmišljavanju i planiranju značajni su jer obuhvataju promene zadatka, tipa operacije, a često i snaga koje treba da ih izvrše. Osim ako nisu planirane i efikasno izvršene, promene mogu da smanje tempo izvođenja operacija, uspore borbeni polet i predaju inicijativu neprijatelju.

Grana je razmotren plan ili tok aktivnosti (opcija ugrađena u osnovni plan) u vezi promene zadatka, razmeštaja, orijentisanosti ili smera kretanja snaga, a u cilju uspešnog ishoda trenutne operacije, na osnovu unapred predviđenih događaja, prilika ili prekida izazvanih aktivnošću neprijatelja. Snage KoV pripremaju grane kako bi iskoristile eventualne uspehe i prilike, ili da bi se izborile sa prekidima izazvanim neprijateljevim aktivnostima. Komandant predviđa reakcije na aktivnost neprijateljevih snaga. Iako nije moguće predvideti svaku pretnju, grana se odnosi na one najverovatnije. Komandant te grane koristi radi brzog reagovanja na izmenjene okolnosti i ostvarivanje planiranih odlučujućih tačaka odnosno uslova koji proističu iz ostvarivanja iste preko grane operacije (drugim putem).

Nastavci su operacije koje prate trenutne operacije. Reč je o narednim vojnim operacijama koje razmatraju potencijalne ishode – uspeh, neuspeh ili trenutno stanje („status quo“) u aktuelnoj operaciji. Kontraofanziva, npr, je logičan nastavak odbrane; eksploatacija i produžetak uspešno izvedenih napada. Nastavak započinje narednu fazu neke operacije, a ponekad i potpuno nove operacije. Komandant razmatra nastavak mnogo ranije i revidira ga u toku izvođenja operacija. Bez ovakvog planiranja, aktuelna operacija bi značila loše pozicionirane snage za buduće operacije, a komandant bi bio nepripremljen za ponovno preuzimanje inicijative.

Grane i nastavci treba da imaju kriterijum izvršavanja, pažljivo razmotren pre implementacije, ili ažuriran na osnovu procene aktuelne operacije.

Operativna pauza

Uputstvom za operativno planiranje i rad komandi u Vojski Srbije, kao i drugim doktrinarnim dokumentima Vojske Srbije (Doktrina KoV i Pojmovnik funkcionalnih doktrina i Doktrina operacija Vojske Srbije) operativna pauza je definisana kao element operativ-

nog modela koja predstavlja privremeni prekid operacija, koja se planira nakon dostizanja većine taktičkih ili operativnih ciljeva, ali pre dostizanja vlastite tačke kulminacije, radi konsolidacije snaga i priprema za nastavak operacije.

Analizom navedenog pojmovnog određenja, uočene su određene neusaglašenosti, te je pojam operativne pauze potrebno pojmovno korigovati i sadržajno dopuniti. Naime, pri definisanju operativne pauze istaknuto je da ona predstavlja „privremeni prekid operacije“. Suštinski, svaka operacija ima svoj početak i svoj kraj, te se ona odvija u kontinuitetu, bez prekida. Shodno napred navedenom, potrebno je izvršiti korekciju pojmovnog određenja operativne pauze tako da se ista definiše kao „privremeni prekid (obustavljanje) određenih aktivnosti u toku izvođenja operacije“.

U Uputstvu i priložima, ne postoji simbol za grafički prikaz ovog elementa, pa samim tim nije ni iskazan prikaz aktivnosti operativna pauza, te će predlog simbola biti prikazan u ovom radu. [6, strana 62]

Dalje, u svim navedenim dokumentima koji obrađuju operativnu pauzu, potrebno je sadržajno dopuniti predmetni pojam, čime bi se organima komande koji izrađuju operativni model, omogućilo da steknu potpuniju sliku pojma, njegovu suštinu, podelu, primenu i značaj. Da bi se pravovremeno odredila operativna pauza mora se sagledati i prikazati u operativnom modelu kada sopstvene snage mogu dostići tačku kulminacije, što nam ukazuje kada je potrebno prikazati i preduzeti operativnu pauzu.

Neophodno je istaći da operativna pauza može biti: planirana i iznuđena (neplanirana). Ona ima svoj cilj u planiranju, definisane aktivnosti i efekat koji se istim postiže.

Potrebno je naglasiti da se operativna pauza realizuje u fazi izvođenja operacije, dok se njeno izvođenje ne planira u fazi pripreme kao ni u fazi stabilizacije i dezangažovanja. Načelno se može planirati u svim operacijama, ali je potrebno imati u vidu da je najizraženija u napadnim i odbrambenim operacijama.

Operativna pauza se planira radi konsolidacije sopstvenih snaga i izvršenja potrebnih pripremnih radnji radi daljeg nastavka operacije (popuna ljudstvom, municijom i pogonskim gorivom, opravka oštećenih borbenih sredstava, prepočinjavanje jedinice i sl.).² Iznuđena operativna pauza može nastati kao uzrok neusaglašenih aktivnosti naših snaga (čekanje susedne jedinice radi ostvarivanja sadejstva, dotur i dopuna municijom i pogonskim sredstvima, doživljeno iznenađenje nepredviđenim aktivnostima neprijatelja, promeňen karakter operacije i sl.) ili nepredviđenih aktivnosti neprijatelja (iznenadna neaktivnost svih ili dela snaga neprijatelja u čitavoj zoni ili na određenom pravcu) koja nam omogućava da izvršimo potrebno pregrupisanje snaga i sredstava radi stvaranja povoljnih uslova za uspešan nastavak operacije.

Cilj svake operacije je da se završi za što kraće vreme i operativna pauza treba da bude u funkciji cilja u operaciji, a ne da se dostizanje cilja prekida i obezbeđuje neprijatelju konsolidacija snaga. Ukoliko je u toku izvođenja operacije izvesno da se ona može uspešno privesti kraju i time ostvariti željeno krajnje stanje, operativnu pauzu ne treba planirati niti realizovati, jer bi se njenim izvođenjem mogao izgubiti tempo, inicijativa i „borbeni polet“. Važno je napomenuti da operativnu pauzu koju planiramo i izvodimo radi konsolidacije sopstvenih snaga, može iskoristiti i neprijatelj radi vršenja svojih priprema, pregrupisanje snaga i vraćanja na ranije položaje. Prekida borbenih dejstava uglav-

² Dobar primer za operativnu pauzu je povlačenje Srpske Vojske u 1. Svetskom ratu u Kolubarskoj bitci.

nom nema u punom smislu reči već se pojedinim snagama omogućuje konsolidacija i pregrupisanje. Imajući u vidu napred navedeno, u planiranju operativne pauze mora se voditi računa da se neprijatelju ne prepusti inicijativa odnosno da se operativna pauza, kao aktivnost dela snaga, ne prepozna kod neprijatelja i ne stvore uslovi za njegovo pregrupisanje.

Sa druge strane, operativnu pauzu je poželjno planirati da bi se izbeglo "zasićenje" u realizaciji aktivnosti operacije ili sopstvena tačka kulminacije. Pravovremena operativna pauza, i u toku nje realizovane sve aktivnosti u mnogome mogu uticati na tačku kulminacije, što u većoj ili manjoj meri zavisi i od preduzete operativne pauze i tačke kulminacije neprijatelja. Načelno, tada se operativna pauza može planirati na kraju svake etape u okviru faze ili same faze operacije, ali uvek pre ostvarenja cilja. Ovde je važno istaći da se u operativnu pauzu nikad ne uvodi celokupni sastav, već se ista realizuje izbalansirano i sukcesivno, po segmentima, vodeći računa o koordinaciji aktivnosti između komponenti kako bi se očuvala inicijativa i tempo realizacije operacije.

Na kraju nameće se pitanje: da li se operativna pauza može planirati samo u borbennim operacijama, ili je njena primena prihvatljiva i u neborbenim i multinacionalnim operacijama? Suštinski posmatrano odgovor sledi iz same namene operativne pauze, te istu treba planirati i primenjivati kad god se za to ukaže potreba, a radi konsolidacije sopstvenih snaga i priprema za nastavak operacije ali zbog uticaja iste na čitavu operaciju neadekvatno je da ista bude vezana za operaciju u celini već za deo snaga u izvođenju borbennih aktivnosti kao sadržaja operacija.

Tačka kulminacije

Uputstvom i drugim doktrinarnim dokumentima Vojske Srbije (Doktrina planiranja u Vojski Srbije, Pojmovnik funkcionalnih doktrina i Doktrina operacija Vojske Srbije) može se zaključiti da je tačka kulminacije definisana sa više aspekata:

- kao element u modelovanju upotrebe snaga u operacijama koji označava prekretnicu u operaciji,
- kao period u kojem vojne snage dostižu svoj maksimum i nakon kojeg ne mogu nastaviti izvođenje operacije planiranim tempom, a koji ukazuje da će snage biti ubrzo osetljive na poremećaje,
- kao momenat kada snage ne mogu da nastave ili produže izvođenje borbene operacije zadržavajući isti tempo,
- kao tačka u vremenu i prostoru, koju dostižu napadač ili branilac, posle koje njihovi ciljevi ne mogu biti dostignuti, a nastavak dejstava povećava šanse za neuspeh ili poraz.

Upoređenjem definicija navedenih u doktrinarnim dokumentima, kao i analizom navedenog pojmovnog određenja, uočene su određene neusaglašenosti, te je pojam tačke kulminacije potrebno pojmovno korigovati i sadržajno dopuniti.

S obzirom da je namena i suština tačke kulminacije da iskaže mogućnost snaga u operaciji, potrebno je pojmovno određenje tačke kulminacije izmeniti i iskazati kao „stanje snaga“ za nastavak i vođenje operacije.

Takođe, važno je istaći da se tačka kulminacije nalazi u zoni nepredvidivosti u vremenu i prostoru, kada može doći do promene „balansa borbene moći“ suprotstavljenih stra-

na, s obzirom na ispoljavanje uticaja okruženja kao i neprekidnost aktivnosti sukobljenih strana. Održivost snaga u određenom vremenu toka operacije je opredeljujuća za sagledavanje tačke kulminacije snaga i potrebu da se ista brani.

U napadnoj operaciji, tačka kulminacije je ona tačka u vremenu i prostoru kada borbena moć napadača više ne nadmašuje borbenu moć branioca. Ovde napadač uveliko rizikuje da bude poražen u protivudaru branioca, pa je prinuđen da pređe u odbranu. U odbrani, branilac dostiže tačku kulminacije u trenutku kada više nije u mogućnosti da se dalje uspešno brani ili da pređe u protivudar. Umeće odbrane se ogleda u tome da se napadač dovede do tačke kulminacije i potom izvrši protivudar u trenutku kada je napadač iscrpio svoje efektivne i nalazi se u nepovoljnoj poziciji za uspešnu odbranu.

Identifikacija sopstvene i neprijateljeve tačke kulminacije obezbeđuje komandantu mogućnost da razvije plan daljeg napredovanja i kada je potrebno napraviti operativnu pauzu. Potrebno je identifikovati i tačku kulminacije neprijatelja i ugraditi je u sopstveni plan izvođenja operacija. Pored toga, tačka kulminacije se realizuje u fazi izvođenja operacije, pri čemu treba težiti da se sopstvena tačka kulminacije ne dostigne odnosno odbrani, i nastojati da se neprijateljeva tačka kulminacije što pre ostvari kako bi postepeno slabio i vremenom izgubio borbenu moć. Umeće planiranja i komandovanja operacijama, na svim nivoima, ogleda se u ostvarivanju postavljenih ciljeva bez dostizanja tačke kulminacije, odnosno u prisiljavanju neprijatelja da što pre dostigne tačku kulminacije. Održava se stalnim pritiskom i aktivnošću snaga, uspešnim dejstvima i dostizanjem odlučujućih tačaka, ispoljavanjem sile i održavanjem inicijative.

Na osnovu navedenog, može se zaključiti da je tačka kulminacije bitan element sagledavanja stanja u operaciji, ali i nedoumica u načinu prikaza u operativnom modelu. Postojeća vojna teorija ne daje adekvatna teorijska određenja navedenog pojma, gde se za planere u jedinicama ostavlja mesto za različito predstavljanje istog u operativnom modelu. U operacijama združenih snaga učestvuje više komponenti i postavlja se pitanje: „Da li se za svaku komponentu određuje tačka kulminacije ili je potrebno odrediti jednu za sve snage u operaciji?“. Neposredna uvezanost svih elemenata operativnog modela je stalno prisutan i sagledavanje i predviđanje mogućeg stanja istih u određenim fazama i etapama operacije predstavlja značajne činioce u izradi operativnog modela. Evidentno su operativna pauza i tačka kulminacije povezani elementi i uočljiv je neposredan uticaj i bliskost ova dva elementa operativnog modela.

Nedvosmisleno se uviđa da planiranjem, odnosno formiranjem operativnog modela, koji predstavlja prikaz osnovne zamisli komandanta za izvršenje operacije, može se predvideti dostizanje taktičkih i operativnih ciljeva, ali pre dostizanja sopstvene tačke kulminacije.

Da bi se izbegla tačka kulminacije kada borbena moć sopstvenih snaga više ne nadmašuje borbenu moć neprijatelja, potrebno je izabrati trenutak u vremenu i prostoru kada treba odrediti operativnu pauzu.

Zaključak

Idejna zamisao komandanta predstavlja za štab vodilju kroz operativno planiranje. Pravilno shvatanje komandantove zamisli od strane svakog člana štaba od presudne je važnosti za iznalaženje varijanti upotrebe sopstvenih snaga kojima je moguće ostvariti postavljene

ne ciljeve operacije. Operativnim modelom se komandantova ideja za izvođenje operacije iz apstraktnog konteksta prevodi u grafički prikaz na kojem se može pratiti tok operacije, od početka do dostizanja željenog krajnjeg stanja. Sa druge strane, operativni model je u funkciji pružanja pomoći komandantu u procesu vizuelizacije operativnog okruženja, sopstvenih i neprijateljevih snaga/pretnje u vremenu i prostoru određenom za izvođenje operacije.

Štab u operativnom planiranju ima nekoliko ključnih ograničavajućih faktora od kojih je najvažniji vreme i ograničeni resursi. Da bi štab mogao da funkcioniše u operativnom planiranju bez „praznih hodova“ i sa što manjim stepenom neizvesnosti neophodno je da ljudstvo bude odlično osposobljeno za operativno planiranje, a sam proces da bude precizan i jasan. Operativni model se sastoji od niza elemenata koji obuhvataju i fizičku i logičku sferu. Pravilna teorijska određenost operativnog modela i njegovih elemenata uslov je za pravilan rad štaba na njegovom formiranju i razvoju. Postojeća regulativa u doktrinarnoj sferi, kao i odredbe važećeg Uputstva za operativno planiranje i rad komandi u Vojsci Srbije pružaju teorijski osnov operativnog modela. Međutim, deo sadržaja doktrinarnih dokumenata, kojima se teorijski određuje operativni model nije precizan ni dovoljno jasan. Ova činjenica ispoljava negativan uticaj na rad štaba tokom operativnog planiranja koja se manifestuje u povećanju vremena rada, konfuznosti i nemogućnosti da se na jasan i nedvosmislen način prikaže komandantova zamisao. Nedovoljna teorijska određenost dela sadržaja operativnog modela posledica je propusta u izradi doktrinarnih dokumenata čije uzroke treba tražiti u skraćenom vremenu izrade, ne fleksibilnosti u prilagođenju stranih rešenja sopstvenim potrebama, ali i nestručnosti dela kadra. Ukoliko se uočeni nedostaci u teorijskom određivanju operativnog planiranja i operativnog modela u narednom periodu ne otklone nije moguće unaprediti osposobljenost komandi za rad u procesu operativnog planiranja ni nivo interoperabilnosti.

Savremeno operativno okruženje od komandanta zahteva iznalaženje novih i originalnih rešenja u svim situacijama i izazovima koji se pred njega postavljaju. Da bi se to postiglo, potrebno mu je da odlučuje brže i efikasnije od neprijatelja, kako bi preuzeo inicijativu i odlučujuće uticao na razvoj situacije. Kao jedan od najznačajnijih segmenata procesa operativnog planiranja, modelovanje upotrebe snaga zasniva se na inovativnom i kreativnom pristupu vizuelizaciji načina dostizanja željenog krajnjeg stanja. U savremenom višedimenzionalnom okruženju, zahtevi koji se postavljaju pred štab u procesu operativnog planiranja sve su izraženiji i brojniji. Sagledati sve aspekte okruženja u kome će se izvoditi operacija, izvršiti detaljnu analizu i izraditi kvalitetnu procenu koja će olakšati donošenje odluke, postaje vrhunski izazov. Zbog toga je neophodno najpre razumeti ceo spektar činilaca i uslova koji vladaju u kompleksnom operativnom okruženju, a potom identifikovati i definisati problem koji treba rešiti i odrediti pristup u rešavanju problema. Budući da problem nikada nije nezavisno izdvojen iz operativnog okruženja, za njegovo definisanje potrebno je razumeti njegove brojne veze i odnose sa ostalim delovima operativnog okruženja. Uočavanjem tih veza i odnosa definišu se osnovni stavovi o pristupima za rešavanje problema. Modelovanje upotrebe snaga se, dakle, zasniva na predviđanju događaja i promena u operativnom okruženju i obezbeđuje da donosioci odluka izbegnu da ih iznenade događaji, ali i da stiču prednost nad ostalim učesnicima u operativnom okruženju.

U toku analize i sagledavanja problema operativnog modela, uočena su određena odstupanja između doktrinarnih dokumenata i neusaglašenost pojedinih pojmovnih određenja operativnog modela u doktrinarnim dokumentima. Kao predlog rešenja potrebno je

izvršiti usaglašavanje sadržaja doktrinarnih dokumenata sa dva aspekta i to sa aspekta međusobne usaglašenosti stavova i podela što je i navedeno kroz predlog za pojedine elemente, i sa aspekta usaglašavanja sa doktrinarnim dokumentima partnerskih zemalja. Doktrinarna dokumenta partnerskih zemalja na osnovu kojih je započeta izrada naših doktrinarnih dokumenata su se u međuvremenu promenila u nekim aspektima te je potrebno izvršiti i ažuriranje i postojećih dokumenata u tim aspektima. Takođe je potrebno definisati i stav za izradu doktrinarnih dokumenata, a odnosi se na prilagođavanje terminologije našem govornom području ili korišćenja zapadne terminologije, jer ma koji da se stav prihvati, mora se poštovati u svim doktrinama, pravilima i uputstvima.

Na osnovu navedenih činjenica u radu neminovno se nameće potreba za unapređenjem kvaliteta procesa i procedura operativnog planiranja. Operativni model, kao značajnu sponu između komandantove ideje i rada štaba u operativnom planiranju neophodno je teorijski i praktično u potpunosti uobličiti. Ukoliko se želi unaprediti nivo osposobljenosti štaba za rad u uslovima ograničenog vremena potrebno je sve moguće nedoumice i nejasnoće svesti na minimum. To je moguće uraditi kroz doradu postojećih doktrinarnih dokumenata i važećeg Uputstva za operativno planiranje i rad komandi u Vojsci Srbije. Kroz doradu teorijskih sadržaja potrebno je uneti i iskustva iz dosadašnjeg rada štabova koja mogu doprineti kvalitetu operativnog planiranja. Pored toga, neophodno je konstantno pratiti i u praksi vrednovati kvalitet važećih dokumenata i na osnovu dobijenih rezultata vršiti njihovu doradu i usaglašavanje.

U konačnom, ako je definisano željeno krajnje stanje (političko i vojno), komandantu je onda operativni model alat radi bržeg shvatanja operativnog okruženja i okvira, bržeg određivanja odlučujućih tačaka i izražavanja težišta, radi dostizanja definisanog stanja.

Literatura

- [1] Доктрина операција у Војсци Србије, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2012.
- [2] Доктрина планирања у Војсци Србије, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2012.
- [3] Упутство за оперативно планирање и рад команди у Војсци Србије, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2015.
- [4] Доктрина Војске Србије, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2010.
- [5] Милан Вујаклија, Лексикон страних речи и израза, Просвета, Београд, 1980.
- [6] Доктрина Копнене војске, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2012.
- [7] Појмовник функционалних доктрина и доктрина видова Војске Србије, 2012.
- [8] Allied Joint Doctrine (AJP-01-D), United Kingdom, 2010.
- [9] Драгомир Ђурић, Сретен Егерић, стручни текст „Појмовно одређење центра гравитације“, Војно дело пролеће 2012, Београд, 2012.
- [10] Headquarters, Department of the Army, *Unified land operations (ADRP 3.0)*, Washington, DC, 2012.
- [11] Field Manual (FM 3-0), TRADOC, Washington, 2011.

SPECIFIČNOSTI OBAVEŠTAJNE OPERACIJE U PROTIV TERORISTIČKIM I PROTIV POBUNJENIČKIM DEJSTVIMA

Dragan G Živković*

Visoka škola akademskih studija „Dositej“, Beograd

Vojna doktrina, kada su u pitanju dejstva, između ostalih tretira i protiv diverzantska i protiv teroristička dejstva. Kada se govori o operacijama onda se pored ostalih razmatraju i protiv pobunjenička i protiv teroristička operacija. Očito da izostaje deo koji se odnosi na protiv pobunjenička dejstva i njihovo definisanje i sadržaj.

Ovaj rad se u odnosu na protiv teroristička i protiv pobunjenička dejstva zadržava samo na njihovom osnovnom definisanju, klasifikaciji i snagama i sredstvima koja u njima učestvuju i međusobnoj povezanosti ovih dejstava. Ono što je u ovim specifičnim dejstvima posebno značajno jeste prikupljanje podataka u funkciji praćenja stanja, prevencije, predupređenja i borbe sa terorističkim i pobunjeničkim snagama. Svi ti podaci potrebni sistemu odlučivanja o načinu reagovanja, analizi rizika, angažovanju snaga, iniciranje saradnje i slično, mogu se dobiti samo dobro osmišljenom, vrhunski planiranom, organizovanom, koordiniranom i kontrolisanom obaveštajnom operacijom. Zato se u ovom radu poseban akcenat daje na specifičnostima obaveštajne operacije u protiv terorističkim i protiv pobunjeničkim dejstvima, sadržajima njene realizacije, snagama i sredstvima i metodama delovanja.

Ono što se u radu posebno ističe jeste karakter ove obaveštajne operacije koja ima svoja tri pojavna oblika i to: *u periodu do izbijanja terorističkih odnosno pobunjeničkih dejstava, u toku tih dejstava i nakon smirivanja situacije*. U radu se takođe opisuju sadržaji obaveštajno-operativnog rada, način i obim angažovanja ljudi, snaga i sredstava u obaveštajnoj operaciji u protiv pobunjeničkim i protiv terorističkim dejstvima.

Ključne reči: *teroristička dejstva, protiv teroristička dejstva, pobunjenička dejstva, protiv pobunjenička dejstva, obaveštajna operacija*

Uvod

U savremenim međunarodnim odnosima, kada se bezbednost u funkciji odbrane država od agresija, sve više zamenjuje bezbednošću u funkciji bezbednosti i zaštite od prekograničnog kriminala (organizovanog kriminala), raznih oblika terorističkih i

* Van. prof. dr Dragan G. Živković je pukovnik u penziji.

pobunjeničkih dejstava sa različitim motivima, sistem zaštite od ovih dejstava dobija na izuzetnom značaju.

Obaveštajno obezbeđenje Vojske Srbije i srpskog ratišta u celini, sastavni je deo mera, postupaka i aktivnosti na pripremi društva za odbranu i uspešno vođenje rata i integralni deo sistema bezbednosti Republike Srbije od svih oblika njenog ugrožavanja.

Ostvaruje se prikupljanjem, obradom i korišćenjem podataka o neprijatelju, prostoru borbenih dejstava i vremenskim prilikama radi sprečavanja iznenađenja, racionalne upotrebe sopstvenih snaga, efikasnog rukovođenja i komandovanja i postizanja uspeha u oružanoj borbi. Najviši nivo organizovanog i planskog obaveštajnog delovanja *predstavlja obaveštajna operacija*.

Izučavanjem neprijatelja bave se obaveštajno-izviđački organi. Njihov osnovni zadatak je da svojim komandama pribave što detaljnije i pouzdanije podatke o neprijatelju, njegovim ljudskim i privrednim potencijalima. Posebno je značajno pribavljanje podataka o njegovom stanju, mogućnostima i namerama kako bi se zemlja na vreme pripremila za odbranu i sa uspehom upotrebila naše snage u borbenim dejstvima. Za realizaciju tog zadatka obaveštajno-izviđački organi koriste razne izvore obaveštajnih podataka. Jedan od važnijih izvora jeste čovek.

Značaj čoveka kao izvora obaveštajnih podataka, kroz istoriju i danas, ostao je nepromenjen, bez obzira na nagli razvoj i značajne mogućnosti tehničkih sredstava izviđanja. Iako su tehnička sredstva izviđanja u stanju da otkrivaju i prate određene vojne objekte i aktivnosti jedinica KoV, raketnih jedinica, avijacijskih snaga, flotnih sastava i drugo, ona ne mogu samostalno rešiti osnovne zadatke obaveštajnog obezbeđenja, nego su samo deo ukupnog procesa usmerenog na prikupljanje i obradu obaveštajnih podataka. Pri tome se podaci dobijeni tehničkim sredstvima, obaveštajno-operativnom aktivnošću i ostalim načinima prikupljanja obaveštajnih podataka međusobno dopunjuju i potvrđuju.

Istovremeno, strogo čuvane tajne, kao što su planovi razvoja oružanih snaga (OS), razvoj naoružanja, posebno operacijski planovi i podaci koji govore o namerama neprijatelja, ne mogu se prikupljati tehničkim sredstvima izviđanja. Te tajne su u domenu njihovog kreatora – čoveka – saradnika vojno obaveštajne službe (VOS), a zemlje koje su u tehničkoj komponenti inferiorne to jedino mogu nadoknaditi i ublažiti ljudskim faktorom kao izvorom obaveštajnih podataka. Otuda, može se smatrati da obaveštajna aktivnost na principima stvaranja agenture (operativnih veza – saradnika VOS) u stranim zemljama, bez obzira na bilateralne i međunarodne odnose, kao način obaveštajnog obezbeđenja, ostaje trajno u funkciji obezbeđenja svake zemlje.

Operativna aktivnost obaveštajno-operativnih organa obuhvata skup mera i postupaka usmerenih na pronalaženje, razvoj, obuku i vaspitanje i korišćenje pogodnih lica – operativnih veza u zemlji i na stranim teritorijama za prikupljanje obaveštajnih podataka i materijala, kao i na drugim zadacima od interesa za vojno obaveštajnu službu i uspešno obaveštajno obezbeđenje. U širem smislu to znači rad sa raznim kategorijama operativnih veza, koje se posredno ili neposredno angažuju na zadacima obaveštajnog obezbeđenja. U užem smislu obuhvata rad sa mrežom saradnika na stranoj teritoriji kao najvrednijim izvorima obaveštajnih podataka, uz primenu maksimalnih mera bezbednosti i tajnosti u radu.

Kao način prikupljanja obaveštajnih podataka, operativna aktivnost obaveštajno-operativnih organa ima važnu funkciju u obaveštajnom obezbeđenju vojske u miru, kriznim situacijama, u periodu neposredne ratne opasnosti i ratu.

Kad se govori o obaveštajnoj delatnosti u funkciji borbe protiv organizovanog kriminala, terorizma i pobunjeničkih dejstava, situacija je daleko složenija. Svi oblici obaveštajnog delovanja, metode rada i postupanja dobijaju svoju specifičnost, adekvatnu složenost uslova u kojima se realizuju.

O pojmovnom određenju terorizma i terorističkih dejstava

Razmatranje pojmovnog i praktičnog definisanja terorizma, kako na globalnom tako i na regionalnom i lokalnom nivou, zahteva precizno određenje nekoliko bitnih kategorija. Na prvom mestu to je svakako odnos prema terorizmu kao savremenoj pojavi u društvenom razvoju ljudske vrste. Ovakav stav se fundira na premisi da se i terorizam kao savremeno zlo čovečanstva, posmatra kao određeni oblik ratnog procesa koji ugrožava bezbednost šire društvene zajednici. Pored toga, a na bazi analize razvoja ratnih procesa kroz istoriju ratovanja, može se pretpostaviti da se radi o poslednjoj fazi u ratnim procesima kao obliku rešavanja konflikta i ostvarivanja različitih interesa među ljudima, državama i interesnim zajednicama država. Polazište u ovakvom opredeljenju može se naći u Teslinoj psiho analizi ratnih procesa i stavu da će „potreba za ratnim procesima nestati onda kada brzina prenosa informacija duž zemljine kugle, bude jednaka brzini kretanja impulsa po kori velikog mozga čoveka“. Šta to u suštini znači. Poznato je da su svi ratni procesi inicirani potrebom dve strane za ostvarivanje određenih svojih ciljeva. Savremeni odnosi među „sukobljenim“ stranama, napadača (terorističke organizacije, grupe i države koje organizuju i pomažu realizaciju terorističkih napada u funkciji ostvarenja određenih ciljeva) i objekta napada su takođe fundirani na potrebi ostvarivanja određenih ciljeva. Uspostavljanje ravnoteže (poštovanje interesa obe strane u granicama normale) je jedini način prevazilaženja ovih najgusnijih oblika ugrožavanja ljudske bezbednosti. Po pravilu, posebno u ovim dejstvima najviše ili isključivo stradaju civili, obični, nedužni građani koji u načelu nemaju nikakvog dodira sa interesima obe strane.

Ono što je svakako prvi korak u borbi Međunarodne zajednice na prevenciji i suzbijanju terorizma, jeste svakako „jedinstven“ ili jednak „aršin“ za svaki oblik terorističkog akta. Dakle jednaku pojmovnu definiciju mora imati i akt koji se izvršava na prostoru Amerike, Nemačke, Španije ili Srbije, Izraela i svake druge zemlje. Jednak odnos se mora imati prema svakoj zemlji koja na bilo koji način podržava ili pobuđuje ovakve aktivnosti. Mora postojati jedinstven Međunarodno-pravni okvir u definisanju, kategorizaciji i oblicima borbe protiv terorizma, bez postojanja kategorije «duplih standarda». Sve dok je određeni teroristički akt (akt oružanog ili drugog oblika napada u kome stradaju civilna lica i lica na službenim dužnostima) za jedne teroristički akt a za druge „oblik borbe za nacionalna prava“ ili nešto slično, ne može se očekivati potpuno rešenje problema prevencije i borbe protiv terorizma.

Drugi korak u prevenciji terorizma je svakako blokiranje i onemogućavanje finansiranja terorističkih organizacija, bez obzira odakle to dolazilo.

Odustajanje svake zemlje pojedinačno, kao i Međunarodne zajednice u celini od terorističkih snaga i oblika borbe u ostvarivanju svojih ciljeva, danas i sutra.

Demokratizacija u rešavanju svih političkih i drugih sporova među državama i etničkih i drugih zajednica u okviru država. Ovo podrazumeva multietničko, multi rasno, multi nacionalno i svako drugo društvo koje ne podrazumeva granice među ljudima.

Izražavanje ekonomskog aspekta u rešavanju problema terorizma (obezbeđivanje visokog po mogućnosti jednakog standarda za sve ljude i sve regione).

O pojmovnom određenju i klasifikaciji pobunjeničkih dejstava

Paralelni sistem vlasti, predstavlja sistem političke vlasti secesionista koji ne priznajući legalnu vlast države, koristeći sve metode i sredstva, teži postati jedina vlast na određenom prostoru.

Osnovni činioci društveno-političkog sistema koji to određuju nivo uspostavljenosti paralelnog sistema vlasti su:¹ *stepen egzistencijalne vezanosti stanovništva za zemlju kao tlo, tj. prostor; rano formiranje nacionalne svesti; rano usvajanje izvesnog stepena religijske svesti; vršenje demografske politike u interesu odbrambene moći; pripadnost sportskim i kulturno-umetničkim organizacijama; pripadnost masovnim društvenim organizacijama dece i omladine; formulisanje dugoročnih nacionalnih interesa; nacionalni koncenzus odbrambene politike i formulisanje ratnih ciljeva; krivično pravno uređenje vojne obaveze, mobilizacijskih poslova i šire integrisanje vojnih i civilnih struktura sa aspekta nacionalne bezbednosti; konačno definisanje doktrine ratne psihijatrije.*

Analizom svakog od ovih činioaca ponaosob, može se izvući opšti zaključak o mogućnostima praktičnog funkcionisanja paralelnog-pobunjeničkog sistema vlasti. Teorija organizacije, za uspešno funkcionisanje određenog sistema, ističe neophodnost postojanja jedinstva ljudi i sredstava sa zajedničkim ciljem. Napred navedeni činioци upravo predstavljaju operacionalizaciju ovog problema.

Karakterističan primer razvoja paralelnog sistema vlasti i pobunjeničkih dejstava je pobuna Albanaca (Šiptara) na Kosovu i Metohiji.

Nacionalni koncenzus odbrambene politike i formulisanje ratnih ciljeva albanskih secesionista se može sagledati kroz bitno karakteristike njihovog delovanja, a to su:²

- 1) pružanje otpora i bojkota merama države;
- 2) preuzimanje brojnih mera na očuvanju i jačanju stvorene homogenizacije svih secesionista u državi;
- 3) plansko, sistematsko i raznovrsno napadanje jedinica snaga bezbednosti (vojske i policije) u cilju njihovog razbijanja;
- 4) intenzivno para vojno organizovanje, naoružavanje i pripremanje za oružanu pobunu;
- 5) učvršćivanje sprege sa islamskim fundamentalistima u zemljama protokola i okruženja;
- 6) pokušaj obezbeđenja najviših mogućih stepena internacionalizacije „separatističkog pitanja“ u zemlji i
- 7) intenzivne mere na stvaranju ilegalnih (paralelnih) organa vlasti u svim oblastima društvenog života.

Nakon ovakvog koncipiranja ratnih ciljeva, paralelna vlast prelazi na vojno organizovanje što predstavlja početak pripreme pobunjeničkih dejstava.

Analizom delotvornosti pobunjeničkih ili masovnih otpora,³ može se zaključiti da ona uglavnom zavisi od toga:

- da li su dejstva organizovana?
- da li je javno mnjenje naklonjeno otporu?
- da li je legitimna vlast sklona otporu?

¹ Dr. Petar Kostić, Informator br. 8/92., str.172

² Milan Mijalkovski, „Teorija o ratu“, 2/92. str. 11.

³ Kristijan Melon i gr. autora, „Neoružani otpor“, Beograd, 1989. godine, str. 103.

Uvažavajući napred iznešene činjenice o prihvaćenosti i funkcionisanju paralelnog sistema vlasti, njenu efikasnost možemo, bez obzira na kontinuitet u razvoju, posmatrati kroz sledeće nivoe (faze) razvoja:

- I FAZA, faza odvrćajuće efikasnosti,
- II FAZA, faza posredne efikasnosti i
- III FAZA, faza neposredne efikasnosti.

Odvraćajuća efikasnost uspostavljenosti paralelnog sistema vlasti može se definisati kao nivo na kome separatisti pokušavaju da primenom svih psihološko-propagandnih sredstava uz punu podršku stranog faktora i svih drugih sredstava, primoraju legalnu vlast na određene političke ustupke,⁴ preko kojih bi se došlo do ostvarenja postavljenog cilja.

Dakle, opseg ove faze kreće se od okolnosti u kojima subverzivna⁵ aktivnost predstavlja samo potencijalnu pretnju, koja je latentna ili početna pa do situacije u kojima do subverzivnih incidenata i aktivnosti dolazi često i na organizovan način. U ovoj fazi načelno ne treba očekivati izbijanje nasilja većeg obima. Moguće aktivnosti separatista u ovoj fazi su sledeće:

- S obzirom na svoje relativno slabe pozicije u ovoj fazi razvoja, separatisti će verovatno težiti izboru pogodnih rejlona i objekata početnog dejstva i ideološke i unutar organizacijske odnose.

- Uspostavlja se tajna organizacija
- Izvođenje psiholoških akcija u cilju unapređivanja lojalnosti stanovništva u odnosu na paravojne organizacije separatista.

- Počeci u uspostavljanju „vlade u senci“
- Regrutovanje, organizovanje i obučavanje oružanih elemenata za paravojne formacije.
- Izvršenje napada na organe policije i druge terorističke akcije.⁶
- Postavljanje osnove za spoljnu materijalnu i drugu pomoć.⁷

Posredna efikasnost: uspostavljenost paralelnog sistema vlasti predstavlja nivo na kome separatisti uz otvoreniju podršku stranog faktora i preduzimanjem određenih psihološko-propagandnih i diverzantsko-terorističkih akcija, primoraju legalnu vlast da odustane od očuvanja određenog dela svoje suverene teritorije. Ovaj nivo podrazumeva veće učešće međunarodne (posebno EZ) uz korišćenje vojno-političke situacije na drugom prostoru. Ova faza se još može nazvati i *fazom gerilskog rata*, a osnovne aktivnosti su sledeće:

- Aktivnosti I faze se nastavljaju.
- Kontrola stanovništva i teritorije od strane separatista se povećava i proširuje na čitav prostor zahvaćen pobunjeničkim dejstvima.

⁴ Lideri Albanaca na KiM su u toku 1991. i 1992. godine, uporno pokušavali da se kosovskim Albancima obezbedi učešće na Konferenciji o Jugoslaviji u Hagu, da se revitalizuje Skupština Kosova (suspendovana 8. juna 1990. godine), formira Vlada R. Kosovo, inicira raspisivanje referenduma o suverenoj i samostalnoj „R. Kosovo“.

⁵ Organizovana podrivajuća delatnost iz inostranstva protiv političkog i društvenog uređenja neke države ili njenih političkih, društvenih, ekonomskih ili pravnih ustanova, ima za krajnji cilj promenu nosioca vlasti ili rukovodećih lica u državi, izmenu njenog društveno-političkog i ustavnog sistema. Oblast subverzije može biti od propagandističkih do terorističkih i diverzantskog delovanja. Zabranjena je odredbama međunarodnog prava. U SAD ima tretman „Ratne veštine“, Vojni leksikon, VIZ, Beograd, 1981. godine, strana 594.

⁶ U periodu od proglašenja „Kačaničkog ustava“ do današnjih dana na KiM je izvršeno više napada na organe policije u kojima je poginulo i teže ili lakše ranjeno veliki broj policajaca.

⁷ U periodu od proglašenja „Skupštine Kosova“ do danas intenzivirana je politička aktivnost rukovodstva Kosova (posebno Ibrahima Rugove) te je i samo pitanje KiM u više navrata stavljeno na dnevni red Saveta bezbednosti.

Gerilsko ratovanje postaje jedan od osnovnih oblika borbenih dejstava (b/d) a u nekim delovima se izvodi i odbrana većeg značaja.

U rejonima kojima dominiraju, separatisti uspostavljaju i legalizuju svoju vojnu i političku vlast. Kroz pretnje i druge oblike pritiska ostvaruje se zastrašivanje kod stanovništva i ono postaje lojalno novoj vlasti.

U ovoj fazi separatisti težište vojnih aktivnosti imaju na presecanju komunikacija, unošenju nesigurnosti na prostoru, onemogućavanje urednog snabdevanja jedinica i drugo.

Neposredna efikasnost: uspostavljenosti paralelnog sistema vlasti predstavlja nivo na kome su separatisti svim sredstvima uključujući i vojne akcije operativnih snaga, uspeli da uz međunarodnu pomoć dobiju političke ustupke i uspostave svoju vlast na delu teritorije ili na čitavom prostoru koji predstavlja njihov teritorijalni cilj.

Ova faza u vojnom pogledu tj. u pogledu oblika b/d, može se još nazvati i „manevarski rat“. Ova faza nastupa onda kada paralelna vlast i „pobunjeničvo“ počnu izvoditi organizovana b/d sa snagama bezbednosti zemlje.

Moguće aktivnosti paralelnih i paravojnih snaga u ovoj fazi su:

- Aktivnost iz I i II faze se nastavljaju i proširuju.
- Za borbu protiv legalnih snaga vlasti, se počinju koristiti taktičke jedinice, bataljoni i brigade. Počinju se zauzimati krupniji i ključni objekti, blokiraju se značajniji gradovi i garnizoni.

Ovakvim prikazom uslova i činioca koje vlast čine „legalnom“ (prihvatljivom) na određenom prostoru te predstavljanjem mogućih faza razvoja paralelnog sistema vlasti, želi se istražiti mogućnost stvarnog funkcionisanja paralelnog sistema vlasti na određenom neuralgičnom prostoru.

Savremeni koncepti borbe protiv terorističkih i pobunjeničkih dejstava

Aktivnosti u svetu u borbi protiv terorizma sastoje se od tri osnovne komponente: *operativne mere* – aktivnosti koje iniciraju vojne i bezbednosne snage protiv terorističkih ciljeva u svojoj oblasti; *odbrambene operacije* (prethode ima obaveštajne operacije) – aktivnosti čiji je cilj da onemoguće terorističke snage i da prekinu njihove napore da izvrše teroristički napad; *kaznene mere* – zakonske aktivnosti, s ciljem kažnjavanja organizatora i izvršilaca terorističkih napada, kao i onih koji pružaju podršku terorističkim organizacijama.

Prve dve komponente aktivnosti u borbi protiv terorizma razlikuju se međusobno jer se primenjuju u različitim fazama izvršenja terorističke aktivnosti. Ofanzivne aktivnosti su uglavnom usmerene na sprečavanje izvršenja planiranja u primarnim organizacionim fazama ili u fazama obuke za terorističke aktivnosti. Defanzivne aktivnosti imaju za cilj da prekinu pokušaj terorističkog napada u vreme kada je jedinica na svom putu ka cilju i na početku napada. Kaznene mere, s druge strane, odnose se na napade u svim fazama, od faze planiranja do konkretnog izvršenja napada.

Ciljevi borbe protiv terorističkih aktivnosti:

- *Minimiziranje obima terorističke aktivnosti i štete koja iz njih proizilazi* – Prema tome, cilj je da se broj terorističkih napada svede na minimum i da se time na minimum svede direktna i sekundarna šteta;

– *Nanošenje štete terorističkim jedinicama* – Kao posledica ambicije da se minimizira obim terorističkih aktivnosti, napori se koncentrišu na napade na terorističke i pobunjeničke jedinice u različitim fazama organizovanja: u kampovima za obuku, tokom izvršenja terorističkih aktivnosti, na putu ka objektu eventualnog napada, pri prelasku granice pa čak i tokom samog boravka u zemlji.

– *Pokušaj hvatanja osoba koje planiraju i predvode terorističke aktivnosti* – Sledeći cilj strategije bore protiv terorizma je precizno i metodično uklanjanje lidera terorističkih organizacija i funkcionera koji su direktno odgovorni za planiranje i izvršenje terorističkih napada.

– *Udari na terorističku infrastrukturu* – Udari na vojnu infrastrukturu terorističkih grupa u njihovim neposrednim vojnim okruženjima prisiljavaju ih da ulažu značajna sredstva u obnovu uništenih delova, što će verovatno prekinuti njihove planove za izvršenje terorističkih napada.

– *Potkopavanje morala terorista* – Anti-terorističke operacije su, između ostalog, usmerene i na moral terorista i njihovih simpatizera. Terorističke grupe su neprekidno angažovane na privlačenju i regrutovanju novih članova ili saradnika.

Operativne mere

Nakon donošenja odluke da se izvrši udar na terorističke baze, oni koji donose odluke imaju pred sobom nekoliko opcija, koje uključuju bombardovanje iz vazduha, napad sa kopna, pomorske operacije i precizne udare na terorističke vođe.

Bombardovanje iz vazduha

Najpristupačniji način koji ima najveću verovatnoću da zadovolji najveći broj zahteva koji se odnose na rat protiv terorizma, a da se pri tom izbegnu složene pripreme unapred, je bombardovanje iz vazduha.

U ciljeve na koje su tokom proteklih godina vršena bombardovanja iz vazduha spadaju komandni centri, baze za obuku, oblasti na kojima se vrše vežbe i pripreme, skladišta opreme i municije, smeštajni (stambeni) objekti, vojni položaji, bunker, i specijalni uređaji kao što su radio stanice.

Terorističke organizacije su se tokom proteklih godina u izvesnoj meri prilagodile akcijama bombardovanja iz vazduha, pa su poduzele mere za smanjenje broja žrtava i efikasnosti vazдушnih udara.

U te mere prilagođavanja spadaju i sledeće: smeštaj blizu civilnog stanovništva – cilj ove politike je da oteža vazduhoplovnim snagama pogađanje terorističkih ciljeva bez štete po život i imovinu civila; kratko zadržavanje u bazama.⁸

⁸ Tokom „dubinskog napada“ vazduhoplovstva Izraela u Libanu u oktobru 1986 (jugoistočno od Tripolija), prema palestinskim izvorima stradoalo je 7 terorista i 2 civila. „Jedan od vojnih komandanata Demokratskog fronta za oslobođenje Palestine – Abu-Haled – objasnio je razlog malog broja žrtava: iz straha od napada postoji politika koja zabranjuje teroristima da se zadržavaju u bazi“.

Kopnena ubacivanja

Postoje slučajevi u kojima bombardovanje iz vazduha ima nedostatke. Na primer, dobro utvrđeni položaji, pećine iskopane u planinskom terenu, blizina civilnog stanovništva i velika koncentracija protivavionskih topova. Ovi nedostaci vazdušnih udara ponekad uzrokuju da se donese odluka o korišćenju pešadije. Kopnena racija omogućava uništenje vojnih ciljeva smeštenih u gusto naseljenim područjima, uz minimiziranje opasnosti po civilno stanovništvo. U pešadijsku akciju uključen je znatno veći broj boraca nego u izvršenje bombardovanja iz vazduha. Čak i racije sa veoma malobrojnim jedinicama mogu se, iz različitih razloga, pretvoriti u kampanje mnogo većih razmera nego što je početno planirano.

Pomorski napadi

Ofanzivne akcije sa mora obično prate bombardovanje i kopnene racije. Pomorske snage u ovakvom scenariju obično imaju ulogu artiljerije koja se kreće morem i „omekšava“ ciljeve pre dolaska pešadije.⁹

Udari na terorističke vođe

Mada napadi koji se vrše na kopnene ciljeve mogu da budu uspešni uprkos odstupanjima od plana koji je izrađen u pripreмноj fazi, udari na terorističke vođe zahtevaju precizne obavешtajne aktivnosti, izuzetno složeno planiranje i besprekorno izvršenje.¹⁰

Uklanjanje terorističkih lidera može da ugrozi stabilnost terorističke organizacije i morala. Može da poveća tenzije i ličnu borbu među potencijalnim naslednicima, da sabotira buduće planirane akcije, i da nametne organizaciji da veći deo sredstava koristi za pronalaženje skloništa i zaštitu lidera.

Defanzivne operacije

Defanzivne operacije imaju za cilj da postave prepreke terorističkim jedinicama i da onemoguće njihove napore da izvrše teroristički napad u Izraelu. Tri osnovna cilja su onemogućavanje, upozoravanje i sprečavanje.

Pravne i kaznene mere

Neki smatraju da je kaznena komponenta neodvojiv deo opštih odbrambenih operacija, mada je kaznenu komponentu moguće tretirati i kao zaseban faktor, a ne kao odbrambenu aktivnost usmerenu na smanjenje sposobnosti terorista da izvršavaju svoje napade.

⁹ Kao deo ofanzivne akcije, Izraelske odbrambene snage su takođe koristile mornaricu u borbi protiv pomorskih baza i plovila koja pripadaju terorističkim organizacijama, s ciljem da onesposobe njihove namere da prebacuju operativce i oružje u Liban.

¹⁰ Nakon bombardovanja u Tunisu u septembru 1985. godine, pokojni Jicak Rabin, tadašnji ministar odbrane, definisao je politiku udara na terorističke vođe: „Moje viđenje terorizma je jednostavno: nema rešenja koje je zasnovano na jednom jedinom udaru, nema jedne jedine kampanje koja može da reši problem. Ono što je potrebno je da se, uz primenu preventivnih udara i drugih metoda, smanji ranjivost. Sledeći elemenat je izricanje maksimalnih kazni počinocima i saučesnicima. Ovde ne govorim o ličnom terorizmu protiv nekog pojedinca, nego u principu.“

Zakon i kaznene mere su zakonske aktivnosti čiji je cilj kažnjavanje, u punoj zakonskoj meri, onih koji planiraju i operativno izvršavaju teroristička dela, počev od saučesnika terorista, pa do onih koji pružaju podršku terorističkim organizacijama.

Situacija neuralgičnom delu teritorije (teritorije na kojoj se nalaze teroristi i pobunjenici) – postoji ekstenzivan kazneni sistem protiv terorizma, i on obuhvata hapšenje, administrativno pritvaranje, proterivanje, kao i pečačenje i uništavanje stambenih objekata dokazanih terorista.

Posebno su karakteristična iskustva Izraela u protiv terorističkim dejstvima – nedavno su usvojena neka nova rešenja koja su stupila na snagu a usmerena su direktno na one koje pružaju pomoć, podršku ili su članovi terorističkih organizacija. Cilj ovih zakona je da odvrate građane Izraela od takvih aktivnosti. Tokom poslednjih godina takođe su usvojeni određeni propisi čiji je cilj da se određena politika smesti u okvir civilne odbrane protiv terorističkih aktivnosti. Te politike su usvojene nakon posebno krvavih terorističkih napada, a tu spada i obaveza roditelja da obezbeđuju ulaze u škole.

Međunarodna zajednica i terorizam

Odmah nakon terorističkih akcija počinjenih u SAD 11. septembra 2001. godine, međunarodna zajednica je reagovala kako na globalnom planu (Ujedinjene nacije¹¹), tako i kroz regionalne organizacije (Evropska unija, OEBS, Savet Evrope i NATO).¹²

U skladu sa rezolucijom, sve države su u obavezi da *sprečavaju i suzbijaju finansiranje terorističkih organizacija i aktivnosti*, kao i da se uzdrže od svih oblika podrške terorizmu. Od njih se, takođe, traži da preduzmu sve neophodne mere u pravcu *sprečavanja terorističkih akcija, da ne pružaju utočište licima koja finansiraju, planiraju, podržavaju i sprovode ove akcije, kao i da ne dozvole da njihove teritorije budu korišćene za terorističke napade* na druge države.

Države se pozivaju i da razmenjuju sve relevantne informacije, kao i da osiguraju da nacionalno zakonodavstvo sadrži odredbe o strogo kažnjavanju terorista. Pored toga, od država se traži da sarađuju prilikom preduzimanja istrage o počinjenim terorističkim aktima i da, putem efikasne kontrole granica, spreče teroriste da se kreću iz jedne u drugu zemlju.¹³

Rezolucija koju je SB usvojio na predlog SAD, predstavlja korak dalje u borbi protiv međunarodnog terorizma. Stavljanjem njenih odredbi pod Glavu VII Povelje UN, dat je dodatni impuls primeni postojećih 12 međunarodnih konvencija o terorizmu, kojima su, *inače, sve zemlje pozvane da pristupe*, ali i izradi jedne sveobuhvatne konvencije.

¹¹ U Generalnoj skupštini je od 01. do 05.10. 2002. godine održana debata o merama za eliminisanje međunarodnog terorizma, tokom koje je po ko zna koji put osuđen međunarodni terorizam u svim oblicima. Informacija SMIP SRJ o aktivnostima Međunarodne zajednice; Beograd 08.10.2001. godine.

¹² Ujedinjene nacije su 12. septembra, usvojile rezolucije GS 56/1 i SB 1368, kojima su snažno osuđeni ovi akti i za koje je rečeno da predstavljaju pretnju međunarodnom miru i bezbednosti.

Savet bezbednosti UN je 28. septembra 2001. godine jednoglasno usvojio rezoluciju 1373 o problemu međunarodnog terorizma. Rezolucija, pored osude konkretnih akcija, sadrži i madnatorne mere za sveobuhvatniji pristup borbi protiv međunarodnog terorizma.

¹³ Savet Bezbednosti (SB) je formirao Komitet za nadgledavanje sprovođenja ove rezolucije i pozvao je sve zemlje da u roku od 90 dana obaveste o aktivnostima koje su preduzele u pravcu njene implemtacije.

*Ovom rezolucijom ulazi se u novu fazu tretiranja terorizma u okvirima UN i uopšte u međunarodnim odnosima, što otvara mogućnost za adekvatniji pristup rešavanju ovog problema.*¹⁴

EU je pripremila set mera¹⁵ za jačanje *policijske i sudske saradnje, daljeg razvoja međunarodnih pravnih instrumenata, blokiranje finansiranja terorista, jačanje bezbednosti u vazduhoplovstvu* i dr. Ove mere imaju za cilj borbu i protiv svih oblika nacionalizma, rasizma i ksenofobije, a protive se izjednačavanju *terorizma i islama*.

EU poziva sve zainteresovane države da se pridruže ovim Zaključcima kako bi to trebalo da urade zemlje kandidati koje su na pragu punopravnog članstva.

Stalni savet OEBS je 21. septembra izdao saopštenje¹⁶ kojim se osuđuje nedavni teroristički napad na SAD, izražava očekivanje da će počinioci biti brzo pronađeni i privedeni pravdi i spremnost svih zemalja članica OEBS za borbu protiv terorizma. Sa druge strane, ukazano je da se borba protiv terorista ne sme generalizovati i usmeravati na pojedine verske ili etničke grupe. Istaknuto je da se ne radi o sukobu različitih civilizacija i kultura već o sukobu vrednosti civilizovanog sveta sa jedne, i neuračunljivih faktora sa druge strane.

Parlamentarna skupština SE (PSEE) je na svom redovnom jesenjem zasjedanju (24–28. septembar o. g.) usvojila Rezoluciju 1258 (2001) kojom je pozvala međunarodnu zajednicu da pruži svu neophodnu pomoć Vladi SAD u njenom suočavanju sa posledicama terorističkog akta od 11. septembra o. g. i privođenju izvršilaca pravdi. U Rezoluciji se naglašava da sve akcije koje će se preduzimati treba da budu „u skladu sa međunarodnim pravom i uz saglasnost SB UN“.¹⁷

¹⁴ Od 12 najvažnijih konvencija kojima se regulišu pojedini aspekti borbe protiv međunarodnog terorizma, Tadašnja SCG je u periodu postojanja, ratifikovala šest. Zbog toga je neophodno da se što pre razmotri potreba prihvatanja sledećih konvencija: Protokola za suzbijanje nezakonitih akata nasilja na aerodromima iz 1988, Konvencije o suzbijanju nezakonitih akata protiv sigurnosti platformi za bušenje nafte koje se nalaze u epikontinentalnom pojasu iz 1988.; Konvencije o obeležavanju plastičnih eksploziva radi njihove detekcije iz 1991.; Međunarodne konvencije o suzbijanju podmetanja bombi od strane terorista iz 1997. i Međunarodne konvencije o suzbijanju finansiranja terorizma iz 1999.

¹⁵ Evropska unija je održala vanredni sastanak Saveta EU 21.09.2001. na kome su doneti Zaključci kojima je pozvala na stvaranje „najšire moguće svetske koalicije protiv terorizma pod okriljem UN“. Pored EU i SAD, koalicija bi trebalo da uključi minimum zemlje kandidate EU, Rusku Federaciju, arapske i muslimanske partnere, kao i „svaku drugu državu spremnu da brani zajedničke vrednosti“.

¹⁶ Predsedavajući OEBS, rumunski MIP, M. D. Đoana je u istupanju na specijalnoj sednici Stalnog saveta OEBS, 21. septembra 2001.godine ukazao na potrebu organizovanog delovanja svih članica OEBS i založio se za jačanje uloge OEBS u borbi protiv terorizma, preduzimanje hitnih mera i usvajanje deklaracije o terorizmu na narednom Ministarskom sastanku OEBS u Bukureštu. Podvukao je da treba iskoristiti postojeću klimu za preduzimanje efikasnih mera i predstavio tri moguće oblasti delovanja OEBS-jačanje političke solidarnosti, iskorenjivanje uzroka terorizma i regionalne inicijative. U okviru prve oblasti posebno je naglasio da sve zemlje OEBS treba da što pre ratifikuju sve relevantne međunarodne konvencije o terorizmu i ojačaju svoje zakonodavstvo. Založio se za imenovanje policijskog savetnika OEBS, jačanje mandata misija OEBS u ovoj oblasti, pre svega oko posmatranja granica i bezbednosti u posebno osetljivim područjima, kao i za obuku multietničke policije. Naglasio je da se borba protiv terorizma na sme koristiti kao izgovor za narušavanje ljudskih prava.

¹⁷ Komitet ministara Saveta Evrope (KMSE) se sastao u dva navrata (12. i 21. septembra o. g.) i usvojio Deklaraciju i Odluku kojima je snažno osudio terorističke akte počinjene u SAD i usvojio više kratkoročnih i srednjoročnih mera na liniji jačanja evropske i međunarodne saradnje u borbi protiv terorizma. Pozvao je sve zemlje članice Saveta Evrope (SE), koje to još nisu učinile, da potpišu i ratifikuju Evropsku konvenciju o sprečavanju terorizma.

NATO je, u skladu s tim, prihvatio osam mera,¹⁸ koje su predložile SAD: razmena obaveštajnih informacija o teroristima; pomoć državama članicama NATO i drugim državama u borbi protiv terorizma; pojačana bezbednost za objekte u SAD i državama NATO; ojačane snage NATO u zonama odgovornosti radi direktne podrške kampanji protiv terorizma; obezbeđenje stalnog odobrenja za prelete aviona SAD i drugih saveznika; pristup lukama i aerodromima u zemljama NATO¹⁹ za operacije protiv terorista.

Evidentno je da se prilikom izvođenja obaveštajnih delatnosti kao i obaveštajne operacije, kako svake države pojedinačno tako i MZ u celini posebno naglašava.

Specifičnosti obaveštajne operacije u protiv terorističkim i protiv pobunjeničkim dejstvima

Pojam, načini dejstva, organizacija i snage i sredstva

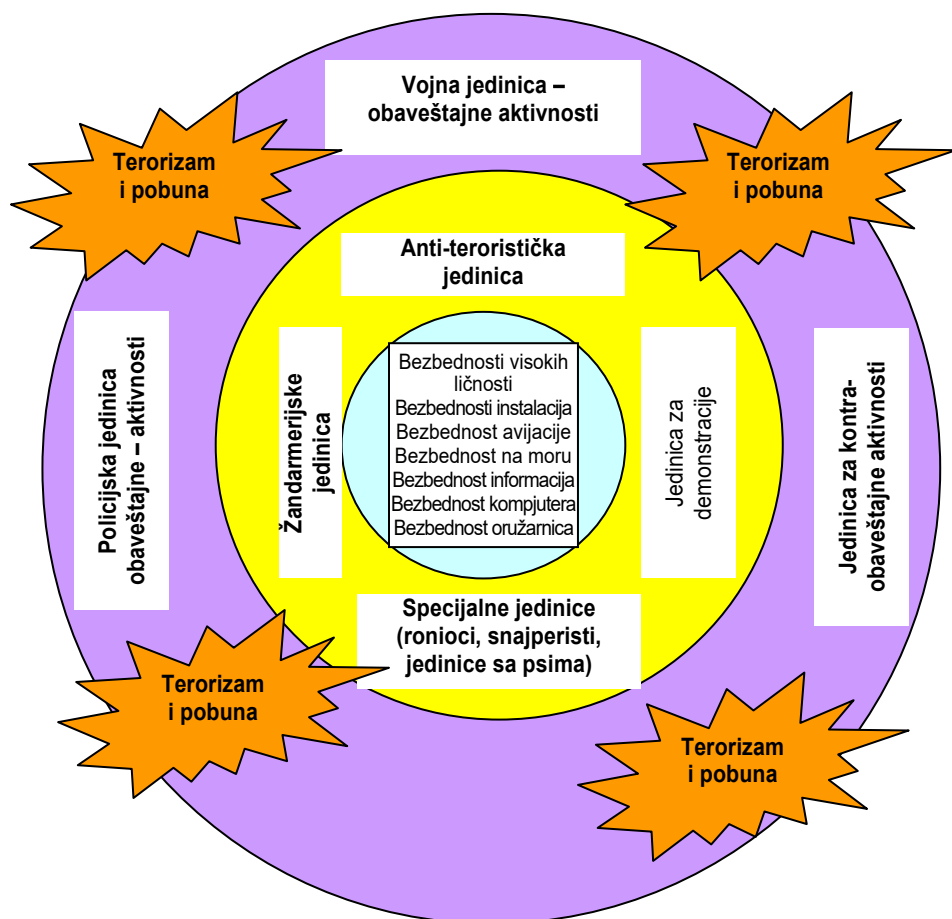
U teorijskom razmatranju, može se uslovno reći da postoji saglasnost teoretičara da se delatnosti u protiv terorističkim i protiv pobunjeničkim dejstvima mogu svrstati u tri osnovne grupe, i to: OBAVEŠTAJNE AKTIVNOSTI; ANTI-TERORISTIČKA; ANTI-POBUNJENIČKA DEJSTVA I BEZBEDNOST.

Obzirom da se obaveštajnim aktivnostima daje prvo mesto, odnosno da je ova aktivnost, po prirodi posla na prvom mestu, dovoljno govori o značaju ove delatnosti u protiv terorističkim dejstvima. U svakom slučaju pre nego što se pristupi definisanju oblika borbe, delatnostima i načinu dejstva kao i snage sredstva, neophodno je što jasnije odrediti neprijatelja. *Klasifikacija ovih snaga može se izvršiti po sledećem: terorističko-pobunjeničke organizacije na teritoriji koja nije pod našom kontrolom; terorističko-pobunjeničke organizacije, grupe i jedinice terorista raspoređenih na čitavom prostoru na kome se preduzimaju protiv teroristička dejstva; spoljne terorističke organizacije koje deluju na Kosovu i Metohiji (KiM), na centralnom delu juga Srbije i ulaze u R. Srbiju na legitiman način iz drugih susednih i zemalja Azije i Evrope (Islamski džihad, Hezbalah i druge) i saradnja nacionalnih manjina koje žive na teritoriji R. Srbije i njihovo eventualno pružanje logističke podrške kao i neposredno vršenje same terorističke akte.*

Osnovni nivoi i oblici dejstava u protiv terorističkim (PT) i protiv pobunjeničkim (PP) dejstvima data su na slici 1.

¹⁸ NATO je više puta reagovao kroz saopštenja svog Saveta. Najvažnije je da je Savet NATO 12. septembra 2001. godine zaključio da se teroristički akti na SAD smatraju napadom na sve druge zemlje članice NATO, u smislu člana 5. Sporazuma o osnivanju NATO. To istovremeno, pretpostavlja pravo NATO zemalja na kolektivni odgovor (oružanom akcijom) prema teroristima i zemljama koje ih podržavaju.

¹⁹ Oružane snage SAD i V. Britanije otpočele su 07. oktobra 2001. godine sa bombardovanjem centara za obuku terorista i vojnih ciljeva Talibana u Avganistanu. Time je odgovor međunarodne zajednice na terorističke akte počinjene protiv SAD 11. septembra 2001. godine ušao u novu fazu čije trajanje je za sada neizvesno, a koja, u skladu sa relevantnim rezolucijama GS i SB UN, omogućava upotrebu oružane sile.

Слика 1 – Основни облици борбе (дејстава) у против терористичким и против побуњеничким дејствима (страна искуства)

U planiranju borbe protiv terorističkih i pobunjeničkih snaga određuju konkretni programi koji se na nivou države preduzimaju radi popravljane ekonomskih, društvenih i političkih uslova i stvaranja povoljnih stavova kod stanovništva u odnosu na te uslove. Označavaju se ciljevi koje treba postići kao i politika i strategija koju treba primeniti radi njihovog postizanja.

U ciljeve planiranja protiv terorističke i protiv pobunjeničke odbrane, spada: ustanovljavanje uslova koji pružaju mogućnosti za izbijanje pobune; definisanje ciljeva i uspostavljanje prioriteta; određivanje stvarno postojećih i mogućnih ekonomskih, društvenih i političkih resursa i procenjivanje njihove sposobnosti za postizanje ciljeva unutrašnjeg razvoja društva; odabiranje i određivanje sredstava i načina za mobilisanje stanovništva i

resursa radi postizanja ciljeva; uspostavljanje osnove za alokaciju ograničenih resursa; planiranje obuke, na svim nivoima države i njenih organa, u postupcima javne uprave i razvoja; obezbeđivanje koordinacije i doslednosti rada i delovanja raznih organa države i privatnih grupa; planiranje adekvatnih mera obezbeđenja stanovništva i takve sredine unutar koje se operacije i delatnosti razvoja mogu izvoditi.

Planiranje ove odbrane treba da koordinira i nadgleda odgovarajuća organizacija –organ (koordinaciono telo) na nacionalnom nivou.

Planiranje odbrane od PT i PP dejstava

Planiranje ove odbrane se zasniva na poznavanju: pretnje, odnosno opasnosti; operativnih uslova, odnosno postavljenim nacionalnih ciljeva, organizacije i potreba; i drugih planova. U planiranje na svim nivoima spada organizovanje neposredne koordinacije između vojnih i civilnih faktora.

Cilj odbrane od PT i PP dejstava je da organizuje najefikasnije korišćenje odbrambenih resursa u sprovođenju kako programa zaštite tako i programa unutrašnjeg razvoja. Nacionalni plan daje smernice za postizanje dugoročnih ciljeva, a planovi koji se sastavljaju na nižim nivoima bave se postizanjem kratkoročnih ciljeva.

Pre i u toku I faze pobunjeničtva, težište se u planiranju unutrašnje odbrane postavlja na učešće vojske u aktivnostima civilnih organa na sprovođenju programa unutrašnjeg razvoja, a u toku II i III faze pobunjeničtva na suzbijanje i poražavanje borbenih snaga pobunjenika.

Planiranje unutrašnje odbrane od terorističkih i pobunjeničkih dejstava treba da: odražava nacionalno uspostavljene prioritet u alokaciji resursa i da bude tesno koordinirano sa planiranjem i planovima u domenu unutrašnjeg razvoja; pruža takvu organizacionu strukturu koja će olakšati koordinaciju i primenu svih planova; predvidi aktivnosti ustanika i obezbedi ofanzivno suprotstavljanje tim aktivnostima, radi preuzimanja inicijative; nastoji na sprečavanju eskalacije nasilja.

Ostali faktori planiranja unutrašnje odbrane. Treba shvatati i uzimati u obzir sledeće faktore: Operacije i dejstva unutrašnje odbrane treba usmeravati na uspostavljanje i održavanje kontrole nad prioriternim rejonima; Organizacijom treba da se obezbedi jasna podela odgovornosti i linije komandovanja i upravljanja. Područja i sektori odgovornosti moraju biti jasno definisani; Planovima treba predvideti obuku svih snaga odbrane i drugo.

Posebno mesto u ovim aktivnostima ima obaveštajna delatnost.

Specifičnosti obaveštajnih operacija u protiv terorističkim i protiv pobunjeničkim dejstvima

Obaveštajne snage i sredstva kojima se raspolaže i treba imati potrebna uputstva za prikupljanje, obradu i diseminaciju podataka i informacija o pobunjenicima, atmosferskim uslovima, zemljištu i stanovništvu. To predstavlja poseban problem organizovanja i izvođenja obaveštajne operacije. Pored toga, organizacija obaveštajne operacije protiv pobunjeničkih snaga treba da sadrži i uputstva o izvođenju onih kontraobaveštajnih aktivnosti koje su potrebne radi svođenja na najmanju razmeru pobunjeničke špijunaže, subverzije i diverzija.

Dakle radi se o neposrednoj koordinaciji obaveštajnih i kontraobaveštajnih aktivnosti.

Plan obaveštajne operacije treba da sadrži obaveštajne potrebe i informacije koje se odnose na psihološka dejstva, odnose sa građanstvom i bezbednost veza, u onoj meri koliko je potrebno za praćenje i podržavanje tih delatnosti.

Za uspešno izvođenje obaveštajne operacije potrebno je da funkcioniše efektivan obaveštajni sistem koji obuhvata sve aspekte pobunjeništa. Vojne obaveštajne delatnosti, usklađene sa ostalim subjektima obaveštavanja koje preduzima i sprovodi država, moraju otpočeti što ranije da bi se mogle uspešno suprotstaviti potencijalnom ili već aktivnom pobunjeništu. Od posebne važnosti su *obaveštajne operacije* i dejstva usmereni na neutralisanje ili uništavanje efektivnosti infrastrukture pobunjeništa i na uspostavljanje baze podataka, u sklopu priprema za sve uloge koje bi vojska trebalo da igra prilikom nanošenja poraza pobunjeničkom pokretu.

Obaveštajne operacije služe planiranju i izvođenju operacija protiv terorističkih i protiv pobunjeničkih snaga, tako što se pomoću njih stiču opšta i posebna znanja o rejonima u kojima se te operacije izvode i o pobunjeničkim snagama. Uopšte uzevši, početni ciljevi obaveštajne delatnosti su sledeći: ustanoviti da li su i u kojem stepenu prisutni indikatori predstojećeg pobunjeništa; prikupiti podatke i informacije o pobunjenicima, meteorološkim uslovima, zemljištu i stanovništvu; na najmanju meru ograničiti obaveštajne, subverzivne diverzantske aktivnosti pobunjenika.

Subverzija prethodi ostalim aktivnostima pobunjenika i stavlja se u toku čitavog procesa razvoja pobunjeništa, na način kao što se gerilsko ratovanje, pošto otpočne, nastavlja u fazi manevarskog rata. Cilj subverzivnih delatnosti pobunjenika je da stanovništvo odvoje od legalnih institucija i one predstavljaju jedan od ranih indikatora prisustva pobunjeničke organizacije.

Civilne i vojne obaveštajne agencije treba da budu posle organizovanja pobunjeničkih grupa u stanju da ih identifikuju i da daju preporuke za budući nadzor nad njima ili za preuzimanje operacija za njihovo neutralisanje.

Objedinjeni i centralizovani obaveštajni sistem je od bitne važnosti za efektivno izvođenje operacija odbrane od terorističkih i pobunjeničkih dejstava.

Obaveštajni sistem treba da na nivou države obezbedi: nesmetano funkcioniše širom čitave zemlje; vodi centralnu evidenciju obaveštajnih podataka i informacija; održava jedan centralizovani sistem kontrole obaveštajnih izvora; koordinira sve obaveštajne i kontraobaveštajne programe; vrši usmeravanje obaveštajnih delatnosti, uključujući tu i prikupljanje, obradu i diseminaciju obaveštajnih podataka i informacija; sastavlja nacionalne obaveštajne i kontraobaveštajne planove i procene; prema dobijenim zadacima, organizuje specijalne operacije i upravlja njihovim izvođenjem.

Na nivou države i na svakom sledećem nivou rukovođenja organizacije trebalo bi uspostaviti sistem za koordiniranje obaveštajnih delatnosti.

Osnovni obaveštajni podaci i informacije o nekom rejonu i situaciji izvlače se iz strategijskih obaveštajnih izveštaja i studija, ažuriranih podacima i informacijama tekućeg karaktera. Za efektivno izvođenje obaveštajnih operacija potrebne je izučavanje unutrašnjih i spoljnih snaga koje deluju subverzivno protiv društva. Rezultati tog izučavanja čine osnovu za obaveštajnu procenu i kasnije obaveštajne planove, koji se na osnovu te procene sastavljaju.

Informacije stratezijskog značaja, koje mogu ukazati na postojeće ili moguće probleme pobunjeničtva. Ove informacije se crpe iz opštih političkih, ekonomskih i društveno-kulturnih informacija.

Podaci i informacije do kojih se dolazi zahvaljujući slabostima svojstvenim sistemu pozadinskog obezbeđenja oružanih elemenata pobunjeničkog pokreta za uspostavljanje i funkcionisanje objekata za pozadinsko obezbeđenje tih elemenata potreban je znatan broj ljudi, koji razvijaju uočljive aktivnosti oko prikupljanja, uskladištavanja i distribucije raznih materijala. Usmiravanjem obaveštajne delatnosti na taj sistem pozadinskog obezbeđenja mogu se u ranoj fazi otkriti i identifikovati najvažniji elementi pobunjeničke organizacije uključujući tu i otkrivanje pripadnika političke strukture pobunjeničtva.

U delatnosti za obaveštajno obezbeđenje tekućih aktivnosti i za potrebe priprema za obaveštajne operacije koje će se u budućnosti preduzimati spadati sledeće: izrada detaljnih studija o zemljištu, meteorološkim uslovima i grupama stanovništva (uključujući tu i etničke, verske i plemenske manjine); sastavljanje analiza jakih i slabih strana državnih institucija, njenih organa i snaga, i pobunjenika; pripremanje, izrada i distribucija geografskih i topografskih karata čitave teritorije zemlje, aero-fotosnimaka i drugih formi vizuelnih informacija, na osnovu podataka dobijenih kako iz stratezijskih tako i taktičkih izvora.

Prikupljanjem i obradom obaveštajnih podataka moraju se obezbediti tačne i blagovremene informacije koje će zadovoljiti vojne i civilne potrebe na svakom operativnom nivou. Potrebe obaveštajnim podacima i informacijama zavise od ešelona (nivoa) kojem su potrebni, od korisnika i od zadataka koje korisnici dobijaju. Pošto za sve korisnike ne postoji jedinstveni šablon tih potreba, programi prikupljanja i proizvodnje obaveštajnih podataka i informacija moraju biti fleksibilni i predviđati nekoliko stepena detaljnosti (taktička, operativna i stratezijska. Određivanje ciljeva prikupljanja i obrade tih podataka i informacija iziskuje detaljnu analizu.

Blagovremena diseminacija obaveštajnih podataka i informacija je bitno važan aspekt procesa obaveštajnog obezbeđenja. Česte potrebe za trenutnim reagovanjem na prikupljene ili dobijene obaveštajne podatke i informacije iziskuju uspostavljanje sistema za brzu obradu obaveštajnih podataka i prenošenje podataka i informacija vojnim i policijskim jedinicama na operativnim nivoima. Kada za to postoje uređaji i resursi, treba uspostaviti osnovne, rezervne i specijalne kanale za prenošenje tih podataka i informacija.

Informacije iz domena bezbednosti moraju se štiti svim raspoloživim sredstvima i proveravati samo onim proverenim osobama kojima su po službenoj dužnosti potrebne. Čak i nad proverenim osobama treba vršiti neposredan nadzor i posmatrati ih, jer mogu biti izložene raznim uticajima pobunjenika, uključujući tu i prisile, ucene i druge vrste pritisaka.

Da bi se borba protiv oružane pobune na određenom delu teritorije uspešno izvodila, neophodno je da komandanti jedinica (Vojske, policije i žandarmerije) na, dobro poznaju snage i mogućnosti separatista i njihovih namera. Moraju stalno pratiti, ceniti i predviđati eventualna dejstva paralelnog sistema vlasti i aktivnosti na spoljnjem planu, bitnih za događaje na tom delu teritorije.

Radi pravovremenog obaveštavanja i otkrivanja eventualne oružane pobune te pravovremenog preduzimanja mera zaštite neophodno je: centralizovano prikupljanje svih obaveštajnih podataka od najnižeg do najvišeg nivoa; dvosmerni tok obaveštajnih podataka (izveštaji i obaveštenja); pravilna i potpuna procena eventualnog baziranja jedinica, naoružanja i drugih sredstava jedinica oružane pobune.

U zavisnosti od faze razvoja paralelnog sistema vlasti i oružane pobune dolazi do suštinske promene odnosa obaveštajne i kontraobaveštajne delatnosti. Ovo je neophodno uskladiti u odnosu na nivo sukoba.

U uslovima postojanja jasno postavljene linije fronta, funkciju obaveštajnog i kontraobaveštajnog rada treba jasno podeliti radi uspešnijeg delovanja vlastitih snaga.

U cilju uspešne borbe sa eventualnom oružanom pobunom, neophodno je izvršiti detaljnu analizu stanja paralelnog sistema vlasti korišćenjem iskustva iz *prethodnih sličnih dejstava*, formirati model rasporeda, praćenja aktivnosti snaga oružane pobune.

Izvođenje obaveštajna operacija na ugroženom delu teritorije, može se podeliti u pet faza, i to:

I faza procene: obuhvata procenu, proučavanje snaga oružane pobune, njihove doktrine, taktike, mogućnosti, opreme i drugih faktora koji utiču na njihovu snagu; modelom (karta obaveštajnog organa) se prikazuje doktrina paralelnog sistema vlasti uključujući ešaloniranje, širinu fronta, dubinu, raspored jedinica i objekata. Na ovom obaveštajnom modelu mogu se prikazati i neki podaci o sopstvenim jedinicama, posebno oni koji utiču na obaveštajni rad u jedinici.

II faza obaveštajne operacije razmatra rejone – zone odgovornosti i zone interesovanja na osnovu dobijene zone odgovornosti jedinica (garnizona).

III faza je pretvaranje procene zemljišta, obaveštajnih podataka, grafičkim prikazivanjem preko paus papira na modelu (kartu).

IV faza obaveštajne operacije obuhvata analizu uticaja meteoroloških uticaja na zemljište i procenu njegovog uticaja na neprijateljeve i naše snage.

Vfaza predstavlja integraciju svih podataka o neprijatelju. Svi podaci se prikupljaju i pretapaju u detaljnu analizu o neprijatelju.

Radi uspešne procene, neophodno je da obaveštajni organ pripremi tri modela i to:

1. trenutna situacija kod snaga oružane pobune,
2. mogući razvoj događaja,
3. obezbeđenje sprovođenja odluke komandanta.

Na modelu trenutne situacije treba prikazati sve ono što čini umanjujući faktor efikasnosti, organizovanja i spremnosti paralelnog sistema za oružanu pobunu.

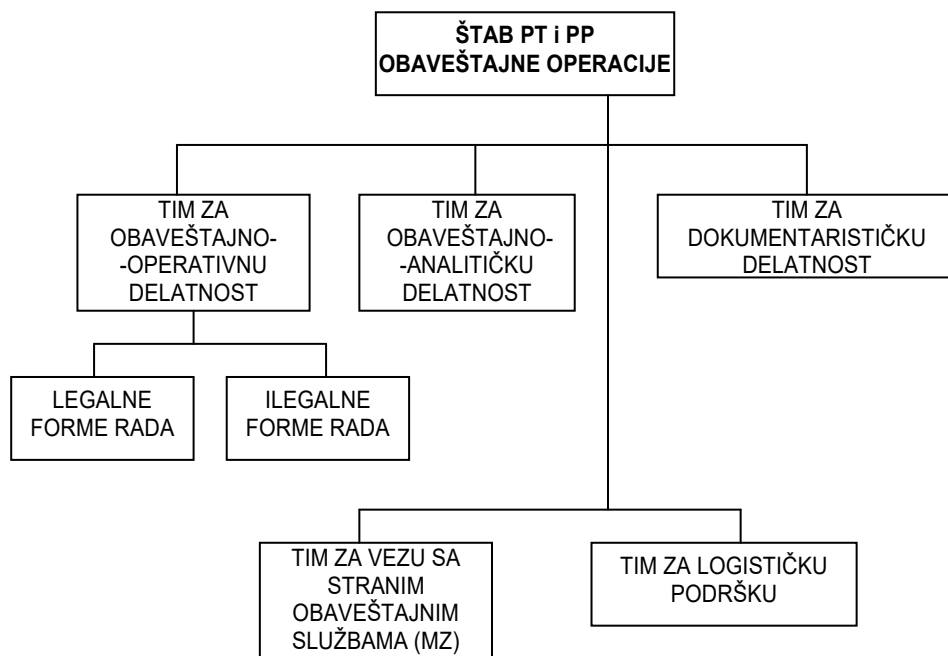
Model o razvoju situacije obuhvata predviđanje pod kojim uslovima i kada će paralelni sistem vlasti separatista otpočeti oružanu pobunu.

Model obezbeđenja sprovođenja odluke predstavlja krajnji model, najefikasniji model eventualnog delovanja neprijatelja. Ovaj model treba da obezbedi komandantu uspešnu zaštitu sopstvenih snaga u borbi sa snagama oružane pobune.

Osnovne specifičnosti i karakteristike jedinica za prikupljanje obaveštajnih podataka u obaveštajnoj operaciji

Za uspešno organizovanje i izvođenje obaveštajne operacije protiv terorističkih i pobunjeničkih snaga, neophodno je postojanje adekvatnih jedinica i institucija, slika 2.

Zadaci ovih jedinica su: infiltriranje organizacija i grupa; upravljanje sistemom prikupljanja i obrade podataka; upravljanje dugoročnim obaveštajnim aktivnostima; prevencija terorističkih i pobunjeničkih aktivnosti pre nego što započnu.

Слика 2 – Начелна шема организације и руковођења у обавештајној операцији

Osnovne karakteristike i sposobnosti ovih sastava trebaju biti: poznavanje neprijatelja i njegovog načina delovanja; upravljanje kadrovskim resursima; operacija počinitelaca; upravljanje tehnološkim (tihim) sredstvima: nadgledanje, osmatranje, fotografisanje, snimanje (prisluškivanje); istraga: ispitivanje; poligraf kao sredstvo za istragu i ispitivanje; analiza, obrada, zaključci; izveštavanje nadređenih i terenskih jedinica; upravljanje dugoročnim i kratkoročnim obaveštajnim operacijama

Uspešno prikupljanje obaveštajnih podataka načelno zavisi od sledećih uslova:

- Jasnog postavljanja zadatka i cilja anti-terorističke obaveštajne jedinice;
- Dobro poznavanje neprijatelja;
- Poznavanje načina delovanja neprijatelja;
- Osnovne metode:
 - Izbor kadrova
 - Izbor tehničkih izvora podataka
 - Izvođenje obaveštajne operacije
 - Korišćenje nečujnih izvora

Posebno važnu ulogu u pripremi obaveštajne operacije ima izbor kadrova, definisanje njihovih zadataka i drugo.

Metodi pokrivanja koji se u toku operacija koriste u svetu su: osnovno pokrivanje kao metod prikupljanja obaveštajnih podataka; podela po oblastima; planiranje pokrivanja; planiranje ciljeva i zadataka; lokatori; prelazak sa osnovnog pokrivanja na sistem izvora sa specifičnim ciljevima

Tehnički izvori imaju posebno mesto. Prilikom angažovanja tehničko-tehnološkog faktora u izvođenju operacije mora se definisati sledeće:

- definisanje prednosti i nedostataka;
- metode prikupljanja obaveštajnih podataka iz tehničkih izvora;
- bezbednost tehničkih izvora;

U toku izvođenja operacije mogu se izdvojiti sledeće aktivnosti, i to: operacije nadgledanja; operacije osmatranja; operacije fotografisanja; operacije postavljanja prisluškivača i telefona

Zaključak

Osnovni preduslovi uspešne borbe sa PT i PP dejstvima jeste pre svega jedinstvo borbe u prevenciji terorizma i pobunjeništa bez obzira gde se on pojavio, od strane svih država. *U okviru toga razmena podataka o pojavi, bazama obuke i eventualnim ciljevima napada terorista (osnovni sadržaji obaveštajne operacije).*

Na kraju najbitnije u borbi protiv izazivanja ratnih procesa a time i terorističkih akcija, predstavlja međusobno komuniciranje između ljudi kao i razmena svakog oblika informacije. Kada se to obezbedi onda će se ljudski napor okrenuti u drugom pravcu delovanja a to je svakako već „*nabujala reka*“ globalne opasnosti čovečanstva od ugrožavanja opšte bezbednosti izazvane narušavanjem životnog prostora čoveka na zemlji.

Ono što je u ovom momentu najbitnije (u konstelaciji aktuelne međunarodno bezbednosne situacije) jeste da se mora shvatiti terorizam kao najviši oblik ugrožavanja bezbednosti čoveka i države kao celine ali i međunarodne zajednice. Vrlo je bitno prihvatiti nekoliko činjenica koje ovu pojavu čine još opasnijom, a to je: *da su metode delovanja terorista takve da zahtevaju mnogo kompleksniji pristup u suprotstavljanja (prevencija bombaša samoubice, aviona samoubice i slično); priznavanje činjenice da su teroristi uglavnom ti koji u ovom obliku sukoba imaju mogućnost zadržavanja pune inicijative u svojim rukama (po vremenu, cilju, sredstvima napada i slično); stvaranje uslova da se u borbi sa teroristima preuzme inicijativa bez ugrožavanja bezbednosti ljudi i podrška šire Međunarodne zajednice svim legalnim snagama bezbednosti u preduzimanju ovih mera (dakle jednako pravo da po centrima za obuku mogu dejstvovati i snage bezbednosti Francuske, Nemačke, Izraela i Republike Srbije i drugih jednako); Obezbeđivanje posebnih zajedničkih sredstava (na nivou MZ) za finansiranje borbe protiv međunarodnog terorizma kao i obezbeđivanje normalnih uslova života i rada u zemljama čije snage su uključene u prevenciji terorizma na bilo kom delu zemljine kugle; kao i razmatranje posebnog aspekta borbe protiv terorističkih dejstva u velikim urbanim sredinama.*

Posebno je značajno da se u globalnoj borbi protiv terorizma ispoštuje princip *jedinstva, posebnosti i opštosti*. To znači da treba od opštih zajedničkih principa omogućiti svakoj zemlji pojedinačno da se izbori sa terorizmom na svom prostoru a onda na nivou Međunarodne zajednice, zajedničkim akcijama svih zemalja u prevenciji međunarodnog terorizma. Vrlo je bitno da se u ovoj borbi ničim ne ugroze sve vrste slobode i prava čoveka.

Dakle, bez obzira koliko to nekome u ovom momentu delovalo, neverovatnim, težište u prevenciji i borbi protiv terorizma treba što pre prenositi sa oružanog na *neoružano delovanje (neratno delovanje) čiju suštinu čini upravo obaveštajna operacija*. Razvojem savremenog, bogatog i demokratskog društva obezbeđuju se prvi i najvažniji uslovi prevencije i borbe protiv terorizma. Svakako da to nije pravilo i za terorizam koji, u većini slučajeva, svoju osnovu ima u verskom fanatizmu.

Ono što uvek stoji iznad terorizma, bilo da je reč o lokalnom ili globalnom, svakako je organizovani kriminal. To je ono što obezbeđuje manjoj grupi ljudi profit bez osnove i velikih napora a istovremeno obezbeđuje velika finansijska sredstva, za dalje obrte, pa i putem terorizma.

Zato prevenciju i borbu protiv terorizma i izazivanja pobuna mora pratiti i paralelna borba protiv organizovanog kriminala na svetskom nivou.

Literatura

- [1] Милан Мијалковски, „Теорија о рату“, *Војно дело*, 2/92, 1992.
- [2] Кристијан Мелон и гр. аутора, *Неоружани отпор*, Београд, 1989.
- [3] *Искусства Израела у против терористичким дејствима*, Цион Газит, ИМИ, Израел.
- [4] *FM 30–17A*
- [5] *FM 30–18*
- [6] *FM 34–1*
- [7] *Стратегија оружане борбе*, издање ССНО 1983.
- [8] *Правило обавештајно обезбеђење оружаних снага*, издање ССНО, 1987.
- [9] *Обавештајно-оперативна делатност војно-обавештајне службе*, издање ССНО, Друга управа 1983.
- [10] *Војна енциклопедија*, 2. издање, књига 7 и 10.
- [11] Влада Влаховић, *Обавештајна операција*, стручни рад, ШНО, 2002. година, Београд.
- [12] *Закон о одбрани*, издање ВИНЦ Београд 1993.
- [13] *Војни лексикон*.
- [14] *Лексикон безбедности*, издање „Партизанска књига“, Београд 1986.
- [15] *Основи безбедности*, Полицијска Академија, Београд 1994.
- [16] Милован Ђелебића, *Обавештајна служба у НОР-у*, 1987.
- [17] Славко Вукчевић, *Борбе и отпори у окупираним градовима Југославије 1941–1945*, Београд, 1985.
- [18] Милан Зечевић, *Војна дипломатија*, ВИНЦ, Београд, 1990.
- [19] Уредба о критеријумима за утврђивање података значајних за одбрану земље који се морају чувати као државна или службена тајна и о утврђивању задатака и послова од посебног значаја за одбрану земље које треба штитити применом посебних мера безбедности, *СВЛ* од 21. јула 1994.
- [20] Милан В. Петковић, „Дипломатија и рат“, *Војно дело*, 3/96, 1996.
- [21] Милан В. Петковић, *Тајни ратници*, ТЕТРАГМ, Београд, 1996.

UPOTREBA ARJ PVD M/D NA KOSOVU I METOHIJI 1998. I TOKOM AGRESIJE NATO 1999. GODINE

Goran Radovanović
Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Inspektorat odbrane
Dragan Trifunović, Jovica Savić i Radomir Lukić
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija

Raspad SFRJ počeo je 1991. godine metodom oružane secesije republika Slovenije i Hrvatske uz podršku i pomoć stranih država. Suprotno međunarodnom pravu, republičke granice postale su preko noći granice suverenih država.

NATO je bombardovao Republiku Srpsku (kodno ime operacije – *Namerna sila*) od 30. 08.– 20. 09. 1995. godine. Bila je to prva vojna akcija NATO u Evropi posle Drugog svetskog rata. Jedinice ARJ PVD VRS dejsstvovale su na ciljeve u VaP i tom prilikom oborili su dva aviona F-16 i jedan Miraž 2000K.

Građanski rat i talas secesija sa novonastalim državama se polako iz Slovenije, Hrvatske i BiH približavao Srbiji.

Ključne reči: *raspad SFRJ, KiM, NATO agresija, ARJ PVD, pobuna, Verifikaciona misija*

Uvod

Rat na Kosovu i Metohiji (KiM) sadrži dva dela oružanog sukoba. Prvi deo od februara 1998. godine do bombardovanja 1999. godine bio je sukob šiptarsko terorističkih snaga (ŠTS) iz redova Oslobođilačke vojske Kosova (OVK) sa jedne strane i snaga bezbednosti Republike Srbije sa druge strane. Drugi deo je bombardovanje vojnih i civilnih ciljeva na KiM i širom SRJ od strane NATO pakta (bez odobrenja SB UN), u vremenu od 24. 03. – 10. 06. 1999. godine.

Razlog su bile optužbe da srpske vlasti planski vrše etničko čišćenje kosovskih Albanaca i neprihvatanje sporazuma iz Rambujea (februar 1999. godine) po kojem bi se Kosovu vratila autonomija, OVK razoružala a mirovne snage i NATO se rasporedile na to područje. Pitanje bombardovanja je postalo pitanje časa ili dana. U takvoj situaciji jedinice ARJ za PVD izvršile su pravovremeno mobilizaciju, obuku i pripremile se za namensko izvršavanje zadataka – protiv vazduhoplovna borba sa neprijateljskim letelicama u vazдушnom prostoru (VaP).

Iskustva jedinica ARJ PVD M/D NA KiM u periodu februar 1998. – mart 1999. godine

U periodu od 1997–98. godine OVK je neprestano napadala i kidnapovala pripadnike policije, civile i lojalne Albance. Napadi su organizovani noću u gradovima, selima, duž puteva i u teško prohodnim delovima KiM. Posebno su bili osetljivi nezaštićeni autobusi i vozila koja su se kretala noću. Nakon zaustavljanja i legitimisanja od strane OVK Srbi su odvođeni u nepoznatom pravcu. Da bi sprečili dalje napade, kidnapovanja, ubijanja pripadnika policije i nedužnih civila, MUP Republike Srbije u februaru 1998. godine pokreće veliku policijsku operaciju sa ciljem uništenja komandne strukture OVK.

U tom periodu OVK je kontrolisala značajan deo teritorije KiM i ozbiljno je ugrožavala funkcionisanje vlasti. Komanda Prištinskog korpusa (PrK) je početkom aprila 1998. godine formirala borbene grupe (BG)¹ u svim ZTJ–brigadama. Zbog velike pokretljivosti, zaštite od dejstva pešadijskog i drugog naoružanja i velike vatrene moći u sastav BG ulaze samohodne baterije 20/3 mm M55A4M1 BOV-3 i 30/2 mm M-53/59/70 J171A PRAGA V3S sa sledećim zadacima:

- Ubrzana obuka vojnika, oficira i jedinica za vođenje protiv terorističkih dejstava,
- Popuna jedinica po MF do 100% (oficira, podoficira i vojnika na služenju vojnog roka),
- Kontrola teritorije i borbeno praćenje vojnih i drugih kolona,
- Priprema jedinica za bojna gađanja ciljeva na zemlji i u VaP na IVP „Pasuljarske livade“,
- Pružanje pomoći jedinicama MUP Republike Srbije prilikom realizacije i izvođenja protiv terorističkih operacija,
- Održavanje visokog nivoa operativnih sposobnosti (ispravnost m/v i PA topova),
- Dubinsko obezbeđenje državne granice prema Albaniji i
- Priprema jedinice za mobilizaciju.

Jedinice ARJ za PVD malog dometa namenjene su za protiv vazduhoplovnu borbu sa letelicama u VaP (avioni, helikopteri, krilate rakete i bespilotne letelice) na daljinama uspešnog dejstva, a po potrebi mogu se upotrebiti i za gađanje ciljeva na zemlji i vodi.

Zadatak:

- neposredna i posredna odbrana elemenata borbenog rasporeda jedinica KoV i V i PVO,
- PVO manjih objekata na teritoriji (mostovi, tuneli, luke, fabrike, železnička čvorišta itd) i
- da svojim aktivnim dejstvima primoravaju avijaciju da leti na srednjim i velikim visinama gde uspešno mogu da dejstvuju raketne jedinice srednjeg dometa.

¹ BG je mešoviti sastav jačine 100–200 pripadnika ZTJ – brigade PrK. Sastav BG: komanda, odeljenje veze, odeljenje za obezbeđenje, pešadijska četa (vod), artiljerijska baterija, tenkovski vod, PVO vod, PO vod i pozadinski vod. U zavisnosti od zadataka povećavalo se brojno stanje BG u ZTJ – brigadama PrK. Na kraju protiv terorističke operacije u septembru mesecu 1998. godine, svaka ZTJ – brigada PrK formirala je 3–5 BG. Prve BG posele su položaje u najugroženijim delovima KiM početkom aprila 1998. godine i organizovale su život i rad u logorskim uslovima. Osnovni zadatak bio je kontrola teritorije i komunikacija. Do juna meseca nije bilo napada ŠTS na jedinice koje su bile na terenu i realizovale redovne i namenske zadatke. Polovinom juna počinju prvi organizovani napadi na BG ZTJ – brigada PrK. Napadane su kolone iz zaseda koje su prevozile smenu ljudstva, hranu, municiju i gorivo. Postavljane su PT mine na komunikacijama kojima su se kretale kolone. Smena ljudstva organizovana je na 15–20 dana u zavisnosti od angažovanja BG i to je bio najkritičniji trenutak u angažovanju BG.

Tabela 1 – Sastav BG jedinica PrK (samohodne baterije ARJ za PVD m/d)

rb	Jedinica	Baterija	Broj topova	S-1M	20/3 mm	30/2 mm	Broj baterija
PRIŠTINSKI KORPUS							
1.	52. arbr PVO „A“	1. sard PVO „A“	18	0	12	6	3
2.	52. arbr PVO „A“	2. sard PVO „A“	18	0	12	6	3
3.	52. arbr PVO „A“	3. sard PVO „A“	18	0	12	6	3
4.	15. sard PVO „A“	sard PVO „A“	18	6	0	12	3
5.	243. sard PVO „A“	sard PVO „A“	18	6	0	12	3
6.	125. ard PVO „A“	ard PVO „A“	6	0	0	6	1
7.	549. ard PVO „A“	ard PVO „A“	6	0	0	6	1
UKUPNO PrK			102	12	36	54	17

Ukupno je angažovano oko 500 oficira, podoficira i vojnika na služenju vojnog roka.²

Angažovanje samohodnih baterija 20/3 mm BOV-3 i 30/2 mm PRAGA V3S zbog svoje pojave na terenu, velike pokretljivosti, vatrene moći i oklopne zaštite podizalo je moral svih pripadnika u sastavu BG.

Svakodnevno su jedinice ARJ za PVD uvežbavale manevar pokretom (brzo premeštanje na rezervni ili lažni VP), postupak baterije u naseljenom mestu, napad sa zemlje, obezbeđenje kolone u pokretu, borba u okruženju itd.

Neprekidno angažovanje jedinica ARJ za PVD u BG zahtevalo je popunu tih jedinica ljudstvom najmanje 100% po mirnodopskoj formaciji. Da bi obezbedila smenu – rotaciju oficira i podoficira komanda PrK je planski popunjavala jedinice oficirima i podoficirima na privremenom radu do 6 meseci iz drugih jedinica van sastava PrK.

Kontrola teritorije i borbeno praćenje vojnih i drugih kolona bio je jedan od osnovnih zadataka jedinica ARJ za PVD. Za ovaj zadatak baterije 20/3 mm i 30/2 mm dodatno su ojačavane (balvanima, gumenim trakama i čeličnim pločama) za borbu u naseljenim mestima i pratnju-obezbeđenje vojnih kolona na maršu. Svakodnevno angažovanje na ovim zadacima za posledicu je imalo povećanu potrošnju resursa (gorivo, municija) i veliko naprezanje ljudstva, koje je dnevno prelazilo i 12 časova.

Nakon svih priprema, uvežbavanja, angažovanja na raznim zadacima i 4 meseca provedenih u sastavu BG izvedeno je u julu mesecu 1998. godine bojno gađanje ciljeva na zemlji i VaP na rednom broju 1 i 3 na IVP „Pasuljarske livade“³. Iz sastava BG na 20 dana povučene su samo nišandžije za realizaciju ovog zadatka (rezervne nišandžije ostale su u sastavu BG). Vrlo-dobrim i odličnim rezultatima na gađanju jedinice ARJ za PVD bile su spremne i za namensko izvršavanje zadataka – borba sa neprijateljskim letelicama u VaP. Po završetku bojnih gađanja nastavljeno je u BG sa realizacijom definisanih zadataka.

Jedan od prioritarnih zadataka jedinica ARJ za PVD u sastavu BG bio je pružanje pomoći jedinicama MUP Republike Srbije koje su na terenu sprovodile antiterorističke operacije. Pomoć se ogledala u pratnji jedinica MUP, kontroli komunikacija i obezbeđivanju

² Podaci iz tabele 1 preuzeti su iz arhive pukovnika Petra Živkovića N ARJ PVO 3. A sa referisanja komandantu 3. A, septembra 1999. godine po temi: Problemi i iskustva PVO u odbrambenoj operaciji 3. A.

³ Uputstvo i program gađanja lakih artiljerijsko-raketnih jedinica PVO, Uprava ARJ PVO 1997. Srednja ocena bojnih gađanja ciljeva u VaP na rednom broju 1 i 3 iznosila je vrlo-dobar 4,11 za jedinice PrK.

putnih pravaca za vreme realizacije policijskih akcija. U slučaju napada na kolonu ili jedinicu MUP od strane OVK, energičnim dejstvima na zemlji odbijan je napad.

Održavanje visokog nivoa operativnih sposobnosti (ispravnost m/v i PA topova), zbog danonoćnog angažovanja, hiljada pređenih kilometara i dejstava predstavljalo je problem koji je morao da se rešava na dnevnom nivou. Nabavljani su rezervni delovi iz drugih jedinica ARJ za PVD van sastava PrK (uglavnom su to bile jedinice „NA“ sastava). Često su rezervni delovi dolazili u toku noći, a kvarovi i zastoji su otklanjani na samom VP ili u toku akcije uništenja OVK. Brzina rada i hrabrost posluaga u ovakvim situacijama bila je dovedena do savršenstva.

Deo jedinica ARJ za PVD bio je angažovan i na dubinskom obezbeđenju državne granice, što je dodatno usložavalo i opterećivalo rad jedinica u sastavu BG. Tokom 1997. i 1998. godine, deo pešadijskog naoružanja iz magazina OS Republike Albanije prebačen je preko državne granice na KiM radi naoružavanja OVK. Da bi se sprečilo ilegalno naoružavanje OVK iz Albanije, ulazak šiptarskih bandi i terorista na prostor KiM, proširen je granični pojas na 5 km, čime je omogućeno da i druge jedinice PrK (osim graničnih bataljona) učestvuju u sprečavanju šverca naoružanja iz Albanije. Prilikom postavljanja zaseda ili borbe sa već ubačenim terorističkim grupama jedinice ARJ za PVD imale su značajnu ulogu.

Paralelno sa ovim aktivnostima u sastavu BG, drugi deo jedinica ARJ za PVD koji se nalazio u kasarnama i mirnodopskim lokacijama vršio je pripreme za mobilizaciju. Težište je dato na obuci strelaca-protivavionaca za S-2M i nišandžijama na topovima 20 mm i 30 mm koji su se popunjavali rezervnim sastavom.

Jedinice ARJ za PVD dale su veliki doprinos uništenju OVK, bezbednom praćenju kolona i kontroli teritorije. Do 25.09.1998. godine jedinice OVK su razbijene i više nisu predstavljale pretnju i opasnost za bezbednost civila i snaga bezbednosti SRJ.

Utrošak municije jedinica ARJ za PVD u borbi sa OVK je bio vrlo visok:⁴

- metak 20 mm 20.280 komada i
- metak 30 mm 65.515 komada.

U proseku utrošak municije po bateriji je iznosio 2–3 b/k.

Od dejstva OVK na zemlji, pretežno zbog postavljanja PTM i pogađanja iz RRB poginuo je 1 podoficir i 2 vojnika, a ranjena su 4 oficira i 9 vojnika. Delimično su oštećena tri PAST 30/2 mm PRAGA V3S i dva PAT 20/3 mm BOV-3.⁵

Dana 23.09.1998. godine usvojena je Rezolucija 1199 SB OUN o KiM, kojom se legalizuje upotreba snaga NATO u rešavanju krize na KiM i za očekivati je bilo da snage NATO vojno intervenišu na prostoru KiM. Na osnovu ove odluke, predsednik SRJ i Skupština Srbije doneli su odluku o povlačenju snaga VJ u kasarne.

Pošto se situacija odvijala nepovoljno za OVK, na sednici stalnog saveta OEBSA 17.10.1998. godine, doneta je odluka da se Vilijam Voker imenuje za šefa Kosovske verifikacione misije (KVM) OEBS, sa ciljem da se uveri u prestanak akcija sukobljenih strana na teritoriji KiM. Misija je brojala 2.000 „posmatrača stanja“ koji su bili nenaoružani na KiM.

Prvi zadatak KVM na KiM bio je povlačenje snaga bezbednosti – povratak BG PrK i jedinica MUP Republike Srbije u kasarne i mirnodopske lokacije. Napuštene položaje jedinica PrK i punktove policije istog dana su posedale jedinice OVK – nastupilo je primirje koje je kontrolisano od KVM.

⁴ Radni materijal N ARJ PVO PrK sa sastanka u Sektoru RV i PVO GŠ VJ dana 08. 09. 1999. godine

⁵ Analiza borbenih dejstava N PVO PrK od 23. 04. 1999. godine.

Borbena vozila KVM nesmetano su se kretala po teritoriji KiM bez znanja i saglasnosti jedinica MUP Srbije ili jedinica VJ. Osnovni zadatak im je bio reorganizacija poražene OVK, naoružavanje i obuka. Na drugoj strani jedinice PrK bile su u kasarnama i realizovale su planirane zadatke.

Predviđena je i vazдушna verifikacija na KiM upotrebom izviđačkih letelica bez ograničenja. Uspostavljeni su timovi na obe strane koji su imali zadatak da kontrolišu izviđačke letove uz prethodne najave sa obe strane. Dogovoreno je da neće biti uzajamnog elektronskog ometanja. Korišćeni su strateški izviđački avioni U-2S i američke bespilotne letelice RQ-1 Predator.

U tom periodu KVM izvršila je 8 kontrola sredstava PVO. Kontrolisane su rb S-2M, brojevi raketa, brojevi LM (lansirni mehanizam), način čuvanja i skladištenja. Sve promene su morale blagovremeno da se najave (premeštanje ili slanje na remont).

Organizovani su sastanci sa komandantima ZTJ – brigada, bataljona a posebno su bili zainteresovani za komandante BG i naoružanje koje se nalazi u sastavu BG.

Do kraja 1998. godine KVM je imala potpun uvid u stanje jedinica PrK, razmeštaj, magacine UbS i goriva. Posebno su pratili stanje jedinica ARJ za PVD sa akcentom na rb S-2M koje su im bile posebno interesantne.

Nakon izmišljenog masakra u selu Račak (januar 1999. godine) od strane KVM i kraha konferencije u Rambujeu (februar 1999. godine), po kojem bi se Kosovu vratila autonomija, OVK razoružala a mirovne snage i NATO se rasporedili na teritoriju SRJ nije bilo moguće da se Kosovska kriza reši mirnim putem.

Uporedo sa odvijanjem pregovaračkog procesa u Rambujeu, otpočelo je upućivanje i kopnenih snaga NATO u Makedoniju i Albaniju.

Masakr u selu Račak iskorišćen je u propagandne svrhe što je izazvalo ogorčenje na zapadu. SAD sa zemljama NATO počele su da dogovaraju moguću upotrebu sile bez odobrenja Saveta bezbednosti UN.

Verifikaciona misija se povukla iznenada sa KiM bez najave u BJR Makedoniju, dana 20.03.1999. godine. Povlačenje misije je značilo da „vazdušni napadi mogu da počnu“.

NATO je u vreme boravka KVM na KiM došao do izuzetno preciznih podataka o lokacijama vojne i civilne infrastrukture koje je trebalo gađati, što ukazuje na to da se dugo pripremao za udare iz VaP. Svi stacionarni ciljevi bili su unapred locirani, snimljeni i memorisani. Za to su pored KVM korišćeni sateliti, GPS sistemi, izviđačka i avijacija za EI, agentura a kasnije i bespilotne letelice.

Na dan otpočinjanja agresije na SRJ (24.03.1999. godine) NATO je u Italiji i na NA u Jadranu imao 431 borbeni avion iz 14 zemalja članica NATO, a u Velikoj Britaniji 6 aviona B-52 iz SAD. Na kraju agresije vazduhoplovne snage u vazduhoplovnim bazama i NA narasle su na oko 1.100 aviona. Kopnene snage raspoređene u BJR Makedoniji brojale su 16.500 vojnika (od toga oko 13.000 u borbenim jedinicama), 157 tenkova, 300 OT, 84 artiljerijskih oruđa, 46 helikoptera (od toga 12 borbenih, 12 više namenskih i 22 transportna) i 1.300 motornih vozila.⁶

Svesni opasnosti od agresije, jedinice PrK preduzele su, pravovremene mere na sprečavanju iznenađenja i smanjenju efekata dejstva iz VaP.

⁶ Obaveštajna informacija komande 3. A iz 1999. godine.

U tom cilju, otpočelo se sa ubrzanim podizanjem operativnih sposobnosti jedinica ARJ za PVD, posebno raketnih baterija S-2M i komandnih baterija, tako da je do polovine februara 1999. godine, obezbeđen visok nivo operativnih sposobnosti.

Tokom februara 1999. godine, izvršena je mobilizacija svih jedinica ARJ za PVD, obuka komandi a posebno izvršioca mobilizacije, dodatno izviđanje VP gde je to bilo moguće zbog bezbednosti i disperzije RMR. Analizirana su ratna iskustva iz Iraka a posebno bombardovanje R. Srpske od strane NATO pakta.

U sastavu PrK po RF bilo je 10 diviziona (7 diviziona „A“ i 3 diviziona „NA“ klasifikacije) i ojačanja iz drugih sastava van PrK i 3.A. Od ukupno 40 baterija ARJ za PVD po RF, 28 baterija je bilo po MF ili 70% a 12 baterija ili 30% popunjavalo se rezervnim sastavom. Do početka agresije na našu zemlju, sve jedinice ARJ za PVD PrK bile su u punoj operativnoj sposobnosti i prve vazdušne udare dočekale su na VP van vojnih objekata u gotovosti za dejstvo po ciljevima u VaP i na zemlji. Planski i pravovremeno izvršena je disperzija RMR širom zone odgovornosti PrK.

Svim pripadnicima ARJ za PVD bilo je jasno da sledi neravnopravna borba sa neprijateljem koji ima potpunu prevlast u VaP, mogućnost dejstava sa distance najsavremenijim UbS i ogromnu podršku OVK sa zemlje i u neposrednoj blizini granice sa Albanijom. Svesni ove činjenice sve jedinice ARJ za PVD preduzele su niz blagovremenih mera na zaštiti ljudstva, SRT i iznalaženju optimalnih rešenja za postizanje što većih efekata dejstava.

Dana 24.03.1999. godine 214 američkih i 130 savezničkih aviona u evropskim bazama bilo je spremno za bombardovanje SRJ. Do kraja juna 1999. godine taj broj će narasti na 731 američki i preko 300 savezničkih letelica.

Agresija na SRJ otpočela je jednovremenim vazdušnim udarima avijacije i raketa „Tomahavk“, dejstvom po aerodromu Slatina, stacionarnim objektima veze, KM i elementima VOJIN. Korišćena su najsavremenija vođena i ne vođena UbS, kasetne avio bombe i municija 30 mm sa osiromašenim uranijumom. Napadi su vršeni sa visina preko 5.000 m.

Početno grupisanje ARJ za PVD umanjilo je efekte dejstva agresora iz VaP i obezbedilo zaštitu ostalih jedinica pri napuštanju kasarni, operativnom razvoju i disperziji RMR. U prvom udaru jedinice ARJ za PVD nisu imali gubitke u ljudstvu i tehnici.

Angažovanje jedinica ARJ za PVD m/d po elementima PVO.

VOJ

Uspostava sistema VOJ je bio prioritetan zadatak kako bi se obezbedilo praćenje situacije u VaP i zoni izvođenja borbenih dejstava. Prijem podataka od sistema VOJ višeg nivoa i sopstvenih organa za osmatranje i slanje podataka svim korisnicima o situaciji u VaP bio je osnovni preduslov za izvršenje namenskih zadataka.

Automatsko praćenje podataka bilo je skoro nemoguće zbog prekida veza a prijem talasa obaveštavanja (TO) bio je onemogućen po otpočinjanju PEBD. Poseban problem u prvim danima agresije bilo je obezbeđenje sigurnog leta sopstvene avijacije (u preletu najčešće određenim koridorom ili na maloj visini). Nije bilo prijave ni najave leta sopstvene avijacije a avijacija je letela u zoni dejstva jedinica ARJ za PVD.

Organizovano je neprekidno osmatranje VaP sa osloncem na vlastite jedinice i organe za osmatranje.

Vizuelne osmatračke stanice (VOSt), zbog dejstava ŠTS na KiM, ugrađivane su u sastav graničnih jedinica ili drugih jedinica na prvoj liniji odbrane, na najverovatnijim pravcima naleta neprijateljske avijacije. Ovakvim načinom rada rešen je problem bezbednosti i snabdevanja hranom i municijom, imajući u vidu da su bili udaljeni od komande ard PVO i do 40 km. Ukupno je angažovano 60 VOSt-a sa oko 300 vojnih obveznika koji su danonoćno radili uređajima male snage ili ručnim stanicama (tipa „Motorola“), slali podatke o naletu neprijateljske avijacije.

Na VP jedinica ARJ za PVD neprekidno su angažovani OVP (osmatrači vazdušnog prostora), sa zadatkom „kružno osmatranje VaP i zemljišta oko VP“ i javljanje glasom podataka o otkrivenim ciljevima. Takođe na svakom m/v u koloni određivan je OVP koji je sa karoserije vozila pratio situaciju na zemlji i u VaP.

ISO (isturena osmatračnica) u bateriji postavljala se na pravcu u kojem zbog reljefa zemljišta (maske) OVP na VP ne mogu pravovremeno otkriti neprijateljska napadna sredstva iz VaP na malim visinama.

Ovi podaci bili su od velike koristi za sve jedinice PrK koje su odmah preduzimale mere PVZ. Podaci o situaciji u VaP primani su i od radio-amatera, izviđačkih grupa, patrola, opštinskih centara za obaveštavanje i uzbunjivanje.

PVD

Zbog vrlo nepovoljne situacije, potpune prevlasti u VaP, prekida komunikacija, jedinice ARJ za PVD prešle su na decentralizovano komandovanje. Prenošnje ove nadležnosti na komande ard PVO bilo je vrlo bitno u početnom periodu agresije, jer su komandanti ard PVO uz odlično poznavanje cilja, zadatka i zamisli pretpostavljenog komandanta mogli da ispolje samoinicijativu u daljem toku agresije. Problem su predstavljali izdvojeni sastavi jačine voda, koji su bili udaljeni od komandi diviziona i do 40 km. Ovim sastavima su komandovali komandiri vodova na osnovu precizno dodeljenih zona i sektora dejstva.⁷

Osnovni problem bilo je marševanje i brza promena VP. To je uslovalo da se kretanja vrše uglavnom noću, u uslovima smanjene vidljivosti, u lošim meteo uslovima i isključivo pod ratnim svetlima.

Nisu se poštovala pravilske odredbe u vezi kretanja (kretanje je najčešće vršeno pojedinačnim vozilima, uz velika odstojanja). Najčešće rastojanje između vozila bilo je 200 do 500 m. Otežano je bilo određivanje mesta i vremena zastanka i odmora iz razloga što je pretila opasnost i iz VaP i sa zemlje. Maksimalno je primenjivana maskirna disciplina (farbanje vozila drugim bojama, maskiranje m/v, korišćenje privatnih vozila za prevoz ljudstva, postavljanje maketa ili oštećenih vozila na pojedinim deonicama puta).

Zbog karakteristika sredstava PVO organizovana je PVO kolona neposrednim praćenjem, a u izuzetnim slučajevima i pravovremenim posedanjem VP.

Jedinice ARJ za PVD su po Planovima upotrebe angažovane za PVO objekata (artiljerija, OJ i KM), što je za posledicu imalo neaktivnost i neefikasnost u početnom periodu agresije zbog mogućeg demaskiranja objekata PVO. Postavljala se dilema: dejstvovati na avijaciju koja leti preko 5.000 m (van uspešnog dejstva topova i zone uništenja „S-1M“ i „S-2M“), otkriti VP i biti laka meta zajedno sa objektom PVO, ili ostati maskiran i propustiti avijaciju koja

⁷ (Doktrina ViPVO 2012. godina, 79–80 strana).

ne ugrožava objekat PVO. Objekti PVO su bili izuzetno dobro maskirani, ukopani, tako da bi svako dejstvo jedinica ARJ za PVD moglo da dovede u opasnost sam objekat PVO.

Zbog velike želje da se dejstvuje na avijaciju u VaP, sve baterije 20/3 mm – vučna varijanta (slabije pokretne) zadržane su za PVO objekata a samohodne baterije 20/3 mm BOV-3, 30/2 mm PRAGA V3S i srb „S-1M“ i rb „S-2M“, angažovane su za zasedna dejstva na najverovatnijim pravcima naleta avijacije NATO.

Da bi povećali učinak dejstva ove baterije su isturane 20–30 km dalje od objekta PVO, često i na samoj državnoj granici sa Albanijom u sastavu graničnih bataljona. Ovakva upotreba jedinica ARJ za PVD – samohodnih, dala je prve rezultate u obaranju krilatih raketa (KR) i bespilotnih letelica (BL).

Tabela 2 – Pregled oštećenih letelica i oborenih projektila u zoni PrK

rb	Jedinica	Broj oborenih letelica i KR	Broj oštećenih letelica i KR	Svega	Vrsta sredstava kojima je dejstvovano				
					PAT 20/3 mm	PASO 30/2 mm	„S-1M“	„S-2M“	„Šilo“
1.	PrK	0 aviona	3 aviona	3			2	1	
		3 BL	2 BL	5	1/1		1/1	1/0	
		7 KR	0 KR	7	1/0	4/0	1/0	1/0	

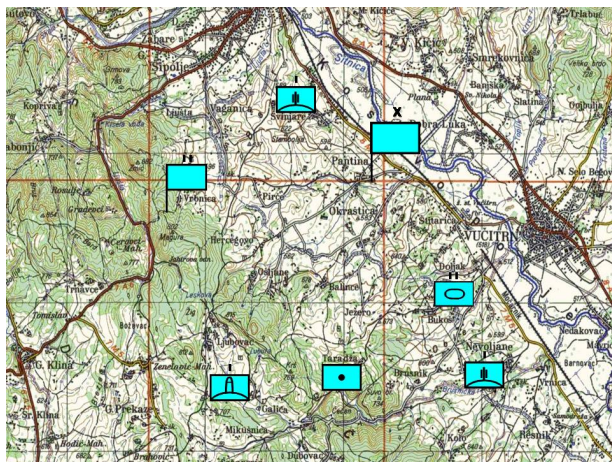
Sledeći ozbiljan problem predstavljala je informacija komande PrK o preletu 23 AH-64 Apač 21.04.1999. godine iz Nemačke u Albaniju. Svim pripadnicima ARJ za PVD podeljene su siluete AH-64 Apač i poznati su sa osnovnom namenom helikoptera (uništavanje OJ, artiljerije i tačkastih ciljeva na zemlji). Zasede su postavljane na samoj granici – karaulama i na najverovatnijim pravcima preleta AH-64 Apač. U jednoj takvoj zasedi odeljenje „S-2M“ iz ard PVO nakon uočavanja grupe od 6 helikoptera AH-64 Apač dejstvovalo je sa dve rakete „S-2M“, nakon čega su odmah vraćeni na a. Rinas (helikopteri nisu preletali državnu granicu). Do kraja agresije NATO nije bilo angažovanja ovih helikoptera na teritoriji KiM.

Naime u toku obuke i pripreme za napad na jedinice PrK došlo je do pada 2 helikoptera AH-64 Apač u planinama na severoistoku Albanije. Poginula su dva pilota 05.05.1999. godine u 01.40 časova. Dejstva po jedinicama PrK trebala su da budu izvedena noću, u formaciji od 6 letelica, sa pratećom podrškom avijacije i ostalih helikoptera za spašavanje i traganje.⁸

Efikasnost dejstava jedinica ARJ za PVD zavisila je pre svega od osposobljenosti jedinica i od upornosti komandira i komandanata divizionu. Veća efikasnost postignuta je kod jedinica na uskupnom VP – slika 1, pod jedinstvenim i neposrednim komandovanjem starešina i kod jedinica koje su bile isturene na pravcima najverovatnijeg naleta neprijateljskih vazduhoplova.

Najmanja efikasnost postignuta je kod jedinica koje su se vezivale za objekte zaštite (rejonu rasporeda artiljerijskih jedinica OJ i KM) i na taj način svojim dejstvom samo demaskirale već maskirane objekte PVO.

⁸ Bojan B. Dimitrijević i Jovica Draganić, Vazdušni rat nad Srbijom 1999. godine, 184. strana.

	KM brigade		okb		BrAG
	KM ard za PVD		rb za PVD		ab za PVD

Slika 1

Popuna ljudstvom iznosila je preko 110% (produžen je vojni rok za 3 meseca martovskoj partiji vojnika 1998. god), ogromno iskustvo jedinica koje su bile angažovane u BG, odlično poznavanje terena, popuna municijom, raketama i gorivom, bilo je od presudnog značaja za realizaciju namenskih zadataka.

Neposredno pred agresiju i tokom agresije NATO na SRJ pristigla su ojačanja jedinica ARJ za PVD iz drugih sastava Vojske (211. sard PVO, 252. sard PVO, 7. ard PVO, 37. ard PVO i 175. ard PVO) što je pozitivno uticalo na dalji tok izvođenja PVO jedinica PrK i objekata na teritoriji.

Tabela 3 – Popuna ljudstvom i SRT jedinica ARJ za PVD PrK

r. b.	Jedinica	Baterija	Broj topova	„S-2M“	RF	MF	Broj baterija
PRISTINSKI KORPUS							
1.	52. arbr PVO „A“	1. sard PVO „A“	18	6	285	85	4
2.	52. arbr PVO „A“	2. sard PVO „A“	18	6	285	85	4
3.	52. arbr PVO „A“	3. sard PVO „A“	18	6	285	85	4
4.	52. arbr PVO „A“	4. sard PVO „NA“	18	6	285	6	4

r. b.	Jedinica	Baterija	Broj topova	„S-2M“	RF	MF	Broj baterija
5.	15. okbr „A“	15. sard PVO „A“	18	6	295	85	4
6.	243. mbr „A“	243. sard PVO „A“	18	6	295	85	4
7.	125. mtbr „A“	125. ard PVO „A“	22	6	320	120	4
8.	549. mtbr „A“	549. ard PVO „A“	22	6	290	95	4
9.	354. pbr „NA“	354. ard PVO „NA“	24	6	320	6	4
10.	202. PoB „NA“	202. ard PVO „NA“	24	6	230	6	4
UKUPNO PrK			200	60	2.890	658	40

Tabela 4 – Proračun MO broja uništenih ciljeva jedinica ARJ za PVD PrK u uslovima bez elektronskog ometanja

r. b.	Jedinica	20/3 mm A-4	20/3 mm BOV-3	30/2 mm	S-1M	S-2M	Teoretske moguć. sa 1 b/k
1.	52. arbr PVO		36	18		4	1
2.	15. sard PVO			12	6	1	0.42
3.	243. sard PVO			12	6	1	0.42
4.	125. ard PVO	16		6		1	0.24
5.	549. ard PVO	16		6		1	0.24
6.	354. ard PVO „NA“	24				1	0.21
7.	202. ard PVO „NA“	24				1	0.21
8.	ARJ PVO PrK	80	36	54	12	10	2.74 aviona

Nakon početka agresije i pojačanja drugih ZTJ van sastava PrK koje su u svom sastavu imale jedinice ARJ za PVD, povećane su borbene mogućnosti u obaranju aviona sa 2.74 na 4.25.⁹ Proračun MO broja uništenih ciljeva u uslovima elektronskog ometanja je 0.9 aviona.

Visina leta avijacije preko 5.000 m dodatno je smanjila mogućnost uništenja aviona zbog nemogućnosti gađanja, jer su avioni bili van zone uništenja raketnih sistema i na krajnjim granicama dejstva topova 20 i 30 mm.

Održivost sistema PVO i ARJ za PVD, bila je veoma značajna za zaštitu jedinica PrK, kao i drugih značajnijih objekata na teritoriji, neophodnih za održivost celokupnog sistema odbrane.

Tabela 5 – Zona uništenja ARJ za PVD PrK

ARJ za PVD PrK	GRANICE ZONE UNIŠTENJA			
	Bliža granica ZU (km)	Dalja granica ZU (km)	Donja granica ZU (m)	Gornja granica ZU (km)
RS PVO „S-1M“	0.5 km	4.2 km	30 m	3.5 km
RS PVO „S-2M“	0.5 km	4.2 km	50 m	2.3 km
RS PVO „Šilo“	0.4 km	5.2 km	10 m	3.5 km
PAT 20/3 mm		1.5 km		
PAST 30/2 mm		3.0 km		

⁹ Bosiljić M., *Teorija i pravila gađanja rs PVO malog dometa*, MO, SLJR, VA, Beograd, 2006., Bosiljić M., *Teorija i pravila gađanja artiljerijskih sistema PVO*, MO, SLJR, VA, Beograd, 2005. i Sofranić S., *Taktika ARJ i PVO*, VINC, Beograd, 1990.

Ukupna branjena površina zone PrK iznosila je 4.37% teritorije PrK. Iz tabele broj 5 jasno se vidi da jedinice ARJ za PVD ne mogu da dejstvuju na avijaciju koja leti preko 5.000 m.

Tabela 6 – Pregled dejstava avijacije NATO po jedinicama i objektima u zoni PrK

r. b.	Zona odbrane	Vrsta objekta	Broj napada		Broj projektila	
1.	Prištinski Korpus	Vojni	553	634	3.184	3.523
		Civilni	81		339	

Najveći broj napada bio je na jedinice koje su branile granicu sa Albanijom i to: 549. mtbr sa 98 napada ili 18% i 125. mtbr sa 55 napada ili 10% svih napada na jedinice PrK.¹⁰ Broj poginulih pripadnika ARJ za PVD PrK direktno je vezan za broj napada avijacije NATO i terorista sa zemlje.

U nastavku agresije NATO avijacija je intenzivirala dejstva po objektima u zoni odgovornosti PrK noću i danju bez prestanka.

Zbog nemogućnosti da neprijateljska avijacija nanese nepovratne gubitke jedinicama ARJ za PVD i drugim sastavima PrK, krajem maja meseca upotrebljeni su strategijski bombarderi B-52, koji su višednevnim bombardovanjem pokušali da nanese gubitke jedinicama uz granicu sa Albanijom i tako omoguće ulazak jakih ŠTS sa teritorije Albanije.

Posebnu novost u toku ratnih dejstava predstavljalo je uvođenje sistema nazvanog „RL“. Na šasiji vozila PRAGA V3S ugrađene su avio rakete vazduh – vazduh. Ova jedinica je u sastav PrK stigla početkom juna meseca 1999. godine, dejstvovala je tri puta (5, 7. i 8 jun) sa različitih položaja, dva puta na avione A-10 i jednom na bespilotnu letelicu. Ovaj sistem je u početku zbunjivao avijaciju NATO (ko, kako i odakle dejstvuje) pre svega jer se radi o pasivnom sistemu sa IC navođenim raketama, koji nije zračio prilikom upotrebe.¹¹

U borbi sa neprijateljskim letelicama u VaP i OVK na zemlji, jedinice ARJ za PVD imale su gubitke u ljudstvu i tehnici.

Tabela 7 – Pregled poginulih pripadnika ARJ za PVD PrK

r. b.	čin	VES	52. arbr PVO	549. ard PVO	243. sard PVO	125. ard PVO	354. ard PVO	UKUPNO
1.	of	31399		1				1
2.	v/o	11101	1					1
3.	voj	11301	2	1				3
4.	v/o	11301	1	1				2
5.	v/o	11304			1			1
6.	voj	11314	1					1
7.	v/o	11314		1		1		2
8.	v/o	11326				2		2
9.	voj	11804	1					1
10.	v/o	12102				1		1
11.	voj	12701	1				1	2
12.	voj	13801	2					2
13.	UKUPNO		9	4	1	4	1	19

¹⁰ Savetovanje starešina roda ARJ PVO od 03.12.1999. godine

¹¹ Bojan B. Dimitrijević i Jovica Draganić, *Vazdušni rat nad Srbijom 1999. godine*, 337. i 338. strana.

Lakše i teže ranjeno je 49 pripadnika ARJ za PVD PrK.¹²

U toku borbenih dejstava u jedinicama ARJ za PVD PrK uništeno je:

- PAT 20/3 mm – vučna varijanta (2 u 125. ard PVO) 2 oruđa,
- PAT 20/3 mm BOV-3 (3 u 52.arbr PVO) 3 oruđa,
- PAST 30/2mm PRAGA V3S (1 u 52.arbr, 1 u 125.ard i 2 u 549.ard) ... 4 oruđa.

PVZ

Protivvazдушna zaštita (PVZ) predstavlja skup planskih i organizovanih mera, radnji i postupaka jedinica na izbegavanju dejstva iz VaP, umanjenju i otklanjanju posledica dejstva iz VaP. Predstavljaju oblik i sadržaj pasivne odbrane. Kada neprijatelj ima potpunu prevlast u VaP, jedini način da se prežive prvi udari avijacije je potpuna primena mera PVZ. Nakon uspešno izbegnutih prvih vazdušnih udara, jedinice mogu da planiraju dalja dejstva u zavisnosti od planova pretpostavljene komande. Mere PVZ se planiraju, pripremaju i sprovode u miru, pojačavaju se u uslovima neposredne ratne opasnosti i traju neprekidno dok se izvode borbeno dejstva. Iskustva iz dosadašnjih ratova potvrđuju činjenicu, da su mere PVZ u mnogim jedinicama u određenim situacijama predstavljale osnovni vrlo efikasan element zaštite od dejstava iz VaP i nezamenjiv i stalan element svakog sistema PVO. Primena mera PVZ bila je od životne važnosti za opstanak jedinica ARJ za PVD.

Blagovremenom, raznovrsnom i stalnom primenom ovih mera omogućeni su povoljniji uslovi za PVO PrK, umanjeni su efekti, posledice dejstava iz VaP i stvoreni su uslovi za što brže otklanjanje posledica i uspostavljanje povoljnih uslova za dalje izvođenje PVO.

Najčešće su korišćene sledeće mere PVZ:

– *Uzbunjivanje* je mera kojom su se na signal „vazduh“ jedinice ARJ za PVD prevodile u I stepen pripravnosti u trenutnoj spremnosti za dejstvo, a ostali pripadnici jedinice su se brzo sklanjali u skloništa ili zaklone. Svako topovsko odeljenje imalo je uređeno sklonište za odeljenje i potreban broj zaklona za stojeći i ležeći stav.

– *Maskiranje* je najmasovnija mera u sprečavanju otkrivanja jedinice iz VaP. Korišćena su formacijska, kolektivna i priručna sredstva za maskiranje. Najviše su korišćene maskirne mreže, razne cerade i navlake. Uz korišćenje priručnih sredstava osnovni zahtev je bio da maskiranje bude: originalno, verodostojno, neprekidno i prilagođeno zemljišnim uslovima.

Dnevne promene rejonu VP (posedanje narednih ili rezervnih položaja) i izrada lažnih VP bitno su smanjili učinak dejstva NATO avijacije. Svaka baterija izradila je 1 do 2 lažna položaja ili ukupno oko 150 lažnih položaja na nivou PrK. Nakon dejstva po avijaciji NATO jedinice ARJ za PVD su brzo napuštale VP, nakon čega je sledio napad avijacije i dejstvo po lažnim položajima – baterijama. Često se dešavalo da je avijacija NATO po nekoliko dana dejstvovala po istom lažnom položaju, jer je nakon svakog dejstva isti popravljan, dorađivan, i oživljavan povremenim dejstvom pojedinačnih oruđa ili ugradnjom raznih izvora toplote na samom VP.

Za izradu lažnih VP, korišćene su makete SRT (oruđa ARJ za PVD, OJ, artiljerije i dr), imitatori radarskog zračenja, pasivni radari koje su dopremeni centralizovano, a drugi deo jedinice su same izrađivale i postavljale. Vrlo efikasno pored dobijenih lažnih meta,

¹² Petar Živković, načelnik ARJ PVO 3. A, problemi i iskustva PVO u odbrambenoj operaciji 3. A

korišćena su zaprežna vozila, TA peći, bandere, oštećena m/v i sve što je moglo da zavara pilote pri napadu na jedinice PrK.

Dejstvo iz VaP, po lažnim VP, u preko 70% slučajeva i utrošak 7% svih bačenih projektila i bombi, govori nam o efektima zaštite i potrebe izrade istih.

Pored lažnih VP, korišćene su i dobijene makete PA topova, radi obmanjivanja avijacije.

Tabela 8 – Pregled dobijenih količina maketa – lažnih ciljeva¹³

Jedinica	PAT 20/3 mm BOV-3	PAT 30/2 mm PRAGA V3S	„S-1M“	„S-10M“	Svega maketa
52. arbr PVO	14	6			20
15. sard PVO		1	6	6	13
243. sard PVO			5		5
125. ard PVO	3				3
549. ard PVO	10				10
37. ard PVO		4			4
SVEGA	27	11	11	6	55

Savremena napadna sredstva iz VaP, iako su opremljena savremenim elektronskim sredstvima ne mogu organizovati i efikasno izvoditi dejstva po ciljevima na zemlji, ako oni nisu otkriveni, tačno locirani i ako se precizno ne uoče pre i u vreme napada.

– *Utvrđivanje*. Inženjerijski su potpuno uređivani svi VP, tako da su isti retko otkrivani, a gubici su bili minimalni. Problem utvrđivanja, posebno kod rezervnog sastava, bio je prisutan u početnom periodu agresije, ali nakon prvih vazдушnih udara avijacije NATO, to više nije bio problem za jedinice na terenu.

– *Rastresitost jedinica i sredstava* je vrlo aktuelna mera PVZ, koja je najčešće i korišćena. Ovakvom merom PVZ, sprečavano je otkrivanje jedinica i dejstvo po jedinicama. Dejstvom avijacije po jedinici sprečavani su veći gubici u ljudstvu i tehnici. ARJ za PVD, izvršavale su zadatke u čitavoj zoni PrK, a odstojanje između jedinica bilo je 4–5 puta veće. Osnovni problem, pri ovakvom rasporedu, pričinjavalo je održavanje veza.

– *Obmanjivanje* je obezbedilo visok stepen zaštite ljudi i sredstava. Osnovni cilj obmanjivanja je skrenuti pažnju ili dezinformisati neprijatelja o stvarnim namerama i sprečiti otkrivanje rasporeda jedinice. Najčešće su korišćeni lažni VP, koji su stalno oživljavani a ne retko je i dejstvovano sa njih na avijaciju NATO. Namerno su demaskirani neki rejoni gde nije bilo jedinica (češćom upotrebom motornih vozila ili paljenjem vatre, što je odmah bilo predmet izviđanja avijacije ili bespilotnih letelica.

– *Otklanjanje posledica* je vrlo važna mera PVZ koja je imala za cilj uspostavljanje stanja pre napada avijacije. Nakon napada avijacije i eventualnih gubitaka u ljudstvu i tehnici, hitno je napuštan VP po odeljenjima, i posedan rezervni ili naredni VP. Paralelno sa premeštanjem pružana je sanitetska pomoć i izvlačenje ranjenih i povređenih.

Pored navedenih mera PVZ, jedinice su preduzimale i druge mere i postupke kao što su: skrivanje, prikrivanje, obmanjivanje, hlađenje motora (najčešće prebacivanjem vlažnih pokrivki ili sunđera preko hauba motora) i cevi, smeštajem u naseljena mesta, pošumljene delove teritorije kao i korišćenje lične zaštitne opreme.

¹³ Pregled dobijenih količina maketa N ARJ PVO 3. A – lažnih ciljeva za potrebe jedinica 3. A na dan 02.06.1999. godine

Pozitivna iskustva iz borbene upotrebe ARJ za PVD najvažnijih elemenata b/r u zoni odbrane PrK

Blagovremeno je izvršena mobilizacija svih ARJ za PVD PrK. Operativne sposobnosti jedinica ARJ za PVD podizane su od oktobra 1998. godine, da bi u februaru 1999. godine bila izvršena potpuna mobilizacija jedinica.

Pravovremeno raseljavanje RMR iz kasarni i vojnih objekata i razmeštanje na teritoriji u zoni odgovornosti (početak bombardovanja jedinice ARJ za PVD dočekale su van vojnih objekata na VP).

Ugrađivanje VOST u granične karaule i korišćenje podataka od ostalih osmatračkih organa na teritoriji pozitivno je uticalo na brzinu slanja, prijema podataka i dovođenja jedinica u najviši stepen pripravnosti.

Posedanje VP na najverovatnijim pravcima naleta neprijateljske avijacije (bez vezivanja za konkretne objekte PVO). Isturanje rb „S-2M“ i „ŠILO“ na samu državnu granicu sa R. Albanijom (PVO zaseda).

Inženjersko uređenje VP vršeno je neprekidno, sa težištem na izradi skloništa u II i III stepenu zaštite (često u neposrednoj blizini oruđa i sistema).

Rastresitim rasporedom elemenata b/r ili povećanjem međusobnih rastojanja na VP, maršu, premeštanju, znatno su smanjeni gubici u ljudstvu i tehnici.

Kretanje u manjim kolonama sa većim odstojanjem i u vreme najslabijeg intenziteta dejstava iz VaP (04.30–08.00 časova i od 15.00–16.30 časova).

Česte promene VP (svaka jedinica imala je više narednih i rezervnih VP), posle izvršenog dejstva, ili nakon osmatranja iz VaP.

Formiranje kombinovanih borbenih sastava ARJ za PVD (S-1M, S-2M i ŠILO), pozitivno je uticalo na povećanje njihove efikasnosti.

Izrada lažnih VP (ugrađeno 55 maketa dobijenih centralizovano iz pozadinske baze, a jedinice su same uradile još toliko i iste oživljavale na razne načine). Činjenica da je dejstvovano po skoro svim lažnim VP govori da su verno izrađivani i dobro maskirani.

Umešno korišćenje pozitivnih iskustava iz bombardovanja Iraka i R. Srpske.

Blagovremeno upoznavanje vojnika i starešina sa karakteristikama i načinima dejstva aviona, helikoptera i ubojnih sredstava iz VaP.

Korišćenje PTT, radio – veza (uređajima „Motorola“) u sistemu VOJ i komandovanja, kao i prijemu podataka o situaciji u VaP od graničnih jedinica, radio-amatera i MUP R. Srbije radi preduzimanja mera zaštite.

Kamuflažno bojenje i izmena silueta SRT.

Izrada ZIN (zemaljski izvor za napajanje), čime je rešavan problem povećane potrošnje istih u baterijama „S-2M“ i „ŠILO“.

Negativna iskustva

Nepostojanje jedinstvenog sistema komandovanja svim jedinicama ARJ za PVD, u zoni izvođenja b/d, negativno je uticalo na borbene mogućnosti ovih jedinica i efikasnost protiv vazduhoplovnih dejstava.

Broj i karakteristike vazduhoplovnih dejstava, uz primenu EO i vođenje PEB, bitno su umanjili, a često i onemogućavali pravovremeno otkrivanje i obaveštavanje jedinica ARJ za PVD (i drugih jedinica) o situaciji u VaP.

Neblagovremena najava i prijava letova sopstvene avijacije u početnom periodu bombardovanja.

Vezivanje za objekat odbrane (nemogućnost blagovremenog dejstva i demaskiranje branjenog objekta).

Zastarelost ARJ za PVD, ograničene TT karakteristike i mogućnosti (sa mogućnošću dejstva samo u povoljnim vremenskim uslovima i danju, osetljivošću na EO i PED neprijatelja i sa malim daljinama i visinama uspešnog dejstva) bitno je umanjilo njihovu efikasnost.

Nepravilna ocena daljine do cilja i dejstvo po cilju van zone uspešnog dejstva oruđa, što je uticalo na povećan utrošak municije i ZIN (zemaljski izvor za napajanje) kod jedinica rezervnog sastava.

Od 10 rb „S-2M“ 90% bile su „NA“ klasifikacije (rezerva). Zbog nedovoljne osposobljenosti rezervnih starešina i v/o, za izvršavanje namenskih, a posebno samostalnih zadataka, (odziv u vreme kondicioniranja kretao se oko 25%) nisu ostvareni željeni efekti na cilj, a utrošen je veći broj ZIN, što je iziskivalo dodatne troškove za izradu novih ili regeneraciju postojećih.

Usitnjenost jedinice u želji da se što više jedinica zaštiti u PVO smislu (neretko je angažovano i jedno odeljenje „S-2M“ za PVO objekta ili kolone).

Neblagovremeno i netačno izveštavanje, što je otežavalo preduzimanje blagovremenih mera i

Nedovoljno sadejstvo sa ARJ za PVD drugih jedinica.

Zaključak

Izbijanjem krize na KiM, i pojavom OVK, jedinice ARJ za PVD u sastavu BG dobijaju na značaju zbog velike vatrene moći i oklopne zaštite borbenih vozila. Izvodeći b/d tokom 1998. godine, na KiM jedinice ARJ za PVD dale su veliki doprinos u borbi sa OVK.

Za vreme boravka KVM i njihovog monitoringa otpočelo se sa ubrzanim podizanjem operativnih sposobnosti jedinica ARJ za PVD, posebno raketnih baterija „S-2M“ i komandnih baterija.

Jedinice ARJ za PVD PrK preduzele su, pravovremene mere na sprečavanju iznenađenja i smanjenju efekata dejstva iz VaP.

Vazdušni napadi avijacije NATO dočekani su na VP uz minimalne gubitke. Samohodne baterije 20/3 mm i 30/2 mm i rb „S-1M“ i „S-2M“ angažovane su u PVO zasedama na samoj granici sa Albanijom ili na zatvaranju određenih pravaca najverovatnijeg preleta neprijateljske avijacije. Ovakav način angažovanja jedinica doneo je i prve rezultate u borbi sa neprijateljskom avijacijom.

Primenom mera PVZ (maskiranje, rastresit raspored, blagovremeno uzbunjivanje, inženjersko uređenje) i korišćenjem lažnih VP jedinice ARJ za PVD ostale su aktivne do završetka NATO agresije.

U borbi sa NATO avijacijom poginulo je 19, a lakše i teže je ranjeno 49 pripadnika ARJ za PVD PrK.

Literatura

- [1] Бојан Б. Димитријевић и Јовица Драганић: *Ваздушни рат над Србијом 1999. године*, Београд, 2010.
- [2] *Архива пк Петара Живковића, Н АРЈ 3. А*
- [3] Душан Вукичевић: *Артиљеријско-ракетна дејства у ПВО операцијама*, Београд, 2005.
- [4] Томислав Каличанин: *Операција ПВО*, Београд, 2000.
- [5] *Доктрина ваздухопловства и против ваздухопловне одбране*, Београд, 2012.
- [6] Милош Босилчић: *Теорија и правила гађања артиљеријских система ПВО*, Београд, 2005.
- [7] *Упутство и програм гађања лаких артиљеријско-ракетних јединица противваздушне одбране*, Београд, 1997.
- [8] *Правило самоходни противавионски топ 30/2 мм М53/59/70 Ј171А ПРАГА ВЗС (опис, одржавање и послуживање)*, Београд, 2006.
- [9] *Самоходни противавионски топ 20/3 мм М55А4М1 БОВ-3*, Београд, 1989.
- [10] *Лаки самоходни ракетни систем ПВО 9К31М и самоходно лансирно оруђе 9П31М*, Београд, 1977.

MENADŽMENT KVALITETA I ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE U VOJNIM ORGANIZACIJAMA

Branimir Vulević

Vojska Crne Gore / Univerzitet u Beogradu, Fakultet organizacionih nauka

Anja Božović

Univerzitet Crne Gore, PMF Podgorica

Liderstvo u organizacijama podrazumijeva korišćenje širokog spektra znanja, umjeća, vrlina i vještina. U vojnim organizacijama kao ne profitnim organizacijama, vještina lidera se ne može mjeriti kroz ostvarenu dobit ukoliko se ona posmatra kroz materijalni profit. No, ipak ukoliko proces obučavanja posmatramo sličnim procesu proizvodnje, a obučenosť ljudstva i dostizanje nivoa zahtijevanog standardima, kao krajnji cilj, odnosno kao finalni proizvod, od koga bi u profitnim organizacijama uveliko zavisila količina ostvarenog profita, onda sistem menadžmenta kvaliteta i menadžmenta zaštitom životne sredine dobijaju ključnu ulogu.

U radu će biti objašnjen menadžment i sistemi menadžmenta. A zatim menadžment kvaliteta i zahtjevi standarda serije ISO 9000, interesne i zainteresovane strane organizacije i njihov odnos sa organizacijom i menadžment zaštitom životne sredine (EMS), koji mogu poslužiti kao osnova za uspješno funkcionisanje vojne organizacije. Takođe biće pomenut značaj preventivnog i korektivnog prilaza.

Ključne reči: *kvalitet, menadžment, menadžment kvaliteta, životna sredina, vojna organizacija*

Uvod

Vojne organizacije kao postojbina organizacionih nauka, imaju imperativ poslovanja sa najvišim performansama. Jer, ulog je veoma visok - ljudski kapital. Dok u većini ostalih organizacija od poslovanja zavisi profit, u vojnoj organizaciji od poslovanja zavise ljudski životi. A ljudski život je najveće blago. Živimo u vrlo turbulentnom vremenu. U vremenu kada riječ „kriza“ možemo čuti na raznim mjestima, u svakodnevnom razgovoru. Pod konstantnim pritiscima krize i promjena, potrebe za znanjem i vještinama zaposlenih se svakodnevno pojačavaju. A uloga lidera u organizacijama sve više raste. Vojna organizacija je organizacija čiji zaposleni svakodnevno rade sa ubojnim sredstvima, eksplozivima, opasnim materijama. Realna je opasnost od enormnih finansijskih gubitaka ili u najgorem slučaju gubitaka ljudskih života ukoliko kvalitet i menadžment kvaliteta nisu na zahtijevanom nivou.

Može se i ne uspjeti u poslu, iako je kvalitet dovoljno visok, ali se posao ne može voditi ukoliko je kvalitet nizak.¹ Unapređenjem kvaliteta unapređuje se i produktivnost.² A kvalitet je besplatan i troškovi prevencije uvijek će biti niži od troškova utvrđivanja i eliminisanja grešaka i troškova samih grešaka.³ Svi članovi organizacije moraju integrisati napore u razvoju, održavanju i unapređenju kvaliteta.

Menadžment i sistem menadžmenta-pojam

Danas je u svakodnevnom razgovoru i aktivnostima moguće često čuti kako se pomijne menadžment. Jedna od prvih upotreba ovog termina bila je u starofrancuskom jeziku.⁴ A u bukvalnom prevodu sa latinskog jezika (*manu agere*), odakle ova riječ vodi porijeklo, menadžment znači – „voditi rukom“.

Menadžment teorijski i praktično posmatrano ima tri značenja:

- Menadžment kao proces upravljanja određenim poslovima, sistemima radi efikasnog postizanja zajedničkog cilja,
- Menadžment kao grupa ljudi – profesija, čiji je posao upravljanje izvršavanjem poslova i zadataka, koje obavljaju drugi ljudi radi efikasnog ostvarivanja predviđenih zajedničkih ciljeva.
- Menadžment kao posebna naučna disciplina multi disciplinarnog karaktera, koja se bavi istraživanjem problema upravljanja određenim poslovima, procesima i sistemima.

Ovdje ćemo menadžment posmatrati kao proces. Danas definicija ima skoro koliko i naučnika koji su se ovim problemom bavili. Prema standardu ISO 9000:2015,⁵ menadžment se definiše kao skup koordiniranih aktivnosti za vođenje (utvrđivanje pravca) i upravljanje organizacije. Mary Parker Follett⁶ je dala jednu od najpoznatijih i najcitiranijih definicija menadžmenta. Ona kaže da je menadžment umjetnost/vještina obavljanja posla preko (ili posredstvom) drugih ljudi. A za najsvieobuhvatniju bi se mogla uzeti i najrasprostranjenija definicija, a to je ona koja menadžment definiše kroz procese menadžmenta:

- planiranje (određivanje organizacionih ciljeva i načina da se oni ostvare),
- organizovanje (odlučivanje o tome gdje će se odluke donositi, ko će obavljati koje poslove i zadatke i sa kojim resursima i ko će za koga raditi),
- vođenje (motivisanje zaposlenih da naporno rade da bi ostvarili organizacione ciljeve),
- kontrolisanje (praćenje napretka u postizanju ciljeva i preduzimanje korektivnih mjera kada za to postoji potreba);

Te bi se menadžment mogao definisati kao proces planiranja, organizovanja, vođenja i kontrolisanja radi postizanja ciljeva. U vojnim organizacijama proces odlučivanja i proces koordinacije su imanentni svim gore navedenim procesima menadžmenta.

¹ Juran, J. M., *Juran on Leadership for Quality: An Executive Handbook*, The Free Press, New York, 1989.

² Deming, W.E., *Out of the Crisis*, MIT Center for Advanced Engineering Study, Cambridge, MA, 1982.

³ Crosby, P. B., *Quality is free*, New York, McGraw-Hill, Inc, 1984.

⁴ „Ménagement“ na francuskom znači „umeće (sposobnost) upravljanja“

⁵ ISO 9000:2015 Quality management systems — Fundamentals and vocabulary

⁶ Follett, M. P., *The Essentials of Leadership*, in L. Urwick (ed.) *Freedom and Co-ordination: Lectures in Business Organization*, New York: Garland Publishing, 1949/1987.

Ciljevi organizacije proizilaze iz misije, a misija iz vizije organizacije. Vizija predstavlja jednu sliku budućnosti organizacije. A vizija kvaliteta je usmjeravajuća sila za strateške vizije svake organizacije. Lideri su kreatori vizije i na njima je, osim njenog definisanja i da učine da ona zaživi. Što je možda i bitnije od samog definisanja vizije. Mora se obratiti pažnja na to da vizija ne smije biti samo skup lijepih i maštovitih želja jednog pojedinca, već praktičan i moguć način ostvarenja zacrtanih ciljeva. Pravac kojim organizacija ide mora biti toliko jasno definisan da svaki od podređenih, na bilo kom nivou, može dati odgovor na pitanje „kuda idemo?“ u bilo kom trenutku dana i noći. Ukoliko s vizijom nisu upoznati i oni na prvoj liniji fronta, pojedinci i lideri timova, onda je došlo do nekog prekida u lancu komandovanja. Vjerovatno nije prenesena, ili je loše prenesena po nivoima hijerarhije, od lidera do prvog pretpostavljenog krajnjem izvršiocu.

Misija određuje identitet i primarnu ulogu organizacije. Ona se ogleda u obavljanju određene djelatnosti i zadovoljavanju potreba. Dok je vizija više okrenuta budućnosti, misija definiše svrhu i razlog postojanja organizacije. Te, iako je okrenuta sadašnjosti sadržaj misije nije fokusiran na to šta organizacija radi, već na koristi koje organizacija pruža drugima. Misija kvaliteta je orijentisana ka sprovođenju vizije i unapređenju ukupnih performansi organizacije. Dio misije se odnosi i na tretiranje zaposlenih. Samim tim što nije usmjerena na budućnost misija je trajnija od vizije. Vizija je više podložna promjenama. Budući da se s njom konkretizuje vizija organizacije i stvara osnova za definisanje ciljeva nižeg nivoa opštosti, misija treba da bude:⁷

- kompatibilna sa okruženjem i interesima države i građana,
- realistična (u smislu da odgovara prirodi djelatnosti i resursnim mogućnostima organizacije),
- distinktivna (u smislu prepoznatljivog imidža organizacije posebne namjene u odnosu na druge organizacije),
- inspirišuća za članove organizacije i pogodna za formulisanje ciljeva.

Ciljevi predstavljaju rezultate koje organizacija želi da ostvari. Oni odražavaju namjeru organizacije u određenom vremenskom periodu i ukazuju na glavne pravce djelovanja. Konkretizuju svrhu i razloge za postojanje organizacije. Uglavnom imaju prostornu i vremensku dimenziju.

Ciljevi imaju sledeće uloge:⁸

- Daju svrsishodnost aktivnostima organizacije i na taj način predstavljaju vodiče za djelovanje organizacije;
- Služe za usmjeravanje i koordinaciju aktivnosti organizacije;
- Predstavljaju osnovu za donošenje drugih upravljačkih odluka;
- Služe kao osnova za alokaciju organizacionih resursa;
- Motiviraju članove organizacije;
- Koriste se kao standard za kontrolu ostvarenih rezultata.

U organizacijama postoji više ciljeva. Oni se međusobno razlikuju po opštosti i značaju. Ciljevi se definišu po svim nivoima organizacije od najnižeg do najvišeg nivoa organizacije. Bitno je da svi ciljevi budu međusobno usklađeni, tako da se prepoznaje njihova

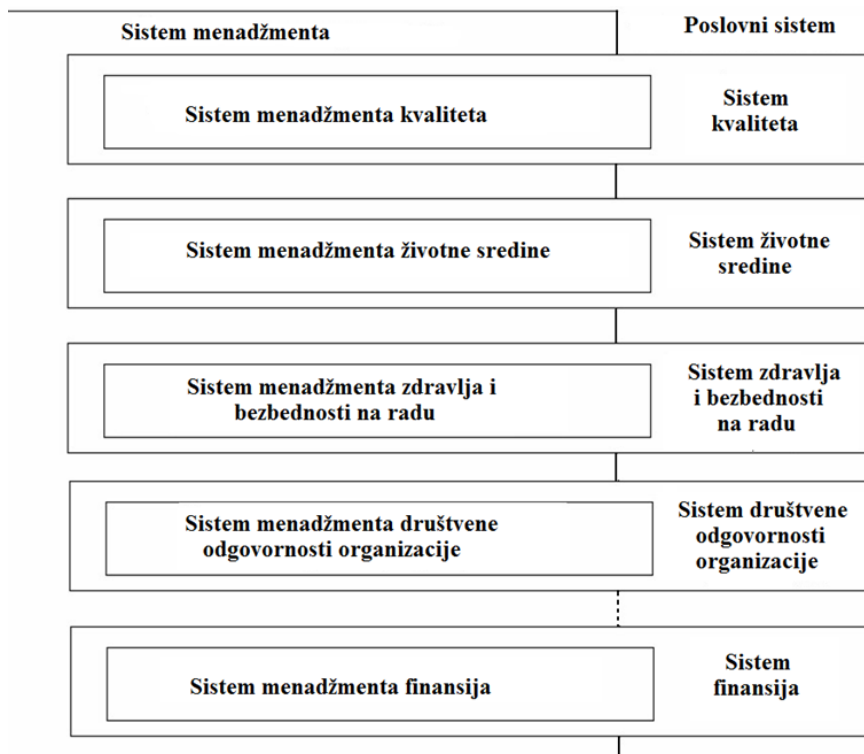
⁷ Todorović, J., Đurićin, D., Janošević, S., *Strategijski menadžment*, Institut za tržišna istraživanja, Beograd, 2000, str. 172.

⁸ Kovač, M., Dulanović, Ž., Stojković, D., *Određivanje efikasnosti vojnoorganizacionih sistema*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2006., str. 29.

horizontalna i vertikalna povezanost. Horizontalno svaki cilj treba da bude usklađen sa ciljevima u istoj liniji i istovremeno da doprinese ostvarenju ciljeva na višem hijerarhijskom nivou. Ciljevi u organizaciji su hijerarhijskog nivoa u obliku piramide. Tako da je često na vrhu te piramide, odnosno na samom vrhu hijerarhije, samo jedan cilj.

Sistem menadžmenta, prema standardu ISO 9000:2015, predstavlja sistem za uspostavljanje politike i ciljeva i za ostvarivanje tih ciljeva.

Sistem menadžmenta možemo definisati kao organizacionu strukturu, odgovornosti, procedure, prakse, procese, aktivnosti i resurse, potrebne za razvoj, primjenu, postizanje i održavanje politika i ciljeva organizacije. Odnosno kao skup međusobno povezanih i uzajamno djelujućih elemenata koji je namijenjen rukovođenju i upravljanju organizacije, radi postizanja postavljenih ciljeva u nekoj od određenih oblasti (kvalitet, bezbjednost, životna sredina i društvena odgovornost, finansije, ljudski resursi). Svaki sistem menadžmenta predstavlja način kretanja informacija unutar organizacije zadatak mu je da prave informacije dođu na pravo mjesto u pravo vrijeme, kako bi se donijele prave odluke.⁹

Slika 1 – Sistemi menadžmenta u okviru poslovnog sistema¹⁰

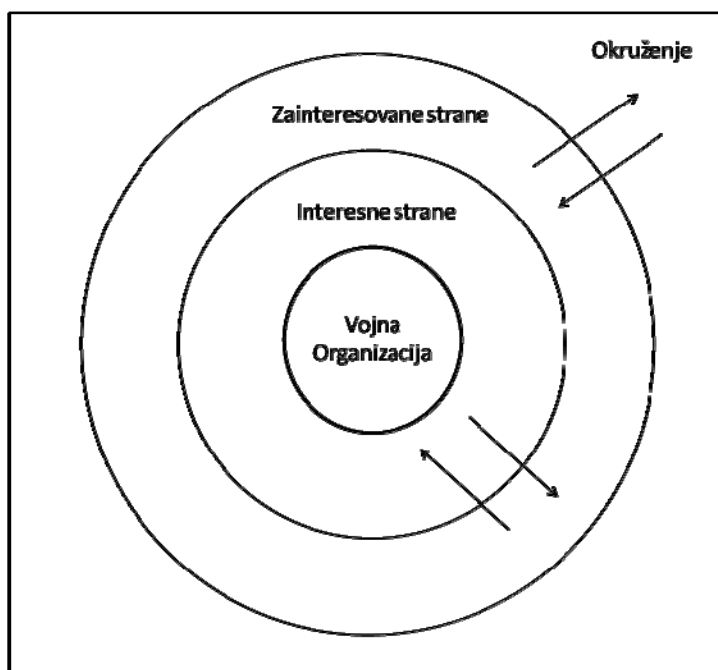
⁹ Filipović, J., Đurić, M., *Sistem menadžmenta kvaliteta*, FON, Beograd, 2010. str. 23.

¹⁰ Ibid. str. 24.

Menadžment kvaliteta u vojnoj organizaciji

Prema Standardu ISO 9000:2015, organizacija predstavlja osobu ili grupu ljudi koja ima svoje funkcije sa odgovornostima, autoritetima i vezama za postizanje ciljeva. Koncept organizacije uključuje, ali nije ograničen na: preduzetnike, kompanije, korporacije, firme, preduzeća, autoritete, partnerstva, asocijacije (udruženja), dobrotvorne institucije, njihove dijelove, ili kombinacije, kao dio javne uprave ili privatno.

Ciljevi organizacije mogu se odnositi na njene produkte-proizvode (bilo da su oni materijalni ili nematerijalni), usluge interesovanja i ponašanja u smjeru ka zainteresovanim i interesnim stranama.¹¹ Jednako su primjenjivi i za organizacije čiji je krajnji cilj profit, kao i za ne profitne i organizacije u javnom sektoru.

Slika 2 – Odnos interesnih i zainteresovanih strana vojne organizacije¹²

Interesne strane vojne organizacije su one koje ulažu nešto u organizaciju i za uzvrat očekuju nešto da dobiju. Dobit opet može biti materijalna, ili nematerijalna. Interesne strane su od vitalne važnosti za opstanak i uspjeh organizacije. A zainteresovane strane su ona šira kategorija od interesnih strana. To je ona grupa iz koje se regrutuju interesne strane.

¹¹ U engleskom jeziku se za interesne strane koristi termin „stakeholders“.

¹² Prilagođeno prema: Filipović, J., Đurić, M., *Sistem menadžmenta kvaliteta*, FON, Beograd, 2010. str.46.

Interesne strane neke organizacije su svi pojedinci, grupe i organizacije, koji posjeduju sve, dva, ili bilo koji od sledećih atributa:¹³

– Moć da utiču na organizaciju – ponekad je moć teško definisati, ali se uglavom lako prepoznata u odnosima između aktera, odnosno u odnosima interesnih strana.

Moć je mogućnost da je jedan od aktera iz društvene veze u poziciji da sprovede svoju volju bez obzira na otpor koji ostali akteri iz te društvene veze pružaju.¹⁴ Odnosno, veza između društvenih aktera, u kojoj jedan društveni akter „A“ može navesti nekog drugog aktera „B“ da učini nešto što ovaj inače ne bi učinio.¹⁵ Moć može biti prinudna - bazirana na fizičkim sredstvima prinude, zatim prikladna (utilitarna) – bazirana na materijalnim i finansijskim resursima i normativna/socijalna moć – bazirana na simboličnim resursima.¹⁶

– Legitimnost u odnosu sa organizacijom – opšta percepcija da su akcije nekog od društvenih aktera poželjne, ispravne ili prihvatljive u okviru određenih normi, vrijednosti, vjerovanja, definicija. Legitimnost, isto kao i moć je više varijabla nego što je stanje. Dinamički je atribut odnosa između menadžera i interesnih strana. Stiče prava kroz moć a glas kroz brzinu potrebne reakcije.

– Brzina potrebne reakcije (eng. „urgency“) – nivo na kom zahtjevi interesnih strana traže neposrednu pažnju. Model interesnih strana ovim atributom prelazi iz statičnog u dinamično stanje. Dobija na značaju kada odnos interesnih strana zavisi od faktora vremena. Odnosno, kada je vrijeme ograničavajući faktor. A da je pri tom ta veza između društvenih aktera od visokog značaja za njih.

Prelazak iz zainteresovanih u interesne strane postiže se sticanjem jednog od 3 prethodno navedena atributa. Ali nije jednosmjernan. Moguće je i da interesne strane vremenom pređu u grupu zainteresovanih strana.

Težina definisanja kvaliteta se sastoji u zahtjevu potencijalnih uzajamnih potreba organizacije i korisnika, tako da bi proizvod ili usluga mogli da se proizvedu (osmisle i projektuju) i realizuju na obostrano zadovoljstvo. Kvalitet je svojstvo, osobina, kakvoća, vrijednost, pozitivna odlika, vrlina koju neko ili nešto posjeduje.¹⁷ Takođe, usklađenost sa specifikacijama.¹⁸ Odnosno, skup karakteristika jednog entiteta koje se odnose na njegovu sposobnost zadovoljenja ustanovljenih potreba.¹⁹ Prema Standardu ISO 8402:1986 kvalitet se definiše kao skup svih karakteristika proizvoda ili usluge koje se odnose na njegovu mogućnost da zadovolji iskazane potrebe i potrebe koje se podrazumijevaju, dalje ISO 8402:1994 ga definiše kao skup svih karakteristika nekog entiteta koje se odnose na njegovu mogućnost da zadovolji iskazane potrebe i potrebe koje se podrazumijevaju. Standard ISO 9000:2005 kvalitet definiše kao nivo do koga skup pripadajućih karakteristika ispunjava zahtjeve. Konačno standard ISO 9000:2015 kvalitet definiše kao nivo do kog skup svojstvenih karakteristika entiteta ispunjava zahtjeve.

¹³ Mitchell, R., Agle, BR.; Wood, DJ., *Toward a Theory of Stakeholder Identification and Saliency: Defining the Principle of Who and What Really Counts*, Academy of Management, The Academy of Management Review, Oct 1997; 22,4; ProQuest. str. 865–870.

¹⁴ Weber, M., *The theory of social and economic organization*, New York: Free Press. 1947.

¹⁵ Dahl, R. A., *The concept of power*, Behavioral Science 2:3, Jul 1957. str. 201–215.

¹⁶ Etzioni, A., *Modern organizations*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1964.

¹⁷ Klajn I., Šipka M.: *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Prometej, Novi Sad, 2006, str. 1648.

¹⁸ Crosby, P. B., *Quality is free*, New York, McGraw-Hill, Inc, 1984.

¹⁹ American Society for Quality (ASQ) – www.asq.org

Menadžment kvaliteta je definisan standardom ISO 9000:2015. Serija standarda ISO 9000 bavi se unifikacijom procedura, procesa i zapisa u sistemu poslovanja organizacije, kao i stalnom poboljšavanju i preispitivanju. Karakteristike serije standarda ISO 9000 su:

- Primjenjiv na širok dijapazon organizacija, od proizvodnje, preko servisne industrije do ne profitnih organizacija;
- Standardi za procese, a ne za proizvode;
- Poštovanje PDCA („Plan, Do, Control, Action“) principa;
- Usredsređenost na korisnika;
- Liderstvo;
- Uključivanje zaposlenih;
- Procesni pristup;
- Preventivno djelovanje na rizike;
- Sistemski pristup menadžmentu;
- Stalno poboljšanje kroz povećanje sposobnosti organizacije;
- Odlučivanje na osnovu činjenica i korišćenje iskustava iz prošlosti na sadašnjim i budućim projektima radi uočavanja rizika;
- Uzajamno korisni odnosi sa zainteresovanim stranama.

Standard ISO 9000:2015 menadžment kvaliteta definiše kao koordinirane aktivnosti za utvrđivanje pravca organizacije u odnosu na kvalitet i upravljanje organizacije u tom smjeru. Odnosno usmjeravanje organizacije i upravljanje njom sa stanovišta kvaliteta. Pošto je serija standarda ISO 9000 primjenjiva na sve vrste organizacija, sistem menadžmenta kvaliteta vojne organizacije bi se takođe mogao definisati kao sistem menadžmenta kojim se utvrđuje pravac vojne organizacije u odnosu na kvalitet i organizacija upravlja u tom smjeru.

Prema ovom standardu osnovni koncepti u okviru menadžmenta kvaliteta su:

- Planiranje kvaliteta (eng. “Quality planning“) – dio menadžmenta kvaliteta koji je usredsređen na uspostavljanje ciljeva kvaliteta i na utvrđivanje potrebnih operativnih procesa i odgovarajućih resursa za ispunjavanje ciljeva kvaliteta. Planiranje uključuje odgovore na sedam standardnih pitanja- “5W2H“, odnosno na pitanja: šta, zašto, gdje, kada, ko, kako, koliko.²⁰
- Upravljanje kvaliteta (eng. “Quality control“) – dio menadžmenta kvaliteta koji je usredsređen na ispunjavanje zahtjeva kvaliteta.
- Obezbeđivanje kvaliteta (eng. “Quality assurance“) – dio menadžmenta kvaliteta usredsređen na obezbjeđivanje uvjerenosti u to da su ispunjeni zahtjevi kvaliteta.
- Poboljšanje kvaliteta (eng. “Quality improvement“) – dio menadžmenta kvaliteta usredsređen na povećanje sposobnosti da se ispunjavaju zahtjevi kvaliteta.

Naglašena je potreba funkcionisanja vojne organizacije kako u skladu sa važećom zakonskom regulativom i propisima, tako i u skladu sa konceptima propisanim prema standardu serije ISO 9000. Te se prethodno navedeni aspekti i osnovni koncepti menadžmenta kvaliteta u potpunosti mogu primijeniti i u vojnoj organizaciji. Zahtijevani nivo kvaliteta i u vojnoj organizaciji postiže se kroz preventivni i korektivni prilaz. Preventivni prilaz predstavlja sprečavanje pojava uzroka grešaka, odnosno neusaglašenosti. Preduzima se prije pojave neželjenog događaja. Korektivni prilaz je reakcija na pojavu neusaglašenosti kod proizvoda i preduzima se za vrijeme ili nakon pojave neusaglašenosti.

²⁰ Eng. “5W2H“- What, Why, Where, When, Who, How, How much.

Standardi serije ISO 9000 ne nameću kako nešto treba uraditi, već samo propisuju da organizacija usmjeri svoj menadžment sistem da odgovori na zahtjeve kvaliteta. A pošto su po prirodi deskriptivni, primjenjivi su i u vojnim organizacijama kao baza sa smanjenje rizika. Kvalitet se može posmatrati kao stepen sposobnosti organizacije za izvršavanje funkcija.

Menadžment zaštitom životne sredine u svojim organizacijama

Neobnovljivi prirodni resursi i životna sredina su od izuzetnog značaja za nacionalnu bezbjednost.²¹ Organizacija koja u savremeno doba želi da bude konkurentna mora da isporučuje superiorne proizvode,²² savršene u pogledu kvaliteta, ali i da vodi računa o zaštiti životne sredine. Procese treba planirati na takav način da oni obezbjeđuju kvalitet, ali u isto vrijeme da budu povoljni po životnu sredinu. Tokom proteklih nekoliko decenija, pritisak na posao da postane odgovoran i obavlja društvene i ekološke uloge drastično je povećan. Incidenti kao što su Bopalska katastrofa 1984. u Indiji (u fabrici kompanije „Union Carbide“) i Černobiljska katastrofa 1986. u Ukrajini (nuklearna elektrana), pored enormnih posledica po životnu sredinu, imali su i pozitivnu ulogu – pomogli su da se korporativna odgovornost za životnu sredinu i ekološke opasnosti stave na međunarodni dnevni red. Industrijalizovane zapadne vlade dale su odgovor na te incidente i uspostavile pravne i regulatorne okvire za korporativne odgovornosti. Korporativna društvena odgovornost²³ postaje poslovni imperativ za sve organizacije. Pa bi se umjesto termina korporativna mogao koristiti i termin organizaciona ili organizacijska. Jer bi tada ovaj koncept izašao van granica korporacija i primjenjivao se na svim organizacijama, bilo kog tipa.

Koncept održivog razvoja je usko povezan sa konceptom društveno odgovornog poslovanja. Teško je determinisati jasne razlike i povući granicu između ova dva koncepta. Jedna od definicija održivog razvoja pojavila se 1980. godine u Svetskoj strategiji zaštite:

„Da bi razvoj bio održiv on mora uzeti u obzir socijalne i faktore životne sredine, kao i ekonomske faktore, poštujući ljudske i prirodne resurse i dugoročne i kratkoročne ciljeve i negativnosti alternativnih aktivnosti“²⁴

O opasnostima koje prijete našoj planeti prvi put, na visokom, međunarodnom, nivou bilo je riječi na prvoj Svetskoj konferenciji Ujedinjenih nacija o životnoj sredini, održanoj 1972. godine u Stokholmu. Tada je i usvojena Deklaracija o životnoj sredini u kojoj je istaknuta povezanost ekonomskog i socijalnog razvoja uz vođenje računa o zaštiti i unapređivanju životne sredine. Održivi razvoj predstavlja složen i kompleksan koncept razvoja, mnogo širi od shvatanja razvoja kao proizvodnje i potrošnje materijalnih dobara. On predstavlja koncept razvoja u kome su povezani i usklađeni privredni, socijalni i kulturni razvoj, i koji je usklađen sa potrebama i ograničenjima životne sredine.

²¹ Ostojčić, G., *Značaj neobnovljivih prirodnih resursa za nacionalnu bezbjednost*, Vojno delo 2/2015, Beograd.

²² Pod proizvodima se u radu podrazumijevaju kako materijalni tako i nematerijalni proizvodi. A pod proizvodnjom sam čin dolaska do krajnjeg proizvoda. Tako da bi i proces obuke podrazumijevao jedan vid proizvodnje, a obučenosn krajnji proizvod

²³ Eng. „Corporate Social Responsibility“- CSR

²⁴ Mihajlov A. N., *„Održivi razvoj i životna sredina ka Evropi u 95 koraka“*, Beograd, 2005.

Principi održivog razvoja su:²⁵

- princip pomirljivosti sa prirodom
- ekonomska nosivost i trajnost
- socijalna pravednost
- globalni zajednički rad.

Standardi upravljanja i izvještavanja kao što su AA 1000, Globalna inicijativa izvještavanja, FTSE4Good i ISO 14001 dodaju pritisak na potrebu za veću transparentnost, bolje integrisano unutrašnje pitanje menadžmenta kontrole i mnogo širu posvećenost društveno odgovornom poslovanju. Kompleksnost regulacije raste sa pooštenim kaznama. Menadžeri mogu otići i u zatvor za „eko zločine“ i potencijalno, za bilo koju veću ekološku grešku.

Pravna regulativa Evropske Unije u oblasti životne sredine²⁶ harmonizuje ekološko zakonodavstvo i na taj način osigurava visok nivo kvaliteta životne sredine, prvenstveno u zemljama članicama EU, ali sve više i za evropske građane u svim dijelovima Evrope. Zemlje članice su obavezne da do datuma pristupanja EU usvoje njeno zakonodavstvo u oblasti životne sredine i da njegovu primjenu završe u roku od oko 10 godina nakon pristupanja. Bolja primjena zakona o životnoj sredini Evropske zajednice (EC) jedan je od prioriteta ciljeva Evropske komisije.

Čistija proizvodnja – predstavlja kontinuiranu primjenu preventivne ekološke strategije u odnosu na procese, proizvode i usluge, koja povezuje maksimalne pozitivne efekte na životnu sredinu sa značajnim ekonomskim uštedama za industriju i društvo. Osnovna razlika između pristupa „Kontrola zagađenja“ i „Korišćenje čistije proizvodnje“ jeste u odgovarajućoj vremenskoj primjeni. Kontrola zagađenja se vrši nakon događaja. Čistija proizvodnja predstavlja preventivnu djelatnost. Te se ovdje može povući paralela sa zahtjevima za kvalitet koji se ogledaju u preventivnom i korektivnom pristupu i u vojnoj organizaciji, a koji je objašnjen ranije u radu.

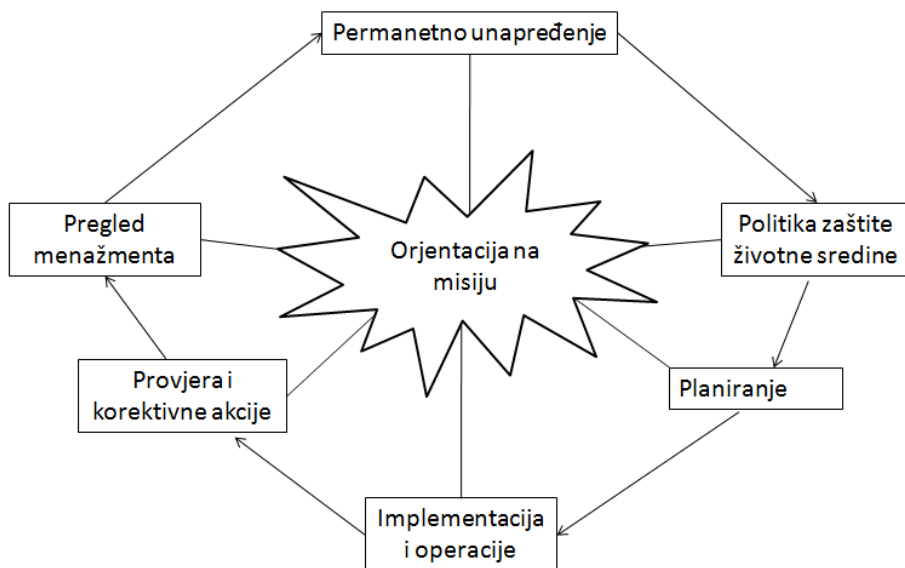
Sistem menadžmenta zaštite životne sredine predstavlja sistematski pristup uključivanja razmatranja o životnoj sredini u odluke organizacije. Te se u potpunosti treba primijeniti Demingov ciklus: planiraj, uradi, proveri sprovedi (PDCA). Ili Ishikavina verzija istog ciklusa: Utvrdi ciljeve, Utvrdi metode, Obuči kadrove, Uradi po planu, Proveri, Sprovedi. Serija standarda ISO 14001 predstavlja globalni standard koji može biti od koristi i vojnoj organizaciji u kreiranju sopstvenog sistema menadžmenta za zaštitu životne sredine. Koji daje smjernice za postizanje krajnjih ekoloških performansi organizacije. Uz to, koncentriše se na menadžment aktivnosti²⁷ ka ispunjavanju ekoloških zahtjeva. Postavlja pitanje kakva je struktura menadžmenta i kako aktivnosti menadžmenta doprinose ispunjavanju krajnjeg cilja.

Standard ISO 14001 je organizovan u pet komponenti: Politika zaštite životne sredine, planiranje, implementacija i operacije, provera i korektivne akcije i pregled menadžmenta. Uz poštovanje ovog modela moguće je organizovati i model menadžmenta zaštite životne sredine u vojnoj organizaciji, koji bi omogućio permanentno unapređenje i obezbijedio kvalitet menadžmenta zaštite životne sredine.

²⁵ Andrevski, M., Kundačina, M., *Ekološko obrazovanje, od brige za okolinu do održivog razvoja*, Učiteljski fakultet u Užicu, 2004.

²⁶ Directive 2004/35/Ce Of The European Parliament And Of The Council on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage, Official Journal of the European Union, 21 April 2004.

²⁷ Menadžment aktivnosti su definisane i objašnjene ranije u radu

Slika 3 – Model Menadžmenta zaštite životne sredine koji je moguće primijeniti u vojnoj organizaciji²⁸

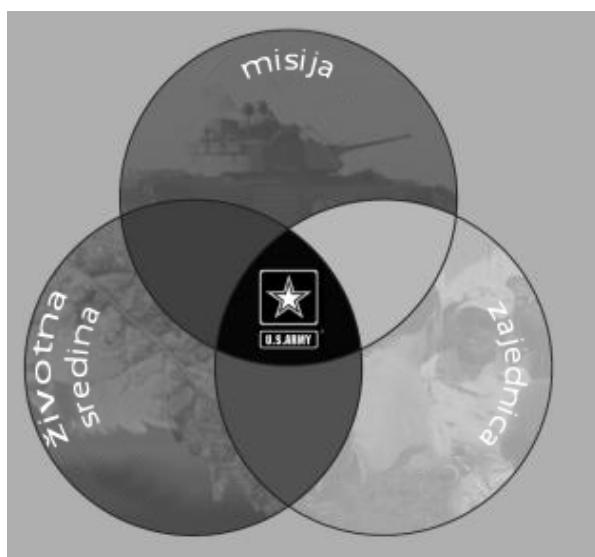
Na osnovu Izvještaja organizacije za standardizaciju ISO,²⁹ sistem standarda serije ISO 14001 se sve više usvajaju, od strane širokog spektra organizacija širom svijeta. Te je sistem menadžmenta zaštite životne sredine u vojnim organizacijama i moguć i poželjan. Takođe, sistem standarda serije ISO 14001 će biti iskorišćen kao okvir za kreiranje menadžmenta zaštite životne sredine u vojnim organizacijama sledećih zemalja: Bjelorusija, Belgija, Kanada, Češka, Danska, Estonija, Finska, Gruzija, Njemačka, Mađarska, Italija, Letonija, Litvanija, Moldavija, Holandija, Norveška, Poljska, Portugal, Rumunija, Slovačka, Slovenija, Španija, Švedska, Makedonija, Velika Britanija, SAD. Uz tvrdnju da je sistem standarda serije ISO 14001 sistem standarda koji je najlakše primjenjiv za menadžment zaštite životne sredine u vojnim organizacijama.

Američko ministarstvo odbrane je među prvim vojnim organizacijama u svijetu uvelo formalnu strukturu sa ciljem da se implementira sistem menadžmenta za zaštitu životne sredine. Strategija zaštite životne sredine Vojske SAD³⁰ je program koji pokazuje smjernice za postizanje cilja za upravljanje prirodnim resursima. Strategija se sastoji od specifičnih ciljeva i planova akcija. Pri tome su menadžment zaštite životne sredine prepoznali kao jednu od mogućnosti za jačanje vojske i operativnih sposobnosti vojske.

²⁸ Prilagođeno prema: International Standard ISO 14001, American National Standards Institute, „Environmental management systems – Specification with guidance for use.“ Ref. No. ISO 14001:1996(E), 1st Ed. 1996

²⁹ ISO Management systems: When result count. ISSN 1680–8096 July-August 2006.

³⁰ US. Army., The Army Strategy for the Environment, „Sustain the mission-secure the future“, October 2004.

Slika 4 – Interakcija misije, zajednice i životne sredine na primeru vojske SAD³¹

Kanadska vojska je formirala Vojnu Strategiju o zaštiti životne sredine i Vojnu politiku zaštite životne sredine gdje je prepoznala značaj uzimanja u obzir ekoloških aspekata u svim procesima donošenja odluka. Kanadska vojska je odobrila Ekološki inicijalni plan 1992. godine koji je revidiran 1995. godine. A takođe je objavila Ekološki vodič za lidere 1997. godine.³² U Strategiji³³ se navodi da je jedinstvena u kontekstu odbrane zbog jedinstvenih izazova i realnosti sa kojima se suočava Ministarstvo odbrane i kanadske oružane snage, te da se mora uzeti u obzir niz postojećih i jedinstvenih alata i opcija zaštite životne sredine. Ova strategija daje smjernice kako bi se osigurao uspjeh misije kroz održivi razvoj.

Brazilska vojska menadžment životne sredine opisuje kao važan dio vojnih aktivnosti. A da se obrazovanje o zaštiti životne sredine mora sprovoditi na svim nivoima vojske. Navodeći da je region Amazonije prioritetan za brazilsku vojsku i da je racionalna upotreba resursa cilj menadžmenta zaštite životne sredine brazilske vojske.³⁴

Na osnovu izvještaja NATO-a³⁵, izazovi sektora o zaštiti životne sredine često nadmašuju izazove svih ostalih sektora. Izvještajem se predlaže da ministri odbrane i oružane snage treba da implementiraju sistem menadžmenta zaštite životne sredine jer je to najbolji put ka utemeljivanju zaštite okruženja i održavanju operativnih sposobnosti. A da tome treba da se posvete svi – od onih u top menadžmentu, do onih na prvoj liniji.

³¹ U. S. Army Environmental Center. *Environmental Management Systems – Aspect and Impact Methodology for Army Training Ranges*. 2004

³² Canadian Land Force Command. *Environmental Management System – Fact Sheet*

³³ CANADA Department of National Defence: *Defence Environmental Strategy 2013–2016*.

³⁴ Ferro, M. A. C., Kurban, A. E. A. & Santos, M. O. R. M. An Evaluation on the Brazilian Army Environmental Management System. *V National Encounter of Brazilian Association of Defense Studies*. Septembar 2011.

³⁵ NATO, Pilot study on environmental management systems in the military sector- Final Report, 2000.

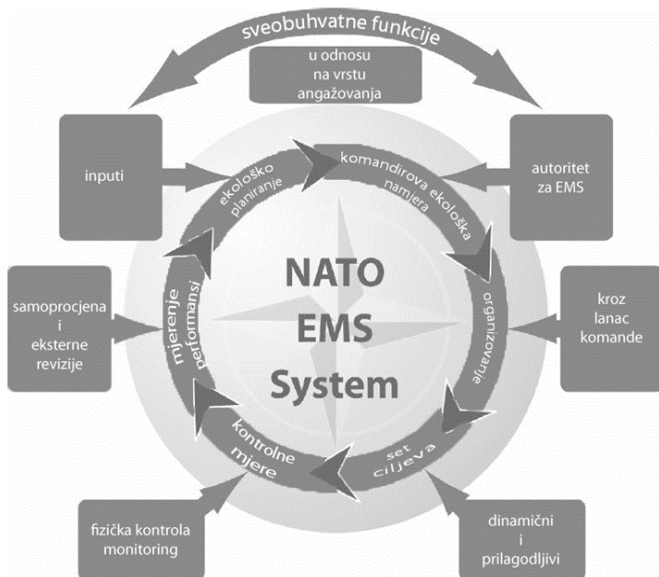
Principi zaštite životne sredine između ostalog treba da obuhvate sledeće elemente:³⁶

- Zaštita okruženja je zadatak za svakog pojedinca;
- Usaglašenost sa važećim zakonskim zahtjevima, uključujući i međunarodne sporazume;
- prihvatanje važnosti planiranja zaštite životne sredine;
- cilj pravovremenog ublažavanja štete na životnu sredinu.

U cilju uspešnog savladavanja izazova zaštite okoline, na nivou NATO-a definisano je šest Standarda za zaštitu životne sredine:³⁷

- STANAG³⁸ 2582 – zaštita životne sredine, najbolje prakse i standardi za vojne kampove u NATO operacijama;
- STANAG 2583 – sistem ekološkog menadžmenta u NATO operacijama;
- STANAG 7141 – zajednička NATO doktrina za zaštitu životne sredine tokom NATO-vođenih vojnih aktivnosti;
- STANAG 2510 – zajednički zahtjevi za upravljanje otpadom tokom NATO-vođenih vojnih aktivnosti;
- STANAG 6500 – izgled NATO ekološkog kampa u toku NATO-vođenih aktivnosti;
- STANAG 2594 – najbolje prakse zaštite životne sredine za održivost oblasti za vojnu obuku.

Prethodno navedeni standardi su dostupni na web sajtu NATO kancelarije za standardizaciju.³⁹

Slika 5 – Struktura NATO sistema zaštite životne sredine (EMS)⁴⁰

³⁶ NATO, Environmental aspects of military compounds, Phase II, NATO/SPS Short Project, 2008.

³⁷ NATO multimedijalna biblioteka: <http://www.natolibguides.info/Environment/NATO-Documents>.

³⁸ „STANAG“ je skraćenica od „STANDARD AGREEMENT“- što u prevodu sa engleskog označava standardni dogovor

³⁹ Web sajt: <https://nso.nato.int/nso/nsdd/listpromulg.html>

„El Retin“, kamp za obučavanje pripadnika mornarice oružanih snaga Španije, u Kadizu na jugu Španije, predstavlja prvi kamp za obučavanje pripadnika vojske, u Evropi, kom je uručen sertifikat ISO 14001 za menadžment zaštite životne sredine.⁴¹ El Retin je smješten u regionu gdje se nalaze predjeli izuzetnih prirodnih ljepota. Koristi se kao model implementacije sistema menadžmenta zaštite životne sredine u vojnim organizacijama. Španske oružane snage su tako ostvarile benefite i povećale lični ugled u očima društva/zajednice i vlade.

Instrumenti menadžmenta zaštite životne sredine koje treba primjenjivati u vojnim organizacijama su:

- Ekološka revizija – instrument je kojim se vrši objektivno procjenjivanje ekoloških performansi organizacije;
- Ekološko obilježavanje – ima cilj da korisnike obavijesti o ekološkom kvalitetu roba ili usluga;
- Izvještavanje o životnoj sredini – stejkholderi zahtijevaju sve više informacija o životnoj sredini, tako da raste i interes za izvještaje o životnoj sredini;
- Zelene (ekološke) nabavke – pristup je osmišljen tako da se objedine pitanja koja se odnose na održivu proizvodnju i da se podrže održiva tržišta;
- Analiza životnog ciklusa – instrument koji olakšava proces odlučivanja;
- Procjena rizika i upravljanje rizikom – rizik je svaka mogućnost da organizacija ne ostvari svoje ciljeve. Pa vrhovno rukovodstvo treba da ima na umu praćenje i upravljanje rizicima.
- Ekološko upravljačko računovodstvo – još uvijek je daleko od implementacije, ali svakako treba razmišljati u tom smjeru.

Pokazatelji ekoloških performansi treba da se primjenjuju tako da oslikavaju aktivnosti organizacije. Društveno odgovorno poslovanje organizacije proteže se i van granica same organizacije. Na lokalnu zajednicu i različite aktere (pored zaposlenih), poslovne partnere i dobavljače, javnu upravu, lokalne NVO. Ovaj aspekt društveno odgovornog poslovanja dolazi najviše do izražaja u javnosti i čini samu organizaciju prepoznatljivom. Društveno odgovorno poslovanje obuhvata i proteže se na integrisanje organizacije u okruženje u kom posluje. Odnosi sa stejkholderima se grade kroz sticanje povjerenja, fer odnose i poštovanje želja i potreba partnera, dobavljača i potrošača, te dobrim kvalitetom proizvoda. Poštovanje ljudskih prava ostvaruje se uz poštovanje radnih standarda i radnog prava.

Zaključak

Sistemi menadžmenta kvaliteta i menadžmenta zaštitom životne sredine su od bitnog značaja za poslovanje organizacija, uključujući i vojnu organizaciju. Ova dva koncepta uvedena su kao pomoć organizacijama u naporima da na sistematičan i efikasan način upravljaju kvalitetom i uticajima na životnu sredinu koji su pod njihovom kontrolom. Sisteme menadžmenta kvaliteta i menadžmenta zaštitom životne sredine treba smatrati va-

⁴⁰ Prilagođeno prema: NATO, Environmental aspects of military compounds, Phase II, NATO/SPS Short Project, 2008.

⁴¹ ISO 9000 + ISO 14000 NEWS: Spanish military camp gains environmental and public image benefits from ISO 14001. 1999.

žnom investicijom u budućnost organizacije, nikako troškom. Menadžment zaštitom životne sredine najbolje je sprovesti kroz principe sigurnosti i bezbjednosti. Gdje je: sigurnost- sprečavanje namjerno izazvanih opasnosti; a bezbjednost – sprečavanje nenamjerno izazvanih opasnosti.

Nepravilno je govoriti o integrisanju sistema menadžmenta, jer to ukazuje na dezintegriranost sistema menadžmenta.⁴² Kombinovanjem ova dva menadžment sistema, koji su međusobno komplementarni, u jedan sistem osigurava se uspješno funkcionisanje vojne organizacije sa stanovišta kvaliteta i zaštite životne sredine.

U sistemu rada ne treba uvijek bježati ni od greške. Jer, greška često predstavlja dobar detektor slabog mjesta u poslovnom procesu. Nakon otklanjanja greške i preduzimanja korektivnih mjera unapređuje se poslovni proces, odnosno kvalitet poslovnog procesa.

Literatura

- [1] American Society for Quality (ASQ) – www.asq.org
- [2] Andreovski, M., Kundačina, M., *Ekološko obrazovanje, od brige za okolinu do održivog razvoja*, Učiteljski fakultet u Užicu, 2004.
- [3] CANADA Department of National Defence: Defence Environmental Strategy 2013-2016.
- [4] Canadian Land Force Command. Environmental Management System – Fact Sheet
- [5] Crosby, P.B., *Quality is free*, New York, McGraw-Hill, Inc, 1984.
- [6] Dahl, R.A., *The concept of power*, Behavioral Science 2:3, Jul 1957.
- [7] Deming, W.E., *Out of the Crisis*, MIT Center for Advanced Engineering Study, Cambridge, MA, 1982.
- [8] Directive 2004/35/Ce Of The European Parliament And Of The Council on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage, Official Journal of the European Union, 21 April 2004.
- [9] Etzioni, A., *Modern organizations*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1964.
- [10] Ferro, M. A. C., Kurban, A. E. A. & Santos, M. O. R. M. An Evaluation on the Brazilian Army Environmental Management System. V *National Encounter of Brazilian Association of Defense Studies*. Septembar 2011.
- [11] Filipović, J., Đurić, M., *Sistem menadžmenta kvaliteta*, FON, Beograd, 2010.
- [12] Follett, M.P., *The Essentials of Leadership*, in L. Urwick (ed.) Freedom and Co-ordination: Lectures in Business Organization, New York: Garland Publishing. 1949/1987.
- [13] Hoyle, D., *ISO 9000: An A-Z Guide*, Butterworth Heinemann, 2003.
- [14] International Standard ISO 14001, American National Standards Institute, "Environmental management systems – Specification with guidance for use." Ref. No. ISO 14001:1996(E), 1st Ed. 1996.
- [15] ISO 9000 + ISO 14000 NEWS: Spanish military camp gains environmental and public image benefits from ISO 14001. 1999.
- [16] ISO 9000:2015 Quality management systems — Fundamentals and vocabulary
- [17] ISO Management systems: When result count. ISSN 1680-8096 July-August 2006.
- [18] Juran, J.M., *Juran on Leadership for Quality: An Executive Handbook*, The Free Press, New York, 1989.
- [19] Klajn I., Šipka M.: *Veliki riječnik stranih riječi i izraza*, Prometej, Novi Sad, 2006

⁴² Hoyle, D., *ISO 9000: An A-Z Guide*, Butterworth Heinemann, 2003.

- [20] Kovač, M., Dulanović, Ž., Stojković, D., *Određivanje efikasnosti vojnoorganizacionih sistema*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2006
- [21] Mihajlov A. N., „*Održivi razvoj i životna sredina ka Evropi u 95 koraka*“, Beograd, 2005.
- [22] Mitchell, R., Agle, BR.; Wood, DJ., *Toward a Theory of Stakeholder Identification and Saliency: Defining the Principle of Who and What Really Counts*, Academy of Management, The Academy of Management Review, Oct 1997; 22,4; ProQuest.
- [23] NATO, Environmental aspects of military compounds, Phase II, NATO/SPS Short Project, 2008.
- [24] NATO, Pilot study on environmental management systems in the military sector- Final Report, 2000.
- [25] Ostojić, G., *Značaj neobnovljivih prirodnih resursa za nacionalnu bezbednost*, Vojno delo 2/2015, Beograd.
- [26] Todorović, J., Đuričin, D., Janošević, S., *Strategijski menadžment*, Institut za tržišna istraživanja, Beograd, 2000, str. 172.
- [27] U.S. Army Environmental Center. *Environmental Management Systems – Aspect and Impact Methodology for Army Training Ranges*. 2004
- [28] US. Army., The Army Strategy for the Environment, „Sustain the mission-secure the future“, October 2004.
- [29] Weber, M., *The theory of social and economic organization*, New York: Free Press. 1947.
- [30] <http://www.iso.org/iso/home/standards.htm>
- [31] www.asq.org
- [32] <http://www.natolibguides.info/Environment/NATO-Documents>
- [33] <https://nso.nato.int/nso/nsdd/listpromulg.html>
- [34] <http://www.forces.gc.ca/en/about-reports-pubs-departmental-performance/2014-2015/section-iii-departmental-sustainability-development-strategy.page>

ELEMENTI ZA VREDNOVANJE RADA ZAPOSLENIH U VOJSCI SRBIJE

Milan D. Milanović

Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Uprava za organizaciju

Ranko L. Lojić

Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija

Utvrdjivanje univerzalnih faktora koji utiču na vrednovanje posla, odnosno elemenata od kojih se posao sastoji je vrlo kompleksna radnja i predstavlja prvi korak ka jedinstvenom vrednovanju poslova u jednoj organizaciji. U cilju stvaranja jedinstvenog rešenja predloženo je da se merila sastoje od kriterijuma, a kriterijumi od elemenata, koji imaju univerzalni karakter i obezbeđuju vrednovanje svih poslova u Vojsci Srbije. Elementi za vrednovanje posla su određeni tako da detaljnije opisuju svako od definisanih merila i čine njegov sastavni deo. Dodeljivanjem određene vrednosti svakom od elemenata, moguće je nominalno određenje svakog od merila u okviru posla, a samim tim i vrednovanje svakog posla u Vojsci Srbije. Suština predloženog modela je da je isti moguće primeniti na poslove svih zaposlenih, što na kraju omogućava i određivanje relativne vrednosti svakog posla u Vojsci Srbije ili njenom pojedinačnom delu.

Ključne reči: Vrednovanje posla, merila za vrednovanje posla, elementi merila za vrednovanje posla, zaposleni u Vojsci Srbiji

Uvod

Da bi se utvrdila vrednost nekog posla potrebno je najpre spoznati elemente koje je potrebno vrednovati, imajući u vidu ograničenje da ti elementi moraju da budu univerzalni za celu organizaciju. Različiti poslovi imaju i različite elemente, pa samim tim što je organizacija složenija, to je proces utvrđivanja elemenata koje je potrebno vrednovati teži. Utvrđivanje faktora od kojih se sastoji posao, odnosno elemenata, predstavlja prvi korak ka jedinstvenom vrednovanju poslova u nekoj organizaciji.

U Vojsci Srbije po različitim kriterijumima se vrednuju poslovi za različite kategorije kadra. Po jednim merilima i na jedan način se vrednuju poslovi profesionalnih oficira i podoficira, a po drugim merilima i na drugi način se vrednuju poslovi civilnih lica na službi u Vojsci Srbije. Takođe, vrednovanje poslova u Vojsci Srbije podzakonskim aktima reguliše se na dva različita načina u dve različite organizacione jedinice Ministarstva odbrane.

Vrednost posla utvrđuje se dokumentima organizacije, tačnije knjigom formacije i podzakonskim aktima vezanim za pitanja finansija, tačnije Pravilnikom o platama i drugim novčanim primanjima profesionalnih pripadnika Vojske Srbije. Različit način vrednovanja od strane različitih subjekata jedne organizacije, predstavlja osnovu za veću verovatnoću pojave greške, tj. nerealno vrednovanje poslova. Te greške se uglavnom mogu javiti u vidu precenjivanja jednih i potcenjivanja drugih poslova, čime se stvara osnova za izazivajuće niza negativnih efekata.

Radi prevazilaženja uočenog problema, stvara se potreba za utvrđivanjem jedinstvenih merila za vrednovanje svih poslova u Vojsci Srbije. Na taj način moguće je odrediti njihov relativan odnos, a samim tim i utvrditi vrednost svakog posla u okviru jedne organizacije.

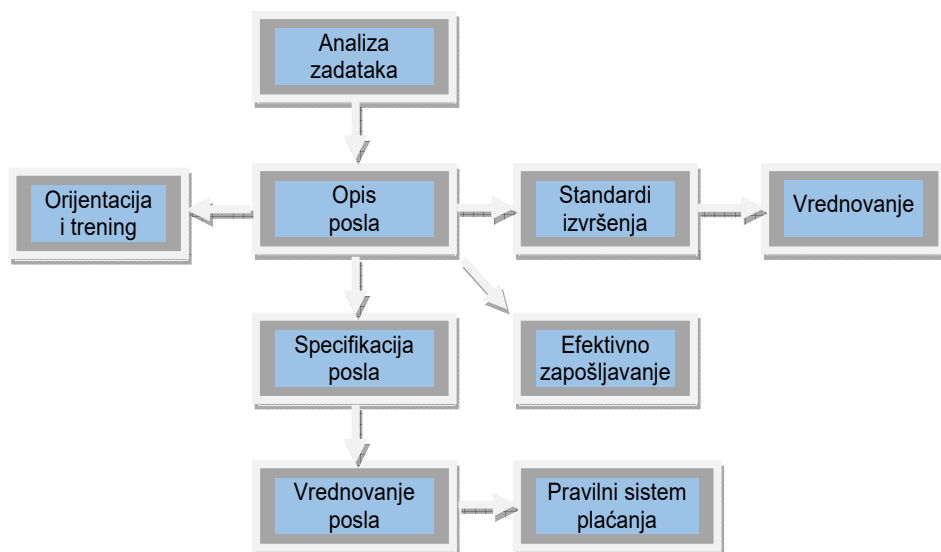
Analiza i procena posla

Značaj analize posla proizilazi iz činjenice da je savremeno funkcionisanje nezamislivo bez stalnog menjanja i prilagođavanja organizacije, poslova i uslova za njihovo obavljanje. Uporedo s tim, moraju se prilagođavati i znanja, veštine, vrednosni stavovi i drugi potencijali zaposlenih. Tim pitanjima posvećuje se sve veća pažnja, što u prošlosti nije bio slučaj. Potrebu za takvim postupanjem nameću sve veće i sve ubrzanije promene u okruženju.¹

Analiza posla je u suštini proces prikupljanja i evaluacije svih relevantnih informacija koje se odnose na posao: sadržaj i priroda posla, potreba znanja, sposobnosti, veštine i drugih zahtevi za obavljanje posla. Osnovna svrha analize posla jeste da se standardizuje obavljanje određenih poslova kako bi se izbegle proizvoljnosti u njihovom obavljanju od strane različitih izvršilaca. Pored navedenog ona obuhvata i prikupljanje informacije o obeležjima posla po kojima se on razlikuje od drugih poslova. Svaki posao se sastoji od zadataka, dužnosti i odgovornosti, a analizom posla se vrši njihova identifikacija. Zadatak je radna aktivnost, sastavljena od određenih pokreta. Dužnost podrazumeva više zadataka koje pojedinac izvršava. I zadaci i dužnosti sastoje se od određenih aktivnosti, zbog čega ih nije uvek lako razlikovati. Na primer, ako je rukovodilac dužan da realizuje javnu nabavku, zadatak mu je da od prikupljenih ponuda izabere najbolju. Odgovornost podrazumeva obavezu zaposlenog da svoje zadatke i dužnosti obavlja na savestan i odgovoran način, tj. da u svom radu poštuje definisane norme ponašanja i procedure u obavljanju posla. Odgovorniji poslovi, po pravilu, više se cene i bolje su plaćeni od manje odgovornih poslova.

Konvencionalna analiza posla i radnih zadataka gleda na posao sa stanovišta zahteva koje posao postavlja zaposlenom. Kad se završi, ona obezbeđuje opis prihvatljivog izvršenja i pomaže da se prepozna vrsta osobe koja bi trebalo da obavlja posao. Proces analize posla i radnih zadataka predstavlja jednu veoma složenu aktivnost, koja služi kao osnova za opis poslova i radnih zadataka, specifikaciju posla i vrednovanje posla i grafički se može prikazati pomoću slike 1.

¹ R. Lojić, *Upravljanje ljudskim resursima u sistemu odbrane*, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2011, str. 92.

Slika 1 – Tok procesa analize poslova i radnih zadataka²

Većina metoda za analizu posla zahteva opis sadržaja posla i opis aktivnosti vezanih za posao. Međutim, prilikom opisivanja posla poželjno je da se opišu poslovi koji se vrše u određenom vremenskom intervalu (npr. period od jedne godine), a pojedinačne aktivnosti da se definišu određenim procedurama. Informacije o poslovima i aktivnostima mogu se dobiti od zaposlenog, neposrednog rukovodioca i analitičara posla. Količina i validnost primljenih informacija zavisi od izvora od koga se dobijaju i zbog toga se podrazumeva da takav pristup zahteva visok stepen koordinacije i saradnje, kao bi primljene informacije bile što validnije.³

Krajnji rezultat analize posla i radnih zadataka je opis poslova i radnih zadataka. Opis posla i radnih zadataka predstavlja pisanu izjavu koja sadrži opis dužnosti, odgovornost, tražene kvalifikacije, uslove rada, alate, opremu koja se koristi i hijerarhijskog položaja određenog posla, kako bi se tačno znalo ko kome odgovara. Te izjave se temelje na objektivnim informacijama i razumevanju stručnosti i veština neophodnih za ostvarivanje postojećih zadataka, kao i sagledavanju potreba organizacije da obavi određeni posao. Dobro sročeni opis nekog posla može biti od pomoći u donošenju odluka o zapošljavanju radnika. Opis posla takođe predstavlja osnovu za ocenu rada zaposlenog, povećanje njegove plate, utvrđivanje ciljeva i puteva rasta. Opisi poslova i radnih zadataka treba da budu tačni, čitljivi, razumljivi i upotrebljivi. Uz sve to, opis posla može poslužiti i kao pravni dokument koji je od koristi u slučaju spora povodom raskida radnog odnosa i spora ili parnice koji se s tim u vezi povedu.

² R. Orlić, *Kadrovski menadžment*, Zoran Damjanović i sinovi, Beograd, 2005, str. 132.

³ R. Lojić, *Upravljanje ljudskim resursima u sistemu odbrane*, Medija centar „Odbrana“, Beograd, 2011, str. 93-94.

Pod procenom posla podrazumeva se postupak kojim se utvrđuje relativna vrednost različitih poslova unutar organizacije, kako bi se utvrdile struktura zarada i razlike u osnovnoj zaradi za poslove različitih zahteva i složenosti.⁴ Ona predstavlja bitan mehanizam za utvrđivanje osnovnih zarada i njihove ukupne strukture, kao i instrument za ostvarivanje ciljeva u oblasti materijalnog nagrađivanja i motivisanja zaposlenih. Ocena posla mora da precizno utvrdi mesto svakog posla u sistemu poslova svake organizacije, što treba da posluži kao osnova za kreiranje strukture plata i eliminisanje nepravdnosti u nagrađivanju.

Relativnu vrednost posla opredeljuju sledeći faktori:⁵

- značaj posla;
- napor;
- potrebno obrazovanje;
- znanja i veštine potrebni za obavljanje posla (u poređenju sa znanjima i veštinama potrebnim za obavljanje drugih poslova);
- složenost i odgovornost posla (u poređenju sa drugim poslovima);
- radno iskustvo;
- karakteristike radnih uslova.

Suštna procene posla, odnosno poslova, svodi se na utvrđivanje njihove hijerarhije, u kojoj se može lako proveriti relativna pozicija svakog posla. Osim toga, ona može poslužiti i za pojašnjenje načina na koji se određuje osnovna zarada, odnosno plata. Osnova za procenjivanje i vrednovanje posla, odnosno poslova, jesu rezultati analize posla.

Vrednovanje poslova je značajno jer se njime određuje relativna vrednost različitih poslova, a to je polazna osnova za eventualno određivanje odnosa u rasponu plata. Postoje dve vrste pojedinačnih metoda kojima se može utvrditi relativna vrednost poslova.⁶

a) Globalni metodi:

– Metod rangiranja je globalni metod za određivanje međusobnih odnosa različitih poslova ili radnih mesta u jednoj organizaciji njihovim rangiranjem od najvrednijeg do najmanje vrednog na osnovu jedinstvene analize celog posla ili radnog mesta. Metodi rangiranja utvrđuju rang posla na osnovu jednostavnih opisa poslova u celini.

– Metod klasifikacije je globalni metod za određivanje međusobnih odnosa različitih poslova ili radnih mesta u jednoj organizaciji njihovim klasifikovanjem sličnih po vrednosti u grupe, na osnovu jedinstvene analize celog posla ili radnog mesta. Metodi klasifikacije klasifikuju poslove na unapred definisane klase. Klasifikacija se vrši na osnovu složenosti, odgovornosti, napora u radu i uslova rada, ali celovito - odjedanput po svim kriterijumima.

b) Analitički metodi:

– Metod poređenja faktora je analitički metod za određivanje relativne vrednosti različitih poslova ili radnih mesta u jednoj organizaciji vrednovanjem sadržanog rada na osnovu višekriterijumske analize i poređenja zahteva rada sa zahtevima rada uzornih poslova i postupka za numeričko izračunavanje vrednosti. Metodi poređenja faktora utvrđuju vrednost poslova na osnovu poređenja sa ključnim poslovima, za različite organizacione celine, po svakom od kriterijuma: složenosti, odgovornosti, napora u radu i uslova rada.

⁴ Isto, str. 378.

⁵ Isto, str. 378.

⁶ B. Bogičević Milikić, *Menadžment ljudskih resursa*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2006, str. 65-69.

– Metod bodovanja je analitički metod za određivanje relativne vrednosti različitih poslova ili radnih mesta u jednoj organizaciji vrednovanjem sadržanog rada na osnovu višekriterijumske analize i poređenja zahteva rada sa unapred definisanim modelom bodovanja i postupka za numeričko izračunavanje vrednosti u vidu određenog broja bodova. Metodi bodovanja utvrđuju vrednost posla tako što se svakom poslu dodeljuje određen broj bodova za svaki od kriterijuma: složenost, odgovornost, napori u radu i uslovi rada. Odnos između broja bodova za dva posla je ujedno i odnos između njihovih vrednosti.

Prema većini autora najprihvatljiviji metod za vrednovanje poslova je metodologija analitičke procene posla primenom metode bodovanja. Analitička procena vrednosti rada (poslova i radnih zadataka) bodovanjem je analitički metod za određivanje međusobnih odnosa različitih vrsta poslova u jednoj organizaciji vrednovanjem sadržanog rada na osnovu unapred definisanih kriterijuma i postupaka za numeričko izračunavanje vrednosti u vidu određenog broja bodova. Sistemom analitičke procene vrednosti rada se određuju: kriterijumi za vrednovanje poslova, značaj svakog kriterijuma, mogući intenziteti svakog kriterijuma, način na koji se utvrđuje intenzitet kriterijuma, broj bodova za svaki intenzitet svakog kriterijuma i način na koji se utvrđuje ukupan broj bodova za posao.

Pravilno određivanje visine bodova za pojedine zahteve predstavlja veoma značajan instrument u kadrovskoj politici. Rangiranje i kontrola izvršene procene poslova ili radnih mesta vrši se na taj način što se svi rezultati procene rangiraju prema broju bodova od onih sa najmanjim do poslova i radnih mesta sa najvećim brojem bodova. Tada se poredi složenost pojedinih poslova odnosno radnih mesta sa stanovišta broja bodova i utvrđuju eventualna neslaganja u odnosu na ostale poslove ili radna mesta. U slučaju utvrđenih neslaganja vrši se kontrola i ponovna procena toga posla ili radnog mesta.

Dakle, očigledno je da je procenjivanje poslova složena i kompleksna aktivnost, koja zahteva preciznost i isključenje subjektivizma. Rezultat procene je bodovna vrednost, a ne novčana vrednost posla. Parcijalnim povećanjem broja bodova za pojedine poslove (i/ili pojedina zanimanja) urušava se kompletan sistem ocene posla i pravi se veća šteta organizaciji nego koristi. Na taj način se remeti utvrđeni balans između poslova unutar organizacije, stvara se negativna klima i revolt, kao i nepoverenje u samu organizaciju. Utvrđene odnose i nivoe zarada potrebno je stalno analizirati, preispitivati i prilagođavati, u skladu sa stvarnim potrebama i mogućnostima, a eventualne izmene novčanih primanja menjati izmenom koeficijentom novčane vrednosti boda, a ne izmenom bodova.

Vrednovanje posla zaposlenih u Vojsci Srbije

Nakon što se definišu ciljevi organizacije, odnosno definišu nadležnosti pojedinih organizacionih celina unutar organizacije, definiše svrha radnog mesta i opišu poslovi i radni zadaci koje treba realizovati radi dostizanja postavljenih ciljeva, neophodno je što realnije izvršiti vrednovanje rada na svakom radnom mestu. U prethodnom delu rada dato je teorijsko objašnjenje nekih od metoda kojima je moguće utvrditi vrednost rada, odnosno metoda za vrednovanje posla i elemenata koje je moguće vrednovati radi dobijanja adekvatne nagrade na svakom radnom mestu, u zamenu za uloženi rad. Pri tome je potrebno naglasiti da je vrednovanje radnog mesta različito od vrednovanja rada zaposlenog na radnom mestu. Vrednovanjem radnog mesta određuje se relativna vrednost (i značaj)

svakog radnog mesta u organizaciji, a vrednovanje rada zaposlenog na radnom mestu je utvrđivanje rezultata koji se postiže procesom organizovanog i kontinuiranog praćenja i vrednovanja rezultata rada i radnog ponašanja zaposlenih, radi ostvarivanja organizacionih ciljeva.

Vrednovanje posla zaposlenih u Vojsci Srbije (u daljem tekstu: VS), na osnovu važeće normativno-pravne regulative, vrši se na različite načine za profesionalne pripadnike VS. Osnova za vrednovanje radnih (formacijskih) mesta profesionalnih oficira i podoficira uređena je Pravilnikom za određivanje formacijskih činova i položajnih grupa formacijskih mesta oficira i podoficira.⁷ Osnova za vrednovanje radnih (formacijskih) mesta civilnih lica na službi u VS uređena je Odlukom o načinu utvrđivanja vrednosti posla koji se obavlja na radnom mestu predviđenom za civilno lice na službi u Vojsci Jugoslavije.⁸

Pravilnikom o platama i drugim novčanim primanjima profesionalnih pripadnika VS⁹ je definisano da se za obračun plate profesionalnog pripadnika VS određuju koeficijenti prema elementima formacijskih mesta utvrđenih formacijom. Elementi formacijskih mesta koji su bitni za vrednovanje posla oficira i podoficira su formacijski čin i položajna grupa, dok su za civilna lica na službi u VS to broj bodova i grupa radnog mesta. Koeficijent za obračun plate profesionalnog vojnog lica sastoji se od osnovnog koeficijenta i dodatnog koeficijenta. Osnovni koeficijent za obračun plate profesionalnog vojnog lica, osim profesionalnog vojnika, sastoji se od koeficijenta prema položaju i koeficijenta prema činu, dok se vrednost dodatnog koeficijenta za obračun plate profesionalnog vojnog lica sastoji se od koeficijenta za posebne uslove službe i koeficijenta za specifičnu vojnu službu. Na taj način je određivanjem koeficijenata izvršeno vrednovanje svakog formacijskog mesta u vojsci, čija vrednost zavisi od položajne grupe, čina, specifične službe i uslova rada.

U skladu sa teorijskim postavkama procene posla moglo bi se reći da se za vrednovanje posla oficira i podoficira u VS koriste globalni metodi (kombinacija metoda rangiranja i metoda klasifikacije), dok se za vrednovanje posla civilnih lica na službi u VS koristi analitički metod, tačnije metod bodovanja.

Usvajanjem modularnog principa jedinica VS, stvorena je mogućnost za utvrđivanje jedinstvenog modela hijerarhijskih nivoa jedinica, a samim tim i za stvaranje jedinstvenog modela koji bi poslužio kao osnova za vrednovanje posla. U zavisnosti od namene i zadataka jedinice VS su jasno i nedvosmisleno hijerarhijski ustrojene. Time su definisani jasni i strogi kriterijumi za kreiranje novih formacijskih mesta, tako da je velikoj meri ostvaren nivo jednoobraznosti sastava.

Pravilnikom za određivanje formacijskih činova i položajnih grupa formacijskih mesta oficira i podoficira propisani su kriterijumi za određivanje formacijskih činova i položajnih grupa formacijskih mesta oficira i podoficira. Formacijski čin i položajna grupa (u daljem tekstu: FČ i PG) za svako formacijsko mesto oficira i podoficira određeni su na osnovu opštih merila, koja su važeća za zaposlene u organima državne uprave: *složenost poslova, samostalnost u rad, odgovornost, poslovna komunikacija i kompetentnost*.¹⁰

⁷ „Službeni vojni list“, br. 27/09, 17/10, 31/10, 6/11, 18/14, 15/15, 24/15 i 18/16.

⁸ „Službeni vojni list“, br. 09/94.

⁹ „Službeni vojni list“, br. 28/11, 28/14, 31/15, 38/15 i 24/16.

¹⁰ Uredba o razvrstavanju radnih mesta i merilima za opis radnih mesta državnih službenika („Službeni glasnik RS“, br. 117/05, 108/08, 109/09, 95/10, 117/12 i 84/14).

Na osnovu ovih merila definisani su rasponi PG za svaki FČ oficira i podoficira, što je prikazano u tabeli 1. Potrebno je napomenuti da je ovo osnovna raspodela raspona PG, a da se konkretnije određenje PG za pojedine FČ definiše za svaki hijerarhijski nivo unutar VS.

Tabela 1 – Rasponi FČ i PG za oficire i podoficire VS (Izvor: Pravilnik za određivanje formacijskih činova i položajnih grupa formacijskih mesta oficira i podoficira, Tabela 1 („Službeni vojni list“, br. 27/09, 17/10, 31/10, 6/11, 18/14, 15/15, 24/15 i 18/16))

Redni broj	STRUKTURA KADRA	FORMACIJSKI ČIN		POLOŽAJNA GRUPA	
		Pun naziv	Skraćeni naziv	Najviša	Najniža
1	2	3	4	5	6
1.	GENERALI	general	gn	1	1
2.		general-potpukovnik	gp	2	3
3.		general-major	gm	4	4
4.		brigadni general	bg	5	5
5.	OFICIRI	pukovnik	pk	5	8
6.		potpukovnik	pp	9	11
7.		major	mj	12	13
8.		kapetan	kp	14	15
9.		poručnik	pr	15	16
10.		potporučnik	pt	16	16
11.	PODOFICIRI	zastavnik 1. kl.	zk	17	17
12.		zastavnik	zs	18	18
13.		st. vodnik 1. kl.	sk	18	19
14.		stariji vodnik	sv	19	20
15.		vodnik	vd	20	21

U Ministarstvu odbrane (u daljem tekstu: MO) i VS mogu da se obrazuju komande, jedinice i ustanove. Vojne ustanove su organizacioni delovi MO i VS namenjeni za realizaciju vojnih i drugih delatnosti neophodnih za funkcionisanje Ministarstva odbrane i Vojske Srbije.¹¹ Komande i jedinice VS su jasno hijerarhijski ustrojene, tako da je primena globalnih metoda za vrednovanje posla u velikoj meri moguća. Međutim, vojne ustanove MO i VS je vrlo teško hijerarhijski ustrojiti, jer svaka od njih se obrazuje za obavljanje poslova kojima se obezbeđuju uslovi za rad MO i VS. One mogu biti obrazovane za obavljanje različitih poslova kao što su obrazovni, istraživački, logistički, pravni, finansijski i dr, tako da je vrlo teško ili gotovo nemoguće precizno odrediti njihov hijerarhijski nivo po modelu komandi i jedinica. Zbog toga je za svaku vojnu ustanovu ponaosob potrebno propisati FČ i PG oficira i podoficira, a u tom slučaju ne može se govoriti o postojanju nekog univerzalnog modela za vrednovanje posla. Problem je još više izražen prilikom formiranja neke nove vojne ustanove, jer je u tom slučaju potrebno prvo propisati elemente formacijskih mesta oficira i podoficira, a tek nakon toga doneti akta o organizaciji ustanove. Rezultat toga je relativno dug vremenski period za realizaciju organizacionih promena i povrh svega nejasnoća u propisivanju elemenata formacijskih mesta oficira i podoficira u ustanovama MO i VS.

¹¹ Pravilnik o unutrašnjem uređenju i sistematizaciji formacijskih mesta u Vojski Srbije („Službeni vojni list“, br. 27/09 i 31/10).

Civilna lica (u daljem tekstu: CL) na službi u VS su vojni službenici i vojni nameštenici.¹² Vrednovanje posla CL na službi u VS vrši se primenom metoda bodovanja koji je propisan Odlukom o načinu utvrđivanja vrednosti posla koji se obavlja na radnom mestu predviđenom za civilno lice na službi u Vojsci Jugoslavije, a analitička procena se vrši na osnovu merila: *vrsta posla, složenost posla, samostalnost u radu, odgovornost u radu, potreban stepen stručne spreme i potrebno radno iskustvo*.¹³

Navedenom odlukom sva radna mesta CL se, prema relativnim vrednostima radnih mesta izraženim u bodovima, razvrstavaju u 14 grupa radnih mesta, što je i prikazano u tabeli 2.

Tabela 1 – Raspon bodova i grupa radnih mesta CL na službi u VS (Izvor: Odluka o načinu utvrđivanja vrednosti posla koji se obavlja na radnom mestu predviđenom za civilno lice na službi u Vojsci Jugoslavije („Službeni vojni list“, br. 09/94))

Raspon u bodovima		Grupa
Od (minimum)	Do (maksimum)	
1	2	3
	229	XIV
230	288	XIII
289	347	XII
348	406	XI
407	465	X
466	524	IX
525	583	VIII
584	642	VII
643	701	VI
702	760	V
761	819	IV
820	878	III
879	937	II
938	1000	I

Može se zaključiti je da se vrednovanje poslova oficira i podoficira, s jedne strane i CL na službi u VS, s druge strane, vrši na dva različita načina. Vrednovanje poslova oficira i podoficira se vrši pomoću globalnih metoda (kombinacija metoda rangiranja i metoda klasifikacije), dok se za vrednovanje posla civilnih lica na službi u VS koristi analitički metod (tačnije metod bodovanja). Različiti način vrednovanja poslova za različite kategorije kadrova ne omogućava da se u potpunosti utvrdi relativan odnos između poslova svih zaposlenih u MO i VS. Na taj način se stvara utisak da postoji jedan vid „diskriminacije“ određene kategorije zaposlenih (civilnih lica ili oficira i podoficira, u zavisnosti od posmatranog formacijskog mesta), jer se u pojedinim slučajevima vrednovanje istog posla vrši različito. U tom slučaju se dobijaju i različite vrednosti za različite kategorije zaposlenih, što u nekim situacijama može da izazove i određene probleme u organizaciji, a najčešće su to zavist i nezadovoljstvo. Rešenje treba svakako tražiti u jedinstvenom sistemu vrednovanja svih poslova u MO i VS (bez prejudiciranja kategorije kadra koja će taj posao obavljati). Na taj način će se preciznije i lakše utvrditi relativan odnos između poslova, što je i osnovna svrha procene poslova u nekoj organizaciji.

¹² Zakon o Vojsci Srbije („Službeni glasnik RS“, br. 116/07, 88/09, 101/10 - dr. zakon i 10/15)

¹³ „Službeni vojni list“, br. 09/94.

Elementi za vrednovanje posla u Vojsci Srbije

Vrednovanje ili procena posla predstavlja sistematski proces za definisanje relativne vrednosti ili veličine posla (radnog zadatka) u okviru organizacije, u cilju uspostavljanja unutrašnjih odnosa između poslova. Na taj način se utvrđuju relativni odnosi između svih poslova unutar organizacije i lakše određuje njihov značaj za funkcionisanje pojedinačnog organizacionog dela, odnosno funkcionisanje organizacije u celini.

Merila po kojima bi trebalo vrednovati poslove u Vojsci Srbije su opšteprihvaćena merila, koja se koriste u državnoj upravi i u proceni poslova oficira i podoficira, a to su: složenost poslova, samostalnost u radu, odgovornost, poslovna komunikacija i kompetentnost. Međutim, vrednovanje svakog od merila trebalo bi prilagoditi novim ulovima i povećati broj parametara koji se vrednuju, kako bi se stvorili uslovi za što realniju procenu svakog posla.

Složenost posla

Složenost poslova predstavlja merilo kojim se izražava nivo opštosti pravila na kojima su poslovi utemeljeni, intelektualni i fizički napor koji oni zahtevaju, kao i uslovi okruženja u kojima se izvršavaju radni zadaci. Drugačije rečeno, na složenost posla utiču princip rada, oblik posla, napori i uslovi rada, kao što je prikazano u tabeli 3.

Tabela 3 – Elementi koji karakterišu složenost posla

Kriterijum	Elementi kriterijuma
1	2
Princip rada	Manipulativni
	Operativni
	Analički
	Regulativni
	Sintetički
Oblik posla	Šablonski i elementarni
	Rutinski (prosti)
	Rutinski (raznovrsni)
	Manje složeni
	Srednje složeni
	Složeni
	Znatno složeni
	Vrlo složeni
	Najsloženiji
Napori i uslovi rada	Mentalni napori
	Fizički napori
	Radno okruženje

Principom rada izražava se uloga čoveka u realizaciji radnog procesa, odnosno stepen uticaja čoveka na tok rada, a može biti:

- *manipulativni* princip rada predstavlja veštinu rukovanja osnovnim sredstvima rada ili prenošenje predmeta, čuvanje i obezbeđivanje, odnosno održavanje čistoće objekata;
- *operativni* princip rada obuhvata rukovanje mehanizovanim sredstvima rada više složenosti, ili određivanje jednostavnih ulaznih veličina i praćenje stanja sistema;
- *analitički* princip rada se javlja u poslovima utvrđivanja svojstava stvari, pojava, ili bića u cilju izvođenja zaključaka o svojstvima stvarnosti koja nisu neposredno iskazana;
- *regulatorni* princip rada se javlja u slučajevima automatizovanih radnih procesa u kojima se vrše poslovi upravljanja u zatvorenom regulacionom krugu, odnosno interveniše u programu, ili pojedinim komandama sistema na osnovu pokazatelja odvijanja procesa;
- *sintetički* princip rada se primenjuje u slučajevima uopštavanja širokog obima činjenica u cilju dolaženja do novih saznanja, objašnjenja zakonitosti i pravilnosti odvijanja pojava, kao i poslovi stvaranja novih tehnoloških, organizacionih, umetničkih i drugih rešenja.

Oblik posla je usko povezan sa brojem i složenošću tehnoloških operacija od kojih se sastoji rad, tako da intenzitet oblika posla raste sa porastom elemenata i kompleksnošću operacija od kojih se sastoji rad, i može biti:

- *šablonski i elementarni* - najjednostavniji poslovi za koje je potrebna najmanja osposobljenost;
- *rutinski* (prosti) - jednostavni poslovi koji se obavljaju na osnovu kratkih uputstava na jasno određen način;
- *rutinski* (raznovrsni) su poslovi koji se ponavljaju po uhdanoj i utvrđenoj proceduri, realizuju se na isti, ili sličan način;
- *manje složeni* poslovi se odvijaju po jasnoj i detaljno utvrđenoj metodologiji (tehnologiji) rada;
- *srednje složeni* poslovi se obavljaju primenom različitih radnih postupaka;
- *složeni* poslovi se odvijaju na osnovu samostalnog utvrđivanja i opredeljivanja za određeni radni postupak, pri čemu je metodologija izvršenja poznata i razrađena;
- *znatno složeni* poslovi se sastoje od vođenja postojećih tehnoloških, informacionih, administrativnih, ekonomskih i dr. poslova sa uticajem na njihovo unapređivanje i unapređivanje rada organizacionih celina;
- *vrlo složeni* poslovi se odnose na radne zadatke koji podrazumevaju donošenje odluka od kojih bitno zavise ukupni rezultati radnog procesa;
- *najsloženiji* poslovi su kompleksni poslovi koji imaju najveći uticaj na složeni sistem i na organizaciju u celini u vidu odlučivanja, kreiranja, inoviranja i sl.

Napori i uslovi rada podrazumevaju uticaj posla na zdravlje i život zaposlenih i u direktnoj su vezi sa njihovim mentalnim i fizičkim angažovanjem u toku radnog procesa i obuhvataju:

- *mentalne napore*, kojima se podrazumeva da je za obavljanje određenih poslova potrebno manje ili veće mentalno naprezanje;
- *fizičke napore*, kojima se podrazumeva da obavljanje zadataka zahteva određeni nivo fizičkih napora;
- *radna sredina*, koja podrazumeva uticaj radnog okruženja u kome se obavljaju zadaci.

Samostalnost u radu

Samostalnost u radu podrazumeva merilo kojim se izražava u kojoj meri se posao vrši po uputstvima i pod nadzorom rukovodioca, odnosno u kojoj meri se dozvoljava kreativan rad na pojedinom radnom (formacijskom) mestu, kao što je prikazano u tabeli 4.

Tabela 4 – Elementi koji karakterišu samostalnost u radu

Kriterijum	Elementi kriterijuma
1	2
Rešavanje radnih situacija	Potpuno predvidive situacije
	Pojava nepredvidivih situacija u kojima izvršilac ne donosi sam odluku
	Pojava nepredvidivih situacija u kojima izvršilac donosi odluku u okviru datih ovlašćenja
	Pojava nepredvidivih situacija s velikom učestalošću u kojima izvršilac samostalno donosi odluku
	Složeni kreativan rad
Priroda poslova i zadataka	Primanje, umnožavanje, čuvanje, održavanje i skladištenje podataka, materijala i objekata i sl.
	Poslovi alatom, rad na traci i sl.
	Poslovi jednostavnim mašinama i vozilima, izdvajanje i sređivanje podataka, materijala i predmeta i sl.
	Raspoređivanje jednostavnih poslova i sl.
	Poslovi složenijim mašinama i postrojenjima, raspoređivanje poslova, izdavanje zadataka i sl.
	Analiza i dijagnoza
	Raspoređivanje poslova s planiranjem rezultata rada i sl.
	Upravljanje složenim postrojenjima, podučavanje, lečenje, raspoređivanje poslova s usklađivanjem rada elemenata sistema i sl.
	Projektovanje i planiranje sistema
	Upravljanje, kreiranje složenih sistema, naučno proučavanje i rešavanje, inovatorski poslovi

Rešavanje radnih situacija – u zavisnosti od podele rada, njegove organizovanosti i prirode, određene radne situacije su za izvršioca unapred determinisane, odnosno predvidive, tako da se od njega zahteva samo ispravno i vešto izvođenje pojedinih manipulacija. U drugim slučajevima u toku procesa rada javljaju se nepredvidive pojave koje zahtevaju da se najpre donese odluka o daljem toku realizacije radnih operacija i zahvata, odnosno traži se manja, ili veća kreativnost.

Priroda poslova i zadataka, odražava međusobni odnos elemenata radnog procesa, predmeta rada, sredstava rada i načina izvođenja rada. Ovaj kriterijum najopštije definiše oblik i sadržaj pretežnog angažovanja izvršilaca na radnom mestu.

Odgovornost

Odgovornost predstavlja merilo kojim se izražava koliko poslovi doprinose obezbeđivanju pratećih tehničkih ili drugih uslova potrebnih za redovan rad. Pomoću ovog merila mogu se istaći različite odgovornosti pojedinih radnih mesta i koje su usko povezano sa hijerarhijskim nivoom organizacije, što je prikazano u tabeli 5.

Tabela 5 – *Elementi koji karakterišu odgovornost u radu*

Kriterijum	Parametri kriterijuma
1	2
Za ciljeve organizacije	Zanemarljiva
	Mala
	Neznatna
	Srednja
	Naglašena
	Velika
	Izrazita
	Izrazito velika
	Najveća
Za ljude	Zanemarljiva
	Mala
	Neznatna
	Srednja
	Naglašena
	Velika
	Izrazita
	Izrazito velika
	Najveća
Za sredstva	Zanemarljivi
	Mali
	Neznatni
	Srednji
	Naglašen
	Veliki
	Izrazit
	Izrazito veliki
	Najveći

Odgovornost za ciljeve organizacije utvrđuju se obavezna praktična znanja izvršioca za obavljanje poslova formacijskog mesta, a koja se stiču nakon završene škole – usavršavanja i praktičnim radom na poslovima određene struke, zanimanja ili uže specijalnosti. Nivo potrebnog radnog iskustva za obavljanje poslova – zanimanja utvrđuje se za procenjivano formacijsko mesto prema potrebama procesa rada, uzimajući u obzir odgovornost i uslove rada u funkciji uspešnog odvijanja radnog procesa. Po elementima ovog kriterijuma vrednuje se odgovornost svakog formacijskog mesta u procesu funkcionisanja organizacije. Na taj način se mogu istaći različite odgovornosti pojedinih formacijskih mesta, što na kraju dovodi do zaključka da je vrednovanje posla proporcionalno srazmerno odgovornosti za ciljeve organizacije.

Odgovornost za ljude utvrđuju se obaveze izvršioca na određenom formacijskom mestu, kojima se reguliše stepen brige za bezbednost i zdravlje ljudi. Te obaveze se kreću od brige za sopstvenu bezbednost bez trajnih posledica, do odgovornosti za stvaranje preduslova za bezbedan rad na realizaciji poslova na nivou celog sistema. U slučaju ne preduzimanja blagovremenih mera, pojava opasne situacije koja bi se desila može dovesti do ozbiljnih povreda zaposlenih ili čak i tragičnih posledica.

Odgovornost za sredstva podrazumeva da se procenom uticaja elemenata navedenog kriterijuma dobijaju podaci koji treba da definišu značaj odgovornosti izvršioca prema sredstvima za rad i predmetu rada. Odgovornost zaposlenog za sprečavanje štete do koje može doći ukoliko se nestručno i nedovoljno pažljivo koriste fizička i finansijska sredstva prilikom obavljanja posla. Razmatraju se vrednost sredstva, mogućnost oštećenja ili gubitka, troškovi popravke ili nadoknade i izgubljeno vreme.

Poslovna komunikacija

Poslovna komunikacija predstavlja merilo kojim se izražava vrsta kontakata u radu i njihov značaj za izvršavanje poslova. Pod vrstom kontakata podrazumevaju se kako kontakti unutar organizacione jedinice, tako i kontakti sa drugim organizacionim jedinicama unutar ili van sistema MO i VS, što je prikazano tabelom 6.

Tabela 6 – Elementi koji karakterišu poslovnu komunikaciju u radu

Kriterijum	Parametri kriterijuma
1	2
Vrsta kontakata	Interni
	Kombinovani
	Koordinirajući
	Zanemarljiv
Značaj kontakata za ciljeve organizacije	Mali
	Neznatni
	Srednji
	Naglašen
	Veliki
	Izrazit
	Izrazito veliki
	Najveći

Kriterijum	Parametri kriterijuma
1	2
Strani jezik	Prvi stepen
	Drugi stepen
	Treći stepen
	Dva i više jezika

Komunikacija je neophodna za uspostavljanje i sprovođenje ciljeva organizacije, razvoj planova za njihovo ostvarenje, organizovanje ljudskih i materijalnih resursa na najuspešniji i najdelotvorniji način, zatim za izbor, razvoj i ocenjivanje članova organizacije, kao i za vođenje, usmeravanje, motivisanje i kreiranje klime u kojoj su ljudi voljni da doprinose ciljevima. Značaj poslovne komunikacije je vrlo bitan kod formacijskih mesta na višem hijerarhijskom nivou, pa je zbog toga i značaj elemenata ovog kriterijuma najveći kod formacijskih mesta na najvišim rukovodećim položajima.

Kompetentnost

Kompetencija predstavlja skup znanja, veština, crta ličnosti i sposobnosti koje poseduje neka osoba, a koji oblikuju ponašanje te osobe i vode postizanju očekivanih rezultata na radnom mestu.

Uspešnost lidera u najvećoj meri zavisi od njegovih kompetencija, koje se najširem smislu mogu podeliti u tri osnovne grupe: 1) tehničke, 2) interpersonalne i 3) konceptualne.¹⁴ Suština ovakvog pristupa je da se fokus razmišljanja pomera sa osobina ličnosti, koje se smatraju za urođene, ka veštinama, koje mogu da se nauče i usavršavaju.

Tehničke kompetencije odnose se na sposobnost lidera da primeni specijalizovana znanja u nekoj oblasti i podrazumevaju veštine za određenu oblast specijalizacije, analitičke sposobnosti i sposobnost korišćenja odgovarajućih alata i tehnika.

Interpersonalne kompetencije podrazumevaju sposobnost lidera da ljude sasluša, utiče na njih, oblikuje njihovo ponašanje, vodi ih u promenama itd. To su kompetencije čije dejstvo je usmereno na rad sa ljudima, za razliku od tehničkih, koje su usmerene na rad sa sredstvima.

Konceptualne kompetencije predstavljaju sposobnosti lidera da analiziraju najkompleksnije situacije i da donose odluke u njima. Posedovanje ovih kompetencija omogućava liderima da rade na idejama i da imaju viziju budućeg razvoja organizacije.

U zavisnosti od nivoa organizacije različita je i potreba za određenim nivoom kompetencije lidera. Za lidere na osnovnom nivou organizacije najbitnije je da imaju razvijene tehničke kompetencije, za lidere na najvišem stepenu organizacije najbitnije da poseduju konceptualne kompetencije, dok su za ostale nivoe rukovođenja veoma važne interpersonalne kompetencije.

To znači da se svaka kompetencija na radnom mestu ispoljava kroz određena poželjna ponašanja koja su rezultat skupa znanja, veština i sposobnosti koje određena osoba poseduje, kao što je i prikazano u tabeli 7.

¹⁴ R. Lojić, *Organizaciono ponašanje*, Medija centar „Odbrana“, Beograd, 2011, str. 114.

Tabela 7 – Elementi koji karakterišu poslovnu kompetentnost za posao

Kriterijum	Parametri kriterijuma
1	2
Stepen stručnog obrazovanja	Osnovna škola
	1. stepen srednjeg obrazovanja
	2. stepen srednjeg obrazovanja
	3. stepen srednjeg obrazovanja
	4. stepen srednjeg obrazovanja
	5. stepen srednjeg obrazovanja
	Visoko obrazovanje – 180 ESPB
	Visoko obrazovanje – 240 ESPB
	Visoko obrazovanje – 300 ESPB
	Visoko obrazovanje – 360 ESPB
	Visoko obrazovanje – akademska specijalizacija iz oblasti medicine
Studije 3. stepena	
Posebni zahtevi za obavljanje poslova	Stručni ispit za licencu (ovlašćenje)
	Liderski kurs
	Osnovni kurs za podoficire
	Viši kurs za podoficire
	Kurs za prve podoficire
	Komandno-štabni kurs
	Kurs za specijaliste 2. klase
	Kurs za specijaliste 1. klase
	Kurs za glavne podoficire
	Osnovni komandno-štabni kurs
	Pravosudni ispit
	Komandno-štabno usavršavanje
Generalštabno usavršavanje	

Listu ključnih kompetencija za delotvoran rad u MO i VS moguće je utvrditi na osnovu analize poslova koji se obavljaju na pojedinačnom formacijskom mestu. Pošto se poslovi koji se obavljaju na rukovodećim i ne rukovodećim formacijskim mestima međusobno znatno razlikuju, potrebno je utvrditi i razliku između kompetencija za rukovodeća radna mesta i kompetencija za ne rukovodeća radna mesta. U skladu sa tim su u okviru merila za kompetentnost posebno razdvojeni elementi kojima se definiše neophodno minimalno obrazovanje za određene poslove, i u većini slučajeva dodatno usavršavanje koje je obično vezano za određena rukovodeća formacijska mesta. Pri tome su i dodatna usavršavanje direktno vezana za hijerarhijski nivo i vrstu posla koja se obavlja na posmatranom formacijskom mestu.

Zaključak

Vrednovanje poslova u Vojsci Srbije podzakonskim aktima reguliše se na dva različita načina u dve različite organizacione celine Ministarstva odbrane, što predstavlja osnovu za različito tumačenje jednog istog problema i donošenja neobjektivnih rešenja. Dokumentima organizacije potrebno je vrednovati posao koji je definisan dokumentom kojim se opisuje posao za jedno radno (formacijsko) mesto, tj. vrednovati posao na jednom formacijskom mestu, a ne rad lica koje taj posao obavlja. Pri tome je opisom poslova potrebno predvideti i dodatne elemente kojima se regulišu sve specifičnosti na jednom formacijskom mestu, kao što su: uslovi rada, potrebno iskustvo, potrebno obrazovanje i dr. Dokumentima kojima se reguliše upravljanje ljudskim resursima regulisati vrednovanje individualnog rada pojedinca na određenom formacijskom mestu, što predstavlja i osnovu za stimulisanje radne uspešnosti. Na taj način bi se izvršilo razdvajanje nadležnosti u vrednovanju poslova i vrednovanju rezultata rada, čime bi se izbeglo dupliranje i smanjila verovatnoća dvostrukog vrednovanja.

Predloženim modelom vrednovanja posla u Vojsci Srbije uvažene su specifičnosti vojske, tako da je u merilu složenost poslova predviđena mogućnost za vrednovanje poslova koji zahtevaju posebne uslove rada, prvenstveno fizičke i mentalne napore i uslove rada na određenom formacijskom mestu. Na taj način, dodelom koeficijenata, moguće je vrednovati poslove pilota, padobranaca, ronilaca, nastavnika, istraživača i dr, tj. poslove kojima je već i dokumentima organizacije regulisano da iziskuju dodatne mentalne ili fizičke napore ili se obavljaju u otežanim uslovima.

Određivanje elemenata bi trebalo da bude prva faza u procesu vrednovanja posla zaposlenih u Vojsci Srbije i predstavlja napredak kojim su definisani jedinstveni kriterijumi za vrednovanje posla svih zaposlenih. Sledeći korak bi trebao da bude dodela određenih vrednosti pojedinim elementima, na osnovu čega je moguće utvrđivanje vrednosti svakog od merila posla, svakog posla, a na samom kraju i utvrđivanje relativnog odnosa između poslova zaposlenih u Vojsci Srbije.

Literatura i izvori

[1] Богићевић-Миликић, Биљана: *Менаџмент људских ресурса*, Економски факултет, Београд, 2006.

[2] Закон о Војсци Србије („Службени гласник РС”, бр. 116/07, 88/09, 101/10 – др. закон и 10/15).

[3] Лојић, Ранко: *Управљање људским ресурсима у систему одбране*, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2011.

[4] Лојић, Ранко: *Организационо понашање*, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2011.

[5] Орлић, Ранко: *Кадровски менаџмент*, Зоран Дамњановић и синови, Београд, 2005.

[6] *Правилник за одређивање формацијских чинова и положајних група формацијских места официра и подофицира* („Службени војни лист”, бр. 27/09, 17/10, 31/10, 6/11, 18/14, 15/15, 24/15 и 18/16).

[7] *Одлука о начину утврђивања вредности посла који се обавља на радном месту предвиђеном за цивилно лице на служби у Војсци Југославије* („Службени војни лист”, бр. 09/94).

[8] *Правилник о платама и другим новчаним примањима професионалних припадника ВС* („Службени војни лист”, бр. 28/11, 15/14, 28/14, 31/15, 38/15 и 24/16)).

[9] *Правилник о унутрашњем уређењу и систематизацији формацијских места у Војсци Србије* („Службени војни лист”, бр. 27/09 и 31/10).

[10] *Уредба о разврставању радних места и мерилима за опис радних места државних службеника*, („Службени гласник РС”, бр. 117/05, 108/08, 109/09, 95/10, 117/12, 84/14, 132/14, 28/15 и 102/15).

RAZMATRANJE ADEKVATNOG TEORIJSKO- -EPISTEMOLOŠKOG PRISTUPA U ISTRAŽIVANJU FENOMENA HIBRIDNOG RATOVANJA*

Milinko S. Vračar**

Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Institut za strategijska istraživanja

Karakteristike rata, kao složene društvene pojave, određene su uticajima različitih faktora. Ipak, u velikoj meri, one su uslovljene karakteristikama primenjenih koncepata ratovanja sukobljenih strana. Oni predstavljaju idejnu zamisao kako voditi rat i mogu obuhvatati različite metode, taktike, aktivnosti, sredstava, snage itd. Primena konceptualnih zamisli u praksi rezultuje konkretnim načinom vođenja rata što svakako određuje karakteristike svakog pojedinačnog ratnog sukoba. Tako, ratna praksa ukazuje da su savremeni ratni sukobi, posebno oni nakon Hladnog rata, znatno drugačiji u odnosu na prethodne u kojima je dominirala masovna upotreba vojne sile. Time se ukazuje da su karakteristike savremenih ratnih sukoba znatno određene karakteristikama novih koncepata ratovanja na kojima baziraju te je naučno razmatranje i objašnjenje novih koncepata i savremenih formi rata nerazdvojivo. Bitna karakteristika „hibridnog ratovanja“, i njemu sličnih koncepata poput asimetričnog ili iregularnog, sadržana je u činjenici da je uloga oružane borbe minimizirana u odnosu na druge, ne vojne sadržaje rata. Time se uspostavlja novi kriterijum naučne klasifikacije ratova na savremene i klasične. Međutim, minimizirana uloga oružane borbe unutar novih koncepata problematizuje suštinu rata i primenljivost još uvek aktuelne klasične teorije o ratu u razmatranju i određenju savremenih ratnih sukoba. Pojavom teorijskih problema nužno se otvara pitanje adekvatnog izbora teorijsko-epistemološkog pristupa u istraživanju fenomena „hibridnog ratovanja“ i savremenog rata. Analizom ontoloških i epistemoloških stajališta različitih pristupa, u radu se zaključuje da je interpretativni pristup najadekvatniji u tom pogledu.

Ključne reči: *hibridno ratovanje, savremen rat, oružana borba, teorija o ratu, teorijsko-epistemološki pristup*

* Projekat Instituta za strategijska istraživanja, „Hibridno ratovanje – iskustva i perspektive“, broj 2-5/2016.

** milinko.vracar@mod.gov.rs

Uvod

Ključni kriterijum razlikovanja savremenih ratnih sukoba u odnosu na nekadašnje, klasične, nije složenost njihove sadržajne strukture. Ona pogotovo nije kriterijum njihovog pojmovnog razgraničenja i naučne klasifikacije jer je trend usložnjavanja ratnih sukoba društveno-istorijska konstanta. Odgovor na pitanje „koji je to kriterijum“ treba tražiti u okvirima naučno-teorijskog razmatranja novih koncepata ratovanja poput hibridnog ili njemu sličnih asimetričnog i iregularnog. Oni sadržajno jesu složeniji ali su po svojim drugim osobenostima znatno drugačiji od nekadašnjih koncepata. Kao takvi, pored suštinskih, oni svakako određuju i specifične karakteristike savremenih ratnih sukoba koje ih razlikuju od prethodnih, klasičnih ratova.

Iako još uvek ne postoje potpuna saznanja o fenomenu hibridnog praktikovanja rata, ipak se mogu nazreti njegove bitne karakteristike. Naime, bitno svojstvo ovog koncepta jeste umanjena uloga vojnih sadržaja, tačnije zastupljenosti oružane borbe. Njena uloga je minimizirana, neretko i prikrivena. Za razliku od klasičnih ratnih sukoba, u kojima su dominirali koncepti zasnovani na masovnoj upotrebi oružane sile, ovakva karakteristika predstavlja najznačajniju novinu u dosadašnjoj istoriji ratovanja. Time se pruža odgovor na pitanje koji je to kriterijum razlikovanja savremenih i klasičnih ratnih sukoba.

Dakle, zastupljenost oružane borbe predstavlja kriterijum pojmovnog razgraničenja i naučne klasifikacije rata na savremene i klasične. Međutim, pored uspostavljanja klasifikatorskog kriterijuma trend smanjenja uloge oružane borbe u savremenim ratnim sukobima doveo je i do značajnog problema razumevanja suštine rata. U klasičnim teorijama oružana borba jeste osnovni sadržaj rata bez koje njega ne bi ni bilo. Ona čini njegovo suštinsko svojstvo te se često, mada pogrešno, poistovećuje i sa samim ratom. Prema tom teorijskom pravcu, rat, u najužem smislu, predstavlja nasilni sukob između suverenih država čiji su nosioci regularne vojne snage. Ovakvo poimanje rata, ustanovio je još pre dva veka pruski general i vojni teoretičar fon Klauzevic u svom kapitalnom delu *O ratu*. To je inače bilo stanovište političkih i intelektualnih lidera tokom 17. i 18. veka koje se, u nešto izmenjenom obliku, održalo gotovo sve do današnjih dana.

Kako je čovečanstvo zakoračilo u 20. vek, na scenu je stupao sve veći broj do tada neuobičajenih, ne tradicionalnih ratnih sukoba. Takav trend se naročito ispoljio u periodu nakon završetka Hladnog rata kada nastaje značajna transformacija rata usled uticaja procesa globalizacije. Zatečeni u međuprostoru, u kome teorijski okviri nisu u potpunosti mogli da objasne postojeću praksu, teoretičari i stratezi sukobili su svoja mišljenja o adekvatnosti postojećih klasičnih teorija kao i o samoj suštini rata. Jedna grupa je branila tradicionalna stanovišta tvrdeći da se suština rata nije promenila, dok su drugi pak, zastupnici modernog promišljanja, tvrdili da su postojeća znanja o suštini rata fundamentalno manjkava i ukorenjena u zastareloj ili pogrešnoj Klauzevicevskoj slici sveta. S obzirom na do sada poznate karakteristike koncepta „hibridnog ratovanja“ može se zaključiti da on predstavlja pogodan model za takve rasprave jer znatno utiče na suštinska i specifična svojstva savremenih ratnih sukoba.

U uslovima teorijskih nedostataka da se objasni šta to savremen rat jeste a šta nije, u čemu se nalazi njegova suština i po čemu se on tako bitno razlikuje od pređašnjih ratova, ne mogu se eksplicitno odbaciti niti prihvatiti kako jedna tako ni druga suprotstavljena stanovišta. Razmatranje fenomena hibridnog praktikovanja rata sa pozicija različitih teo-

rijskih pristupa doprinosi dobijanju širih saznanja ne samo o njemu već i savremenim formama rata uopšte. S druge strane, takvim saznanjima moguće je proveriti validnost postojećih teorija o ratu i doprineti njihovom korigovanju i unapređenju. Stoga potreba za širim teorijskim razmatranjem predmetnih fenomena zahteva izbor adekvatnog teorijsko-epistemološkog pristupa u njihovom istraživanju.

Polazišta u istraživanju – semantička i pojmovna analiza termina „hibridno ratovanje“

Upotreba novih termina, ili adaptacija starih, kako bi se opisale i objasnile novonastale bezbednosne pojave i procesi, uobičajena je praksa u različitim terminologijama u oblasti bezbednosti, politike, nauke, novinarstva i dr. Tako je aktuelna transformacija rata, započeta još krajem prošlog veka, svakako uzrok upotrebe novih termina kako bi se objasnila njena suština. Poslednji u nizu takvih termina, koji je inače zadobio najviše medijske pažnje, jeste „hibridno ratovanje“. Nastao je u težnji vojnih stratega i teoretičara da objasne karakteristike novog koncepta ratovanja koji svakako ukazuje na specifičnost savremenih ratnih sukoba u odnosu na prethodne, tzv. klasične.

Iako je u upotrebi već desetak godina, „hibridno ratovanje“ nije prvi termin kojim se pokušava objasniti aktuelna transformacija rata s obzirom da je ona započeta mnogo ranije kao posledica procesa globalizacije. Ipak, pod takvim semantičkim određenjem, nastalog u krugovima američkih oružanih snaga, početak upotrebe termina vezan je za sredinu prve decenije 21. veka. Njime se ukazivalo na jedan novi, pretežno nekonvencionalni način ratovanja sa kojim su se, kao problemom u praksi, susretale oružane snage SAD u tom periodu.¹ U početku, značenje termina se odnosilo na vojni koncept na koji komparativno superiornije konvencionalne zapadne snage nisu imale adekvatan odgovor. Nedugo zatim, termin je našao upotrebu i u okvirima jedne mnogo šire i ranije započete akademske rasprave o transformaciji prirode rata koja je prihvatila, kritikovala ili potpuno osporavala klasičnu Klauzevicevsku percepciju rata. Ipak, naročitu važnost u bezbednosnim, političkim i medijskim krugovima termin je zadobio tek nakon ruske aneksije Krima 2014. godine. Političkom adaptacijom značenja termina i zadobijanjem globalne medijske pažnje, izvučen je iz stručnih rasprava vojnih krugova kako bi postao široko upotrebljivan termin koji se koristi za opisivanje bezbroj naizgled različitih bezbednosnih i odbrambenih izazova sa kojima se Zapad suočavao.² Uslovno rečeno, ukrajinska kriza se može smatrati prekretnicom u razmatranju koncepta „hibridnog ratovanja“, ne samo usled zadobijanja šire medijske pažnje termina već i zbog toga što je iza konvencionalnih i nekonvencionalnih aktivnosti, koje su bazirale na ovom konceptu, stajala velika sila, država, a ne kao ranije nedržavni akteri poput onih u sukobima Somaliji, Libanu, Avganistanu, Iraku itd. Time je na Zapadu percepcija termina evoluirala od nedržavnog ka državnom konceptu hibridnog praktikovanja rata.

¹ Frank G. Hoffman, *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, Virginia, December 2007. p. 8.

² Erik Reichborn-Kjennerud, Patric Cullen, *What is Hybrid Warfare?*, Policy Brief 1/2016, Norwegian Institute of International Affairs, 2016.

Po pravilu upotrebu novih termina prate određeni problemi te je tokom vremena termin „hibridno ratovanje“ zadobio značajnu količinu kritike. Najznačajnije su one koje se tiču njegovih pojmovnih nejasnoća. U velikoj meri kritike su mu upućene iz razloga što je „koncept 'hibridnog ratovanja' izveden iz percepcije koja je bila usmerena ka neprijatelju a ne ka sebi, prebacujući time definiciju i značenje fenomena prema predmetu analize. Time je 'hibridno ratovanje' zadobilo nedostatak konceptualne jasnoće. Termin je napadnut i zbog toga što predstavlja sveobuhvatnu frazu ili složenicu sa ograničenom analitičkom vrednošću koja ne sadrži ništa jasno novo. Takođe, kritikovan je i zbog narušavanja razlike između mira, sukoba i rata, i što se proteže tako široko težeći da konceptualno postane sinonim Velikoj strategiji. Koliko daleko se protezao koncept 'hibridnog ratovanja' stvorilo se mišljenje da je njime pokušavano da se obuhvati čitav spektar sukoba, bez ukazivanja korisnosti od toga“³. Navedene i druge kritike otvorile su prostor za naučni pristup u razmatranju predmetnog fenomena. Iako o njemu još uvek postoje znatne nepoznanice, pojmovna i semantička analiza termina može nam ponuditi preliminarne odgovore na pitanje - „koje su bitne karakteristike koncepta 'hibridnog ratovanja' i zašto su one važne“.

U semantičkom pogledu, upotreba reči „hibridnost“ ukazuje na kombinovanje različitih metoda ratovanja unutar navedenog koncepta. Tako Hofman, jedan od rodonačelnika termina „hibridno ratovanje“, iznosi da „hibridne pretnje obuhvataju širok spektar različitih modela ratovanja uključujući konvencionalne kapacitete, iregularne taktike i formacije, terorističke akte uključujući nasumično nasilje i prinudu, i kriminalne akte i neredne. 'Hibridni ratovi' mogu biti sprovedeni od strane kako države tako i od nedržavnih aktera, zatim od strane različitih jedinica ili čak od jedne te iste jedinice. Obično, kako na operativnom tako i na taktičkom nivou, ove aktivnosti su koordinisane unutar glavnog, istog, bojnog polja kako bi se postigli sinergički efekti bilo u fizičkoj ili psihološkoj dimenziji konflikta“⁴.

Navedena definicija potvrđuje opravdanost semantičkog određenja termina jer koncept, na koga se on odnosi, nesumnjivo predstavlja kombinaciju konvencionalnih i nekonvencionalnih metoda i aktivnosti koje se istovremeno sprovode od strane jednog aktera u sukobu, bilo da je država ili nedržavni akter. Uslovno rečeno, takva kombinacija se može nazvati „hibridnom“ ali ovako simplifikovano predstavljena, bez njenog bližeg objašnjenja, ona ukazuje samo na složenost i raznovrsnost primenjenih metoda kao karakteristiku ovog koncepta. Međutim, to ga ne čini novim i drugačijim konceptom od drugih, primenjenih u prethodnim ratnim sukobima. Naime, kombinacija različitih metoda, bila je zastupljena i ranije u okvirima klasičnih ratnih sukoba, te ovakva karakteristika ne predstavlja ništa novo. Otuda se u okvirima različitih razmatranja, kako stručnih tako i akademskih, često zaključuje da se termin „hibridno ratovanje“ ne odnosi na neku suštinski novu pojavu već da on predstavlja samo novo ime za stari koncept ratovanja.⁵ Ipak, ovakvi zaključci su površni i nepotpuni i oni nisu rezultat dubljeg naučnog pristupa, odnosno pojmovne analize.

³ Erik Reichborn-Kjennerud, Patric Cullen, *Isto*.

⁴ Frank G. Hoffman, *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, Virginia, December 2007. p. 8.

⁵ Videti više u: Alex Deep, *Hybrid War – Old Concept, New Techniques*, Small Wars Journal, March 2, 2015, <http://smallwarsjournal.com/jml/art/hybrid-war-old-concept-new-techniques>, pristupljeno: 9.6.2017.; Christopher Paul, *Confessions of a Hybrid Warfare Skeptic*, Small Wars Journal, March 3, 2016, <http://smallwarsjournal.com/jml/art/confessions-of-a-hybrid-warfare-skeptic>, pristupljeno: 9.6.2017.

Analizom različitih pojmovnih određenja, datih u poslednjih desetak godina, uviđa se saglasnost teoretičara da je u pojmu „hibridno ratovanje“ naglašena uloga ne vojnih sredstava subverzivne prirode dok je uloga vojne sile minimizirana i prikrivena. Na takvu karakteristiku koncepta ukazuje definicija koja hibridno praktikovanje rata određuje kao „oružani sukob“ koji se sprovodi kombinacijom ne vojnih i vojnih sredstava s ciljem da se njihovim sinergijskim efektom neprijatelj primora da preduzme takve korake koje ne bi radio svojevolejno. Glavnu ulogu u postizanju ciljeva rata predstavlja upotreba ne vojnih sredstava, kao što su psihološke i propagandne operacije, ekonomske sankcije, embargo, kriminalne aktivnosti, terorističke aktivnosti, i druge subverzivne aktivnosti slične prirode.⁶ Navedena definicija ukazuje da se reč „hibridnost“ ne odnosi samo na kombinovanu primenu konvencionalnih i ne konvencionalnih metoda već da se „hibridnost“ odnosi i na činjenicu da je zastupljenost vojnih sadržaja u savremenim sukobima minimizirana a neretko i prikrivena. Time je uloga oružane borbe umanjena u odnosu na druge, ne vojne sadržaje rata što je svakako najznačajnija novina u dosadašnjoj istoriji ratovanja i što savremene ratove čini drugačijim u odnosu na prethodne, klasične.

Ovakva karakteristika koncepta „hibridnog ratovanja“, međutim, ima još jedno, znatno bitnije značenje. Pored prethodno navedene klasifikatorske uloge na klasične i savremene ratove, zastupljenost oružane borbe unutar ovog koncepta problematizuje i samu suštinu rata jer od samog nastanka rata, oružana borba, tačnije „masovna i organizovana upotreba vojne sile“, predstavlja njegov osnovni i dominantni sadržaj, odnosno sadržaj bez koga rata ne bi ni bilo. Na takvim stanovištima se zasniva još uvek aktuelna klasična teorija o ratu. Stoga, u savremenom, „post modernističkom“ periodu istorije ratovanja, ovakva, minimizirana uloga oružane borbe delom osporava adekvatnost klasičnih teorija u objašnjenju savremenih ratnih sukoba, i to u onom delu koji se tiče njegove suštine.

Koncept „hibridnog ratovanja“ problematizuje validnost klasične teorije o ratu

Teorije o ratu oduvek obuzimaju pažnju akademske javnosti u pokušaju formulisanja i definisanja prirode rata. Kroz teorije teoretičari nastoje da daju opšta, fundamentalna i konstitutivna određenja rata. S obzirom na hipotetički stav da karakteristike koncepta „hibridnog ratovanja“ osporavaju validnost klasičnih teorija u objašnjenju savremenih ratnih sukoba ukazuje se potreba za razmatranjem tih i njima suprotstavljenih, savremenih teorija o ratu. Predmet razmatranja unutar navedenih teorija odnosiće se na pitanje oružane borbe, odnosno njene uloge kao suštinskog polazišta u razumevanju i određenju rata.

Šire posmatrano određenja rata zasnivaju se na ontološkim stajalištima koja proističu iz pitanja „zašto nešto jeste onakvo kakvo jeste“. Dakle, ontološka pitanja su pitanja suštine - bića. Kada teoretičari kažu da „proučavaju rat“ oni iznose ontološki iskaz budući da se u tom iskazu nalazi eksplicitno razumevanje sadržaja i suštine rata. „lako se može postaviti niz različitih ontoloških pitanja o ratu, ključni interes teoretičara usmeren je na

⁶ Videti više u: *Hybrid warfare: A new phenomenon in Europe's security environment*, Jagello 2000 for NATO Information Centre in Prague, 2015.

njegovu suštinu“.⁷ Saglasno tome, pitanje „šta je to rat“ svakako je ontološko pitanje a odgovor na to pitanje treba da ukaže na suštinu rata, odnosno na njegove konstantne, opšte i nužne osobine, kao i na njegov specifikum koji ga razlikuje od drugih oblika društvenih sukoba.

Međutim, pitanje suštine rata još uvek zaokuplja pažnju mnogih teoretičara. „O ratu je napisano mnogo knjiga, studija, naučnih radova ali kao fenomen, nažalost, on još nije dovoljno razjašnjen. Stoga je prisutno mnogo nepoznanica o ratu, počev od one osnovne šta se pod njim podrazumeva“.⁸ Dakle, ne postoji akademska niti šira društvena saglasnost o tome šta je rat a raznolikost njegovih tumačenja odražava se kroz različita ontološka stajališta prisutnim u postojećim „teorijama o ratu koje ga definišu na sasvim različit način“.⁹ Time se ukazuje na teorijske probleme u proučavanju savremenih ratnih sukoba i poteškoće u njihovom razumevanju i objašnjenju.

Naučna teorija predstavlja gotovo čitav fond znanja i postavki o određenom području pojava. Ona sažima, uglavnom, verifikovana, objektivna, relativno trajna i precizna znanja o predmetu istraživanja, odnosno suštini proučavane pojave.¹⁰ Stoga, prilikom razmatranja suštine rata treba se služiti isključivo naučnim teorijama koje su kao takve uzete na osnovu kriterijuma naučne verifikacije.¹¹

Nastanak naučne teorije o ratu vezuje se za kraj 18. veka, odnosno za društveno-ekonomske promene posle francuske buržoaske revolucije. Opšti progres nauke uslovio je i formiranje teorijskih pogleda na rat, utemeljen na dostupnom nivou opšte društvene naučne misli tog istorijskog perioda.¹² Suštinsko kod naučnih teorija jeste što teže objašnjenju rata kao celovite društvene pojave. Do sada je razvijen veći broj različitih naučno fundiranih teorija o ratu i one se načelno klasifikuju na dve posebne kategorije, klasične i savremene teorije o ratu.¹³ Međutim, ono što je karakteristično za ove teorije jesu njihova različita ontološka stajališta, imanentna društveno-istorijskim periodima u kojima su te teorije nastale.

Klasične teorije o ratu, ili „modernističke teorije“ nastale krajem 18. veka, zastupaju stanovište da je suština rata zasnovana na sili – fizičkom nasilju, sa dominantnom ulogom oružane borbe. Njihov osnovni moto je „pobediti protivnika u bici“ i, pre-

⁷ Suština rata uslovljena je postojećim okolnostima i ne može se birati odnosno menjati. Ona predstavlja zbir svojstava kojima se rat kao društvena pojava odlikuje i razlikuje od drugih društvenih pojava (Prema: Slobodan Mišović, Mitar Kovač, *Sistem odbrane*, Fakultet civilne odbrane, Beograd, 2006, str. 109).

⁸ Slobodan B. Mikić, *Pogled na rat*, VIZ – Vojna štamparija, Beograd, 2003, str. 7.

⁹ Ontološka pitanja suštine su osnovna polazišta u definisanju pojava, pa time i rata. Za Aristotela je definicija objašnjenje suštine stvari, za Spinozu istinska definicija izražava prirodu definisane stvari. Za antičke filozofe to je bila svrha definicije, da se objasni suština stvari (Prema: Mihajlo Marković, *Filozofski osnovi nauke*, BIGZ, Beograd, 1994, str. 433-434.).

¹⁰ Novak Milošević, Saša Milojević, *Osnovi metodologije bezbednosnih nauka*, Policijska akademija, Beograd, 2001, str. 6-7.

¹¹ Prisutne su i druge, „nenaučne teorije o ratu, ili „predmodernističke. One ukazuju da se uzrok rata nalazi u mitskim, verskim i drugim metafizičkim elementima. Ipak, ovakva shvatanja suštine rata odavno su prevaziđene i nauka ih je odbacila (Slobodan Mišović, Mitar Kovač, *Sistem odbrane*, Fakultet civilne odbrane, Beograd, 2006, str. 112.).

¹² Mitar Kovač, Božidar Forca, *Istorija ratne veštine – Period 1920-2000*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2000, str. 315.

¹³ Slobodan Mišović, Mitar Kovač, *Sistem odbrane*, Fakultet civilne odbrane, Beograd, 2006, str. 112-113.

ma njima, bez oružane borbe nema ni rata kao društvene pojave.¹⁴ Ove teorije i danas predstavljaju dominantnu misao o ratu kao društvenoj pojavi kod većine zemalja u svetu. Prema njima, „oružana borba predstavlja neizostavni sadržaj svakog pravog rata. Bez nje nema rata. To ne znači da ostali sadržaji rata, ekonomski, politički, propagandni i dr, nisu značajni; naprotiv, njihova uloga i uticaj na krajnji ishod rata sve više rastu, ali rat kao posebna društvena pojava i pojam obavezno sadrži oružanu borbu, što ga izdvaja od drugih i njemu sličnih pojava i procesa i što ga čini prepoznatljivim“.¹⁵

Oružana borba, dakle, kao osnovni, neizostavni i dominantan sadržaj rata, u fokusu je klasično fundiranih definicija o ratu. One određuju rat kao: „veoma oštre, intenzivne i nasilne oružane konflikte između antagonističkih društvenih snaga“;¹⁶ zatim kao „pribegavanje oružanoj sili radi razrešenja konfliktne situacije između dve ili više organizovanih zajednica“¹⁷ ili kao „kompleksan, intenzivan i masovan sukob država, vojnopoličkih saveza ili različitih društvenih snaga unutar jedne zemlje, u kojem se masovno i organizovano primenjuje oružano nasilje i vodi oružana borba“.¹⁸ Uočava se, navedena određenja pojma „rat“ sasvim jasno percipiraju oružanu borbu kao njegovo suštinsko svojstvo ali i kao specifikum u odnosu na druge tipove društvenih sukoba.

Ipak, karakteristike savremenih formi rata, koje proizilaze iz karakteristika novih koncepata ratovanja poput hibridnog, ukazuju na nedostatak klasičnih teorija u razumevanju i objašnjenju savremenih ratnih sukoba. Naime, bitna karakteristika tih sukoba sadržana je u umanjenoj ulozi oružane borbe u odnosu na ostale, ne vojne sadržaje rata. „Oružana borba je nekada bila jedini, zatim osnovni, da bi u savremenim uslovima bila samo jedan od sadržaja rata. Uloga ostalih, ne vojnih sadržaja u savremenim ratnim sukobima sve više raste dok se uloga oružane borbe posledično smanjuje“.¹⁹ S obzirom da prema klasičnim teorijama, između ostalog, oružana borba čini suštinu rata onda se time ta njegova suština menja a savremeni pojavnici oblici rata zadobijaju jedan sasvim novi, ne tradiconalni karakter.

Sasvim sigurno, može se zaključiti da je promena suštine rata u savremenim ratnim sukobima sadržana u karakteristikama novih koncepata ratovanja koji se primenjuju. Time je promenu te suštine moguće sagledati i kroz mnoga objašnjenja koncepta „hibridnog ratovanja“. Ona ukazuju na jednu sasvim drugu ulogu oružane borbe. „U 'hibridnom ratu', naglašena je uloga ne vojnih sredstava subverzivne prirode. U idealnom slučaju, napadajuća država 'ne treba eksplicitno da koristi vojnu silu'. Cilj napadača je da kontroliše umove političkog rukovodstva i stanovništvo napadnute države. Ako se koristi vojna sila, ona se koristi tajno“.²⁰

¹⁴ Najznačajniji predstavnici ovih teorija jesu: Lajbnic, Klauzevic, Hobs, Tofler i drigi (Prema: Slobodan Mišović, Mitar Kovač, *Sistem odbrane*, Fakultet civilne odbrane, Beograd, 2006, str. 113.)

¹⁵ Slobodan B. Mikić, *O ratu*, Drugo izdanje, Prometej, Novi Sad, 2006, str. 50-51.

¹⁶ Radomir Milašinović, Srdan Milašinović, *Osnovi teorije konfliktata*, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2007, str. 321.

¹⁷ Grupa autora, *Opšta Larousse enciklopedija*, Tom 3, JRJ Zemun, 2004, str. 1515.

¹⁸ Grupa autora, *Metodologija ratne veštine*, CVŠ, Beograd, 1996, str. 38.

¹⁹ Slobodan B. Mikić, *O ratu*, Drugo izdanje, Prometej, Novi Sad, 2006, str. 17.

²⁰ *Hybrid warfare: A new phenomenon in Europe's security environment*, Jagello 2000 for NATO Information Centre in Prague, 2015.

Uočava se, u navedenom i njemu sličnim objašnjenjima „hibridnog ratovanja“, prisustvo oružane borbe čak nije ni nužno. Ipak, treba naglasiti, ovakvo stanovište pojedinih teoretičara rata nije šire prihvaćeno jer ono nije empirijski utemeljeno. Ali, sasvim sigurno ono otvara pitanje suštine savremenog rata koja proizilazi iz njegove percepcije u okvirima klasičnih teorija rata. Ako prema takvim definicijama „masovna primena oružane borbe“ više nije dominantan i osnovni sadržaja rata, niti je njegova specifična karakteristika, šta je to što rat čini drugačijim od ostalih društvenih sukoba. Time razmatranje karakteristika fenomena „hibridnog ratovanja“, a time i savremenog rata uopšte, sasvim opravdano dovode u sumnju adekvatnost klasičnih teorija o ratu. Međutim, brojnije su one definicije koje oružanu borbu ipak i dalje razmatraju kao suštinu savremenih formi rata poput hibridnog i drugih.

Jedna od takvih definicija određuje „hibridni rat“ kao „oružani sukob“ koji se sprovodi kombinacijom ne vojnih i vojnih sredstava s ciljem da njihovim sinergijskim efektom primora neprijatelja da preduzme takve korake koje ne bi radio svojevlasno. Bar jedna strana u sukobu je država. Glavnu ulogu u postizanju ciljeva rata predstavlja upotreba ne vojnih sredstava, kao što su psihološke i propagandne operacije, ekonomske sankcije, embargo, kriminalne aktivnosti, terorističke aktivnosti, i druge subverzivne aktivnosti slične prirode. Vojne operacije napadača sprovode se u tajnosti neregularnim snagama kombinacijom simetričnih i asimetričnih metoda borbenih operacija protiv čitavog društva i, posebno, protiv njegove političke strukture, državnih organa i lokalne samouprave, državne ekonomije, morala stanovništva i protiv oružanih snaga. Temelj koncepta 'hibridnog ratovanja' nalazi se u subverziji.²¹ Dakle, navedeno određenje hibridnog praktikovanja rata i dalje ukazuje na oružanu borbu kao suštinu rata s tim što se sasvim eksplicitno naglašava njena umanjena uloga u odnosu na ostale sadržaje rata.

Iako je u ovoj definiciji zadržana uloga oružane borbe kao osnovnog sadržaja rata pomoću koga se on određuje, konkretno u ovom slučaju „hibridnog rata“, ipak, analizirana u celosti, i ova definicija ukazuje na menjanje suštine rata. Navedena problematika se bliže objašnjava time što pojam „rat“ treba da odražava suštinu svih tipova rata koji čine njegov obim. Drugim rečima on treba da obuhvati sve one osobine i odnose koji su konstantni, opšti i nužni za sve ratove. Dakle „rat“ kao viši pojam treba da sadrži suštinska svojstva koje sadrže i pojmovi nižeg nivoa, odnosno vrste, poput različitih tipova ratova kao što su klasični i savremeni. Suštinska svojstva su ona koja su trajna (konstantna), koja rat poseduje od samog nastanka, koja su opšta jer nisu samo karakteristična za pojedinu vrstu rata već za sve ratove kao celinu, i koja su nužna u tom smislu što ih sa neznatnim odstupanjima mora imati svaki rat pojedinačno.²² Ako je do sada suštinsko svojstvo rata bilo „masovna i organizovana primena oružane borbe“ onda bitna karakteristika koncepta „hibridnog ratovanja“, da je „uloga oružane borbe minimizirana i prikrivena“, delimično problematizuje suština rata, jer pored oružane borbe suštinu rata čine i druge karakteristike.

S obzirom na navedeni problem postavlja se pitanje da li se savremeni oblici rata, u kojima je prisutna minimizirana uloga oružane borbe, mogu podvesti pod značenje pojma „rat“. Time se u uslovima korišćenja još uvek aktuelnih klasičnih teorija o ratu, koje bazi-

²¹ *Hybrid warfare: A new phenomenon in Europe's security environment*, Jagello 2000 for NATO Information Centre in Prague, 2015.

²² Tumačenje suštinskog svojstva rata izvedeno prema: Mihajlo Marković, *Logika*, Narodna knjiga, Beograd, 1956, str. 32.

raju na percepciji masovne primene oružane sile kao suštine rata, sasvim opravdano postavlja pitanje njihove validnosti u razmatranju fenomena „hibridnog ratovanja“, savremenog rata i rata uopšte.

Evidentni problemi klasične teorije usloveli su potrebu za nastankom drugih teorija o ratu kako bi se prevazišli postojeći problemi. Dakle, mnoge promene nastale u praktiko- vanju rata nakon Drugog svetskog rata doveli su do nastanka jedne sasvim drugačije percepcije suštine rata. Prvenstveno usled uticaja procesa globalizacije na opšti društveni razvoj, pa time i u oblasti vođenja rata, dolazi do pojave savremenih, „post modernističkih“ naučnih teorija o ratu koje predstavljaju suprotnost klasičnim teorijama. One su rezultat potreba teoretičara da objasne promenu suštine rata u post modernističkoj epohi što klasične teorije nisu uspevale. Time su savremene teorije znatno izmenile logiku u poimanju rata kao konfliktne društvene pojave, naročito u poslednje dve decenije 20. veka. Njihov osnovni moto jeste „pobediti neprijatelja bez bitke“ i u njima je zastupljeno shvatanje da rat postoji i bez oružane borbe. Naime, ispoljavanje rata samo je različito u sredstvima sukobljavanja, koja mogu biti: *duhovna* (psihološko nasilje u politici, diplomatiji, ekonomiji, veri, moralu, kulturi ...) ili *fizička* (egzistencijalno nasilje kroz oružanu borbu do stepena fizičkog uništenja ljudi i materijalnih dobara).²³

Tako, dominantno i osnovno nasilje rata, koje je unutar klasičnih teorija predstavljeno kroz „oružanu borbu“, sada je u savremenim teorijama zamenjeno neoružanim nasiljem što sasvim sigurno problematizuje dosadašnju suštinu rata. Međutim, ovakva polazišta savremene teorije još uvek nemaju svoju empirijsku potvrdu jer do sada nije ukazano ni na jedan ratni sukob koji unutar sebe nije imao, makar minimalno, zastupljenu oružanu borbu kao svoj sadržaj. Stoga savremene teorije nisu potpuno empirijski utemeljene te su kao takve opravdano podložne kritici. Ipak, one daju značajnu polaznu osnovu u drugačijem pristupu razumevanja rata što inače predstavlja naglašenu potrebu u momentu osporavanja klasičnih teorija.

Izbor teorijsko-epistemološkog pristupa u istraživanju savremenih formi rata

U prethodnim razmatranjima se pokazalo da su „teorijska polazišta o ratu vrlo različita“.²⁴ Svakako da tome značajno doprinosi paralelizam odvijanja tradicionalnih i savremenih ratnih sukoba. Sa aspekta nauke, navedeni paralelizam rezultuje različitim objašnjenjima zasnovanim na njima imanentnim ontološkim stajalištima klasičnih i savremenih teorija o ratu. Time se, u saznavnom smislu, postavlja pitanje kako u uslovima teorijskih nejasnoća pristupiti istraživanju i određenju savremenih formi rata poput hibridnih, a to je svakako epistemološko pitanje. Međutim, to pitanje je neraskidivo od ontološkog te u uslovima navedenog paralelizma odvijanja klasičnih i savremenih ratova, u nastojanju njihovog celovitog objašnjenja, treba podjednako uvažiti različita ontološka polazišta kako savremenih tako i klasičnih teorija. Na prvi pogled ovakav zahtev izgleda neostvarljiv mada ga je ipak moguće realizovati izborom adekvatnog teorijsko-epistemološkog pristu-

²³ Slobodan Mišović, Mitar Kovač, *Sistem odbrane*, Fakultet civilne odbrane, Beograd, 2006, str. 159.

²⁴ Slobodan Mišović, Mitar Kovač, *Isto*, str. 158-159.

pa u istraživanju društvenih pojava. Dakle, polazeći od izuzetno važnog društvenog i naučnog značaja proučavanja savremenih pojavnih oblika rata poput hibridnih a, s druge strane, usled postojećih teorijskih poteškoća da se ti nedovoljno istraženi oblici u potpunosti razumeju i objasne, nameće se pitanje adekvatnog izbora teorijsko-epistemološkog pristupa u njihovom istraživanju. Time značaj pristupa zahteva njihovo bliže objašnjenje.

Izbor teorijsko-epistemološkog pristupa je prvi i osnovni korak u procesu naučnog istraživanja društvenih fenomena, a rat to svakako jeste. Osnovu svakog pristupa čine njegova ontološka i epistemološka stajališta prema kojima se oni inače razlikuju. Kako je navedeno, ontološka i epistemološka stajališta su povezana i neodvojiva. Ontološka prethode jer ukazuju na to „šta se može saznati“, odnosno ukazuju na prirodu bića pojave koja se proučava, dok epistemološka ukazuju na način „kako se to može saznati“.²⁵ Tako, pristupi „kombinuju skup stavova, shvatanja i praksi koji definiše određeni način istraživanja“.²⁶ Tačnije, pristupi odražavaju određen skup sličnih teorijskih polazišta u razumevanju i proučavanju svakog pojedinačnog društvenog fenomena a, shodno tome, oni uspostavljaju i odgovarajuće metodološke okvire istraživanja.

Međutim, s obzirom na ukazan problem različitih ontoloških polazišta teorija o ratu a, s druge strane, neophodnosti korišćenja šireg teorijskog okvira u razmatranju savremenih formi rata, prilikom izbora pristupa u istraživanju treba obratiti naročitu pažnju na njegova ontološka stajališta. Konkretno, u slučaju proučavanja fenomena savremenog rata, i koncepta „hibridnog ratovanja“ unutar njega, pristup ne treba da odbaci stanovišta niti jednog teorijskog polazišta. Tačnije, ne treba izostaviti tumačenja u okvirima klasičnih teorija zbog sumnje u njihovu potpunu adekvatnost u tumačenju suštine rata. Takođe, ne treba odbaciti niti savremenu teoriju zbog njene još uvek nedovoljne empirijske neutemeljenosti. Naprotiv, radi dobijanja širih saznanja o savremenim formama rata pristup istraživanju treba da uvaži sva ontološka polazišta koja razmatraju oružanu borbu, kako ona koja je poistovećuju sa ratom tako i ona koja odbacuju njenu suštinsku ulogu u ratu. Za naučni pristup u razmatranju rata, u aktuelnom trenutku promene njegove suštine, važno je da istraživači sebe ne prikazuju kao mali klub ljudi sličnih pogleda koji u potpunosti odbacuju sukobljena mišljenja drugih istraživača. Svrshodnije bi bilo da svi istraživači prikažu sebe kao širu akademsku zajednicu sa različitim polazištima ali sa zajedničkom predanošću postizanju boljeg razumevanja rata i njegovih promena koje se nesumnjivo odvijaju.

Značaj sveobuhvatnog teorijskog pristupa istraživanju savremenih formi rata je najmanje dvostruk. Prvi proizilazi iz činjenice da se ovakvim pristupom proučava novi i nedovoljno istraženi fenomen o kome su potrebna šira znanja koja se mogu dobiti samo u okvirima različitih teorijskih polazišta. Drugi, i verovatno važniji značaj, sadržan je u činjenici da se ovakav pristup ujedno odnosi na proveru ali i na unapređenje postojeće teorije o ratu čija je validnost delom osporena pojavom koncepta „hibridnog ratovanja“. Dobijena šira empirijska saznanja o fenomenu, posebno ona koja problematizuju suštinu rata, ujedno bi se koristila za proveru, korigovanje i unapređenje postojeće teorije o ratu kako bi ona uspešno odgovorila svojoj svrsi, odnosno naučnom objašnjenju ne samo savremene ratne prakse već i rata u celini.

²⁵ Novak Milošević, Saša Milojević, *Osnovi metodologije bezbednosnih nauka*, Policijska akademija, Beograd, 2001, str. 34.

²⁶ David Marsh, Gerry Stoker, *Teorije i metode političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2005, str. 1-3.

Cilj ovakvog sveobuhvatnog istraživanja bio bi identifikovanje svih konstantnih, opštih i nužnih osobina rata koji ga prate od samog nastanka sve do danas. Isto tako cilj bi bio identifikovanje i specifične karakteristike koja rat čini drugačijim od ostalih vrsta sukoba. Do sada je to bila, i još uvek je, „masovna i organizovana primena oružane borbe“. Međutim, nove karakteristike savremenog rata dovode u pitanje taj specifikum jer tendencija minimiziranja uloge oružane borbe, ali ne i njeno potpuno odbacivanje, jeste bitna karakteristika novih koncepata ratovanja poput hibridnog. Iako je zadatak nauke da dođe do celovitih istina o ratu više nego zahtevan, i vremenski verovatno ne tako brzo ostvarljiv, sasvim je sigurno da postojeće naučne rasprave o fenomenu „hibridnog ratovanja“ predstavljaju pogodan okvir za razmatranje suštinskih problema rata kao i proveru i korigovanje postojeće teorije.

Dakle, u uslovima teorijskih nejasnoća, proučavanje fenomena „hibridnog ratovanja“ zahteva sveobuhvatni pristup koji se oslanja kako na klasične tako i na savremene teorije. Time ontološko stajalište izabranog teorijsko-epistemološkog pristupa u istraživanju koncepta „hibridnog ratovanja“ i savremenih formi rata treba da omogući primenu različitih ontoloških stajališta navedenih teorija. Tačnije, ono treba da podvede različita ontološka stajališta klasičnih i savremenih teorija o ratu pod značenje jednog šireg ontološkog tumačenja suštine sveta. Ovako postavljen zadatak neminovno dovodi do nužnosti razumevanja i objašnjenja, svakako u najkraćem obimu, ontoloških i epistemoloških stajališta koja su zastupljena u postojećim teorijsko-epistemološkim pristupima.

Kako je prethodno navedeno, ontologiju zanima što možemo saznati o svetu, a epistemologiju kako to možemo saznati. Između fundacionalista, koji tvrde da stvarni svet postoji nezavisno od naše spoznaje, i antifundacionalista, koji tvrde da je svet samo društvena konstrukcija, postoji fundamentalna ontološka razlika. U epistemološkom pogledu, pozitivisti, predstavnici biheviorističkog i pristupa racionalnog izbora, koji su fundacionalisti, veruju da stvarni svet možemo utvrditi empirijskim posmatranjem. S druge strane, predstavnici interpretativnog pristupa, koji su antifundacionalisti, naprotiv veruju da svet možemo samo interpretirati, to jest, samo utvrditi neko razumevanje tog sveta.²⁷ Postoji i treća grupa teoretičara koju čine predstavnici racionalističkih pristupa, poput marksisista i institucionalista, koji su u ontološkom pogledu bliži pozitivistima a u epistemološkom interpretativistima.

Polazeći od činjenice da u saznavnom procesu ontološka stajališta prethode epistemološkim postavlja se pitanje da li je rat, kao društveno-istorijska pojava, objektivno dat i da li postoji nezavisno od našeg saznanja, kako tvrde fundacionalisti, ili je on, s druge strane, društveni konstrukt koji ne postoji izvan našeg saznanja, kako tvrde interpretativisti. Sledstveno tome može se postaviti i analogno pitanje percepcije oružane borbe u fundacionalističkim i antifundacionalističkim stajalištima. Suštinski, ako uloga oružane borbe kao neizostavnog sadržaja rata predstavlja društveni konstrukt, kreiran društveno-istorijskim okolnostima u kojima je nastao, onda se time ostavlja prostor da se takva njena uloga u post modernističkim teorijama dovede u pitanje. Time bi se svakako pružila mogućnost revidiranja i unapređenja postojeće teorije o ratu i boljeg razumevanja savremenih ratnih sukoba koji baziraju na novim konceptima poput „hibridnog ratovanja“. Međutim, u dolaženju do takvih novih, uslovno rečeno ne tradicionalnih saznanja o ratu, a ti

²⁷ David Marsh, Gerry Stoker, *Isto*, str. 10.

me i o ulozi oružane borbe unutar njega, potrebno je prethodno utvrditi karakteristike rata kao društveno-istorijske pojave i mogućnost njegove spoznaje. Takve karakteristike su ključne u izboru adekvatnog teorijsko-epistemološkog pristupa u istraživanju koncepta „hibridnog ratovanja“ i savremenog rata uopšte.

Interpretativni (diskurzivni) pristup u istraživanju savremenih formi rata

Rat je jedna od složenijih, društvenih, istorijskih pojava. Samim tim, rat podleže opštim karakteristikama i zakonitostima koje odlikuju društvene pojave. Društvena pojava je, kao opšta kategorija, prisutna od nastanka ljudskog roda, jer je vezana za ponašanje i delovanje ljudi, kao telesnih ali i svesnih bića. Uporedo sa promenama u prirodi, razvojem nauke i tehnologije i, sveukupno, razvojem ljudske svesti, razvijala su se i bogatila shvatanja i tumačenja društvenih pojava, kao specifičnog odnosa i delovanja ljudi koji uzrokuju određena stanja. Time, posmatrano iz ugla različitih perioda društvenog razvoja, pokazalo se da su razmatranja, tumačenja i shvatanja o ratu bila vrlo različita i često suprotna.

Što se tiče razmatranja rata u okvirima odnosa društvenih i prirodnih pojava, i dalje su prisutna osporavanja naučnih rezultata koji se tiču društvenih pojava i njihovih osobnosti u odnosu na prirodne pojave. Pogotovo u onom delu koji se tiče postojanja i delovanja naučnih zakonitosti u društvenim pojavama, mogućnosti njihovih otkrivanja, definisanja, načina ispoljavanja i, pogotovo, pouzdanosti njihovih predviđanja. Društvene pojave imaju određene sličnosti sa prirodnim pojavama, što se pre svega odnosi na činjenicu da i jedne i druge podležu delovanju, doduše, specifičnih zakonitosti. Međutim, one se umnogome i razlikuju, jer se odnose na pojave koje imaju drugačiju strukturu, činioce, odnose i njihove nosioce.²⁸

Za razliku od prirodnih pojava, za koje važi vremenska i prostorna nepromenljivost zakonitosti koje ih suštinski određuju, društvene pojave su podložne promenljivim uticajima društvene sredine u kojima se javljaju i egzistiraju. Istorijski posmatrano, uticaj pojedinih faktora se vremenom menja, neki faktori nestaju dok se drugi novi pojavljuju. Na primer, određene društvene pojave, kao i sam rat, nisu više iste nakon uticaja procesa globalizacije, posebno usled uticaja tehničko-tehnološkog razvoja koji je prevashodno doprineo razvoju sredstava za vođenje rata. Posledično tome, došlo je i do promena u načinu vođenja rata, odnosno do pojave novih konceptata ratovanja.

Takođe, opet za razliku od prirodnih pojava, percepcija istih društvenih pojava, u istom društveno-istorijskom trenutku, čak i u istom društvenom miljeu, nije uvek identična. Činjenica je da o razumevanju istih društvenih pojava gotovo nikada ne postoji opšta društvena saglasnost. Različita percepcija je uslovljena subjektivizmom posmatrača, odnosno njihovim vrednostima, interesima, motivima, obrazovanjem, iskustvom, statusom, profesionalnom i stručnom pripadnošću. Tako, percepcija rata od strane politikologa nije ista kao i percepcija od strane vojnih teoretičara ili psihologa, sociologa, istoričara, novinara itd. Sa pozicija profesionalne i stručne orijentacije teoretičari iz različitih društvenih oblasti su fokusirani i na različite aspekte rata.

²⁸ Slobodan B. Mikić, *O ratu*, Drugo izdanje, Prometej, Novi Sad, 2006, str. 16.

Na primer, zbog upotrebe u različitim diskursima poput vojnog, političkog, akademskog ili publicističkog, termin „hibridno ratovanje“, koji suštinski ukazuje na novi koncept, zadobija i potpuno druga značenja te nije u potpunosti jasno da li se hibridnost odnosi samo na koncept ili i na neku novu vrstu rata, zatim pretnju ili na sve to zajedno. Na ovakve pojmovne nejasnoće ukazuje analiza različitih određenja hibridnog praktikovanja rata datih u proteklih desetak godina. Uočava se da se unutar tih određenja koriste semantički slični ali pojmovno različiti termini poput „hibridni rat“, „hibridno ratovanje“ i „hibridne pretnje“, što ukazuje na različit pristup i različito razumevanje predmetnog termina. Ovakva pojmovna nepreciznost svakako uslovljava dodatne poteškoće u proučavanju suštine savremenih formi ratovanja poput hibridnih ili asimetričnih.

Isto tako, teoretičari iste profesionalne i stručne orijentacije, ali iz različitih istorijskih epoha, npr. modernističkog i post modernističkog perioda, nemaju istovetnu percepciju rata kao društvenog fenomena, na šta ukazuju i ranije navedene, suštinski sukobljene, klasične i savremene teorije o ratu.

Zbog očiglednog prisustva različitih percepcija društvenih pojava, one se ne mogu objasniti egzaktnim i time opšte prihvaćenim zakonitostima kao prirodne pojave. One se mogu samo razumeti kroz interpretaciju njihovih značenja koje zadobijaju u okvirima različitih diskursa koji se na te pojave odnose. Stoga, zadatak društvenih nauka jeste da tragaju za što približnijim istinama o društvenim pojavama i procesima, koje nikada nisu apsolutne, ali se mogu naći u najviše prihvatljivim interpretacijama koje proizilaze iz različitih diskursa. Do istina u svetu prirodnih pojava dolazi se borbom empirijskih činjenica dok se u svetu društvenih pojava do istina dolazi borbom argumentacija. Najbolje i široko prihvaćene argumentacije izgrađuju društvenu teoriju. Zbog nepotpunih empirijskih činjenica o društvenim pojavama, teorija društvenih nauka nikada nije savršena i trajna te je izložena kritici. Ona ne održava potpunu istinu o pojavi, mada tome neprestano teži. Kao takva ona je konstantno podložna verifikaciji i promeni.

Može se zaključiti, necelovita i vremenski nestalna određenja društvenih pojava, njihove različite percepcije usled subjektivizma posmatrača, mnoštvo i promenljivost teorija kojima se one objašnjavaju, ukazuju da značenja društvenih pojava predstavljaju „diskurzivni ili društveni konstrukt i da kao takve ne postoje nezavisno od naše spoznaje. U interpretativnoj tradiciji istraživači odbacuju ontološku predstavu da svet postoji nezavisno od naše spoznanje tog sveta. Dakle, društveni fenomeni ne postoje nezavisno od toga kako ih mi interpretiramo, ono što utiče na ishode zapravo je ta interpretacija odnosno razumevanje društvenih fenomena. Stoga, u razumevanju društvenih pojava presudne su interpretacije koje se mogu utvrditi i razumeti samo u sklopu pojedinih diskursa.“²⁹

Ključ celovitog razumevanja određenih društvenih pojava nije samo njihov formalno dati iskaz, na primer „rat je sukob koga karakteriše masovna i organizovana upotreba vojne sile“ ili, s druge strane, „rat je sukob koga karakteriše masovno i organizovano fizičko i duhovno nasilje“. Mada su takvi iskazi izuzetno važni u procesu spoznaje društvenih fenomena oni se celovito i pravilno mogu razumeti jedino tek kao deo skupa značenja koji ih čine mogućim, a to je određeni diskurs. Dakle, „društvene pojave zadobijaju značenje, to jest postaju „stvarne“, samo kada imaju mesto u jeziku, u široj mreži značenja, odnosno u određenom diskursu sa svojim društveno istorijskim specifičnostima. Stoga da bi se razmatrana pojava razumela ona se mora interpretirati u širem diskursu, čiji je ona sastavni deo, a on se sastoji od mnoštva multipliciranih značenja, tvrdnji i događa-

²⁹ David Marsh, Gerry Stoker, *Isto*, str. 24.

ja, od kojih ni jedno ponaosob nije stabilno niti čini bit³⁰. Međutim, posmatrano zbirno, sva ta značenja zajedno daju smisao određenoj društvenoj pojavi i time čine neophodan okvir u kojima se ona sagledava i nastoji razumeti i objasniti.

Prethodna razmatranja karakteristika društvenih pojava i načina njihove spoznaje dovode do zaključka da je interpretativni teorijsko-epistemolški pristup najadekvatniji izbor u istraživanju savremenih formi rata poput hibridnih ili asimetričnih. Krajnji zaključak jeste da rat, kao složena društveno-istorijska pojava, svakako predstavlja društveni konstrukt. U ontološkom smislu, za razliku od prirodnih pojava, on je proizvod ljudskog delovanja i kao takav on nije objektivno dat i ne postoji nezavisno od naše spoznaje. U epistemološkom smislu, brojnost različitih faktora koji na njega utiču rezultuje time da se on ne može celovito empirijski sagledati. Mnogo je faktora koji na njega eksplicitno i implicitno utiču i koje se ne mogu direktno posmatrati, na čemu teže pozitivisti. Time se on ne može niti egzaktno objasniti poput kauzaliteta prirodnih pojava. Kao društveni konstrukt rat se može samo razumeti kroz interpretaciju njegovih različitih značenja. Istina o ratu, i to ona koja samo teži da bude potpuna ali to nikada ne uspeva, sadržana je u mnogim argumentacijama, odnosno značenjima, koje postoje unutar različitih diskursa. Najbolje i najprihvatljivije argumentacije o ratu tvore teorije o ratu.

S obzirom na ovakvo gledište o ratu, kao društvenom konstrukt, pruža se mogućnost podvođenja različitih ontoloških stajališta klasičnih i savremenih teorija o ratu pod jedno šire ontološko tumačenje suštine sveta koji zastupa interpretivni teorijsko-epistemološki pristup. U njemu se odbacuje predstava da svet postoji nezavisno od naše spoznaje tog sveta. Umesto toga, zastupljeno je mišljenje da je svet društveno ili diskurzivno konstruisan. Saglasno tome, tvrdnja da je oružana borba, tačnije „masovna i organizovana primena oružane sile“, suštinsko svojstvo rata, predstavlja ništa drugo do društveni konstrukt, kreiran društveno-istorijskim okolnostima modernističke ere u kojima je nastao. Ovakva tvrdnja proističe iz diskursa u kojima su nastale klasične teorije o ratu a Klauzevic je najistaknutiji predstavnik tog teorijskog pravca. Istovetno, tvrdnja postmodernista da oružana borba ne čini suštinu rata takođe se može podvesti pod društveni konstrukt.

Zaključuje se da ontološka polazišta klasičnih i savremenih teorija o ratu predstavljaju društveni konstrukt. To se objašnjava promenljivošću diskursa u određenim istorijskim periodima, prevashodno kao posledice društvenog razvoja i razvoja ljudske svesti. Usled takvih promena dolazi i do promena u razumevanju i objašnjenju društvenih fenomena. Konkretno, društveni razvoj je rezultovao razvojem ne samo naoružanja već i drugih ne vojnih sredstava i metoda koja se mogu upotrebiti u savremenim ratnim sukobima. S druge strane, razvoj ljudske svesti je rezultovao drugačijom percepcijom rata što se svakako objašnjava pojavom savremenih teorija o ratu koje negiraju oružanu borbu kao suštinsko svojstvo rata. Time se tvrdnje Klauzevica i drugih klasičnih teoretičara o suštini rata ne trebaju razumeti kao apsolutne i vanvremenske istine.

Zaključak

Značaj naučnog razmatranja fenomena hibridnog praktikovanja rata proističe iz činjenice što on kao koncept umnogome određuje suštinske i specifične karakteristike savremenog rata. Dakle, koncept, pored uslova, uzroka, ciljeva, posledica rata i dr., čini jedan

³⁰ David Marsh, Gerry Stoker, *Isto*, str. 132.

od sadržaja pojma „rat“ i doprinosi celokupnosti karakteristika koje odgovaraju suštinskim odlikama rata kao fenomena. Time je naučno ali i svako drugo razmatranje fenomena „hibridnog ratovanja“ i savremenog rata povezano i neodvojivo.

Savremene forme rata nastale su u drugoj polovini prošlog veka usled uticaja procesa globalizacije. Ali, trend njihove pojave naročito je bio izražen u periodu nakon završetka Hladnog rata kada nastaje značajna i po mnogo čemu specifična transformacija rata. Ona je podstakla širu, i još uvek aktuelnu, raspravu teoretičara i stratega o promeni suštine rata i validnosti klasičnih teorija u njenom objašnjenju. Polazište navedenog teorijskog pravca jeste da je oružana borba, odnosno „masovno i organizovano korišćenje oružanog nasilja“, osnovni sadržaj rata bez kojeg njega ne bi ni bilo. U mnogim definicijama, koje proističu iz ovog pravca, rat se neretko poistovećuje sa oružanim sukobom iako on predstavlja znatno širi pojam. Međutim, u aktuelnom periodu istorije ratovanja, bitne odlike savremenih sukoba problematizuju klasična teorijska polazišta jer ratna praksa empirijski dokazuje da je u njima uloga oružane borbe minimizirana i neretko prikrivena.

Pored navedenih nedostataka klasične teorije slični problemi su zastupljenosti unutar okvira savremenih teorija o ratu. Prema mišljenju pojedinih predstavnika ovog teorijskog pravca prisustvo oružane borbe unutar ratnih sukoba čak nije ni neophodno. Ali, takva stanovišta još uvek nisu empirijski potvrđena i time šire prihvaćena u akademskoj zajednici. Dakle, savremene teorije ne odbacuju ulogu oružane borbe kao sadržaja rata ali je ne smatraju njegovim suštinskim određenjem. Prema njima, ispoljavanje rata samo je različito u sredstvima sukobljavanja, koja mogu biti duhovna i/ili fizička.

Zaključuje se, karakteristike koncepta „hibridnog ratovanja“ značajne su po tome što uspostavljaju kriterijum pojmovnog razlikovanja savremenih i klasičnih ratnih sukoba i njihove naučne klasifikacije. Ipak, mnogo je značajnija činjenica što proučavanje ovog fenomena predstavlja pogodan model za rasprave o suštini rata i proveru adekvatnosti postojećih teorijskih okvira u razmatranju rata kao društveno-istorijskog fenomena. Na osnovu do sada poznatih saznanja o fenomenu, moglo bi se izneti da njegove bitne karakteristike, kao koncepta, problematizuju postojeće teorijske okvire unutar kojih i sam treba da bude razmatran i celovito objašnjen. Šire posmatrano, time se posledično otvara problem naučno-teorijskog razmatranja i fenomena savremenog rata odnosno njegovih pojavnih oblika.

Tako, u uslovima teorijskih problema da se objasni šta to savremen rat jeste a šta nije, u čemu se nalazi njegova suština i po čemu se on tako bitno razlikuje od klasičnih ratova, ne mogu se eksplicitno odbaciti niti prihvatiti kako jedna tako ni druga teorijska stanovišta, te ih je potrebno podjednako uvažiti. Razmatranje fenomena hibridnog praktikovanja rata sa pozicija različitih i sukobljenih teorijskih polazišta doprinosi dobijanju širih saznanja ne samo o njemu već i savremenim formama rata uopšte. S druge strane, takvim saznanjima moguće je proveriti validnost postojećih teorija o ratu i doprineti njihovom korigovanju i unapređenju. Stoga potreba za širim razmatranjem predmetnih fenomena ukazuje na potrebu izbora adekvatnog teorijsko-epistemološkog pristupa u njihovom istraživanju.

Analizom ontoloških i epistemoloških stajališta različitih teorijsko-epistemoloških pristupa zaključuje se da je interpretativni ili diskurzivni pristup najadekvatniji u istraživanju novih i nedovoljno poznatih fenomena „hibridnog ratovanja“ i savremenog rata. Njegova pogodnost sadržana je prevashodno u činjenici da on ne polazi od decidno utvrđenih ontoloških polazišta pojedinih teorijskih pravaca već ostavlja široku slobodu u tom pogledu. Time se zadovoljava potreba korišćenja kako klasičnih tako i savremenih teorijskih pola-

zišta u predmetnom istraživanju koje bi za cilj, između ostalog, moglo imati dolaženje do saznanja o konstantnim, opštim i nužnim svojstvima rata, od njegovog nastanka sve do aktuelnog istorijskog trenutka. U saznajnom pogledu to je moguće postići jedino borbom argumenata koji proističu iz rasprava unutar različitih diskursa.

Izbor interpretativnog teorijsko-epistemoloških pristupa postavlja zahtev ka sledećem koraku u istraživanju predmetnih fenomena a to je njihovo razmatranje unutar različitih diskursa poput akademskog, vojnog, političkog, publicističkog i dr. Naravno, cilj navedenog razmatranja ne bi bio dolaženje do konačnih istina o njima. Naprotiv, ono bi imalo ulogu preliminarnog istraživanja u funkciji određenja šireg problemskog okvira istraživanja savremenog rata kroz identifikaciju svih nepoznanica i nejasnoća koja se tiču njegove percepcije i određenja. Sve one bile bi sadržane unutar šire predstavljenog okvira hipotetičkih stavova o problemu savremenog rata. Svaki pojedinačno identifikovani i predstavljeni hipotetički stav mogao bi se formulisati kroz određeno istraživačko pitanje i izdvojiti kao poseban predmet istraživanja unutar šireg problemskog okvira savremenog rata. Onaj deo hipotetičkih stavova vezan za fenomen „hibridnog ratovanja“ svakako bi predstavljao polaznu osnovu u njegovom naučnom razmatranju a rezultati dobijeni tim razmatranjem svakako bi doprineli širem fondu naučnih saznanja o fenomenu savremenog rata uopšte.

Literatura

- [1] Група аутора, *Методологија ратне вештине*, ЦВШ, Београд, 1996.
- [2] Група аутора, *Општа Larousse енциклопедија*, Том 3, ЈРЈ Земун, 2004.
- [3] Deep Alex, *Hybrid War - Old Concept, New Techniques*, Small Wars Journal, March 2, 2015.
- [4] Ковач Митар, Форца Божић, *Историја ратне вештине – Период 1920-2000*, Војно-издавачки завод, Београд, 2000.
- [5] Marsh David, Stoker Gerry, *Теорије и методе политичке зnanosti*, Факултет политичких зnanosti, Загреб, 2005.
- [6] Марковић Михајло, *Логика*, Народна књига, Београд, 1956.
- [7] Марковић Михајло, *Филозофски основи науке*, БИГЗ, Београд, 1994.
- [8] Милашиновић Радомир, Милашиновић Срђан, *Основи теорије конфликта*, Факултет безбедности, Београд, 2007.
- [9] Мишовић Слободан, Ковач Митар, *Систем одбране*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2006.
- [10] Милошевић Новак, Милојевић Саша, *Основи методологије безбедносних наука*, Полицијска академија, Београд, 2001.
- [11] Микић Б. Слободан, *Поглед на рат*, ВИЗ – Војна штампарија, Београд, 2003.
- [12] Микић Б. Слободан, *О рату*, Друго издање, Прометеј, Нови Сад, 2006.
- [13] Paul Christopher, *Confessions of a Hybrid Warfare Skeptic*, Small Wars Journal, March 3, 2016.
- [14] Reichborn-Kjennerud Erik, Cullen Patric, *What is Hybrid Warfare?*, Policy Brief 1/2016, Norwegian Institute of International Affairs, 2016.
- [15] Hoffman G. Frank, *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, Virginia, December 2007.
- [16] *Hybrid warfare: A new phenomenon in Europe's security environment*, Updated and extended 2nd edition, Jagello 2000 for NATO Information Centre in Prague, 2015.

UPOTREBA SAJBER PROSTORA U KONTEKSTU HIBRIDNOG RATOVANJA

Dejan V. Vuletić*

Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Institut za strategijska istraživanja

Multi polarnost i promena geopolitičke mape sveta kao i jačanje vojnih sposobnosti pojedinih država u svetu uticali su na ograničenje primene vojnog faktora u realizaciji postavljenih ciljeva spoljne politike od strane država kao subjekata međunarodnih odnosa. Takvo stanje u međunarodnoj zajednici dovelo je do toga da se ostvarenje interesa primarno ne vrši primenom oružane sile. U savremenom svetu vojna opcija rešavanja problema postaje „sve manje privlačna“ i ponekad previše rizična. Određene zemlje koriste druge, nekonvencionalne, načine (kao što je hibridno ratovanje) za ostvarenje sopstvenih ciljeva i interesa. Aktivnosti u sajber prostoru u kontekstu hibridnog ratovanja imaju naglašen značaj.

Ključne reči: *hibridno ratovanje, sajber prostor, sajber ratovanje*

Uvod

Krajem 19. i početkom 20. veka ljudsko društvo karakterišu nagle i dramatične promene u skoro svim oblastima života i rada. Ubrzani razvoj nauke i tehnologije, intenzivna industrijalizacija učinili su da svet toga doba počne da poprima sasvim nova obeležja kao što je npr. pojava novih vrsta pretnji po pojedince i države. Period od druge polovine 20. veka, pored izuzetne dinamike, karakterišu i izvesne kontroverze, koje su ukazivale na tzv. „tamnu stranu progressa“. Napredak nauke, a posebno tehničkih i prirodnih disciplina donosi, pored pozitivnih rezultata koji su njegovo osnovno obeležje, određene potencijalne opasnosti.¹

Razvojem informaciono-komunikacione tehnologije (IKT) pojavili su se novi oblici društvenih aktivnosti koji utiču na svaki segment života ljudi. Ubrzani razvoj informaciono-komunikacione tehnologije i nezaustavljivi rast primene u svim sferama ljudskog društva uvećava njihovu ranjivost i izloženost vrlo ozbiljnim opasnostima.²

Termin „hibridno ratovanje“ je nastao 2007. godine ali je značajno aktuelizovan u kontekstu događaja u Ukrajini, 2014. godine, naglašavajući efikasnost ostvarivanja političkih ciljeva, ne vojnim sredstvima uz ograničenu upotrebu sile. Hibridno ratovanje je pojam novijeg datuma i ne postoji opšteprihvaćena definicija navedenog termina. Definicije

* Pukovnik dr Dejan Vuletić je naučni saradnik i rukovodilac složenog projekta; dejan.vuletic@mod.gov.rs.

¹ Aleksić Ž., Milovanović Z., *Leksikom kriminalistike*, Glosarijum, Beograd, 1995, str. 16-20.

² Virilio P., *Informatička bomba*, Svetovi, Novi Sad, 2000, str. 106-133.

hibridnog ratovanja su uglavnom „opšte i široke“ kao što je npr. da se pod hibridnim ratovanjem podrazumeva ostvarivanje interesa koordinisanom upotrebom vojnih i ne vojnih sredstava smanjujući potrebu za prekomernom upotrebom sile.³ Pored problema preciznog definisanja termina, ne mogu se precizno odrediti akteri (državni i nedržavni), tehnologija, efekti. Hibridne pretnje imaju za cilj pre civilno društvo nego vojne mete, mada nije uvek pravilo.⁴

Hibridno ratovanje podrazumeva čitav opseg različitih načina delovanja radi postizanja željenog, strategijskog, cilja smanjujući rizike direktne vojne konfrontacije i moguće reakcije određenih država i organizacija u međunarodnoj zajednici.

Hibridno ratovanje obuhvata svaki aspekt ratovanja i aktivnosti sukobljenih strana. Dosadašnja iskustva govore da sukobljene strane neprijateljske aktivnosti realizuju na različite načine, upotrebom konvencionalnih i nekonvencionalnih oružja i metoda. Hibridne pretnje predstavljaju veliki izazov za NATO i njegove interese, bez obzira da li se radi o nacionalnim teritorijama ili nefizičkim oblastima kao što je sajber prostor.⁵

Hibridne pretnje mogu da sadrže kombinaciju smrtonosnih i ne smrtonosnih pretnji konvencionalnim, hemijskim, biološkim, nuklearnim oružjem, terorizmom, špijunažom, sajber napadima i drugim pretnjama, uz podršku različitih informacionih operacija i određenih ekonomskih organizacija. Hibridne pretnje predstavljaju mešavinu različitih akcija, često jednovremeno realizovanih.⁶

Iako se termin „hibridno ratovanje“ ne pojavljuje u ruskim doktrinarnim dokumentima, zanimljiva je izjava načelnika Generalštaba Ruske Federacije, generala Valerija Gerasimova (*Валерий Васильевич Герасимов*), koji je u februaru 2013. godine izjavio: „Rat i mir su postali nejasni. Metode sukoba su se promenile i obuhvataju čitav opseg političkih, ekonomskih, informacionih, humanitarnih i drugih ne vojnih mera“.⁷

U hibridnom ratovanju, koriste se različiti alati i metode kao što su gerila i teroristički napadi, delovanje u sajber prostoru, ekonomski pritisci, propagandno delovanje i drugi načini. Akcije se prvenstveno preduzimaju u informacionom prostoru i onaj ko kontroliše taj prostor ostvariće pobedu.⁸

Tehničko-tehnološki aspekt problema hibridnog ratovanja je posebno naglašen. Ostvarivanje ciljeva i interesa ostvaruje se primenom ne vojnih sredstava kao što su psihološke operacije, ekonomske sankcije, sajber operacije i druge.

³ Renz B., Smith H., *Russia and Hybrid Warfare – Going Beyond the Label*, Aleksanteri Institute, University of Helsinki, Finland, 2016. p. 5.

⁴ Gunneriusson H., *Cyberspace from the Hybrid Threat Perspective*, Proceedings of the European Conference on Information Warfare & Security. 2013, p. 98-99.

⁵ *Hybrid Threats Description 1500/CPPCAM/FCR/10-270038*, p. 2, http://www.act.nato.int/images/stories/events/2010/20100826_bi-sc_cht.pdf

⁶ *Hybrid Threats Description 1500/CPPCAM/FCR/10-270038*, op.cit, p. 3-6, http://www.act.nato.int/images/stories/events/2010/20100826_bi-sc_cht.pdf

⁷ Ducaru D.S., *The Cyber Dimension of Modern Hybrid Warfare and its Relevance for NATO*, Europolity, vol. 10, no. 1, 2016, p. 11, <http://europolity.eu/wp-content/uploads/2016/07/Vol.-10.-No.-1.-2016-editat.7-23.pdf>. Ambasador Dukaru je aktuelni pomoćnik Generalnog sekretara NATO.

⁸ Neag M.M., *New Typology Of War – The Hybrid War*, p. 17, http://www.armyacademy.ro/reviste/rev1_2016/NEAG.pdf

Sajber prostor

Pod sajber prostorom, podrazumeva se „vrsta zajednice“ sačinjena od mreže računara u kojoj se elementi klasičnog društva⁹ nalaze u obliku bitova i bajtova odnosno, prostor koji kreiraju računarske mreže. Prefiks „sajber“ očitito ukazuje na izuzetnu složenost, neprekidnost interakcija, neograničenost prostora, različitost usluga, neprestano nailaženje na nešto novo i neočekivano.

Sajber prostor predstavlja termin koji označava *online* svet Interneta (računarskih mreža) ali i digitalni svet uopšte.¹⁰ Vera Tasić i Ivan Bauer u *Rečniku kompjuterskih termina*, sajber prostor definišu kao „okruženje virtualne realnosti u kome osobe komuniciraju pomoću povezanih (umreženih) računara“.¹¹

Američko ministarstvo odbrane (*Department of Defence – DoD*) definiše sajber prostor kao „područje u informacionom okruženju koji se sastoji od nezavisnih mreža informacionih infrastruktura, uključujući Internet, telekomunikacione mreže, računarske sisteme, ugrađene procesore i kontrolere“ odnosno „zamišljeno okruženje u kojem se digitalni podaci prenose pomoću računarskih mreža“.¹²

Aljoša Mimica i Marija Bogdanović smatraju da je „sajber prostor nova forma mentalne dimenzije ljudske egzistencije unutar koje nastaje simulirana realnost kao posledice interakcije između ljudskog i artifičijalnog interfejsa. Predstavlja alternativnu prostornu dimenziju unutar koje se uspostavlja veza između različitih personalnih računara, računarskih mreža, različitih virtualnih zajednica i pojedinaca“.¹³

Navedene definicije, u suštini, vezuju sajber prostor za računarske mreže. *Sajber prostor, dakle, predstavlja nematerijalni, neograničeni interaktivni prostor kreiran od računarskih mreža.*

Sajber prostor je veštačka tvorevina nastala kao rezultat društvenih potreba i tehnoloških inovacija. Pruža ogromne mogućnosti i u informacionom društvu predstavlja dominantni medij komunikacije. To je prostor različitih sadržaja koji je postao integralni deo života pojedinaca, poslovanja i funkcionisanja država.

U sajber prostoru deluju različiti akteri kao što su:

– Timovi mamci (*troll army*) su subjekt, sponzorisani od strane države, koji koristeći lažne identitete učestvuju u blogovima, internet forumima i društvenim mrežama u cilju propagande, formiranja percepcije javnog mnjenja, podrivanja disidentskih struktura i slično.¹⁴

– Timovi za formiranje grupnog mišljenja (*swarm stream teams*) su agresivno orijentisana grupa ljudi koja preko sajber prostora širi viralni (virusni) video s ciljem razbijanja poruka protivnika ili određenih medija.¹⁵

⁹ Talkot Parsons definiše društvo kao "tip društvenog sistema sa relativno najvišim stepenom samodovoljnosti". Parsons T., *Društva*, August Cesarec, Zagreb, 1998, str. 12.

¹⁰ Tipton H., Krause M., *Information Security Management Handbook (fifth edition)*, CRC Press, New York, 2004, p. 3171.

¹¹ Tasić V., Bauer I., *Rečnik kompjuterskih termina*, Mikro knjiga, Beograd, 2003. str. 125.

¹² *Joint Publication 1-02*, DoD Dictionary of Military Terms, Washington, D.C.: Joint Staff, Joint Doctrine Division, J-7, October 17, 2008. www.dtic.mil/doctrine/jel/new_pubs/1_02.pdf

¹³ Mimica A., Bogdanović M., *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007, str. 60.

¹⁴ Duggan P., *Harnessing cyber-technology's human potential*, Special Warfare: The Professional Bulletin of the John F. Kennedy Special Warfare Center & School. Vol. 28 Issue 4, 2015, p. 14.

Broj „stvari“ povezanih na Internet je 2008. godine premašio broj stanovnika zemlje. Broj međusobno povezanih uređaja (*Internet of Things – IoT*) neprekidno raste (*slika*) i očekuje se da će 2020. godine biti oko 50 milijardi različitih uređaja koji će biti *online* (računara, prenosnih uređaja, mobilnih telefona, kućnih aparata...).

*Internet of Things*¹⁶ pruža velike šanse malicioznim, državnim i nedržavnim, akterima. Pri tome se ne misli na kućne aparate koji se mogu uključiti bežično već na elektronski kontrolisane ventile u nuklearnim postrojenjima, regulatore pritiska u gasovodima, uređaje koje održavaju pacijente u životu u bolnicama i slično. To su uređaji u svakom gradu i svakoj zemlji koji su i sada osetljivi na sajber napade a koje mogu imati ogromne štetne posledice ukoliko im neovlašćena osoba sa malicioznim namerama ima pristup. To je jedan od glavnih razloga zašto je bezbednost računarskih mreža izuzetno važna, naročito u kritičnim infrastrukturama.

Internet of Things

Sajber ratovanje

Vojno prisustvo u sajber prostoru je nesumnjivo. Mnogi eksperti smatraju da sajber napad može imati veliki uticaj na borbenu sposobnost jedinica naročito u toku konflikta. Napadi na informacione infrastrukture kao što su sistem telekomunikacija ili napajanja električnom energijom može imati veliki uticaj na borbenu sposobnost.

¹⁵ *Idem.*, p. 15.

¹⁶ *Internet of Things (IoT)* predstavlja mrežu fizičkih objekata – različitih uređaja, vozila, zgrada u kojima su ugrađeni različiti senzori, softver i povezanost na mrežu kako bi ti objekti mogli da prikupljaju i razmenjuju podatke. *Internet of Things* omogućava daljinsku kontrolu, što doprinosi boljoj integraciji fizičkog sveta sa računarskim sistemima, što za posledicu ima veću efikasnost, tačnost i ekonomsku korist. Smatra se da će u narednim godinama potreba za stručnjacima iz oblasti *IoT* višestruko narasti. Clarke R., *The risk of cyber war and cyber terrorism*, Journal of International Affairs. Vol. 70 Issue 1, 2016. p. 179-181.

Sajber prostor je dinamična oblast koja se brzo menja. Bitna karakteristika tog prostora je nesigurnost što nameće agilnost (brzinu reagovanja) kao stalnu potrebu. Sajber prostor je ljudska tvorevina tako da i za tu oblast važe principi i pravila ratovanja.¹⁷

Priroda sajber ratovanja je nova i specifična. U sajber prostoru je teško, nekada nemoguće, utvrditi identitet učesnika sukoba i njihove motive (ciljeve ili namere). Samo u slučaju da je napad preduzeo neki subjekat međunarodnog prava sa namerom da počini akt agresije nad drugim subjektom međunarodnog prava može se smatrati da je reč o ratovanju. U stvarnosti, broj slučajeva sajber ratovanja je mnogo manji od ukupnog broja sajber napada. Najveći broj sajber napada odnosi se na sajber kriminal, odnosno na situacije u kojima je prekršen krivični zakon neke države i (ili) međunarodni propisi krivičnog prava.¹⁸

Sajber ratovanje predstavlja ofanzivnu i defanzivnu primenu sajber oružja i informacija, koju su pokrenuli ili organizovali državni akteri radi uništavanja ili onesposobljavanja protivničkog cilja direktnim dejstvom na informacije i informacione sisteme i posrednim dejstvom na sisteme, sredstva, servise, procese, društvo i pojedince koji zavise od tih informacionih infrastruktura, kao i radi odbrane vlastitih resursa od takvih dejstava protivnika.¹⁹

Sajber ratovanje je vrsta neprijateljske aktivnosti preduzeta protiv računarskih mreža, računarskih sistema i baza podataka sa ciljem degradiranja ili uništavanja ciljanih sistema. Na taj način ciljani sistemi mogu biti neupotrebljivi, degradiranih performansi što može uticati na komandanta da donese lošu odluku usled nedostatka informacija.²⁰

Sajber ratovanje se definiše i kao neovlašćeno upadanje od strane (za ili uz podršku) vlade u računare ili mreže druge nacije, ili preduzimanje drugih aktivnosti koje utiču na računarski sistem sa ciljem dodavanja, izmene ili falsifikovanja podataka ili prouzrokovanje prekida ili oštećenja računara, mrežnih uređaja ili objekata kontrole računarskih sistema.²¹

Sajber napad izveden od strane nekog entiteta protiv države i njenog društva, primarno ali ne isključivo sa ciljem uticanja na ponašanje ciljane strane, predstavlja sajber ratovanje. Akter koji realizuje napad može biti državni ili nedržavni. Sajber ratovanje, dakle, predstavlja oblik informacionog ratovanja koji se sastoji od niza akcija kojima se prekidaju ili uništavaju informacioni i komunikacioni sistemi protivnika (npr. ubacivanje računarskih virusa u vojne sisteme protivnika).

Libicki smatra da se sajber ratovanje i sajber rat se moraju razlikovati. Sajber ratovanje se odnosi na vođenje rata, realizuje se s ciljem stvaranja boljih uslova za borbu u fizičkom domenu. Sajber rat se preduzima sa ciljem da direktno utiče na volju protivnika.²²

Razdvajanje sajber rata od drugih oblika sajber napada je važan prvi korak u razmatranju problema. U SAD-u se sajber napad smatra veoma realnom pojavom. Potencijalni sajber konflikt postaje sve verovatniji sa sve većom zavisnošću društva od ranjive tehnologije.²³

¹⁷ *Beyond the Build Delivering Outcomes through Cyberspace* (the Commander's Vision and Guidance for US Cyber Command), Department of Defense, United States Cyber Command, Maryland, 2015, p.11.

¹⁸ Mladenović D., Jovanović D., Drakulić M., *Definisanje sajber ratovanja*, Vojnotehnički glasnik, br. 2, 2012, str. 85-89.

¹⁹ *Idem.*, str. 105.

²⁰ Stytz M., *Cyberwarfare Distributed Training*, Military Technology (MILTECH), 11/2006, p. 95-96.

²¹ Clarke R., Knake R., *Cyber War: The Next Threat to National Security And What To Do About It*, Harper-Collins e-books, 2010, p. 181.

²² Libicki M., *Why Cyber War Will Not and Should Not Have Its Grand Strategist*, Strategic Studies Quarterly, Vol. 8 Issue 1, 2014, p. 29.

Ako se sajber rat kao pokušaj da jedna država uništi drugu u sajber prostoru, onda se takav rat nikada nije dogodio, smatra Ričard Klark, nekadašnji savetnik američke administracije. Nekoliko slučajeva sajber napada koji su se dogodili su izvršeni sa ograničenim ciljevima ali to ne znači da se „totalni“ sajber rat neće dogoditi u budućnosti, naprotiv.²⁴

Ričard Klark smatra da je sajber rat najveći bezbednosni izazov u 21. veku. Klark definiše sajber rat kao „akcije preduzete od strane određene države radi prodora u računare i mreže druge države s ciljem nanošenja štete ili uzorkovanja prekida rada sistema. Klark smatra da potencijalni protivnik može naneti veću štetu SAD-u nego obrnuto i da je SAD ranjivija na sajber napade od drugih država navodeći sledeće razloge:²⁵

- SAD imaju veći stepen zavisnosti od računarskih sistema koji pokreću (kontrolišu) kritične nacionalne infrastrukture kao što su sistem napajanja električnom energijom, gasovodi, vazdušni saobraćaj, železnički saobraćaj i bankarstvo.

- Većina kritičnih infrastruktura SAD je u privatnom vlasništvu.

- SAD je jedna od retkih zemalja u svetu u kojoj korporativni vlasnici su toliko politički moćni da mogu da spreče donošenje propisa u oblasti industrija kojom se bave

- Vojska SAD je izuzetno podložna sajber napadima.

Dobro finansirani i sofisticirani maliciozni programi jako brzo su postali alati koje koriste države, kriminalci i teroristi radi dobijanja prednosti i nadmoći nad protivnikom. Krajnji cilj sajber rata je pobeda odnosno informaciona kontrola protivnika.²⁶

U međunarodnoj zajednici ne postoji konsenzus o definiciji sajber oružja. Razvoj i upotreba potencijalno destruktivnog sajber oružja protiv zaštićenih ciljeva zahtevaće značajne resurse, posedovanje teško dobijenih i osetljivih obaveštajnih podataka o meti, kao i određeno vreme za pripremu i realizaciju napada.²⁷

Eugen Kasperski, direktor i osnivač ruske istoimene firme smatra da suprotno konvencionalnom ratovanju, najrazvijenije zemlje su najranjivije u sajber prostoru. Bez obzira da li je dizajniran da briše podatke (*Wiper*), krade podatke (*Duqu*) ili manipuliše podacima (*Dkom*) krajnji cilj malvera je informaciona kontrola. Cilj kontrole je dobijanje i eksploatacija informacione prednosti: „akcije preduzete da se sačuva integritet informacionih sistema od eksploatacije, oštećenja ili uništenja dok se u isto vreme eksploatišu, oštećuju ili uništavaju informacioni sistemi neprijatelja“. Primarni motivi sajber ratovanja, objavljeni ili ne, uključuju ekonomsku i političku kontrolu informacija. Iako su tvorci sofisticiranih sajber alata kao što su *Stuxnet* i *Flame* su verovatno države, izvori tih malicioznih programa nisu otkriveni.²⁸

²³ McGraw G., *Cyber War is Inevitable (Unless We Build Security In)*, Journal of Strategic Studies, Vol. 36, No. 1, Virginia (USA), 2013, p. 109.

²⁴ Clarke R., *op.cit.*, p.179-181.

²⁵ Richard C., Knake R., *op.cit.*, p. 6.

²⁶ Philbin G., Philbin T., *Finding the New High Ground in Cyber War: Malware as an Instrument of War*, - Journal of Homeland Security & Emergency Management, Vol. 10 Issue 1, 2013, p. 1.

²⁷ U članku se pod njim podrazumeva računarski program koji je napravljen i upotrebljen radi zastraživanja ili fizičke, funkcionalne ili mentalne štete na sistemima ili ljudskim životima. Rid T., McBurney P., *Cyber-Weapons*, The RUSI Journal, vol. 157, Issue 1, 2012, p. 7-11.

²⁸ Philbin G., Philbin T., *op.cit.*, p. 2.

Operacije u sajber prostoru (*Cyberspace Operations – CO*) podrazumevaju angažovanje kapaciteta u sajber prostoru s primarnim zadatkom da se ostvari ciljevi u ili uz pomoć sajber prostora. Neki vojni ciljevi mogu biti postignuti uz pomoć sajber operacija koje se izvode samostalno. Sposobnosti za sajber operacije trebaju biti razmatrani tokom zajedničkog planiranja operacija, integrisano u zajedničke planove komandanata i sinhronizovano sa drugim operacijama.²⁹

Metodi sajber ratovanja su taktike, tehnike i procedure koje primenjuju zaraćene strane. Sajber oružja su ona sredstva ratovanja koja su napravljena, koriste se ili nameravaju da se koriste u sukobu i koja su sposobna da prouzrokuju povrede ili smrt lica odnosno oštećenje ili uništenje objekata.³⁰

Sajber napadi se mogu razlikovati u odnosu po cilju, intenzitetu, opsegu, trajanju i efektima. Rizik od kolateralne štete raste sa ambicijom napada. Zavisi od vrste i tehnike sajber napada. Ofanzivne sajber operacije mogu se realizovati na dve vrste ciljeva (vojne i civilne) a opseg može biti od taktičkog do strategijskog.³¹

Stuxnet je postao poznat kao prvi računarski softver koji je korišćen kao sajber oružje. Kao što je rekao Din Tarnet (*Dean Turner*), direktor *Symantec* korporacije: „*Stuxnet* je poziv na buđenje za imaoce kritičnih infrastruktura širom sveta. To je prva, javno poznata pretnja za kritične infrastruktura kao što su nuklearne elektrane, brane i hemijska postrojenja“.³²

Poznati *Stuxnet* napad, navodno, realizovan zajednički od strane Izraela i SAD protiv iranskog programa razvoja nuklearnog naoružanja, je jasan primer sajber rata. U tom slučaju iranski program razvoja nuklearnog naoružanja je onemogućen za određeni period uticajem malvera na centrifuge koje imaju značajnu ulogu u procesu proizvodnje nuklearnog oružja. *Stuxnet* je dobar primer gde je sajber oružje ekspresno napravljeno i upotrebljeno za sajber rat. Realizacija takvog napada je pokazala da je realizacija takvog napada lakša nego što su mislili, što je primarni razlog zašto je sajber rat neizbežan.³³

Potpuno precizna procena štete i uspešnost napada se s pravom ne objavljuju da napadač ne bi imao informacije o stepenu uspešnosti i eventualnim slabostima. Jedno od ključnih pitanje stratega i političara je kako da odvrte akcije neprijatelja u sajber prostoru. Posmatran kao operativno područje (pored kopna, mora, vazduha i kosmosa) nameće se potreba razmatranja formi „sajber odvracanja“ kroz nacionalnu i međunarodnu bezbednost.³⁴

Ričard Klark smatra da su lideri u SAD u najvećem broju svesni pretnji i mogućih posledica ali da mnogima od njih nije jasno koje akcije treba preduzeti. Dok SAD ne budu pogođene velikim sajber napadom, malo je verovatno da će donosioci odluka odrediti kao jedan od nacionalnih prioriteta povećanje bezbednosti i otpornosti infrastruktura u privatnom sektoru.³⁵

²⁹ *Joint Publication 3-12 Cyberspace Operations*, Joint Chiefs of Staff, USA, 2013. p. v-vi

³⁰ *Tallinn Manual on the International Law Applicable to cyber warfare*, International Group of Experts at the Invitation of the NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence, Cambridge University Press, New York, 2013. P. 141-142.

³¹ Cavaiola L., Gompert D., Libicki M., *Cyber House Rules: On War, Retaliation and Escalation*, Survival (00396338), Vol. 57 Issue 1, 2015, p. 83.

³² Allison A., *Cyber "hostilities" and the war powers resolution*, *Military Law Review*, Vol. 217, 2013, p. 186-187.

³³ McGraw G., *op.cit.*, p. 112-114.

³⁴ Stevens T., *Contemporary Security Policy A Cyberwar of Ideas? Deterrence and Norms in Cyberspace*, *Contemporary Security Policy*, Vol.33, No.1, 2012, p. 148.

³⁵ Clarke R., *op.cit.*, p. 179-181.

Smatra da je teško napraviti efikasan mehanizam odvrćanja. Neophodno je demonstrirati sposobnosti da bi potencijalni napadači znali vašu spremnost, što je u ovom slučaju jako teško. Kao primer navodi upotrebu hidrogenske bombe u nenaseljenom ostrvu i onda svi postaju svesni vaših sposobnosti. Kod sajber ratovanja to nije moguće iz dva razloga. Prvi, mrežna infrastruktura svake države je različita pa to ne znači da će napad koji ste izvršili na neku državu A imati isti uticaj i na državu B. Drugo, ne postoji sajber ekvivalent nenaseljenom ostrvu koje možete uništiti da bi drugima pokazali šta ste u stanju da uradite.³⁶

Sajber operacije nisu eksplicitno navedene u aktuelnim sporazumima koji se tiču oružanih konflikata ali prema mišljenju Međunarodnog suda pravde (*International Court of Justice*) ustanovljeni principi i pravila se odnose na sve forme ratovanja i sve vrste oružja, kako onih koji se primenjuju u sadašnjosti tako i onih koji će se primenjivati u budućnosti.³⁷

Sajber napadi koji nisu usmereni na legitime mete i koji mogu ugroziti građane i civilne objekte, bez izuzetaka su zabranjeni. Legitimni ciljevi sajber napada mogu biti pripadnici oružanih snaga, organizovanih grupa ili civila koji direktno učestvuju u sukobu kao i vojni ciljevi.³⁸

Savremene vojske preduzimaju brojne korake u suprotstavljanju pretnji od sajber ratovanja. To podrazumeva organizacione, operativne i personalne promene svih vidova, kao i zajedničkih komandi. To je uslovalo i obuku nove kategorije oficira i specijalista za različite oblasti sajber ratovanja.

Aktivnosti i inicijative na međunarodnom i nacionalnom nivou

NATO je organizacija koja prepoznaje opasnost od sajber ratovanja, zvanično posmatra sajber prostor kao područje ratovanja i nastoji da zaštiti svoje mreže. Pored Amerike, Rusije, Kine, Velike Britanije, Izraela, Irana i Severne Koreje koje smatra „svetskim sajber silama“ nesumnjivo će se pojavljivati novi, državni i nedržavni, akteri sa respektabilnim kapacitetima za delovanje u sajber prostoru.³⁹

Prema izjavama Džeimi Šea (*Jamie Shea*), koji je odgovoran za savetovanje i pomoć generalnom sekretaru NATO-a, oko 120 zemalja trenutno ima ili razvija ofanzivne sposobnosti za sajber napad. NATO je naučio da su sajber napadi veoma efikasni u prvih 36 sati dok im je nakon tog perioda efekat značajno smanjen zbog preduzetih mera. NATO pretrpi oko 100 napada dnevno što što ima i svojih dobrih strana s obzirom da je NATO pod stalnim izazovima i uči kako da se odgovori na pretnju.⁴⁰

Sajber odbrana je postala sastavni deo Procesu planiranja odbrane (*Defence Planning Process - NDPP*) NATO-a omogućavajući lakši zajednički pristup razvoju sposobnosti. Uspostavljanje uzajamno definisanih ciljnih oblasti razvoja sposobnosti koji će biti u skladu sa

³⁶ *Idem.*

³⁷ *Tallinn Manual on the International Law Applicable to cyber warfare*, op.cit., p. 140-141.

³⁸ *Idem*, p. 156.

³⁹ Clarke R., *op.cit.*, p. 179-181.

⁴⁰ Hale J., *Cyber Attack System Proliferation*, <http://www.defensenews.com/story.php?!=4550692>

brzim promenama pretnji u operativnom i tehnološkom aspektu predstavljaju ključ NATO politike. Sposobnosti NATO za odgovor na incident (*Computer Incident Response Capability – NCIRC*) obezbeđuje adekvatan nivo odgovora na sajber napade dok su druge inicijative počele da se oblikuju čime će se stvoriti robusna i efikasna platforma odbrane.⁴¹

Predsednička politička direktiva (*Presidential Policy Directive 20 – PPD 20*), potpisana u oktobru 2012. godine, otkrivena je „curenjem“ poverljivih dokumenata od strane Edvarda Snoudena (*Edward Snowden*). U Direktivi se pominju dva tipa sajber operacija: defanzivne (*Defensive Cyber Effects Operations – DCEO*) i ofanzivne (*Offensive Cyber Effects Operations – OCEO*).⁴²

Zajednička publikacija pod nazivom sajber operacije (*Joint Publication 3–12, titled „Cyber Operations“*), publikovana je 2013. godine. Sajber operacije (*Cyber operations – CO*) su podeljene u tri kategorije: defanzivne sajber operacije (*defensive cyber operations – DCO*), informacione mrežne operacije ministarstva odbrane (*DOD information networks operations – DODIN*) i ofanzivne sajber operacije (*offensive cyber operations – OCO*).⁴³

Sve veći broj sajber napada, strategija i tehnologija sajber ratovanja dovodi do stvaranja stručnih sajber centara (*Cyber Centers of Excellence – CoE*). Centri se formiraju u privatnim kompanijama (kao što je *Lockheed Martin, Cyber Center of Excellence – CoE*, otvoren 2015. godine), nacionalnim entitetima kao što je nemački *Nationale Cyber-Abwehrzentrum (National Cyberdefence Centre)* i međunarodnim entitetima kao što su *NATO's Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence – CCDCOE* u Estoniji i Evropska organizacija za sajber bezbednost (*European Cyber Security Organisation*) u Belgiji.⁴⁴

Ministarstvo odbrane SAD je 2009. godine formiralo Sajber komandu (*Cyber Command – USCYBERCOM*) kao zajedničku komandu koja upravlja i u kojoj se nalaze predstavnici svih vidova. Sajber komanda se nalazi u okviru Strategijske komande (*U. S. Strategic Command – USSTRATCOM*), nekoliko nivoa ispod donosilaca odluka. Ministarstvo odbrane zapošljava mnogo civila koji imaju obaveze oko određenih aktivnosti u sajber prostoru a za navedenu kategoriju zaposlenih postoje pravne komplikacije vezano za njihovo učešće u ratu kao i regrutovanje za tu namenu. Za svaki vid se izrađuje poseban program obuke s ciljem formiranja što sposobnijeg kadra. Primera radi, za potrebe kopnene vojske je formiran stručni centar *Cyber Center of Excellence* u Džordžiji.⁴⁵

Procenjuje se da Strategijska komanda u svom sastavu ima oko 6200 sajber ratnika.⁴⁶ Do 2018. godine snage za sajber zadatke (*Cyber Mission Force – CMF*) sastojeće se od 133 popunjenih, opremljenih i obučanih sajber timova (*13 National Mission Teams, 68 Cyber Protection Teams, 27 Combat Mission Teams, and 25 Cyber Support Teams*). Timovi za nacionalne zadatke (*National Mission Teams*) će štiti nacionalne infrastrukture od sajber napada nadgledanjem neprijateljskih aktivnosti, blokiranjem sajber napada i

⁴¹ Mahon T., *Cyber - the 21st Century Threat*, Military Technology, Vol. 39 Issue 5, 2015, p. 22.

⁴² Chayes A., *Rethinking Warfare: The Ambiguity of Cyber Attacks*, Harvard National Security Journal, Vol. 6 Issue 2, 2015, p. 483-484.

⁴³ *Idem*.

⁴⁴ Wilson R. J., *The Shadowy World Of Cyber Warfare*, Military & Aerospace Electronics, Vol. 27 Issue 12, 2016, p. 10.

⁴⁵ Graham M., *U.S. Cyber Force: One War Away*, Military Review, Vol. 96 Issue 3, 2016, p.111-118.

⁴⁶ Wilson R.J., *op.cit.*, p. 9.

manevrisanjem radi otklanjanja pretnji. Timovi za sajber zaštitu (*Cyber Protection Teams*) će braniti i štiti infrastrukturu Ministarstva odbrane i po dobijanju ovlaštenja i druge infrastrukture. Timovi za borbene misije (*Combat Mission Teams*) će pružati podršku komandantima u planiranju i kada dobiju naređenje izvršavati sajber napade. Timovi za sajber podršku (*Cyber Support Teams*) pružaju podršku u analitičkim i aktivnostima planiranim timovima za nacionalne zadatke i timovima za borbene misije.⁴⁷

Strategijski informativni i operativni centar (*Strategic Information and Operations Center*) i okviru Federalnog istražnog biroa (*Federal Bureau of Investigation – FBI*) predstavlja centar za globalno nadgledanje i komunikaciju koji obezbeđuje platformu za donošenje odluka iz domena sajber bezbednosti i sposobnost da se objedine prikupljene informacije.⁴⁸

ForAllSecure osnovan 2012 . godine s ciljem automatskom pronalaženja i rešavanja ranjivosti softvera. Autonomni sistem *Mayhem*, razvijen više od deset godine je sposoban da pronađe ranjivosti u ciljanom sistemu. U primeni je od 2016. godine.⁴⁹

Sjedinjene Američke Države su se konsultovale sa svojim saveznicima i predsedavale su Grupom eksperata NATO u razmatranju novog strategijskog koncepta. Između ostalog, zaključeno je da su sajber napadi različitog stepena ozbiljnosti, jedna od tri najverovatnijih pretnji zemljama članicama NATO do 2020. godine. Saveznici SAD, naročito Velika Britanija, su podržali navedene inicijative. Britanski ministar odbrane, Nik Harvej, pozvao je na mogućnost kolektivnog delovanja u slučaju agresivnog akta u sajber prostor, pozivajući se na član 5 Kolektivnog ugovora.⁵⁰

U februaru 2013. Tadašnji predsednik Obama potpisao je naredbu *Executive Order 13636: Improving Critical Infrastructure Cybersecurity* koja između ostalog, poziva na državno-privatno partnerstvo sa vlasnicima i operatorima kritičnih infrastruktura radi boljeg deljenja informacija i saradnje radi ublažavanja sajber pretnji. U naređenju se poziva direktor Nacionalnog instituta za standard i tehnologije (*National Institute of Standards and Technology - NIST*) da vodi razvoj okvira za smanjivanje rizika po kritične infrastrukture u sajber prostoru.⁵¹

Nova Strategija sajber bezbednosti američke vojske je usklađena sa Okvirom za poboljšanje bezbednosti kritičnih infrastruktura Nacionalnog instituta za standarde i tehnologiju (*National Institute of Standards and Technology - NIST*). Okvir (*NIST Framework*) počinje sa tri proste premise:

- Utvrdite da li vaša organizacija ima formalni plan zaštite i kakav je stav vaše organizacije.
- Sagledajte šta se štiti, da li su mere zaštite prilagodljive i da li se ponavljaju, i da li su usklađene sa ciljevima i zadacima vaše organizacije.
- Uočite propuste i sagledajte načine za poboljšanje.⁵²

⁴⁷ *Idem.*, p. 11.

⁴⁸ *Idem.*, p. 5.

⁴⁹ *ForAllSecure* , <https://forallsecure.com/>

⁵⁰ Stevens T., *op.cit.*, p. 161.

⁵¹ *Exec. Order No. 13636, 78 Fed. Reg. 33, 11739, 11740–01 (Feb. 19, 2013).*

⁵² Shackelford S., Proia A., Martell B., Craig A., *Toward a Global Cybersecurity Standard of Care?: Exploring the Implications of the 2014 NIST Cybersecurity Framework on Shaping Reasonable National and International Cybersecurity Practices*, Texas International Law Journal, Vol. 50 Issue 2, 2015, p. 352.

Odgovornost za implementaciju je na različitim državnim organima i agencijama. Sajber komanda je odgovorna za .mil domen a Ministarstvo za unutrašnju bezbednost (*Department of Homeland Security*) je odgovorno za .gov domen. Prihvatanje navedenog Okvira za upravljanje rizicima je na dobrovoljnoj bazi za privatne kompanije i zaštitu njihovih mreža.⁵³

Veliki izazov predstavlja bezbednosna kultura i edukacija korisnika radi podizanja svesti o pretnjama u sajber prostoru. Informaciona bezbednost nije samo odgovornost lica iz IT sektora već svakog korisnika. Značajna pažnja se posvećuje partnerstvu sa privatnim sektorom.⁵⁴ Kao primer navodi se „Hibridni klaud pilot program“ u Alabami (*Hybrid cloud pilot program at Redstone Arsenal in Alabama*), odnosno komercijalno upravljani klaud model. Redstone obuhvata 11 opremljenih centara koje će biti uspostavljeni kao domaćini pilot programa.⁵⁵

Još uvek ne postoje jasni kriterijumi da bi sajber napad identifikovao kao kriminalni akt, terorizam ili primena sile od strane određene zemlje koja bi bila ekvivalent oružanog napada. Isto tako, ne postoji međunarodni obavezujući pravni instrument koji reguliše odnose država u sajber prostoru. U septembru 2012. Državni sekretarijat (*State Department*) izneo je javni stav o tome da li se sajber aktivnosti mogu razmatrati u okviru člana 2 (4) Povelje Ujedinjenih nacija i međunarodnog prava. Prema tadašnjem pravnom savetniku Državnog sekretarijata, Haroldu Kohu (*Harold Koh*) sajber aktivnosti koje za posledicu imaju smrt, povrede ili značajnija uništenja verovatno se mogu posmatrati kao upotreba sile (otvaranje brane i uzrokovanje poplava, obaranje aviona uzrokovano prekidanjem komunikacije sa vazdušnom kontrolom saobraćaja i drugo).⁵⁶

Ruski predstavnici su, 2011. godine, na Londonskoj konferenciji predložili usvajanje Konvencije o međunarodnoj informacionog bezbednosti (*Convention on International Information Security*). Ruski ministar telekomunikacija Igor Šegolev govorio je o nacrtu koncepta i o neophodnosti usvajanja pravila ponašanja država u sajber prostoru (*Code of State Conduct in Cyberspace*).⁵⁷

Šangajska organizacija za saradnju (*Shanghai Cooperation Organization - SCO*), koju čine Rusija, Kina, Kazahstan, Kirgistan, Tadžikistan i Uzbekistan, usvojila je sporazum u kojem je informacioni rat definisan kao širenje informacija štetnih za društvene, političke ekonomske sisteme, kao i duhovne, moralne i kulturne sfere druge države. Krajem 2011. godine, Kina, Rusija, Tadžikistan i Uzbekistan predložili se da se pravila ponašanja (*code of conduct*) razmatraju u Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija. U okviru termina „informaciona bezbednost“, ukazano je na čitav niz mera u cilju odvratanja i sprečavanja neprijateljskih sajber napada koji mogu imati uticaj na unutrašnju političku, ekonomsku i

⁵³ Theohary C, Harrington A., *The DOD and U.S. Cyber Command, Congressional Research Service: Report*, 1/5/2015, p. 15.

⁵⁴ Navedeni pilot program podrazumeva bezbedno premeštanje podataka na klaud u okviru Ministarstva odbrane. Odnosno funkcionisanje commercially-owned i commercially-operated cloud modela.

⁵⁵ Jontz S., *U.S. Army Creates Cybersecurity Strategy For a New Normal*, Signal, Vol. 71 Issue 2, 2016, p. 35-38

⁵⁶ *Remarks of Harold Hongju Koh*, Legal Advisor U.S. Department of State, at a USCYBERCOM Inter-Agency Legal Conference, Ft. Meade, MD, September 18, 2012.

⁵⁷ Demidov O., *International Regulation Of Information Security And Russia's National Interests*, Security Index: A Russian Journal on International Security, Vol. 18 Issue 4, 2012, p. 15.

društvenu stabilnost, kao i duhovne i kulturne vrednosti. Iako se mogu preduzimati mere radi smanjivanja spoljnih uticaja i mešanja u unutrašnje stvari, to može bit predstavljeno globalnoj javnosti kao kontrola interneta i upotrebe IKT, kontrola medija i slično. Kroz Ujedinjene nacije, Rusija konstantno poziva na sporazum vezano za globalnu kontrolu sajber oružja. Taj pokušaj je više puta blokiran od strane Sjedinjenih Američkih Država. U američkoj administracije navedeni predlog je posmatran kao „propagandno sredstvo“ imajući u vidu činjenicu da veliki nivo sajber kriminala potiče iz Rusije kao i da ona nije potpisala niti jedan međunarodni sporazum o sprečavanju sajber aktivnosti, Konvenciju Saveta Evrope o sajber kriminalu i slično.⁵⁸

Šef Međunarodne unije za telekomunikacije Ujedinjenih nacija (*UN International Telecommunications Union – ITU*) je pozvao na sporazum za sprečavanje sajber rata, koji bi smanjio nastojanje neke države da sprovede sajber napad na drugu državu. Predlog je podržan od strane Kine, Rusije i još mnogo zemalja ali ne i od Sjedinjenih Američkih Država. Savet Evrope je takođe predložio za globalni sporazum po pitanju slobode interneta ali i ograničavanja vojne upotrebe Interneta kao i sajber prostora uopšte. Postoje određene naznake da su SAD spremne da se slože sa Rusijom po tom pitanju, što nije bio slučaj prethodnih godina. Organizacija za bezbednost i saradnju u Evropi (*Organization for Security and Cooperation in Europe - OSCE*) pozvala je, jula 2011. godine, na rezoluciju kojom bi se razmenjivale informacije o razmeštaju sajber snaga tokom vojnog konflikta. Američki koordinator za sajber bezbednost, Hauard Smit (*Howard Schmidt*), je istakao da navedenu aktivnost vidi kao priliku za resetovanje odnosa SAD-Rusija i da bi se to moglo proširiti na ceo sajber prostor. Međutim, do sada, SAD se suprotstavljanju bilo kom obliku sporazuma koji su predlagali Rusija i njeni saveznici.⁵⁹

Defanzivne sajber operacije podrazumevaju aktivne i pasivne aktivnosti u sajber prostoru s ciljem očuvanja sposobnosti zaštite podataka, mreža, mrežno centričnih kapaciteta i drugih značajnih sistema. Uključuje unutrašnje defanzivne mere koje se preduzima u okviru informacionih mreža Ministarstva odbrane (*DOD information networks operations – DODIN*) ali i akcije izvan *DODIN* radi eliminisanje aktuelnih pretnji po Ministarstvo odbrane. Cilj *DODIN* operacija je upravljanje komunikacionim sistemima i mrežama ministarstva odbrane koji osiguravaju njihovu zaštitu i funkcionisanje. Sadržaj i smernice ofanzivnih sajber operacija su svrstani u poverljive podatke.

U vreme kada se mnoge zemlje suočavaju sa smanjenim budžetima javlja se potreba za većim ulaganjima za podizanje sposobnosti za sajber ratovanje.

Budžet za informaciono-komunikacione tehnologije Ministarstva odbrane SAD za 2015. godinu je bio 36 milijardi američkih dolara dok je za sajber odbranu 5.1 milijardi dolara što je povećanje za oko milijardu dolara u odnosu na 2013. i 2014. godinu. Budžet za sajber bezbednost obuhvata sledeće aktivnosti: *Information Assurance, Cyberspace Operations, National Cybersecurity Initiative/Defense Industrial Base/Defense Cyber Crime Center, and U. S. Cyber Command*.⁶⁰

Prema podacima koje je iznela Esi Miler (*Essye Miller*), direktor za sajber bezbednost u američkoj armiji (*U. S. Army's director of cybersecurity*), budžet za sajber operacije u

⁵⁸ Stevens T., *op.cit.*, p. 162.

⁵⁹ Stevens T., *op.cit.*, p. 163.

⁶⁰ Theohary C., Harrington A., *op.cit.*, p. 13-14.

SAD iznosi 6.7 milijardi dolara u fiskalnoj 2017. godini što je povećanje od 900 miliona dolara u odnosu na prethodnu, 2016. godinu. Kao glavni dokument za informacionu bezbednost (zaštitu) pominje se vojni propis 25–2 (*Army Regulation 25–2*). Esi Miller je iznela da su „fokusrani na identifikaciju rizika, detekciju napada, odgovor i oporavak ukoliko se neka pretnja ostvari. Između ostalog, veliku pažnju obraćaju na stroge procedure sertifikovanja i akreditovanja sistema pre nego što isti bude umrežen (*Department of Defense Information Assurance Certification and Accreditation Process - DIACAP*). Nizom bezbednosnih kontrola nastoje da otkriju svoje slabosti a nakon toga da ih otklone i ublaže potencijalne rizike“.⁶¹

Američko Ministarstvo odbrane je potvrdilo da je 1,5 terabajta podataka o avionu F35 *Joint Strike Fighter* ukradeno od strane kineskih hakera. U navedeni projekat je uloženo preko 300 milijardi američki dolara a taj primer jasno pokazuje da vojna tehnologija može biti ukradena radi ostvarenja interesa stranih država. U decembru 2011. godine, američka letelica bez ljudske posade (*RQ-170 Sentinel unmanned aerial vehicle - UAV*) je „došla“ u posed Irana a prema izjavama njihove Vlade, letelica je oborena (prizemljena) od strane jedinice za sajber ratovanje. Američke kompanije za snabdevanje gasom su, 2012. godine, bile pogođene kontinuiranim globalnim sajber napadima od, najverovatnije, kineskih napadača.⁶²

Iran je takođe, u više navrata, ugrožavao Izrael. Premijer Izraela Benjamin Netanjahu (*Benjamin Netanyahu*) je 2010. godine formirao Nacionalni sajber biro (*National Cyber Bureau*) s ciljem da koordinira razvoj sajber odbrane, Naveo je da je sve veći broj pokušaja infiltracije u računarske sisteme Izraela. Ministar odbrane Ehud Barak (*Ehud Barak*) je javno rekao da Izrael deluje i ofanzivno u sajber prostoru protiv Irana s ciljem uništavanja njihovog nuklearnog programa i delovanjem protiv drugih meta strategijskog značaja. Sumnja se je Izrael pogođen malicioznim programom „*Mahdi*“ a kao argumenti se navodi tvrdnja da je sadržao persijske reči u programskom kodu. Jedan od ključnih subjekta borbe protiv Irana u sajber prostoru je jedinica *Unit 8200* (broji nekoliko hiljada pripadnika, na čelu je brigadni general)⁶³ koja je deo obaveštajnog aparata Izraela i jedna od super-tajnih agencija Izraela.⁶³

Poslednjih godina pojavilo se više incidenata vezanih za proizvodnju i distribuciju malicioznih programa (*Gauss, Shamon, Stuxnet, Duqu, Flame, Maxhi, Wiper ...*), za koje se smatra da u službi određenih država.

Procenjuje se da Severna Koreja ima između 600 i 1.000 lica za sajber ratovanje koji deluju u „čelijama“, pod zajedničkom komandom. Severna Koreja selektuje elitne studente u osnovnoj školi za buduće sajber ratnike. Takvi studenti prolaze kroz srednje i visoko obrazovanje, posle čega automatski upisuju *Command Automation University* u Pjongjangu, gde je fokus u obrazovanju stavljen na to kako da upadaju u računarske sisteme protivnika. Oni realizuju redovne vežbe sajber ratovanja, jedni protiv drugih, ali i nastoje da se i infiltriraju u Japan da nauče najaktuelnije računarske veštine.⁶⁴

⁶¹ Jontz S., *op.cit.*, Signal, Vol. 71 Issue 2, 2016, p. 35-38

⁶² Mark C., *World Cyber War*, Counter Terrorist, Vol. 6 Issue 1, 2013, p. 34.

⁶³ Blanche E., *Cyber Wars*, Middle East, Issue 438, 2012, p. 14-15.

⁶⁴ Clarke R., Knake R., *op.cit.*, p. 23.

Kina, Rusija i Iran su često označavani kao potencijalni protivnici SAD u sajber prostoru. Njihove ofanzivne sposobnosti i ranjivosti se razlikuju. Kina je veoma sposobna ali njihova zavisnost od računarskih sistema čini ih ranjivim. Rusija je veoma sposobna ali manje zavisna od Kine i samim tim manje ranjiva. Iran je najmanje sposoban ali i najmanje ranjiv. Kina je sposobna da izvodi sajber napade i javno ističu da ih mogu koristiti u ratu. Dva su glavna razloga primene sajber napada u ratu: ostvarivanje vojne nadmoći nad protivnikom u vojnom sukobu, napadom na njihove sisteme za komandu, kontrolu, izviđanje, nadgledanje (*command, control, communications, computers, intelligence, surveillance and reconnaissance – C4ISR*) ili logističke mreže. Drugi bi bio napad na infrastrukturu društva koje onemogućavaju njegovo normalno funkcionisanje (finansijski sektor, transport, komunikacije, energetski sektor...) s ciljem prisiljavanja neprijateljske države da se povinuje zahtevima bez upotrebe oružane sile. Ti sistemi mogu biti dostupniji za napad i povezaniji međusobno što ih čini atraktivnijim metama.⁶⁵

Mera sposobnosti za sajber ratovanje, pored ofanzivnog aspekta podrazumeva i defanzivni aspekt (mera nacionalne sposobnosti da preduzme akcije ako je napadnuta, akcije koje će blokirati ili ublažiti napad) kao i zavisnost od IKT (oslanjanje na računarske mreže i sisteme koji mogu biti ranjivi na sajber napade).

Meru sposobnosti za sajber ratovanje *Clarke* i *Knake* su dali na bazi procene ofanzivne moći, odbrambenih sposobnosti i zavisnosti od računarskih sistema. Zavisnost se odnosi na kritične informacione sisteme koji nemaju pravu zamenu a koji su zavisni od sajber prostora. Manje zavisna država dobija veći rezultat prilikom rangiranja:

SAD – sajber napad = 8, sajber zavisnost = 2, sajber odbrana = 1; ukupno: 11

Rusija – sajber napad = 7, sajber zavisnost = 5, sajber odbrana = 4; ukupno: 16

Kina – sajber napad = 5, sajber zavisnost = 4, sajber odbrana = 6; ukupno: 15

Iran – sajber napad = 4, sajber zavisnost = 5, sajber odbrana = 3; ukupno: 12

S. Koreja – sajber napad = 2, sajber zavisnost = 9, sajber odbrana = 7; ukupno: 18

Kina ima visok rezultat za odbranu zato što ima plan i sposobnosti da diskonektuje nacionalne mreže od ostatka sajber prostora. Sjedinjene Američke Države, prema mišljenju autora, nemaju tu mogućnost. Severna Koreja ima samo nekoliko sistema koji zavise od sajber prostora tako da joj sajber napad ne bi naneo ozbiljnije posledice. Prema mišljenju autora od analiziranih država, najveće sposobnosti za sajber ratovanje ima Severna Koreja, koja ima ukupno 18 bodova.

Sjedinjene Američke Države su trenutno daleko ranjivije na sajber napade od Kine i Rusije. Pretnju mogu predstavljati zemlje i koje nemaju razvijene sposobnosti ali koje mogu unajmiti tim sposobnih hakera. Eventualni sajber rat u ovom trenutku predstavlja nedostatak za SAD, smatraju stručnjaci za sajber bezbednost.

Predstavnici Sjedinjenih Američkih Država, Kine, Rusije, Velike Britanije, Francuske, Nemačke, Estonije, Belorusije, Brazila, Indije, Izraela, Italije, Katara, Južne Koreje i Južnoafričke Republike su se saglasili da smanje pretnje od sajber napada. Sporazum je potpisan u sedištu Ujedinjenih nacija u Vašingtonu. Grupa je preporučila da UN napravi norme prihvatljivog ponašanja u sajber prostoru. Pored toga preporučena je razmena informacija o nacionalnim regulativama i strategijama za obezbeđenje sajber prostora kao i povećanje kapaciteta slabije razvijenih zemalja u zaštiti njihovih računarskih sistema.

⁶⁵ Cavaiola L., Gompert D., Libicki M., *op.cit.*, p. 82.

U slučaju da je neprijateljski akt izvršen kroz sajber prostor možemo uzvratiti odgovarajućom akcijom – diplomatskom, informacionom, vojnom, ekonomskom ili nekom drugom, navodi se u američkoj strategiji za obezbeđenje sajber prostora.⁶⁶ U istom dokumentu se navodi da će američka doktrina sajber ratovanja biti usaglašena sa savezničkom, što je već donekle institucionalizovano u NATO-u kada je odlučeno da će sajber napad na jednu članicu automatski pokrenuti proceduru „zajedničkih konsultacija“. Takve situacije do sada nije bilo. Bitno je reći da će SAD pre uzvraćanja udara morati da pokaže da je sajber oružje proizvelo dejstvo isto kao ono što bi izazvao konvencionalni napad.⁶⁷

Bezbednost sajber prostora je pored terorizma i pandemije gripa, jedna od glavnih opasnosti navodi se u Nacionalnoj strategiji bezbednosti Velike Britanije (*National Security Strategy of the United Kingdom*).⁶⁸

Rusija sajber bezbednost više gleda kao stvar unutrašnje bezbednosti a ne spoljne politike.⁶⁹

Zaključak

Svaki računarski sistem ima ranjivosti. Kompleksniji sistem podrazumeva i potencijalno veći broj takvih ranjivosti i propusta. Osetljivost modernog društva ogleda se u velikom broju informacionih infrastruktura, stalnoj rekonfiguraciji sistema i nedostatku osoblja i resursa za njihovo nadgledanje. Arhitekture računarskih mreža i sistema su bile projektovane za drugačije okruženje – okruženje poverenja. Danas, pojedinci, organizacije i države sa lošim namerama su naoružani znanjem i alatima te mogu kompromitovati računarske mreže protivnika. Kao posledica, zaštita računarskih mreža i sistema postalo je pitanje od prioriteta značaja za kako za državu tako i za vojsku.

U modernom društvu je došlo do promene prirode računarskih napada – napadi su sve maliciozniji, bolje koordinirani, sofisticiraniji. Sve veća raspoloživost i pristupačnost alata za napad kao i relativno niska cena omogućava skoro svakom da izvrši napad. S druge strane cena detektovanja, oporavka i odgovora je znatno veća.

Moderno hibridno ratovanje karakterišu, kao posledica tehnološkog razvoja, novi načini delovanja suprotstavljenih strana. Tehnološki napredak, naročito u oblasti komunikacija, doveo je do veće ranjivosti zemalja u međunarodnoj zajednici. Ranjivosti se mogu eksploatisati u različitim scenarijima i kada nema direktnog vojnog sukoba. To je dovelo do povećanja sofisticiranih sajber napada, dalekosežne složene propagande i dezinformisanja, ciljanih i koordinisanih ekonomskih i političkih pritisaka. Sve to predstavlja različite scenarije modernog hibridnog ratovanja pri čemu konvencionalna vojna akcija može imati sporednu ulogu.⁷⁰

⁶⁶ *International Strategy for Cyberspace*, May 2011, p. 3-23.

⁶⁷ *Idem*.

⁶⁸ *National Security Strategy of the United Kingdom*, p. 10, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/61936/national-security-strategy.pdf

⁶⁹ Stevens T., *op.cit.*, p. 161.

⁷⁰ Ducaru D.S., *op.cit.*, p. 11.

Kada se govori o upotrebi sajber prostora u kontekstu hibridnog ratovanja moraju se uzeti u obzir dva aspekta.⁷¹

– Preuzimanje dominacije u upotrebi sajber prostora kao područja za slobodnu, brzu i efikasnu komunikaciju i njegovu transformaciju u efikasan alat za propagandu, dezinformisanje, prevare, regrutovanje i eksploataciju ekstremista, kriminalaca, plaćenika

– Upotreba sajber prostora za realizaciju napada ili kao područja ratovanja (špijunaža, napadi odbijanja usluga, napadi na kritične infrastrukture i slično).⁷²

Sajber napadi protiv država su sve brojniji i ozbiljniji. Označiti sajber napad kao sajber kriminal, terorizam ili nekako drugačije je diskutabilno jer je teško odrediti identitet, nameru ili političku motivaciju napadača. Sajber oružje je skoro idealno oružje koje niko ne sme ignorisati. Za kompleksne, koordinirane napade, potrebno je nekoliko godina pripreme.

Sposobnosti sajber snaga još uvek sazrevaju i komandanti jedinica neprestano uče da integrišu njihove sposobnosti. Obuka kadra predstavlja veliki izazov, kako u ofanzivnom tako i defanzivnom domenu. Budući konflikti će obavezno uključivati protivnike sa kapacitetima u sajber prostoru. Spremnost za ko da će sajber spremnost biti od ključne važnosti za osiguranje misije.

Budući sajber vojnici treba da imaju i tehnička i vojnička znanja. Raznovrsnost sistema i platformi u vojsci, raznovrsnost poslova koje je potrebno znati nameće brojna pitanja. Važna osobina koja treba da se razvija jeste sposobnost prilagođavanja i učenja kako funkcionišu novi sistemi. Najbolja obuka koja im se može dati jesu odlična tehnička i teoretska znanja koja će im pomoći da bolje razumeju način funkcionisanja određenih tehnologija i koja će im pomoći u improvizaciji i boljem snalaženju u nepoznatom okruženju.⁷³

Potrebno je više sporazuma i normi ponašanja u sajber prostoru kao što je npr. zabrana napada računarskih sistema bolnica. Efikasno i uspešno suprotstavljanje sajber pretnjama zahteva značajna ulaganja kao i razvoj i primenu novih tehnologija. Umesto nastojanja da se sve zaštiti, organizacije se moraju fokusirati da se zaštite najvažniji resurse ukoliko napad bude uspešan. Aktivna i žilava odbrana omogućava onom koji se brani da upravlja napadom na „obodu“ sistema dajući mu vremena za brze promene okruženja i uslova u kojima je realizovan napad. Dinamična odbrana po dubini podrazumeva primenu različitih mehanizama zaštite uz striktno poštovanje bezbednosnih pravila što negativno utiče na efikasno funkcionisanje sistema. Značajan segment suprotstavljanja napadima predstavlja koordinacija i automatizacija odgovora na incident.

Sajber prostor je ljudska tvorevina i predstavlja područje brojnih izazova. Nesumnjivo će i u budućnosti imati značajnu ulogu u ostvarivanju ciljeva i interesa pojedinih država ne vojnim sredstvima u mirnodopskim uslovima ali, takođe, i u eventualnom oružanom sukobu. Od svih područja ratovanja, sajber prostor se najbrže menja te će stoga i u narednom periodu predstavljati predmet istraživanja velikog broja istraživača iz različitih oblasti.

⁷¹ Iako je za potrebe analize, zanimljivo je da se napravi razlika između ove dve perspektive, važno je imati na umu da u stvarnosti oni imaju tendenciju da se spajaju.

⁷² Ducaru D.S., *op.cit.*, p. 16-17.

⁷³ Na norveškoj odbrambenoj sajber akademiji (*The Norwegian Defence Cyber Academy*) školovanje traje tri godine a nakon toga slede obavezne tri godine službe pri čemu je prvih pola godine službe posvećeno pisanju završnog rada (*bachelor theses*). "Sajber vojnici" ili "sajber oficiri" postaju nova vrsta vojnog zanimanja ali koja vrsta veština i znanja će biti njima potrebna još uvek nije potpuno jasna. Lund M.S., Knox B., Roislien H.E., *What do Cyber Soldiers Need to Know?*, Proceedings of the International Conference on Information Warfare & Security. 2014, p. 371-372.

Literatura

- [1] Алексић Ж., Миловановић З., *Лексиком криминалистике*, Глосаријум, Београд, 1995.
- [2] Allison A., *Cyber "Hostilities" And The War Powers Resolution*, *Military Law Review*, Vol. 217, 2013.
- [3] *Beyond the Build Delivering Outcomes through Cyberspace (the Commander's Vision and Guidance for US Cyber Command)*, Department of Defense, United States Cyber Command, Maryland, 2015.
- [4] Blanche E., *Cyber Wars*, Middle East, Issue 438, 2012.
- [5] Вирилио П., *Информатичка бомба*, Светови, Нови Сад, 2000.
- [6] Graham M., *U.S. Cyber Force: One War Away*, *Military Review*, Vol. 96 Issue 3, 2016.
- [7] Gunneriusson H., *Cyberspace from the Hybrid Threat Perspective*, Proceedings of the European Conference on Information Warfare & Security, 2013.
- [8] Demidov O., *International Regulation Of Information Security And Russia's National Interests*, *Security Index: A Russian Journal on International Security*, Vol. 18 Issue 4, 2012.
- [9] Duggan P., *Harnessing cyber-technology's human potential*, *Special Warfare: The Professional Bulletin of the John F. Kennedy Special Warfare Center & School*. Vol. 28 Issue 4, 2015.
- [10] Ducaru D.S., *The Cyber Dimension of Modern Hybrid Warfare and its Relevance for NATO*, *Europolity*, vol. 10, no. 1, 2016, <http://europolity.eu/wp-content/uploads/2016/07/Vol.-10.-No.-1.-2016-editat.7-23.pdf>
- [11] *Exec. Order No. 13636, 78 Fed. Reg. 33, 11739, 11740-01*, Feb. 19, 2013.
- [12] *International Strategy for Cyberspace*, May 2011.
- [13] *Joint Publication 1-02*, DoD Dictionary of Military Terms, Washington, D.C.: Joint Staff, Joint Doctrine Division, J-7, October 17, 2008, www.dtic.mil/doctrine/jel/new_pubs/1_02.pdf
- [14] *Joint Publication 3-12 Cyberspace Operations*, Joint Chiefs of Staff, USA, 2013.
- [15] Jontz S., *U.S. Army Creates Cybersecurity Strategy For a New Normal*, *Signal*, Vol. 71 Issue 2, 2016.
- [16] Libicki M., *Why Cyber War Will Not and Should Not Have Its Grand Strategist*, *Strategic Studies Quarterly*. Vol. 8 Issue 1, 2014.
- [17] Lund M.S., Knox B., Roislien H.E., *What do Cyber Soldiers Need to Know?*, Proceedings of the International Conference on Information Warfare & Security. 2014.
- [18] Mark C., *World Cyber War*, *Counter Terrorist*, Vol. 6 Issue 1, 2013.
- [19] Mahon T., *Cyber - the 21st Century Threat*, *Military Technology*, Vol. 39 Issue 5, 2015.
- [20] Мимица А., Богдановић М., *Социолошки речник*, Завод за уџбенике, Београд, 2007.
- [21] Младеновић Д., Јовановић Д., Дракулић М., *Дефинисање сајбер ратовања*, Војнотехнички гласник, бр. 2, 2012.
- [22] McGraw G., *Cyber War is Inevitable (Unless We Build Security In)*, *Journal of Strategic Studies*, Vol. 36, No. 1, Virginia (USA), 2013.
- [23] *National Security Strategy of the United Kingdom*, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/61936/national-security-strategy.pdf
- [24] Neag M.M., *New Typology Of War – The Hybrid War*, http://www.armyacademy.ro/reviste/rev1_2016/NEAG.pdf
- [25] Parsons T., *Društva*, August Cesarec, Zagreb, 1998.
- [26] Philbin G., Philbin T., *Finding the New High Ground in Cyber War: Malware as an Instrument of War*, *Journal of Homeland Security & Emergency Management*, Vol. 10 Issue 1, 2013.

- [27] *Remarks of Harold Hongju Koh*, Legal Advisor U.S. Department of State, at a USCYBERCOM Inter-Agency Legal Conference, Ft. Meade, MD, September 18, 2012.
- [28] Renz B., Smith H., *Russia and Hybrid Warfare – Going Beyond the Label*, Aleksanteri Institute, University of Helsinki, Finland, 2016.
- [29] Rid T., McBurney P., *Cyber-Weapons*, The RUSI Journal, vol. 157, Issue 1, 2012.
- [30] Richard C., *The risk of cyber war and cyber terrorism*, Journal of International Affairs. Vol. 70 Issue 1, 2016.
- [31] Shackelford S., Proia A., Martell B., Craig A., *Toward a Global Cybersecurity Standard of Care?: Exploring the Implications of the 2014 NIST Cybersecurity Framework on Shaping Reasonable National and International Cybersecurity Practices*, Texas International Law Journal, Vol. 50 Issue 2, 2015.
- [32] Stevens T., *Contemporary Security Policy A Cyberwar of Ideas? Deterrence and Norms in Cyberspace*, Contemporary Security Policy, Vol.33, No.1, 2012.
- [33] Stytz M., *Cyberwarfare Distributed Training*, Military Technology (MILTECH), 11/2006.
- [34] *Tallinn Manual on the International Law Applicable to cyber warfare*, International Group of Experts at the Invitation of the NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence, Cambridge University Press, New York, 2013.
- [35] Тасић В., Бауер И., *Речник компјутерских термина*, Микро књига, Београд, 2003.
- [36] Tipton H., Krause M., *Information Security Management Handbook (fifth edition)*, CRC Press, New York, 2004.
- [37] Theohary C, Harrington A., *The DOD and U.S. Cyber Command*, Congressional Research Service: Report. 1/5/2015.
- [38] *ForAllSecure* , <https://forallsecure.com/>
- [39] Hale J., *Cyber Attack System Proliferation*, <http://www.defensenews.com/story.php?!=4550692>
- [40] *Hybrid Threats Description 1500/CPPCAM/FCR/10-270038*, http://www.act.nato.int/images/stories/events/2010/20100826_bi-sc_cht.pdf
- [41] Cavaiola L., Gompert D., Libicki M., *Cyber House Rules: On War, Retaliation and Escalation*, Survival (00396338), Vol. 57 Issue 1, 2015.
- [42] Clarke R., Knake R., *Cyber War – The next treat to National Security and What to do about it*, HarperCollins e-books, 2010.
- [43] Chayes A., *Rethinking Warfare: The Ambiguity of Cyber Attacks*, Harvard National Security Journal. Vol. 6 Issue 2, 2015.
- [44] Wilson R. J., *The Shadowy World Of Cyber Warfare*, Military & Aerospace Electronics, Vol. 27 Issue 12, 2016.

PSIHOLOŠKO RATOVANJE U PROSTORU DRUŠTVENIH INFORMACIONIH MEDIJA – ASPEKT HIBRIDNOG RATOVANJA*

Dejan M. Vučinić

Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Sektor za ljudske resurse

Poslednjih godina aktuelnost pojma i koncepta hibridnog ratovanja, u stručnoj vojnoj i političkoj javnosti, ne jenjava. Mada koncept hibridnog ratovanja ima još uvek nejasno i neprecizno definisano značenje, moglo bi se reći da je sadržaj pojma blisko povezan sa terminima informatičko i psihološko ratovanje. Početkom dvadeset prvog veka, informacioni prostor evoluirao je i time otvorio mogućnosti za sprovođenje ratnih aktivnosti. Socijalni mediji postali su novo bojno polje u koje nisu samo uključeni državni i društveni činoci već i brojne neformalne grupe i individue. U socio-informacionom medijskom prostoru osnovno sredstvo ratnog sudelovanja postale su psihološke aktivnosti i operacije. Upotrebom psiholoških tehnika pokušavaju se ostvariti brojni opšti ciljevi hibridnog ratovanja, koji su pre svega usmereni na izbegavanje pojavljivanja ili minimiziranja trajanja regularnog (militarizovanog) načina vođenja rata. Polje socijalnih medija postalo je platforma za raznovrsne psihološke aktivnosti i procese prinudnog, obmanjujućeg, otuđujućeg i defanzivnog karaktera. Pored već unapred poznatih tehnika propagande, persuazije i ubeđivanja, socijalni mediji su pružili mogućnost razvoja novog pristupa manipulaciji koja je poznata kao socijalni inženjering. Socijalni inženjering, iako primarno smišljen za „rat između organizacija“, dobija posebno mesto i ulogu u postupku vođenja hibridnog ratovanja. Na kraju može se zaključiti da u konceptu hibridnog ratovanja, psihološko ratovanje ima centralnu ulogu, a razlozi za navedenu tvrdnju treba tražiti u postavljenim ciljevima i pojedinima karakteristikama novog koncepta ratovanja, ali i u prirodi socijalnih medija.

Ključne reči: *hibridno ratovanje, informaciono ratovanje, psihološko ratovanje, socijalni mediji, socijalni inženjering*

Uvod

Nastanak pojma i koncepta hibridnog ratovanja vezuje se za početak 21. veka. Iako je skoro prošla decenija i više, od kada je pojam „hibridnog ratovanja“ u upotrebi, ne postoji opšta saglasnost oko njegovog značenja i koncepcije. Napori analitičara

* Rad je deo projekta „Hibridno ratovanje – iskustva i perspektive“, koji realizuje Institutu za strategijska istraživanja, Univerziteta odbrane, Ministarstva odbrane.

da uđu u srž pojma, najčešće su se završavali ili u simplifikaciji koncepta ili u kontradiktornostima i pluralizmu značenja. Iako možda nije jasno šta hibridno ratovanje kao koncept podrazumeva, intencije brojnih autora iz političkog i vojnog miljea usmerene su na njegovo povezivanje sa formama ratovanja kao što su informatičko (sajber) i psihološko ratovanje.

Revolucijom informatičkih medija, a kasnije i njihovom evolucijom u kontekstu socijalnih medija, stvoren je novi prostor za uticaj na brojne aspekte društvenog života. Konfrontacija u informatičkom prostoru postala je od opšte važnosti za urušavanje političkog, ekonomskog i društvenog sistema (Hunter & Pernik, 2015) i stvorila teren za brojne uticaje ne samo na fizičku, već i na kognitivnu sferu protivnika (NATO strategic communications centre of excellence, 2016). Stoga, psihološke aktivnosti dobijaju centralnu ulogu u hibridnom ratovanju.

Poznato je da upotreba psihologije u ratne svrhe datira još od misli kineskog mislioca Sun Cua (*Sun Tzu*), a svoje pravo otkrovenje dobija u 20. veku i to kroz dva svetska i hladni rat. Međutim, forma upotrebe psiholoških dejstva u novom informacionom prostoru bitno je promenjena. Isto tako nekada su psihološke operacije bile isključivo preimućstvo države i oružanih snaga, ali danas, u novom socijalno informatičkom mediju, ona je „u rukama“ i drugih nedržavnih organizacija, sistema, formalnih i neformalnih grupa, ali i pojedinaca. Jer priroda socijalnih medija je promenjena od forme „vlada i ostali državni autoriteti govore a ostali slušaju“ u „svi govore i svi su u interakciji“ (NATO strategic communications centre of excellence, 2016). Zato je država i izgubila potpunu vlast nad psihološkim operacijama i nije više jedini i u toj mери važan „igrač“ u informacionom polju (NATO strategic communications centre of excellence, 2016).

Dakle, socijalni mediji postali su plodno tlo za mnogobrojne aktivnosti i efekte koji su praćeni (zlo)upotrebom psihologije. Diseminacija propagandnih informacija, dezinformacija i manipulacija predstavljaju samo deo aktivnosti koje nova socijalna platforma pruža „korisnicima“ i time im daje moć za uticaj na psihološka stanja i procese društvenih i individualnih činioca. „Posao je olakšan“ zahvaljujući i pojedinim karakteristikama socijalnih medija kao što su jednostavna i jeftina upotreba i mogućnost anonimnog sudelovanja u navedenom informacionom prostoru (NATO strategic communications centre of excellence, 2016).

Na osnovu navedenog, može se zaključiti da je potrebno redefinisati odnosno drugačiji konceptualizovati i operacionalizovati psihološko ratovanje u kontekstu hibridnog ratovanja. Treba imati u vidu da nacionalne strategije velikih sila kao npr. SAD vide psihološke operacije kao sredstvo uticaja kako na protivničke, tako i na savezničke i neutralne zemlje, a sve u cilju podrške i opravdanja nacionalnih interesa i vojnih operacija (Headquarters, Department of army, 2003). Međutim, u hibridnom ratovanju, može se reći da njihova svrha ogleda se u opštem cilju, a to nije samo pridobiti podršku već i minimizirati odnosno izbeći oružani vojni sukob. Takođe, psihološke aktivnosti se mogu posmatrati i van okvira tradicionalnog definisanja psiholoških operacija. Na primer, aktivnosti kao što su politički i ekonomski pritisci nemaju nikakav drugi efekat nego da utiču na volju, ali i druge psihološke procese i stanja, državnih činioca i individua. Stoga, pitanje uloge i mesta psiholoških aktivnosti u hibridnom ratovanju može se sagledati i u širem kontekstu od tradicionalnih definicija psiholoških operacija.

Psihološki aspekti konceptualizacije hibridnog ratovanja

Moglo bi se reći da je pojam „hibridnog ratovanja“ doživeo „post modernističku sudbinu“.¹ Mnoštvo intencija u potrebi da se konceptualizacije hibridno ratovanje završilo je u pluralizmu značenja. U nameri da proniknu u suštinu koncepta „hibridnog ratovanja“, brojni autori političkog i vojnog miljea doprineli su mnoštvu značenja putem izražavanja često suprotnih stavova po pitanju navedenog fenomena. Suprotnost stavova najčešće je vidljiva u debati: da li se radi o jednostavnom ili kompleksnom konceptu, u kojoj meri je primena hibridnog ratovanja regularna odnosno neregularna i da li je hibridno ratovanje „dējà vu“ fenomen ili revolucionarni zaokret.

Prema mišljenju Dejspringa (Dayspring, 2015) većina definicija hibridnog ratovanja uskog su gledišta, jer svode konceptualizaciju na pojmove kao što su neregularno i sajber ratovanje. Primera radi, Hanter i Pernik (Hunter & Pernik, 2015) smatraju da hibridni rat nije ništa novo i da je fenomen vezan za izazove nove informacione tehnologije. Takođe, i Pujvelde (Puywelde, 2015) navodi da pojam ne predstavlja ništa novo, jer kako Radin (Radin, 2014) kaže neki analitičari upotrebljavaju ga samo da bi objasnili upotrebu neregularnih taktika. Hofman (Hoffman, 2007) neregularnost kao karakteristiku hibridnog ratovanja pojačava vezujući navedeni koncept ratovanja sa „hibridnim organizacijama“ Hezbolaha i Hamasa, a kasnije i sa terminima terorizma i kriminalnim aktivnostima i pošašnjima (Hoffman, 2009).

Iako većina autora naglasak stavlja na izrazu „neregularnost“ ratovanja i time da je prevagu značaja takvih metoda nad konvencionalnim ratovanjem, Pujvelde (Puywelde, 2015) smatra da koncept „hibridno ratovanje“ zaslužuje uspostavljanje jasnog teorijskog okvira zbog svoje kompleksnosti, jer uprkos brojnim definicijama i dalje pojam ostavlja utisak nejasnoće i stoga nije od pomoći. S tim u vezi, Dejspring (Dayspring, 2015) smatra da pored mišljenja pojedinih autora da u hibridnom ratovanju vide narastajući terorizam, koji uključuje inovativne pristupe u primeni tehnologije i resursa prkoseći pri tom vojnoj (konvencionalnoj) superiornosti protivnika, postoji druga grupa autora koja hibridni rat vide kao kombinaciju regularnih (konvencionalnih) i neregularnih sredstava. Dakle, moglo bi se reći da postoji „najmanji zajednički sadržalac“ u konceptualizaciji, a to je da hibridno ratovanje uključuje različite forme ratovanja.²

Uprkos činjenici da primena navedenih formi ratovanja zahteva sinhronizaciju (Dayspring, 2015) i da se može zaključiti da ni jedna forma ratovanja nema primat na drugom, pojedini autori ipak naglašavaju neke forme ratovanje. Na primer, Palstejgn (Steigan, 2016) poseban značaj daje medijsko-propagandnom i psihološkom ratovanju. Takođe, govoreći o novoj (4. generaciji) formi ratova, Lind i kolege (Lind et al, 1989, see Dayspring, 2015) zaključuju da će psihološke operacije postati dominantno strateško i operativno oružje u formi medijske/informacione intervencije.

¹ Postmodernizam ili postmoderna je pravac u umetnosti, muzici, filozofiji, kulturi, koji postaje aktuelan osamdesetih godina prošloga veka. Neke od najvažnijih karakteristika postmodernizma vidljive su u shvatanjima da je sve relativno i subjektivno i da treba prihvatiti pluralizam.

² Prikaz različitih formi ratovanja dat je u tabeli 1.

Tabela 1 – *Različite forme ratovanja*
(Preuzeto iz teksta Kalarda i Fabera, Callard & Faber, 2002.)

Militarizovane forme ratovanja	Ne militarizovane forme ratovanja	Forme koje prevazilaze militarizovane forme ratovanja
Konvencionalno ratovanje Nuklearno ratovanje Bio-hemijsko ratovanje Ekološko ratovanje Prostorno ratovanje Gerilsko ratovanje Elektronsko/informaciono ratovanje	Finansijsko ratovanje Tržišno ratovanje Ratovanje resursima Ratovanje ekonomskom pomoći Pravno-moralno ratovanje Ratovanje uvođenje sankcija Medijsko-propagandno ratovanje Ideološko ratovanje Ratovanje forsiranjem migracija	Kulturološko ratovanje Diplomatsko ratovanje Mrežno ratovanje Obaveštajno ratovanje Psihološko ratovanje Tehnološko ratovanje Ratovanje krijumčarenjem Farmaceutsko ratovanje

Uzimajući u obzir navedene tzv. „strukturalne“ definicije hibridnog ratovanja, može se zaključiti da psihološke aktivnosti predstavljaju važan segment novog koncepta ratovanja i da su iste povezan sa informacionim ratovanjem odnosno aktivnostima u informacionom prostoru.

Pored „strukturalne“ definicija, hibridno ratovanje može se posmatrati i u okvirima procesne (fazne) paradigme. Naime, uvođenjem koncepta hibridnog ratovanja granica između mira i rata je izgubljena (Hoffman, 2007). S tim u vezi, hibridno ratovanje uključuje skup raznolikih aktivnosti koje su van domena militarizovane forme ratovanja i koje se uglavnom sprovode tokom perioda mira (Dayspring, 2015). Takođe, aktivnosti koje se sprovode u fazi mira imaju za cilj da minimiziraju rizike za pojavu oružane borbe (Dayspring, 2015).

U kontekstu fazne perspektive, hibridni rat se može opisati i kao revolucionarni rat, koji ima svoje faze (Michel-Louis Rouquette, 2002, prema Cirstea, 2015). U prvoj fazi, sprovode se aktivnosti koje imaju za cilj da stvore nezadovoljstvo i nesigurnost, a što dalje provocira mogućnost da se masa (populacija) uključi i pokrene (Cirstea, 2015). Propaganda postaje glavno sredstvo za pokretanje masa. U drugoj fazi, cilj je strukturisati masu ili je neutralisati, na takav način da vlast ne može da je kontroliše i da je pritisnuta da prirodu nastale situacije reši čak i upotrebom vojne sile (Cirstea, 2015). Treća faza podrazumeva sinergiju vojnih i psiholoških aktivnosti i to kroz uspostavljanje gerilskih organizacija, jačanju terorizam i sabotaža. Pretposlednja faza podrazumeva uspostavljanje osnove sa kojima vlada i njene institucije neće moći da se bori. Aktivnosti u navedenoj fazi podrazumevaju davanje instrukcija, pomoć u borbenoj obuci, intervencija i podrška aktivnostima koje određene grupe sprovode. Ovakve aktivnosti u populaciji stvaraju osećaj nesigurnosti i gubitka kontrole. Na kraju, poslednja faza podrazumeva upotrebu vojne sile (Cirstea, 2015).

Fazno prikazivanje hibridnog ratovanja nesumnjivo ukazuje na značaj psiholoških aktivnosti. Stoga, da se zaključiti da psihološke operacije nesumnjivo imaju poseban značaj u novom konceptu ratovanja.

Socijalni mediji – evolucija informacionog prostora

Početak 21. veka informatička tehnologija doživela je evoluciju. Socijalni mediji, među njima najpoznatiji *Facebook* i *Twitter*, postali su novi informacioni prostor sa pregrštom brojnih inovativnih mogućnosti. Uvođenjem novih informacionih tehnologija stvorio se kompleksan informacioni prostor koji je omogućio individuumima, organizacijama i sistemima da primaju, procesuiraju i prenose informacije prožimajući ne samo virtualni, već i fizički i kognitivni prostor (NATO strategic communications centre of excellence, 2016). Dakle, novi informacioni prostor postao je plodno tlo za brojne efekte i aktivnosti, i to ne samo pozitivne već i negativne. Možda svesnost o efektima i aktivnostima u socijalnom informacionom polju, prema mišljenju Nisena (Nissen, 2016) doprinelo je da socijalni mediji postanu „novo oružje“.³

Brojne karakteristike novog informacionog prostora stvorili su uslove da socijalni mediji budu prostor za „ratna dejstva“. Pristupačnost i brzina procesuiranja informacija, anonimnost odnosno mogućnost da se iskaže mišljenje bez preuzimanja odgovornosti, visok volumen dnevne razmene informacija i globalni opseg uticajnosti, u kojem ne postoje ograničenja po pitanju sadržaja tema i diskusija niti postoje geografski limiti, samo su deo karakteristika socijalnih informacionih medija (NATO strategic communications centre of excellence, 2016) koje pružaju mogućnost za sprovođenje koncepta hibridnog ratovanja.

S tim u vezi, Nisen (Nissen, 2016) navodi 6 efekata i aktivnosti socijalnih medija koje mogu podržati operacije oružanih snaga:

- *Pronalaženje borbenih ciljeva*⁴. Upotrebom socijalnih medija moguće je identifikovati potencijalne fizičke ciljeve protivničkih oružanih snaga;
- *Prikupljanje obaveštajnih podataka*. Navedena aktivnost podrazumeva traganje i analizu korisničkih profila, raznih sadržaja i međusobnih konverzacija;
- *Primena defanzivnih i ofanzivnih sajber operacija*. Neke od aktivnosti sajber operacija vezane su za ulaženje i „razbijanje“ zaštićenog informacionog prostora, menjanje profila i sadržaja profila, hakovanje i blokiranje veb sajtova i slično;
- *Komandovanje i kontrola*. Putem socijalnih medija može se odvijati interna komunikacija, razmena informacija, koordinacija i sinhronizacija aktivnosti.
- *Defanzivne aktivnosti*. Jedan od važnih aktivnosti jeste i zaštita socijalne informacione platforme, profila na tehničkom i sistemskom nivou i
- *Informisanje i persuazija tzv. psihološko ratovanje*.

Erbschloe (Erbschloe, 2017) smatra da se operacije u novom informacionom polju mogu podeliti na defanzivne i ofanzivne. Među defanzivnim operacijama su: samopotvrda odnosno utvrditi validnost i legitimnost svoje pozicije i aktivnosti, uticaj odnosno ubeđivanje koalicioničkih snaga u validnost i legitimnost svoje pozicije; primoravanje savezničkih snaga da pruže podršku aktivnostima; ubeđivanje (persuazija) protivničkih snaga u ispravnost sopstvenih aktivnosti; regrutacija i indoktrinacija ljudi; uspostavljanje kooperativnih odnosa sa društvenim i individualnim entitetima i, na kraju, diskreditovanje protivnika (Erbschloe, 2017). Slično defanzivnim aktivnostima, ofanzivne aktivnosti u socijalnim informacionim medijima takođe imaju svoje mesto i ulogu, a neke od njih su: obmana lažnim

³ Nissen (2016) koristi izraz „weaponization social media“.

⁴ Prevod „pronalaženje ciljeva“ je od engleske reči „targeting“.

obećanjima i nepouzdanim informacijama; kreacija kontinuirane konfuzije i neodređenosti; podsticanje razdora putem unošenja mržnje i sumnje među populacijom; ne autorizovano iznošenje informacija; upotreba provokativnih onlajn poruka sa ciljem da uznemiravanja i provociranja; uspostavljanje kooperativnih odnosa sa drugim ljudima i organizacijama; diskreditovanje protivnika; i kombinovane aktivnosti i pretnje koje vode ostvarenju ofanzivnih ciljeva (Erbschloe, 2017).

Sadržaj defanzivnih i ofanzivnih aktivnosti nedvosmisleno ukazuje na značaj i ulogu psiholoških elemenata i aktivnosti u socijalno informaciono polje, koje je postalo integrativni deo konfliktnog prostora (Nissen, 2016), i koje ima značajnu ulogu u kreaciji brojnih socijalnih „poremećaja“ ne samo militantnog nego i civilnog dela društva (Niekerk & Maharaj, 2013). Dakle, socijalni poremećaji, koji se ostvaruju putem socijalnih medija, posledica su psiholoških aktivnosti koje se koriste u svrhu uticaja na psihološke procese i stanja populacije (masa) sa ciljem njenog pokretanja u ostvarenju postavljenih ciljeva (Niekerk & Maharaj, 2013).

Psihološko ratovanje – definicija, klasifikacija i ciljevi

Slično pojmu hibridnog ratovanja, pojmovi psihološke operacije i psihološkog ratovanja nemaju konsenzualno značenje. Brojni su termini koji se koriste kao sinonimi, npr. političko ratovanje, „srca i umovi“ i propaganda (Clow, 2009). Zato je teško jasno definisati ne samo pojam već i opseg aktivnosti koje psihološko ratovanje podrazumeva. U registrovanju opsega aktivnosti koje psihološko ratovanje podrazumeva može se poći od brojnih klasifikacija aktivnosti psihološkog ratovanja i operacija.

Mnoštvo klasifikacija psihološkog ratovanja proizilazi iz ciljeva koje treba ostvariti njihovom primenom. Na primer, psihološko ratovanje može se klasifikovati na: prisilno (prinudno) ratovanje, ratovanje putem obmane, „otuđivanje“ ratom i odbrambeno (defanzivno) psihološko ratovanje (Cheng, 2013). Prinudno ili prisilno ratovanje ima za cilj da podstakne protivnika na predaju ili neku drugu vrstu odustajanja od borbe i to putem ubeđivanja da je bilo kakva vrsta otpora beskorisna. Navedeni način ratovanja trebao bi da bude prethodnica aktuelnom konfliktu i stoga efikasnost prinude se meri time da li se konflikt pojavio ili ne. Dakle, uspeh prisilnog ratovanja leži u činjenici da je onaj koje primenjuje spreman da završi rat bez potrebe aktivnog učestvovanja u destruktivnu fazu rata (Cheng, 2013). U osnovi prinudnog psihološkog ratovanja leži primena tehnika manipulacije.

Ratovanje obmanom podrazumeva upotrebu raznovolikih trikova uključujući kamuflažu i prerusavanje a u sve u cilju da se stvori pogrešna impresija i generišu pogrešne procene (Cheng, 2013). Ovakav način ratovanje, pre svega, usmeren je na donosioce odluka i lidere i treba da rezultira pogrešno donetom odlukom neprijatelja. Osnovna svrha operacija obmanama je da stvori tendenciju kod individue da traga za informacijama u čiju ispravnost veruje i da ih potvrđuje stvarajući određena uzbuđenja, a da pri tome odbaci, propusti ili se ne upusti u tumačenje informacija koje su kontradiktorne sa formiranim ubeđenjima (Cheng, 2013).

Ratovanjem otuđenošću ima za cilj da stvori razdor, zavade i neslogu u protivničkim redovima, stvarajući pri tome trvenje ili prekid veze (povezanosti) između populacije i liderstva, lidera i njegovih saveznika, između vojne i civilne populacije (Cheng, 2013). Cilj

je stvoriti međusobno nepoverenje među protivnicima, a da bi se to sprovelo potrebno je poznavanje neprijatelja na individualnom i na grupnom nivou. Osnovna pretpostavka ovakvog tipa ratovanja je u uverenju da su ljudske aktivnosti najčešće ometene prirodom karaktera ljudi, posebno njenim pasivnim aspektima. Utvrđivanje slabosti i mana može predstavljati suštinsku vulnerabilnost u eksploataciji, jer se tako stvaraju uslovi za „za-vođenje“ i usmeravanje ljudi sa takvim karakteristikama, koje dalje utiču na razdor u svojim redovima (Cheng, 2013).

Defanzivno ratovanje ima za cilj odbranu od prinudnog, obmanjujućeg i otuđujućeg ratovanja (Cheng, 2013). Neke od navedenih aktivnosti defanzivnog karaktera su: kontrolisanje mišljenja javnog mnjenja upotrebom sredstava javnog informisanja, jačanje indoktrinacije imunizacijom sopstvenih lidera i populacije u odnosu na napore i poruke koje protivnik šalje, stvaranje širokog konsenzusa unutar populacije kako bi se onemogućili neprijateljski naponi (Cheng, 2013).

Nisen (Nissen, 2016) pruža drugu podelu psihološkog ratovanja (operacija). Po njegovom mišljenju, psihološko operacije treba podeliti na otvorene (javne) i prikrivene. Prikrivene operacije su poznate i po imenu „crne operacije“, a podrazumevaju distribuciju neistinitih informacija. Nisen navodi da psihološkom ratovanju pripadaju i aktivnosti kao što su obmana, propaganda i subverzija. Na kraju, Nisen (Nissen, 2016) navodi nekoliko aktivnosti koje čine psihološko ratovanje, a to su: oblikovanje ili razvijanje u željenom smeru (npr. određivanje kursa događaja, modifikacija ponašanja sa željom da se ostvare željeni ciljevi), informisanje, uticaj (stvaranje efekta na karakter ili ponašanje, kao npr. promena u karakteru, razmišljanjima ili aktivnostima određenih entiteta), manipulacija odnosno spretna kontrola i upravljanje, navođenje na pogrešan trag tj. stvaranje lažne (pogrešne) impresije o nečemu, izlaganje odnosno učiniti nešto vidljivo njegovim prikrivanjem, nipodaštavanje (npr. degradacija nekih aktivnosti i slično), promovisanje, obmana, prinuda i obeshrabljivanje nekoga provociranjem straha od konsekvenci.

Što se tiče ciljeva psihološkog ratovanja, u kontekstu hibridnog pristupa, može se zaključiti da opšti cilj leži u maksimi kineskog mislioca Sun Cua da je svrha rata pobediti protivnika bez borbe. Iako reči kineskog filozofa impliciraju na verovanje da je psihološko ratovanje suština hibridnog pristupa, potrebno je imati u vidu da su psihološke aktivnosti samo deo u moru drugih operacija i aktivnosti koje se sprovode sa ciljem da se neprijatelj porazi bez borbe.

Na nižem nivou opštosti, ciljevi psihološkog ratovanja mogu se povezati sa aktivnostima pokretanja masa i njihovih procesa. U faznoj perspektivi hibridnog ratovanja (Cirstea, 2015), srž psiholoških operacija je u pokretanju masa, stvaranju nesigurnosti, gubitka kontrole i slično.

Na još nižem nivou opštosti, cilj psihološkog rata jeste da utiče na psihološke funkcije, stanja i procese. Psihološko ratovanje usmereno je na promenu brojnih kognitivnih procesa, pre svega perceptivnih, ali na stavove, verovanja, ubeđenja, ponašanja i slično. Još je davnih tridesetih godina dvadesetog veka eminentni psiholog Olport napomenuo da će proučavanje stavova postati ključno u psihološkoj nauci (Allport, 1935, see Jowett & Donnel, 2012), jer u sebi sadrži tri komponente: kognitivnu, konativnu i emocionalnu komponentu (Rot, 2010). Zato i većina psiholoških aktivnosti usmerena su na promenu stavova, ali i verovanja i ubeđenja. Takve aktivnosti su uglavnom propagandnog karaktera. Za aktivnosti koje u sebi sadrže obmanu imaju za cilj da utiču na perceptivne, ali i kognitivne procese.

Imajući u vidu kompleksnost pojma psihološkog ratovanja, teško je dati jednu opštu i sveobuhvatnu definiciju. Stoga, pre bi se o konceptu psihološkog ratovanja moglo zaključiti na osnovu navedenih karakteristika, klasifikacija i ciljeva. Neki od osnovnih zaključaka o psihološkom ratovanju su:

– *Psihološko ratovanje ima ofanzivne i defanzivne aktivnosti.* Psihološko ratovanje ne podrazumeva samo upotrebu različitih tehnika kojima bi se pokorila volja neprijatelja, već i zaštita sopstvene populacije, sistema, organizacija i institucija.

– *Psihološko ratovanje podrazumeva aktivnosti koje su usmerene na neprijatelje (protivnike), sopstvene snage, ali i na koalicione snage i sve ostale neutralne entitete.* U iznetim klasifikacijama, nedvosmisleno je jasna usmerenost psiholoških aktivnosti na protivničke i sopstvene snage. Međutim, imajući u vidu kako su psihološke operacije definisane u doktrini pojedinih oružanih snaga, npr. američkih, može se zaključiti da su psihološke operacije usmerene i na prijateljski nastrojene kao i na neutralne entitete. Dakle, u doktrini američkih oružanih snaga „psihološke operacije ima za cilj da kreiraju (podstaknu) kod neutralnih, prijateljskih i hostilnih stranih grupa emocije, stavove ili željeno ponašanje koje će podržati postizanje nacionalnih i vojnih ciljeva SAD“ (Headquarters USA, 2003).

– *Psihološko ratovanje usmereno je na individue, grupe, organizacije, institucije i druge državne i društvene entitete.* Dakle, cilj psihološkog ratovanja jeste pridobiti ili stvoriti razdor u intrapsihičkom svetu individue, u inter personalnim odnosima i grupnoj dinamici, u institucionalnim odnosima, sistemima, državnim i društvenim organima.

– *Ciljevi psihološkog ratovanja mogu biti raznovrsni na različitim nivoima opštosti i analize.* Na psihološkom nivou analize, psihološko ratovanje usmereno je na promenu stavova, mišljenja, percepcije, karakteristika, ponašanja, emocija, motiva i brojnih drugih psiholoških funkcija, procesa i stanja.

Psihološko ratovanje u socio-medijском i informacionom prostoru

Psihološkog ratovanja u socio-informacionom sistemu podrazumeva primenu različitih tehnika. Tehnike imaju za cilj da utiču na „psihološki svet“ pojedinca, grupa, organizacija, sistema i ostalih državnih i društvenih činioca. Uticajem na psihološke svesne i nesvesne procese stvaraju se uslovi za brzu i momentalnu političku ili vojnu akciju. Imajući u vidu, da hibridno ratovanje nema jasne granice između mira i rata, Čeng (Cheng, 2013) navodi da psihološke operacije ne smeju biti ograničene i vezane samo za period regularnog (konvencionalnog) rata. Dok je u ratnom periodu važno stvoriti osećaj neodređenosti, neodlučnosti i beznadežnosti, u miru primena psiholoških tehnika podrazumeva stvaranje osnova da protivnik postane osetljiv na prinudu (Cheng, 2013). Takve tehnike podrazumeju, sa jedne strane, formiranje pozitivne slike, simpatija i traženje podrške od populacije koja se napada za sopstvene ciljeve, dok sa druge, one se sprovode sinhronizovano sa aktivnostima kao što su izolacija protivnika, podiranje njegove pozicije i stvaranje negativne slike o neprijatelju (Cheng, 2013).

Da bi se ovo ostvarilo, jedan od uslova jeste povećati vidljivost poruke koja se šalje. U kontekstu socijalnih medija, povećanje vidljivosti poruke ostvaruje se automatskim ge-

nerisanim sadržajima i saturacijom informacionog prostora blogovima, postovima i slično (NATO strategic communications centre of excellence, 2016). Automatski generisanjem sadržaja, npr. slanje hiljadu istih poruka odjednom, šire se poruke ka „korisnicima“ i minimizira se „glas“ protivnika (NATO strategic communications centre of excellence, 2016). Takođe, koordinisanom upotrebom blogova, postova i članaka iznose se viđenja pojedinih lidera i aktivista, a što može stvoriti pozitivnu sliku i simpatije prema pokretima i grupama koje se promovišu. Sa druge strane, distribucijom lažnih informacija i glasina i blokiranje informacionog sadržaja protivnika (NATO strategic communications centre of excellence, 2016), kreiraju se uslovi da se neprijatelj „satera u ćošak“.

Oduzimanje prostora protivniku da deluje u informacionoj sferi, nije jedina aktivnost u socio-medijskom polju koja daje psihološku i druge prevlasti. I dalje, socijalno informaciono polje je idealan „teren“ za propagandne aktivnosti. Jedna od propagandnih aktivnosti je i obmana. U kontekstu socijalnih medija, obmana ima za cilj da stvori „informacionu maglu“ oko nekih tema, a sve u cilju pomeranja pažnje sa onoga što se zbilja dogodilo (NATO strategic communications centre of excellence, 2016). Brojni su primeri ratnih nesreća i događaja kojima se nude razna objašnjenja o njihovim uzrocima, a što ima za efekat teško razgraničavanje istine od laži. Nemogućnost da se napravi distinkcija istine od laži, upravo komplikuje donošenje odluka kod protivnika (Cheng, 2013).

Socijalni mediji služe i za formiranje tzv. „pete kolone“, jer budućnost ratovanja je u inspirisanju masa, protestanata i pobunjenika (Gerasimov, 2013). Stvaranje „pete kolone“ u kontekstu socijalnih medija mogu se uočiti kroz formiranje raznih grupa npr. na Fejsbuku, kojima će upravljati najčešće „nevidljivi“ pojedinci sa lažnim profilima. Upravo ovakav lov na ljude i manipulacija njima kako bi se pokrenuli na neku aktivnost ili odali neke poverljive informacije poznat je pod nazivom socijalni inženjering (Mann, 2008).

Jedan od pravaca socijalnog inženjeringa zasnovan je na ljudskom faktoru. Ljudski faktor je najslabija karika u informacionom sistemu (Hubert et al, 2009), stoga osnovne tehnike socijalnog inženjeringa svode se na tehnike persuazije i uticaja (Peltier, 2006). Svrha manipulacije je da se upravlja žrtvom i njenim odlukama (Mitnick & Simon, 2002), na taj način da oni nisu svesni (Mann, 2008).

Manipulacijom se eksploatišu i emocije žrtve i to podjednako i pozitivne i negativne i neutralne (Gupta & Sharman, 2009, see Jansson & von Solms, 2010). Pozitivne emocije provociraju se izgradnjom odnosa poverenja između „socijalnih inženjera“ i žrtve (Gupta & Sharman, 2009, see Jansson & von Solms, 2010). Pored odnosa poverenja, manipulacija pozitivnim emocijama uključuje i druge načine: kreiranje odnosa reciprociteta (po principu „ja tebi, ti meni“), stvaranje osećaja similiteta u odnosu, tj. verovanja da postoje zajednička interesovanja, shvatanja i pogledi na život i određene specifične situacije, kreiranje odnosa u kojima se iskazuje potreba da želi da se pomogne drugima, stvaranje osećaja legitimnosti i autoriteta socijalnog inženjera, podsticanje žrtve na radoznalost odnosno potreba da zna i da vidi nešto novo (Jansson & von Solms, 2010).

Eksploatacija negativnih emocija svodi se na metode zastrašivanja, stvaranje osećaja urgentnosti i preopterećivanjem žrtve novim informacijama, a da nije procesuirao prethodne i time se žrtva onesposobljava da argumentovano razmišlja (Jansson & Solms, 2010). Neutralne emocije se provociraju stvaranjem osećaja bezbrižnosti i ne odgovornosti (Jansson & von Solms, 2010). Difuzija odgovornosti omogućava žrtvi osećaj da ona nije sama odgovorna za aktivnosti koje preuzima (Jain et al, 2016).

Umetnost socijalnog inženjeringa ne podrazumeva čistu primenu tehnika manipulacije već i analizu profila ličnosti žrtve. Nekoliko istraživanja usmerilo je pažnju na traganje onih lica koja će više ili manje biti sklona kršenju postavljena pravila sajber funkcionisanja (Alexander, 2016), a koja se mogu razmatrati i u kontekstu kreiranja „pete kolone“ tokom hibridnog ratovanja.

Zaključak

U dosadašnjim analizama upotrebe psiholoških operacija u ratnim okolnostima, može se zaključiti da je psihološko ratovanje uglavnom imalo sporednu i pomoćnu ulogu u ostvarivanju opštih ciljeva rata. Međutim, razvojem koncepta hibridnog ratovanja i napretkom informaciono-medijskog prostora, psihološko ratovanje dobija novu i značajniju ulogu u vođenju rata. Po mišljenju pojedinih autora, psihološko ratovanje je i najznačajniji oblik ratovanja u novom hibridnom konceptu. Zašto je psihološko ratovanje postalo u toj meri dominantno u hibridnom ratovanju?

Jedan od razloga možda leži u cilju hibridnog ratovanja, a to je „savladati neprijatelja bez borbe“. Međutim, psihološke aktivnosti ne moraju biti osnov savlađivanja protivnika bez oružane borbe. Naime, postoje brojni drugi načini kao što su politički i ekonomski pritisci. Sa druge strane, politički i ekonomski pritisci mogu se smatrati psihološkim sredstvom ratovanja, jer oni imaju za cilj da prinude protivnika da odustane od borbe. Stoga i ne čudi činjenica da su britanski autori pre govorili o političkom ratovanju podrazumevajući psihološko ratovanje (Jowett & Donnel, 2012).

Drugi razlog možda leži u karakteristikama hibridnog ratovanja u kome granice između mirnodopskog i ratnog stanja nisu precizne. Jedan od ciljeva hibridnog ratovanja je da se izbegne ili minimizira oružana borba, pa se može zaključiti da period mira duže traje. S tim u vezi, jasno je da tokom perioda mira propaganda i druge psihološke metode dobijaju primat, a sve u cilju prinude neprijatelja da odustane od borbe ili stvaranju konfuzije i haosa koje će olakšati oružane akcije.

Priroda socijalnih medija je sledeći razlog. Ne samo da je socio-informatička platforma pogodna za psihološke aktivnosti, već se ostavlja utisak da je primarno kreirana za potrebe psihološkog ratovanja. Uključivanje više aktera u socijalno-informatičko polje dalo je mogućnost da svima da imaju „psihološko oružje“ u svojim rukama. Uticati na kognitivnu, emocionalnu i konativnu sferu protivnika na jednostavan, anoniman i ne finansijski zahtevan način predstavlja ključ hibridnog ratovanja, a sve to pružaju socijalni mediji.

Socijalni mediji ne samo da su doprineli jačanju psihološkog ratovanja nego su promenili i njegovu prirodu. Psihološko ratovanje nije više samo sredstvo države, već naprotiv brojnih drugih nedržavnih aktera. S tim u vezi, može se zaključiti da pristup psihološkim operacijama ne mora biti više planiran u državnim krugovima na strategijskom nivou. Naprotiv, dovoljno je napraviti *youtube* snimak koji će obići ceo svet i koji će imati visok efekat zastrašivanja. Primeri takvih snimaka jesu ubistva stranih državljana od strane Islamske države. Dakle, socijalni mediji ne samo da su dopustili da psihološko oružje bude u rukama brojnih neformalnih grupa, već su ih i ojačali. Jer, na primer, terorističke grupe su mnogo slabije za vođenje uspešne konvencionalne borbe zato upotrebljavaju sredstva socijalnih medija kako bi uticali na percepciju i stavove javnosti da odustanu od borbe (Dauber, 2009).

Socijalni mediji doprineli su i da neprijatelj bude nevidljiv i anoniman. Izrada lažnih grupa i profila na *Facebook* stranicama predstavljaju primer nevidljivosti. O moći koju nevidljivost može imati govori Kevin Mitnik u svojoj knjizi „Umetnost nevidljivosti“ (Mitnick, 2017). U uvodnom delu knjige, Mitnik ukazuje da nema nedodirljivih u informacionom svetu i da se sve mora preduzeti da bi se zaštitili, a jedna od zaštita jeste da svi korisnici nauče da postanu nevidljivi (Mitnick, 2017).

Pokretanje mase (populacije) i formiranje tzv. pete kolone još jedan su doprinos socijalnih medija. Primer podsticanja masa na aktivnosti je i događaj vezan za neuspešnu realizaciju puča protiv režima turskog predsednika Erdogana u 2016. godini. Samo jednom porukom na *Twitter* profilu turski predsednik uspeo je da animira sopstveno stanovništvo da izađe na ulice i time spreči realizaciju puča. Takođe, istraživanja profila ljudskog faktora, kao vulnerabilnog elementa informacionog sistema, omogućila su podršku korisnicima socijalnih mreža da formiraju sopstvene npr. *Facebook* (lažne) profile -grupe i da ih (zlo)upotrebljavaju u svrhu regrutovanja, dolaženja do informacija, ali i kreiranja novih stavova, ubeđenja i verovanja. S tim u vezi je i razvoj novog načina manipulacije poznatog pod nazivom „Socijalni inženjering“.

O aktuelnosti i značaju teme vezane za socijalno medijsko ratovanje možda najbolje govori činjenica da se razvijaju i akademski programi za proučavanje navedenog oblika ratovanja. Sadržaj takvih programa vezan je za proučavanje: masovnih komunikacija/medija (kako ljudi doživljavaju i razumeju medijski sadržaj; koja je uloga medija u kreiranju i kulturnoj transformaciji; koji su socijalni i kulturološki efekti socijalnih medija; proučavanje psiholoških i bihevioralnih aspekata medijskih poruka, interpretacija i uticaja), političkih komunikacijskih programa (efekat medija i upravljanje slikom; politički žurnalizam; kreiranje i distribucija medijskih poruka u političkom okruženju), socijalne psihologije (proučavanje individualnog ponašanja u grupnom kontekstu, grupnog ponašanja i drugih povezanih fenomena) i socioloških programa (studije o društvenim institucijama i njihovim odnosima) (Erbschloe, 2017).

Dakle, sve činjenice govore da će buduća priroda konflikta biti vezana za psihološko ratovanje u socijalno-medijskom prostoru. Upravo ova činjenica može dovesti i do zahteva da se promeni struktura oružanih snaga i formira jedna nova „vojna elita“, koja će svoju stručnost i umeće usmeriti na „osvajanje“ prostora socijalnih medija. Nova vojna elita zameniče tradicionalno bojno polje sa novim medijskim prostorom u kojem je jedino važno kako da se „uđe u svest“ protivnika i da se njome manipuliše. Ne samo da će priroda ratovanja biti promenjena, nego je pitanje i da li će moći da se napravi distinkcija između mimodopskog i ratnog stanja.

Literatura

[1] Alexandar, M. (2016). Methods for understanding and reducing social engineering attacks. SANS institute InfoSec Reading Room, Retrieved August 7, 2017, from <https://www.sans.org/reading-room/whitepapers/critical/methods-understanding-reducing-social-engineering-attacks-36972>.

[2] Callard, J. & Faber, P. (2002). An emerging synthesis for a new way of war: combinations warfare and future innovation. *Georgetown journal of international affairs*, winter/spring, 62-68.

[3] Cheng, D. (2013). Winning without fighting: the Chinese psychological warfare challenge. *Backgrounder*, 2821, 1-12.

[4] Cirstea, S. (2015). Information operations in the context of hybrid warfare, *Romanian military thinking*, 4, 41-55.

- [5] Clow, R. (2009). Psychological operations: The need to understand the psychological plane of warfare, *Canadian military journal*, 9, 1, 21-29.
- [6] Dauber, E. C. (2009). *Youtube war: Fighting in a words of cameras in every cell phone and photoshop on every computers*, Strategic studies institute: The U.S. Army war college.
- [7] Dayspring, M. S. (2015). *Toward a theory of Hybrid war: The Russian conduct of war during the peace*. Unpublished master's thesis, Naval postgraduate school, Monterey, California, USA.
- [8] Erbschloe, M. (2017). *Social media warfare – equal weapons for all*. Boca Raton: Taylor & Fransis group, LLC.
- [9] Headquarters, Department of Army (2003). Psychological operations tactics, techniques and procedures [Field manual], Retrived May 30, 2017, from <https://fas.org/irp/doddir/army/fm3-05-301.pdf>
- [10] Hoffman, G. F. (2007). *Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars*, Arligton, Virginia: Potomac institute for police.
- [11] Hoffman, G. F. (2009). Hybrid warfare and challenges, *Joint Force Quarterly*, 52, 34-39.
- [12] Hunter, E. & Pernik, P. (2015). The challenges of hybrid warfare [analysis]. Retrived May 9, 2017, from: https://www.icds.ee/fileadmin/media/icds.ee/failid/Eve_Hunter__Piret_Pernik_-_Challenges_of_Hybrid_Warfare.pdf
- [13] Jansson, K. & von Solms, R. (2010). Social engineering: Towards a holistic solution. In N. Clarke, S. Furnell & R. von Solms (Eds.), *Proceedings of the South African Informational Security Multi-Conference* (pp. 23-34). United Kingdom: Center for security, communication & network research, University of Plymouth.
- [14] Jowett, S. G. & O'Donnel, V. (2012). *Propaganda and persuasion*. Los Angeles: Sage.
- [15] Korybko, A. (2015). *Hybrid wars: The indirect adaptive approach to regime change*, Moscow: Institute for strategic studies and predictions, Peoples Friendship University of Russia.
- [16] Mann, I. (2008). *Hacking the human*, Hampshire: Gower.
- [17] Mitnick, K. D., & Simon, W. L. (2002). *The Art of Deception: Controlling the Human Element of Security*. Indianapolis: Wiley.
- [18] Mitnick, D. K. & Vamosi, R. (2017). *The art of invisibility*. New York: Hechette Book Group.
- [19] NATO strategic communications centre of excellence. (2016). *Social media as tool of hybrid wars*. Riga: Author.
- [20] Nissen, E. T. (2015). *#The weaponization of social media @ characteristics_of_contemporary_conflicts*, Copenhagen: Royal Danish Defence College.
- [21] Peltier, T. (2006). Social Engineering: Concepts and Solutions. *The EDP Audit, Control and Security Newsletter*, 8, 1-13.
- [22] Puyvelde, V. D. (2015). Hybrid war – does it even exist? [NATO review magazine], Retrived August 10, 2017, from <http://www.nato.int/docu/review/2015/also-in-2015/hybrid-modern-future-warfare-russia-ukraine/EN/index.htm>
- [23] Radin, A. (2017). *Hybrids warfare in Baltics: Threats and potencial responses*, Santa Monica: Rand cooperation.
- [24] Rot, N. (2010). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- [25] Steigan, P. (2016). Psychological warfare, false narratives and deception [comment]. Retrived May 30, 2017, from <https://steigan.no/2016/05/17/psychological-warfare-false-narratives-and-deception/>

SKLADIŠTENJE I DISTRIBUCIJA HRANE U VANREDNIM SITUACIJAMA

Mihajlo Ranisavljević

Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Inspektorat odbrane

Zoran Vudragović

Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Sektor za materijalne resurse,
Uprava za opštu logistiku

Zahvaljujući razvoju medija, stvorena je interakcija u svakodnevnom životu između posmatrača i događaja. Ovaj odnos posebno je izražen kada su u pitanju vanredni događaji, koji nastaju kao posledica prirodnih i drugih katastrofa, u bilo kom delu sveta. Poznato je da od pravilne i kvalitetne ishrane zavisi i radna sposobnost i zdravlje ljudi, koje može biti narušeno nastankom vanrednih događaja. U ovim slučajevima kvalitetna ishrana posebno je važna iz dva razloga: prvo što je stanovništvo izloženo veoma često velikim naporima, pa hranom treba nadoknaditi utrošenu energiju, a drugo što usled nepravilne ishrane može doći do nastanka raznih bolesti.

Danas svako društvo ulaže velike napore u cilju pravilne organizacije skladišta hrane i pravovremene distribucije artikala hrane do mesta pripreme i podele za vreme vanredne situacije. U ovom radu upravo su obrađeni opšti uslovi objekata za pripremu i skladištenje hrane, pod kojim uslovima će se alternativni objekti koristiti za ove namene i kakva je organizacija prijema hrane u skladištima, kao i koje su to propisane procedure koje se moraju primetiti.

Obezbeđenje, skladištenje i distribucija hrane u vanrednim situacijama, treba da budu delatnosti od posebnog značaja stanovništva i društva u celini, a zakonskim i drugim propisima je potrebno uspostaviti osnovne pretpostavke za nesmetano funkcionisanje navedenih aktivnosti.

Ministarstvo odbrane i Vojska Srbije su jedan od najvećih institucionalnih potrošača artikala hrane u državi, te se zbog navedenog, uskladištenju i organizaciji dotura hrane pridaje poseban značaj i pažnja.

Ključne reči: *vanredna situacija, skladištenje, distribucija, hrana*

Uvod

U vanrednim situacijama, zbog uništavanja prirodnih dobara, oštećenja prehrambene proizvodnje, nemogućnosti redovnog snabdevanja i poremećaja svakodnevne ishrane, snabdevanje hranom i ishrana stanovništva su otežani. Posledice nastale zbog deficitarne i nepravilne ishrane mogu da dovedu do pojave masovnih oboljenja i raznih epide-

mija, a u najteži slučajevima dovode i do smrtnog ishoda. Organizovano skladištenje hrane, pisano se prvi put spominje u starom Egiptu,¹ ali zahvaljujući arheološkim iskopavanjima danas je poznato da su sve civilizacije pridavale posebnu pažnju zalihama hrane i zana- vljanju, skladištima i distribuciji istih. Ove rezerve hrane koristile su se prvenstveno za vre- me ratnog stanja, velikih prirodnih nesreća i gladi. Nemačka Vlada je od završetka hladnog rata prvi put u drugoj polovini 2016. godine savetovala građanima da imaju uskladištene određene količine hrane i vode koje trebaju da koriste u mogućim vanrednim situacijama.²

Poslovi oko obezbeđenja i distribucije hrane poveravaju se Crvenom krstu Srbije čiji su predstavnici članovi Štabova za vanredne situacije na svim nivoima. U svim opštinskim odborima Crvenog krsta postoje opremljene kuhinje za pripremu hrane kao i magaci- ni za skladištenje humanitarne pomoći.

Ukoliko magacinski prostor nije odgovarajućeg kapaciteta, Štab za vanredne situacije mo- že dati Crvenom krstu Srbije na korišćenje magacinski prostor koji je u nadležnosti opštine, ili izvršiti zakup magacinskog prostora od pojedinaca ili privrednih subjekata. U nekim situacija- ma, kao što su poplave, razorni zemljotresi i slično neće biti moguće koristiti tipske objekte, već će se morati koristiti improvizovana skladišta hrane, kao i objekti za pripremu hrane.

Odgovarajući metod distribucije je centralno pitanje efikasne pomoći u hrani. O distri- buciji se mora razmišljati još tokom početnog procenjivanja potreba u hrani.

Jednakost tokom procesa distribucije je princip od prvenstvene važnosti, a u procesu odlučivanja o načinima distribucije treba uključiti i predstavnike pogođenog stanovništva. Stanovništvo treba da budu obavešteno o količini i vrsti namirnica koje će se distribuirati, a istovremeno im treba dati garancije da će distribucija biti izvedena pošteno, odnosno da će dobiti ono što im je obećano.

Upravo određivanje potreba (dnevni, sedmičnih, mesečnih) za hranom, potom orga- nizovanje pripreme hrane i njena distribucija na terenu do stanovništva kome je ista po- trebna i transport hrane predstavljaju kritične tačke kojima se posmatrajući celokupnu or- ganizaciju, mora posvetiti odgovarajuća pažnja.

Na osnovu prethodno navedenog, u radu su obrađeni opšti uslovi koje treba da ispu- ne objekti za pripremu i skladištenje hrane, mogućnost korišćenja improvizovanih objekta- ta za skladištenje i pripremu hrane u vanrednim situacijama, organizacija prijema hrane u skladišta, određivanje dnevnih potreba za hranom, organizovanje pripreme hrane i njena distribucija do ugroženog stanovništva i transport hrane.

Pojmovno određenje skladišta

Veliki deo stručne i opšte literature određuje pojmovno određenje skladišta, ali su različite definicije u zavisnosti od pristupa i namene, čime se ističu i manje razlike. Iako ne postoji je- dinstven pojam skladišta, osnovni elementi svih formulacija su međusobno slični.

¹ Dušan Regodić, *Logistika*, (Beograd: Univerzitet Singidunum, 2011), strana 163.

² Nemačka Vlada je savetovala svoje stanovništvo da imaju stalno uskladištene rezerve hrane i vode za 10 dana, uz obrazloženje da u slučaju bilo kakve vanredne situacije nacionalne službe države neće moći odmah da pomognu svim licima kojima je pomoć potrebna. Ovaj potez je veliki broj zemalja i opozicije dočekalo sa komentarama da se Nemačka nepotrebno priprema i stanovništvo uzbunjuje za vanredne situacije.

Tako Vesna Milanović-Golubović definiše skladište kao prostor u blizini proizvodnih punktova koji vrše samo funkciju skladištenja proizvoda ili skladišnu i distributivnu funkciju, odnosno skladištenje predstavlja aktivnost kojom se ublažava vremenska nepodudarnost momenta proizvodnje i potrošnje.³

Prema Dušanu Regodiću: „Skladišta su određeni prostori ili prostorije namenjeni za čuvanje i smeštaj robe koja je predmet poslovanja preduzeća, odnosno skladište je fiksna tačka u sistemu logistike gde firma čuva sirovine, poluproizvode i gotove proizvode u različitim vremenskim periodima.“⁴ Data definicija skladište posmatra sa poslovnog i ekonomskog aspekta, što se ne može u potpunosti primeniti na skladišta namenjena za potrebe vanrednih situacija.

Pojmovno određenje skladišta je i: „Skladište predstavlja prostor za uskladištenje robe u rasutom stanju ili u s namerom da posle određenog vremena roba bude uključena u dalji transport, proizvodnju, distribuciju ili potrošnju.“⁵ U domaćoj i svetskoj literaturi možemo naći veliki broj definicija pojma skladišta.

Kako je već rečeno svi navedeni pojmovi definišu skladišta sa tačke trgovinskog preduzeća, ekonomije, poslovanja, međutim za potrebe ovog rada moramo skladišta definisati u skladu sa specifičnostima namene i potreba vanrednih situacija.

Pojmovno određivanje skladišta u vojnoj literaturi bliže je za objašnjenje i definisanje istih za potrebe rada, upravo iz razloga namene istih koji su u funkciji vanredne situacije (odbrane zemlje), a ne u funkciji poslovanja i ekonomije. Tako u Pravilu službe VS⁶ definisano je da su: „Skladišta uređeni kompleksi objekata, magacina i ostale prateće infrastrukture namenjeni za smeštaj, čuvanje i manipulaciju pokretnim stvarima“, dok Uputstvo o skladištenju⁷ definiše skladišta nešto šire kao: „Uređeni kompleks objekata, magacina i ostale infrastrukture, namenjen za: prijem, smeštaj, čuvanje, manipulaciju, izdavanje i održavanje PS u toku skladištenja“, a skladište predstavlja „kompleks objekata i magacina za privremeno čuvanje (na komad, u tečnom ili rasutom stanju) raznih PS koja nisu na upotrebi i predstavljaju rezerve i mirnodopske zalihe ili su suvišna“. Za potrebe rada najpribližnja je formulaciju, koji navodi: „Pod skladištem se podrazumeva odlaganje materijalnih sredstava u rasutom, komandnom, tečnom, gasovitom i drugom stanju.“⁸ Osnovni zadatak skladištenja je da se uskladištena sredstva zaštite od gubitka svojstava, fizičko-mehaničkih, biohemijskih i hemijskih promena, bespravnog i nenadležnog otuđivanja, uništenja i nestanka.⁹

Iz svega navedenog, a za potrebe rada možemo izvući zajedničku formulaciju da su skladišta hrane objekti koji treba da ispune zakonom opšte i posebne uslove propisane standardima, kao i tehničko-tehnološke i veterinarsko-sanitarne uslove za smeštaj određenih prehrambenih proizvoda, za određeni vremenski propisani period.

³ Vesna Milanović-Golubović, *Logistika*, (Beograd: Megatrend univerzitet primenjenih nauka, 2005), strana 121.

⁴ Dušan Regodić, *Logistika*, (Beograd: Univerzitet Singidunum, 2011), strana 165-167.

⁵ <https://sh.wikipedia.org/wiki/Skladi%C5%A1te> – pristup sajtu 28.10.2016.

⁶ *Pravilo službe Vojske Srbije*, Vojni kabinet Predsednika Republike Srbije, broj 2-3 od 18. decembra 2015. godine, tačka 75.

⁷ *Uputstvo o organizaciji rada u skladištima i magacinima Vojske Srbije, Uprava za logistiku (J-4) GŠ VS – privremeno*, 2009, strana 4.

⁸ Velimir Sladojević, *Poznavanje i skladištenje prehrambenih proizvoda*, (Beograd: Vojna štamparija, 2003), strana 56.

⁹ *Uputstvo o skladištenju intendantskim materijalnih sredstava*. Beograd: Vojna štamparija, 1969., tačka 5.

Bez obzira da li su skladišta tipska ili ne, skladištenje hrane, kao i drugih robnih rezervi namenjeno je za snabdevenost i stabilnost tržišta prilikom vanrednih situacija, prilikom nastupanja ili poremećaja na tržištu, kao i prilikom vanrednog i ratnog stanja.

Opšti uslovi koje treba da ispune tipski objekti za pripremu i skladištenje hrane

Mesto, dizajn, raspored i izgradnja objekata i prostorija, kao i izbor uređaja, sredstava i opreme, imaju presudnu ulogu da se poslovi vezani za hranu sprovedu u higijenskim uslovima i bezbedno. Nedovoljno osmišljeni i loše izgrađeni objekti, kao i neadekvatno odabrana i postavljena oprema, mogući su izvor fizičkih, hemijskih i mikrobioloških štetnih agenasa, koji mogu da dovedu do bolesti ili povreda potrošača.

Slika 1 – Skladište

Skladišni prostor za smeštaj i čuvanje robnih rezervi obezbeđuje se kupovinom, rekonstrukcijom, izgradnjom, zakupom ili promenom namene postojećih objekata, sredstvima koja su Godišnjim programom predviđena za investicione potrebe.¹⁰ Republička direkcija za robne rezerve skladišti robne rezerve u sopstvenim skladištima, javnim skladištima, kod privrednih subjekata, proizvođača i drugih lica.

Zavisno od prirode posla i opasnosti vezanih za njega, objekti, prostorije i oprema treba da budu osmišljeni, izgrađeni, smešteni i korišćeni na način kojim se obezbeđuje:¹¹

- da je zagađenje hrane minimalno;
- odgovarajuće održavanje, čišćenje i dezinfekcija, kao i smanjenje zagađenja putem vazduha;
- da površine i materijali, posebno koji su u dodiru s hranom, budu bezbedni, dugotrajni i da se lako čiste i održavaju;
- da, gde je potrebno u objektu bude omogućeno održavanje potrebnog nivoa temperature, vlažnosti, strujanja vazduha, i slično;
- da postoji uspešna zaštita od ulaska/prodora i naseljavanja štetočina.

¹⁰ Zakon o robnim rezervama, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 104/2013., član 32-33.

¹¹ Vodič o bezbednosti hrane za primarne proizvođače, Savet ministara BiH, Mostar, 2010.

Lokacija objekta. Pošto se odluka o lokaciji skladišta ne donosi često, lokacija mora da bude pravilno izabrana i određena. Lokaciju je po mogućnosti potrebno izabrati tako da transport do mesta skladištenja treba da bude što jeftiniji, a transportni putevi što kraći i brži, kako prilikom prijema, tako i prilikom distribucije hrane.¹² Prilikom donošenja odluke o lokaciji objekta, potrebno je razmotriti izvore mogućeg zagađenja hrane i proceniti uspešnost mera kojima se ta opasnost može otkloniti.

Objekat ne treba da bude izgrađen na području gde je nakon razmatranja raspoloživih zaštitnih mera jasno da bi pretnja po bezbednost hrane i dalje postojala.

Drugim rečima, objekat treba da bude udaljen od:

– područja sa zagađenom životnom sredinom i industrijom koja predstavlja pretnju za bezbednost hrane;

– područja podložnog plavljenju, ukoliko nije obezbeđena dovoljna zaštita;

– područja podložnog naseljavanju štetočina;

– područja s kog otpadni materijali, bilo da su u čvrstom ili tečnom stanju, ne mogu uspešno da se uklanjaju.

– dostupnost električne energije i pitke vode;

– mogućnost efikasnog odvođenja otpadne vode (kanalizacija);

– postojanje pristupnih puteva za motorna vozila;

– blizina naselja;

– prirodno strujanje vazduha.

Odluku o lokaciji skladišta za prehrambene proizvode donosi Vlada na osnovu predloga ministarstva nadležnog za poslove energetike.¹³

Opšte uređenje objekata. Uređenje (izgled, raspored i konstrukcija) objekta treba da omogući dobru higijensku praksu i zaštitu hrane od unakrsne kontaminacije.

Radni prostor i kontaminacija – Objekti treba da budu izgrađeni od čvrstih-trajnih materijala, da mogu lako da se održavaju, čiste i dezinfikuju. Izgled, raspored i konstrukcija prostorija treba da omogući dovoljno prostora za sprovođenje dobre proizvođačke i dobre higijenske prakse prilikom svih postupaka vezanih za hranu. Obavljanje više poslova u istoj prostoriji povećava rizik od unakrsne kontaminacije.

Pri utvrđivanju koji se poslovi moraju obavljati u zasebnim prostorijama, vodeći princip je da „čiste” i „prljave” poslove uvek treba obavljati u zasebnim prostorijama.

Radi lakšeg prijema i izdavanja materijalnih sredstava, pod u prizemlju magacina treba da je u nivou rampe za kamionski i železnički transport.

Oprema

Oprema koja dolazi u dodir sa hranom (izuzev ambalaže/posuda i pakovanja za jednokratnu upotrebu) treba da je osmišljena i napravljena tako da može lako da se čisti, dezinfikuje i održava. Površine opreme treba da budu od glatkog materijala i bez pukotina i ogrebotina, a njihovi spojevi i uglovi treba da su takvi da se lako čiste. Glatki, nerđajuć materijali, kao što je rosfraj, pogodni su za ovu namenu.

¹² Dušan Regodić, *Logistika*, (Beograd: Univerzitet Singidunum, 2011), strana 177.

¹³ Zakon o robnim rezervama, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 104/2013., član 17.

Opremu koja dolazi u dodir s hranom treba postaviti shodno njenoj nameni i da se olakša dobra higijenska praksa i njen nadzor. Oprema za toplotnu obradu, hlađenje, skladištenje ili zamrzavanje hrane treba da je napravljena tako da se željena temperatura postigne dovoljno brzo kako bi se sačuvala bezbednost i upotrebljivost hrane. Takođe, ta oprema treba da omogućava praćenje određenih parametara (na primer, temperature, vlažnosti, ventilacije) gde je to neophodno, kao i odgovarajuće kalibracije.

Oprema za otpadne materijale – Sva oprema, uključujući posude, za ne jestive, otpadne i opasne materijale mora da bude jasno označena, odgovarajuće napravljena i ukoliko je neophodno od nepropustljivih materijala. Posude namenjene odlaganju opasnih supstanci treba posebno označiti i postaviti na način kojim se onemogućava kontaminacija hrane bilo kojim putem.

Skladišnu opremu koja se koristi u radu, prilikom manipulacije, možemo podeliti na:¹⁴

- opremu koja se ugrađuje,
- pokretnu opremu i
- pomoćnu opremu.

Instalacije

Snabdevanje vodom – Snabdevanje pitkom vodom, uključujući njeno raspodeljivanje i održavanje temperature, treba omogućiti gde god je to potrebno, kako bi se omogućila bezbednost hrane. Na svim mestima, površinama i uređajima gde se direktno ili indirektno radi s hranom ili gde se s njom dolazi u dodir, mora se koristiti voda kvaliteta za piće.

Održavanje temperature – U objektima za hranu treba omogućiti odgovarajuće grejanje, hlađenje, termičku obradu ili zamrzavanje, zavisno od poslova koji se obavljaju. Za skladištenje hrane mora da se obezbedi dovoljno prostora kako bi se održali potrebni temperaturni uslovi. Prilikom očuvanja temperature posebnu pažnju treba posvetiti za vreme povećanog prometa robe i povišene temperature spoljne sredine.

Kvalitet vazduha i ventilacija – Potrebno je obezbediti uslove za prirodnu ili veštačku ventilaciju da bi se:

- smanjila kontaminacija hrane putem vazduha (aerosolom ili kapljicama kondenzovane vodene pare);
- održala temperatura sredine;
- suzbili neprijatni mirisi koji mogu štetno da utiču na upotrebljivosti hrane, i
- kontrolisala vlažnost, gde je neophodno, radi bezbednosti i upotrebljivosti proizvoda.

Osvetljenje – Potrebno je obezbediti dobro prirodno ili veštačko osvetljenje, kako bi proces rada mogao da se odvija pravilno i na higijenski način. Kvalitet svetla ne sme da bude takav da negativno utiče na percepciju boja. Jačina svetla mora da bude prilagođena prirodi posla koji se obavlja. Osvetljenje od najmanje 540 luksa odgovara mestima za pregled hrane, 240 luksa radnim mestima, a 110 luksa ostalim prostorijama.

Odvod otpadnih voda – Sistem za odvod otpadnih voda treba osmisлити i izgraditi tako da:

- efektivno odvođi otpadnu vodu, odnosno da njegove mogućnosti budu dovoljne i tokom najvećeg obima rada;
- da se lako čisti i održava;

¹⁴ Dragutin Jovanović, *Logistika*, (Beograd: Vojna štamparija, 2009), strana 180.

- da se kreće u jednom smeru, odnosno, da se spreči vraćanje vazduha ili tečnosti;
- da je zaštićen od prodora i naseljavanja štetočina.

Podovi u vlažnim prostorijama treba da budu postavljeni pod blagim nagibom kako bi bilo omogućeno odvođenje tečnosti u sistem za prikupljanje i odvođenje otpadnih voda.

Uslovi za održavanje lične higijene

Sredstva i prostorije za ličnu higijenu moraju biti raspoložive i lako dostupne da bi se održao odgovarajući nivo lične higijene i izbegla kontaminacija hrane i kontaminacija/infekcija zaposlenih.

Toaleti (klozeti) – treba da budu povezani sa kanalizacionim sistemom, a njihov broj da odgovara broju zaposlenih. Vrata toaleta ne smeju da se otvaraju direktno u prostorije u kojima se rukuje hranom, ali je poželjno da se nalaze u istoj zgradi. Potrebno je da ispred toaleta postoji prostor u kom zaposleni mogu da skinu i okače zaštitnu odeću.

Oprema za pranje ruku (umivaonici) – potrebno je obezbediti dovoljan broj umivaonika, shodno broju zaposlenih. Oni treba da su odgovarajuće postavljeni, snabdeveni toplom i hladnom vodom, sredstvom za pranje ruku, kao i sredstvima za sušenje ruku za jednokratnu upotrebu. Umivaonici treba da budu smešteni uz toalete i na mestima ulaska u prostor gde se obavljaju poslovi s hranom. Na taj način osoblje može da ih koristi nakon upotrebe toaleta i pre odlaska na radno mesto.

Da bi se izbegla unakrsna kontaminacija ruku, slavina treba da se aktivira senzorom ili pritiskom kolena ili stopala.

Garderobe (svlačionice) – potrebno je obezbediti garderobe, gde god je predviđeno da zaposleni nose radnu i zaštitnu odeću. One treba da budu odvojene od toaleta i prostorija gde se obavljaju poslovi s hranom, ali je poželjno da se nalaze u istoj zgradi. Druge prostorije, kao što su prostorija za ishranu, manipulativni prostori, skladišta i slično, ne mogu da se koriste kao garderobe. U garderobi treba da ima dovoljno ormarića za stvari zaposlenih (preporučljivo je najmanje po dva ormara: za radnu i civilnu garderobu), kao i mesta za sedenje kako se prilikom presvlačenja i preobuvanja ne bi zaprljala radna i zaštitna odeća. Najbolje je obezbediti pred prostor (tampon-prostorija) između garderobe i radne prostorije, u kom se, pored umivaonika, nalazi i oprema za pranje zaštitnog pribora (na primjer, kecalja i čizama).

Alternativni objekti za skladištenje i pripremu hrane u vanrednim situacijama

U vanrednim situacijama, u uslovima kada nije moguće koristiti tipske objekte za skladištenje i pripremu hrane, koriste se alternativni objekti u skladu sa situacijom na terenu.

Za ovu namenu mogu se koristiti:

- Objekti od čvrstog materijala druge namene (sportske i fiskulturne sale, fabričke hale, skladišta drugih sredstava i drugo);
- Montažne hale (prenosivi objekti koji se lako rasklapaju i sklapaju) i
- Šatori

U svakom slučaju uvek treba dati prednost objektima od čvrstog materijala, jer isti omogućuju lakše održavanje higijene i sprečavaju prodor glodara i insekata. Izgradnji montažnih skladišta se pribegava kada se očekuje da će pomoć u hrani biti neophodno distribuirati u velikom obimu i dužem vremenskom periodu.

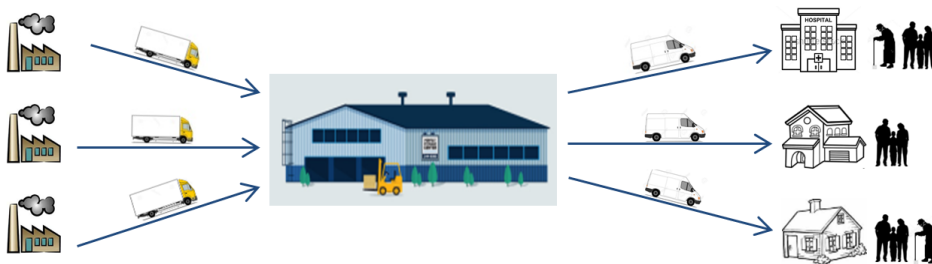
Pre ulaska u alternativne objekte potrebno je preduzeti niz mera u cilju sprečavanja nastanka vanrednih događaja i očuvanja bezbednosti hrane. Potrebno je uraditi sledeće:

- Iz objekta izneti sav kabasti otpad;
- Preduzeti mere da objekat ne prokišnjava, i da se spreči prodor vode u isti;
- Izvršiti dezinfekciju, dezinsekciju i deratizaciju svih prostorija;
- Izvršiti provetravanje objekta;
- Obezbediti objekat od prodora glodara;
- Obezbediti minimum opreme za skladištenje (palete, stalaže, rashladni uređaji);
- Obezbediti minimum uslova za održavanje higijene prostorija i lica;
- U prostorijama gde se čuva hrana ne skladištiti druga sredstva, a naročito ne hemijska sredstva, goriva, ulja i slično;
- Hrana se ne sme skladištiti na podu, a od zida mora biti odmaknuta najmanje 50 cm;
- Objekat mora da obezbedi uslove za fizičku zaštitu hrane;

U situacijama kada se koriste alternativni objekti potrebno je pojačati mere opreza i kontrolu ispravnosti hrane zbog povećavanja rizika od ubrzanog kvara.

Organizacija prijema hrane u skladišta

Životne namirnice, koje se obezbeđuju za potrebe vanrednih situacija, moraju se koristiti na efikasan i odgovoran način. Mnoge organizacije imaju ustanovljene standardizovane procedure i knjigovodstvene sisteme za upravljanje životnim namirnicama. Te procedure omogućuju praćenje puta namirnica od nabavke na tržištu, preko skladištenja pa sve do krajnjeg korisnika (slika 2).

Slika 2 – Distribucija prehrambenih proizvoda

Sistemi inventarisanja su od suštinskog značaja za izradu izveštaja koji se upućuju donatorima. Pored toga ovi podaci pomažu prilikom donošenja odluka o prioritnim potrebama ljudi koji primaju pomoć u hrani.

Nabavka i prijem artikala hrane

Rukovođenje poslovima nabavke i skladištenja artikala hrane je u nadležnosti Štabova za vanredne situacije. Tom oblašću rukovodi predstavnik Crvenog krsta Srbije (CKS) koji je obavezan član Štaba.

Nabavka artikala hrane. Na osnovu izvršene početne procene potreba za hranom i utvrđenih kapaciteta teritorije kreće se u postupak nabavke. Nabavku je potrebno izvršiti po predlogu prioriteta i izbeći bespotrebno nagomilavanje pojedinih artikala hrane.

Tri su osnovna načina za nabavku artikala hrane, i to:

- izuzimanjem artikala hrane iz Republičkih robnih rezervi;
- nabavkom na tržištu;
- prijemom domaćih i međunarodnih donacija.

Na osnovu izvršene početne procene preko Republičkog Štaba za vanredne situacije dostavlja se zahtev Vladi Republike Srbije za izdavanje naloga za preuzimanje neophodnih artikala hrane iz Republičkih robnih rezervi. Nakon izdavanja naloga CKS sopstvenim transportnim kapacitetima vrši preuzimanje odobrenih količina hrane, i transportuje je u centralne magacine. Crveni krst Srbije poseduje sopstvene resurse za realizaciju ovog zadatka.

Prijem donacija, kako domaćih, tako i stranih svakako predstavlja bitan izvor u obezbeđenju hrane u vanrednim situacijama. Donacije se mogu primati u vidu:

- novčanih donacija i
- donacija u hrani.

Po prijemu novčanih donacija CKS raspisuje tender za nabavku artikala hrane na tržištu. Za nabavke hrane u vanrednim situacijama putem tendera primenjuju se sve zakonske procedure koji važe i za ostale privredne subjekte.

Da bi se mogla izvršiti pravilna nabavka životnih namirnica potrebno je raspolagati sa sledećim informacijama:

- broj ugroženog stanovništva;
- demografska struktura stanovništva, naročito procenat stanovništva ispod 5 godina i osoba ženskog pola;
- stanje stanovništva u pogledu ishrane: potrebe će se uvećavati ako je stanovništvo neuhranjeno i ima dodatne potrebe za artiklima hrane;
- verska struktura stanovništva.

Prijem artikala hrane u skladišta

Prilikom prijema artikala hrane, posebnu pažnju je potrebno obratiti na njenu zdravstvenu bezbednost i preostali rok upotrebe.

Svi artikli hrane koji se obezbeđuju u vanrednim situacijama podležu kontroli inspekcijskih organa, kao i u redovnim situacijama bilo da se radi o nabavci na tržištu ili domaćim i stranim donacijama. U kontrolu artikala uključeni su veterinarski i fitosanitarni inspekcijski organi, kao i nadležne laboratorije. Tek nakon dobijanja potvrde o zdravstvenoj ispravnosti, može se pristupiti prijemu artikala hrane u skladišta.

Iskustva govore da vanredne situacije pojedinim privrednim subjektima i međunarodnim organizacijama mogu poslužiti kao prilika da se reše zaliha artikla hrane sa isteklim rokom, jer uništavanje takvih artikala iziskuje dodatna novčana sredstva.

Da bi se izbegli ovakvi slučajevi definisani su rokovi artikala hrane prilikom nabavki i donacija, i to:

- artikli hrane koji se nabavljaju putem tendera, moraju imati najmanje 6 meseci rok upotrebe (skladišni artikli);
- artikli hrane koji se obezbeđuju iz humanitarne pomoći moraju imati najmanje 30 dana rok upotrebe
- u izuzetnim slučajevima ukoliko se proceni da se artikli mogu odmah dati na utrošak, humanitarna pomoć se može primiti i sa rokom upotrebe od 15 dana.

Po izvršenoj nabavci artikala hrane, a na osnovu prijemnice vrši se njihovo knjiženje i vođenje evidencija o kretanju. Prilikom knjiženja svaki artikal dobija svoj identifikacioni broj (određuje se kompjuterski), koji prati artikal od ulaska u magacin, pa sve do krajnjeg korisnika.

Uspostavljeni sistem inventarskog knjigovodstva i izveštavanja treba da sadrži:

- dokumentaciju tovarnih listova namirnica;
- glavne knjige skladišta koje sadrže zbirne podatke o prijemu namirnica i viškovima;
- beleženi i izračunavanje svih gubitaka hrane;
- zbirne izveštaje o kretanju hrane koji se mogu staviti na uvid prilikom kontrole pravičnosti rada.

Ovo omogućava da se na lak i jednostavan način prati kretanje i količina artikala u skladištima.

Određivanje dnevnih potreba za hranom

Početna procena i analiza vanrednog stanja treba da utvrde izvore hrane i dohotka samog stanovništva i da odrede količinu i vrstu pomoći u hrani potrebnoj za očuvanje nužnog nivoa ishrane ugroženog stanovništva.

Procena potreba za pomoć u hrani zasniva se na nalazima Svetske zdravstvene organizacije, urađene za tipske grupacije stanovništva.

Potrebe za pomoć u hrani mogu se utvrditi za:¹⁵

- **Uobičajenu ishranu**, što znači da je potrebno obezbediti kompletnu potrošačku korpu namirnica u količinama da zadovolje utvrđene energetske potrebe;
- **Dodatnu ishranu**, što znači da je potrebno obezbediti jednu ili dve vrste namirnica koje se dodaju postojećoj ishrani i daju pogođenom stanovništvu (npr. mogu se obezbediti mahunasti vidovi hrane i ulje kao dopuna žitaricama dostupnim na lokalnom nivou);
- **Dopunsku ishranu**, što znači da je potrebno obezbediti posebne namirnice kao dopunu uobičajenoj ishrani, kako bi se pokrile potrebe specifičnih grupa. Takve specifične grupe obuhvataju neuhranjena lica, malu decu, trudnice ili majke koje doje.

Na osnovu nalaza Svetske zdravstvene organizacije za ishranu lica u vanrednim situacijama utvrđene su dnevne potrebe od 2.100 kcal po osobi. Od ove količine predviđeno je da se

¹⁵ Projekat Sphere; Standar za utvrđivanje potreba u hrani;

10–12% ukupne energije obezbeđuje kroz proteine, 17% ukupne energije obezbeđuje kroz masti, a da se odgovarajući mikronutrijeni uzimaju preko svežih i hranjivo ojačanih namirnica.

Međunarodni Komitet Crvenog krsta preporučuje polaznu vrednost od 2.400 kcal po osobi dnevno. Dodatnih 300 kcal omogućava zadovoljenje potreba specifičnih grupa iz programa za dopunsku ishranu.

Pri formiranju sadržine obroka imaju se u vidu opšte potrebe u hrani, specifične potrebe u hrani, specifične potrebe različitih grupa i dostupnost alternativnih izvora hrane ili prihoda.

Sopstveni izvori hrane i prihodi stanovništva podrazumevaju:

- mogućnost rada tržišta i sticanja prihoda;
- zalihe hrane i hrane u prirodi;
- sezonska hrana, i pristup hrani koja se proizvodi i
- izvore prihoda i zajedničkog rada.

Prilikom izbora namirnica koje se predviđaju kao pomoć ugroženom stanovništvu mora se voditi računa o sledećem:

- dostupnosti namirnica na lokalnom nivou i uticaj tržišta;
- prihvatljivost i mogućnosti za pripremanje hrane na lokalnom nivou;
- podobnost i sastav hrane;
- druge faktore koji utiču na ishranu.

Organizovanje pripreme hrane i njena distribucija do ugroženog stanovništva

Organizacija ishrane i distribucija hrane u vanrednim situacijama se mora planirati u skladu sa stvarnom situacijom na terenu. Sam intenzitet i posledice vanrednih situacija će usloviti način zbrinjavanja stanovništva i obezbeđenja artiklima hrane.

Sa aspekta obezbeđenja artiklima hrane možemo izdvojiti tri osnovne situacije:

- Obezbeđenje hranom lica u toku evakuacije;
- Obezbeđenje hranom lica smeštenih u kolektivne centre;
- Obezbeđenje hrane za lica smeštena u sopstvenoj režiji.

Obezbeđenje ishrane u evakuaciji

Pojam, cilj i elementi evakuacije

Evakuacija (termin francuskog porekla – evacuation) je jedna od značajnijih mera civilne zaštite, kojom se planski i organizovano, masovno štiti stanovništvo, njegova materijalna i kulturna dobra u uslovima vanrednih situacija.

Evakuacija plansko, organizovano i privremeno premeštanje ljudi, životinja, materijalnih i kulturnih dobara, državnih organa, privrednih društava i drugih pravnih lica sa ugrožene teritorije na teritoriju određenu Planom zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama, na kojoj ne postoji opasnost i koja pruža uslove za život i zaštitu.¹⁶

¹⁶ Zakon o vanrednim situacijama, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 111/2009., član 8., stav 1., tačka 32

Evakuaciji podležu:¹⁷

– majke sa decom do 15 godina starosti, odnosno druga lica koja su po zakonu dužna da se staraju o čuvanju i negovanju maloletnika mlađih od 15 godina;

– trudnice;

– bolesna lica, lica sa posebnim potrebama i druga lica kojima je neophodna tuđa pomoć i nega;

– lica mlađa od 16 godina i starija od 65 godina (muškarci), odnosno 60 godina (žene);

Za razliku od ratnih uslova gde se evakuacija u klasičnom smislu predviđa samo za navedene kategorije lica, u miru, u uslovima elementarnih nepogoda i tehničko-tehnoloških katastrofa i udesa, evakuaciji podležu svi građani koji mogu biti ugroženi ovim opasnostima a koji nisu angažovani na zadacima zaštite i spasavanja, sanacije i otklanjanja nastalih posledica.¹⁸

Cilj evakuacije je da se izbegnu ili umanje masovni gubici i stradanje civilnog stanovništva, materijalnih i kulturnih dobara u uslovima vanrednih situacija.

Da bi ova aktivnost predstavljala organizovanu i plansku aktivnost, ona mora da ima jasno definisane i određene elemente:

1. zborni mesto;
2. pravce kretanja od zbornih mesta do mesta prihvata;
3. mesto prihvata i rejon razmeštaja;
4. nosioce i izvršioce evakuacije i prihvata;
5. materijalno, zdravstveno, bezbednosno, psihološko obezbeđenje evakuacije.

Sa aspekta kasnijeg obezbeđenja ishrane za evakuisana lica posebno su interesantna mesta prihvata i rejoni razmeštaja, koja predstavljaju prva odredišta evakuisanog stanovništva, gde se evakuisano stanovništvo prikuplja nakon sprovedene faze njegovog prevoženja ili marševanja. Obično su to prostori i objekti seoskih škola, domova kulture, omladinski, izviđački, planinarski, lovački, turistički objekti, koji mogu svojim kapacitetom i drugim mogućnostima obezbediti odgovarajući standard prihvata evakuisanog stanovništva. Ovi objekti, osim prihvata stanovništva, u slučajevima njihovog kolektivnog razmeštaja mogu poslužiti i u svrhu kasnijeg smeštaja.

Smeštaj stanovništva se vrši nakon njihovog prihvata, i on u zavisnosti od uslova i mogućnosti, može biti individualni (po domaćinstvima) i kolektivan (turistički, sportski i dr. objekti).

Ishrana u toku evakuacije. Evakuacija stanovništva svakako predstavlja najsloženiju situaciju po pitanju ishrane stanovništva, jer se isto odvajaju od svojih domova, a samim tim i od kućnih rezervi hrane. Ako tome dodamo i činjenicu da je evakuisano stanovništvo ostalo i bez mogućnosti ostvarivanja prihoda za osnovne egzistencionalne potrebe, to neminovno dovodi do zaključka da im je potrebno obezbediti potpunu ishranu, kao i ostale osnovne potrebe.

Ishrana se mora obezbediti kako u toku prevoženja, tako i nakon razmeštaja stanovništva. U toku prevoženja može doći do neplaniranih pojava koje mogu usporiti proces izvođenja evakuacije i po nekoliko časova, pa se za te situacije mora pripremiti i rezerva hrane.

¹⁷ Zakon o vanrednim situacijama, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 111/2009., član 57.

¹⁸ Vladimir Jakovljević, *Civilna zaštita u Republici Srbiji*, (Beograd: Fakultet Bezbednosti, 2011), strana 87.

Inicijalna kapisla za aktiviranje rezervi Crvenog krsta Srbije predstavlja naredba Štaba za vanredne situacije za izvršenje evakuacije. Crveni krst Srbije za potrebe obezbeđenja evakuacije sa hranom u svojim magacinima čuva rezerve konzervirane hrane za 2.000 do 2.500 lica za prva 72 sata. Crveni krst Srbije raspolaže sopstvenim transportnim kapacitetima za dotur hrane do područja gde se sprovodi evakuacija. Očekuje se da će nakon 72 sata doći do uspostavljanja sistema snabdevanja hranom u vanrednoj situaciji.¹⁹

U načelu pre početka izvršenja evakuacije svim licima koja podležu evakuaciji, deli se po jedan konzervisani dnevni obrok koji se sastoji od tri konzerve (konzerve paštete, ribe i mesnog nareška ili eventualno neke zamene). Posebnu pažnju u toku evakuacije potrebno je obratiti na lica sa posebnim potrebama, decu i trudnice i njihove eventualne potrebe za specifičnom ishranom.

Predstavnici Crvenog krsta Srbije (CKS) su u obavezi da prate evakuaciju i da u svom transportu nose rezerve hrane, za slučaj da dođe do eventualnih zastoja u evakuaciji. Nakon završene evakuacije predstavnici CKS dostavljaju zahtev Vladi Srbije da im se odobri iz Republičkih robnih rezervi popuna utrošenih konzervisanih obroka.

Po pristizanju u mesto prihvata i rejon razmeštaja vrši se razmeštaj evakuisanog stanovništva. Smeštaj se može organizovati u sklopu kolektivnih centara i u sklopu domaćinstava. Prilikom razmeštaja lica potrebno je voditi računa da se ne vrši razdvajanje porodica, jer to može izazvati dodatne traume.

U skladu sa načinom razmeštaja stanovništva, organizuje se i način ishrane, a ona može biti individualna (u okviru domaćinstva koje je prihvatilo evakuisana lica) i kolektivna (u okviru kolektivnih centara).

Organizacija ishrane lica smeštenih u kolektivne centre

Rejoni razmeštaja u evakuaciji najčešće ne omogućavaju dovoljan broj adekvatnih smeštajnih kapaciteta, kao što su domaćinstva i turistički i ugostiteljski objekti, pa je neophodno osposobiti ne namenske objekte za te svrhe.

Kao kolektivni centri za smeštaj i ishranu se najčešće koriste:

- ugostiteljski i turistički objekti;
- fiskulturne sale;
- sportske hale;
- skladišta
- napušteni radnički smeštaji (montažne barake);
- smeštaj u poljskim uslovima (šatori).

Iz ove grupe nužnih smeštaja svakako se izdvajaju turistički i ugostiteljski objekti, koji pored komfornijeg i uslovnijeg smeštaja za evakuisana lica, poseduju i sopstvene kuhinje za pripremu hrane. Štabovi za vanredne situacije mogu zakupiti samo smeštajne kapacitete ili se može odmah ugovoriti i ishranu lica koja su u njima smeštena. Ishrana i smeštaj se ugovaraju po tržišnim uslovima na dan ulaska u objekat. Lica za koja je ugovore-

¹⁹ Podaci o načinu delovanja i kapacitetima CKS dobijeni su u razgovoru sa Koordinatorom razvoja programa za nesreće CK Srbije gospodinom Đulom Lošoncem i stručnim saradnikom za socijalnu delatnost gospođom Dragicom Kljajić;

na ishrana u ugostiteljskim objektima, ne uzimaju se u plan obezbeđenja artiklima hrane. U ostalim kolektivnim centrima vrši se opremanje bar jedne prostoriju gde bi se vršila podela i obedovanje evakuisanih lica.

Sve opštinske organizacije CKS poseduju uređene i opremljene kuhinje za pripremu kuvane hrane. Namena ovih kuhinja u redovnim situacijama je priprema hrane za socijalno ugrožene kategorije stanovništva odnosno „narodne kuhinje“.

Organizacija pripreme i podele hrane za kolektivne centre

Ishrana se organizuje po principu centralizovane pripreme hrane i distribucije do mesta za podelu hrane. To znači da se hrana priprema na jednom mestu, odnosno u kuhinjama CKS, ako to kapaciteti objekta dozvoljavaju. Nakon pripreme, hrana se namenskim vozilima transportuje do kolektivnih centara. Hrana se transportuje u termos posudama koje omogućavaju održavanje optimalne temperature i očuvanja bezbednosti hrane. Kuvane obroke hrane je potrebno podeliti u roku od dva sata od završetke pripreme, kako bi se očuvala njena nutritivna svojstva i zdravstvena ispravnost. Za potrebe transporta potrebno je obezbediti namenska vozilima, po mogućnosti sa ugrađenim "termo kingom".

U slučajevima kada postojeći kapaciteti u kuhinjama CKS nisu dovoljni, obezbeđuje se dodatni prostor za pripremu hrane, a najpodesnije su kuhinje u ugostiteljskim objektima.

Za potrebe rada kuhinja u vanrednim situacijama kao ispomoć angažuju se volonteri. Sva lica koja rade na pripremi hrane moraju biti sanitarno i zdravstveno pregledana.

Pranje posuđa. Iskustva govore da većina kolektivnih centara ne raspolaže sa adekvatnim sanitarnim i higijenskim uslovima za pranje posuđa što predstavlja potencijalnu opasnost za izbijanje zaraznih bolesti. Da bi se problem prevazišao, jedno od rešenja je korišćenje jednokratnog pribora i posuđa za jelo. Druga mogućnost je da se sa razvojom hrane doprema čisto posuđe i pribor za jelo, a prikuplja prljavo, koje se vozi na mesta gde se vrši centralizovano pranje posuđa. U tim situacijama mogu se koristiti mašine za pranje posuđa velikog kapaciteta.

Neadekvatno odlaganje otpadaka od hrane može biti uzrok pojave glodara i insekata, koji su uzročnici izbijanja mnogih infektivnih i zaraznih bolesti. Visoke spoljne temperature uvećavaju rizik od pojave istih. Mesta za odlaganje otpadaka se određuje najmanje 20 metara od objekta gde se vrši priprema i podela hrane. Prostorije za odlaganje otpadaka moraju biti obezbeđene od ulaska insekata i glodara. U zavisnosti od potrebe, a najmanje dva puta nedeljno vrši se odvoz otpadaka. Otpaci od hrane se mogu koristiti za ishranu životinja.

Distribucija hrane do lica koji su smešteni u domaćinstvima ili u sopstvenoj režiji

Smeštaj evakuisanih lica može se vršiti i po domaćinstvima, ukoliko to uslovi dozvoljavaju. Smeštaj po domaćinstvima se može smatrati samo kao kratkoročno rešenje. Neminovno, domaćinstva koja se odluče da prihvate evakuisana lica, izlažu se dodatnim troškovima za pripremu hrane. U tim situacijama domaćinstva se ne oslanjaju isključivo na humanitarnu pomoć u hrani, već se troše sopstvene rezerve i opterećuje kućni budžet.

Deo evakuisanih lica se često smešta kod rodbine i prijatelja, a jedan manji broj svoje pitanje smeštaja rešava iznajmljivanjem stambenih objekata. Iznajmljivanje objekata se vrši u slučajevima kada se ne očekuje skoriji povratak u sopstvene domove (posledice ratnih dejstava). Treba imati u vidu da će uslove za ovakav način rešavanja smeštaja imati mali broj lica. Napuštanje svojih domova, najčešće povlači za sobom i gubitak prihoda.

Osnovna karakteristika ovog smeštaja je to, da nije moguće vršiti dotur kuvane hrane po domaćinstvima, već je potrebno iznaći druga rešenja da bi se evakuisano stanovništvo obezbedilo hranom. Nameću se dva osnovna rešenja, i to:

- pojedinačno preuzimanje kuvane hrane u kuhinjama CKS i
- podela paketa sa osnovnim životnim namirnicama.

Individualno preuzimanje hrane

Pojedinačno preuzimanje hrane je moguće organizovati u svim naseljima. Potrebno je odrediti adekvatan objekat-prostoriju u kojoj će se organizovati preuzimanje-podela kuvane hrane. Kuvana hrana se u tim slučajevima doprema iz centralnih kuhinja CKS. Određuju se termini u kojima se vršila podela pojedinih obeda (npr. podela ručka od 13,00 do 14,30). Korisnici humanitarne pomoći u datom terminu preuzimaju hranu u sopstvenoj ambalaži. Konzumiranje hrane se vrši u objektima gde su lica smeštena.

Prednost ovog načina organizovanja ishrane je što se ugroženom stanovništvu obezbeđuje potpuna ishrana, i stanovništvu nisu potrebna dodatna novčana sredstva.

Podela paketa sa osnovnim životnim namirnicama

Ovaj metod je znatno zastupljeniji jer za nosioca snabdevanja hranom iziskuje znatno manja finansijska sredstva. Ovaj metod ne iziskuje svakodnevne troškove za pripremu, transport i podelu hrane, ali se deo ovih troškova prebacuje na evakuisano stanovništvo. Podela paketa sa osnovnim životnim namirnicama se vrši u načelu jednom do dva puta mesečno.

Prilikom donošenja odluke o frekvenciji distribucije i podele humanitarne pomoći vodi se računa o sledećem:

- ceni transporta namirnica iz centra za distribuciju;
- vremenu putovanja do, i od centra za distribuciju i
- bezbednosti primaoca i distribuiranih namirnica.

Paketi u načelu sadrže korpu osnovnih životnih namirnica na mesečnom nivou i to: brašno, ulje, šećer, so, testenina, pasulj, pirinač, riblje konzerve, mesni narezak i jetrenu paštetu. Pored hrane, obavezan sadržaj paketa su osnovna sredstva za održavanje lične higijene.

Kada paket sa hranom sadrži nepoznate namirnice, prilaže se uputstvo o načinu pripreme hrane, čime se prihvatljivost penje na maksimalan nivo, a gubici njene prehrambene vrednosti smanjuju na minimum.

Podela paketa se vrši i za ona lica koja su odbila da budu evakuisana i ostala su u svojim domovima. Ovaj metod je takođe efikasan i za obezbeđenje lica koja se nalaze u zabačenim područjima.

Na žalost rezultati istraživanja govore da ovaj metod obezbeđuje svega 30 % potreba za hranom, a da je stanovništvo primorano da ostatak nabavlja na tržištu.

Transport hrane

Prilikom utovara, istovara i prevoza, hrana njeni sastojci moraju da budu zaštićeni od štetnog uticaja mikrobioloških, fizičkih i hemijskih opasnosti, kao i od prisustva štetočina. Nedovoljno očišćena, loše održavana i neodgovarajuća transportna sredstva i kontejneri, uključujući i nepotpunu odvojenost upakovanih od ne upakovanih namirnica, stvaraju uslove za mikrobiološku, fizičku ili hemijsku unakrsnu kontaminaciju hrane tokom transporta.

Prevozna sredstva i objekti

Mesto utovara i istovara treba da imaju odgovarajući pristup za isporuku hrane, a čitav prostor treba da bude osmišljen tako da se izbegne kontaminacija hrane. Premeštanje hrane iz objekata u prevozna sredstva, i obrnuto, treba obavljati na način da se ona zaštiti od dima, prašine, kiše, lišća, štetočina, ptica, i sličnog. Vozilo s rashladnim uređajem treba da ima visok nivo izolacije, unutrašnju oblogu koja je pogodna za održavanje higijene (bez pukotina i oštih uglova u kojima bi se nakupljala nečistoća), vrata koja ne propuštaju vazduh, vodo otporni pod, jaku jedinicu hlađenja i pokazatelje temperature na komandnoj tabli pomoću kojih vozač može stalno da prati i, ako je potrebno, beleži temperaturu tokom transporta. Da bi se izbeglo prenošenje kontaminacije između različitih pošiljki, transportna sredstva moraju biti oprana i dezinfikovana između njih, u krugu objekta ili u ovlašćenom servisu.

Vozila i kontejnere treba tretirati i spolja i iznutra, uz upotrebu vode pod pritiskom. Vrata za utovar opranih i dezinfikovanih vozila i kontejnera se moraju držati zatvorena do novog utovara.

Nadzor i obuka

Vozače i osoblje zaposlene na utovaru i istovaru treba obučiti o uticaju prevoza na bezbednost hrane. Potrebno je objasniti postupke pravilnog čišćenja, odvajanja čistog od nečistog tovara i upakovane od ne upakovane hrane, kao i o značaju pridržavanja uputstava i blagovremene prijave grešaka.

Odvajanje namirnica

Ne upakovana hrana se prevozi u posebnom vozilu; ili ako nema uslova može se transportovati i u istom vozilu u različito vreme, odvajanjem pregradom od upakovane hrane ili ako se zaštiti nepropustljivim prekrivačem:

Kada se ne upakovana hrana prevozi uzastopno, tovarni prostor vozila i kontejnere treba oprati i dezinfikovati posle svake ture. Ne upakovanu hranu treba postaviti tako da ne dođe u dodir s njihovim podom i zidovima.

Održavanje temperature u prevoznom sredstvu

Vozila s rashladnim uređajima se koriste za održavanje postignute temperature, a ne u cilju dodatnog hlađenja robe. Da bi se tokom prevoza temperatura hrane sačuvala na željenom nivou, treba voditi računa o sledećem:

- temperaturi proizvoda prilikom unošenja i iznošenja iz vozila;
- vremenskom trajanju, kao i učestalosti, utovara i istovara;
- količini robe koja se prevozi;
- slobodnom prostoru između proizvoda; i
- temperaturi, relativnoj vlažnosti i cirkulaciji vazduha u vozilu.

Temperatura proizvoda, ako je to potrebno, meri se ručnim termometrom sa sondom i evidentira po potrebi.

Skladištenje i dotur hrane u Vojsci Srbije

U prvom delu rada dato je pojmovno određenje vojnih skladišta, a sama podela skladišta u Vojsci vrši se prema:²⁰

- vrstama odnosno grupama (klasama) uskladištenih PS – skladišta ubojnih sredstava, skladišta pogonskih sredstava, sanitetska skladišta, intendantska skladišta, mešovita skladišta i skladišta za prijem suvišnih PS,
- nameni uskladištenih PS – trupna, van trupna i priručna,
- načinu smeštaja i uslovima čuvanja – stacionarna i poljska (u ratu se mogu formirati i tajna skladišta PS) i
- količini uskladištenih PS – skladišta malog, srednjeg i velikog kapaciteta.

Vojska Srbije, a u skladu sa Pravilom o mobilizaciji VS²¹ i Uputstvom o ešaloniranju ratnih materijalnih rezervi, u obavezi je da čuva i skladišti propisane količine artikala hrane za slučaj ratnog ili vanrednog stanja. Od ukupnih količina artikala hrane namenjene za VS, deo se čuva u jedinicama VS (trupne i van trupne rezerve), dok se ostale količine čuvaju u Republičkoj direkciji za robne rezerve.²² Rezerve Vojske su deo društvenih rezervi, koje se unapred planiraju, obezbeđuju i čuvaju na pojedinim snabdevačkim stepenima i služe za podmirivanje jedinica za određeno vreme.²³ Cilj ovog ešaloniranja artikala hrane je da se za potrebe VS obezbedi autonomnost snaga do 45 dana.²⁴ Republička Direkcija za robne rezerve je dužna da za potrebe Ministarstva odbrane (MO) i VS izvrši nabavku potrebnih dobara i da ista dobra skladišti, čuva i zadržava u propisanim rokovima, a MO na osnovu ukazane potrebe po hitnom postupku može preuzeti ova sredstva.²⁵

²⁰ Uputstvo o organizaciji rada u skladištima i magacinima Vojske Srbije, Uprava za logistiku (J-4) GŠ VS – privremeno, 2009., tačka 2.2.

²¹ U Pravilu o mobilizaciji nisu razrađeni načini proračuna, jelovnici, nivoi ešaloniranja, popuna, smeštaj, čuvanje i zadržavanje ratnih materijalnih rezervi, već je uređen način i postupak planiranja priprema i izvršenja mobilizacije Vojske Srbije, ratnih komandi, ratnih jedinica i ratnih ustanova Vojske Srbije

²² Uputstvo o ešaloniranju ratnih materijalnih rezervi u Vojsci Srbije, Uprava za operativne poslove (J-3) GŠ VS – privremeno, 2013., glava IV.

²³ Vlastimir Dekić, Organizacija i taktika intendantske službe, (Beograd: Vojna štamparija, 2003.), strana 59.

²⁴ Odluka Narodne skupštine R. Srbije, RS broj 28 od 14. juna 2011. godine

²⁵ Zakon o robnim rezervama, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 104/2013., član 11.

Radi obnavljanja robnih rezervi, kao i smanjenja troškova skladištenja i vezanih troškova, roba iz robnih rezervi može da se daje u zajam zainteresovanim licima. Robne rezerve iz člana mogu se prioritarno dati na zajam ministarstvu nadležnom za unutrašnje poslove, za poslove odbrane i Vojsci Srbije, radi obezbeđenja osnovnih životnih potreba i nesmetanog funkcionisanja sistema odbrane u uslovima mogućih poremećaja u sistemu snabdevanja.²⁶

Ministarstvo odbrane i Vojska Srbije za potrebe tekuće potrošnje, trupnih i van trupnih rezervi vrši nabavku, prijem, skladištenje, izdavanje i zadržavanje artikala hrane, a u skladu sa važećim zakonima i propisima. Samim tim što je Vojska sistem koji se prilikom nabavke artikala hrane za svoje potrebe pojavljuje kao pravni subjekat, od poznavanja zakona i pravilnog pristupa zavisiće i definisanja zahteva, pravilnost ugovaranja, distribucija, skladištenje hrane i efikasnost poslovanja.

Skladištenju i doturu hrane u Vojsci, pridaje se posebna pažnja, kako bi se zadovoljile sve specifičnosti i primenili propisani uslovi za određene artikle, što je regulisano pravilima, uputstvima, regulativama i drugim organizacionim dokumentima koja su usaglašena sa republičkim propisima. U MO i VS propisi koji definišu skladištenje i dotur hrane su usaglašeni sa republičkim propisima, dok su u nekim slučajevima i strožiji, prvenstveno zbog specifičnosti samih jedinica i ustanova, kao i potreba abonentata.

Zdravstvenoj kontroli hrane se u Vojsci poklanja posebna pažnja²⁷ kroz kontrolu:

- dobre proizvođačke i higijenske prakse i proceduru vezanu za primenu načela koja su zasnovana na sistemu analize rizika i kritičnih kontrolnih tačaka;
- objekata i prostorija;
- postrojenja, uređaja, opreme i pribora koji se koriste u prometu hrane;
- prevoznih sredstava za prevoz hrane;
- lica koja na svojim radnim mestima, u prometu hrane, dolaze u neposredan dodir sa hranom;
- pripreme hrane za konzumiranje;
- osnovnih sirovina i dodatih sastojaka namenjenih za proizvodnju hrane i
- procesa proizvodnje hrane.

Za organizaciju i realizaciju aktivnosti skladištenja artikala hrane u MO i VS su odgovorni Uprava za opštu logistiku SMR MO, Uprava za logistiku GŠ VS, Centralna logistička baza i jedinice i ustanove VS, koje u svom sastavu imaju upravne i izvršne organe opšte logistike.

Centralna logistička baza u svom sastavu ima namenske magacine za skladištenje artikala hrane za duži vremenski period (van trupne zalihe), dok se u jedinicama nalaze uskladišteni artikli hrane za tekuću potrošnju, ekonomske zalihe²⁸ i rezerve hrane za slučaj vanrednog stanja i mobilizacije (trupne zalihe).

Ishrana u Vojsci Srbije se planira, programira i organizuje na osnovu Plana ishrane u Vojsci Srbije, tehničko-tehnološki postupak pripreme hrane za ljudstvo se realizuje u skladu sa priručnikom Kulinarstvo i zdrava ishrana,²⁹ dok se podela, transport, nadzor i

²⁶ *Zakon o robnim rezervama*, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 104/2013., član 9.

²⁷ Videti više Pravilnik o zdravstvenoj kontroli nad proizvodnjom i prometom hrane (SVL 26/11).

²⁸ Ekonomske zalihe intendantskih pokretnih stvari namenjene su za plansku tekuću potrošnju. Te zalihe se koriste i za potrebe prelaznih zaliha u periodu od formiranja ratnih jedinica do prelaska na ratnu šemu i uspostavljanja propisane organizacije popune sledejućim intendantskim pokretnim stvarima. – Pravilnik o opštim logističkim potrebama u MO i VS, broj 31/2011., član 23.

²⁹ Generalštab Vojske Srbije i Crne Gore, Sektor za logistiku, Intendantska uprava, Vojnoizdavački zavod 2004. godina.

kontrola ishrane vrše u skladu sa Pravilnikom o opštim logističkim potrebama u MO i VS, propisanim sanitarno-bezbednosnim merama u ishrani ljudstva i drugim regulativama.

U poslednjih deset godina zbog organizacijskih promena u VS i ukidanjem obaveznog služenja vojnog roka, deo kapaciteta, sredstava, magacina, skladišta, restorana i kuhinja Vojske je ostao u višku, čime su se stvorile mogućnosti da iste preuzmu odgovarajuće civilne strukture, koje bi ih mogle koristiti u vanrednim prilikama za civilne potrebe.³⁰ Veliki broj ovih nepokretnosti danas je neiskorišten i prepušten zubu vremena, a skora dešavanja su pokazala neophodnost ovih kapaciteta i održavanja istih.³¹

Zaključak

Skladištenje i distribucija hrane u vanrednim situacijama je deo vrlo složenog i osetljivog procesa sistema, koji obuhvata i sledeće činioce: obezbeđenje smeštaja stanovništva, stoke i materijalnih stvari; snabdevanje i distribucija pijaće vode; sanitarne i veterinarske mere; obrada, asanacija naselja i zemljišta; RHB dekontaminacija itd.

U svetlu sve čestih vanrednih događaja u 20. veku, zemljotresa, poplava, požara, epidemija, uragana, ratova i dr., aktuelnost skladištenja i distribucije hrane postaje sve kompleksnija i složenija aktivnost, koja zahteva stalnu proveru ispravnosti postojećih rešenja. Dostavljanje pomoći u prehrambenim proizvodima ugroženom stanovništvu neminovno zahteva obezbeđenje centralnih skladišta, iz kojih se hrana kasnije distribuira prema centrima gde se vrši priprema i podela gotove hrane.

Distribucija i podela hrane stanovništvu u vanrednim situacijama, ima veoma važan efekat i za moral i osećaj pripadnosti pojedinca, velikoj i organizovanoj celini, samo ako su sagledani svi elementi koji dovode do pravilne realizacije celokupne aktivnosti.

Obezbeđenje hranom planiraju, organizuju i realizuju organi vlasti i upravljanja Republike Srbije, u saradnji sa specijalizovanim preduzećima i lokalnom samoupravom. Izvršni i upravni organi koji su nadležni za obezbeđenje hranom su potrebno dimenzionirani i materijalno opremljeni da mogu izvršavati, zadatke iz svoje nadležnosti, ali skora dešavanja iz 2015. godine, daju nam za pravo da primetimo da je primena samih procedura u praksi nedovoljno razrađena i nejasna, posebno kada su u pitanju situacije većih razmera.

I pored kapaciteta skladišta kojima raspolaže Republička direkcija za robne rezerve i Crveni krst, treba imati u vidu i postojeće kapacitete i opremu Vojske Srbije, kako za skladištenje, tako i za moguću pripremu hrane i distribuciju do ugroženog stanovništva. Smanjenjem formacijskog stanja Vojske, deo nepokretnosti, opreme i sredstava je ostao u višku, čime postoje mogućnosti da iste preuzmu odgovarajuće civilne strukture, koje bi ih mogle koristiti za skladištenje i pripremu hrane u vanrednim prilikama.

Može se zaključiti da Republika Srbija raspolaže sa materijalnim sredstvima i nepokretnostima za skladištenje i distribuciju hrane u eventualnim vanrednim prilikama za zadovoljenje potreba stanovništva. Međutim prilikom vanrednih situacija većih razmera, po-

³⁰ Videti više na sajtu Ministarstva odbrane, link „Master plan“ gde su prikazane sve nepokretnosti, ne perspektivne za Vojsku na teritoriji Republike Srbije.

³¹ Tokom velikih poplava u Srbiji 2015. godine, napuštene kasarne u Srbiji su bile jedino mesto u nekim gradovima za organizaciju prihvata, ishrane i smeštaja velikog broja stanovništva: Obrenovac, Svilajnac...

stavlja se pitanje da li su da li je postojeća organizacija i distribucija hrane stanovništvu prilagođena većim vanrednim situacijama. Takođe koordinacija između Republičkog štaba za vanredne situacije i opštinskih štabova, Direkcije za robne rezerve, Crvenog krsta Srbije i Ministarstva odbrane i Vojske Srbije nije propisana jasnim procedurama i koracima, čime nisu u potpunosti iskorišćene mogućnosti i kapaciteti Vojske, a u skladu sa dodeljenom misijom: „Podrška civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti.“

Literatura

- [1] Закон о ванредним ситуацијама, *Службени гласник Републике Србије*, број 111/2009.
- [2] Јовановић, Драгутин. *Логистика*. Београд: Војна штампарија, 2009.
- [3] Милановић-Голубовић, Весна. *Логистика*. Београд: Мегатренд универзитет примењених наука, 2005.
- [4] Регодић, Душан. *Логистика*. Београд: Универзитет Сингидунум, 2011.
- [5] Закон о робним резервама, *Службени гласник Републике Србије*, број 104/2013.
- [6] Закон о Црвеном крсту Србије, *Службени гласник Републике Србије*, број 107/2005.
- [7] *Правило о мобилизацији ВС*, Војни кабинет Председника Републике Србије, број 2-1 од 21.01.2016. године.
- [8] *Упутство о ешалонирању ратних материјалних резерви у Војсци Србије*, Управа за оперативне послове (Ј-3) ГШ ВС – привремено, 2013.
- [9] *Упутство о организацији рада у складиштима и магаџинама Војске Србије*, Управа за логистику (Ј-4) ГШ ВС – привремено, 2009.
- [10] *Правило службе Војске Србије*, Војни кабинет Председника Републике Србије, број 2-3 од 18. децембра 2015. године.
- [11] *Упутство о складиштењу интендантских материјалних средстава*, Војна штампарија, Београд, 1969.
- [12] Сладојевић, Владимир. *Познавање и складиштење прехранбених производа*, Војна штампарија, Београд, 2003.
- [13] Јаковљевић, Владимир, *Цивилна заштита у Републици Србији*, Факултет безбедности, Београд, 2011.
- [14] Декић, Властимир, *Организација и тактика интендантске службе*, Војна штампарија, Београд, 2003.
- [15] <https://sh.wikipedia.org/wiki/Skladi%C5%A1te> (28.10.2016)

OBEZBEĐENJE VODOM U VOJSCI SRBIJE – PLANIRANJE I REALIZACIJA

Srđan Novaković
Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu,
Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije
Srboľjub Nikolić, Kristina Pantić
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija

Snabdevanje vodom predstavlja funkciju intendantske službe (opšte logistike) koja se realizuje kroz organizaciju delatnosti upravnih i izvršnih organa. Planskim korišćenjem izvorišta i objekata za snabdevanje vodom na teritoriji, obezbeđuje se pravovremeno i neprekidno snabdevanje potrebnom količinom vode, neophodnom za izvršenje misije.

Pravovremenim planiranjem, rešava se problem optimalnog raspoređivanja resursa za prečišćavanje i distribuciju vode. Postavlja se informaciona osnova za njeno obezbeđenje po količini, kvalitetu i rokovima. Određuje se: ko, šta, kada, gde, kako i zašto treba nešto da izvrši u narednom periodu.

Ključne reči: *vodoobezbeđenje, intendantska služba, planiranje, brigada, bataljon*

Uvod

U Sistemu logistike Vojske Srbije, kao jedan od najznačajnijih pod sistema je intendantska podrška. Planiraju je, organizuju i realizuju organi službe opšte logistike. Kao takva, ona je ugrađena na svim nivoima rukovođenja. To je organizovana i usmerena funkcija, kojoj je cilj da se stvore najpovoljniji uslovi za život i rad jedinica, efikasna upotreba raspoloživih rezervi i izvođenje borbenih dejstava. Realizuje se kroz snabdevanje intendantskim pokretnim stvarima (InPS), ishranu, obezbeđenje vodom, odevanje i vršenje uslužnih delatnosti.

Jedna od najvažnijih funkcija jeste obezbeđenje vodom.

Kao osnovno sredstvo za život i zdravlje ljudi, voda je postala jedna od najinteresantnijih i sve češće izučavanih materija. Danas se problemu obezbeđenja dovoljnih količina vode za ljudske i druge potrebe poklanja sve veća pažnja i ulažu veliki umni i materijalni naponi. Čiste vode je sve manje, a ona se troši i tamo gde je neophodna, ali i tamo gde se ne bi smela trošiti.

Da bi ljudi mogli da zadovolje svoju životnu potrebu za vodom potrebno je uspostaviti neku vrstu vodosnabdevanja kako u miru, tako i u vanrednim i ratnim uslovima.

Vodosnabdevanje Vojske je bitan element logističke podrške i predstavlja neprekidan proces i stalni zadatak jedinica i ustanova Vojske Srbije (VS).

Nadležnost intendantske službe je neprekidno i pravovremeno obezbeđenje jedinica VS vodom, bez obzira na uslove u kojima se ona vrši.

Značaj vode

Voda je izvor života na zemlji. Osnovni je sastojak svakog živog bića. Život je nastao u vodi i postoji zahvaljujući vodi. Voda zauzima najveći deo površine planete Zemlje. Međutim, samo je mali deo te ogromne količine dostupan ljudima, u smislu da ga mogu koristiti za piće i druge životne potrebe.

U čovekovom organizmu voda zauzima približno podjednak udeo kao i u biosferi oko 70%, što ukazuje na njen primaran značaj za opstanak i život na Zemlji. U odsustvu vode život se gasi za nekoliko dana, tj. čim njen gubitak pređe preko 15% telesne težine.

Dnevne potrebe odraslog čoveka za vodom su oko 2,5-3 litra (pri umerenoj klimi, umerenoj ishrani i lakšem poslu). Potrebne količine vode čovek ne koristi samo iz tečnosti, već i preko hrane (voće, povrće, meso...).

Lako je zaključiti da vodu, zbog njene funkcije, nije moguće čoveku ničim drugim zamijeniti. Već je napomenuto da se nedostatak vode u organizmu kod čoveka manifestuje kao žeđ. U takvom stanju čovek nastoji da pijenjem vode uspostavi ravnotežu odnosa vode prema ostalim materijama u organizmu. Unošenjem vode u organizam, narušena ravnoteža odnosa se ponovo uspostavlja. Čest je slučaj da ne postoje uslovi za utoljenje žeđi. U takvim situacijama smanjuje se psihofizička kondicija, a u ratu i borbena sposobnost ljudstva, javljaju se nelagodnost, uznemirenost, mišićna slabost, gubitak borbenog elana i drugi poremećaji, a pri dužem i težem pomanjkanju može doći do smrti.

Posle 12 sati neunošenja vode u organizam, čovek preživljava manje psihofizičke poremećaje. Organizam lakše podnosi konzumiranje nedovoljne (smanjene) količine vode za duže vreme, nego apsolutnu nemogućnost konzumiranja, pa makar se radilo o relativno kraćem vremenskom periodu. To je značajno za ratne prilike s obzirom na to da rat obiluje takvim situacijama.

Fiziološke potrebe organizma za vodom se podmiruju sistematskim unošenjem vode u organizam. Pri fizičkim radovima i na maršu to je najbolje činiti za vreme odmora, odnosno na zastancima. Izlučena tečnost se mora nadoknaditi najviše za 12 časova.

Pored velikog epidemiološkog i higijenskog značaja, voda ima i znatnu epidemiološku i toksikološku ulogu. Epidemiološki značaj vode je uslovljen sposobnošću patogenih klica da se održavaju u virtuelnom stanju i da se prenose, šire. Voda u koju su prodrle patogene klice postaje uzročnik crevnih zaraza.

Najčešća oboljenja izazvana upotrebom zagađene vode su tifus, paratifus, bacilarna i amebna dizenterija i kolera. Dokazano je da voda može biti prenosnik infektivnog hepatitisa i tularemije. Vodom se mogu prenositi i stočne zarazne bolesti, kao što su sakargija, crni prišt, slinavka i šap. Isto tako vodom se mogu prenositi jaja parazita, naročito pantljičare i njihove larve, od kojih obolevaju životinje i ljudi.

Voda ima važnu ulogu u održavanju lične i opšte higijene. Funkcija vode nije ograničena na održavanje higijene samo kod ljudi, no se njeno delovanje proširuje na celu prirodu jer postoje razni prirodni regulativi održavanja higijene, koji nisu u zavisnosti od čoveka kao npr. uloga vetrova i kiše u pročišćavanju zagađene atmosfere.

Čoveku voda ne služi samo za piće, spravljanje hrane i održavanje higijene, već i u druge svrhe: u saobraćaju, industriji, građevinarstvu, za pokretanje hidrocentrala, navodnjavanje, održavanje zelenih površina i reaktivnih objekata i sl.

Značaj obezbeđenja vodom u miru i ratu

Voda predstavlja jednu od najelementarnijih potreba čoveka. U normalnom odvijanju životnih procesa u organizmu čoveka voda ima neprocenjivu ulogu. U vanrednim prilikama i ratu značaj vode se povećava zbog otežanih uslova i pojačanih psihofizičkih naprezanja čoveka.

Obezbeđenje vodom u miru je organizovan i usklađen skup mera, radnji i postupaka kojima se zadovoljavaju sve potrebe VS u vodi u svim uslovima.

Intendantska služba obezbeđuje vodu za piće, pripremanje hrane, pranje rublja, higijenske potrebe vojnika, pojenje stoke, održavanje materijalnih sredstava i druge potrebe koje zahtevaju da voda ispunjava uslove kvaliteta vode za piće.

Planiranje i organizovanje obezbeđenja vodom VS u vanrednim prilikama i ratu je, u odnosu na mirnodopske uslove, otežano i znatno složenije. Razlog tome jesu povećane potrebe za vodom, smanjene mogućnosti obezbeđenja potrebnih količina higijenski ispravne vode, kao i zagađenja, uništavanja izvorišta i objekata za snabdevanje vodom.

Izvori i objekti za snabdevanje izloženi su diverzantskim i terorističkim dejstvima, kao i RHB kontaminaciji. Voda se uglavnom dotura noću, sa ograničenim transportnim kapacitetima i ometanjem jedinica za dotur vode.

Neposredni značaj obezbeđenja vodom za piće u ratu ogleda se u njenom direktnom i indirektnom uticaju na zdravstveno stanje i psihofizičku kondiciju pripadnika, koji može biti fiziološki, higijensko-epidemiološki i toksikološki.

U ratu kao i u vanrednim okolnostima voda se može upotrebljavati kao materija za dekontaminaciju.

Planiranje obezbeđenja vodom

Obezbeđenje vodom za piće i druge potrebe predstavlja organizovan i međusobno usklađen skup poslova i zadataka, mera, postupaka i radnji komandi, jedinica i ustanova VS kojima se u saradnji sa nadležnim državnim organima i specijalizovanim preduzećima, zadovoljavaju potrebe VS za vodom u miru, ratu i vanrednim situacijama.

Obezbeđenje potrebnih količina higijenski ispravne vode je stalna obaveza jedinica i ustanova VS i jedna je od najvažnijih higijensko-profilaktičkih mera u zaštiti i unapređenju zdravlja, podizanju psihofizičke kondicije i borbene sposobnosti pripadnika VS.

Obezbeđenje vodom organizuju i sprovode organi intendantske službe u saradnji sa nadležnim organima sanitetske i građevinske službe, a po potrebi veterinarske i tehničke, službe atomsko-biološko-hemijske odbrane i državnih organa, angažovanjem specijalizovanih preduzeća i sopstvenih vodo snabdevačkih jedinica.

Planiranje obezbeđenja vodom u miru

Obezbeđenje vodom u miru je organizovan i usklađen skup mera, radnji i postupaka kojima se zadovoljavaju sve potrebe VS u vodi u svim uslovima. Intendantska služba obezbeđuje vodu za piće, pripremanje hrane, pranje rublja, higijenske potrebe vojnika,

pojenje stoke, održavanje materijalnih sredstava i druge potrebe koje zahtevaju da voda ispunjava uslove kvaliteta vode za piće.

Potrošnju vode planiraju organi InSI prilikom izrade predloga godišnjeg plana zadatka i finansiranja. Prilikom planiranja potrebno je izvršiti analizu potreba i mogućnosti obezbeđenja, a pri tome treba imati u vidu:

- mogućnost snabdevanja vodom od specijalizovanih preduzeća i obezbeđenje dovoljnih količina vode u sopstvenoj organizaciji,
- vrstu i kapacitet vodovodnih instalacija i broj mesta potrošnje,
- brojno stanje ljudstva i uslove stanovanja,
- razvijenost infrastrukture i delatnosti za čije se potrebe voda koristi,
- klimatsko područje i godišnje doba.

Osnov za planiranje potrebnih količina vode čine norme potrošnje vode u miru utvrđene Pravilom, prosečne norme potrošnje vode utvrđene po završnim računima i brojno stanje potrošača.¹

Odluku o ograničenju potrošnje vode u dužem periodu donosi komandant brigade na predlog organa InSI i SnSI. Period ne može trajati duže od 3-5 dana neprekidno. Neophodno je voditi računa o racionalnoj potrošnji vode, kako bi se obezbedilo uredno snabdevanje zdravom pijaćom vodom. To se postiže održavanjem i pravilnim rukovanjem vodovodnim instalacijama i uređajima, kontrolom potrošnje i korišćenja vode, izgradnjom lokalnih sistema za snabdevanje vodom za tehničke potrebe, kao i podizanjem svesti o pravilnom i namenskom korišćenju vode kod pripadnika VS.

Planom prihoda i rashoda jedinica i ustanova VS se planiraju novčana sredstva za nabavku vode, kao sredstva za tekuće rashode. Potrebna novčana sredstva za nabavku opreme i potrošnog materijala za obezbeđenje vodom planiraju se srednjoročnim programima materijalnog obezbeđenja VS i godišnjim planovima prihoda i rashoda.

Jedinice i ustanove se obezbeđuju vodom prvenstveno iz javnih objekata, zaključivanjem ugovora o isporuci vode sa specijalizovanim preduzećima za snabdevanje vodom na nivou garnizona. Ukoliko jedinice i ustanove poseduju sopstvene objekte za snabdevanje vodom, onda obezbeđenje vodom sprovode u sopstvenoj organizaciji, a ukoliko ti kapaciteti nisu dovoljni za podmirenje ukupnih potreba, onda se vrši kombinovano sa snabdevanjem iz javnih objekata.

Organi intendantske službe jedinica i ustanova prisustvuju očitavanju vodomera, vode evidenciju o potrošnji vode iz javnih objekata za snabdevanje i potrošnji vode iz lokalnih objekata i pripremaju račune za isplatu.

Ukoliko su jedinice van vojnog kruga (marš, vežbe...) za obezbeđenje vodom koriste uređene javne objekte ili izvorišta. Veoma je bitno da se objekti i izvorišta izviđaju, da se izabere najpovoljniji i da se na toj lokaciji uredi mesta za raspodelu vode i stanice za snabdevanje vodom.

Objekti za snabdevanje vodom se uređuju, koriste i održavaju u sanitarno-tehnički ispravnom stanju. Organizuje se njihova dezinfekcija i asanacija, kao i dekontaminacija. Zabranjena je upotreba vode koja nije dezinfikovana, kao i korišćenje vode iz objekata i izvorišta koja nisu odobrena za upotrebu od nadležnih organa SnSI.

¹ Pravilo o obezbeđenju vodom VSCG, NIU „Vojska“, Beograd, 1994.

Planiranje obezbeđenja vodom u vanrednim prilikama i ratu

Obezbeđenje vodom za piće u vanrednim prilikama i ratu predstavlja organizovani skup mera, postupaka i radnji i angažovanja ljudstva i sredstava u cilju zadovoljenja potreba jedinica i ustanova, a u određenim situacijama i stanovništva u vodi za piće.

U odnosu na mirnodopske uslove, planiranje i organizovanje obezbeđenje vodom VS u vanrednim prilikama i ratu je otežano i znatno složenije, pre svega zbog povećanih potreba u vodi, a smanjenih mogućnosti obezbeđenja potrebnih količina higijenski ispravne vode. U otežavajuće uslove spadaju i zagađenja, oštećenja i uništavanja izvorišta i objekata za snabdevanje, naročito u vodoosudnim područjima, odnosno u pojedinim zonama i rejonima izvođenja borbenih dejstava. Objekti i izvorišta su izloženi uništavanju, zagađenjima, diverzantskim i terorističkim dejstvima. Moguća je i njihova RHB kontaminacija.

Pod takvim uslovima, voda se dotura noću, sa ograničenim kapacitetima transportnih sredstava i ometanjem jedinica u doturu.

Planiranje obezbeđenja vodom vrši se u okviru izrade plana intendantskog obezbeđenja i obuhvata:

- utvrđivanje potreba,
- određivanje i izbor izvora za snabdevanje,
- utvrđivanje nosioca snabdevanja, načina i dinamike dotura vode.

Planiranje obezbeđenja vodom zasniva se na:

- odluci komandanta jedinice za izvođenje određenog vida b/d;
- brojnomo stanju jedinice i ustanove koja se snabdeva vodom;
- normama pripadanja vode, stanju i kapacitetu postojećih izvorišta i objekata za snabdevanje vodom;
- kapacitetima vodo snabdevačkih jedinica (sredstvima za dobijanje, prečišćavanje i dotur vode);
- prioritetu u snabdevanju vodom i
- karakteru i intenzitetu dejstava protivnika.

Obezbeđenje vodom jedinica i ustanova organskog sastava i ojačanja planira organ InSI komande koja je nosilac InOb, uz konsultovanje organa SnSI i GrSI, a po potrebi VtSI, TSI, organa ABHO i nadležnih državnih organa i specijalizovanih preduzeća za snabdevanje vodom. Prilikom planiranja izvorišta i objekata koji se koriste za snabdevanje VS vodom, uzimaju se u obzir i potrebe stanovništva, privrede i drugih potrošača na određenoj teritoriji koji koriste vodu kvaliteta vode za piće.

Pored količina vode planiranih na osnovu orijentacionih normi pripadanja vode, predviđa se i određena količina kao rezerva, kod vojnika (za punjenje četurica) i jedinica, naročito kada dejstvuju na bezvodnom ili zemljištu koje oskudeva vodom. Količina vode u rezervi zavisi od vida i oblika borbenih dejstava, mogućnosti snabdevanja iz izvorišta i objekata u zoni, odnosno rejonu izvođenja borbenih dejstava, mogućnosti redovnog dotura vode, godišnjeg doba i drugih faktora uticaja. Odluku o količini rezerve vode donosi pomoćnik komandanta za podršku, na predlog organa InSI i SnSI.

Nadležni organ InSI, po potrebi, izrađuje i dostavlja neposrednim učesnicima u snabdevanju izvode iz plana obezbeđenja vodom. Na osnovu toga se organima i jedinicama odgovornim za obezbeđenje vodom izdaju se naređenja.

Za potrebe planiranja i organizovanja obezbeđenja vodom, jedinice i ustanove koriste posebno izrađene karte izvora i objekata za snabdevanje (KVO-50), na koje su uneti izvori i objekti za snabdevanje vodom od značaja za odbranu zemlje.

Norme pripadanja vode u miru, vanrednom i ratnom stanju

Vodu čovek koristi za različite svrhe. Prema osnovnim namenama vode u vanrednom i ratnom stanju koristi se za:

- piće;
- proizvodnju hrane i pripremu napitaka;
- pojenje stoke;
- ličnu i opštu higijenu;
- dekontaminaciju ljudstva i stoke.

Dnevne potrebe u vodi variraju od dana do dana, a pre svega zavise od načina ishrane, fizičke aktivnosti, spoljne temperature i drugih faktora. Potrošnju vode za piće u vanrednim prilikama i ratu ne treba bez naročitih razloga ograničavati. Samo kad se potrošnja vode mora ograničiti iz opravdanih razloga, obezbeđenje vodom za piće jedinica i ustanova VS u vanrednim prilikama i ratu vrši se po normama pripadanja vode u vanrednim prilikama i ratu.

Tabela 1 – *Orijentacione norme potrošnje vode u miru za potrebe VS²*

Red. Br.	Uslovi smeštaja	Potrošnja vode po licu (l/dan)
1.	U kasarnama sa centralnim sistemom snabdevanja vodom i kanalizacijom i tuš kabinama u sanitarnim čvorovima – umivaonicima u kojima je omogućeno kupanje po nahođenju vojnika, kadeta i učenika.	200-300
2.	U kasarnama sa centralnim sistemom snabdevanja vodom i kanalizacijom u kojima se vojnici, kadeti i učenici kupaju u centralnim kasarnskim vojnim kupatilima.	150-200
3.	U stalnim logorima na nastavnim poligonima, sa centralnim snabdevanjem vodom, iz vodovoda ako ima kanalizacije.	100-150
4.	U kasarnama i stalnim logorima sa lokalnim snabdevanjem vodom bez kanalizacije.	75-100
5.	U privremenim logorima sa higijenskim kupanjem.	50-75
6.	U privremenim logorima bez higijenskog kupanja.	30-50
7.	U bivacima, na maršu i u toku izvođenja vežbi.	10-16

Pravilom o obezbeđenju vodom VJ utvrđene su sledeće norme pripadanja vode³:

- 1) Norma br. 1 – pripadanje vode za ljudstvo u ratu
- 2) Norma br. 2 – pripadanja vode za stoku u ratu
- 3) Norma br. 3 – pripadanja vode za ostale potrebe
- 4) Norma br. 4 – pripadanja vode na sanitetskim etapama i u sanitetskim ustanovama u poljskim uslovima
- 5) Norma br. 5 – pripadanja vode prilikom RHB dekontaminacije.

² Pravilo o obezbeđenju vodom Vojske u ratu

³ Pravilo o obezbeđenju vodom VSCG, NIU „Vojska“, Beograd, 1994. Norme broj 1 i 2 sadrže redovne, smanjene, minimalne i fiziološke normative, a norma broj 3 redovne i minimalne normative.

Redovna norma potrošnje vode je racionalna potrošnja vode za sve potrebe jedinica koje se nalaze na teritoriji gde ima dovoljno vode i gde nema nikakvog ograničenja u snabdevanju. Obuhvata potrošnju vode za piće, pripremu jela, pranje sudova i osnovnu higijenu.

Smanjena norma potrošnje vode je količina koja obezbeđuje normalno funkcionisanje svih organa u organizmu, ali zbog oskudice na terenu vode nema dovoljno, te se ona mora doturati u ograničenim količinama iz drugih izvora. Obuhvata potrošnju vode kao kod redovne norme, ali uz ishranu ljudstva sa suvom hranom (OK KoV ili OSu) I uz manji utrošak vode za ličnu higijenu.

Minimalna norma utroška vode je količina koja obezbeđuje normalno funkcionisanje organa u organizmu; to je količina koja se daje u bezvodnim krajevima i drugim uslovima u kojima je otežano vodosnabdevanje.

Fiziološki minimum se primenjuje u krajnje kritičnim uslovima snabdevanja vodom I predstavlja najnižu moguću granicu potrebne količine vode kako bi se organizam održao u životu. Primenjuje se neprekidno najviše 3 dana, nakon čega se mora obezbediti veća količina vode.

Tabela 2 – Norma br. 1 – pripadanja vode za ljudstvo u ratu

Red. Br.	Potreba	Dnevna norma po osobi u litrima				
		Redovna	Smanjena	Minimalna	Fiziološki minimum	
					Leti	Zimi
1.	Za piće	4,00	3,00	5,00 za sve potrebe	3,00	2,00
2.	Za pripremanje hrane	4,50	2,50			
3.	Za pranje sudova	2,00	1,50			
4.	Za umivanje, pranje ruku i nogu	5,50	3,00			
S V E G A :		16,00	10,00	5,00	3,00	2,00

Tabela 3 – Norma br. 2 – pripadanja za stoku u ratu

Red. Br.	Za koje potrebe	Dnevna norma po osobi u litrima			
		Redovna	Smanjena	Minimalna	Fiziološki minimum ⁴
1.	Konji i mule	50	40	30	25
2.	Mazge i magarci	22	15	12	10
3.	Psi	4	3	2	1
4.	Krupna stoka	50	40	30	15
5.	Sitna stoka	10	5	3	2

⁴ Snabdevanje po fiziološkom minimumu može se vršiti uz saglasnost veterinarskog organa.

Tabela 4 – Norma br. 3 – pripadanja vode za ostale potrebe

Red. Br.	Potreba		Jedinica za obračun	Norma	
				Redovna	Minimalna
1.	Za izradu hleba		1 kg	1	-
2.	Za klanje i obradu stoke	Krupne	grlo	150	50
		Sitne		50	20
3.	Za jedno kupanje		osoba	40	30
4.	Za pranje rublja	Ručno	1 kg	35	-
		Mašinsko		60	-

Tabela 5 – Norma br. 4 – pripadanja vode po sanitetskim etapama i u sanitetskim ustanovama u poljskim uslovima⁵

Red. Br.	Sanitetska (etapa) ustanova	Dnevna norma u litrima na jednog povređenog i obolelog
1.	Brigadna sanitetska stanica	20-30
2.	Bataljonska sanitetska stanica	10-50
3.	Poljska bolnica	80-100

Tabela 6 – Norma br. 5 – pripadanja vode po radiološkoj, hemijskoj i biološkoj (RHB) dekontaminaciji žive sile⁶

Red. Br.	Šta se dekontaminira	Vrsta dekontaminacije	
		hemijska i biološka	radiološka
		Litar	
1.	Ljudi (po čoveku)	25	25
2.	Konji (po grlu)	130	200

⁵ Ova norma je orijentaciona, a obuhvaćene su sve potrebe u vodi povređenih i obolelih, izuzev vode za njihovu dekontaminaciju.

⁶ Norma je orijentaciona.

Potrebe brigade u vodi

Prema osnovnim namenama voda se u brigadi koristi za: piće, kuvanje jela i pranje pribora za jelo, ličnu i opštu higijenu, rad i održavanje tehničkih sredstava, za dekontaminaciju i gašenje požara.

Za pravovremeno obezbeđenje potrebnih količina vode u ratu i njenu pravilnu raspodelu prema vrstama potrošnje, poseban značaj imaju norme pripadanja vode. Voda se mora obezbediti u količini potrebnoj za život. Zavisno od mnogih činilaca, radi orijentacije u planiranju i obezbeđenju potrebnih količina vode, za ratne uslove su utvrđene i propisane norme pripadanja vode koje se primenjuju u uslovima otežanog snabdevanja.

Tabela 7 – *Potrebne količine vode po redovnoj normi⁷*

Redni broj	Dnevne potrebe u litrima za	Jedinica		
		Četa-baterija	Bataljon-divizion	Brigada
		Proračunsko brojno stanje		
		160	700	4500
1.	Piće	640	2800	18000
2.	Pripremanje hrane	720	3150	20250
3.	Pranje pribora za jelo	320	1400	9000
4.	Umivanje, pranje ruku i nogu	880	3850	24750
	SVEGA	2560	11200	72000

Tabela 8 – *Potrebne količine vode po smanjenoj normi*

Redni broj	Dnevne potrebe u litrima za	Jedinica		
		Četa-baterija	Bataljon-divizion	Brigada
		Proračunsko brojno stanje		
		160	700	4500
1.	Piće	480	2100	13500
2.	Pripremanje hrane	400	1750	11250
3.	Pranje pribora za jelo	240	1050	6750
4.	Umivanje, pranje ruku i nogu	480	2100	13500
	SVEGA	1600	7000	45000

Tabela 9 – *Potrebne količine vode po minimalnoj normi*

Redni broj	Dnevne potrebe u litrima za	Jedinica		
		Četa-baterija	Bataljon-divizion	Brigada
		Proračunsko brojno stanje		
		160	700	4500
1.	Za sve potrebe	800	3500	22500
	SVEGA	800	3500	22500

⁷ Srđan Novaković, Intendantsko obezbeđenje brigade, VTA VJ, Beograd, 1999. godine

Tabela 10 – *Potrebne količine vode po fiziološkom minimumu*

Redni broj	Fiziološki minimum	Jedinica		
		Četa-baterija	Bataljon-divizion	Brigada
		Proračunsko brojno stanje		
		160	700	4500
1.	Leti	480	2100	13500
2.	Zimi	320	1400	9000

Tabela 11 – *Potrebne količine vode za RHB dekontaminaciju ljudstva*

Redni broj	Vrsta dekontaminacije	Jedinica		
		Četa-baterija	Bataljon-divizion	Brigada
		Proračunsko brojno stanje		
		160	700	4500
1.	Hemijska, biološka i radiološka	4000	17500	112500

Upravni i izvršni organi nadležni za obezbeđenje vodom

Obezbeđenje vodom brigade planiraju i organizuju upravni organi intendantske službe, a realizuju izvršni organi – jedinice intendantske službe. Obezbeđenje vodom se organizuje i realizuje u saradnji sa nadležnim organima sanitetske, građevinske službe, a po potrebi veterinarske i tehničke službe, roda ABHO i državnih organa, angažovanjem specijalizovanih preduzeća i sopstvenih vodo snabdevačkih jedinica.

Upravni organi

Upravni organi intendantske službe nadležni su i odgovorni za uspešno i kvalitetno obezbeđenje brigade vodom. Oni koordiniraju rad ostalih učesnika po nivoima organizovanja.

Sanitetska služba planira, organizuje i sprovodi sanitarni nadzor nad obezbeđenjem vode i vrši zdravstvenu kontrolu osoblja koje radi na objektima za obezbeđenje vodom ili dolazi u dodir sa vodom.

Građevinska služba je odgovorna za upravljanje objektima za vodu i održavanje njihovih instalacija.

Veterinarska služba kontroliše sprovođenje zooprofilaktičkih mera u okolini objekata za snabdevanje vodom koje koriste jedinice VS.

Tehnička služba planira, organizuje i sprovodi održavanje i remont sredstava za obezbeđenje vodom i izdaje uputstva za njihovo rukovanje i održavanje.

Organi ABHO učestvuju, po potrebi, u izviđanju izvorišta i objekata za snabdevanje vodom i sprovode analizu uzoraka vode i daju stručnu pomoć organima intendantske službe pri kompleksnom prečišćavanju.

Upravni, odnosno stručni organi intendantske službe u brigadi, odgovorni su za planiranje i pravovremeno obezbeđenje potrebnih količina vode za sve jedinice na nivou brigade, kao i za njenu pravilnu raspodelu prema vrstama potrošnje. Osnovni zadatak upravnih organa je sagledavanje potreba u vodi i iznalaženje najboljeg rešenja za potpuno i pravovremeno obezbeđenje brigade vodom.

Organ intendantske službe brigade izvršava sledeće zadatke:

- 1) utvrđuje potrebe jedinica u vodi;
- 2) utvrđuje mogućnost i način zadovoljenja tih potreba:
 - sagledava stanje objekata za snabdevanja vodom na teritoriji i mogućnost njihovog korišćenja;
 - sagledava stanje i mogućnosti izvršnih organa brigade;
 - sagledava potrebe koje ne može sam obezbediti i za koje će tražiti ispomoc.
- 3) na osnovu utvrđenih potreba, procenjenih mogućnosti, stanja teritorije predlaže:
 - podelu izvorišta vode i objekata za vodu i osamostaljivanje nižih jedinica;
 - organizaciju dotura vode onim jedinicama koje se ne osamostaljuju u snabdevanju vodom;
 - angažovanje vodo snabdevačke jedinice;
 - zahteve prema pretpostavljenoj komandi.
- 4) organizuje izviđanje izvorišta vode i objekata za vodu u zoni brigade;
- 5) vodi evidenciju o obezbeđenosti teritorije vodom;
- 6) izrađuje dokumenta za obezbeđenje vodom;
- 7) planira popunu jedinica:
 - sredstvima za prečišćavanje, prihvatanje, čuvanje, dotur i raspodelu vode;
 - filterskim materijalom (onih jedinica koje imaju sredstva za prečišćavanje vode).
- 8) pruža stručnu pomoć vodo snabdevačkoj jedinici, a po potrebi i organima opšte logistike potčinjenih jedinica;
- 9) saraduje sa organima sanitetske službe, lokalne samouprave i specijalizovanim preduzećima po pitanjima od interesa za obezbeđenje brigade vodom.

Izvršni organi

Izvršni organ u sistemu obezbeđenja brigade vodom je vodo snabdevački vod. Namenjen je za neposredno izvršavanje zadataka uređenja teritorije (bušenje bunara za vodu), prečišćavanje vode i snabdevanje vodom.

Formacijski pripada jedinici intendantske službe u logističkom bataljonu i potčinjen je u stručnom pogledu upravnom organu intendantske službe u brigadi.

Vodo snabdevački vod je namenjen i opremljen za:

- bušenje, formiranje i korišćenje bunara za vodu dubine najviše do 25 metara,
- prečišćavanje vode,
- preuzimanje vode sa uređenih vodnih objekata i privremeno čuvanje rezervi vode,
- dotur vode jedinicama brigade koje u svojoj zoni dejstva nemaju mogućnost obezbeđenja vodom odgovarajućeg kvaliteta.

Vodo snabdevački vod je mešovita vodo snabdevačka jedinica koja u svom sastavu objedinjava tri specijalistička odeljenja – odeljenje za pronalaženje vode, odeljenje za obradu i kontrolu vode i odeljenje za dotur vode.

U sastav logističkog voda bataljona-divizionu ulazi intendantsko odeljenje u okviru koga se nalazi određen broj vojnika hidrotehničara i odgovarajuća sredstva:

- filter ručni za obično i kompleksno prečišćavanje vode (FR 300/150 l/h),
- cisterna auto prikolica od 2000 litara (CAP-2) za prihvatanje, čuvanje i raspodelu vode nižim jedinicama,
- rezervoar za vodu od 300 dm³ (RV-300) za prihvatanje i čuvanje vode za pripremanje hrane (uz svaku kuhinju a/p).

Vodo snabdevačka jedinica kao celina ili po delovima, može se angažovati za ispomoc u RHB dekontaminaciji InMS, ljudstva, TMS, objekata, zemljišta, kao i za gašenje požara. Po potrebi vodo snabdevačka jedinica se može angažovati za ispomoc u obezbeđenju vodom civilnog stanovništva, do uspostavljanja redovnog snabdevanja vodom.

Organizacija obezbeđenja brigade vodom

Polaznu osnovu za organizaciju sistema obezbeđenja brigade vodom predstavlja činjenica da je najracionalniji, najbrži i najpovoljniji način obezbeđenja vodom osnovnih jedinica preuzimanje higijenski ispravne vode iz izvorišta i objekata za vodu na teritoriji.

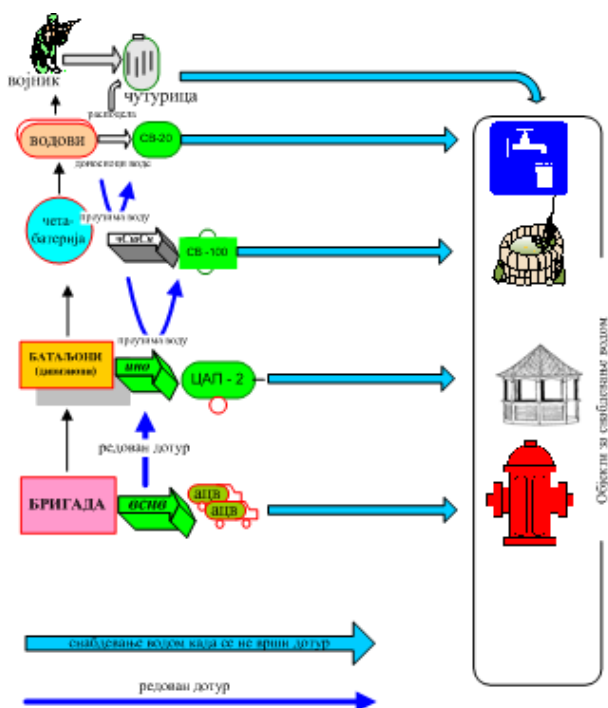
Otuda i polazno sistemsko rešenje za obezbeđenje brigade vodom predstavljaju osamostalivanje osnovnih jedinica i oslanjanje na postojeće javne objekte u rejonima razmeštaja iz kojih se voda može koristiti bez prečišćavanja.⁸ Kada nema uslova za osamostalivanje osnovnih jedinica, prva alternativa je centralizacija snabdevanja na nivou bataljona – divizionu.

U slučajevima kada bataljon – divizion u svom rejonu rasporeda, odnosno dejstva, nema objekte za snabdevanje vodom ili ih nema u dovoljnom broju, snabdeva se vodom iz vodo snabdevačke jedinice brigade. Tada vodo snabdevačka jedinica brigade dotura vodu onim bataljonima – divizionima koji ne mogu samostalno da obezbede dovoljne količine za sve svoje jedinice.

Ukoliko ni brigada u svojoj zoni rasporeda, odnosno dejstva, ne može da obezbedi dovoljne količine vode za sve svoje jedinice iz javnih objekata za snabdevanje vodom, organizuje se bušenje bunara za vodu i prečišćavanje vode na formacijskim sredstvima koja se nalaze u sastavu vodo snabdevačke jedinice. Najčešće se kao najpovoljnije rešenje pojavljuje kombinovana varijanta.

Sistem obezbeđenja brigade vodom bazira se na snabdevanju higijenski ispravnom vodom sa izvorišta i objekata za vodu u zoni dejstva, dok se prečišćavanje primenjuje kao nužnost u krajnje nepovoljnim uslovima.

⁸ Pod javnim objektom za snabdevanje vodom podrazumeva se svaki uređeni objekat iz koga se snabdeva više od pet domaćinstava ili 20 osoba, kao i objekat koji se nalazi u javnoj zgradi ili uz javne zgrade, kao što su škole, zdravstvene organizacije, domovi kulture, železničke i autobuske stanice, ugostiteljski objekti, javne česme i drugi registrovani objekti koji su pod stalnom kontrolom zdravstvene službe. Pravilo o obezbeđenju vodom Vojske Jugoslavije, str. 23., NIU „Vojska“, 1994. godine.

Slika 4 – Načelna šema snabdevanja brigade vodom

Da bi ovako zamišljena i postavljena organizacija mogla da funkcioniše, jedinice su s obzirom na nivo, popunjene potrebnim sredstvima za prečišćavanje, prihvatanje, čuvanje, dotur i raspodelu vode, kao i obučeni ljudstvom koje rukuje pojedinim sredstvima.

Mogućnosti brigade u obezbeđenju potreba u vodi

Za obezbeđenje brigade vodom koriste se formacijska sredstva za dobijanje, prečišćavanje, prihvatanje, čuvanje, dotur i raspodelu vode pri čijoj se upotrebi mora poštovati tehnologija rada.

U nedostatku formacijskih sredstava koriste se pokretna sredstva i uređaji specijalizovanih preduzeća, kao i odgovarajuća priručna sredstva iz mesnih izvora.

Sredstvima za obezbeđenje vodom rukuje obučeno ljudstvo. Ona se moraju održavati, što obavljaju poslužiocima sredstava i tehnička služba.

Mogućnosti obezbeđenja vode sredstvima za dobijanje vode

Za dobijanje vode koriste se formacijska hidro tehnička sredstva: kompleti za bušenje bunara za vodu do 25 metara (KBB-25) i kompleti uređaja za izradu stacionarnih bunara u šljunku, pesku i kamenu.

Mogućnosti obezbeđenja vode prečišćavanjem

Prečišćavanje vode u brigadi se vrši u sledećim situacijama:

– kada se u rejonu upotrebe - dejstva jedinica nalaze izvorišta vode ili objekti za snabdevanje vodom sa higijenski neispravnom ili RHB kontaminiranom vodom, a dotur vode nije moguć ili je nesiguran i neizvestan;

– kada se doturom ne mogu obezbediti ukupne potrebe jedinice, a voda iz izvorišta i objekata za snabdevanje vodom koji se nalaze u rejonu upotrebe - dejstva jedinice nije higijenski ispravna;

– kada neka jedinica izvodi borbena dejstva na izdvojenom pravcu, pa je jedini način obezbeđenja vodom prečišćavanje;

– kada se jedinica nađe u okruženju, pa se dotur vode ne može izvršiti, a postoji mogućnost prečišćavanja.

Prečišćavanje vode u osnovnim jedinicama organizuju komandiri jedinica angažovanjem vojnika obučenog za rad na FR-30 l/h uz nadzor četnog starešine. Mogućnosti čete-baterije u prečišćavanju vode svode se na obezbeđenje minimalnih potreba ljudstva u vodi. Četa-baterija sa imajućim filtrom i rezervama filtarskih elemenata može imati autonomnost po pitanju obezbeđenja vodom 24-30 sati, kada vrši obično prečišćavanje i 4,5-6 sati kad je u pitanju R i H prečišćavanje. Mogućnosti čete-baterije u prečišćavanju vode prikazane su u tabeli 12.

Tabela 12 – Mogućnosti čete-baterije u prečišćavanju vode

Naziv sredstva	Kapacitet (l/h)		Време филтрирања са једним филтарским пуњењем (h)		УКУПНО са свим филтарским пуњењима (l)	
	Обично преčišćаванje ⁹	R i H преčišćаванje ¹⁰	Обично i B преčišćаванje	R i H преčišćаванje	Обично преčišćаванje	R i H преčišćаванje
FR 30 (l/h)	45	30	8-10	1,5-2	1000	150

Prečišćavanje vode u jedinici opšte logistike bataljona-divizionu organizuje se radi obezbeđenja vode za proizvodnju hrane i piće za osnovne jedinice koje u rejonima upotrebe nemaju nikakav objekat za snabdevanje vodom niti mogućnost prečišćavanja vode.

⁹ Obično prečišćavanje vode predstavlja vrstu prečišćavanja vode kada se otklanjaju: mutnoća, obojenost, neprijatni mirisi, loš ukus, bakteriološka zagađenost.

¹⁰ R i H prečišćavanje je kompleksno prečišćavanje i predstavlja prečišćavanje vode zagađene radioaktivnim materijama, biološkim borbеним sredstvima i hemijskim otrovnim materijama.

Prečišćavanje vode organizuje komandir jedinice opšte logistike angažovanjem vojnika hidrotehničara obučeni za rad na FR-300/150 l/h. Za 10 sati rada na običnom prečišćavanju vode mogu se obezbediti fiziološki minimum u vodi za celo brojno stanje bataljona-divizionu ili ukupne potrebe bataljona-divizionu u vodi za piće po smanjenoj normi.

Mogućnosti bataljona-divizionu u prečišćavanju vode prikazane su u tabeli 13.

Tabela 13 – *Mogućnosti bataljona-divizionu u prečišćavanju vode*

Naziv sredstva	Kapacitet(l/h)		Prosečan dnevni učinak kod običnog prečišćavanja za 10 sati rada	Vreme rada sa rezervnim količinama hemikalija (h)	
	Obično prečišćavanje	Kompleksno prečišćavanje		Obično prečišćavanje	Kompleksno prečišćavanje
FR 300/150 (l/h)	300-330	150-165	2500	65	40

Prečišćavanje vode u vodo snabdevačkoj jedinici brigade organizuje se na motornoj automobilskoj stanici (MAFS-3M) za obično i kompleksno prečišćavanje vode, kapaciteta 8000/4000 l/č. Prečišćavanje vode organizuje komandir vodo snabdevačke jedinice angažovanjem vojnika hidrotehničara obučeni za rad na MAFS-3M. Možnosti vodo snabdevačke jedinice brigade u prečišćavanju vode prikazane su u tabeli 14.

Tabela 14 – *Mogućnosti vodo snabdevačke jedinice brigade u prečišćavanju vode*
(Izvor: Srđan Novaković, Intendantsko obezbeđenje brigade, VTA VJ, Beograd, 1999. godine)

Naziv sredstva	Kapacitet(l/h)		Prosečan dnevni učinak kod običnog prečišćavanja za 10 sati rada	Vreme rada sa rezervnim količinama hemikalija(h)	
	Obično prečišćavanje	Kompleksno prečišćavanje		Obično prečišćavanje	Kompleksno prečišćavanje
MAФС-3M (l/h)	8000	4000	80000	120	60

Mogućnosti dotura, prijvata, čuvanje i raspodele vode

Pripadanje sredstava za dotur, prihvat, čuvanje i raspodelu vode u brigadi prikazano je u tabeli 15.

Tabela 15 – Sredstva za dotur, prihvat, čuvanje i raspodelu vode
(Izvor: Srđan Novaković, Intendantsko obezbeđenje brigade, VTA VJ, Beograd, 1999. godine)

Pripada	Obezbeđuje vode (litara/vojniku)							SVEGA vode/vojniku
	Četurica	Sud za vodu SV-20	Sud za vodu SV-100	Rezervoar za vodu RV-300	Cisterna a/p 2000	Autocisterna za vodu 3000	Auto cisterna za vodu 7000	
Pojedincu	1							1
Vodu		1						1
UKUPNO u vodu								2
Četi-bateriji			2					2
UKUPNO u četi-bateriji								4
Bataljonu-divizionu				4,5 ¹¹	3			7,5
UKUPNO u bataljonu-divizionu								11,5
Vodo snabdevačkoj jedinici brigade						2,5	5	7,5
UKUPNO uvodo snabdevačkoj jedinici brigade								7,5
UKUPNO U BRIGADI								19

Analizom pripadanja sredstava za dotur, prihvat, čuvanje i raspodelu vode iz tabele 17, može se zapaziti da su sopstvene mogućnosti dotura, prijaha, čuvanja i raspodele vode, izražene u litrima po vojniku, od pojedinca do brigade su sledeće:

- kod pojedinca-vojnika, nalazi se 1 litar vode u četurici, što je $\frac{1}{4}$ dnevnih potreba u vodi po redovnoj normi;
- u vodu, nalazi se 2 litara vode (1 u četurici kod vojnika i 1 u SV-20), što je $\frac{1}{2}$ dnevnih potreba u vodi po redovnoj normi;
- u četi-bateriji, nalazi se 4 litara vode (1 u četurici kod vojnika, 1 u SV-20 i 2 litra u SV-100), što podmiruje dnevne potrebe u vodi za piće po redovnoj normi;
- u bataljonu-divizionu, nalazi se 7,5 litara vode (4,5 litara za pripremanje hrane u RV-300 i 3 litra u cisterni a/p CAP-2 za ostale potrebe) i 4 litra u četi, tako da je ukupna raspoloživa količina vode na nivou bataljona 11,5 litara, što podmiruje dnevne potrebe u vodi po smanjenoj normi;
- u vodo snabdevačkoj jedinici brigade nalazi se 7,5 litara vode po vojniku u jednom punjenju autocisterne za vodu. Voda se dotura do rejona razmeštaja jedinica opšte logistike bataljona-divizionu i pretače u cisternu auto prikolicu i rezervoar od 300 dm³.
- Ukupno se u brigadi nalazi količina vode od 19 litara po vojniku (kada bi sva sredstva koja se koriste za prihvat, čuvanje, dotur i raspodelu vode bila napunjena). To su ujedno i mogućnosti prijaha i čuvanja vode na nivou brigade, što podmiruje dnevne potrebe po redovnoj normi.

¹¹Količina vode prvenstveno namenjena za kuvanje jela.

Na osnovu napred navedenog mogu se izvesti sledeći zaključci:

- u sredstva za prihvat, čuvanje, dotur i raspodelu vode u brigadi može se smestiti i čuvati 19 litara vode po vojniku, što podmiruje dnevne potrebe brigade u vodi po redovnoj normi;
- za podmirenje dnevnih potreba od 11,5 litara (4 litra za piće, 5,5 litara za ličnu higijenu i 2 litra za pranje pribora za jelo) vojniku bi trebalo deset puta napuniti čaturicu, deset puta preuzimati vodu iz čete, odnosno pet puta napuniti četne sudove za vodu sa izvorista ili objekata za snabdevanje vodom;
- ako bi se snabdevanje vodom organizovalo centralizovano preko jedinice opšte logistike bataljona-divizionu, onda bi se za podmirenje redovnih potreba vojnika morao organizovati dotur četiri puta u 24 sata, na svakih 6 sati;
- sredstva za dotur vode u brigadi su dimenzionirana tako da se u jednoj turi u njima može doturiti, odnosno čuvati 7,5 litara vode za brojno stanje brigade i eventualna ojačanja;
- ako bi se primenjivalo načelo da se dotur obavlja noću, danju samo izuzetno, onda se, s obzirom na dubinu borbenog rasporeda brigade, potrebno vreme za punjenje autocisterni, kao i za pretakanje vode u sudove za prihvat vode u nižim jedinicama, može zaključiti da bi se u toku noći najviše mogla dva puta doturiti voda, odnosno nižim jedinicama obezbediti oko 6 litara vode po vojniku, a to znači da se i u najnepovoljnijim uslovima može obezbediti minimalna norma pripadanja vode.

Na snabdevanje vojnika vodom, bitno utiče distanca između pojedinih nivoa snabdevanja. Polazeći od činjenice da bi čoveku trebalo dnevno obezbediti najmanje 3 litra vode (fiziološki minimum), može se zaključiti, da bi se jedino trostrukim dnevnim manevrom sudovima za vodu od 20 dm³ između objekta za vodu ili SV - 100 dm³ i čaturice mogle obezbediti minimalne količine vode za pojedinca. Ukoliko želimo da pojedincu obezbedimo potrebnu količinu vode po redovnoj normi za sve potrebe (piće, pranje sudova, umivanje, pranje ruku i nogu), tada se broj manevara sudovima za vodu od 20 dm³ povećava čak za četiri puta. Imajući u vidu brzinu kretanja vojnika, udaljenost čStSn od položaja voda, koju vojnik-donosilac vode treba da pređe i vreme pretakanja vode iz SV-100 dm³ u SV-20 dm³, može se izračunati ukupno potrebno vreme za realizaciju ovog zadatka, i ono iznosi oko 5 sati.¹² U uslovima ratnih dejstava, ovaj manevar bi bio i te kako otežan, odnosno izložen raznim ograničenjima, pa proizilazi da je lanac dotura vode na ovoj relaciji veoma osetljiv i podložan prekidu.

Kada se radi o obezbeđenju vode za proizvodnju hrane, radi ostvarenja autonomnosti kuhinje u obezbeđenju vodom, sadašnjim rešenjem je uz svaku kuhinju auto prikolicu dodeljen rezervoar za vodu od 300 dm³, čime je pod uslovom da intendantska jedinica ne menja rejon razmeštaja, obezbeđena jednodnevna autonomnost kuhinje što znači da bi se jednim doturom u toku noći kuhinja obezbedila vodom za pripremanje hrane za naredni dan. Problem je kada se intendantska jedinica premešta u drugi rejon, jer u transportu nema mesta za pune rezervoare.

¹² Ako se vojnik kreće brzinom od 5 km/h tada će razdaljinu od položaja voda do čStSn i nazad preći za oko 24 minuta. U toku dana tu razdaljinu mora prelaziti 12 puta, dobija se 12h 24=288 minuta. Vreme punjenja SV-20 dm³ je oko 1 minut, pa je za pretakanje iz SV-100 dm³ u SV-20 dm³ potrebno 12h 1=12 minuta. Ukupnovremepotrebnozaobezbeđenjevodevojinikuporedovnojnormizapiće, pranje pribora za jelo i ličnu higijenu je oko 300 minuta ili 5 sati. Srđan Novaković, Intendantsko obezbeđenje bataljona-divizionu, VTA, 1999. godine.

Analizirajući prednosti i nedostatke mogućnosti korišćenja rezervoara za vodu od 300 dm³ pri premeštanju jedinice opšte logistike, može se zaključiti da ovakav način njegove upotrebe u svojoj suštini odudara od osnovne namene rezervoara, odnosno ne uklapa se u suštinu sistema obezbeđenja vodom, jer narušava lanac obezbeđenja vode za proizvodnju hrane. Osnovna namena ovog rezervoara trebala bi biti da u prvi mah u novom rejonu obezbedi zalihu vode za proizvodnju hrane.

Za prevazilaženje navedenih nedostataka rezervoara za vodu od 300 dm³, obezbeđenja veće autonomnosti jedinica u obezbeđenju vodom, sigurnosti i obezbeđenja rezervi vode na nivou bataljona-divizionu, u opremu intendantskih jedinica usvojena je cisterna auto prikolica od 2000 litara-CAP-2.

Zaključak

Snabdevanje vodom je neprekidan proces koji se usavršava, dopunjuje i usklađuje sa uslovima za realizaciju. Obezbeđenje potrebnih količina higijenski ispravne vode je jedna od najvažnijih higijensko-profilaktičkih mera u zaštiti i unapređenju zdravlja, podizanju psihofizičke kondicije i borbene sposobnosti pripadnika Vojske Srbije.

Imajući to u vidu, neophodno je u miru preduzeti pravovremene pripreme, kako u pogledu uređenja teritorije i izgradnje novih objekata za snabdevanje vodom, tako i potpunom jedinica savremenim sredstvima za dobijanje, prečišćavanje, prihvatanje, čuvanje i raspodelu vode da bi se obezbedili uslovi za obezbeđenje vodom u ratu i vanrednim situacijama.

Stoga, dobrim planiranjem i organizovanjem obezbeđenja vodom treba obezbediti najcelishodniju organizaciju i upotrebu nadležnih organa, jedinica i potrebnih materijalnih sredstava, u skladu sa zahtevima i uslovima borbenih dejstava u cilju zadovoljenja potreba za vodom.

Izučavanje ove teme, usavršavanje znanja i pronalaženje optimalnih rešenja za postojeće probleme iz ove oblasti neophodno je kako bi logistička podrška što bolje funkcionisala, a samim tim se i obezbedila veća operativna i funkcionalna sposobnost brigade.

Literatura

- [1] Abramov, N. N, *Snabdevanje vodom*, Građevinska knjiga, Beograd, 1974.
- [2] Novaković S, Domazet U, *Obezbeđenje vodom*, GŠ VSCG, Vojna akademija, Beograd, 2003.
- [3] *Pravilnik o higijenskoj ispravnosti vode za piće*, Službeni list SRJ 42/98,44/99
- [4] *Pravilo o obezbeđenju vodom Vojske Jugoslavije, NIU „Bojcka“, Beograd, 1994.*
- [5] Novaković S, *Intendantsko obezbeđenje brigade*, Sektor za školstvo, obuku i izdavačku delatnost, Vojnotehnička akademija VJ, Beograd, 1999.
- [6] Novaković S, *Intendantsko obezbeđenje bataljona – divizionu*, Sektor za školstvo, obuku i izdavačku delatnost, Vojnotehnička akademija VJ, Beograd, 1999.
- [7] Dukić D, Gavrilović LJ, *Hidrologija*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2008.
- [8] [Pregledano 13.07.2017.]
- [9] <https://sr.wikipedia.org/sr/> [Pregledano 14.07.2017.]
- [10] Bogdanović D, Brković N, Cicmil M, Knežević M, *Srbija među vodama*, Beograd, 2003.
- [11] Milivojević M, Radaković S, *Voda na planeti Zemlji*, Vojnomedicinska akademija, Beograd, 2014.

DRŽAVNI DUGOVI SRBIJE I FINANSIRANJE PRVOG SVETSKOG RATA

Snežana Lj. Krstić
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija, Katedra za finansije
Anja P. Gligić Savić, Jovana P. Gligić Dumonjić
Univerzitet Union, Beogradska bankarska akademija

Kraljevina Srbija je tokom 1912. i 1913. godine vodila dva rata, a od kraja 1915. godine njena kompletna teritorija je bila okupirana. Iz tih razloga razumljivo je da je Srbija morala koristiti inostrana sredstva i spoljne zajmove za finansiranje vojnih rashoda, jer su ratni rashodi su postajali sve obimniji, a budžetski prihodi nisu više punili državni budžet.

Ključne reči: *javni dug, Narodna banka Kraljevine Srbije, Prvi svetski rat*

Uvod

Uspion Kraljevine Srbije sa početka 20. veka zaustavili su Balkanski ratovi. Štediša su počele sa podizanjem uloga u jesen 1912. godine, zbog pripreme za rat. Prvog oktobra iste godine proglašen je moratorijum, što je značilo zamrzavanje štednih uloga, unutrašnjim dužnicima je odložena isplata duga, dok su spoljne obaveze redovno isplaćivane i time je održan kredibilitet Srbije. Poremećaji izazvani ratom, finansijski pre svega, ali i privredni, npr. podbačaj letine, doveli su do silaznog toka privredne aktivnosti. Država se zadužila kod Narodne banke na podlozi bonova obrtnog kapitala u iznosu od deset miliona dinara, koji je dozvoljen. Po zajmu na zalogu obveznica Uprave fondova dobijeno je 1,646 miliona, a po osnovu redovnih bonova dobijeno je još 3,015 miliona dinara. Ukupan dug države tako je na kraju 1913. godine iznosio 14,7 miliona dinara, dok je dug na računu privremene razmene¹ iznosio blizu 40 miliona dinara.

Privilegovana Narodna banka Kraljevine Srbije nastavila je uspešno da obavlja svoje funkcije uprkos teškoćama izazvanih ratnim stanjem. Pre početka Prvog rata Banka je najviše poslovala sa privatnim privrednicima, potom primat daje podmiranju državnih potreba. Do polovine 1914. godine, Banka je odobrila zajmove na iznos od 37.366.761,90 dinara i još 10.000.000 dinara za eskontovane državne bonove. Državni dug u to vreme je iznosio 32.543.030,77 dinara, što je znatno manje od pokrića u Banci. Čist dobitak je iznosio 425.301,34 dinara. Usevi su dobro rodili, budžet je bio uravnotežen a država je imala kod Banke još 25.347.108,80 dinara neupotrebljenih sredstava po računu privremene razmene.²

¹ Privremena razmena predstavlja poseban oblik kreditiranja države. Po tom osnovu, država je u svako doba mogla da razmenjuje kod Narodne banke zlato za odgovarajući iznos srebrnih novčanica bez ograničenja, i obrnuto: za srebrne novčanice dobijala je nazad zlato bez ikakvog odbitka, Gnjatović, D., (2003), *Istorija nacionalnog novca*, Studio plus, Beograd, str. 218.

² Vučković, M., Vuksanović, V., (1934) Narodna banka 1884-1934, Zavod za izradu novca, Topčider, str. 324-325.

Evakuacija Narodne banke i poslovanje za vreme Prvog svetskog rata

Pošto su se privredne i novčane prilike stabilizovale u zemlji, Narodna banka je početkom 1914. godine odobrila neograničenu zamenu novčanica za zlato. Na taj način je prestalo važenje odluke o zaštiti metalne podloge, koja je uvedena početkom Balkanskog rata, po kojoj je banka mogla novčanice podnete na zamenu za zlato, da isplaćuje u srebru 25%. Politička i ekonomska situacija u prvoj polovini 1914. godine je bila izuzetno povoljna za rad Narodne banke, pa se počelo sa pripremama za promenu Zakona o Narodnoj banci. Radu Banke smetnju je predstavljala samo formalno-pravna formulacija ograničenja novčanog opticaja, jer prema Zakonu iz 1908. godine, Banka je mogla da izda srebrnih novčanica samo pet puta više od vrednosti uplaćenog kapitala.

Upravni odbor Privilegovane Narodne banke Kraljevine Srbije je početkom jula 1914. godine doneo odluku da se novac u srebru i zlatu izmesti u Kruševac. Na dan predaje austrijske note srpskoj vladi 12. jula, trezor i vrednosti Narodne banke su već bili smešteni na sigurno mesto u Kruševcu, u zgradu Okružnog načelstva. U Beogradu su ostale arhiva i poništene novčanice od 10 i 100 dinara u iznosu od 2.593.420 dinara. One su izbušene na pet mesta, ali nisu spaljene jer nisu bile isknjižene.³ Interesantno je pomenuti činjenicu da kada je okupiran Beograd, vlasti austrougarske su koristile i poništene novčanice da bi dokazale da srpski novac nema vrednost.

Banka je ostala u Kruševcu do septembra 1915. godine, do kada je situacija bila sigurna. Usled jakog neprijateljskog napredovanja Banka se upućuje u Bitolj. Posle bugarskog napada na istočnu granicu Kraljevine Srbije voz sa celokupnom bančinom imovinom nastavio je put ka Solunu. Na jednom koloseku solunske železničke stanice, imovina Banke je ostala u vagonima sve do početka decembra. Pošto je Solun postao nesiguran, doneta je odluka o evakuaciji u Francusku. Utovar je izvršen 6. decembra i francuski ratni brod je doplovio u Marselj 16. decembra 1916. Banka se smestila u palati Mulo (Moullot), dok su dragocenosti deponovane u marseljskoj filijali Bank de Frans (Banque de France). Ukupna vrednost prenete imovine u metalu i hartijama od vrednosti se procenjivala na 815 miliona franaka odnosno dinara.⁴ U ovom kontingentu je bila srpska zlatna rezerva od 60 miliona dinara, kao i francusko – britanski zajam od 200 miliona zlatnih franaka.⁵

Prvi sastanak Upravnog odbora bio je zakazan 1. maja 1916. godine, kompletiranjem svojine Narodne banke. Posle tri godine u Francuskoj i po završetku Prvog svetskog rata, voz sa bančinom imovinom kreće za domovinu. Narodna banka se iz izbeglištva vraća u Beograd 16. februara 1919. godine.

Narodna banka je morala da smanji svoju aktivnost na najmanju moguću meru posle napuštanja države. Uglavnom je prekinuta saradnja sa privredom, a osnovni oblik poslovanja postao je kreditiranje države. Osnovni problem poslovanja Banke u prvoj ratnoj godini bio je nestašica sitnog novca, pa je doneta odluka da se u Pariskoj kovnici iskuje 15

³ Gnjatović, D., *op. cit.*, str. 224.

⁴ Tadašnji kurs franka i dinara bio je al pari.

⁵ Mitrović A., Dinar i kruna u kriznim godinama 1916 – 1918, Novac i razvoj, br. 12/94, str. 48.

miliona srebrnih dinara. S obzirom da to nije bilo dovoljno za potrebe za srebrnim novcem i Banka je poručila novu količinu novca u istom iznosu. Za vreme Prvog svetskog rata Narodna banka je odobravala u većini slučajeva potrošačke kredite kao jedan vid pomoći. Države, učesnice rata su tokom celog ratnog perioda koristile novčanu emisiju da bi pokrile budžetske rashode. Tako je i naša država pri povlačenju vojske sa sopstvene teritorije pokrivala rashode preko privremene razmene. Na kraju 1914, pokrivenost novčanica je iznosila 115,63%, a u svim ratnim godinama prosečno 96,42%. U godini završetka rata, po računu privremene razmene je emitovano 263.053.484 dinara. Od toga je samo 10 miliona bilo bez pokrića, koje je obezbeđeno početkom naredne godine. Ukupna podloga je bila 297.293.917 dinara, a u opticaju se nalazilo 340.569.310 dinara. To znači da je pokrivenost iznosila 87,29%. U strukturi podloge, zlato je učestvovalo sa 18,72%, srebro sa 4,57% a zlatne devize i akreditivi sa 64%.⁶ Za sve to vreme Narodna banka je branila svoj stav koji nije dopuštao izdavanje novih banknota za vreme boravka u inostranstvu. Na taj način je emisiona politika Banke očuvala vrednost dinara za vreme Prvog svetskog rata, pa je dinar bolje kotiran od austro-ugarske krune, iako je Srbija bila pod okupacijom Severne monarhije.

Kako bi zaštitila vrednost nacionalne valute, Narodna banka se obratila saveznicima za finansijsku pomoć, pa su krediti počeli da stižu u francuskim francima i dolarima. Na taj način dinar je stabilizovan aprila 1916. godine na nivou od 100 dinara za 72 drahme. Istovremeno, Narodna banka je razmenjivala 100 francuskih franaka za 87,75 drahmi, 100 lira za 84 drahme i 1 napoleonor za 21,40 drahmi.⁷

Mnogi faktori uticali su na stabilnost dinara za vreme Prvog svetskog rata. Pre svega, Narodna banka je u celosti držala kontrolu u izdavanju novčanica. Banka je zauzela stav o pokrivenosti emisije novca i uredno ga sprovodila u uslovima rata. Vrlo je bitan podatak da je trezor Narodne banke potpuno evakuisan, što je i psihološki i ekonomski uticalo na očuvanje podloge za emisiju dinara tokom Prvog svetskog rata. Za vreme rata naš narod je sačuvalao poverenje u svoj novac, iako su okupacione vlasti pokušavale da izvrše numeraciju dinara i da ga zadrže van optičaja. Tako je dinar izašao iz Prvog svetskog rata sa gubitkom vrednosti koji se može smatrati neznatnim u poređenju sa iskušenjima kojima je bio izložen.⁸

Državni dugovi za vreme Prvog svetskog rata

Krajem 1914. godine, pre nego što je evakuirana, Vlada Srbije je dobila četiri spoljna zajma i jedan unutrašnji. Zajmovi su dali mogućnost Kraljevini Srbiji da ratne rashode finansira bez nepokrivene novčane emisije. Prilikom dobijanja novčane pomoći od saveznika, nije precizirano da li se radi o zajmu ili će se tretirati kao udeo država u „ratnoj zajednici“. Sredstva su odobrena po tekućim računima, bez definitivnog određivanja da li će se vratiti, u kom roku bi to bilo, sa kojom visinom kamatne stope... Po svemu sudeći, nije u pitanju propust, već je namerno ostavljeno da se posle rata odredi karakter pomoći i preciziraju svi

⁶ Gnjatović, D., *op. cit.*, str. 226-227.

⁷ Godišnji bilans za 1916. godinu, str. 9.

⁸ Gnjatović, D., *op. cit.*, str. 231.

ostali detalji.⁹ Jedini unutrašnji zajam u to vreme, odobrila je Privilegovana Narodna banka po računu privremene razmene.¹⁰ Novčanice koje su po osnovu Zajma dobijene nisu ušle u redovan kontingent Narodne banke, takođe nije bila nikakva obaveza same Banke da ih razmenjuje u zlato. Država je ovim novčanicama otkupljivala devize i zlato bez ažiije.¹¹

Francuska i Engleska odobrile su Kraljevini Srbiji spoljne zajmove, tako da je krajem 1914. godine od Francuske i Engleske državne blagajne dobijeno po osnovu kredita po 110 miliona francuskih franaka. U toku sledeće godine, pomenuti saveznici odobrili su još po 150 miliona franaka. Dakle, ukupan dug Srbije pre evakuacije države i Narodne banke iznosio je 520 miliona franaka.

Posle evakuacije srpske vlade, Srbija je, kao samostalna i nezavisna država, iako joj je čitava teritorija bila okupirana, samostalno vodila svoje državne finansije iako su budžetski prihodi prestali da stižu. Sa povlačenjem srpske vojske, vlade i kralja iz zemlje evakuisana je i Narodna banka Kraljevine Srbije, Uprava fondova i druge veće beogradske banke.¹² Na Krfu 1916. godine, Srbija i saveznici Engleska i Francuska sklapaju sporazum koji obuhvata:¹³

1. Francuska i Engleska primaju celokupno izdržavanje Srpske vojske na svoje budžete – one se staraju o njenoj ishrani i odevanju, one je snabdevaju oružjem i ostalim potrebnim ratnim materijalom.

2. Srbija dobija od Engleske i Francuske svakoga meseca novčanu pomoć u iznosu od 9.000.000 francuskih franaka, koja je suma bila dovoljna za pokriće svih redovnih izdataka Srbije: izdržavanje članova Vlade, parlamenta i činovničkog aparata; izdržavanje civilnog stanovništva koje se evakuisalo iz zemlje i nastanilo privremeno u inostranstvu; slanje materijalne pomoći zarobljenim i interniranim licima i živilju koje je ostalo u zemlji. Srbija dobija od saveznika (Francuske i Engleske) godišnje 42.225.000 francuskih franaka, koja je suma bila dovoljna za vršenje službe po predratnim dugovima Srbije.

Sporazum, koji je potpisan, predvideo je otplate za samo pet predratnih zajmova, pre svega za konvertovani zajam iz 1895. godine, i za zajmove iz 1902, 1906, 1909. i 1913. godine. Kraljevina Srbija je otplaćivala kredite koje su joj samo njene saveznice odobrile, dok je na zajmove dobijene od država sa kojima je bila u ratu proglašen moratorijum u plaćanju.¹⁴

Ulaskom u rat Sjedinjenih Američkih Država, unosi se u sporazum Srbije sa saveznicima dopuna koja se odnosi na to da se mesečna pomoć koju je dobijala Srbija uvećava za milion dolara, po osnovu pomoći Američke vlade. Pomoć saveznika je priticala do avgusta 1919. godine. Naravno, bilo je potrebno nekoliko meseci po završetku rata da se privredna i politička situacija u zemlji stabilizuje i da prihodi počnu da pune državnu kasu. Potreba za savezničkom novčanom pomoći je prestala, osim jednokratno primljene pomoći vlade Francuske od 50.000.000 franaka, koja je prihvaćena samo kao rezerva.

⁹ Todorović, M., (1950) Državni dugovi Srbije iz perioda Prvog svetskog rata, Finansije, br. 9-10, str. 38.

¹⁰ Ustanovljen Zakonom o produženju povlastice iz 1908. godine.

¹¹ Ažija je doplata u srebru za iznos razlike između nominalnih vrednosti zlata i nacionalne novčane jedinice. Ona je pokazatelj depresijacije nacionalne valute u odnosu na zlato, kao međunarodno priznato sredstvo plaćanja.

¹² Glomazić, M., Istorija Državne hipotekarne banke, Beograd, 1933. str. 15-18.

¹³ Todorović, M., *op. cit.*, str. 39.

¹⁴ Postoji široko rasprostranjeno uverenje da je Srbija čak i za vreme rata otplaćivala sve dugove, pa čak i kredite kod ratnih neprijatelja. Tačno je samo da je Srbija za vreme rata isplaćivala kupone nemačkim građanima koji su posedovali obveznice srpskih državnih zajmova. Isplate su deponovane na neutralne račune do kraja rata, pa ih nisu koristile ni Srbija ni Nemačka. Gnjatović, D., *op. cit.*, str. 232.

Regulisanje ratnih dugova prema Velikoj Britaniji, Francuskoj i SAD

Predratne obaveze Kraljevine Srbije, što uključuje i vraćanje državnih dugova, preuzela je nova državna tvorevina Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, par godina posle završetka ratnih operacija. Naime, ovaj problem nije odmah posle Prvog svetskog rata rešavan, obzirom da je Kraljevina Srbija dobila ratnu pomoć od strane više saveznika po raznim osnovama i neujednačenim uslovima, pa je bilo potrebno vreme da bi se u potpunosti sredili podaci o dobijenim sredstvima pomoći.

Među saveznicima su postojale dve krupne dileme:¹⁵

Da li je materijalna pomoć, koju su savezničke države pružale jedna drugoj, data besplatno i bespovratno, pa se može smatrati kao „njihov udeo u zajedničkom ratu“, ili je u pitanju dug koji se mora vratiti?

Da li postoji, i kakva je, veza između materijalne pomoći koju su savezničke države davale jedna drugoj, i ratnih reparacija koje su primale od zemalja centralne osovine, posebno Nemačke?

Pomoć saveznika je prema nekim pokazateljima i procenama iznosila oko 100.000 miliona franaka u zlatu. Pravna priroda pomoći nije bila dovoljno jasna. Jedna grupa analitičara smatra da je svaka saveznica morala da u ratni savez unese pored ljudskih i materijalne, finansijske i vojne rezerve.¹⁶ Na bazi ovog pristupa, pomoć između država ratnog saveza nije zajam koji se vreća poveriocu-davaocu, pa se predložilo brisanje međusobne pomoći saveznika jedna drugoj.

Tabela 1 – Saveznička pomoć za vreme svetskog rata (u milionima zlatnih franaka)

Primaoci pomoći	SAD	Engleska	Francuska	Ukupno
Velika Britanija	21.050	-	-	21.050
Francuska	13.750	12.700	-	26.450
Italija	8.125	11.675	875	20.675
Rusija	950	14.200	4.000	19.150
Belgija	2.000	2.450	2.250	6.700
Srbija	500	500	500	1.500
ostale	875	1.975	1.250	4.100
ukupno	47.250	43.500	8.875	99.625

(Izvor: Todorović M., Državni dugovi Srbije iz Perioda Prvog svetskog rata, Finansije, br. 9–10/1950, str. 44)

Francuska i Engleska su bili zagovornici ovog predloga, i on je bio prihvaćen u svim zemljama osim SAD.¹⁷ Naime, u početku su saveznički stav prihvatile i SAD, međutim, potpuna promena mišljenja nastaje 1922. godine zbog isplate premija za demobilizaciju

¹⁵ Gnjatović, D., *op. cit.*, str. 233.

¹⁶ Ovaj stav baziran je na razgovorima koji su vođeni između predstavnika Engleske, Francuske i Rusije u februaru i aprilu 1915. godine, pri čemu je zaključeno da ratna zajednica ne priznaje princip ograničenih udela, tj odgovornosti.

¹⁷ Čak je poznati američki stručnjak za finansijska pitanja prof. Seligman smatrao da svi razlozi kategorički zahtevaju brisanje međusavezničkih ratnih dugova.

američkim veteranima. Sledeće godine SAD počinju sa regulisanjem savezničkih potraživanja. Te 1923. godine potpisuje se sporazum sa Velikom Britanijom o vraćanju ratnih dugova, a kasnijih godina sa Rumunijom, Italijom, Belgijom, Francuskom, Jugoslavijom i Grčkom. Klauzulom sporazuma je predviđeno da će Engleska i Francuska vršiti otplatu američkog duga samo u slučaju dobijanja dovoljno reparacija od Nemačke, uz obavezu da na identičan način razreše svoja potraživanja od drugih saveznika. Britanija i Francuska su tokom vremena napustile svoj stav o bespovratnoj pomoći savezničkim vladama. Na taj način je Srbija, kao i druge zemlje, morala da bi ponovo podnela kreditne zahteve, da vrati ratnu pomoć.

Regulisanje duga – uslovi otplate:

1. Regulisanje duga prema Francuskoj

Pomoć koju je Francuska uputila Srbiji za vreme rata morala je biti vraćena, tako da su pregovori počeli 1928. godine, a završeni dve godine kasnije. Po obračunu Francuske srpski ratni dugovi iznosili su 1.734.000.000 francuskih franaka. Srpska strana je osporila navedenu sumu, ali je osnovna primedba bila da dugovi treba da se otplaćuju u tekućem novcu, onako kako su i primani. Spor je poprimio ozbiljne razmere i bila je neophodna arbitražna Međunarodnog suda u Hagu. Haški sud je rešio spor onako kako je Srbija predlagala, pa je isplata izvršena u papirnim novčanicama, posle donošenja presude.¹⁸ Suma na koju je glasila definitivna otplata duga posle pregovora i arbitraže iznosila je 1.024.812.476 franaka, pri čemu je rok amortizacije bio 37 godina, a anuiteti nisu bili jednaki.

2. Regulisanje duga prema Velikoj Britaniji

Ugovorom od avgusta 1927. godine dogovorena je otplata duga prema Britaniji. Ukupan iznos duga bio je 25.591.428 funti sterlinga, koji bi trebao da bude vraćen u roku od 62 godine. Dogovorena je otplata u polugodišnjim anuitetima, s tim što su oni u prvih 15 godina umanjeni, zbog «reljifnog» duga prema V. Britaniji.¹⁹ Ugovor je takođe sadržavao klauzulu da će otplata duga biti smanjena onda kada britanska naplata od nemačkih reparacija i naplata savezničkih dugova prevaziđu iznos plaćanja američkog duga.

3. Regulisanje duga prema SAD

Srbija je prvo rešila pitanje duga prema SAD, u odnosu na druge zemlje, pri čemu je ugovor potpisan u Vašingtonu maja 1926. godine, u iznosu od 62.850.000 dolara. Iznos od 51.105.396,59 dolara bio je osnovni deo duga, dok je kamata iznosila 11.944.604,41 dolar²⁰. Rok otplate je bio 62 godine, a primenjivan je obračun po progresivnoj skali.

Reljifni dugovi

Ovi dugovi nastali su ukoliko je pomoć bila data u naturi, a uključivali su međusobne savezničke odnose. Uslovi za njihovu otplatu definisani su prilikom sređivanja britanskih potraživanja.

¹⁸ Gnjatović, D., *op. cit.*, str. 235.

¹⁹ Todorović, M., *op. cit.*, str. 41.

²⁰ Kamata je obračunata od vremena dobijanja kredita do zaključivanja ugovora.

Ratni dugovi i reparacije

Jaka veza između dugova i ratne štete je bila izražena, iako samim ugovornim regulisanjem otplate srpskih dugova nije bila predviđena nikakva pravna veza između plaćanja ratnih dugova i naplate reparacija. Poražene zemlje su dugovale reparacije u iznosu od 269 milijardi maraka u zlatu. Reparaciona komisija je 1921. godine smanjila ovaj iznos na 132 milijarde. Od toga se 120 milijardi odnosilo na štete koje je počinila Nemačka, a 12 milijardi je bio udeo Austrije, Mađarske i Bugarske. Od nemačkih reparacija, Francuska je trebalo da dobije 52%, Engleska 22%, Italija 10%, Belgija 8% i Srbija 5%, dok je preostalih 3% pripadalo Japanu, Portugaliji, Grčkoj i Rumuniji.²¹

Međunarodna komisija je 1924. godine napravila plan²² isplate dugova, zbog toga što su postojali problemi u plaćanju. Komisijom je rukovodio američki bankar Čarls Doz. Nemačka, međutim, nije mogla da ispuni uslove koji su bili predviđeni, pa je napravljen drugi plan, Jangov plan. Ovim planom je iznos odštete smanjen na 113 milijardi maraka, a rok otplate je bio 59 godina. Srbiji je priznato pravo na 5% ukupne nemačke reparacije. Na osnovu Jangovog plana Srbiji je posle naplate reparacije i plaćanja ratnih dugova ostao iznos od 2.671.819.954 nemačkih maraka za naknadu ratne štete.

Važno je napomenuti da je Nemačka za vreme Velike ekonomske krize, 1931. godine prekinula plaćanje reparacija proglašenjem tzv. Huverovog reparacionog moratorijuma. Potom je njen dug smanjen na Lozanskoj konferenciji 1932. godine i proglašen je trogodišnji moratorijum na isplatu ratne štete. Posle pauze od tri godine Nemačka nije više izvršavala obaveze,²³ pa su potom prestale da isplaćuju ratne dugove i ostali dužnici, čime se ova problematika smatrala zatvorenom.

Zaključak

Za razliku od Balkanskih ratova, Prvi svetski rat je znatno poremetio finansije mnogih država. Jedna od posledica Prvog svetskog rata bila je inflacija novčanica. Francuska i Engleska su znatno finansijski pomogle Srbiju još na početku rata. Dobijen je zajam od 110 miliona franaka u zlatu u toku 1914. godine. Budžetski prihodi znatno podbacuju već 1915. godine. Pošto je Srbija bila u teškoj finansijskoj situaciji, Francuska i Engleska su preuzele na sebe izdržavanje srpske vojske i slanje novčane pomoći svakog meseca. Veliku pomoć državnoj blagajni dala je Uprava fondova koja je nastavila rad na Krfu. Većinu kredita dobijenih pre i za vreme Prvog svetskog rata Kraljevina Srbija je namenski dobijala i nenamenski trošila, s obzirom da je bilo neophodno obezbediti novac za državne i ratne potrebe. Tako Srbija postaje početkom Prvog svetskog rata jedna od najzaduzenijih država Evrope. Pitanje vraćanja savezničke pomoći postavljeno je još za vreme rata. Na Mirovnoj konferenciji u Versaju, Francuska i Engleska su bile za brisanje savezničkih ratnih dugova Srbije. Sjedinjene Američke Države to nisu prihvatile.

²¹ Gnjatović, D., *op. cit.*, str. 87.

²² Nemačka je, po Dozovom planu, trebalo da ima uravnotežen budžet, aktivan platni bilans i stabilnu valutu.

²³ Uprkos protivljenju SAD

Srbija je verovala da će se većina ratnih dugova²⁴ na kraju kompenzirati ratnim reparacijama, međutim, desilo se da je Srbija svoje ukupno ratno²⁵ i predratno²⁶ zaduženje unela u novostvorenu državu posle Prvog svetskog rata, Kraljevinu SHS. Nova država je tako dobila teret dugova iz pokrajina bivše Austrougarske monarhije. Sve je to uticalo na političku i finansijsku stabilnost nove države, koju su mnogi pridruženi subjekti smatrali prelaznim rešenjem.

Literatura

- [1] Вучковић, М., Вуксановић, В., (1934) Народна банка 1884-1934, Завод за израду новчаница, Топчидер.
- [2] Гломазић, М., (1933), Историја Државне хипотекарне банке, Народна мисао, Београд.
- [3] Гњатовић, Д., (2003) Историја националног новца, Студио плус, Београд.
- [4] Годишњи извештаји Народне банке (од 1914 до 1920. године).
- [5] Завршни рачун државних прихода и расхода Краљевине Србије за 1913, 1914, 1915, 1916. годину.
- [6] Митровић, А., Динар и круна у кризним годинама 1916-1918, «Новац и развој», бр. 12/94.
- [7] Народна банка 1884-1941, споменица.
- [8] Привилегована Народна банка Краљевине Србије 1884-1909 (1909), Штампарија Давидовић, Београд.
- [9] Тодоровић, М., Државни дугови Србије из периода Првог светског рата, Финансије, бр. 9-10/1950.

²⁴ Zajmovi su korišćeni za amortizaciju dospelih obaveza, plate vojsci, materijalno snabdevanje vojske, pomoć izbeglicama i stanovništvu u zemlji.

²⁵ Ratno zaduženje iznosilo je 62.850.000 američkih dolara, 25.591.428 funti sterlinga i 1.024 miliona francuskih franaka.

²⁶ Predratno zaduženje iznosilo je 953,3 miliona franaka.

IDENTIFIKACIJA STEJKHOLDERA – METODE I PRISTUPI

Duško R. Jovanović, Nikola J. Milenković
Visoka škola za menadžment i ekonomiju, Kragujevac
Bojan M. Dumonjić
Univerzitet Union, Beogradska bankarska akademija

U savremenim uslovima poslovanja, identifikacija stejkholdera se javlja kao neophodnost. Ovaj rad je posvećen rasvetljavanju pojma stejkholder, entitetu koji dobija sve veći značaj za organizaciju i metodama i pristupima koji su razvijeni za potrebe identifikacije stejkholdera. Takođe, dat je osvrt na integraciju menadžment sistema koja uvažava identifikaciju stejkholdera i njihovih zahteva.

Ključne reči: *stejkholder, identifikacija, integrisani, menadžment, sistem*

Uvod

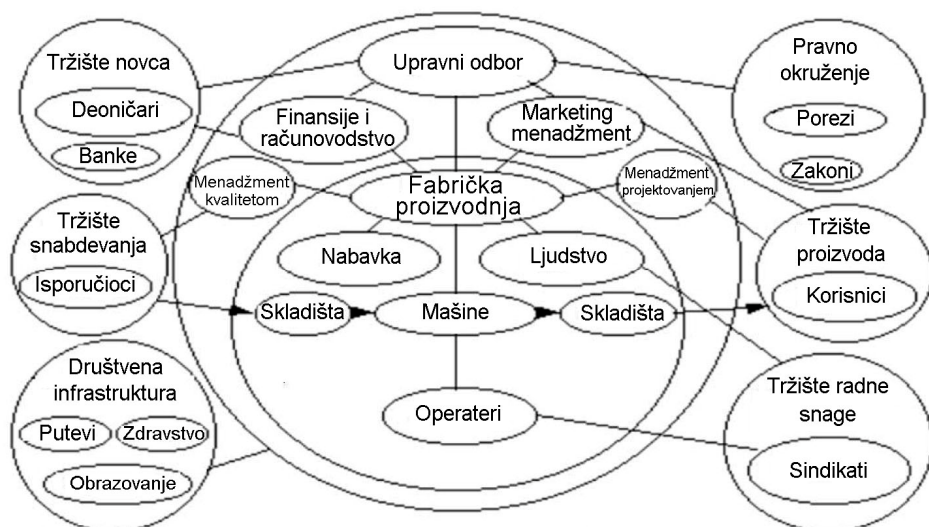
Promene u karakteru rada i poslovanja, od radno intenzivnog, preko kapitalnog, pa do znanjem intenzivnog, sve izraženiji proces globalizacije, jačanje konkurencije, potreba za transparentnošću organizacija i promene u odnosima među poslovnim subjektima, značajno su izmenili sliku poslovanja organizacionog sistema. Samo profitno usmerenje poslovnog sistema nije dovoljno da bi se opstalo na promenljivoj, dinamičnoj i konkurentnom tržištu. Novi vidici su otvoreni, a oni se odnose pre svega na stvaranje vrednosti za interesne i zainteresovane strane, čime organizacije ostvaruju svoju svrhu postojanja. Organizacije sve više moraju biti svesne svih entiteta na koje u manjoj ili većoj meri utiču svojim aktivnostima, kao i entiteta koji na njih utiču. Stoga, potrebno je identifikovati sve interesne strane koje postavljaju određene zahteve i ograničenja organizacionom sistemu.

U radu se, najpre, razmatraju pojmovi zainteresovanih i interesnih strana (stejkholdera) i razlike koje između njih postoje, s obzirom na to da često dolazi do zabuna. Zatim se kroz ideju o integrisanim menadžment sistemima razmatra identifikacija svih stejkholdera organizacionog sistema. Objasnjene su i neke od ključnih potreba i koristi od identifikacije stejkholdera. Glavni deo rada je posvećen metodama i pristupima u identifikaciji stejkholdera, a opisana su dva, najprisutnija u literaturi i najčešće korišćena.

Zainteresovane i interesne strane

Organizacioni sistem predstavlja dinamički socio-tehnički sistem koji funkcioniše u određenom okruženju. Organizacija ostvaruje određene uticaje na entitete iz svog okruženja, ali isto tako ovi entiteti utiču na rad organizacije. Pored toga, organizacioni sistem,

unutar svojih granica, interno, obuhvata ceo niz uzajamno složenih veza između grupa i pojedinaca zainteresovanih za njegovim formiranjem i funkcionisanjem.[1] Svi ovi entiteti, unutar i izvan organizacije, predstavljaju interesne i zainteresovane strane, stoga, potrebno je praviti razliku između ova dva pojma radi lakšeg razumevanja.

Slika 1 – Organizacija kao sistem [2]

Interesna strana ili stejkholder (stakeholder) je pojam koji zauzima značajno mesto u teoriji menadžmenta zadnjih 20 godina, a naročito u poslednjoj dekadi. Brojne su definicije pojma stejkholder, a neke od njih su sledeće [3]:

- „Bilo koja grupa ili pojedinac koja može imati uticaja ili je pod uticajem ostvarenja organizacionih ciljeva.”, R. E. Friman;
- „Sve strane koje će uticati ili biti pod uticajem organizacione strategije”, Nut i Bakof;
- „Ljudi i manje grupe koje poseduju moć da pregovaraju, utiču i menjaju stratešku budućnost organizacije.”, Eden i Akerman;
- „Oni pojedinci i grupe koji zavise od organizacije koja ispunjava njihove ciljeve i od kojih, za uzvrat, organizacija zavisi.”, Džonson i Skols.

Ono što je zajedničko za sve definicije jeste da se pod stejkholderima ne podrazumevaju samo osobe ili pojedinci, već grupe i organizacije.

Stejkholderi odnosno interesne strane organizacije su „oni pojedinci i grupe koje u nju nešto ulažu (eng. "stake" znači "ulog") i očekuju nešto za uzvrat.”[4] Korisnici plaćaju i očekuju određeni kvalitet; zaposleni ulažu trud, znanje i lojalnost organizaciji i očekuju finansijsku kompenzaciju, zdravu i bezbednu radnu sredinu, radni ponos i napredak u karijeri; društvo organizaciji stavlja na raspolaganje infrastrukturu i, najšire rečeno, poslovne šanse i za uzvrat očekuje društveno odgovorno ponašanje organizacije.

Može se reći da je interesna strana ili stejkholder jedne organizacije svaki pojedinac, grupa, organizacija i dr., koja poseduje najmanje jednu od sledeće tri osobine [5]:

- posedovanje uticaja na organizaciju,
- učestvovanje u određenoj vrsti legitimnih odnosa sa organizacijom i
- imanje prioriteta u zahtevima prema organizaciji.

Zainteresovana strana predstavlja širi pojam, koji, pored interesnih strana, obuhvata i one koji ne poseduju nijednu od navedena tri svojstva, ali postoji mogućnost da, svojim delovanjem ili delovanjem organizacije, steknu barem neko od njih. [5]

Kategorije zainteresovanih strana su zajedničke za mnoge situacije i mogu imati i suprotstavljene interese: ekonomske/obrazovne, očuvanje/iskorišćavanje, praktično/akademsko, student/profesor, zaposleni/poslodavac i dr.

Skup stejkholdera predstavlja podskup skupa zainteresovanih strana. Od određenih elemenata u društvu u kome organizacije deluju nastaje opus zainteresovanih strana, unutar koga, oni koji ispune neki od navedenih uslova, prelaze u grupu interesnih strana. [5]

Iz okruženja organizacije moguće je da u određenom trenutku neki entitet postane zainteresovana strana, koja dalje, ukoliko stekne neku od tri navedene karakteristike, postaje interesna strana. Moguća je i obrnuta situacija – ukoliko neka interesna strana izgubi atribute koji su joj omogućavali to zvanje, ali zadrži mogućnost da ih, svojim ili delovanjem organizacije povratu u nekom trenutku, ta interesna strana prelazi u grupu zainteresovanih. Ukoliko je i takva mogućnost isključena, tada posmatrani entitet postaje uobičajeno okruženje organizacije.

Integrirani sistemi menadžmenta i stejkholderi

Mogućnost obuhvatanja svih stejkholdera organizacionog sistema ostvarena je kroz ideju o integriranim menadžment sistemima (IMS). Postoji više sistema menadžmenta (tabela 1) i njihova primena je česta u cilju poboljšanja performansi organizacije u oblasti kvaliteta, bezbednosti, sigurnosti i drugim aspektima poslovanja.

Organizacija je suočena sa izazovima obezbeđenja sinergije među sistemima menadžmenta, brže se prilagođavajući promenama na tržištu i potrebama interesnih strana, promenama u propisima, itd. [6]

Tabela 1 – Sistemi menadžmenta [1]

Standardi serije					
	ISO 9000	ISO 14000	OHSAS 18000	ISO 26000	ISO 27000
Područje primene	Sistem menadžmenta kvalitetom	Sistem menadžmenta zaštitom životne sredine	Sistem menadžmenta zaštitom zdravlja i bezbednosti na radu	Sistem menadžmenta društvenom odgovornošću	Sistem menadžmenta zaštitom bezbednosti informacija

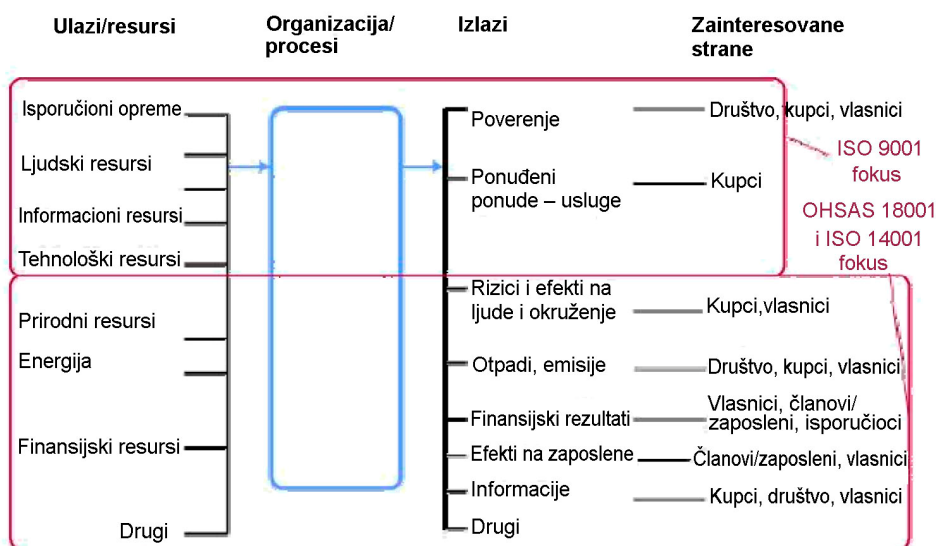
Standardi serije					
	ISO 9000	ISO 14000	OHSAS 18000	ISO 26000	ISO 27000
Oblici izdavanja	Zahtevi i smernice za primenu	Zahtevi i smernice za primenu	Zahtevi i smernice za primenu	Zahtevi i smernice za primenu	Zahtevi i smernice za primenu
U upotrebi	1987.	1995.	1999.	2009.	2005.
Sertifikacija	Da	Da	Da	Ne	Da
Obuhvataju potrebe	Korisnika	Društvene zajednice	Zaposlenih	Društvene zajednice zaposlenih korisnika	Korisnika

Prepoznajući i imajući u vidu podudarnost određenih sistema menadžmenta organizacije, uočena je i mogućnost njihove integracije i skladnog razvoja. Pri tome, integrisani sistemi menadžmenta organizacije ne predstavljaju zbir, već uniju pojedinih sistema, što podrazumeva usklađivanje i povezivanje pojedinih sistema menadžmenta, posebno u presečenim, odnosno podudarnim delovima.[7] Pojedini sistemi menadžmenta komponuju se u skladu sa specifičnostima konkretne organizacije, pri čemu se integracijom obuhvataju određeni sistemi menadžmenta u skladu sa specifičnostima date organizacije. IMS na taj način predstavlja sistem sistema.[8] Lista takvih integrisanih sistema koji mogu biti uspostavljeni je najmanje tolika koliko i stejkholdera u poslovanju organizacionog sistema.

Pored toga što se u zavisnosti od karakteristika organizacije i njene delatnosti postavlja pitanje o obimu tj. sistemima menadžmenta koji će biti predmet integracije, prisutna su i pitanja koja se tiču stepena integracije, tj. da li će se integracija sprovesti na nivou cele organizacije ili njenih delova, zatim konteksta u kome se integracija sprovodi, redosledu i primeni i dr.

Stoga, imajući u vidu različite pristupe za integraciju i kontekste u kojima se ostvaruje, može se zaključiti da ne postoji jedan najbolji i univerzalan IMS model za sve moguće situacije.[1]

Na globalnom tržištu, koje karakteriše fokus na inovacije i diferencijaciju, organizacije su u takvim pozicijama da moraju da razumeju promene među stejkholderima kroz kooperaciju, otvorenost i dijalog. Izazov je da se upravo taj odziv ugradi u integrisane menadžment sisteme i organizacionu kulturu, u cilju prilagođavanja novim zahtevima, ali i novim internim i eksternim uslovima.[9] IMS treba da je prožet kroz organizaciju i sve njene relacije sa stejkholderima.

Slika 3 – Različite interesne grupe za integrisane sisteme menadžmenta [15]

Jedan od pristupa integracije menadžment sistema počiva na identifikaciji zahteva različitih stejkholdera, tzv. stejkholderski pristup. Ovaj pristup definiše IMS kao skup međuzavisnih procesa koji deluju usklađeno, deleći ljudske, materijalne, informacione, infrastrukturne i finansijske resurse u pravcu ostvarivanja postavljenih ciljeva. Ciljevi se mogu odnositi na kvalitet, životnu sredinu, zdravlje i bezbednost na radu itd., a proizilaze iz zahteva različitih interesnih strana. Kod ovog pristupa organizacija se posmatra kao jedan sistem, pre nego set nezavisnih funkcionalno specifičnih menadžment i operacionih sistema. Jednom kad su svi funkcionalni zahtevi postojećeg menadžment sistema integrisani, postoje neophodni sastojci za IMS i moguće je uključivati odgovarajuće standarde sistema menadžmenta u okviru IMS-a.[10] Stoga, kao deo ovog pristupa, proces identifikacije stejkholdera javlja se kao neophodnost. Ovaj proces je ujedno ključan i kritičan s obzirom na to da od uspešnosti identifikacije ključnih stejkholdera i njihovih zahteva, zavisi da li će organizacija ostvariti svoju svrhu, tj. stvoriti vrednost za različite interesne i zainteresovane strane.

U integrisanim sistemima menadžmenta, koji čine ISO 9001, ISO 14001 i OHSAS 18001, postoje različite interesne grupe (slika 3). Usredsređenost interesnih grupa je različita. U sistemu menadžmenta kvalitetom, odnosno u standardu ISO 9001, fokus je na korisnicima i stalnim poboljšanjima, a usredsređenost interesnih grupa je na kvalitetu procesa, odnosno ponudjenog proizvoda ili usluge. Sistem menadžmenta zaštitom zdravlja i bezbednosti na radu uglavnom ima fokus unutar organizacije, usredsređenost interesnih grupa je na rizicima i efektima na ljude, dok je usredsređenost interesnih strana u sistemu menadžmenta zaštitom životne sredine na rizicima i efektima na životnu sredinu.[6] Sve ovo pred organizacije stavlja neophodnost kooperacije sa svim akterima u lancu snabdevanja i drugim stejkholderima kako bi poboljšala aspekte kvaliteta, životne sredine, zdravlja i bezbednosti u celokupnom životnom ciklusu proizvoda.

Identifikacija stejkholdera

Sve izraženiji proces globalizacije, promene u karakteru rada i poslovanja, od radno intenzivnog, preko kapitalnog, pa do znanjem intenzivnog, jačanje konkurencije, potreba za transparentnošću organizacija i promene u odnosima među poslovnim subjektima, doprinele su usmeravanju sve veće pažnje ka stejkholderima. Složeni spektar različitih pojava oblika stejkholdera i različitih stepena važnosti, koji imaju za određenu organizaciju, zahtevaju potrebu za adekvatnom identifikacijom stejkholdera organizacionog sistema.

O važnosti identifikacije stejkholdera govore brojne studije koje pokazuju da propusti u identifikaciji stejkholdera dovode do lošeg rada organizacije, neuspeha, pa čak i katastrofa. Jedna od studija, koju je sproveo Nut, pokazala je da od 400 analiziranih strateških odluka, polovina njih doživela je neuspeh, najvećim delom zbog toga što nisu bili uzeti u obzir interesi i informacije ključnih stejkholdera.[3] Propusti da se „čuje glas“ stejkholdera, kao i da se uzmu u obzir informacije koje poseduju, predstavlja nedostatak u razmišljanju ili akciji organizacije koji dovodi do loših rezultata.

Organizacioni sistem, unutar i izvan svojih granica, ostvaruje različite uticaje na entitete, kao i oni na njega, te stoga ovi entiteti moraju biti identifikovani kako bi bili predmet dalje analize. Prema Frimanu postoje pojedinci, grupe i organizacije, pored onih koji su direktno vezani za organizaciju (investitori i zaposleni), koji su kritični za uspeh organizacije.[11] Vrlo često spoljašnji stejkholderi mogu da uoče ono što je praktično nevidljivo iz okvira same organizacije i ukažu na neke od važnih trendova, koje je inače teško sagledati iz okvira same organizacije. Uvid u preklapanje ili razlike interesa organizacije i nekih od stejkholdera često može biti izvor šansi ili problema za organizaciju. Identifikacija stejkholdera je neophodna za organizaciju kako bi bolje razumela svoje okruženje, definisala ciljeve i u pravom smeru sprovela svoje akcije.

Identifikacija stejkholdera je deo proaktivnog pristupa organizacije u razvoju strategije sa dugoročnim efektima koji obezbeđuju uspešne poslovne rezultate. To je jednostavan i lak proces, koji nije preterano vremenski i resursno intenzivan i zahtevan, posebno kada se uporedi sa troškovima potencijalnih neuspeha.[12] Organizacija u procesu identifikacije stejkholdera uzima u obzir i važnost koju oni imaju za nju, jer nisu svi podjednako važni, ali svi moraju biti uzeti u obzir i sa svima mora biti uspostavljen odgovarajući odnos. Pojedini stejkholderi direktno utiču na poslovni uspeh organizacije, dok je kod drugih taj uticaj indirektan ili manji.

Znajući ko su ključni stejkholderi, njihova znanja, stavove, interese, međusobne povezanosti i pozicije, organizacija je u mogućnosti da efikasnije interaguje sa ključnim igračima, deluje u cilju sprečavanja potencijalnih nesporednosti, inkorporira u svoju poslovnu strategiju očekivanja i potrebe stejkholdera, raspoložive informacijama za razvijanje akcionih planova i svoje resurse locira u pravom smeru.[12]

Identifikacija stejkholdera najjednostavnije se može definisati kao proces koji organizacija realizuje kako bi odredila sve svoje stejkholdere. Efektivna identifikacija stejkholdera je ona u kojoj organizacija:

- identifikuje sve one pojedince, grupe, organizacije na koje utiče i koji na nju utiču,
- razlikuje primarne i sekundarne stejkholdere i
- može da pokaže svojim stejkholderima (internim i eksternim) da je njen pristup identifikaciji stejkholdera kredibilan.[13]

Ko su stejkholderi organizacionog sistema?

Nakon što je prethodno u radu objašnjen pojam stejkholdera, postavlja se pitanje ko se sve krije iza ovog pojma. Brojne su analize različitih autora koji su se bavili ovom problematikom. Prema njima neki od subjekata koji se mogu dovesti u vezu sa pojmom stejkholder su [1]:

- akcionari i vlasnici različitih oblika, isporučiooci, potrošači, zaposleni, različite finansijske institucije, različiti nivoi i delovi državnih organa, udruženja za zaštitu potrošača, drugi oblici privrednih udruženja, političke grupe, sindikati i konkurencija; (Friman),
- akcionari, veletrgovine, prodavci, konkurencija, potrošači, isporučiooci, menadžeri, zaposleni i vlada; (Brenner i Kokran),
- menadžeri, akcionari, zaposleni, potrošači, isporučiooci i kreditori; (Hil i Džons)
- kompanije, zaposleni, akcionari, potrošači i isporučiooci kao primarni stejkholderi, ali i različite interesne grupe klasifikovane kao sekundarni stejkholderi; (Klarkson),
- investitori, političke grupe, potrošači, zaposleni, privredne asocijacije, isporučiooci i vlada; (Donaldson i Preston).

Sumirajući, u opštem slučaju, pod stejkholderima jednog organizacionog sistema mogu se podrazumevati sledeće generičke kategorije [1]:

- vlasnici (akcionari, grupe, pojedinci),
- zaposleni (menadžeri, izvršiooci),
- isporučiooci,
- kupci, korisnici i/ili potrošači,
- banke,
- donatori,
- država i njene institucije na različitim nivoima (ministarstva, agencije, uprave itd.),
- konkurencija,
- različite grupe aktivista, udruženja, stranaka (zaštita potrošača, udruženja privrednika, sindikati i sl.),
- društvena zajednica,
- naučno-istraživačke institucije.

Kategorizacije stejkholdera

Prisutne su brojne podele stejkholdera u cilju boljeg razumevanja međusobnih veza između različitih stejkholdera i njihovog odnosa sa organizacionim sistemom. U literaturi se mogu pronaći neke od sledećih [12]:

- primarni, sekundarni i ključni stejkholderi (ODA),
- interni i eksterni u odnosu na organizaciju (Gas),
- podela stejkholdera na mikro i makro nivou, kao i na osnovu njihovog relativnog značaja i uticaja (Grimbl).

Ako se posmatraju stejkholderi u odnosu na granice organizacije prema izdvajaju se dve značajne grupe stejkholdera [1]:

- interni stejkholderi koje čine 3 grupe subjekata: vlasnici, menadžment i radnici ili izvršiooci; ove grupe nisu homogene, već se najčešće u okviru njih dalje grupišu u različite oblike i vrste internih interesnih koalicija, npr. top menadžment, srednji i operativni menadžment, službenici i proizvodni radnici, visoko, srednje i niže kvalifikovani radnici i sl.

– eksterni stejkholderi su partneri sa kojima preduzeće stupa u najraznovrsnije poslovne kontakte (kupci, dobavljači, banke i drugi), zatim državni organi, poslovne asocijacije i drugi subjekti koji izražavaju na manje ili više direktan način interese društvene zajednice.

Prema smeru uticaja između organizacionog sistema i stejkholdera razlikuju se [10]:

- Primarni koji utiču na sistem i
- Sekundarni na koje sistem utiče.

Navode se i drugi kriterijumi koji mogu biti uzeti u obzir prilikom kategorizacije stejkholdera [1]:

- pol, starost i sl. - muškarac/žena, bogat/siromašan, mlad/star, lokacija – selo/grad, u blizini/udaljeno od organizacije, vlasništvo – vlasnici, menadžeri, zaposleni, sindikati,
- uloga – proizvođač/potrošač, trgovac/isporučilac/konkurent, agencija, ministarstvo, medij,
- nivou – mali/veliki, lokalni/međunarodni,
- vremenu – prošli, sadašnji, budućí.

Metode i pristupi u identifikaciji stejkholdera

Iako postoji veći broj različitih kategorizacija i generičkih lista stejkholdera za njihovu identifikaciju, izostaje generički, sistematičan pristup koji bi se koristio u identifikaciji stejkholdera. Razlog ovome jesu različiti konteksti u kojima organizacije funkcionišu.[14]

Stoga, organizacije u zavisnosti od svojih specifičnosti mogu da se odluče za neki od metoda i pristupa koji su razvijeni za potrebe identifikacije stejkholdera.

Generičke kategorije stejkholdera obezbeđuju pravac organizaciji u istraživanju svojih stejkholdera, pri čemu organizacije ne moraju imati svoje stejkholdere u svim identifikovanim kategorijama. To je iz razloga što svaka organizacija ima različite specifičnosti i posluje u različitim kontekstima.[15] U cilju kreiranja liste stejkholdera može pomoći davanje odgovora na pitanja poput [11]:

- Na koga sve utiču različiti izlazi iz organizacije?
- Ko sve ima moć da utiče na izlaze?
- Ko su potencijalni partneri i konkurentni?
- Koje koalicije mogu da se sklope po određenim pitanjima bitnim za organizaciju?

Dodatna pitanja koja mogu biti od pomoći, a koje je ponudila Svetska banka su [11]:

- Da li postoje ljudi čiji se „glas“ i interesi vezani za organizaciju ne mogu čuti?
- Ko će biti odgovoran za upravljanje izlazom?
- Ko može da, kroz učešće, neučešće ili opoziciju, utiče na izlaze?
- Ko može da obezbedi finansijske i tehničke resurse?

Kao rezultat ovoga koraka, obično se dobije poduža lista stejkholdera, a sledeće pitanje koje se nameće je kako se izboriti sa tom listom u pokušaju da svi identifikovani stejkholderi budu uzeti u obzir. Jednaka, puna zastupljenost svih interesnih strana, generalno, nije poželjna. Svi identifikovani stejkholderi moraju biti razmatrani, ali ne u istoj meri. U tu svrhu mogu se primeniti različiti pristupi u identifikaciji i klasifikaciji stejkholdera. Dva takva pristupa će u nastavku rada biti opisana i to identifikacija stejkholdera prema Mičelu i mapiranje stejkholdera prema Edenu i Akermanu.

Identifikacija i klasifikacija stejkholdera prema Mičelu

Prema Mičelu [16] razlikuju se tri varijable koju interesne strane mogu posedovati i to:

- moć – iako je teže definisati ovaj pojam, u ovom slučaju se posmatra kao sposobnost jedne strane da utiče na drugu da uradi nešto što inače ne bi uradila;
- legitimnost – stepen do koga organizacija i stejkholderi smatraju međusobne akcije poželjnim, ispravnim i odgovarajućim;
- urgentnost (hitnost) – stepen do koga stejkholderi izražavaju hitnost u zahtevima.

Na osnovu posedovanje jedne, dve ili sve tri karakteristike mogu se identifikovati sledećih sedam vrsta stejkholdera [16]:

- Prikriveni stejkholderi – relevantni atribut je moć. Ovi stejkholderi poseduju moć da u organizaciji nametnu svoju volju, ali s obzirom na to da nemaju legitimnost u odnosima sa organizacijom ili hitan zahteva, ta moć ostaje neiskorišćena. Oni imaju malu ili nemaju interakciju sa organizacijom. Međutim, kako poseduju potencijal da steknu neku od druge dve karakteristike, menadžment treba da spozna ovu grupu stejkholdera.

- Diskrecioni stejkholderi – poseduju atribut legitimnost, ali ne i moć da utiču na organizaciju, niti urgentan zahtev. Posebno je interesantna grupa za društvenu odgovornost, jer se smatraju najčešće, ali ne i uvek, primaocima korporativne filantropije. Što se tiče ove grupe, s obzirom na to da ne poseduju moć niti hitan zahtev, ne postoji pritisak na menadžmentu da se vezuju u aktivan odnos sa takvim stejkholderima, iako mogu da se odluče upravo za to.

- Zahtevni stejkholderi – poseduju urgentne zahteve, ali ne i moć ili legitimnost. Ne zahtevaju preteranu ili čak nikakvu pažnju menadžmenta s obzirom na nemogućnost ili nedostatak želje da obezbede moć ili legitimnosti, što bi omogućilo da se njihovi zahtevi podignu na viši nivo. Samo „buka“ zbog hitnosti nije dovoljna.

- Dominantni stejkholderi – pripisuje im se moć i legitimnost. Karakterišu se kao dominantni jer poseduju legitimne zahteve u odnosu sa organizacijom, kao i sposobnost da deluju na te zahteve. Očekuju i primaju veliku pažnju od strane menadžmenta. To su u opštem slučaju vlasnici, značajni investitori, zaposleni.

- Opasni stejkholderi – karakteriše ih moć i urgentnost bez legitimnosti. Ocenjuju se kao opasni po organizaciju zbog mogućnosti izražavanja nasilja i posedovanja prinudne moći koja se najčešće povezuje sa nelegitimnim statusom.

- Zavisni stejkholderi – imaju legitimne i urgentne zahteve, ali im nedostaje moć. Zavise od drugih stejkholdera ili organizacije, jer im nedostaje moć da ostvare svoje zahteve.

- Definitivni stejkholderi – najvažnija grupa koja poseduje sva tri atributa i na čije zahteve menadžment ne bi trebao da se ogлуši. Prethodno je rečeno da dominantne koalicije u organizaciji predstavljaju stejkholderi koji poseduju moć i legitimitet (dominantni stejkholderi), kada se još doda urgentnost u zahtevima, tada je menadžerima jasno kome treba dati prioritet. Najčešća pojava je prelazak dominantnih stejkholdera u definitivne.

Prve tri grupe stejkholdera koje poseduju samo jedan atribut (pokriveni, diskrecioni i zahtevni) nazivaju se još latentnim stejkholderima, a dominantni, opasni i zavisni, koje karakterišu dva atributa, očekujući stejkholderi.[16]

Identifikujući stejkholdere i njihovu povezanost, organizacija je u mogućnosti da razvije različite pristupe u odnosima sa njima. Prilikom identifikacije stejkholdera potrebno je imati u vidu da različiti stejkholderi međusobno interaguju razmenjujući informacije, proizvode, usluge

ili instrukcije.[17] Potrebno je naglasiti da ovaj način identifikacije stejkholdera nije statički i ne realizuje se samo jednom. Naprotiv, ovaj proces je veoma dinamičan i predstavlja izazov koji je potrebno kontinuirano sprovoditi. Stejkholderi i njihovi zahtevi vremenom evoluiraju. Prethodno opisani pristup u identifikaciji stejkholdera se odnosi na obe situacije, tj. uvažava kako trenutne tako i buduće potrebe za identifikacijom stejkholdera. Stejkholderi i njihovi zahtevi mogu biti različito identifikovani za potrebe različitih situacija. Nelegitimni zahtevi mogu evoluirati u legitime, kao što i zahtevi koji nisu urgentni mogu to postati u nekom budućem trenutku. Isto tako, trenutne zainteresovane strane u budućnosti mogu postati interesne strane.

Prednosti ovog pristupa su u tome što uvažava, prilikom identifikacije stejkholdera, pored moći i interesa stejkholdera i dimenzije poput urgentnosti i legitimnosti. Jednostavan je za primenu. Omogućava sistematičnost u sortiranju odnosa organizacija-stejkholder odražavajući dinamičnost koja je neodvojiva od svakog poslovanja organizacije. Uzimajući u obzir legitimnost svojih stejkholdera, organizacija razvija moralnu osetljivost na implikacije svojih akcija. Nedostaci i ograničenja se mogu sagledati u izboru varijabli, tj. da li su ova tri atributa dovoljna za identifikaciju stejkholdera. Zatim, moć i legitimnost se posmatraju kao dva nezavisna atributa, iako se može smatrati da je jedna podskup druge. Za potrebe identifikacije posmatrano je prisustvo odnosno odsustvo atributa.[16]

Mapiranje stejkholdera

U identifikaciji stejkholdera metod koji je jedan od najčešće primenjivanih jeste mapiranje stejkholdera.

Eden i Akerman predlažu matricu sa dve ose i to: moć i interes. Osa moći predstavlja sposobnost stejkholdera da utiče na organizaciju ili projekat. Taj uticaj se može zasnivati na njihovoj sposobnosti da obezbede ili zadrže resurse, da izvrše uticaj ne druge, u pristupu informacijama ili ulozi ključnih igrača. Osa interesa meri značaj koji organizacija ili neki projekat imaju za stejkholdera. Interes može biti politički, finansijski, društveni ili kulturološki, ali najčešće je neka njihova kombinacija. Takođe može biti naučni ili tehnički.[11]

Prema ovima autorima razlikuju se sledeće grupe stejkholdera:

- Subjeksi – oni koji imaju visok interes, ali su ograničeni u pogledu moći da utiču na izlaze. – Ovi stejkholderi u suštini imaju ne realizovanu moć, jer u savezu sa drugim stejkholderima mogu postati aktivni, bilo kao pristalice ili opozicija.

- Igrači – pozicionirani u gornjem desnom kvadrantu, su oni koji imaju veliku moć da utiču na izlaze, ali i visok interes za to.

- Masa – imaju nizak interes i malu moć da utiču.

- Lideri ili oni koji određuju kontekst – predstavljaju potencijalne igrače i pozicija koju bi mogli da zauzmu može biti kritična za izlaze iz organizacije.

Razumevanje položaja stejkholdera organizacije u ovoj matrici kritično je za razvoj strategije organizacije što u pogledu realizacije organizacionih ciljeva što u zadovoljavanju zahteva stejkholdera. Bitno je napomenuti da se tokom vremena položaji identifikovanih stejkholdera mogu menjati npr. zbog novih partnerstava, promenama u ličnim i novim pravcima i sl.

Isti autori nude i matricu za identifikaciju odnosa među različitim stejkholderima iz razloga što neki stejkholderi pojedinačno nemaju veliku moć i interese, ali u partnerstvu sa drugim stejkholderima to mogu ostvariti. Takođe, ova matrica nudi u uvid i koalicije koje se najčešće mogu ostvariti među stejkholderima.

Zaključak

Osnovni cilj ovoga rada bio je da se ukaže na značaj identifikacije stejkholdera i metode i pristupe koji to omogućavaju. Razmotrena je razlika između pojmova zainteresovane i interesne strane (stejkholdera), kao jedan od bitnih preduslova za efektivnu identifikaciju stejkholdera. Dato je bliže određenje pojma stejkholder, definisano ko se sve može kriti iza ovog pojma, a ukazano je i na više kriterijuma po kojima se može izvršiti kategorizacija stejkholdera. Takođe, napravljan je osvrt na integrisane menadžment sisteme, s obzirom na to da je jedan od pristupa pri integraciji baziran upravo na identifikaciji stejkholdera i njihovih zahteva. Opisana su dva metoda i pristupa koja su u literaturi najčešće razmatrana i u praksi najčešće korišćena.

Ograničenja koja su prisutna u ovom radu mogu se odnositi na izbor opisanih metoda i pristupa, s obzirom da predstavljaju lični izbor autora. Takođe, ukazano je samo na načine identifikacije stejkholdera organizacionog sistema i veza između njih, a ne i njihovih zahteva koji mogu biti suprotstavljeni, što može biti povod za proširenje ove teme u nekim narednim istraživanjima.

Zaključak ovog rada je da je identifikacija stejkholdera proces koji mora postojati u organizaciji, a izlaze iz ovog procesa je potrebno inkorporirati u poslovnu strategiju svake organizacije koja želi da opstane i bude konkurentna u turbulentnom poslovanju današnjice. Propusti da se identifikuju stejkholderi i prepoznaju oni ključni, manifestuju se na različite načine, kao što su loše odluke, propuštene šanse, slabi poslovni rezultati i dr. Jedinstven pristup i metod za identifikaciju stejkholdera, primenljiv na sve situacije i za sve vrste organizacija, ne postoji. Pred organizacijama su različite preporuke, metodi i pristupi, sa svojim prednostima i manama, a na njima je, da imajući u vidu svoju misiju, ciljeve, specifičnosti, područje delatnosti i kontekst u kojem posluje, izaberu za njih najadekvatniji.

Literatura

- [1] Живковић Н., 2010., „Интегрисани менаџмент системи - скрипта“, Факултет организационих наука, Београд.
- [2] Филиповић Ј., Ђурић М., 2010., „Основе квалитета“, Факултет организационих наука, Београд.
- [3] Bryson J. M., 2003, „*What To Do When Stakeholders Matter: A Guide to Stakeholder Identification and Analysis Techniques*“, Univerzitet u Minesoti, Mineapolis.
- [4] Филиповић Ј., Ђурић М., 2010., „Систем менаџмента квалитета“, Факултет организационих наука, Београд.
- [5] Филиповић Ј., Дракулић М., Ђурић М., „Друштвена одговорност организација – стандарди и/или законска регулатива“, Факултет организационих наука, Београд.
- [6] Стоиљковић В., Стоиљковић П., Стоиљковић Б., 2008., „*Advanced approach in IMS model implementation*“, International Journal "Total Quality Management & Excellence", Vol. 36, No. 1.
- [7] Пешаљевић М., 2007., „Интегрисани системи менаџмента организације – концепција, варијанте и услови примене“, Пословна политика, Квалитет, Београд.
- [8] Пешаљевић М., Трајковић А., 2010, „О успостављању и сертификацији интегрисаних система менаџмента“, XII Међународни симпозијум Факултета организационих наука, Златибор.

- [9] Jorgensen T. H., Mellado M.D., Remmen A., 2004., „*Integrated management systems*”, Univerzitet u Alborgu, Danska.
- [10] Живковић Н., Мијатовић И., Јанићијевић И., 2010., „*The Role of Design and Development Process in Integration of Management Systems*”, et al., TECHNICS TECHNOLOGIES EDUCATION MANAGEMENT-TTEM.
- [11] Gilmour J., Beilin R., 2006., „*Stakeholder mapping for effective risk assessment and communication*”, Univerzitet u Melburnu.
- [12] Schmeer K., 1999., „*Guidelines for Conducting a Stakeholder Analysis*”, Abt Associates Inc.
- [13] ISO Working Group on Social Responsibility, 2005., „*Exploration of stakeholder identification issues*”, ITG4 Draft Report.
- [14] Pouloudi A., Whitley E.A., 1997., „*Stakeholder identification in inter-organizational systems: gaining insights for drug use management systems*”, London School of Economics and Political Science, London.
- [15] De Vries H., Verheul H., Willemsse H., „*Stakeholder identification in it standardization processes*”, A Critical Research Frontier for Information Systems MISQ Special Issue Workshop.
- [16] Mitchell R., Agle B., Wood D., 1997., „*Toward a Theory of Stakeholder Identification and Saliency: Defining the Principle of Who and What Really Counts*”, The Academy of Management Review, Vol. 22, No. 4.
- [17] Sharp H., Finkelstein A., Galal G., „*Stakeholder Identification in the Requirements Engineering Process*”, London.

KVALITETNO KORPORATIVNO IZVEŠTAVANJE – PREDUSLOV EFIKASNOG MENADŽMENTA

Milenko Dželetović*
Univerzitet Edukons, Sremska Kamenica
Stevan Milovanović**
Telekom SRBIJA

Osnovna teza ovog rada jeste da je za unapređenje korporativnog upravljanja neophodno kvalitetno korporativno izveštavanje. U novim, savremenim uslovima poslovanja, sa izraženim snažnim dinamičkim promenama u društvenom i poslovnom okruženju, savremena korporativna preduzeća, odnosno njihovi organi upravljanja sa menadžmentom, primaju nova obeležja, prilagođavajući se novim zahtevima i izazovima. U tom smislu, novi zahtevni uslovi poslovanja traže stalno poboljšanje potencijala korporativnog upravljanja, a posebno informacione podrške kroz kvalitetno korporativno izveštavanje. U suštini, kvalitetno korporativno izveštavanje treba da bude u funkciji „oživotvorenja“ OECD principa korporativnog upravljanja. Finansijski izveštaji treba da istinito i pošteno izraze prinosni i imovinski položaj korporativnog preduzeća sa atributima „čuvara imovine“ i „čuvara poverenja“ u korporativnom upravljanju. U ovaj proces unapređenja korporativnog izveštavanja, na razne načine, putem davanja uputstva, smernica, modela i direktiva, uključena su zakonodavna i regulatorna tela širom sveta. Nama predstoji proces usaglašavanja sa EU i implementacije najvažnijih zahteva iz direktiva EU.

Ključne reči: *korporativno izveštavanje, korporativno upravljanje, korporativno preduzeće, integrisano izveštavanje, OECD principi korporativnog upravljanja, finansijsko izveštavanje, ne finansijsko izveštavanje*

Svrha

U ljudskoj prirodi je stremljenje savršenim modelima i rešenjima. Da li je to moguće u korporativnom upravljanju odn. korporativnom izveštavanju? Jednostavna činjenica da je skoro opšteprihvaćeno mišljenje da ne postoje dovoljno savršeni standardi i modeli koji će zaštititi investitore od rizika zloupotreba i prevare kada je u pitanju korporativno izveštavanje, dovoljno govori sama za sebe. Da li je moguće sprečiti pojedince

* milenkodz@telekom.rs

** stevanmi@telekom.rs

koji poseduju dobre insajderske informacije a u isto vreme imaju loše namere? Odgovor je jasan: to nije moguće, ali je takođe sigurno da to nije razlog da se obustavi traganje za dobrim modelima, principima i standardima korporativnog izveštavanja. Sama činjenica da organi upravljanja korporativnog preduzeća treba da sačine korporativne izveštaje u skladu sa najboljim teorijskim rešenjima i praktičnim iskustvima, stavlja ih u poseban položaj. Njihovi izveštaji podležu sudu investicione i ostale javnosti. Znajući za to, ti isti organi će svoju aktivnost i namere usmeriti tako da poslovanje tog preduzeća bude što kvalitetnije. Ne transparentnost i neobjavljivanje informacija obično znače loše stvari, odnosno izbegavanje fiducijalnih dužnosti i zloupotrebe. Zato svako odstupanje od utvrđenih principa, standarda dobre prakse, nosi breme rizika, a posledice su u lošim odlukama o alokaciji resursa, lošim performansama, bankrotstvima i sl.

Može se reći da svet, a posebno EU, teže da se svojim zakonodavstvima, principima, kodeksima i dobrom praksom približe „savršenim rešenjima“ u korporativnom izveštavanju. U pitanju je jedan kontinuirani tok koji se zasniva pre svega na dobroj praksi i teoriji korporativnog upravljanja. Takve su i najnovije direktive EU u oblasti korporativnog izveštavanja. One odražavaju težnju ka, pre svega ka ekstenziji korporativnog izveštavanja, odn. širenju i standardizaciji dobrovoljnog izveštavanja. Budući da se obaveznost ovakvog izveštavanja očekuje od 2020. godine, na Republici Srbiji je da se blagovremeno i adekvatno uključi i prepozna ove tokove

Korporativno upravljanje – most između vlasnika i menadžera

Korporativno preduzeće se razlikuje od drugih preduzeća po tome, što je kod njega razdvojeno vlasništvo od menadžmenta, što predstavlja neku vrstu „jaza“, koji treba premostiti, mostom koji uliva poverenje vlasnicima i ostalim stejkholderima. Da bi zaista ulivao poverenje, pre svega, prema sadašnjim i potencijalnim investitorima, most mora imati određene karakteristike. Mora biti dovoljno pouzdan i čvrst, izgrađen po najsavremenijim pravilima i standardima. A vlasnici kapitala, koji svoj kapital prenose na drugu obalu, na upravljanje menadžmentu, vođeni lošim iskustvom vlasnika koji su u prošlosti ostali „kratkih rukava“ u poslednja dva veka, su postali jako osetljivi i nepoverljivi prema mostu koji se zove korporativno upravljanje.

Istorija korporativnog upravljanja pokazuje da, kada je došlo do rušenja nekog većeg mosta, koji povezuje vlasnike i menadžment korporativnog preduzeća, posledice su bile ogromne, ne samo po konkretnu kompaniju i po stabilnost finansijskog sistema i investicije i privredni rast konkretne zemlje, već zbog globalnih efekata, i po svetsku ekonomiju. Na primer propast Enrona i Worldcoma, finansijskih titanika, uzdrmao je ne samo finansijska tržišta i ekonomiju SAD-a, nego i finansijska tržišta širom sveta, jer su reagovale sve svetske berze.

Sam most ima dve saobraćajne trake. Jedna traka, koja vodi od vlasnika ka menadžmentu je više okrenuta budućnosti. Glavna tačka na njoj je strategija,¹ koja u stvari, pred-

¹ Od korporativnog upravljanja treba razlikovati poslovno upravljanje. Korporativno upravljanje čine kodeksi, modeli i sistemi kompenzacija, odnosno aktivnosti odgovornosti i nadzora, dok poslovno upravljanje čine kontroling, biznis planovi, odnosno aktivnosti izvršnog i operativnog menadžmenta, odlučivanja i kontrole. Strategijski menadžment predstavlja zajedničko polje korporativnog i poslovnog upravljanja.

stavlja zajedničko polje vlasnika i menadžmenta. Ovom trakom vlasnici kapitala nameću pravila igre, regulative, principe, kodeks. Druga traka, koja vodi od menadžmenta, preko organa upravljanja do vlasnika, je mnogo više informativna, tačka preko koje menadžment polaže račune ne samo vlasnicima, nego i ostalim interesnim grupama. U ovom radu, bavićemo se prvenstveno ovom drugom trakom koja treba da pruži uverenje vlasnicima da je sve po pravilima igre. Kvalitet saobraćaja na ovoj traci jako ometa informaciona asimetrija, koja može ugroziti ravnopravnost akcionara. U radu ćemo se baviti novim obeležjima savremenog korporativnog preduzeća i potrebom za unapređenjem korporativnog upravljanja, što se snažno reflektuje na kvalitet korporativnog izveštavanja, gde se uspostavlja međuzavisan dijalektički odnos. Poslednji deo rada posvećen je savremenim tendencijama ka integrisanom izveštavanju, odnosno jačanju uloge ne finansijskih informacija.

Nova obeležja savremenog korporativnog preduzeća uslovljavaju nove dimenzije izveštavanja

Preduzeće je „organizacija ljudi, sredstava (materijalnih i finansijskih) integrisanih posredstvom zajedničkih ciljeva“,² ali se karakteristike „novog“ preduzeća informatičkog doba znatno razlikuju od starog korporativnog preduzeća industrijskog doba. Bitne karakteristike savremenog poslovnog okruženja su česte i značajne promene, neizvesnost i složenost uslova poslovanja, što nameće brojne opasnosti i šanse, odnosno izazove organima upravljanja i menadžmentu preduzeća. Pred organima upravljanja i menadžmentom se nalazi stalan i složen proces kreativnog balansiranja i harmonizovanja interesa vlasnika, kreditora, zaposlenih, dobavljača, ekološkog sistema, javnosti i sl. U isto vreme savremeno korporativno preduzeće postaje sve dinamičnije, sa rastućim očekivanjima kupaca, sa promenljivim menadžmentom, sa ogromnim napredovanjem informacionih i komunikacionih tehnologija, novim oblicima i merenjima uspeha, novim poslovnim i organizacionim modelima, novim oblicima konkurentne prednosti i drugim relevantnim karakteristikama. Promene makro i mikro okruženja uslovljavaju dinamički karakter savremenog korporativnog preduzeća i njegovo prilagođavanje sa svojom misijom, ciljevima i strategijom (danas u poslovnom svetu kruži izreka da više ne pobeđuju veliki nego brzi). Savremeno preduzeće je izrazito tržišno orijentisano, a tržišna orijentacija je podržana velikim znanjima i idejama, ljudskim kapitalom, odnosno konkurentskom orijentacijom i načinom razmišljanja.

Prepoznavanje obeležja odnosno karakteristika savremenog korporativnog preduzeća informatičkog doba u odnosu na karakteristike „starog“ preduzeća industrijskog doba je od velikog značaja, kako za menadžment, tako i za korporativno izveštavanje i ukupno korporativno upravljanje preduzeća.

Sledeća tabela³ prikazuje uporedni pregled obeležja starog i savremenog korporativnog preduzeća.

² Đuričin N. Dragan, Janošević V. Stevo, Kaličanin M. Đorđe, „Menadžment i strategija“, Ekonomski fakultet u Beogradu, 2015, 252. str.

³ Malinić D. Slobodan, *Savremeni računovodstveni sistem 40*. Simpozijum SRRS, Zlatibor, 2009.

Tabela 1 – *Staro vs. savremeno korporativno preduzeće*⁴
 (Izvor: dr Slobodan D. Malinić, Savremeni računovodstveni sistem 40. Simpozijum SRRS, Zlatibor 2009)

Aspekt	Obeležja – karakteristike	
	Staro preduzeće	Savremeno korporativno preduzeće
Organizaciona struktura	Hijerarhijska, birokratska, funkcionalna, piramidalna struktura	Međupovezani podsistemi, fleksibilni, opunomoćavanje zaposlenih, ravna i mrežna struktura
Organizacija posla	Posao je organizovan oko pojedinca	Posao je organizovan unutar tima
Organizacija proizvodnje	Masovna proizvodnja	Fleksibilna i linijska proizvodnja
Fokusiranje proizvodnje	Interni proces	Celokupan lanac vrednosti
Poslovni model	Tradicionalni, komandno-kontrolni	Novi: refokusiran na ljude, znanje i koherentnost
Stabilnost poslova	Trajni, poslovi, relativna stabilnost posla	Privremeni poslovi, nesigurni, nestabilni poslovi
Tempo poslovanja, poslovnih aktivnosti	Spor	Primetno brži, sa uvažavanjem rastućih očekivanja potrošača
Osnovni tehnološki oblici	Automatizacija i mehanizacija	Informaciona i komunikaciona tehnologija, e-poslovanje, kompjuterizovano kreiranje i proizvodnja
Proces inovacija	Periodičan, linijski	Neprekidan, sistemski
Odnos prema kvalitetu	Kvalitetu se naknadno pridaje značaj	Stalno poboljšanje kvaliteta i funkcionalnosti u funkciji zadovoljstva potrošača
Deficitarni resurs	Finansijski kapital	Ljudski kapital
Glavni izvori konkurentske prednosti	Raspolaganje jeftinim sirovinama, materijalom, jeftina radna snaga, smanjenje troškova putem ekonomije obima	Distinktivne sposobnosti, odlika institucije, brzina, „bogatstvo“ ljudi, partnerstvo potrošača, strategija konfrontacije
Menadžment	Stabilan, retko promenljiv	Promenljiv menadžment
Donošenje odluka	Vertikalno, pod uticajem utilitarizma	Distribuirano, kriterijumi su prošireni i uključuju prava i fer odnose
Merilo uspeha	Profit	Tržišna kapitalizacija

⁴ Dr Slobodan D. Malinić, Savremeni računovodstveni sistem 40. Simpozijum SRRS, Zlatibor, 2009.

Kvalitet strateških i operativnih odluka koje se donose u uslovima vrlo dinamičnog okruženja zavisi od kvaliteta korporativnog izveštavanja i ukupnog sistema informisanja. Jednostavno, nemoguće je uopšte govoriti o kvalitetnom korporativnom upravljanju bez kvalitetnog produkovanja relevantnih informacija i kvalitetnog izveštavanja. Ako ove aspekte iz prethodne tabele pokušamo da prepoznao na primeru Telekoma Srbija, videćemo da je Telekom Srbija kompanija, koja ima obeležja savremenog korporativnog preduzeća. Posluje u uslovima vrlo dinamičnog i teškog makro ekonomskog okruženja, a poslovno okruženje je jedno od najdinamičnijih i najzahtevnijih, na potpuno liberalizovanom tržištu telekomunikacija i u sve oštrijoj konkurenciji. Telekom Srbija je kompanija koja je uspela i uspeva da odgovori na sve izazove „novog doba“ da se adekvatno refokusira svojim misijom, strategijom i ciljevima.

Promene makro i mikro okruženja savremenog korporativnog preduzeća uslovljavaju i evoluciju u korporativnom upravljanju i izveštavanju, za koje su, potrebni novi modeli, oblici i pristupi.

Značaj unapređenja korporativnog upravljanja i njegove informacione podrške

Moglo bi se utvrditi da značaj one druge, povratne informacione ili izveštajne trake u saobraćaju na mostu korporativnog upravljanja proističe iz značaja korporativnog upravljanja. Postavlja se pitanje: zbog čega je značajno unapređenje korporativnog upravljanja? Mada je odgovor na to pitanje veoma složen i kompleksan, neki elementi ovog odgovora su evidentni. Potrebu za unapređenjem korporativnog upravljanja treba da prepoznaju svi nivoi i sve strukture koji imaju elemente korporativizacije, odnosno razdvojenosti kapitala od vlasnika. Mada se pojam korporativnog upravljanja vezuje pre svega za akcionarska društva, njegovi elementi, principi i kodeksi mogu imati veliki značaj odnosno koristi za ostala ne korporativna preduzeća, javna preduzeća i druga preduzeća sa različitim oblicima vlasništva. Potencijalne koristi od dobrog korporativnog upravljanja za pojedinačno korporativno preduzeće su vrlo značajne i raznovrsne a izražavaju se kroz: veću efektivnost i efikasnost kompanije, olakšan pristup tržištima kapitala, povoljnije uslove za privlačenje kapitala i u krajnjoj liniji kroz bolju reputaciju kompanije. Sve ove koristi odražavaju se na povećanu konkurentsku sposobnost kompanije.

Ovo su neke od prednosti odnosno mogućih koristi. Pored ostalog, značaj dobrog korporativnog upravljanja je u odvratanju od potencijalnih akvizicija, jer su korporativna preduzeća sa lošim korporativnim upravljanjem meta preuzimanja zbog toga što se jednostavnim unapređenjem korporativnog upravljanja kod takvih preduzeća lako dolazi do otkrivanja unutrašnjih rezervi i velikih ekonomskih efekata odnosno koristi.

Potrebu za unapređenjem korporativnog upravljanja treba da prepoznaju ne samo korporativna preduzeća, nego pre svega kreatori zakonske i ostale regulative i ekonomske politike. Stalna nadogradnja regulatornog okvira posebno je značajna u zemljama u tradiciji iz sledećih razloga :

1. Relativno nizak nivo znanja i iskustava učesnika u procesima korporativnog upravljanja,

2. Specifičnosti koje se ogledaju u nižem stepenu poverenja u institucionalni i realni ambijent u celini, pa prema tome i u domenu ostvarivanja prava akcionara i

3. Specifičnosti koje su posledica post-privatizacionih procesa nakon masovne privatizacije, a koje se sastoje u vlasničkoj konsolidaciji, koja se najčešće sprovodi na štetu brojnih malih akcionara.⁵

U tom smislu moglo bi se reći da je u Srbiji prepoznat značaj korporativnog upravljanja, jer je talas poboljšanja regulative u ovoj oblasti, koji su pokrenuli finansijski skandali, početkom ovog veka, sa one strane Atlantika, preko EU zapljusnuo i našu zemlju, pa se kao rezultat toga odigrava poboljšanje privrednog ambijenta kroz promene regulatornog okvira i donošenje kodeksa korporativnog upravljanja.

Pravno-regulatorni okvir korporativnog upravljanja u Srbiji čine:

1. Zakon o privrednim društvima
2. Zakon o tržištu kapitala
3. Zakon o preuzimanju akcionarskih društava
4. Ostali zakoni (o stečaju, porezima i sl.)
5. Kodeks korporativnog upravljanja Privredne komore Srbije
6. Kodeks korporativnog upravljanja Beogradske berze
7. Pravila i procedure poslovanja Beogradske berze

Mada je pravno-regulatorni okvir realno unapređen u Srbiji, praksa korporativnog upravljanja ima svoje probleme, ograničenja i specifičnosti. „Sam prelazak u privatnu svojinu, pogotovo na način koji je rađen u Srbiji, ne znači da se automatski uspostavlja efikasno upravljanje preduzećima. Naime, i privatna svojina pati od problema nedovoljno dobrog korporativnog upravljanja. Odnosno, problem vlasnika i menadžera je univerzalni problem, koji je bio jedan od uzroka nastanka svetske ekonomske krize u SAD krajem 2008. ikoja je zahvatila ceo svet. Ipak, regulativa zaštite vlasnika se usavršava, menjaju se metodi i mehanizmi zaštite vlasnika i doprinosi unapređenju korporativnog upravljanja.“⁶

Često je prisutno dobro korporativno upravljanje „na papiru“, dok je „na terenu“ sasvim drugačija slika uslovljena neiskustvom ili neadekvatnim sastavom upravnih organa, odsustvom individualne odgovornosti, nerazdvojenošću vlasništva i kontrole (vlasnik je često i generalni direktor i kontrolor koji kontroliše sam sebe), odsustvom profesionalizma i sl. Međutim, u praksi postoje i kompanije koje nastoje da korporativno upravljanje unaprede kako na papiru tako i poboljšanjem faktičkog stanja. Među takvim kompanijama je i Telekom Srbija⁷, koja je u periodu od osnivanja pre 20 godina do danas, od statične monopolske kompanije u državnom vlasništvu transformisan u tržišno orijentisanu kompaniju, koja je u ovom periodu imala i prisustvo stranog vlasništva. Upravljanje društvom je organizovano kao dvodomno. Organi društva su Skupština, Nadzorni odbor i Izvršni odbor. Skupštinu čine svi akcionari društva. Nadzorni odbor ima sedam članova, od kojih je najmanje jedan nezavisan u smislu zakona. Izvršni odbor ima takođe sedam članova. Članovi Izvršnog odbora su izvršni direktori. Na osnovu strateških akata društva, Kodeksa korporativnog upravljanja i usvojenog koncepta društvene odgovornosti, dobro korporativno upravljanje za Telekom Srbija i članice grupe, ne znači samo rad u interesu akcionara, već istovremeno pretpostavlja i adekvatnu zastupljenost i zaštitu ostalih interesa svih zainteresovanih strana: zaposlenih, poslovnih partnera, kredito-

⁵ Mašić Branislav, Dželetović Milenko (2015), „Uvod u menadžment“, Akademski knjiga, str. 301-325.

⁶ Obradović Zoran, „Uticaj vlasništva na kvalitet korporativnog upravljanja u Srbiji“, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013, str. 1

⁷ O specifičnostima korporativnog upravljanja preduzeća u državnom vlasništvu videti „Uvod u menadžment, Mašić B, Dželetović M. (1)

ra, klijenata i društva u celini. Ovo se odnosi na ravnopravan tretman svih stejkholdera, javnost i dostupnost informacija, koje obezbeđuje njima i široj javnosti, etičnost i transparentnost u ostvarivanju poslovnih ciljeva. Okvir korporativnog upravljanja obezbeđuje da se poštuje slobodna konkurencija na tržištu i osuđuju nelegalni oblici ponašanja i nefer tržišne prakse.

Kao što smo videli, zajedničko polje korporativnog upravljanja i menadžmenta je strategija, koju je usvojio Nadzorni odbor Telekomu za period od 2013-2016 godine, u kojoj su prisutne i strateške inicijative koje tangiraju korporativno upravljanje (npr. Razvoj korporativne kulture).

Pored unapređenja korporativne kulture kroz strategiju Telekom vrši unapređenje korporativnog upravljanja i:

- Kontinuiranim unapređenjem i usaglašavanjem sa propisima internih akata, pre svega Statuta,
- Usvajanjem sopstvenog Kodeksa korporativnog upravljanja,
- Osnivanjem i radom Komisije za reviziju,
- Unapređenjem akata koji tangiraju finansijsko izveštavanje (Pravilnik o računovodstvu, Pravilnik o računovodstvenim politikama),
- Faktičkim promovisanjem korporativne kulture, transparentnosti i odgovornosti.

U kontekstu teme ovog rada može se konstatovati da je neophodan uslov za unapređenje korporativnog upravljanja kvalitetno finansijsko i ne finansijsko izveštavanje o čemu će biti reči u narednim delovima rada.

Integrirani pristup korporativnom izveštavanju kao odgovor na savremene izazove u korporativnom upravljanju

Paralelno sa transformacijom „starog“ u „novo“ korporativno preduzeće odvijao se i proces transformacije korporativnog izveštavanja. Taj put istorijski predstavlja transformaciju od dosta jednostavnih, elementarnih finansijskih izveštaja, preko procesa standardizacije i harmonizacije finansijskog izveštavanja i stvaranja različitih izveštajnih modela, do savremenih zahteva za integriranim izveštavanjem, sa većitom težnjom za prevazilaženjem informacione asimetrije. Ako se sada podsetimo one naše informativne saobraćajne trake na mostu korporativnog upravljanja, koja premošćuje informacioni jaz, videćemo da je na početku te trake, kroz istoriju, uvek stajao menadžment ili mala grupa investitora, koja je imala privilegiju informacijama i koja odlučuje koju će informaciju i kada pustiti u saobraćaj, a koju ne. Usled neposredovanja takvih informacija, širi krugovi, pre svega malih akcionara mogu pretrpeti značajnu štetu. Zloupotrebe privilegovanih informacija mogu imati velike posledice na tržištu kapitala.

Ukoliko finansijski izveštaji daju lažnu ili ne predstavljaju celovitu sliku, pokreće se proces predstavljen sledećim grafikom:

Pitanje ravnopravne dostupnosti bitnih informacija investitorima je izuzetno značajno za uspostavljanje poverenja. U suprotnom, u odsustvu poverenja u uslovima odlučivanja u slučaju asimetrične informisanosti izrazito je prisustvo rizika negativne selekcije i rizika zloupotrebe gde manja grupa potpuno informisanih može profitirati na račun ostalih članova investicione javnosti. To je razlog zbog čega su male grupe privilegovanih, koji poseduju insajderske informacije pod naročitom kontrolom državnih regulatornih tela. Regulatorna tela kroz istoriju kontinuirano dorađuju i usavršavaju propise a u cilju ublažavanja pomenutih rizika a naročito u vreme korporativnih računovodstvenih skandala. I pored svega korisnik finansijskih izveštaja, budući da ne poseduje sopstveni instrument za merenje njihovog kvaliteta, je u poziciji da se osloni na kredibilitet revizorskog izveštaja. Sve ovo pokazuje da računovodstvene informacije jesu potrebne, ali nisu i dovoljne za odlučivanje investitora, što se javlja kao jedan od razloga za ekstenzivno kretanje korporativnog izveštavanja i povećanja značaja ne finansijskih informacija.

Postojanje informacione asimetrije, u sve složenijim uslovima poslovanja, jedan je od ključnih razloga za postavljanje table na izveštajnoj saobraćajnoj traci korporativnog upravljanja sa nazivom OECD principi korporativnog upravljanja. Natpis na ovoj tabli zahteva prestrojavanje u saobraćaju i daje referentne tačke kojima treba težiti. Prisutno je šest OECD principa i to :

- I. Obezbeđenje osnove za efikasan okvir korporativnog upravljanja
- II. Prava akcionara i ključne funkcije vlasništva
- III. Ravnopravan tretman akcionara
- IV, Uloga zainteresovanih strana u korporativnom upravljanju
- V. Obelodanjivanje podataka i transparentnost
- VI. Odgovornost odbora

Svih šest principa na neki način promovisu transparentnost, relevantnost informacija o kompaniji, potpunost i blagovremenost informacija, ali je peti princip – Obelodanjivanje podataka i transparentnost, direktno u funkciji dobrog korporativnog izveštavanja. Prema ovom principu, informacije treba da se pripreme i obelodane u skladu sa računovodstvenim i standardima obelodanjivanja finansijskih i ne finansijskih podataka visokog kvaliteta. U tom smislu, okvir korporativnog upravljanja treba da obezbedi da se pravovremeno i tačno obelodanjuju sve materijalne činjenice vezane za kompaniju, uključujući i finansijsku situaciju, rezultate, vlasništvo i upravljanje kompanijom. Obelodanjivanje podataka treba da obuhvati (ali bez ograničenja samo na njih) bitne podatke a naročito:

- Finansijski i poslovni rezultati kompanije,
- Ciljevi kompanije,
- Značajno vlasništvo nad akcijama i pravo glasa,
- Politika naknada za članove odbora i ključne rukovodioce, i druge informacije o članovima odbora
- Transakcije povezanih lica,
- Predvidljivi faktori rizika,
- Pitanja koja se odnose na zaposlene i druge interesne grupe,
- Struktura i politika upravljanja, sadržaj svih pravila i politika korporativnog upravljanja i proces primene.

U skladu sa ovim principom, godišnju reviziju treba da obavi nezavisni, kompetentan i kvalifikovan revizor u cilju pružanja eksternog i objektivnog dokaza odboru i akcionarima

da finansijski izveštaji nepristrasno predstavljaju finansijsko stanje i rezultate kompanije. Takođe, eksterni revizori treba da reviziju izvrše na propisan profesionalni način, a kanali dostavljanja informacija treba da obezbede ravnopravan, blagovremeni i ekonomičan pristup korisnika relevantnim informacijama. U smislu teme ovog rada, bitna odlika ovog principa jeste da ravnopravno promovise finansijsko i ne finansijsko izveštavanje, što je od značaja za afirmaciju integrisanog pristupa korporativnom izveštavanju, o čemu će biti reči u narednom delu rada.

Ne postoji čvrsta granica između finansijskog i ne finansijskog izveštavanja, a može se reći da se oni međusobno prepliću kroz čitavu istoriju korporativnog izveštavanja. Bitna razlika između njih je u tome što se finansijsko izveštavanje tretira kao obavezno, dok je ne finansijsko izveštavanje dosad bilo uglavnom na dobrovoljnoj osnovi. Zbog svog značaja u narednom delu rada, posebno ćemo razmotriti finansijsko izveštavanje i njegov značaj a posebno savremene tendencije ka ne finansijskom izveštavanju u smislu integrisanog pristupa.

Finansijsko izveštavanje i njegov značaj

Za razumevanje mesta i uloge finansijskog izveštavanja i njegovog značaja u lancu odgovornosti u poslovnom i korporativnom upravljanju, poslučićemo se jednom analogijom: „Zaposleni su poput odbrambenih igrača u fudbalskom timu. Poslovodstvo liči na one koji odbijaju napad u timu. Ako protivnik probije odbrambenu liniju, poslovodstvo je tu da obezbedi drugi nivo odbrane. Interna revizija može da se upoređi sa odbrambenim bekovima u timu i obezbeđuje treći nivo odbrane, ukoliko prva dva propadnu. Trener nadgleda odbranu (ili izvršno poslovodstvo), koje obezbeđuje smernice, disciplinu i motivaciju za ostvarivanje dogovorenih ciljeva. Vlasnik tima (ili odbor preduzeća) ustanovljava ciljeve i odgovornost ljudi u timu. Iako nije deo organizacije, sudije (javne računovođe), obezbeđuju navijačima (investitorima) da timovi (preduzeća) igraju po pravilima. Ovde se analogija malo pomera. U svetu fudbala pravila su dovoljno jasna tako da ih je relativno lako primenjivati i pošto ih shvata većina navijača, njihova primena se lako razabira. Barem je tako u nepreglednom svetu računovođa i revizije.“⁸ Nažalost, kao što i sam autor konstatuje, sistem povezanosti upravljanja i izveštavanja u poslovnom svetu nije tako jednostavan kao u ovoj priči. „Razumevanje značaja finansijskog izveštavanja podrazumeva razumevanje potreba korisnika finansijskih izveštaja.“⁹ Svakako da su informacije, odnosno izveštavanje o finansijskim rezultatima uspešnosti, finansijskoj strukturi, novčanim tokovima i slične informacije od ključne važnosti za akcionare, potencijalne investitore, kreditore i druge interesne grupe.

Set obaveznih finansijskih izveštaja sastoji se iz bilansa stanja, bilansa uspeha, izveštaja o novčanim tokovima, izveštaj o promenama na kapitalu, napomena uz finansijske izveštaje iz statističkog aneksa. Bilans stanja je pregled imovine, kapitala i obaveza društva na određeni dan. On pruža važne informacije o finansijskoj strukturi, o sposobnosti

⁸ Mary Locatelli, Internal controls reporting, What directors should know, Directorship, September 2003

⁹ Malinić Dejan, „Značaj kvaliteta finansijskog izveštavanja“, Računovodstveni regulatorni okvir i kvalitet finansijskog izveštavanja u RS, SRRS, 2016, str. 11

društva da izmiruje svoje obaveze, odnosno o stepenu rizika koji trpe ulagači za ulaganje u društvu. Bilans uspeha pruža važne informacije o uspešnosti društva tokom određenog perioda. Prema međunarodnim standardima finansijskog izveštavanja, bilans uspeha treba da prikaže:

- Prihod ili promet
- Rezultate poslovnih aktivnosti
- Troškove finansiranja
- Prihode od povezanih lica i zajedničkih poduhvata
- Poreze
- Dobitak ili gubitak iz redovnog poslovanja i
- Neto dobitak ili gubitak.

Njegova suština je da prikaže održivost poslovanja.

Izveštaj o novčanim tokovima prikazuje izvore i korišćenje gotovine društva. U njemu su prisutni tokovi gotovine u tri oblasti i to : poslovanju (npr. osnovni prihod povećava gotovinu), investiranju (npr. kupovina opreme smanjuje gotovinu) i finansiranju (npr. izdavanje obveznica je aktivnost koja povećava gotovinu).

Izveštaj o promenama na kapitalu prikazuje sve promene u osnovnom kapitalu, rezervama i neraspoređenoj dobiti. Napomene uz finansijske izveštaje sadrže prikaz primenjenih računovodstvenih politika, značajne pojedinosti i druga obelodanjivanja u skladu sa međunarodnim standardima. Statistički aneks sadrži podatke koji se tiču statusa društva kao i određene statističke podatke.

Opšti cilj finansijskog izveštavanja, prema Konceptualnom okviru finansijskog izveštavanja, izdatom od strane Odbora za međunarodne računovodstvene standarde je „pružanje informacija o izveštajnim entitetima, sadašnjim i budućim investitorima, kupcima obveznica i drugim kreditorima koje treba da im pomognu u procesu donošenja odluka o raspolaganju hartijama od vrednosti, proceni rizika i sigurnosti ulaganja, proceni sigurnosti izmirenja obaveza, merenju prinosa od investiranja i dr”.¹⁰ Informacije iz finansijskih izveštaja pomažu korisnicima da sagledaju finansijsku strukturu odnosno snagu korporativnog preduzeća, promene na imovini, kapitalu i imovini između perioda, novčane tokove i profitabilnost, odnosno niz ključnih pokazatelja. Finansijski izveštaji su prvenstveno namenjeni vlasnicima ali i svim interesnim grupama vezanim za korporativno preduzeće. Da bi ispunili svoju ulogu, finansijski izveštaji moraju da imaju odlike nepristrasnosti, poštenja i obeležja integriteta i profesionalnog ponašanja računovođa pri obezbeđenju takvih informacija. Finansijski i računovodstveni skandali početkom ovog veka jasno su pokazali da čak i vrhunski standardi finansijskog izveštavanja i računovodstva nisu dovoljni da zaštite investitore, pa se u tom smislu potencira etika računovodstvene profesije. Ma koliko standardi bili razvijeni svi oni na neki način zavise od karaktera onih koji ih primenjuju i sastavljaju izveštaje. To je bio razlog što američki autor Chris Swinson ukazuje: “Nevolja je što ljude treba podsećati da finansijski izveštaji nisu niti bolji niti gori od ljudi koji ih pripremaju.”¹¹ „Revizija treba da pruži nezavisnu verifikaciju pouzdanosti finansijskih izveštaja kroz davanje mišljenja o finansijskim izveštajima. Sve je to

¹⁰ Conceptual Framework for Financial Reporting (2010), International Accounting Standard Board

¹¹ Chris Swinson, Accounts are about people, Accountancy, IV/2002, str. 85, citirano prema Računovodstvo, revizija i finansije, br. 5/2002, str. 52

razlog zbog čega računovodstveni sistem, finansijski izveštaji i računovodstvena profesija poprimaju atribute „čuvara imovine“ i „čuvara poverenja“. I jedan i drugi aspekt su od ključnog značaja za investitore, jer kroz finansijske izveštaje se uveravaju o tome koliko je njihov kapital sačuvan, a zavisno od nivoa poverenja donose odluke da li će se kapital zadržati ili dezinvestirati kroz raspolaganje hartijama od vrednosti. Finansijsko izveštavanje ima širi značaj za stabilnost finansijskog sistema, a javlja se kao ključni preduslov efikasnog funkcionisanja tržišta kapitala.

Integrirani pristup korporativnom izveštavanju – sinergija finansijskog i ne finansijskog izveštavanja

Nimalo ne sporeći značaj finansijskog izveštavanja u literaturi se navode brojni nedostaci u smislu njegovog dometa za potrebe donošenja kvalitetnih odluka. Odavno je poznato da se dobre poslovne odluke ne mogu donositi samo na bazi kvantitativnih odnosno finansijskih informacija. Zapravo za donošenje racionalnih poslovnih odluka neophodne su kako finansijske tako i ne finansijske informacije. Davno je poznato da menadžment svoje odluke donosi na osnovu ne finansijskih informacija i informacija koje mu pruža računovodstveni sistem na osnovu kojih sagledava projektovane finansijske izveštaje. Zapravo menadžment ne čeka da se periodično izrađuju finansijski izveštaji već donosi odluke u realnom vremenu. Za razliku od upotrebe ne finansijskih informacija za interne svrhe, ne finansijsko izveštavanje za eksterne korisnike ulazi ozbiljnije u sferu interesovanja tek u poslednjoj deceniji 20. veka. Finansijsko izveštavanje ima ograničen domet za donošenje racionalnih odluka iz razloga što vrlo često može biti pogrešno projektovanje budućeg stanja na bazi sintetičkih informacija iz finansijskih izveštaja upravo zbog dinamičnog i promenljivog okruženja sa dosta rizika i neizvesnosti, kao i zbog samih karakteristika savremenog korporativnog preduzeća koje i samo postaje promenljivo i dinamično. Pored toga, postoje mnoge privilegovane ne finansijske informacije uskog kruga menadžmenta ili vlasnika.

U finansijskim izveštajima nisu obuhvaćeni mnogi elementi iz društvenog i poslovnog okruženja. Pored toga, sama činjenica da postoji vrlo često velika razlika između tržišne i knjigovodstvene vrednosti govori o tome, da finansijsko izveštavanje, i pored svog velikog značaja, ima ograničen domet. Poznato je da vrednost jednog korporativnog preduzeća vrlo često čine elementi van finansijskog izveštavanja kao što su: ljudski kapital, znanje, tržišna pozicija i brendovi i sl.

Raznovrsne i kompleksne informacione potreba stejkholdera s jedne strane, i brojne kritike koje se upućuju na teret nedovoljne informativnosti finansijskog izveštavanja, rezultirali su u sve intenzivnijem razvoju ne finansijskog izveštavanja. Ako se na trenutak vratimo na naš most korporativnog upravljanja, videćemo da postoji više mostova i traka, koji premošćuju informacioni jaz između vlasnika i drugih stejkholdera i menadžmenta. Jednim mostom teče obavezno izveštavanje, a trakama drugih mostova teče dobrovoljno izveštavanje. Finansijsko izveštavanje pripada obaveznom izveštavanju, dok je ne finansijsko izveštavanje za potrebe eksternih korisnika, uglavnom dobrovoljnog karaktera.¹²

¹² Videti detaljnije: Mašić Branislav, Dželetović Milenko, Uvod u menadžment, Akademska knjiga, 2015, str. 313.

Ovo znači da finansijsko izveštavanje ima svoje mehanizme prinude, odnosno sudsku zaštitu ukoliko privredna društva ne izveštavaju u skladu sa zakonskom regulativom, internim pravnim aktima i profesionalnom regulativom, odnosno međunarodnim ili nacionalnim računovodstvenim standardima. Informacije koje su u oblasti finansijskog izveštavanja su uglavnom finansijskog, kvantitativnog karaktera. Da bi ove informacije bile potpune, potrebno im je dodati i ne finansijske informacije o dugoročnoj poziciji privrednog društva i njegovom okruženju. Neki elementi ne finansijskog izveštavanja sadržani su u napomenama uz finansijske izveštaje ali su i sama međunarodna računovodstvena tela inicirala potrebu za jačanjem i standardizacijom ne finansijskog izveštavanja. Tako je specijalni odbor Američkog instituta ovlašćenih javnih računovođa krajem 20. veka objavio izveštaj pod nazivom „Unapređenje poslovnog izveštavanja - fokus korisnika“ u kojem se preporučuje proširenje modela finansijskog izveštavanja na model poslovnog izveštavanja, koji sadrži i ne finansijske informacije.

Međunarodni odbor za računovodstvene standarde potpisao je 2013. godine sporazum sa međunarodnim savetom za integrisano izveštavanje o produblivanjem saradnje na razvoju okvira za integrisano korporativno izveštavanje, čime je izražena spremnost za zajedničkim radom na poboljšanju kvaliteta i konzistentnosti globalnog korporativnog izveštavanja. Korist od ovakvog modela treba da imaju investitori, ostali stejkholderi i ekonomija u celini. Ovakva opredeljenja međunarodnih računovodstvenih tela, rezultat su i diskusija koje se na širem frontu vode o održivom razvoju, ekološkom izveštavanju, izveštavanju o korporativnoj društvenoj odgovornosti.¹³ Poznato je da većina korporacija u svetu publikuje neku vrstu izveštaja o održivom razvoju. Obzirom na prisutnu dobrovoljnost u ne finansijskom izveštavanju, otežana je njihova uporedivost u prostoru i vremenu i mogućnost kontrole. U EU sve više sazreva svest o nužnosti standardizovanja obelodanjivanja ne finansijskih informacija, a regulativa EU sve konkretnije reguliše ovu problematiku.

Uključivanje ne finansijskih informacija u sistem eksternog izveštavanja ima za cilj da eksternim korisnicima omogući „razumevanje veze između tekućeg poslovanja, finansijskih izveštaja i dugoročnih faktora koji utiču na povećanje vrednosti kompanija“¹⁴. Ne finansijske informacije tradicionalno se objavljuju u izveštaju o poslovanju i napomenama uz finansijske izveštaje. Međutim, procenjuje se da je obim objavljivanja ovih informacija nedovoljan, pa su prisutne mnoge inicijative sa svrhom obelodanjivanja ne finansijskih informacija. U tom smislu od strane mnogobrojnih organizacija pokrenute su inicijative sa predlogom okvira za poslovno izveštavanje sa sačinjavanjem različitih uputstava i preporuka kako ne finansijske informacije uključiti u finansijsko izveštavanje. U ovaj proces je uključena i EU. Mada samo izveštavanje eksternih korisnika nije novijeg datuma, obelodanjivanje ne finansijskih informacija eksternim korisnicima u EU prvi put je uređeno donošenjem 4. direktive, koja je posle nekoliko izmena zamenjena Direktivom 34/2013 EU. Nova teorijska i praktična iskustva u kvalitetu obelodanjivanja ne finansijskih informacija rezultirale su donošenjem Direktive 2014/95 EU, koja je u stvari amandman na Direktivu 2013/34 EU. Zahteve iz ove Direktive države članice EU treba da implementiraju u nacionalnim zakonodavstvima do decembra 2016. godine. Obaveza sastavljanja ne finansijskih

¹³ Videti detaljnije: Malinić S. Savić B, „Transformacija korporativnog izveštavanja od finansijskog ka poslovnom izveštavanju“, *Ekonomski horizonti*, br. 13, str. 105

¹⁴ Pavlović Vladan, Knežević Goranka, *Izveštavanje o ne finansijskim informacijama za potrebe internih i eksternih korisnika*, Zbornik radova, 20. Simpozijum, B. Vrućica, 2016, str. 221

skog izveštaja, koji se objavljuje kao sastavni deo izveštaja o poslovanju ili u nekim slučajevima kao poseban izveštaj prema nekom od postojećih međunarodnih okvira za integrisano izveštavanje odnosi se na preduzeća koja imaju više od 500 zaposlenih. Ovaj zahtev suštinski menja i ulogu upravljačkog računovodstva u smislu da ovo računovodstvo ubuduće neće biti okrenuto samo potrebama internih korisnika već će biti orijentisano i ka potrebama eksternih korisnika. Jedan od zahteva predstavlja i obelodanjivanje ključnih ne finansijskih indikatora performanse.

Na taj način integrisano izveštavanje predstavlja neku vrstu evolucije u procesu eksternog izveštavanja korporativnih preduzeća u smislu da su stejkholderima kroz jedan izveštaj prezentira informacija o društvenom, ekološkom i ekonomskom aspektu poslovanja korporativnog preduzeća.

U smislu prethodnih konstatacija, Telekom Srbija je kompanija koja na principu dobrovoljnosti ima integralni pristup poslovnom izveštavanju kako na nivou matičnog društva tako i na nivou zavisnih društava. Sadržaj konsolidovanog izveštaja o poslovanju je takav da daje osnovne informacije ne samo o finansijskim rezultatima, nego i vrlo kompleksne informacije o ostalim aspektima poslovanja. Takav godišnji izveštaj obuhvata:¹⁵

Kratak prikaz

Preduzeće za telekomunikacije „Telekom Srbija“ a.d. i zavisna društva
Uvodna reč generalnog društva

Razvoj i okruženje

Istorijat
Tržište
Izveštaj o korporativnoj i društvenoj odgovornosti

Korporativno upravljanje

Korporativni organi i
Sistem korporativnog upravljanja

Poslovanje

Strategija
Usluge
Investicije
Korisnici
Zaposleni
Upravljanje rizicima

Finansijski rezultati

Konsolidovani izveštaj
Finansijski izveštaji matičnog i zavisnih društava

Na osnovu prethodnog sadržaja se može konstatovati da društvo nastoji da razvija korporativno izveštavanje na savremenim i opšteprihvaćenim principima korporativnog upravljanja, savremenoj praksi i iskustvima u ovoj oblasti, a uz poštovanje zakona pred-

¹⁵ Videti sajt Telekoma: www.mts.rs

viđenih važećim propisima. U izveštavanju do punog izražaja dolazi primena principa adekvatnog uvažavanja interesa svih postojećih i potencijalnih akcionara, investitora, poverilaca, korisnika usluga, zaposlenih, odnosno svih zainteresovanih grupa. Društvo je usvojilo koncept o korporativnoj društvenoj odgovornosti i u skladu sa tim konceptom je i sačinjen izveštaj o poslovanju. Na taj način kompanija usvajajući ovaj koncept postaje svojevrsni pokretač napretka čitavog društva i u skladu sa tim koncipira svoje izveštavanje. Zahvaljujući ovom konceptu, izveštaj Telekoma, pored finansijskih sadrži i mnogo ne finansijskih informacija, koje mogu zadovoljiti interese različitih interesnih grupa zainteresovanih za poslovanje Telekoma.

Značaj za Republiku Srbiju

Želja, odnosno namera Republike Srbije da se pridruži EU, nameće kao neophodan proces usaglašavanja, odnosno usklađivanja sa pravnom regulativom i sveukupnim tekovinama EU u određenoj oblasti. Pri tome, što je rastojanje između stanja određene oblasti u Srbiji i stanja u EU veće, to je i prostor za unapređenje veći kao i potencijalni ekonomski efekti. O stanju korporativnog izveštavanja, odnosno finansijskog izveštavanja, kao njegovog centralnog dela, dovoljno govori jednostavna činjenica da strani kreditori, ne verujući korporativnom, pre svega finansijskom izveštavanju, traže dodatna obezbeđenja (hipoteke). Niko sa sigurnošću ne može znati koliko je prilika za ulazak stranog kapitala i dodatno investiranje propalo zbog lošeg kvaliteta izveštavanja. U Republici Srbiji „kvalitet finansijskog izveštavanja je na veoma niskom nivou, što je posledica neadekvatnih zakonskih rešenja, čestih promena zakona i ne ažurnosti prevoda MRS/ MSFI, IMSFI za mala i velika preduzeća i prateće regulative, što sve zajedno ugrožava javni interes i narušava kredibilitet računovodstvenoj profesiji“.¹⁶

Jedan od uzroka nekvalitetnog finansijskog izveštavanja je to što ono „nije uopšte usaglašeno sa Direktivom 2013/34 EU, i Uredbom 1606/2002/EU *Evropske Unije*. Usaglašenost sa međunarodnom profesionalnom regulativom je samo delimična, jer nije raspoloživ celokupan korpus ove regulative na srpskom jeziku.“¹⁷

Pored finansijskog izveštavanja u EU se sve veći značaj pridaje ne finansijskom izveštavanju, jer se procenjuje da kvalitet obelodanjivanja ne finansijskih informacija nije zadovoljavajući. Republika Srbija bi trebalo da ima u vidu činjenicu da države članice treba da implementiraju zahteve iz Direktive 2014/95/EU, koja predstavlja amandman na Direktivu 2013/34/EU. Na ovu činjenicu bi trebalo da obrate pažnju i velika preduzeća u Srbiji (u koja spada i Telekom) obzirom na to da se ovom direktivom propisuje obaveza preduzećima sa više od 500 zaposlenih za sačinjavanje ne finansijskog izveštaja prema jednom od postojećih međunarodnih okvira za integrisano izveštavanje.

Efekti ovakvog usaglašavanja bili bi svakako veliki, a ogledali bi se u povećanom poverenju investitora, smanjenju rizika ulaganja a time i cene kapitala, jačanju finansijskih tržišta i većem kvalitetu nacionalne ekonomije.

¹⁶ Dejan Malinić, (2016), „Značaj kvaliteta finansijskog izveštavanja“...(2)

¹⁷ Blagoje Novičević (2016), „Uzroci i posledice nekvalitetnog izveštavanja“...(13)

Zaključak

Nova informatička era sa jako izmenjenim društvenim i poslovnim okruženjem dovela je do izmena obeležja samog korporativnog preduzeća u svim oblastima pa i u korporativnom upravljanju. Složene i raznovrsne informacione potrebe stejkholdera, s jedne strane, i brojne kritike koje se upućuju nedovoljnosti informativnosti finansijskog izveštavanja, dovele su do intenzivnijeg razvoja i novih dimenzija ne finansijskog izveštavanja, stvaranja različitih modela i u krajnjoj instanci integrisanog pristupa korporativnom izveštavanju. Na ovaj proces reagovala su regulatorna profesionalna tela širom sveta kroz uputstva, smernice, standarde i direktive. Integrisani pristup poslovnom korporativnom izveštavanju treba da doprinese boljoj informisanosti ne samo investitora nego i ostalih stejkholdera.

Ovo je u skladu sa konceptom društvene odgovornosti jer stepen blagostanja korporativnog preduzeća ne zavisi samo od odluka investitora o alokaciji finansijskih resursa već sve više od reakcija drugih zainteresovanih grupa koje imaju svoje interese. Novu ulogu u sistemu izveštavanja dobija i upravljačko računovodstvo koje postaje integralni izvor ne finansijskih informacija.

U svakom slučaju korporativno izveštavanje se javlja kao direktan faktor unapređenja korporativnog upravljanja kroz „oživotvorenje“ OECD principa, kroz različite kodekse i regulatorne okvire. U Srbiji danas postoje brojne institucije koje čine institucionalni okvir za korporativno upravljanje. Svakako da postojanje velikog broja institucija može dovesti do afirmisanja i razvoja korporativnog upravljanja u Srbiji, što će se u narednom periodu i desiti; međutim, trebalo bi razmišljati i o osnivanju nacionalnog organa (tela) za korporativno upravljanje, koje bi objedinilo ili usmeravalo aktivnosti postojećih institucija.

Obzirom na postojeće procese pridruživanja EU, a imajući u vidu zahteve Direktive 2014/95 neophodno je usaglasiti nacionalnu regulativu. Velika preduzeća bi trebalo već sada da prihvate i implementiraju neke od integrisanih sistema u skladu sa svojim praktičnim iskustvima, zapažanjima teoretičara i iskustvima kompanija koji su već implementirali neke od sistema za integrisano izveštavanje.

Na taj način će i naš most sa nazivom „Korporativno upravljanje“ dobiti novu, integrisanu i ojačanu traku korporativnog izveštavanja koja će doprineti bržem i efikasnijem informativnom saobraćaju i ukupnoj efikasnosti mosta. Ovu izveštajnu traku, Telekom Srbije je ustrojio na savremenoj osnovi dajući adekvatan značaj finansijskom i ne finansijskom izveštavanju.

Literatura

[1] Машић Бранислав, Џелетовић Миленко (2015), „Увод у менаџмент“, Академска књига, стр. 301-325.

[2] Малинић, Дејан (2016), „Значај квалитета финансијског извештавања“, Рачуноводствени регулаторни оквир и квалитет финансијског извештавања у РС, С.

[3] Малинић Слободан, Савић Бојан, (2011), „Трансформација корпоративног извештавања – од финансијског ка пословном извештавању“, Економски хоризонти, бр. 13.

[4] Малинић Слободан (2009), „Савремени рачуноводствени систем - Одговор на изазове промена у окружењу, предузећу и менаџменту“ 40. Симпозијум СРПС, Златибор 2009, стр. 7-27.

- [5] OECD принципи, www.ecgi.org
- [6] Обрадовић Зоран, (2013) „Утицај власништва на квалитет корпоративног управљања у Србији“, Универзитет Сингидунум, Београд, 2013, стр.1.
- [7] Ђуричин Н. Драган, Јаношевић В. Стево, Каличанин М. Ђорђе, (2015) „Менаџмент и стратегија“, Економски факултет у Београду, 252. стр.
- [8] *Conceptual Framework for Financial Reporting* (2010), International Accounting Standard Board.
- [9] Павловић Владан, Кнежевић Горанка (2016), *Извештавање о не финансијским информацијама за потребе интерних и екстерних корисника*, Зборник радова, 20. Симпозијум, Б. Врућица, стр. 221.
- [10] Васиљевић Мирко, *Компанијско право (2011)*, Правни факултет у Београду.
- [11] Шеферс Марк, Пакалук Мајк (2009), *Разумевање рачуноводствене етике*, Службени гласник.
- [12] Микеревић Драган, (2008) *Међузависност квалитета корпоративног управљања и финансијског извештавања*, Зборник радова, 39. Симпозијум СРРС, стр. 62-81.
- [13] Благоје Новићевић (2016), *Узроци и последице неквалитетног извештавања*, Рачуноводствени регулаторни оквир и квалитет финансијског извештавања у РС, СРРС, стр. 10-14.

KARAKTERISTIČNI ASPEKTI KONTROLE KAO PROCESNE FUNKCIJE MENADŽMENTA

Maja S. Cogoljević

Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograda

Marko D. Andrejić

Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija

Anja P. Gligić Savić

Univerzitet Union, Beogradska bankarska akademija

Viši stepen složenosti okruženja u kojem preduzeće posluje povećava potrebe za kontrolom. U takvim uslovima neizvesnost budućih akcija dolazi do izražaja. Kontrola omogućava efikasno funkcionisanje bilo koje organizacije preko poređenja planiranog i ostvarenog. Kontrolni sistem mora tesno biti povezan i sa elementima planske funkcije u organizaciji, naročito strategijskim, operativnim i finansijskim planiranjem. Od kontrole kao procesa se zahteva da neprekidno funkcioniše, jer ona određuje valjanost postignutih izlaznih rezultata procesa planiranja. Osnovni smisao kontrole jeste da se po utvrđenim, dopuštenim ili nedopuštenim odstupanjima od plana, intervencijom menadžmenta, preko funkcije rukovođenja, aktivnosti dovedu u granice plana, polazeći od raspoloživih snaga i sredstava.

Ključne reči: *kontrola, procesna funkcija, principi, menadžment*

Uvod

Da bi se smanjio negativan uticaj, činilaca i događaja u budućnosti neophodno je u svakom trenutku raspolagati sa što više relevantnih informacija u vezi sa tokom ostvarivanja svake strategije upravljanja razvojem preduzeća. Ovim se stvaraju osnove za preduzimanje korektivnih akcija i kontrole. Može se uočiti da je kontrola deo upravljanja, mada među naučnicima i menadžerima ne postoji opšta saglasnost u pogledu shvaćanja iz koliko tačno faza se sastoji proces menadžerske aktivnosti. Prema najvećem broju autora kontrola predstavlja, posle planiranja, organizovanja i vođenja (liderstva), poslednju fazu menadžment procesa. Reč kontrola vodi poreklo od francuske reči "contrerole" što znači "protiv uloga" odnosno, radi se o proveru koja se vrši putem suprotstavljanja, odnosno upoređivanja između onoga što jeste i onoga što treba da bude.

Osnovna svrha kontrole jeste obezbeđenje povratne informacije (povratna sprega) i uvid u stepen izvršenosti postavljenih zadataka. Svako zapostavljanje kontrole dovodi u pitanje potpuno i blagovremeno izvršavanje zadataka. Odstupanja od planom predviđenih rezultata posledica su nepredviđenih smetnji koje se pojavljuju u toku sprovođenja neke aktivnosti. Zadatak rukovodioca jeste u tome da uoči smetnje, odredi njihov uticaj

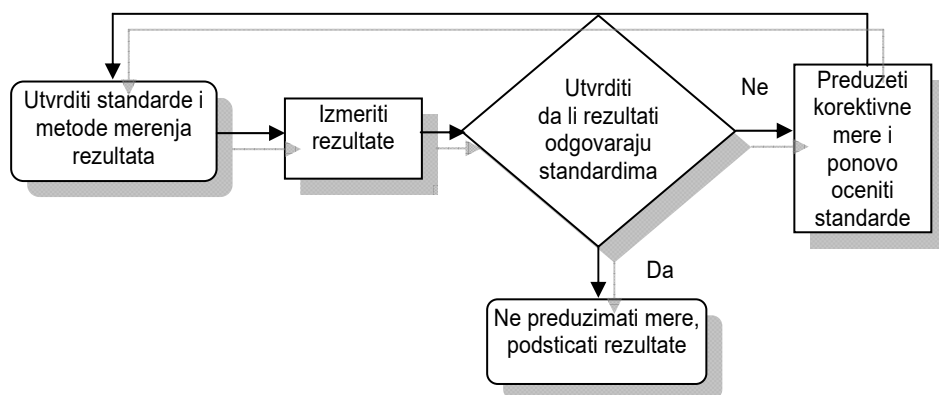
na mogućnost ostvarenja plana i da intervenišete, tako da te smetnje ne dovedu do odstupanja, čiji bi krajnji rezultat bio neostvarenje planiranih ciljeva.

Sušтина procesa kontrole se sastoji u prikupljanju informacija o tekućim rezultatima obavljanja aktivnosti organizacije, kako bi se izvršilo njihovo poređenje sa planskim očekivanjima. Konačan cilj tog poređenja je otkrivanje eventualnih poremećaja i različitih problema, njihovih uzroka i traženje načina za njihovo eliminisanje.

Pojmovno određenje kontrole

Postoje različite definicije pojma kontrole. Za nju se čak sreću i različiti termini, kao što su: provera, verifikacija, super vizija, nadzor itd. Međutim, za razliku od nekih drugih pojmova u menadžmentu, između autora ne postoje suštinske razlike u pogledu shvatanja njene suštine. To je moguće videti iz uporednog pregleda svega par definicija. Robert Mokler[1] definiše kontrolu kao "sistemski pokušaj da se postave standardi za učinak pomoću planiranih ciljeva, da se projektuje sistem informativne povratne sprege, da se uporede stvarni rezultati sa unapred utvrđenim standardima, da se utvrdi da li ima odstupanja, da se izmeri njihov značaj i da se preduzmu mere kako bi se svi sistemski resursi koristili na najefikasniji način radi ostvarenja ciljeva". Erić[2] kontrolu definiše kao fazu procesa upravljanja u kojoj menadžeri vrše proveru ostvarivanja upravljačkih odluka, efikasnosti organizovanja i liderstva i gde ukoliko je to potrebno, preduzimaju mere korektivne akcije na otklanjanju poremećaja.

Pomenuta odstupanja od planom predviđenih rezultata posledica su nepredviđenih smetnji koje se pojavljuju u toku sprovođenja neke aktivnosti. Zadatak rukovodioca jeste u tome da uoči smetnje, odredi njihov uticaj na mogućnost ostvarenja plana i da intervenišete, tako da te smetnje ne dovedu do odstupanja, čiji bi krajnji rezultat bio neostvarenje planiranih ciljeva. Odstupanja i intervencije koje menadžment ostvaruje u funkciji kontrole su predstavljeni na slici 1, na kojoj se lako uočava: da je tok izvršenja svakog zadatka oscilirajući, da zapostavljanje kontrole, odnosno nepravovremenost intervencije menadžmenta dovodi do kumuliranja tendencije odstupanja, a time i do neizvršavanja zadataka i da se intervencijom menadžmenta, tendencije odstupanja zaustavljaju, aktivnost vraća u granice željenog toka događaja.

Slika 1 – Osnovni koraci u kontrolnom procesu

Međutim, praksa pokazuje da, kao što nije poželjno zapostaviti kontrolu, tako je ne-poželjno preterivati sa njom. Ovo zato što preterivanje sputava inicijativu i akcije i izaziva osećaj nepoverenja, a kao krajnji rezultat javlja se nesamostalnost u radu pojedinaca.

U toku kontrolnog procesa menadžeri treba da razviju kontrolni sistem. To je specifičan mehanizam koji treba da doprinese povećanju verovatnoće izvršenja postavljenih planskih zadataka i podizanju ukupne efikasnosti i efektivnosti poslovanja. Ovaj sistem obuhvata više različitih elemenata, aspekata metoda i tehnika kontrole. On mora biti povezan i sa elementima planske funkcije u organizaciji, naročito strategijskim, operativnim i finansijskim planiranjem.

Da bi bio uspešan kontrolni sistem mora da ima tri osnovne karakteristike[3]:

- da razjasni menadžerska očekivanja i oceni zaposlene;
- da pojača vezu između rezultata i nagrada i
- da utiče na sve zaposlene u organizaciji da što bolje rade svoj posao.

Kontrola se sastoji iz tri glavna dela[4]:

- izrada standarda poslovanja;
- merenje i poređenje stvarnog poslovanja u skladu sa standardima;
- preduzimanje korektivnih mera ako je to potrebno.

U suštini kontrolisanje olakšava poslovanje preduzeća i prelazak sa sadašnjeg na buduće stanje, kako je to predviđeno ciljevima.

Značaj kontrole, kao procesne funkcije menadžmenta uočen je još početkom dvadesetog veka, gde se prvi put definiše prihvatljivi nivo kontrole, misleći na proizvode koji su dovoljno dobri, ali ne i savršeni. U savremenim sistemima cilj nije samo otkriti grešku, već vršiti unapređenja u svim fazama transformacionih procesa i dostići takav nivo organizacione kulture u kojem će svi članovi organizacije biti odgovorni za sprovođenje kontrole.

Proces kontrole

Kontrola predstavlja zadnju fazu ili potproces upravljanja organizacijom. Kontrola je, takođe, složen i dugotrajan proces, koji se sastoji od velikog broja potprocesa i aktivnosti usmerenih na sagledavanje, analiziranje i proveravanje da li se realizacija određenog procesa ili poduhvata odvija kako je planirano i da li se, u toku i na kraju realizacije, ostvaruju planirani ciljevi i rezultati.

To je dugotrajan i neprekidan proces, koji se odvija tokom celokupne realizacije određenog procesa ili poduhvata.

Četiri faze kontrole su[1]:

- utvrđivanje ciljeva, planova, politike, standarda, normi, pravila odlučivanja, kriterijuma i metoda (referentnih vrednosti);
- merenje rezultata;
- upoređivanje rezultata sa standardima i
- korekcija tekućih aktivnosti, u cilju postizanja željenih ciljeva.

Pred kontrolu kao funkciju procesa upravljanja postavljaju se tako sledeći zahtevi[5]:

- da se ona ostvaruje merenjem veličina (merljivost rezultata),
- da se unapred zna koje su referentne vrednosti koje je potrebno postići,
- da se unapred odrede veličine dopuštenih odstupanja u vezi sa ostvarenjem rezultata kako bi se sa pažnjom usmerila na neželjena odstupanja.

Referentne vrednosti su vrednosti (ciljevi) pojedinih faza plana koje zavise od krajnjeg cilja, a koje se moraju postići u određeno vreme i na planom definisani način. Tako, prva faza u kontroli podrazumeva da su ciljevi koji su postavljeni tokom procesa planiranja izraženi merljivim jedinicama i izrazima, u okviru nekih rokova.

Merenje rezultata kao druga faza kontrole je trajan proces. Učestalost merenja zavisi od vrste aktivnosti čiji se rezultati mere. Merenjem rezultata obezbeđuje se jasan uvid u odstupanja od planiranih vrednosti. To podrazumeva da su referentne vrednosti definisane (normirane, standardizovane ...) u vidu sistema normi i da su one poznate svim izvršiocima, kako bi mogli da vrše samokontrolu.

Upoređivanje rezultata rada kao treća faza po mnogo čemu je najjednostavnija. Pretpostavlja se da su složena pitanja rešena u prva dve faze. U ovoj fazi izmereni rezultati porede se sa prethodno utvrđenim i postavljenim ciljevima i standardima, pri čemu se utvrđuje da li postoje dopuštena ili nedopuštena odstupanja.

Korektivna akcija - intervencija rukovodioca kao četvrta faza kontrole neophodna je ako upoređivanje pokazuje da su rezultati ispod standarda ili da postoje nedopuštena odstupanja od plana.

Svi procesi i sistemi kontrole u organizacijama baziraju se na određenim zajedničkim principima, koji čine opštu osnovu za definisanje i izgradnju odgovarajućih kontrolnih sistema.[6]

Prema Masiju[7] postoje sedam osnovnih principa kontrole:

- Strateška tačka kontrole;
- Povratna veza;
- Fleksibilnost kontrole;
- Organizaciona prikladnost;
- Samokontrola;
- Direktna kontrola;
- Humani faktor.

Strateška tačka kontrole se odnosi na ideju da se dobra kontrola može uspostaviti samo kada se odredi nekoliko ključnih tačaka kontrole i kontrola usmeri prema ovim tačkama. Ovaj princip pravi razliku između važnih i nevažnih stvari, i sugerira da se pažnja usmeri samo na važne stvari.

Princip povratne veze se zasniva na određivanju budućih akcija na osnovu stalnih informacija o aktuelnoj situaciji. Bez povratne veze nije moguće napraviti bilo koji kontrolni sistem u organizaciji. On predstavlja bazični princip kontrole i nalazi široku upotrebu, kod različitih upravljačkih sistema u organizaciji.

Princip fleksibilnosti kontrole zahteva da svaki kontrolni sistem bude osetljiv na promene uslova i spreman na promene i prilagođavanje, da bi mogli da prihvate izmenjene uslove i da u njima efikasno funkcionišu.

Organizaciona prikladnost podrazumeva da kontrolni sistemi u organizaciji moraju biti povezani sa svim delovima organizacije, da bi bili u stanju da prate i kontrolišu najznačajnije aktivnosti u organizaciji.

Princip samokontrole podrazumeva da je svaki kontrolni sistem napravljen tako da je u stanju da kontroliše samog sebe.

Princip direktne kontrole omogućava direktan uvid u aktuelno izvođenje.

Svaki kontrolni sistem u organizaciji podrazumeva učešće ljudi. Humani faktor je obično u središtu kontrolnog sistema. Na njega u procesu kontrole treba obratiti posebnu pažnju, jer on kod nekih kontrolnih sistema može imati nepovoljan uticaj, ili se čak protiviti kontroli.

Da bi sistem kontrole bio efektivan potrebno je poštovati sledeće principe[8]:

- da se bazira na pouzdanim informacijama;
- informacije se moraju prikupiti, klasifikovati i oceniti na vreme;
- mora biti objektivna i sveobuhvatna;
- fokus kontrole je na elementima koji imaju strategijski značaj;
- kontrola mora biti ekonomski opravdana;
- kontrola mora biti usklađena sa karakteristikama organizacije;
- kontrola mora biti usklađena sa poslovnim tokom;
- kontrola mora biti fleksibilna;
- kontrola mora biti primenljiva;
- kontrola mora biti prihvaćena.

Sistem efektivne kontrole nije lako uspostaviti. Većina pojedinaca se oseća ne konformno kada se njihovi rezultati prate ili kada drugima moraju da podnose izveštaje.

Kriterijumi ostvarivanja kontrole

Terija o vrednovanju rada, pored navedenih zahteva koja se postavljaju kontroli kao funkciji upravljanja, nameće i principe kontrolisanja koja imaju uticaj na organizacione postupke.

Proizvoljnost, površnost, subjektivizam i formalizam ne mogu biti sakriveni. Stoga treba postaviti i kriterijume za ostvarivanje kontrole u tekućim zadacima i u kontroli stanja organizacije.

U te kriterijume ubrajaju se[9]:

- organizovanost,
- kvalifikovanost i
- ekonomičnost.

Da bi aktivnost kontrole bila u skladu sa svakim organizovanim postupkom u organizaciji, potrebno ih je organizovati kao i svaki drugi rad. Njena organizacija ne prelazi okvire ma kojih drugih aktivnosti.

Kontrola, u pogledu organizovanosti, mora biti : planirana, pripremljena, usklađena i kontrolisana.[10] Planiranje kontrole je sastavni deo planiranja zadataka koje treba obaviti. Planovi kontrole kao i ostali planovi mogu biti različiti po organizacionom nivou, vremenu, sadržaju, opštosti i formi. U načelu plan kontrole sadrži sledeće elemente:

- osnov i vreme vršenja kontrole (plan, naređenje, odluka),
- naziv organa koji obavlja kontrolu, njegov sastav i ime rukovodioca,
- organizacionu jedinicu ili delatnost koja će se kontrolisati,
- cilj i zadatke kontrole,
- vrstu i način (formu) kontrole,
- potrebna materijalna sredstva za kontrolu,
- vreme za pripremu kontrole,
- vreme za izradu izveštaja o kontroli,
- vreme za saopštavanje rezultata kontrole i mera za otklanjanje nedostataka.

Plan kontrole poput ostalih planskih dokumenata može biti urađen tekstualno, grafički ili tabelarno, uz određeni broj priloga, koji se odnose na pojedine postupke i metode kontrole.

Da bi se kontrolom ostvarili željeni ciljevi, neophodno je obaviti odgovarajuće pripreme za kontrolu, koje se takođe planiraju izradom odgovarajućeg plana priprema kontrole, kojim se najčešće obuhvataju sledeći elementi[11]:

- upoznavanje sa elementima plana kontrole,
- izučavanje organizacione jedinice ili delatnosti koja se kontroliše (rezultati rada, problemi, težišni zadaci).
- proučavanje propisa o kontroli,
- proučavanje i izbor vrsta i formi kontrole kojima će se kontrola ostvariti,
- određivanje načina analize izvedene kontrole,
- izučavanje normi i kriterijuma kao referentnih vrednosti,
- izučavanje sistema ocenjivanja i vrednovanja i ujednačavanje kriterijuma za ocenjivanje, te izučavanje metoda analize ocenjenih oblasti i
- pripremu materijalno-finansijskih sredstava.

Svaka nepripremljena kontrola oslikava neobjektivno stanje kontrolisane delatnosti odnosno organizacije što za posledicu može imati neprimerene, pogrešne i neblagovremene akcije rukovodioca što može dovesti do nepoverenja u rukovodioce. Problem usklađenja kontrole je kompleksan, pa mu tako treba prilaziti.

Sve aktivnosti u organizaciji moraju biti kontrolisane, jer se time povećava kvalitet organizacije, pa tako i kontrola kao funkcija upravljanja mora biti kontrolisana. Aktivnost kontrole se kontroliše samokontrolom, kontrolom rukovodioca kontrolnog organa, odnosno organa rukovođenja.

Načelo kvalifikovanosti kontrole podrazumeva postojanje kontrolnih organa koji, po svojoj profesionalnoj orijentaciji, mogu uspešno izvršiti kontrolu. Da bi se postigla kvalifikovanost za vršenje kontrole, potrebna su znanja i sposobnosti onih koji obavljaju kontrolu:

- opšte i stručno obrazovanje za oblast koju kontrolišu,
- iskustvo stečeno na poslovima koje kontrolišu,
- specijalističko obrazovanje iz oblasti menadžmenta i organizacije sa usmerenjem na teoriju kontrole i
- iskustvo u obavljanju poslova kontrole.

Smatra se vrlo bitnim da lice koje se bavi kontrolom mora posedovati dobre psiho-fizičke osobine i sposobnost prilagođavanja kontrolisanoj sredini zbog stupanja u komunikaciju sa ljudima različitih profila i nivoa rukovođenja u organizaciji.

Ekonomičnost kontrole je pojam za najracionalniji način obavljanja aktivnosti kontrole, ali tako da se optimalnim izdacima postignu optimalni rezultati. Planiranje, priprema i kvalifikovanost su najuticajni činioci ekonomičnosti kontrole.

Karakteristike efektivne kontrole

Kontrola, kao procesna funkcija menadžmenta, svoj fokus je vremenom širila na različite aspekte poslovne organizacije. U početku je bila usmerena na kontrolu proizvoda i usluga, kasnije i čitavih procesa. Danas se smatra da fokus kontrole mora biti postavljen veoma široko i mora obuhvatati najmanje pet osnovnih područja[2]:

1) **Inpute** – tu se vrši kontrola fizičkih i materijalnih resursa (materijala, sirovina, energije, poluproizvoda itd), finansijskih sredstava, kadrova informacija i slično. Kod kontrole inputa moguće je sprovesti takozvanu anticipativnu kontrolu koja se vrši pre otpočinjanja transformacionog procesa i koja može biti preventivnog karaktera. Savršeno je jasno da bez kvalitetnih inputa ne mogu biti ni dobri autputi.

2) **Proces** – reč je o kontroli koja se odnosi na obavljanje operacija (proizvodnja proizvoda, vršenje usluga) to jest redovnu delatnost organizacije. Ona se sprovodi u toku celog transformacionog procesa i mora da reaguje odmah ukoliko se uoče problemi ili određene devijacije.

3) **Autpute** – odnosi se na kontrolu rezultata, gotovih proizvoda ili finalnih usluga. Reč je o takozvanoj korektivnoj kontroli koja se ostvaruje posle završetka transformacionog procesa. Njena realizacija može delovati povoljno na poboljšanje odvijanja ovih procesa u budućnosti, ali ne može izmeniti realizovane rezultate.

4) **Ostale faze procesa upravljanja** – kontrola se tesno prepliće sa ostalim fazama menadžmenta. Ono što se ovde ističe je da treba kontrolisati načine obavljanja pojedinih menadžerskih aktivnosti – planiranja, organizovanja, vođenja, naređivanja, komuniciranje pa i same kontrole.

5) **Okruženje** – fokus kontrole u savremenim uslovima mora biti postavljen što je moguće šire, pošto je sve veći stepen promena iz okruženja koje utiču na poslovanje organizacija. Na taj način sve više eksterno i interno okruženje organizacija postaje predmet kontrole, što menadžerima omogućava da identifikuju niz šansi, opasnosti slabih i jakih strana i na taj način poboljšaju donošenje odluka.

Da bi se obezbedila efektivna realizacija kontrolne funkcije moraju da budu zadovoljene određene karakteristike:

- Fokus kontrole treba što šire postaviti kako bi se obuhvatili svi važni aspekti funkcionisanja organizacije;

- Uvažavati specifičnosti svake poslovne organizacije i njene strukture, kako bi se uspostavila samokontrola članova organizacije;

- Kontrola treba da bude usmerena ka budućim rezultatima kako bi organizacija bila sposobna da reaguje na buduće događaje;

- Sposobnost uvažavanja promena u okruženju i prilagođavanje novonastalim promenama;

- Tačnost delovanja i preciznost u realizaciji postavljenih zadataka;

- Usklađenost sa ciljevima i strategijama organizacije.

Za efikasnu kontrolu neophodno je da se vrši samo onda kada se aktivnosti organizacije približe određenoj kritičnoj tački, pri čemu se mora reagovati na promene u internom i eksternom okruženju, što zahteva da se posle određenog vremenskog perioda preispitaju kontrolni mehanizmi i po potrebi menjaju.

Statističke tehnike za podršku kontrole

Korisnost statističkih tehnika sledi iz varijabilnosti koja se može zapaziti u ponašanju i izlaznim elementima praktično kod svih procesa, čak i u uslovima očigledne stabilnosti. Takva varijabilnost može da se posmatra kroz karakteristike proizvoda¹ i procesa koje

¹ Proizvod – rezultat procesa. Četiri generičke kategorije proizvoda navedene su u ISO 9000:2000: usluge; softver; hardver; procesni materijal. Mnogi proizvodi sadrže elemente koji pripadaju različitim generičkim kategorijama proizvoda. Od dominantnog elementa zavisi da li će se neki proizvod nazvati usluga, softver, hardver ili procesni materijal

mogu da se kvalifikuju i može se videti da ona postoji u različitim fazama tokom ukupnog životnog ciklusa proizvoda, od istraživanja do usluge korisniku i krajnjeg odlaganja.

One mogu da pomognu pri merenju, opisu, analizi i interpretaciji i modeliranju ovakve varijabilnosti, čak i pri relativno ograničenom obimu podataka. Statističke analize takvih podataka mogu da pomognu da se bolje shvate priroda, obim i uzroci varijabilnosti. To može da pomogne u rešavanju, pa čak i sprečavanju problema koji mogu proisteći iz takve varijabilnosti.

Prema tome statističke tehnike mogu da omogućće bolje korišćenje raspoloživih podataka za donošenje odluka, i shodno tome da pomognu da se neprekidno poboljšava kvalitet.

Prema ISO 10013 sledeće statističke tehnike, ili familije tehnika, mogu pomoći u realizaciji kontrole[12]:

- deskriptivna analiza
- analiza merenja
- analiza sposobnosti procesa
- uzimanje uzoraka
- analiza mogućnosti procesa
- SPC karte
- regresiona analiza

Spisak statističkih tehnika koje se navode u ovom radu niti je kompletan niti je iscrpan i ne isključuje korišćenje bilo kojih drugih tehnika za koje se oceni da su korisne u toku realizacije kontrole. Kriterijumi koji se koriste pri izboru navedenih tehnika jesu da su tehnike dobro poznate i da se široko koriste i da njihova primena donosi prednosti korisnicima.

Konkretnu primenu navedenih statističkih tehnika zahteva više uputstva i stručne ekspertize nego što to daje ovaj rad. Postoje brojni izvori informacija o statističkim tehnikama koje su javno dostupne kao što su knjige, časopisi, članci itd.

Deskriptivna statistika

Termin deskriptivne statističke analize (DS) odnosi se na postupke sumiranja i predstavljanja kvantitativnih podataka na takav način da se otkriju karakteristike raspodele podataka. Karakteristike podataka koje su obično od interesa jesu centralna vrednost i rasipanje ili disperzija. Informacije koje obezbeđuje DS često se mogu lako i efektivno prikazati različitim grafičkim metodama, koje uključuju relativno jednostavne prikaze podataka kao što su[13]:

- karte trendova, kojima se prikazuju karakteristike za koje postoji interes tokom vremenskog perioda radi posmatranja njihovog ponašanja tokom vremena;
- dijagram rasipanja, koji pomaže da se oceni veza između dve promenljive nanošenjem podataka za jednu promenljivu na h-osi i odgovarajuću vrednost na y-osu;
- histogram, koji opisuje raspodelu vrednosti karakteristika koje su od interesa.

Postoji širok izbor grafičkih metoda koje mogu otkriti ne u običajne karakteristike podataka koje se ne mogu lako otkriti kvantitativnom analizom. Takođe, one imaju važnu primenu u sumiranju i prikazivanju kompleksnih podataka ili odnosa između podataka na efektivan način, naročito za nespecijalizovani auditorijum. DS (uključujući i grafičke metode) implicitno se koriste u mnogim statističkim tehnikama koje se navode u ovom radu i

treba je smatrati osnovnom komponentom statističke analize. DS u realizaciji kontrole se može koristiti za sumiranje i karakterizaciju podataka i korisna je za donošenje zaključaka pri analizi i tumačenju podataka. Ona je obično inicijalni korak u analizi kvantitativnih podataka i često predstavlja prvi korak ka korišćenju drugi statističkih postupaka.

Osnovno ograničenje DS je što daje kvantitativne mere karakteristika za podatke o uzorku. Međutim te mere su predmet ograničenja veličine uzorka i korišćenja metode uzimanja uzorka. Takođe, ne može se smatrati da te kvantitativne mere čine validnu procenu karakteristika populacije iz kojeg je uzet uzorak ukoliko nisu zadovoljene istaknute statističke pretpostavke. DS ima korisnu primenu u gotovo svim okolnostima gde se prikupljaju kvantitativni podaci. Ona može pružiti podatke o proizvodu, procesu ili nekim drugim aspektima sistema menadžmenta kvaliteta i može se koristiti u preispitivanjima od strane rukovodstva. Neki od primera ovakve primene su:

- sumiranje ključnih mera karakteristika proizvoda (centralna vrednost- rasturanje);
- opis performanse nekog od parametara procesa;
- karakteristično vreme isporuke ili vreme odziva u uslužnoj delatnosti;
- sumiranje podataka u pogledima korisnika, kao što je zadovoljenje ili nezadovoljenje korisnika;
- ilustrovanje podataka merenja, kao što su podaci o etaloniranju opreme;
- prikazivanje rezultata karakteristika proizvoda kroz vremenski period pomoću karte trenda;
- ocenjivanje mogućih veza između promenljivih procesa i prikaza pomoću dijagrama rasipanja.

Analiza sposobnosti procesa

Analiza sposobnosti procesa je ispitivanje sopstvene varijabilnosti i raspodele procesa sa ciljem da se proceni njegova sposobnost da proizvede izlazne elemente koji su usaglašeni sa opsegom varijacija dozvoljenih specifikacijama. Kada podatke predstavlja ju merljive varijable (proizvoda ili procesa), svojstvena varijabilnost procesa se deklarira kao "raspodela" kada se vrši statistička kontrola i obično se meri kao šest standardnih devijacija (6σ) distribucije procesa. Ako su podaci procesa normalno raspoređene varijable ("oblik zvona") ova raspodela će (teorijski) obuhvatiti 99,73% slučajeva. Pogodno je sposobnost procesa izraziti kao indeks, koji stavlja odvojeno stvarnu varijabilnost procesa prema toleranciji koju dozvoljavaju specifikacije.[14]

Kada podaci o procesu obuhvataju "atribute" (tj. procenat neusaglašenosti ili broj neusaglašenosti) sposobnost procesa se deklarira kao prosečan deo neusaglašenih jedinica ili prosečan iznos neusaglašenosti. Analizu sposobnosti procesa u okviru kontrole možemo koristiti za ocenu sposobnosti procesa da proizvede izlazne elemente koji dosledno zadovoljavaju specifikacije i za procenu količine neusaglašenosti proizvoda koji se mogu očekivati. Ova koncepcija se može primenjivati za ocenjivanje sposobnosti svih podgrupa procesa. Ona pruža mogućnost da procenjujemo troškove neusaglašenosti i može da pomogne da se donesu zaključci koji se odnose na poboljšavanje procesa.

Ograničenje „Analize sposobnosti procesa“ je što se ona striktno primenjuje na proces koji je pod statističkom kontrolom. Prema tome analiza sposobnosti procesa treba da se vrši u sprezi sa metodima upravljanja da bi se obezbedila stalna verifikacija upravlja-

nja. Između ostalog primenjuje se u proizvodnoj ili uslužnoj industriji radi praćenja indeksa sposobnosti procesa da bi indentifikovali potrebu za poboljšavanjem procesa ili da bi se verifikovala efektivnost takvih poboljšanja.

Regresiona analiza

Regresiona analiza (RA) se odnosi na ponašanje posmatrane karakteristike (koja se obično naziva "varijabla odziva") sa potencijalnim uzročnim činiocima (koji se obično nazivaju "objašnjavajuće varijable"). Cilj je da se olakša razumevanje potencijalnog uzroka varijacije i odziva, i da se objasni koliko svaki činilac doprinosi toj varijaciji. RA omogućava korisniku da[15]:

- predvidi vrednost varijable odziva za specifičnu vrednost objašnjenih promenljivih;
- predvidi opseg vrednosti u kojem se očekuje da će ležati odziv prema datim specifičnim vrednostima promenljivih;
- proceni pravac i stepen povezanosti između varijable odziva i objašnjavajućih varijabli. Ovakve informacije se mogu koristiti, npr. za utvrđivanje uticajnih činioca izmene, dok se ostali činioci drže konstantnim.

Regresiona analiza može obezbediti uvid u odnos između različitih činioca i odziva od interesa, a takav uvid može da pomogne pri usmeravanju odluka koje se odnose na procese koji se kontrolišu i na kraju dovode do poboljšanja procesa. RA može, takođe, da pruži procene veličine izvora uticaja na odziv koji dolazi od činilaca koji ili nisu mereni ili su izostavljeni u analizama. Ove informacije mogu da se koriste za poboljšavanje sistema merenja ili upravljanja procesima.

Problemi se ponekad sreću u razvoju regresionih modela u prisustvu podataka čija je validnost pod znakom pitanja. Validnost takvih podataka treba istražiti, gde je to moguće, pošto uključ enje ili isključenje takvih podataka iz analiza može uticati na procenjivanje. RA se između ostalog koristi i za modeliranje proizvodnih karakteristika kao što su kvalitet performansi, vreme ciklusa, verovatnoća da se ne zadovolji ispitivanje ili kontrolisanje itd. RA se koristi za indentifikaciju najvažnijih činilaca u ovim procesima.

Uzimanje uzorka

Uzimanje uzorka je sistematska statistička metodologija za dobijanje informacija o nekoj karakteristici populacije proučavanjem reprezentativnog dela (uzorak) populacije. Postoje različite tehnike uzimanja uzorka koje se mogu primeniti (kao što je uzimanje prostog slučajnog uzorka, stratifikovano uzimanje uzorka, sistematsko uzimanje uzorka, sekvencijalno uzimanje uzorka, uzimanje uzorka na preskok itd.) a izbor tehnike zavisi od svrhe uzimanja uzorka i uslova pod kojim se ono obavlja. Uzimanje uzorka se može slobodno podeliti na[15]:

- "uzimanje uzorka radi prihvatanja" i
- "uzimanje uzorka radi pregleda".

Uzimanje uzorka radi pregleda koristi se između ostalog i za procenu vrednosti jedne ili više karakteristika u populaciji, ili za procenu načina na koji su te karakteristike distribuirane kroz populaciju. Ono se može podjednako primenjivati na prikupljanje podataka

za druge svrhe, kao što su provere. Plan uzimanja uzorka koji je dobro izrađen omogućava uštede u vremenu, troškovima i radu kada se poredi sa 100%-tnom kontrolisanom populacijom. Ono omogućava jeftin i brz način dobijanja preliminarnih informacija koji se odnose na vrednost ili raspodelu karakteristika koji su od interesa u populaciji

U planiranju i pripremi za kontrolu, kada se izrađuje plan uzimanja uzorka, velika pažnja se mora posvetiti donošenju odluka koja se odnose na veličinu uzorka, učestalost uzimanja uzorka, izbor uzorka, osnovu za podele na podgrupe i razne druge aspekte metodologije uzimanja uzorka. Uzimanje uzorka zahteva da se uzorak bira na neutralan način. Ako nije tako, rezultat će biti loša procena karakteristika populacije.

Karte statističkog upravljanja procesom (SPC karte)

SPC karta, ili "kontrolna karta", predstavlja grafik podataka dobijenih na osnovu uzorka koji se periodično uzimaju iz procesa i sekvencijalno unose u kartu. SPC karte takođe imaju "kontrolne granice", koje opisuju svojstvenu varijabilnost procesa kada je stabilan. Funkcija kontrolne karte (KK) je da pomognu da se oceni stabilnost procesa, a to se radi ispitivanjem unetih podataka u odnosu na kontrolne granice. Svaka promenljiva (izmereni podatak) ili svaki atribut (izbrojani podatak) koji predstavlja karakteristiku od interesa u vezi sa proizvodom ili procesom može biti unet u kartu. Kada se radi o promenljivim podacima, KK se obično koristi za praćenje promena u centru procesa, a posebno KK za praćenje izmena u varijabilnosti procesa.

Osim što predstavlja podatke u vidljivom obliku za korisnika, KK olakšava odziv na izmene procesa pomažući korisniku da jasno opazi slučajne varijacije koje su svojstvene za stabilan proces u odnosu na promene koje nastaju zbog "sistema uzorka". Ulogu i vrednost KK u nekim aktivnostima u vezi sa procesima su[16]:

- *upravljanju procesom*: KK promenljivih se koristiti za detektovanje promena u centru procesa ili varijabilnost procesa i da bi se pokrenule korektivne mere upravo radi održavanja ili ponovnog uspostavljanja stabilnog procesa;
- *analizi sposobnosti procesa*: ako je proces u stabilnom stanju, podaci iz KK mogu se koristiti naknadno za procenu sposobnosti sistema;
- *analiza uzroka i posledice*: korekcija između događaja procesa i oblika KK može pomoći da se donese zaključak o "sistemskim uzrocima" i da se planira efektivna mera;
- *stalno poboljšavanje*: KK se koristi za praćenje promena procesa i pomažu da se identifikuje i utvrdi uzrok promena.

Važno je da se uzmu uzorci procesa na način koji najbolje otkriva varijacije od interesa i takav uzorak se naziva "racionalna podgrupa". To je ključno za efektno korišćenje i interpretaciju SPC karte i za razumevanje izvora varijacija procesa. Proces koji kratko traje stvaraju posebne teškoće pošto je retko prisutno dovoljan broj podataka da bi se uspostavile odgovarajuće kontrolne granice. Kada se interpretiraju KK postoji opasnost od "lažne uzbućene". Postoji takođe opasnost da se ne detektuje promena koja se desila. Ove opasnosti se mogu smanjiti, ali se nikada ne mogu eliminisati. Jedna od primena KK je rešavanje problema na radnom mestu: One se koriste na svim nivoima organizacije kao pomoć u prepoznavanju problema i analizi korena uzroka. KK obuhvataju karakteristike uzorka kao što su prosečno vreme odziva, interval grešaka i učestalost pritužbi i koristi se za merenje, dijagnosticiranje i poboljšavanje performanse u uslužnim delatnostima.

Zaključak

Kako se vremenom ljudske potrebe povećavaju, a pojedini resursi smanjuju zadatak menadžmenta je kako naći najpogodniju metodu upravljanja uz optimalnu kombinaciju ograničenih resursa, a sve u cilju ostvarivanja najboljih rezultata. Izučavanje menadžmenta kao procesa sa određenim fazama isti definiše kao aktivnost za realizaciju zadatih ciljeva, sa funkcijama planiranja, organizovanja, vođenja i kontrole, gde navedene funkcije predstavljaju faze, tj. podsisteme menadžmenta. U nekim izvorima stoji da je kontrola važna zato što je ona završna faza u aktivnosti menadžera, međutim kontrola kao menadžerska funkcija ne izvodi se izolovano već je ona u tesnoj saradnji sa drugim menadžerskim funkcijama. Planiranje, organizovanje i vođenje pomažu da se stvari događaju, dok kontrola pomaže da se stvari događaju onako kako se želi. Kontrola je dinamička funkcija i vezana je sa drugim funkcijama u kružnom odnosu. Kontrolni sistemi imaju smisla samo ukoliko podstiču menadžere i druge zaposlene na željeno ponašanje, odnosno na preduzimanje korektivnih akcija. Činjenica da ljudi u principu ne vole kontrolu za menadžere predstavlja problem sa kojim se treba suočiti, i od čijeg rešenja u mnogo čemu zavisi uspešnost čitavog procesa kontrole.

Literatura

- [1] Mockler R.J. (1984) *The Management Control Process*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.Y.
- [2] Ерић Д., (2000) Увод у менаџмент, Економски факултет, Београд,
- [3] Tod J., (1977) *Management Control System: A Key Link Between Strategy, Structure and Employee Performance*, *Organizational Dynamics*, 5 (4), pp. 65-78.
- [4] Јанчетовић М., Ђурић З. (2005) Стратегијски и оперативни менаџмент, Висока пословна школа, Београд.
- [5] Тодоровић Ј., Ђурићин Д., Јаношевић С. (2000) Стратегијски менаџмент, треће издање, Институт за тржишна истраживања. Београд.
- [6] Михајловић М. (2016) Однос менаџмента предузећа и корпоративног управљања, ОДИТОР, Центар за економска и финансијска истраживања, Београд, 2 (1), стр. 4-10.
- [7] Massie J. L. (1987) *Essential of Managment*, Prentice Hall, London.
- [8] Радосављевић, Ж., Томић, Р. (2004) Менаџмент у модерном бизнису, ББО Предузеће за заштиту ауторских права и патената, Београд.
- [9] Јовановић, М. (2002) Интеркултурални менаџмент, Београд.
- [10] Крстић С., Крстић Д. (2016) Улога менаџмента предузећа у кризним ситуацијама, ОДИТОР, Центар за економска и финансијска истраживања, Београд, 2 (1), стр. 11-17.
- [11] Јовановић, М., Живковић, Ж., Цветковски, Т. (2003) Организационо понашање, "Мегатренд" универзитет примењених наука, Београд.
- [12] Навед К.М., Можд А., (2013) Технике анализе података у литератури о квалитету услуга – основе и предности, *Serbian Journal of Management*, 8 (1), стр. 95-112.
- [13] Крстић Б., Крстић М., (2016) *Економика*, 62(1), стр. 1-22.
- [14] Chowdhary C.L. (2011) Tehnike izdvajanja sa linearnom karakteristikom za prepoznavanje objekata – ICA i ECA, *Journal of Serbian Society for Computational Mechanics*, 5(1), str. 19-26.
- [15] Бошковић О., Митровић Р.Д. (2015) Основи статистичке анализе – Елементи анализе временских серија, ЦИД Економски факултет, Београд.
- [16] Пауновић Р., Оморјан Р., (2014) Основи инжењерске статистике, Технолошки факултет, Нови Сад.

PRILOG UNAPREĐENJU KOMUNIKACIJE I POSLOVANJA U LOGISTIČKIM POSLOVIMA SISTEMA

Đurđiana Ilić
Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet
Marko Andrejić, Miljojko Janošević
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija

Rad elaborira suštinu implementacije savremenih komunikacionih tehnika koje su na raspolaganju menadžerima, a koje predstavljaju novi društveni resurs i šansu za kvalitetno razumevanje njihovih kompetencija. U praksi se, vrlo često, mogu sresti pristupi definisanju i kreiranju okvira kompetencija koji uključuju i bihevioralne i tehničke aspekte obavljanja posla. Prilagođavanje promenama predstavlja umetnost pobeđivanja u vremenu neizvesnosti. Informaciona tehnologija predstavlja osnovnu vezu svih procesa logističkog lanca i omogućava kontinuiranu komunikaciju u realnom vremenu. Samim tim, postala je osnovni alat koji osigurava efikasan tok proizvoda, usluga i informacija kroz logistički sistem.

Ključne reči: *informacije, komunikacija, logistika, logističke performanse, unapređene tehnike komunikacije, konkurentnost kompanije*

Uvod

Očigledno je da se početkom ovog veka nauka (teorija) i biznis (praksa) sjedinjuju i da poslovne aktivnosti sve više zavise od tehnoloških i drugih inovacija. Inovativnost treba da bude prioritet u svim vidovima ljudskog života, a naročito savremenog poslovanja. Čovečanstvo se nalazi u periodu velikih globalnih promena. Rast globalne konkurencije u poslovnom svetu primorava kompanije na podizanje nivoa operativnosti. Pokretač fundamentalnih inovacija u oblasti novih nauka i tehnologije, mikro elektronike, moderne informatike i komunikacionih tehnologija, revolucionarno i radikalno menja naš poslovni, a samim tim i društveni život. Velika brzina komuniciranja primorala je kompanije na ekstremno brza prilagođavanja promenama. Te promene se ne odnose samo na njihov pogled na novo jedinstveno tržište, već i na način na koji pristupaju proizvodnim, uslužnim ali posebno upravljačkim procesima. U toj novoj eri digitalne ekonomije, postoji tendencija ka iskorišćavanju tehnologije i nauke u stvaranju poslovnih prilika, razvoju poslovnih sistema, pristupu znanju i inventivnosti. Poslovni trendovi u smislu novog načina upravljanja i odlučivanja isprepletani su komunikacionim trendovima u svetu nauke i tehnologija. Novi menadžeri moraju svakodnevnim usavršavanjem i edukacijom da unapređuju svoje komunikacione veštine, jer će im to omogućiti da svoje kompanije pozicioniraju atraktivnije od konkurenci-

je. Logistički procesi i usluge odvijaju se u vrlo promenljivom i dinamičnom okruženju uz izuzetno jaku konkurenciju i stroge uslove poslovanja. U takvim uslovima poslovanja proces donošenja odluka mora biti baziran na konkretnim i preciznim pokazateljima i informacijama. Koristi od Logističkog informacionog sistema (LIS-a)¹ kod unapređenja poslovanja i proširenja ili osvajanja novih tržišta za određene proizvode treba da su: smanjenje cene koštanja proizvoda, skraćivanje rokova isporuke i povećanje obima plasmana proizvoda. Potrebne podatke i podloge za proces odlučivanja moguće je obezbediti kroz jednu sveobuhvatnu benčmarking analizu (eng. *benchmarking concept*) koja predstavlja osmišljeni sistematski pristup unapređenju procesa i aktivnosti u organizaciji. Benčmarking se, dakle, sastoji u otkrivanju, utvrđivanju i razumevanju procesa i poslova sa ciljem da se unaprede i postave novi standardi. Autori rada poslužili su se ovim konceptom predstavljajući unapređene komunikacione tehnike u dinamičnoj logističkoj infrastrukturi. Zašto je ovaj koncept bio polazna osnova ovog istraživanja? Zato što je suština benčmarkinga jasna, prirodna i razumljiva želja da se uči od onih koji su u nečemu bolji od nas (da se uči od najboljih). Isticanje primera dobre poslovne prakse predstavlja prilog unapređenju rada i poslovanja logističkih sistema pred kojima je budućnost.

Važnost dobrog informacionog dizajna i problemi u komunikaciji

*„Pošto nije moguće ne komunicirati,
dobro bi bilo da svako od nas
zna da upravlja komunikacijom.“*

M.L. Merlo ISVOR Fiat

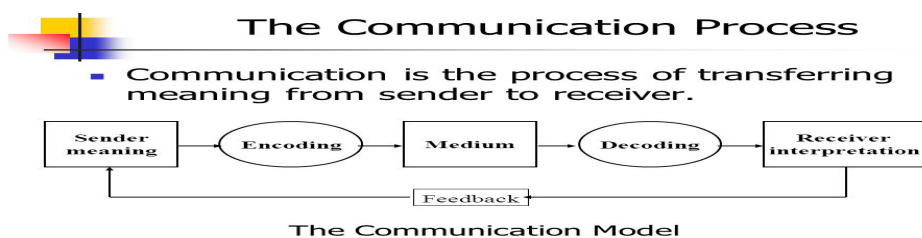
Osnovna uloga informacionog sistema jeste ostvarivanje dinamičke povezanosti između upravnih i izvršnih organa u okviru jedne organizacione celine ili jednog sistema u celini, ali i sistema sa okruženjem u procesu izvršavanja zadatka, kroz čitav životni ciklus sistema i u različitim ambijentalnim uslovima, pri ostvarivanju dodeljenih misija.² Informacija je nepresušni resurs koji poseduje vrednost, kao i roba, novac, rad ili sirovine. Vrednost informacija (snaga, generalnost i vreme korištenja) određuje se kroz: ulaganje za pribavljanje informacije kao resursa, trošak ili kapitalnu investiciju u zavisnosti od ciljeva kompanije (eng. *sost – benefit analizu – analizu troškova (cost) i koristi (benefit)*), potrebu za informacijama. Naučno tehnološki rast, revolucija informacionih tehnologija i sve složeniji privredni i društveni razvoj dovode do potrebe za praćenjem sve više novih podataka i njihovo pretvaranje u informacije. Činjenica da se prema istraživanjima Stanford Univerziteta ukupno ljudsko znanje nastalo do 1900. godine udvostručilo do 1950. godine i da se od tada celokupno ljudsko znanje udvostručava svakih pet do osam godina, dovoljno govori o važnosti informacija kao elementa sticanja znanja. Važnost posedovanja

¹ Andrejić D. Marko, Milenkov A. Marjan, and Vlada S. Sokolović, "Logistics information system", *Vojnotehnički glasnik* 58.1 (2010): 33-61.

² Andrejić D. Marko, Milenkov A. Marjan, and Vlada S. Sokolović, "Logistics information system", *Vojnotehnički glasnik*, 58.1 (2010): 33-61.

kvalitetnih informacija posebno raste u novim i neočekivanim situacijama u kojima preduzeće mora imati mogućnost da se brzo i bezbolno snađe i izvuče za sebe maksimalnu korist. Za menadžera je kvalitetna ona informacija koja mu je na raspolaganju u momentu kad mu je potrebna, u koju se može pouzdati kao tačnu, koja mu nosi novu vrednost i koju može upotrebiti u korist preduzeća. Ovakav način ponašanja modernog menadžmenta naziva se poslovnom inteligencijom.³

Komunikacija (lat. *communicatio*) predstavlja čin – proces prenošenja informacije sa jednog mesta na drugo, od pojave do pojave, osobe do osobe, sa jedne odrednice na drugu. Komunikacija je važna aktivnost koju čak i nesvesno sprovodimo u svakom trenutku našeg svakodnevnog života. Najvažniji i osnovni elementi komunikacije su: izvor, kodiranje, informacija, dekodiranje, primalac, povratni signal (slika 1). Komunikacija podrazumeva više od memoranduma, telefonskih poziva, sastanaka i razvijenih „mrežnih“ sistema. Ona je centralni deo organizacione kulture, ona podrazumeva ono što kažemo i mislimo, kao i kako kažemo i mislimo. Mnogi menadžeri se žale na „probleme u komunikaciji“, a kako pokazuje primer Bopala (neuspešne komunikacije u praksi), proces donošenja odluka je izložen ne samo neefikasnosti i frustraciji, nego čak i potpunom neuspehu ukoliko se ne isplanira efektivna komunikacija. Nesreća u Bopalu je pravi primer zamki u komunikaciji, koji će autorima ovog rada poslužiti da istaknu važnost unapređenja svih vidova komunikacije u današnjem izazovnom poslovnom okruženju.

Slika 1 – Komunikacioni proces⁴

Nakon havarije u Bopalu ono što gospodin Warren Anderson nije mogao da otkrije je zašto se ista dogodila? Kao generalni direktor kompanije Union Carbide morao je da zna šta se tačno desilo te noći u Bopalu, iz više razloga. Znao je da će morati da objasni tragičnu nesreću zaposlenima, vladinim zvaničnicima i u SAD-u i u Indiji, sudovima i narodu. Ipak, nije mogao da dobije odgovore na sopstvena pitanja. Kad kontakt telefonom nije doneo odgovore, seo je u avion i odleteo u Indiju, gde je odmah stavljen u kućni pritvor sprečen da uradi posao zbog kojeg je došao. Njegovi menadžeri proizvodnje su takođe uhapšeni i nije im bilo dozvoljeno da pričaju ni sa kim. Zvaničnici indijske vlade su zatvorili fabriku Union Carbide kako bi sprečili “sređivanje dokaza”.

³ <http://www.poslovanja.com/tekstovi/emagazin-ekonomist/39-poslovna-inteligencija-od-informacije-do-profit-strategija.htm> (pristupljeno 03.01.2017)

⁴ <http://slideplayer.com/slide/6440658/> (pristupljeno 04.01.2017)

Osnovne činjenice koje Anderson nije mogao da utvrdi 3. decembra 1984. godine bile su prilično jednostavne. U rezervoaru za skladištenje metilzocijanida koji se koristi za proizvodnju pesticida došlo je do nepredviđene reakcije. Ventil na rezervoaru su otkazali i nastao je oblak otrovnog gasa. Klimatski uslovi su sprečavali da se gas rasprši i vetar ga je nosio blizu primorskih gradića i gusto naseljenog Bopala, gde su ljudi ili umrli u snu ili su se probudili i umrli dok su bežali. Oni koji su preživeli su imali oštećene oči i pluća. Lokalni bolnički kapaciteti nisu bili opremljeni za ovakvu katastrofu pa je tokom narednih nekoliko nedelja umrlo još na hiljade ljudi. Fabriku u Bopalu vodio je Union Carbide, koja je posedovala oko 51% vlasništva. Nakon otvaranja fabrike i početne obuke zaposlenih, Union Carbide se povukao iz dnevnog poslovanja fabrike, kako je zahtevao indijski zakon. Union Carbide je učestvovao u inspekcijama i odgovarao na zvanična pitanja i interesovanja, ali nijedan američki predstavnik kompanije nije bio u fabrici u Bopalu. U međuvremenu fabrika je bila pod pritiskom da smanji troškove. Zbog problema sa proizvodnjom, nije bilo moguće koristiti više od 50% kapaciteta, tako da se nisu mogla ispuniti početna predviđanja vezana za profit.

Zato se krenulo „prečicom“ u pogledu obuke zaposlenih, pravila zapošljavanja i rasporeda održavanja. Iako je fabrika bila bukvalno zatvorena nedeljama zbog širokog obima posla oko održavanja i čišćenja, određen broj mera bezbednosti i dalje nije funkcionisao i tu se postavlja pitanje da li bi one odgovorile i da su bile u funkciji. Ono što je najvažnije je to da zaposleni nisu shvatili važnost situacije iako su imali pauzu za čaj nakon što je primećeno da gas curi, misleći da će imati dovoljno vremena da to poprave. Operator u kontrolnoj sobi nije obavestio svog nadzornika kad je temperatura unutar rezervoara počela da raste i ništa nije preduzeto najmanje sat vremena. Originalna procedura je zahtevala do dve godine obuke za zaposlene na kritičnim postrojenjima, ali su ovi ljudi imali obuku u trajanju od oko mesec dana, koristeći materijal za učenje štampan u SAD – u, na engleskom jeziku. Jasno je da su Anderson i Union Carbide imali veliki problem u komunikaciji.⁵

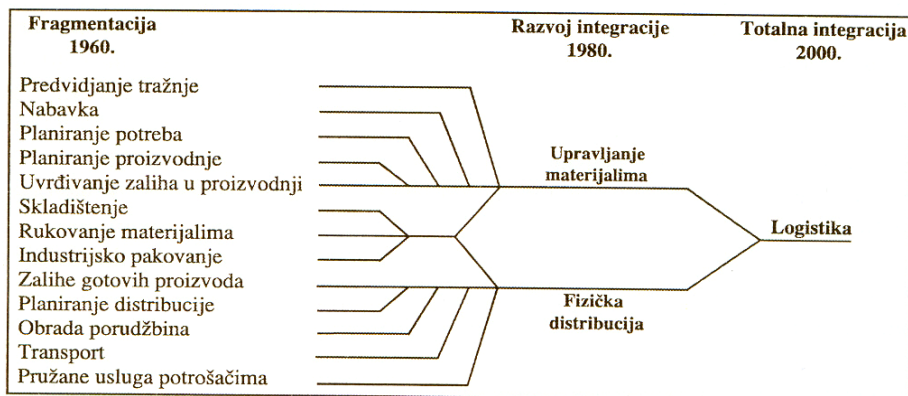
Poslovni informacioni sistemi i logistika

“Živeti delotvorno znači biti uvek dobro informisan.”

Norbert Viner

Poslovni sistem odnosno preduzeće može se posmatrati kao lanac vrednosti koji se sastoji od primarnih i sekundarnih procesa. Primarni procesi su marketing, nabavka, proizvodnja, skladištenje, prodaja, distribucija, održavanje nakon prodaje. Na slici br. 2 prikazan je razvoj logistike kao dela poslovnog sistema koji je vremenom evoluirao.

⁵ Drucker, Peter F. "1. MENADŽMENT INFORMACIONI SISTEMI", str. 10-12.
<http://www.mitjatanjga.org/wp-content/uploads/2015/05/knjiga.pdf> (pristupljeno 05.01.2017)

Slika 2 – Razvoj logistike⁶

Danas se smatra da je logistika savremena poslovna funkcija kojom se identifikuju, obezbeđuju, prate i kontrolišu neophodni resursi poslovnog sistema u najširem značenju te reči.⁷ Sa stanovišta poslovne (civilne) logistike, svrha logistike određena je sa sedam pravila „7R” (Seven Rights):

1. osigurati dostupnost pravog proizvoda (ono što treba),
2. u pravim količinama (u meri u kojoj treba),
3. u pravom stanju (na zahtevani način),
4. na pravom mestu (tamo gde treba),
5. u pravo vreme (onda kad treba),
6. za pravog kupca (onom kome treba – gledano iz ugla firme) i
7. po pravoj ceni (po ceni koja treba – gledano iz ugla firme i konkurencije).

Smatra se da je cilj logističkih aktivnosti ispunjen ako su ispunjena ova pravila.⁸ Svi tokovi informacija, proizvoda, usluga ili novca generišu troškove u lancu snabdevanja. Stoga, ključ uspeha lanca snabdevanja je odgovarajuće upravljanje ovim tokovima. Upravljanje lancem snabdevanja (engl. *supply chain management*) obuhvata upravljanje tokovima između i unutar članova lanca snabdevanja kako bi se maksimizirala ukupna profitabilnost. Pored rada na modernizaciji logistike na svim poljima (tehnička, tehnološka, organizaciona) znatne napore treba uložiti na razvoj i usavršavanje logističkog informacionog sistema, na kvantifikaciju logističkih mogućnosti, a zatim i na kvantifikaciju potreba za logističkom podrškom, kako bi se skratilo vreme reagovanja sistema logističke podrške.⁹ Posebno značajnu ulogu treba da imaju kontinuirani proces obrazovanja kadra i automatizacija njihovog rada, kao i adekvatni oblici funkcionalnog organizovanja.¹⁰ Pu-

⁶ www.tfzr.uns.ac.rs/.../Skripta-POSLOVNA%20ADMINISTRACIJA.doc (pristupljeno 2.5.2016)

⁷ Marjan A. Milenković, Milan Ž. Dronjak, Vladan D. Parezanović, Prilog boljem razumevanju logistike, pregledni članak, 2015. godina, str. 81.

⁸ Isto, str. 74.

⁹ Andrejić, D. Marko, Sokolović S. Vlada, Milenković A. Marjan, Koncept razvoja službi logistike, Vojno tehnički glasnik 4/10, str. 59.

¹⁰ Alempije Veljović, Miroslav Radojičić, Jasmina Vesić, Menadžment informacioni sistemi, Čačak, 2008. str. 116.

tem upošljavanja kvalitetnih kadrova, razvojem znanja, inovacija, kvaliteta i afirmisanja društvene odgovornosti kompanija stvara uslove da kreira strategijska rešenja koja su u funkciji stvaranja održive konkurentske prednosti na tržištu i vrednosti za stejkholdere.

Logistika se stalno susreće sa novim izazovima i menja se brže nego u bilo kom periodu do sada. Najočiglednija promena vidi se u sve većoj upotrebi novih, naročito informaciono – komunikacionih tehnologija (IKT). Njihova primena i uloga vidljiva je na svakom koraku: elektronska identifikacija, satelitsko praćenje vozila, automatski sistemi navođenja, elektronsko poslovanje i elektronska trgovina. Kada kompanija želi da kupi nešto, obično mora da generiše sledeća dokumenta: specifikacija robe, zahtev za dostavljanje ponude, narudžbenica, dostavnica, uslovi ugovora, potvrda o izvršenim radovima, finansijski aranžman, prijemnica, posebni uslovi, fakture, itd. U prošlosti je svaki od ovih dokumenata morao da se štampa i šalje od jedne do druge organizacije što je doprinelo tome da i najjednostavnije transakcije izgledaju komplikovano i da dugo traju.¹¹ Cilj je da se pojednostave (standardizuju) procedure, olakša međunarodna trgovina i ubrzaju robni tokovi. Zato je logistika dobila epitet naučnog faktora razvoja tržišne privrede ekonomski najmoćnijih zemalja u svetu. Uspesna logistika znači ostvariti ravnotežu između troškova poslovanja i zadovoljstva kupaca.

Ako je logistički sistem sposoban da reaguje na neplanirane događaje, dobre i loše, onda je to pokazatelj njegove spremnosti na konkurentsku borbu. Logistički sistemi "koji uče" u prvi plan stavljaju znanje i zajedničko učenje svojih zaposlenih kao osnov svog rada u budućnosti. Nov koncept logističke funkcije karakteriše: koncentracija rada i logističkih aktivnosti, specijalizacija u pružanju logističkih usluga, što je dovelo do „outsourcing“ – a, pojave provajdera visokog kvaliteta i raznovrsnosti usluga u lancima snabdevanja, primene savremenih kombinovanih tehnologija transporta i novih upravljačko – informacionih tehnologija čime je klasična uloga transporta i organizatora znatno izmenjena. Poslovni procesi koji ne predstavljaju usko jezgro ključnih procesa danas se udomljavaju izvan matične organizacije i prepuštaju provajderima usluga koji u nastavku "vode računa o kravi i redovno isporučuju mleko".¹²

Kao posledica razvoja novih tehnologija, svakih 5-8 godina pojavljuje se oko 40% novih proizvoda, povećava se prosečan transportni put, zahteva se za oko 70% robe dostava po principu danas – sutra, a za preostalih 30% u roku od 36 – 48 sati, što ukazuje na značaj logističkih usluga. Ako se zna da logistički troškovi imaju učešće u ukupnom prihodu visoko razvijenih zemalja od 5,5 – 7,8%, u Americi čak 10% i da u zavisnosti od privredno – industrijske grane, u visoko razvijenim zemljama ovi troškovi učestvuju u proseku od 10% do 30% (u nekim granama 40%), kod nas između 9,9% i 88,5%, i to: u trgovini 9,9%, metaloprerađivačkoj industriji 15,8%, industriji građevinskog materijala 88,5% – tada je značaj logistike nesporan u smislu primene logističkih principa i smanjenja logističkih troškova, što postaje dominantan faktor u razvoju logističkih sistema, a time i strategija razvoja preduzeća. Savremene logističke sisteme karakteriše mali broj učesnika i dominacija logističkih operatora koji nude ne samo transportne usluge, nego i skladištenje, informacionu podršku, a često i globalni nastup. Korišćenje informacionih tehnologija i njihova aplikacija preduslov je za optimizaciju logističkih poslovnih sistema.

Poslovni informacioni sistem je skup međusobno povezanih i sinhronizovanih elemenata koje obezbeđuju ulazne, procesne, izlazne, memorijske i kontrolne aktivnosti čiji je cilj pretvaranje podataka u informacije koje se koriste kao podrška procesima predviđa-

¹¹ Dušan Regodić, Logistika Lanci snabdevanja Univerzitet Singidunum, Beograd 2014. str. 26-27.

¹² Davidović, B. "Intralogistika: unutrašnji transport." Kragujevac: Visoka tehnička škola strukovnih studija (2012), str. 1.

nja, planiranja, kontrole, koordinacije, odlučivanja i operativnim aktivnostima u poslovnom sistemu odnosno preduzeću. Tehnološku komponentu poslovnih informacionih sistema obuhvata informaciono – komunikaciona infrastruktura, i to:

- hardver (računarska oprema),
- sistemski softver/operativni sistem,
- aplikativni softver (programi, aplikacije),
- sistemi za upravljanje bazama podataka,
- telekomunikacije/internet i
- ljudski resursi.

Menadžment informacioni sistem (MIS) – je integralan (celovit) sistem obezbeđivanja informacija za podržavanje procesa upravljanja konkretnim poslovnim sistemom. Epitet integralni znači da su delovi sadržani u jednom opštem dizajnu sistema. Osnovna funkcija MIS – a je da menadžerima (preko kvalitetnih, pravovremenih i pouzdanih informacija) obezbede uvid u ponašanje preduzeća (poslovnog sistema) tako da mogu efikasnije iskoristiti svoje menadžerske veštine i umeća. Između nivoa odlučivanja postoji vertikalni protok informacija tj. hijerarhijsko odlučivanje.

Značenje skraćenica:

- skladište podataka (OLTP),
- OLAP (On-line Analytical Processing) i
- otkrivanje „znanja“ u podacima (Data Mining).

Informacije su ključni faktor u donošenju odluka na bilo kom nivou, počev od operativnog, preko srednjeg, do strateškog nivoa odlučivanja. S obzirom na važnost svake odluke, informacije na bazi kojih se one donose moraju biti potpune, pravovremene i precizne. Međutim, put od podataka do informacija i konačno do mogućnosti predviđanja budućih poslovnih poteza (odnosno otkrivanje znanja u tim podacima), nije nimalo lak. Razvoj koji se desio na ovom polju u proteklih nekoliko godina prikazan je na slici 3.¹³

Slika 3 – Logička hijerarhija podataka, informacija i znanja¹⁴

¹³ Ljiljana V. Stanojević, Alempije V. Veljović, Razvoj metodologije projektovanja poslovne inteligencije, Beograd, 2008. godine, str. 3.

¹⁴ Ljiljana V. Stanojević Alempije V. Veljović, Razvoj metodologije projektovanja poslovne inteligencije, Beograd, 2008. godine, str. 4.

Te procedure koje objedinjavaju statističke metode, komponente veštačke inteligencije, mašinskog učenja i vizualizacije podataka nazivaju se otkrivanje znanja u podacima (eng. *data mining*).¹⁵

Management logistike u preduzeću obično se bazira na sledećim informacionim tokovima:

- tok informacija o sirovinama i robi uključujući zalihe, rokove isporuke, potrebe potrošača i dr.,
- tok informacija o trgovini uključujući marketing, kanale distribucije, proces transporta robe na putu od proizvođača preko posrednika do potrošača,
- tok informacija o novcu uključujući sva plaćanja (klasična naplata i elektronska),
- tok potrebnih, traženih i željenih informacija o komuniciranju sa svim zainteresovanim stranama.

Primena određenih sistema informacionih tehnologija donosi velike prednosti u poslovanju kao što su: ušteda kroz niže troškove skladištenja i niži stepen zaliha, ušteda u vremenu obrta zaliha i novca, brža isporuka robe kupcima, bolji servis za potrošače, veća pokretljivost i fleksibilnost faktora proizvodnje. Sa stanovišta „data mangementa“ primena određenih „software – paketa“ tj. određenih informacionih rešenja u praksi, moguće je razlikovati:

1. programske pakete koji informaciono povezuju privredni subjekt s okruženjem (tzv. „transactional software“) i

2. programske pakete kao rešenja u organizaciji i internom poslovanju.

Faktori razvoja savremenih logističkih performansi

„Efektivna veština rada s ljudima omogućuje menadžerima da pokrenu energiju podređenih i pomognu im u njihovoj promociji. Stoga su menadžeri vođe koji bodre (eng. *cheerleaders*), olakšavaju rad (eng. *facilitators*), treneri (eng. *nurturers*).“ (Buble, 2006.). Preduslov za efektivno i efikasno funkcionisanje logističkih poslovnih sistema čini normativna uređenost, kadrovska osposobljenost, adekvatna opremljenost i izgrađenost logističke infrastrukture, jasno definisanje informacionih i drugih potreba, kao i obezbeđenje materijalnih i finansijskih resursa za realizaciju misija.¹⁶ Pri tome se pod efektivnošću podrazumeva stepen ostvarenja ciljeva (doing the "right" thing), a pod efikasnošću mera korišćenja ulaznih resursa u ostvarivanju izlaza (doing the "thing" right). Uticaj informacionih sistema na poslovanje je i posredan jer se primenom informacionih sistema stvaraju pozitivna klima i kultura, povećava transparentnost poslovnih procesa, stvaraju preduslovi za brže i pozitivne organizacione promene i reinženjering poslovnih procesa, ali i povećava opšti nivo znanja zaposlenih i potreba za integracijom sa okruženjem.¹⁷ Živimo u doba Interneta, gde interni i eksterni kupci zahtevaju i očekuju informacije i to po magičnoj formuli $7 \times 24 \times 365$! Poboljšanje komunikacije dolazi iz dva smera. Jedan proizlazi iz upravljanja ljudima i njihovim resursima, a drugi se odnosi na tehniku i elektronsku materiju.

¹⁵ Isto, str. 5.

¹⁶ Andrejić D. Marko, Sokolović S. Vlada, Milenković A. Marjan, "Koncept razvoja službi logistike", Vojnotehnički glasnik 58.4 (2010), str. 58.

¹⁷ Stjepanović Željko, Informacioni sistemi i njihov uticaj na strateško upravljanje poslovnim sistemima preduzeća, Zbornik radova, Dobo, 2010. str. 178.

E–poslovanje omogućava da se sa lakoćom prevaziđu granice koje su tradicionalno definisale poslovnu organizaciju, pa čak i do toga da sam pojam granice postane besmislen. Prvi koraci u tom pravcu odnosili su se na čvršće povezivanje i rušenje barijera za poslovne partnere. Najveća prednost Web – aplikacija u kontekstu e–poslovanja je njihova sposobnost da sruše postojeće granice organizacije i da omoguće svim poslovnim partnerima da u realnom vremenu pristupaju svim informacijama relevantnim za zajedničko poslovanje, bez obzira na hardver i softver kojim učesnici trenutno raspolažu. Mogućnost povezivanja bez ikakvih ograničenja dramatično smanjuje troškove komunikacije i koordinacije pri obavljanju zajedničkih poslovnih transakcija. Time se zaobilazi i čitav niz posrednika u poslu koji su u klasičnom načinu poslovanja vodili računa o tokovima informacija i dobara u lancu nabavke.¹⁸

Max Hopper ističe značaj potrebe za što bržom promenom uloge informacionog sistema na sledeći način: "Ne radi se o tome šta tehnologija može da uradi. Poenta je u tome šta vi možete da uradite sa tehnologijom i da li je to od strateškog značaja za vašu organizaciju ili ne". "Inelligentia pecuniae querendo" (Latinska izreka: "Pamet oploduje novac"). U novim, složenim odnosima razmene informacija koristi se informacioni sistem koji je nastao isključivo iz potreba kontrole hijerarhijske organizacije. Svi problemi u primeni informacione tehnologije posledica su sukoba dve informacione strukture: jedna je ona koja se uspostavlja novim načinom poslovanja i odgovorima koje traži mrežna ekonomija (EDI tehnologije – eng. Electronic Data Interchange i EDIFACT standardi poslovne dokumentacije u logistici), a druga je ona nasleđena (tradicionalna). U tome leži i najveći izazov i pretnja jer, ako imate hardver pete generacije, softver četvrte, kadrove treće i organizaciju druge generacije, sistem će raditi u drugoj generaciji. Na početku 21. veka drevne retoričke tradicije komunikacije počinju da se primenjuju na veoma nove i izazovne načine. Mudrost i principi koji vode poreklo još od Aristotela i stare Grčke i Cicerona i starog Rima sežu do modernih vremena i stapaju se s aplikacijama kao što su: World Wide Web (WWW) kao najmlađi i najviše korišćeni servis Interneta, RSS tehnologija (Really Simple Syndication), Instant Messenger – i poput ICQ, MSN Messenger, Yahoo Messenger, Google Talk, Skype, Windows Live Messenger, Youtube, Facebook, tekstualne poruke, mobilni telefoni i web – seminari. Menadžeri organizacija budućnosti prepoznaju sve izazove unapred, a njih čini najrevolucionarnije razdoblje u istoriji poslovanja. Uvođenje EDI tehnologije i primena EDIFACT standarda u poslovnom komuniciranju je investicioni poduhvat, pa je privilegija velikih i moćnih kompanija. Uvođenje EDI tehnologije u poslovanje je nužno, jer je nemoguće komunicirati sa kompanijom –partnerom koja nije uvela EDI tehnologiju. Primer je kompanija "Procter&Gamble" koja automatski vrši isporuku proizvoda lancu diskonta "Wal Mart". Glavni problem u EDI tehnologiji i dalje je standardizacija jezika.

Iako reinženjering poslovnih procesa ne menja sastav igrača u areni, on menja pravila igre, što za konačnu posledicu ima transformaciju poslovanja. To u praksi može zahtevati da se odigra sasvim nova igra pri čemu će se arena okrenuti naopačke, stalno će se izmenjivati novi partneri i propisivati nova pravila igre. Ako se vodi računa o efikasnosti, pogled odozdo („bottom line“) vidi e–poslovanje kao značajan alat smanjenja troškova. Veliki igrači posmatraju e–poslovanje u sasvim novom kontekstu – kao „top line“ alat za

¹⁸ <http://www.poslovanja.com/tekstovi/emagazin-ekonomist/36-poboljsanje-performansi-kljucnih-poslovnih-procesa.htm> (pristupljeno 04.01.2017)

promenu pravila važeće poslovne igre. Pioniri e–poslovanja kao što su Dell i Cisco su veoma uspešni upravo zbog toga što su propisali sopstvena pravila igre i igraju igru koja je superiorna (sasvim drugačija) u odnosu na konkurenciju (i sve to dok motor radi).¹⁹

Posmatranje e–poslovanja kao mreže koja povezuje samo dve vrste entiteta – posao sa korisnikom (B2C) i posao sa poslom (B2B) je hod po magli koji nas sprečava da vidimo beskrajno bogatstvo mogućnosti koje nova paradigma poslovanja nudi. E–poslovanje ruši divizionalne, funkcionalne i industrijske silose. Umesto klasičnih kanala marketinga i distribucije danas se koristi termin mreže. Mreža se sastoji od entiteta koji su čvorovi mreže i njihovih međusobnih veza. Iz mrežne perspektive e–poslovanje omogućava da se poveže znatno veći broj entiteta i da se između njih uspostave različite konekcije koje pre nije bilo moguće ostvariti. Naredni hipotetički primer to potvrđuje. Prema usvojenim oznakama možemo da se krećemo alfabetom od A do Z gde se sa:

- A označavaju automatizovani inteligentni agenti,
- B je posao (eng. *business*),
- C je korisnik (eng. *consumer*),,
- D su inteligentni uređaji (eng. *intelligent devices*),
- E su zaposleni (eng. *employee*),,
- G je rezervisano za državnu upravu (eng. *government*), itd.

Kombinovanjem različitih slova u alfabetu stvara se multidimenzionalni svet međusobno povezanih entiteta u kojem se odvija čitava paleta različitih oblika komunikacije. Većina tih razmena informacija orijentisana je na poslovno okruženje u kojem bi trebalo da se obavi transakcija. Na primer, B:B može podrazumevati saradnju dva poslovna entiteta na razvoju zajedničkog proizvoda (automobila, na primer). Kupci mogu intenzivno komunicirati sa drugim kupcima na obostranu korist (C:C), a da to za posledicu nema nikakvu razmenu novca. Elektronsko poslovanje je daleko od toga da bude analogno sa saobraćajem u jednosmernim ulicama koje podržava samo odnose jedan na prema jedan i jedan na prema više. Ono u praksi sve više postaje dvosmerno i interaktivno. Međusobni putevi se ukrštaju i prepliću i to u meri koja uveliko prevazilazi jednostavne binarne relacije.

Širenjem broja kanala i obogaćivanjem njihovog sadržaja omogućava se značajno poboljšanje performansi ključnih poslovnih procesa. Kao rezultat tih napora poslovne aplikacije koje su nekada bile funkcionalno organizovane (na primer marketing, finansije, ljudski resursi) danas se orijentišu prema ključnim entitetima:

- Upravljanju odnosima sa kupcima (eng. *customer relationship management – CRM*),
- Upravljanju lancem nabavke (eng. *supply chain management – SCM*),
- Upravljanju odnosima sa interesnim partnerima.

E–poslovanje omogućava da se poslovanje sa pasivnog podigne na mnogo viši aktivni nivo povezivanjem čvorova koji su pre postojali kao individualne funkcije. Umesto da radimo ZA (po nalogu) mnogo je efektivnije ako radimo:

- sa kupcima,
- sa dobavljačima,
- sa zaposlenima i
- sa ostalim interesnim partnerima (zajednicom).

¹⁹ <http://www.poslovanja.com/tekstovi/emagazin-ekonomist/37-temelj-strateske-kompetencije-poslovne-komunikacije.htm> (pristupljeno 04.01.2017)

E–poslovanje omogućava kompletnu preorijentaciju poslovanja sa pojedinačnih aktivnosti koje funkcionišu kao zasebni silosi i koji su upravljani od strane (često međusobno posvađanih) nepovezanih sektora, na ostvarenje horizontalnih odnosa sa ključnim entitetima, koji su u potpunosti integrisani.²⁰

Zaključak

Efikasna komunikacija u inovativnoj organizaciji koja uči (digitalnoj ekonomiji) je kao „must have“ ideologija svake organizacije odnosno njenog top menadžmenta ukoliko ona želi da bude uspešna i konkurentna tj. korak ispred u svim segmentima. Inovativna organizacija konstantno uči, razvija se i menja u svim segmentima. Ogroman je izazov prilikom uvođenja promena, ali mudre i promišljene odluke o promenama koje su rezultat koncenzusa svih članova tima koji donosi odluke na osnovu obrađenih informacija, retko rezultiraju neuspehom. Spособnost, veština i uspešnost menadžera bazira se pre svega na njegovoj sposobnosti da kontinuirano raspolaže informacijama o sredini organizacije i da se uspešno suočava sa promenama u sredini. Komunicirati, planirati, odlučivati, upravljati ljudima, organizovati, držati poslove pod kontrolom, voditi, poznavati finansije, poznavati svoju oblast ili profesiju menadžerski su poslovi za koje menadžeri treba da poseduju znanje, veštine i sposobnosti.

Logistički sistem mora neprekidno da radi na povećanju informacione vidljivosti stanja resursa radi njihove što svrsishodnije upotrebe, smanjenja štete i povećanja koristi (dobi-ti).²¹ Informacije treba da budu prilagođene vizuelnoj komunikaciji, perceptivnom sistemu i logici ljudskog rasuđivanja. Neophodno je da se obezbedi što više operacija nad podacima i informacijama, kao što su sortiranje, filtriranje i ažuriranje.²² Obrada podataka obezbeđuje njihovo pretvaranje u korisne informacije koje se koriste u procesu obrade znanja. Zadatak je stručnih osoba koje vrše obradu informacija da u njima prepoznaju ili otkriju nevidljivu dodatnu vrednost na osnovu koje menadžment preduzeća može donositi kvalitetne poslovne odluke. Pravilno prikupljanje, obrada i procesuiranje informacija sa potrebnom kontrolom omogućava racionalno korišćenje ograničenih resursa u jednom poslovnom procesu, postizanje određenog stepena produktivnosti, ekonomičnosti i rentabilnosti poslovanja u celini. Današnje elektronske logističke aplikacije zaslužuju posebnu pažnju, jer su ključni pokretač usvajanja najnovijih e–logističkih programskih i uslužnih ponuda u cilju zadovoljenja krajnjih korisnika.²³ Primena savremenih koncepata i modela integrisanog upravljanja logističkim procesima dovodi do donošenja kvalitetnih kompleksnih logističkih odluka. Brzina i uspešnost primene informacione tehnologije postaće osnovni faktor snage i upotrebne vrednosti današnjih menadžera. Kao i u ratu, za koji je Napoleon govorio da je „jednostavna veština kojoj je izvršenje srž“ tako i ovde preostaje još samo pitanje primene.

²⁰ <http://www.poslovanja.com/tekstovi/emagazin-ekonomist/36-poboljsanje-performansi-kljucnih-poslovnih-procesa.htm> (pristupljeno 04.01.2017)

²¹ Andrejić D. Marko, Milenković A. Marjan, and Vlada S. Sokolović, "Logistics information system", *Vojnotehnički glasnik* 58.1 (2010), p.40.

²² Isto str. 42.

²³ Drago S. Soldat, Matotek Đ. Marija, Optimizacija lanca snabdevanja implementacijom savremenih informaciono komunikacionih tehnologija, Stručni rad, Zrenjanin, 2014, str. 1071.

Michael H. Spindler, izvršni direktor kompanije Apple Computers Inc., izjavio je: "Danas dinamika svetske ekonomije razara tradicionalne koncepte vezane za vreme, prostor, konkurenciju i stratešku prednost. Izazov koji se postavlja pred nas je izazov usmeren na naše razumevanje i prepoznavanje da svetska privreda zahteva nove strukture, nove stilove rukovođenja i upravljanja kao i nove pristupe inovacijama".

Informacione tehnologije omogućavaju kompanijama ostvarivanje konkurentске prednosti na svetskom nivou. Bez obzira na tržišno učešće, ključni pokazatelj uspeha preduzeća u budućnosti treba da bude potpuno razumevanje procesa integracije poslovnih resursa uz pomoć informacionih tehnologija. Korišćenje raznih oblika informacionih tehnologija ima za cilj poboljšanje i promene u načinu poslovanja odnosno stvaranje novih proizvoda i usluga koje će uveliko unaprediti dosadašnje poslovanje. Uzimajući u obzir navedeno, možemo zaključiti da znanje i informacija postaju ključni resursi za efikasno poslovanje svakog preduzeća. Osnovnu sintagmu poslovnog uspeha Microsoft kompanije predstavlja razmišljanje njenog vlasnika Bill Gatesa prezentovano sledećom tvrdnjom: "Tajna poslovnog uspeha u digitalnom dobu je uspeh informacionog sistema. Tajna uspeha informacionog sistema je savremena, fleksibilna infrastruktura zasnovana na standardima personalnih računara i Interneta".²⁴

Unapređenje sistema komunikacija podrazumeva definisanje postojećeg stanja u sistemu, uočavanje linijskih, štabnih i funkcionalnih odnosa, identifikovanje smetnji, tački zastoja i deformacija procesa komuniciranja uz analizu ključnih barijera. Potrebno je preispitati ulogu pojedinih menadžerskih nivoa kao i stavove i uloge pojedinaca u sistemu komuniciranja. Unapređenje komunikacije može se ostvariti i promenama na planu organizacione strukture u pravcu kombinovanja postojećih ili uspostavljanja novih komunikacionih kanala. Sve to mora da bude u saglasju sa osnovnim logističkim konceptima: usmerenost na životni ciklus, tok i uslugu, pri podršci objekta interesa logistike, a to su čovek, sredstvo i organizacioni sistem kao celina. Imperativ koji se postavlja pred savremene logističke i poslovne sisteme jeste da se prepozna i preduhitri zahtev korisnika, a uloga komunikacionih sistema u tome je ogromna.

Literatura

[1] Алемпије Вељовић, Мирослав Радојичић, Јасмина Весић, Менаџмент информациони системи, Чачак, 2008. стр. 116.

[2] Andrejić D. Marko, Milenkov A. Marjan, and Vlada S. Sokolović, "Logistics information system", *Vojnotehnički glasnik* 58.1 (2010): 33-61.

[3] Андрејић, Д. Марко, Соколовић С. Влада, Миленков А. Марјан, Концепт развоја служби логистике, Војно технички гласник 4/10, стр. 59.

[4] Барац Нада, Миловановић Горан, Менаџмент пословне логистике, Економски факултет, Ниш, 2003.

[5] Марјан А. Миленков, Милан Ж. Дроњак, Владан Д. Парезановић, Прилог бољем разумевању логистике, прегледни чланак, 2015, стр. 81.

[6] Душан Регодић, Логистика Ланци снабдевања Универзитет Сингидунум, Београд 2014. стр. 26-27.

²⁴ Stjepanović Željko, Informacioni sistemi i njihov uticaj na strateško upravljanje poslovnim sistemima preduzeća, Zbornik radova, Doboј, 2010. str. 181.

[7] Давидовић, Б. "Интралогистика: унутрашњи транспорт." Крагујевац: Висока техничка школа струковних студија (2012), стр. 1.

[8] Љиљана В. Станојевић, Алемпије В. Вељовић, Развој методологије пројектовања пословне интелигенције, Београд, 2008.

[9] Стјепановић Жељко, Информациони системи и њихов утицај на стратешко управљање пословним системима предузећа, Зборник радова, Добој, 2010. стр. 178.

[10] Драго С. Солдат, Матотек Ђ. Марија, Оптимизација ланца снабдевања имплементацијом савремених информационо комуникационих технологија, Стручни рад, Зрењанин, 2014, стр. 1071.

[11] Ђорђевић Г. Информационе технологије у дигиталној економији, БТО, Београд, 2011.

[12] James R. Stock, Douglas M. Lambert, Strategic logistics management.

[13] Jones, J. V., Integrated Logistics Support Handbook, The McGraw-Hill Companies, New York, 2006.

[14] Васиљевић Д., Јовановић, Б., Менаџмент логистике и ланца снабдевања, ФОН, Београд, 2015.

[15] Васиљевић, Д., Словић, Д., Каизен: Јапанска парадигма пословне изврсности, ФОН, Београд, 2015.

[16] Panić Slobodan, Andrejić D. Marko, and Stanković Vitomir, „The role of internal communication in employee motivation“ *Vojno delo* 67.5 (2015): 384-400.

[17] <http://www.poslovanja.com/tekstovi/emagazin-ekonomist/39-poslovna-inteligencija-od-informacije-do-profita-strategija.htm> (приступљено 03.01.2017)

[18] <http://slideplayer.com/slide/6440658/> (приступљено 04.01.2017)

[19] <http://www.mitjatanjga.org/wp-content/uploads/2015/05/knjiga.pdf> (приступљено 05.01.2017)

[20] www.tfzr.uns.ac.rs/.../Skripta-POSLOVNA%20ADMINISTRACIJA.doc (приступљено 2.5.2016)

[21] <http://www.poslovanja.com/tekstovi/emagazin-ekonomist/36-poboljsanje-performansi-kljucnih-poslovnih-procesa.htm> (приступљено 04.01.2017)

[22] <http://www.poslovanja.com/tekstovi/emagazin-ekonomist/37-temelj-strateske-kompetencije-poslovne-komunikacije.htm> (приступљено 04.01.2017)

REINŽENJERING POSLOVNIH PROCESA NA PRAKTIČNOM PRIMERU

Mirjana Dunić
OŠ "Ljuba Nenadović", Beograd

Reinženjering u osnovi predstavlja redizajn celokupnog poslovnog procesa kako bi se postigla veća efikasnost. Primena reinženjeringa podrazumeva primenu radikalnih promena kako bi se što bolje zadovoljile potrebe potencijalnih potrošača. Primena reinženjeringa nije usmerena samo na poslove koji imaju karakteristiku profitabilnih već je primenljiva na sve organizacije. Zagovornici pomenutog procesa su Majkl Hamer i Džejms Čempi.

Osnovni cilj reinženjeringa je izvršavanja promena, mada pored navedenog cilja treba primeniti i niz tehnika i alata kako bi promene imale zapaženi efekat. Zanimljivo je da ovaj koncept u osnovi pre svega utvrđuje sa kojim problemima se kompanija suočava i šta treba da odradi a tek kasnije utvrđuje način kako bi to trebalo da odradi. Svetska ekonomska kriza ostavila je niz posledica koje zahtevaju primenu reinženjeringa tj. izvršenje strogo radikalnih mera u poslovnom procesu kompanije. Pošto, klasični pristupi Hamera i Čempija ne zadovoljavaju potpunu radikalnost, sve više pažnje se posvećuje priči o tzv. reinženjeringu reinženjeringa.

Ključne reči: *proces, reinženjering, promena, informacione tehnologije, pronalaženje informacija, grupisanje, percepcijsko mapiranje, stvaranje znanja*

Uvod

Sve masovnije korišćenje informacione i telekomunikacione tehnologije u savremenom društvu temelj je obrazovanja mladih ljudi. U poslednjim godinama 20 veka poznavanje informatičkih znanje nije privilegija odabranih već obaveza svih školovanih kadrova koji će se baviti programiranjem u svom radu i aktivnostima vezanim za rad.¹

Ako bi se vratili u prošlost možemo zaključiti da se poslednjih godina sve intenzivnije uvodio standard kvaliteta ISO 9000, koji je po planu trebao da doprinese uvođenju novog standarda kvaliteta TQM (Total Quality Management).

Specifičnost TQM-a u odnosu na reinženjering je i u broju uključenih u poslovni proces. Opet se ispostavilo da je reinženjering različit jer podrazumeva rad u timovima za razliku od TQM koji podrazumeva uključivanje svih zaposlenih u poslovnom procesu. To je doprinelo i činjenici da je za reinženjering potrebno mnogo više investicionih sredstava

¹ Branković, D.; Mandić, D. (2003). *Metodika informatičkog obrazovanja sa osnovima informatike*, Filozofski fakultet u Banjoj Luci, Banja Luka

nego za TQM. Dok bi se TQM posvetio svim poslovnim procesima, reinženjering bi odabrao samo kritične procese u celokupnom poslovnom procesu. Bitna karakteristika je i činjenica da uključenost u proces TQM nije obavezan tj. zasniva se na dobrovoljnosti, dok je na drugoj strani reinženjering koji sprovodi silu i nastupa po principu naredbi².

Kako bi se procesi mogli realizovati u određenom vremenskom periodu mora se izvršiti njihovo grupisanje u celine koje se nazivaju podsistemi, zatim odrediti njihov stepen važnosti sprovođenja i odrediti veze podsistema preko podataka. Sve ukazuje na to da se pristupu reinženjeringa pristupa zbog promena nastalih kao posledica sve većeg razvoja informacionih tehnologija. To podrazumeva revidiranje osnovne pretpostavke poznatog švedskog ekonomiste Adama Smita.

Adam Smit je svoje pretpostavke oslanjao na sledeće činjenice:

1. ceo poslovni proces se mora podeliti na više pojedinačnih zadataka,
2. pojedinačne zadatke rešavaju specijalizovani kadrovi,
3. zaposleni su klasirani u posebne organizacione jedinice,
4. između organizacionih jedinica jednog preduzeća (najčešće su to sektori proizvodnje, projektovanja, prodaje i nabavke) javljaju se specifični zadaci.

Ono što je jako zanimljivo kod procesa reinženjeringa jeste upravo činjenica da on ne unapređuje nivo preduzeća već on insistira na vraćanju i ponovnom otpočinjanju poslova na potpuno drugačiji način. To se čini na način tako da se objekat koji je sporan rasklopi na odvojene delove i zatim drugačije sastavi.³

U literaturi nije poznata jedinstvena definicija koja upućuje na pojam i sadržinu procesa, što je važan uslov za utvrđivanje njegove važnosti⁴.

Reč proces potiče od latinskog izraza „processus”, u značenju „ići prema napred.”⁵ U stručnoj literaturi koja je nastajala od 90-ih godina prošlog veka a koje obrađuju pojam reinženjeringa možemo pronaći neke od definicija pomenutog pojma. Najčešće citirana definicija je od Hammera Champy koja je usmerena na spoljno ponašanje procesa, govoreći kako on čini skup aktivnosti koji se sastoje od više inputa i obezbeđuje izlazni rezultat koji će ujedno korisniku obezbediti finansijsku korist.

U (Davenport, 1993)⁶ se nalazi još detaljnija definicija: „Proces ima strukturu, meri se kroz vreme i prostor, sa unapred definisanim zadacima i očekivanim rezultatima tj. strukturom rešavanja“.

Prema⁷ (Kovačić, 2005), najbitnije karakteristike procesa su:

- proces je definisan da ima svoj početak, cilj, vlasnika i kraj,
- bitni elementi procesa su inputi koji prouzrokuju rezultate izlaznog karaktera,
- aktivnosti u procesu se sekvencijalno koriste,
- uspešnost procesa zavisi od analize ulaznih i izlaznim inputa,
- potrebno je stalno unapređivati proces poslovanja.

² Veljović, A. (2001). *Kompjuter u sistemu kvaliteta*. Beograd: Savez inženjera i tehničara Jugoslavije.

³ Isto.

⁴ Hernaus, T. (2006). „Transformacija klasične organizacije u organizaciju orijentiranu na poslovne procese”. Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.

⁵ Veljović, A. (2001). *Kompjuter u sistemu kvaliteta*. Beograd: Savez inženjera i tehničara Jugoslavije.

⁶ Davenport, T. H. (1993). „Process Innovation: Reengineering Work through Information Technology”. Boston: Harvard Business School Press.

⁷ Kovačić, A., Bosilj-Vukšić, V. (2005) *Management poslovnih procesov*. Ljubljana: GV Založba, str. 30.

Uspešnost procesa zavisi od sledećih karakteristika: usmerenosti na potrošače, razumljivosti svih činjenica u procesu, uključenosti svih članova u procesu odlučivanja i dr. Pored navedenih karakteristika proces mora posedovati i eminentnog vlasnika.

Pored teorijskih objašnjenja koja pojašnjavaju pojam procesa nedostaju konkretna istraživanja koja su osnova za detaljniju analizu pozitivnih i negativnih činioca, odnosno uzorka i posledica.⁸

Glavni cilj procesne orijentacije jeste procesna organizaciona struktura. Kada smo kod analize ovog pojma moramo napomenuti da ga ne smemo porediti sa reinženjeringom. Za razliku od BPR-a, glavna poluga procesne orijentisanosti je na tehničkim i socijalnim aspektima više nego na samoj tehnici i upotrebi tehnologija na nivou cele organizacije a ne da se samo primenjuje u procesu i pojedinačnim sektorima.⁹

Reinženjering poslovnih procesa

Značaj poslovnih procesa doživeo je svoj vrhunac nakon izlaska članka Michaela Hammera. Veliko interesovanje pobudila je i knjiga „Process Innovation: Reengineering Work through Information Technology” (Davenport, 1993) i „Reengineering the Corporation: A Manifesto for Business Revolution.”¹⁰ Mada, postoje istraživači koje tvrde da još ne postoji jedinstvena definicija za BPR, pa je zbog toga teško utvrditi koliko je sam koncept uspešnost.; Mnogi istraživači prihvatili su postavke iz knjige „Reinženjering korporacije: Manifest poslovnoj revoluciji” kao polazište za BPR. M. Hammer i J. Champy ponudili su sledeću definiciju: „*Reinženjering poslovnih procesa predstavlja fundamentalno promišljanje i radikalno redizajniranje poslovnih procesa kako bi se postigla dramatična unapređenja kritičnih mera performansi, kao što su troškovi, kvalitet, usluga i brzina.*”

Obratićemo pažnju na četiri reči. Prva reč, fundamentalan označava da postoje trenuci kada se postavljaju upravo fundamentalna pitanja kao što su preispitivanje na koji način radimo, zašto nam je to baš potrebno i odakle baš mi u celom tom procesu. Najbolje bi bilo kada bi radnici svakog preduzeća imali mogućnost da se izjasne na kakvoj poziciji sebe vide u organizaciji a pri tome znajući kakva znanja i kvalifikacije poseduju. Druga reč je radikalnan. Podrazumeva da zaposleni maksimalno unaprede svoje poslovne performanse. Treća reč – procesi predstavlja temelj definicije, mada s druge strane zadaje veliki broj problema ljudima u poslu, jer je malo ljudi koji su procesno orijentisani, s obzirom na činjenicu da su većinom usmereni na obavljanje zadataka, strukturu organizacije. Dosta je slaba orijentisanost na proces.

Sve više se u kompanijama analizira Smitova teorija podele rada. Ukazuje na podelu procesa rada na što jednostavnije zadatke koji se zadaju specijalistima. One se fokusiraju na odrađivanje pojedinih zadataka tj. odnosno procesa. Veoma je bitno odgovorno i uspešno obaviti sve pojedinačne zadatke u okviru procesa, mada je za krajnjeg korisnika bitna samo uspešnost samog procesa.

⁸ Hernaus, T. (2006). „Transformacija klasične organizacije u organizaciju orijentiranu na poslovne procese”. Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.

⁹ Crosetto, G., & Macazaga, J. (2005). „The Process-Based Organization – A Natural Organization Strategy”. Amherst: HRD Press.

¹⁰ Hammer, M., & Champy, J. (1993). *Reengineering the Corporation: A Manifesto for Business Revolution*. New York: Harper Collins Publishers.

Reinženjering se vrši u nekoliko faza:

- moramo izvršiti izbor procesa,
- odrediti tim koji će izvršavati proces,
- razumeti već postojeći proces
- planirati budući proces
- razviti viziju i dalju komunikaciju budućeg procesa i
- detaljno odrediti plan i akcije izvršenja.

Zato je veoma bitno utvrditi glavne procese kroz razumno sagledavanje potreba korisnika i poslovne strategije. U ovoj fazi se mora odrediti pravi put koji će voditi ka promenama, greške nisu dozvoljene. Uopšteno posmatrano, ljudi sprovode proces reinženjeringa a ne preduzeće kao organizacija.¹¹ Idealno mi bilo kada bi vođa postavljao vlasnika koji će voditi proces i formirati grupu ljudi koji će težiti sprovođenju procesa uz veliko zalaganje podređenih u ovom slučaju upravnog odbora i šefova tj. poslovođa u preduzeću. Svi zaposleni u preduzeću moraju imati isti cilj a to je da organizaciju gledaju kao celinu i da im fokus bude na zadovoljenju potreba krajnjih korisnika. Moraju pokazati veliku spremnost da odupru fundamentalnim pretpostavkama i dovoljno spremni na rizik. Postoji izražena kolektivna i lična odgovornost kod učesnika BDP-a, te stoga moraju imati uspešnu komunikaciju među zaposlenima. Nije bitno da li je BPR pozitivan ili negativan moraju postojati informacije koje su stalno dostupne kako bi se mogle analizirati. Ključ uspeha je u demonstriranju sigurnosti da je BPR inicijativa neophodna i na odgovarajući način upravljana. Informaciono-komunikacione tehnologije (*Information and Communications Technology – ICT*) promovišu promene u organizaciji uglavnom tako što se odnose na promenu prirode posla kroz integraciju poslovnih funkcija. ICT predstavlja glavnu ulogu u BPR, je doprinosi preduzeću da menja procese na 2 osnovna načina tako što će u isto vreme smanjiti stepen posredovanja u izvršavanju poslova, primenom deljenih baza podataka i komunikacionih tehnologija.¹² To je jedini način na koji bi preduzeće moglo da obezbedi znatno visoke performanse koje se odnose na utrošak vremena, ostvareni kvalitet u poslovanju.

Ukoliko bi na negativan način upotreбили savremene tehnologije moglo bi prouzrokovati niz posledica po reinženjering procesa, samo u slučaju kada se primenjuju kao osnova tradicionalnom načinu ponašanja i razmišljanja. Razmišljati se mora induktivno ukoliko se želi ICT upotrebiti na najbolji način.¹³ Jedini ispravan potez u uspešnosti sprovođenja reinženjeringa je da preduzeća jednako tretiraju automatizaciju i informacione tehnologije u svom poslovanju.

Ukratko možemo reći da je reinženjering poslovni proces koji dovodi do prelaska na novu fazu uvođenja tehnoloških dostignuća gde bi se poslovni procesi ne dele na uobičajene organizacione jedinice u preduzeću, već se proces organizacije sprovodi oko kontinuiranih poslovnih procesa, čiji je glavni cilj isporuka proizvoda krajnjim potrošačima.

Reinženjeringom se smatra novi početak. Podrazumeva primeniti radikalne promene, stalno primenjivati nove inovacije sa najznačajnijim proizvodnim tehnologijama i vizijom za ostvarivanjem što većeg poslovnog uspeha u skorijoj budućnosti.¹⁴

¹¹ Edosowman, J. A. (1996). "Organizational Transformation and Process Reengineering". Florida: St Luis Press.

¹² Fossas, M. (2000). "Information Technology in Business Process Reengineering". *IAER*, 6 (3), str. 581–589.

¹³ Hammer, M., & Champy, J. (1993). *Reengineering the Corporation: A Manifesto for Business Revolution*. New York: Harper Collins Publishers.

¹⁴ Adamović, Ž., & Sajfert, Z. (2009). *Reinženjering*. Zrenjanin: Tehnički fakultet, „Mihajlo Pupin“.

Reinženjering ima zadatak da utiče na sveobuhvatni sistem poslovanja kompanije u postizanju što boljih rezultata tj. na dinamični skok poslovanja. „*Reinženjering predstavlja fundamentalno načelno, a njegov program može da se sprovodi u dve kategorije:*

1. na nivou kompanije – podrazumeva izvršenje svih radikalnih i fundamentalnih aktivnosti koje će obuhvatiti celokupno poslovanje jedne kompanije. Najčešće se javlja iz razloga što je konkurencija dosta izražena na tržištu i javlja se potreba za izvršenjem promena koje treba izvršiti od strane top menadžmenta. Podrazumeva niz postupaka koje treba izvršiti među kojima su i promena organizacione strukture, postupka nagrađivanja zaposlenih u organizaciji, poboljšanje motivacije i uspostavljanje jače organizacijske kulture.

2. na nivou procesa – podrazumeva da se izvrše radikalne promene u smislu redizajniranja osnovnog procesa i analizira menadžment koji ima za rezultat da se definišu problemi i ujedno otklone: podrazumeva u koje procese u kompaniji treba izvršiti redizajniranje i na koji način će se postupak izvršiti.¹⁵

Reinženjering poslovnih procesa (Business Processes Reengineering) – BPR u poslovnoj praksi ima nekoliko osnovnih faza, a to su:

1. pronalaženje glavnih performansi,
2. uključivanje korisnika u proces modernog poslovanja,
3. mora se izvršiti analiza sistema koji se analizira u organizaciji i utvrditi modeli preko kojih će se ostvariti zadati cilj,
4. utvrđivanje koji su to planovi kojim će se rukovoditi prilikom realizacije promena,
5. primena plana Reinženjering poslovnih procesa.

Reinženjering je specifičan po tome što se on usmerava samo na nekoliko poslovnih procesa unutar kompanije, zanemarujući ostale procese koji su jako važni za ostvarivanje značajnog uspeha organizacije unutar sektora u kojima ona posluje. Najčešće je reč o procesima koje je organizacija strateški već predvidela kao nešto što usporava ostvarivanje predviđenih rezultata i postizanje stabilnosti na tržištu. Reinženjering detaljno redefiniše sve one poslovne procese koji remete poboljšanje glavnih parametara poslovanja u kompanije. Odnosi se pre svega odnosi na utvrđivanje troškova, održavanje kvaliteta i vremenskog ograničenja planiranih procesa. Mada, su mnogi ovaj proces shvatali kao kozmetičko ulepšavanje i reorganizovanje poslovnih procesa unutar organizacije.

Pod reinženjeringom se podrazumeva da se reorganizacija izvrši u potpunosti iz početka, gde mora biti:¹⁶

- celokupna, gde se akcenat stavlja na postavljanje niza pitanja zato se vrši postupak reinženjeringa i odrediti kakav bi cilj imao na celokupan proces;
- koreniti, potrebno je u promeni uvesti znatne inovacije umesto samo formalnog do-
rađivanje;
- drastični – izvrgavanje promena mora ići u cilju primenjivanja kvalitetnih skokova a ne samo premodifikovati proces;
- bitno je da celokupan proces bude umeren na aktivnosti koje ulazne faktore; preu-
smeravaju u izlazne.

¹⁵ Živanović, N., Živanović, V., & Živanović, M. (2013). Reengineering capacity expansion. I Zbornik sa Nacionalne konferencije sa međunarodnim učešćem "Menadžment, sport, turizam" MASTA – 2013, Banja Luka, Republika Srpska (Bosna i Hercegovina), 29.03.2013., str. 30.

¹⁶ Isto, str. 65.

Reinženjering ima za cilj uvođenje radikalnih i drastičnih promena, dok se stepen kvaliteta polako povećava. Upotreba TQM je jako bitna u procesu reinženjeringa. U trenutku kada TQM uspostavimo u organizacionu kulturu kompanije, njegov rad neće biti uslovljen stalnim nadzorom od strane menadžmenta organizacije. To nije slučaj i sam BPR jer je za njegovo primenjivanje potrebno stalno nadgledanje i praćenje višeg menadžmenta u kompaniji.¹⁷

Ideje koje su temelj reinženjeringa su:

- pod radikalnosti podrazumevamo da se motivišu sve raspoložive snage u kompaniji i na taj način ostvare potencijalne mogućnosti za izvršavanje radikalnih promena u poslovnom procesu,

- oslonjenost na proces – posle analize svih aktivnosti u procesu daje se detaljan plan formiranja novog procesa, mada to ni u kom slučaju ne mora značiti da se izvrše sve strukturirane promene. Ali se to na kraju uvek i desi. Reinženjering bi upravo i pokrenuo proces promena u strukturi kompanije,

- reinženjering je jako bitan termin strategija organizacije, jer postoji jaka sprega i uslovljenost među njima;

- spremnost na akciju, podrazumeva momentalno sprovođenje reinženjeringa. Naime, nema se vremena za analiziranje postojećih činjenica već ubrzano raditi na njihovom otklanjanju.

Primećuje se velika dominacija tri sile “C” u izvršavanju orijentacije menadžmenta i postavljanjem prioriteta pri rukovođenju kompanijom.

Te tri sile “C” su:

- konkurencija,
- potencijalni potrošači i
- promene.¹⁸

Po komunikacijom podrazumevamo premošćavanje razlike koja se pojavljuju među visokim rukovodećim linijama u organizaciji i osnovnim grupama zaposlenih u kompaniji. Predstavlja jedan od najvažnijih uslova u postupku reinženjeringa. Ta takozvana „Top-Down teorija, sa odozgo nadole implementacijom, predstavlja i osnov definisanja samog reinženjeringa. Tim metodom odozgo nadole iz perspektive najviših rukovodilaca, definišu se ciljevi poslovnih procesa, resursa i dr.“¹⁹ Širinu u pristupu daje metoda odozgo nadole, a preciznost omogućava metoda odozdo nagore.

Savremeno poslovanje sve više ukazuje na sveobuhvatno sjedinjavanje aktivnosti koje imaju različite karakteristike u jedan celokupni proces, gde će glavni zadatak biti odrediti način na koji će se posao izvršavati, a ne samo izvršiti struktuiranje organizacije. Dosta primenjivana klasična struktura organizacije poslovanje kompanije jer na tržištu oslabila jer su promene česte, a vreme za realizaciju sve kraće. To je ujedno doprinelo i sve većem broju konflikata među organizacijama. Konkurencija na tržištu tu slabost koristi i ostvaruje veće prihode od poslovanja. Sam proces reinženjeringa moguće je pripremiti i izvršiti na više načina, odnosno modela reinženjeringa.²⁰

¹⁷ Hammer, M., & Champy, J. (2004). *Reinženjering tvrtke – 67. Manifest za poslovnu revoluciju*. Zagreb: Mate, str. 235.

¹⁸ Isto, str. 235.

¹⁹ Adamović, Ž., & Sajfert, Z. (2009). *Reinženjering*. Zrenjanin: Tehnički fakultet, „Mihajlo Pupin“.

²⁰ Marković, N., Pavlović M., & Vladislavljević, R. (2010). *Reinženjering (skripta)*. Novi Sad: CEKOM.

Jedan od modela koji se koristi u procesu reinženjeringa je „model sa pet faza“. Po njemu sam proces pripreme i izvršenja reinženjeringa poslovnih procesa sadrži sledeće faze:²¹

1. stvaranje vizije i postavljanje ciljeva,
2. benčmarking i definisanje uspeha,
3. inovacija procesa,
4. transformacija organizacije,
5. praćenje i kontrola procesa reinženjeringa

Ako je reč o dosta komplikovanom procesu jedne organizacije, potrebno je odrediti i posmatrati uzročno-posledičnih veza između trenutnog i ciljnog stanja, odnosno trenutnog i ciljnog procesa.

Osnovne faze reinženjeringa

Proces reinženjeringa se sastoji iz sledećih faza:²²

- predviđanje procesa promena,
- predstavljanje projekata reinženjeringa,
- dijagnoza,
- preprojektovanje,
- rekonstrukcija,
- ocenjivanje procesa.

Da bi reinženjering imao jasnu viziju, mora imati uvid u svaki poslovni proces koji želi postići. Posle uvida u poslovni proces vrši se poređenje sa drugim poslovnim organizacijama koja ujedno služi i kao važna referenca za utvrđivanje planiranog uspeha primene reinženjeringa. Kasnije se primenjuju inovacije koje će doprineti potpunoj transformaciji kompanije. Poslednja faza je postupak praćenja poslovnih procesa.

Karakteristike i osobine top menadžera koji vrši proces reinženjeringa su:

- iskristalisana vizija
- izražena hrabrost
- korektne promene.

To zahteva i potpunu predanost tom procesu i dovoljno vremena na raspolaganju, kako bi se proces reinženjeringa obavljao na najbolji mogući način. Svaka aktivnost treba da ima odgovorne nosioce, odnosno subjekte tog procesa, koji realizuju i implementiraju rezultate reinženjeringa.

Time se prepoznaju glavne grupacije koje su nosioci procesa reinženjeringa:

- poslovni odbor,
- tim koji je zadužen za reinženjering,
- određivanje lidera procesa.

Navedeni nosioci procesa reinženjeringa imaju i definisanu ulogu, koju sami moraju obavljati u procesu. Timovi za reinženjering čine jedno ili više operativnih tela koja sprovode reinženjering poslovnih procesa, dok se lider procesa mora angažovati iz redova linijskih menadžera.

²¹ Isto, str. 68

²² Đorđević, Đ., Đekić. (2001). „Osnove upravljanja kvalitetom“ Telegraf, Beograd, str. 158.

TQM i koncept reinženjeringa

TQM koncept i koncept reinženjeringa zajedno deluju na polju unapređivanja kvaliteta poslovanja u savremenim uslovima privređivanja. Ova dva koncepta su jako važna za pronalaženje pravog puta kako bi se ostvarila uspešnost poslovnog procesa. Za TQM nije važna brzina primene inovacija već je usmeren na održavanje kvaliteta. Dok, reinženjering znači poslovanje u dinamičnom okruženju, uvodi novi procesa ali postojani ne unapređuje. Bazira se na novom procesu i njegovom realizovanju.²³ Glavne razlike TQM i reinženjeringa su prikazane u narednoj tabeli.

Tabela 1 – Uporedni prikaz karakteristika TQM-a i reinženjeringa²⁴

PARAMETRI	TQM	REINŽENJERING
Osobina	Unapređenje	Inovacija
Nivo promene	Postepen	Radikalan
Početna tačka	Postojeći proces	Ne postoji
Učestanost promene	Neprekidno	Povremeno
Potrebno vreme	Dugo	Kratko
Učešće	Odozgo nagore	Odozgo nadole
Polje delovanja	Usko, unutar postojećih funkcija	Široko, kroz sve funkcije
Rizik	Usmeren	Visok
Alat	Statistička kontrola	Informacione tehnologije

Zlatna pravila reinženjeringa

Za reinženjering se vezuju sledeća „zlatna“ pravila:

Tabela 2 – Zlatna pravila reinženjeringa²⁵

Red ni broj	Opis
1.	Definisati viziju preduzeća i analizirati uporedne prednosti koje omogućavaju zadovoljenje novih stratejskih ciljeva.
2.	Definisati centralne poslovne procese koji su važni za postizanje ciljeva i isključiti sve što nije važno za racionalizaciju troškova i stvaranje dodatne vrednosti.
3.	Odrediti tim koji će voditi promene, stvarati kulturu promena i menjati menadžerski vođeno preduzeće u strukturama.

²³ Dorđević, Đ., Đekić. (2001). „Osnove upravljanja kvalitetom“ Telegraf, Beograd, str. 180.

²⁴ Isto.

²⁵ Dorđević, Đ., Đekić. (2001). „Osnove upravljanja kvalitetom“ Telegraf, Beograd, str. 185.

4.	Kreirati strategiju suprotstavljanja promena zasnovanu na kritičkoj analizi dosadašnjih odnosa, jasnoj viziji, razvoju sistema podrške, traženju političkog konsenzusa i stalnog nadzora nad promenama.
5.	Decentralizovati moć odlučivanja i odgovornosti na grupe koje će ostvarivati željene i planirane promene koje će postati središta nove organizacije preduzeća.
6.	Promene su okrenute strategiji smanjenja troškova i dodatnih vrednosti, pa su 6. poslovni rezultati rezultanta uravnoteženosti i povezanosti oba procesa istovremeno.
7.	Menadžment promena istovremeno podrazumeva stvaranje novih poslovnih mreža, gde potrošači ili poslovni partneri postaju partneri i stvaraoci vrednosti preduzeća.
8.	Uspešnost menadžerskih grupa zavisi od sistema njihovog nagrađivanja i promocije (dosad je to bilo rezervisano za pojedince).
9.	Ljudi i njihove sposobnosti najvažniji su u preduzeću, pa treba stvarati kulturnu saradnju a ne konkurencije i postizati ravnotežu motivacije i odgovornosti za promene odozdo prema gore.
10.	Konačan uspeh promena zavisi od najkritičnijeg člana i zato treba pažljivo planirati promene kroz poslovne planove, i vlasnika projekta, povezati ih u globalno i neprestano menjanje i prilagođavanje preduzeća.

Praćenje i kontrola procesa reinženjeringa

Osnovni ciljevi praćenja i kontrole procesa reinženjeringa su:

- izvršiti ocenjivanje procesa reinženjeringa, i izvršiti njegovo prilagođavanje zahtevima potreba;
- izvršiti procenu daljeg usavršavanja organizacije,
- posle sprovođenja reinženjeringa celokupno stečeno znanje primeniti na ostale sektore i službe u organizaciji.

U okviru ove faze može postojati nekoliko koraka, od kojih se mogu izdvojiti:²⁶

- stalno usavršavanje procesa,
- uočavanje novih trendova u poslovanju i usavršavanje postojećeg
- prenošenje učenja (prenošenje naučenog tokom reinženjeringa na druge delove preduzeća i druge delatnosti, ali i na klijente, snabdevače, poslovne partnere i saradnike).

Six Sigma filozofija

Six Sigma filozofija se predstavlja kao program koji ima zadatak da redukuje sve defekte iz proizvoda, procesa ili transakcije. Ako bi opsežnije opisivali program Six Sigmę možemo reći da je to strateška inicijativa kompanije za procesnim unapređenjem. Ima za cilj povećanje obima prihoda i redukovanje troškova tj. povećanje efikasnosti poslovanja.²⁷ Principi poslovnih procesa su osnova Six Sigma filozofije.²⁸

²⁶ Urošević, S., & Nikolić, R. (2012). *Proizvodno poslovni sistemi*. Bor: Univerzitet u Beogradu, Tehnički fakultet u Boru, str. 500.

²⁷ Laguna, M., & Marklund, J. (2005). *Business Process Modeling, Simulation and Design*. New Jersey: Prentice Hall, str. 39.

²⁸ Spanyol, A. (2004), Six Sigma and Business Process Management, BPM Group, Preuzeto sa: <http://www.spanyi.com>, str. 2. u januaru 2016.

Mada u skorim dešavanjima predstavlja se i kao alat koji se primenjuje radi unapređenja procesa poslovanja i eliminisanja datih problema sa kojima se organizacija susreće. Deluje na sledeća ključna područja:

- upoznavanje sa potrebama potencijalnih potrošača i njihovo eventualno razumevanje,
- izvršavanje detaljne i sažete analize kojima bi se detaljno raščlanile pojedine varijable u ključnim procesima,
- poboljšanje bržeg i što održivijeg unapređenja poslovnog procesa.

Six Sigma menadžmenta u svom sastavu podrazumeva i merne pokazatelje i njihovu metodologiju.” Tek po implementaciji Six Sigma sastava menadžmenta ona pruža najveći doprinos organizaciji”.²⁹

Osnovni zadaci Six Sigmje je kako “smanjiti troškove poslovanja preko povećanja efikasnosti procesa i povećanje efikasnosti prihoda preko povećanja efikasnosti procesa”.³⁰

Glavni cilj navedene metode jeste merenje odstupanja od srednje vrednosti i poboljšanje procesa sve dok rezultati ne budu dostigli željeni nivo. Primena Six Sigmje projekte nije moguće uvek upotrebiti u procesu promena ali je nesumnjivo najbolje rešenje. Najčešće su Six Sigmje projekti orijentisani na aktivnosti i podprocesu. Zapravo je to razlog zašto projekti kratko traju (maksimalno do 6 meseci) i kontinuirani su.³¹

Analiza i planiranje poslovnih procesa

Poslovni proces možemo definisati kao sve aktivnosti čiji je zadatak da doprinesu ostvarivanju što većeg rezultata na tržištu poslovanja. Poslovni proces je značajan iz razloga što daje organizaciji „novo ruho“, proširuje poslovni ambijent i ističe bitnost tehnologije u slučaju donošenja strategije poslovanja organizacije. Poboljšanje poslovnih rezultata preduzeća može povećati preusmeravanjem poslovnog procesa. Glavni faktori poslovnih procesa su: svaki proces ima svoj početak i završetak, svog rukovodioca i osnovnu svrhu ostvarivanja. Unapređenje procesa je nekada jako bitno iz razloga što nekada nisu poznati svi dobavljači i potencijalni potrošači.³²

Poslovni proces kojim se obezbeđuje rezultat poslovanja se sastoji od dobro isplaniranih radnih zadataka. Osnovni elementi poslovnog procesa su: inicijator, cilj, raspoloživi resursi, aktivnosti, indikatori, usmerenost ka kupcu i nosioci procesa. Svrha upravljanja poslovnim procesima je njihovo kontinuirano poboljšavanje na osnovu merenja rezultata uspešnosti postojećih procesa.³³

Kada je poslovni proces uspešno definisan on će doprineti što boljim rezultatima poslovanja, dovešće troškove na minimum, povećava stepen kvaliteta proizvodnog i uslužnog procesa. Međutim, kada je stvarnost drugačija tj. kada je upravljanje poslovnim pro-

²⁹ Isto, str. 6-7.

³⁰ Isto, str. 40.

³¹ Bosilj-Vukšić, V., & Kovačić, A. (2004). *Upravljanje poslovnim procesima*. Zagreb: Sinergija-nakladništvo, str. 47-49.

³² (<http://web.efzg.hr/dok/TRG//mdelic/S3%20.pdf>). 15.12.2015.

³³ (<http://www.savjetnik.ba/kutak-za-klijente/poslovne-zanimljivosti/229-sta-je-poslovni-proces.html>). 15.12.2015.

cesom loše definisano to će prouzrokovati skladištenje nepotrebnih podataka i sve češću reviziju rada. Poslovni procesi podrazumevaju sledeću poddelu na:

- operativni proces,
- proces podrške i upravljački proces.³⁴

Karakteristike reinženjeringa

Teorija reinženjeringa temelji se na pretpostavci da zadovoljavanje savremenih zahteva za kvalitetom, efikasnošću, fleksibilnošću i niskim troškovima zahteva što jednostavniji proces. Iz te pretpostavke proizlaze i karakteristike reinženjeringa,³⁵ a neke od najvažnijih su:

- zaposleni donose odluke, što postaje sastavni deo opisa posla,
- oblikovanje poslovnih procesa prilagođava se korisniku, čime se povećava fleksibilnost,
- redukuje se kontrola i provera radi minimiziranja troškova i naglašava poverenje u radnike, te jačanje motivacije izvršitelja poslova,
- uvode se hibridni centralizovano-decentralizovani poslovni procesi koji se povezuju pomoću informacijske tehnologije,
- funkcionalna odeljenja zamenjuju procesni timovi,
- jednostavne poslove zamenjuju multidimenzionalni zadaci, što rezultira povećanom saradnjom i kreativnošću,
- zaposleni postaju samostalni i ovlašćeni nosioci poslova sa povećanim stepenim autonomije,
- uskostručna obuka za konkretni posao zamenjuje se celovitim obrazovanjem,
- problemi se rešavaju timskim radom,
- ne napreduje se na osnovu rezultata već na osnovu sposobnosti,
- poslovni procesi orijentisani su na korisnike, a ne udovoljavaju željama nadređenih,
- menadžeri dobijaju nove uloge koje sada više nisu nadzori već postaju treneri, savetnici i zastupnici,
- hijerarhijske organizacijske strukture postaju linijske.³⁶

Završnu osobinu procesa je delinerezacija. „Svaki sistem koji je zastareo i nema primenjenih inovacija oslikava funkcionalnu zastarelost. Proces počinje tzv. „trijažnim“ korakom koji bi omogućio sagledavanje koja je najbolja varijanta upotrebljiva.“

Potpuno upravljanje kvalitetom (TQM)

Potpuno upravljanje kvalitetom cilj je mnogih organizacija. Ova menadžerska filozofija proizašla je iz želje japanskih korporacija da unaprede kvalitet svojih proizvoda kako bi mogli konkurisati američkim proizvođačima. „Potpuno upravljanje kvalitetom opisuje se

³⁴ (<http://www.savjetnik.ba/kutak-za-klijente/poslovne-zanimljivosti/229-sta-je-poslovni-proces.html>). 15.12.2015.

³⁵ Hammer, M., & Champy, J. (2001). *Reinženjering tvrtke*. Zagreb: Mate d.o.o.

³⁶ Urošević, S., & Nikolić, R. (2012). *Proizvodno poslovni sistemi*. Bor: Univerzitet u Beogradu, Tehnički fakultet u Boru, str. 503.

kao pristup koji treba da omogući povećanju efikasnosti i prilagođavanja preduzeća dinamičnim promenama na tržištu⁴. To znači da se celo preduzeće uključuje tj. svi poslovi i aktivnosti organizacionih jedinica u okviru preduzeća.³⁷

Uz minimalne troškove TQM „učestalo nastoji da podmiri sve troškove i potrebe koje se javljaju u toku poslovanja. Podrazumeva zaustavljanje, menjanje ali ne i izvgavanje kontrole ili popravljjanje nećijih grešaka. Zaključno posmatrano možemo reći da koncept TQM-a da kvalitet treba kontrolisati u svakom delu poslovanja kako bi se postigao ujednaćeni kvalitet.“³⁸

Osnovni principi potpunog upravljanja kvalitetom su: kontinuirano unapređenje procesa, procesno znanje, fokus na potrošaće, predanost, „*odozgo prema dole*“ *celokupna ukljućenost, rad u timu, investiranje u zaposlene i dr.*³⁹

Sličnosti i razlike TQM-a i reinženjeringa poslovnih procesa

Reinženjering ima za uslov rad u timovima, dok menadžment potpunog kvaliteta ima osobinu ukljućenosti svih zaposlenih unutar preduzeća. TQM zahteva male, a reinženjering velike investicije. TQM uključuje sve procese, a reinženjering pojedine kritične procese. Reinženjering se izvršava po naredbi, dok se TQM podrazumeva dobrovoljno uključivanje zaposlenih unutar preduzeća.

Renženjering poslovnih procesa i informatičke tehnologije

Identifikacija procesa za BPR znači povezivanje svih trenutnih procesa i odabir onih koje je potrebno promeniti kako bi se ostvario željeni cilj. „U fazi redizajna, tj. kreiranja novog modela procesa, kreira se novi koncept osnovnih poslovnih procesa, predviđa učinak predloženih rešenja, biraju se i primenjuju odgovarajuće metode modeliranja i na taj način razvija poboljšani model procesa. Novi model se testira i ocenjuje pre početka implementacije, a zatim dolazi do realizacije procesa reinženjeringa. Proces i se transformišu, dolazi do promena u organizaciji i upravljanju, unapređuje se informatički sistem, a zatim se mere performanse novog modela kako bi se utvrdila njegova uspešnost. Informatička tehnologija (IT) obuhvata opremu, programe i usluge čiji je cilj da pruži podatke, informacije i znanje pojedincima koji učestvuju u poslovnim procesima, pa tako omogućuju ostvarenje strateških ciljeva preduzeća.“⁴⁰

³⁷ Al-Mashari, M., & Zairi, M. (2000). Revisiting BPR: a holistic review of practice and development. *Business Process Management Journal* 6 (1), str. 18-19.

³⁸ Enström, J. (2002), Developing Guidelines for Managing Processes by Objectives, Magistarski rad, Luleå University of Technology, Luleå, str. 9-11.

³⁹ Ibrahim, R. L., & Hirmanpour, I. (1995). *The Subject Matter of Process Improvement: A Topic and Reference Source for Software Engineering Educators and Trainers, Technical Report*. Pittsburgh: Software Engineering Institute, str. 26.

⁴⁰ Isto, str. 11-27.

Informatička tehnologija, uz ljudske resurse i organizacione promene, jedan je od ključnih elemenata u postupku reinženjeringa. Koristi se u svim njegovim fazama, a posebno se ističe u sledećim aktivnostima:

- definisanje poslovne strategije,
- identifikacija ostalih ključnih elemenata BPR-a,
- identifikacija i izbor procesa za redizajn,
- analiza strukture i tokova postojećih poslovnih procesa,
- merenje performansi postojećih procesa,
- dizajniranje i prototipiranje novih procesa,
- implementacija i operacionalizacija novih i izmenjenih procesa,
- komunikacija između članova projektnog tima.

Ako u preduzeću postoji informatički sistem višeg nivoa od transakcionog, on može da pruži potrebne informacije o stanju u preduzeću i o trenutnoj potražnji za proizvodima ili uslugama preduzeća na tržištu.

Organizaciona struktura preduzeća „Minel transformatori” A.D.

Na vrhu organizacione šeme firme nalazi se skupština akcionara koja bira upravni odbor koji odlučuje o izboru direktora. Direktoru su podređeni sektori proizvodnje i administracije. U okviru sektora proizvodnje postoje sledeća odeljenja: bravarsko, strugarsko odeljenje, odeljenje montaže i odeljenje završne kontrole. Sektor administracije deli se na: odeljenje prodaje, odeljenje nabavke, odeljenje finansija i računovodstva, odeljenje pravnih i kadrovskih poslova, odeljenje tehničke pripreme i tehnologije, odeljenje razvoja i konstrukcije i odeljenje transporta.

Generalni direktor odgovoran je za:

- imenovanje rukovodioca projekta,
- definisanje projektnog zadatka,
- overu plana projekta,
- overu liste verifikacije projekta.

Direktor razvoja i konstrukcije odgovoran je za:

- izradu/overu termin plana izrade dokumentacije,
- organizaciju i kontrolu izrade projektna i konstrukcione dokumentacije,
- izradu liste verifikacije projekta.

Direktor komercijale odgovoran je za:

- izradu termin plana aktivnosti,
- izdavanje naloga za rad,
- praćenje realizacije ugovora,
- koordinaciju informacija i aktivnosti u preduzeću.

Direktor tehničke pripreme i proizvodnje odgovoran je za:

- termin plan proizvodnje,
- obezbeđenje tehnoloških uslova za realizaciju proizvodnje.

Šef proizvodnje odgovoran je za ceo tok proizvodnje:

- organizaciju proizvodnje,
- kontrolu i koordinaciju rada proizvodnih odeljenja,
- obezbeđenje potrebnih uslova za proizvodnju,
- realizaciju proizvodnih planova.

Šef tehničke pripreme odgovoran je za:

- obezbeđenje izdatog radnog naloga (materijal/delovi, dokumentacija),
- evidenciju proizvodnje i dnevne problematike proizvodnje.

Poslovođa je odgovoran za:

- organizaciju posla u odeljenju,
- prijem materijala/delova iz skladišta,
- prijem i vođenje proizvodne dokumentacije,
- poštovanje radnih uputstava,
- povlačenje tehničke dokumentacije za zatvoreni radni nalog.

Šef održavanja odgovoran je za preventivno i tekuće održavanje mašina i uređaja.

Direktor tehničke kontrole odgovoran je za:

- sprovođenje postupaka kontrole u procesu prema odgovarajućem planu kvaliteta,
- ispravnost i redovno etaloniranje mernih instrumenata,
- završno ispitivanje transformatora,
- vođenje zapisa o kontrolisanju i ispitivanju.

Proizvodna funkcija

Osnovni proizvodni program fabrike transformatora u Ripnju koji se odnosi na uljem impregnisane transformatore deli se na:

- proizvodnju novih transformatora,
- popravke, odnosno revitalizacije objekata koji su bili u pogonu.

Proizvodnja novih transformatora podrazumeva izradu sopstvenog projekta i konstruktivno-tehnološke dokumentacije, čistu proizvodnju, odnosno fabrikaciju, ispitivanje i atestiranje u skladu sa svim svetskim priznatim standardima, kao i montažu na terenu, puštanje objekata u rad i pražnjenje u toku rada. „Minel transformatori” proizvode uljem impregnisane transformatore svih vrsta do 420 kV i to posebno:

- energetske transformatore srednjih snaga za potrebe distribucije,
- srednje i velike transformatore i autotransformatore za interkonekciju,
- blok (generatorske) transformatore,
- generatorske transformatore,
- specijalne transformatore za posebne namene u industrijske svrhe (pećne, ispravljačke, transformatore za železnicu itd.),
- transformatore za specijalne namene,
- popravke i revizije svih vrsta transformatora,
- razne vrste uljnih prigušnica.

Kompanija „Minel transformatori” vrši popravke i modernizacije svih vrsta transformatora do 420 kV, u fabrici i na terenu, i to:

- dijagnostiku (utvrđivanje) kvarova,
- popravku i modernizaciju transformatora iz eksploatacije,
- demontažu na mestu ugradnje,
- sve vrste ispitivanja.

Popravka, odnosno revitalizacija transformatora koji su bili u pogonu podrazumeva defektažu, odnosno snimanje postojećeg stanja, izradu tehničke dokumentacije, odnosno projektovanje ili preprojektovanje, odnosno osavremenjavanje, izradu novih delova ili podsklopova, demontažne i montažne radove, ispitivanja i puštanje u rad objekta, kao i praćenje u toku eksploatacije.

Prema Međunarodnoj elektrotehničkoj komisiji definicija transformatora glasi: „TRANSFORMATOR je statička elektromagnetna naprava čija je osnovna svrha preobražavanja (transformacija) naizmjenične struje pod jednim naponom u naizmjeničnu struju pod drugim naponom pri neizmjenjenoj učestalosti. On se primenjuje i za preobražaj broja faza i učestalosti.“⁴¹

Transformator je električni uređaj koji transformiše energiju iz jednog kola u drugi posredstvom magnetne sprege, bez ikakvih pokretnih delova. Sastoji se od dva (ili više) spregnuta namotaja ili jednog namotaja sa više izvoda i u većini slučajeva magnetnog jezgra koje koncentriše magnetni fluks. Naizmjenična struja u jednom namotaju indukuje struju u drugim namotajima. Osnovna funkcija transformatora je spuštanje ili dizanje napona, menjanje impedanse i obezbeđenje električne izolacije između kola.

Transformatori su od vitalnog značaja za prenos energije visokim naponom koji obezbeđuje uštedu tokom prenosa energije na velike daljine. Jednostavnost i pouzdanost transformatora i ekonomičnost transformacije napona u njemu osnovni su činioci u izboru prenosa naizmjeničnom strujom u ratu struja kasnih osamdesetih godina 19. veka. Transformatori se proizvode u rasponu od vrlo malih, sakrivenih u mikrofonima, do džinovskih, snage gigavata, koji se koriste da povežu velike delove nacionalnih mreža, ali svi rade na istim principima, a delovi su im vrlo slični.

Proizvodnja/remont transformatora obuhvata:

- pripremu proizvodnje,
- proizvodnju/remont,
- završnu kontrolu (laboratorijska ispitivanja),
- montažu i puštanje u rad.

Priprema proizvodnje transformatora odvija se kroz sledeće faze:

- operativno planiranje proizvodnje,
- lansiranje konstrukcione dokumentacije,
- tehnološka priprema proizvodnje,
- lansiranje kontrolne dokumentacije,
- priprema materijala, delova i alata.

Proizvodnju po radnom nalogu QR.310.007 odobrava šef operativne pripreme proizvodnje, posle kontrole:

- tehnološke dokumentacije (ispravnost, kompletnost),
- proizvodne dokumentacije (kompletnost prema radnom nalogu),
- istrebovanog materijala i delova (kvalitet i količine prema radnom nalogu),
- stanja alata i pribora,

– stanja mašina/opreme i pogona (izveštaj šefa održavanja o sposobnosti mašina i stanju pogona).

⁴¹ Pendić, M., & Pendić Z. (1987). *Električne mašine sa ogledima*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Ukoliko su rezultati svih kontrola pozitivni, šef operativne pripreme svojim potpisom odobrava početak proizvodnje po radnom nalogu (QR.310.007).⁴²

Ukoliko zbog hitnosti ili nekog drugog razloga dođe do potrebe za puštanjem materijala/dela u proces pre obavljanja svih potrebnih kontrolnih aktivnosti, o tome odlučuje direktor tehničke pripreme i proizvodnje. Direktor tehničke pripreme i proizvodnje donosi odluku posle obavljenih konsultacija sa direktorom tehničke kontrole o kvalitetu dobavljača ne verifikovanog materijala.

Prilikom lansiranja radnog naloga sa ne verifikovanim materijalom/delom šef operativne pripreme obavezan je da u radni nalog upiše napomenu o vrsti i količini ne verifikovanog materijala/dela. Poslovođe proizvodnih pogona odgovorni su da:

svaki deo/sklop koji sadrži ne verifikovani materijal/deo bude posebno obeležen kartonom „NE VERIFIKOVANO”,

ukoliko je naknadno dobijeni rezultat ulazne kontrole negativan potrebno je vratiti neotrošeni materijal/deo u skladište; izdvojiti i označiti sklopove koji sadrže ne verifikovani materijal/deo.

Promenu statusa „NE VERIFIKOVANO” u radnom nalogu i na poluproizvodima može da izvrši samo šef ulazne i među fazne kontrole.

O predlogu odluke o daljem postupku sa poluproizvodima koji sadrže neusaglašen materijal/deo odlučuje stručni tim koji čine: *rukovodilac projekta, šef tehnologije, direktor tehničke kontrole, direktor tehničke pripreme i proizvodnje.*

Dijagram toka procesa proizvodnje transformatora prikazan je na blok-šemi procesa izrade/popravke (slika 1). Za organizaciju proizvodnog procesa definisanog radnim nalogom, stručnu pomoć radnicima u obavljanju proizvodnog procesa, snabdevenost procesa proizvodnje materijalima/delovima i alatom, kao i za uređenost i održavanje pogona i radnih mesta odgovoran je poslovođa pogona.

Kontrolu procesa obavlja kontrolor ulazne/među fazne kontrole prema planu kvaliteta za ugovor. Plan kvaliteta za ugovor izrađuje direktor tehničke kontrole na osnovu standardnog plana kvaliteta i posebnih zahteva kupca, odnosno sektora razvoja i konstruisanja. Ako se tokom proizvodnje sa odobrenim materijalom/delom ustanovi neusaglašenost materijala/dela šef ulazne i među fazne kontrole dodeljuje status „DORADA” ili „NEISPRAVNO”. Za materijal/deo koji ima status „DORADA”, šef tehnologije definiše postupak dorade proizvodnje (zapis *Tehnološki postupak dorade*) i upisuje u *radni nalog (QR.310.007)*.

Odbačeni materijal/deo u toku proizvodnje označava se kartonom „NEISPRAVNO” i izdvaja u zonu reklamacija u skladištu. Poslovođa pogona popunjava kontrolnu listu – *zapisnik o ne usaglašenostima*. Aktivnosti, nosioci aktivnosti i zapisi koji se koriste pri rukovanju neusaglašenim materijalima/delovima navedeni su u proceduri *kontrola neusaglašenih materijala/delova*.

Poslovođe vode evidenciju proizvodnje na obrascu *evidencija proizvodnje*, koja sadrži dnevnu problematiku proizvodnje (evidentirani zastoji u proizvodnji nastali zbog nedostatka: materijala/delova, dokumentacije, radne snage, energije).

Planer vodi evidenciju o:

- proizvedenoj količini proizvoda,
- stanju po radnom nalogu.

⁴² Tehnička dokumentacija preduzeća: „Minel transformatori”, A.D.

Šef ulazne i među fazne kontrole evidentira količine i vrste neusaglašenosti materijala i delova nastalih u procesu proizvodnje. Na osnovu ovih evidencija direktor tehničke pripreme i proizvodnje i šef operativne pripreme, na nedeljnom sastanku, donose predloge korektivnih mera za otklanjanje problema, o čemu izveštavaju generalnog direktora.

Poslovi i zadaci po radnom nalogu završavaju se poslednjom operacijom na *radnom nalogu* koji overavaju kontrolor i šef proizvodnje. Kontrolor pravi ulaz za deo, pod sklop ili gotov transformator kojim se zadužuje magacin poluproizvoda/delova, odnosno sektor komercijale za gotov transformator. Zatvorene radne naloge poslovođa montaže dostavlja šefu operativne pripreme, o čemu vodi evidenciju.

Komisijski zapisnik o kvalitativnom i kvantitativnom prijemu *QR.210.001* dostavlja se dobavljaču, nabavci, proizvodnji i sektoru kvaliteta, kao i tehnološka sastavnica *QR.310.015* – šefu operativne pripreme. Gotov proizvod referent otpreme preuzima na osnovu *primopredajnice (QR.310.005)*, prema specifikaciji u prilogu.

Referent otpreme predaje proizvod kupcu uz *otpremnicu (QR.220.007)*, kopiju specifikacije iz primopredajnice, uputstvo za rukovanje i održavanje i garantni list. Detalji vezani za pakovanje i otpremu gotovog proizvoda navedeni su u proceduri *QP.220.002 „Pakovanje, otprema i transport“* i *QP.310.002 „Rukovanje, skladištenje i priprema za otpremu“*.⁴³

Proizvodni proces i tehnologija izrade transformatora

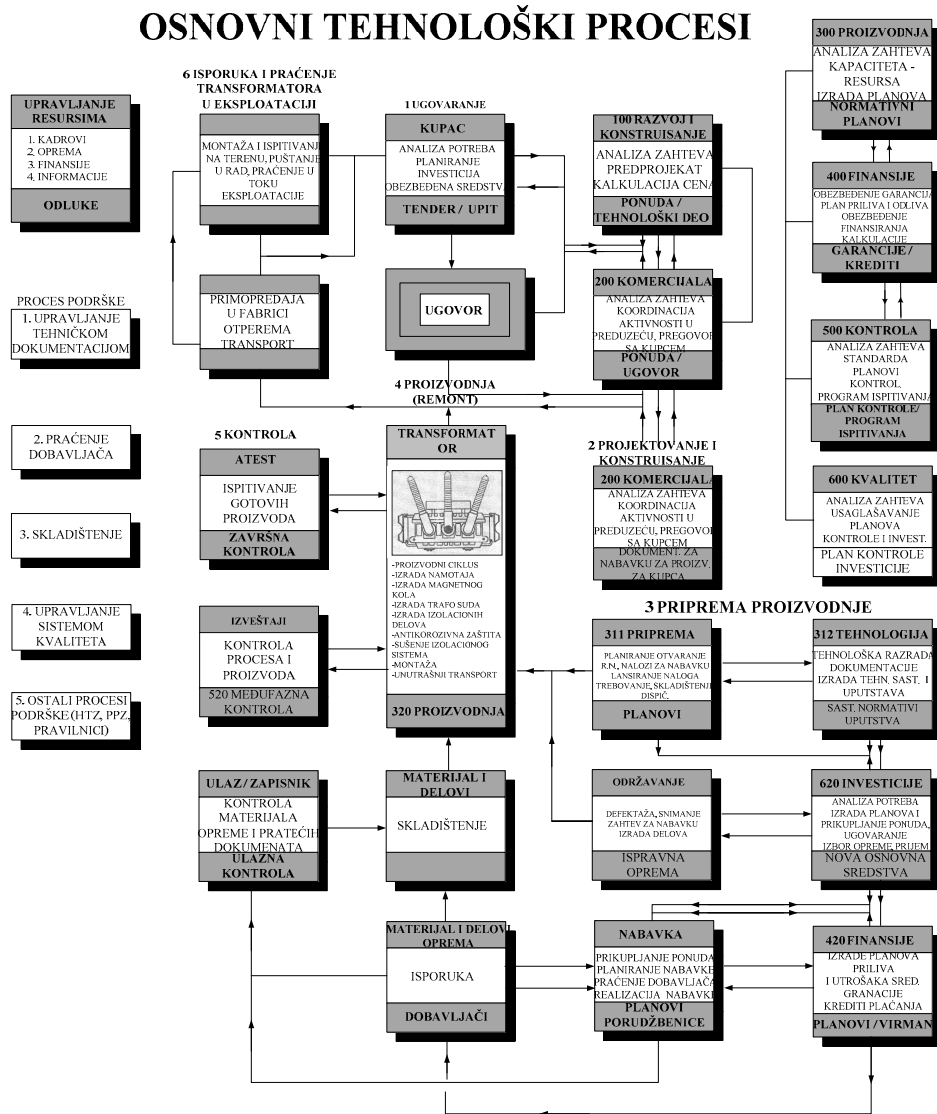
Ceo proizvodni proces i tehnologija izrade transformatora može se podeliti na sledeće tehnološke linije:

- a) izrada standardnih delova i uređaja,
- b) izrada transformatorskih sudova, ploča i konzervatora,
- c) izrada izolacionih delova,
- d) izrada magnetnih kola,
- e) izrada namotaja sa sušenjem i stabilizacijom,
- f) montaža transformatora sa sušenjem,
- g) anti korozivna zaštita,
- h) obrada transformatorskih ulja.
- i) izrada standardnih delova i uređaja.⁴⁴

⁴³ Isto.

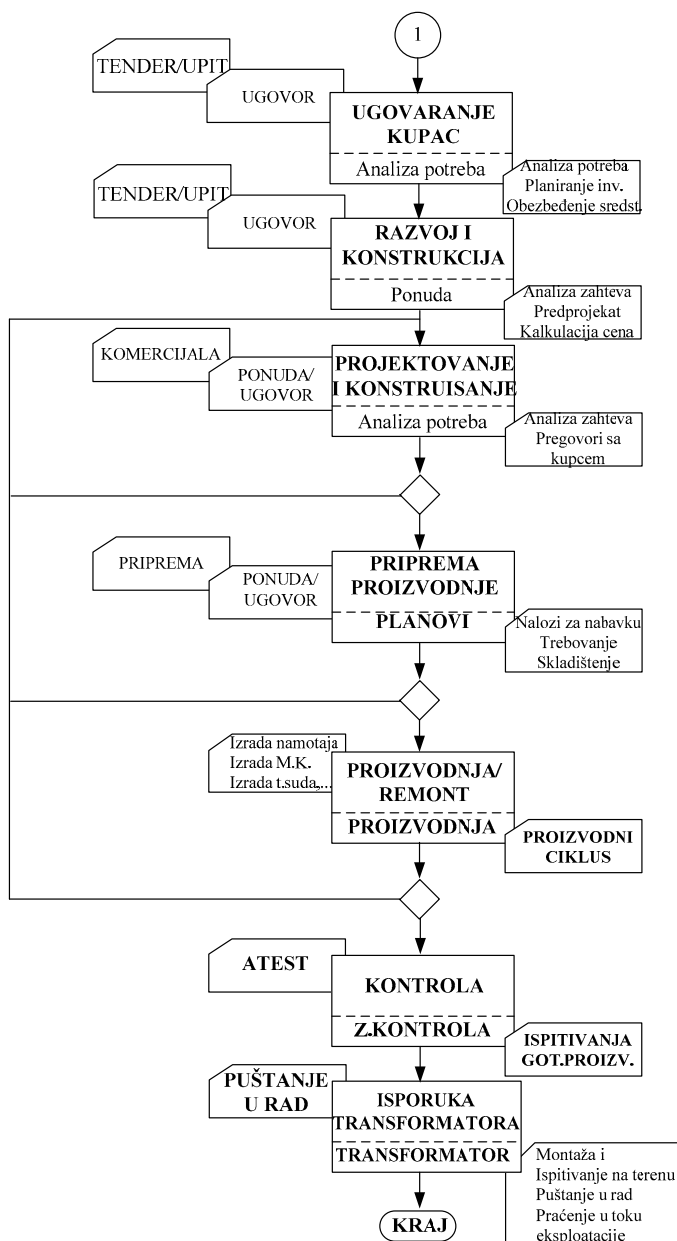
⁴⁴ Isto.

OSNOVNI TEHNOLOŠKI PROCESI

Slika 1 – Dijagram toka procesa proizvodnje/remonta transformatora⁴⁵

⁴⁵ Autorova projekcija.

Slika 2 – Dijagram toka procesa proizvodnje transformatora⁴⁶

⁴⁶ Isto.

Tabela 3 – Identifikacioni karton procesa proizvodnje transformatora⁴⁷

IDENTIFIKACIONI KARTON PROCESA		
PROCES Deo procesa:	Montaža transformatora i puštanje u rad	
Vlasnik procesa (odgovoran za proces):	B. Petrović, dipl. inž. el.	Generalni direktor
STRUKTURA PROCESA:	<p>1. UGOVARANJE/KUPAC/ a) (analiza potreba; planiranje investicija, obezbeđena sredstva); b) ponuda (tehnološki deo): analiza zahteva, preprojekat, kalkulacija cena; c) Komercijala: analiza zahteva, koordinacija aktivnosti u preduzeću, pregovori sa kupcem.</p> <p>2. PROJEKTOVANJE I KONSTRUISANJE a) analiza zahteva, b) koordinacija aktivnosti u preduzeću, c) pregovori sa kupcem.</p> <p>3. PRIPREMA PROIZVODNJE Planiranje i otvaranje. R.N., nalozi za nabavku. Lansiranje naloga. Trebovanje/skladištenje.</p> <p>Tehnologija Tehnološka razrada dokumentacije. Izrada sastavnica i uputstava.</p> <p>Održavanje Defektaža, snimanje zahteva za nabavku. Izrada delova.</p> <p>Investicije Analiza potreba. Izrada planova i prikupljanje ponuda.</p> <p>Ugovaranje. Izbor opreme. Prijem.</p> <p>Nabavka Prikupljanje ponuda. Planiranje nabavke. Praćenje dobavljača. Realizacija nabavke.</p> <p>Finansije Izrade planova, priliva i utrošaka sredstava garancije. Krediti plaćanja.</p>	<p>Materijal i delovi SKLADIŠTENJE.</p> <p>4. PROIZVODNJA TRANSFORMATORA</p> <p>Proizvodni ciklus: - izrada namotaja, - izrada magnetnog kola, - izrada trafo suda, - izrada izolacionih delova, - antikorozivna zaštita, - sušenje izolacionog sistema, - montaža, - unutrašnji transport.</p> <p>5. ATEST Ispitivanja gotovih proizvoda /</p> <p>ZAVRŠNA KONTROLA IZVEŠTAJI</p> <p>KONTROLA PROCESA PROIZVODA ULAZ/ZAPISNIK</p> <p>Kontrola materijala, opreme i pratećih dokumenata.</p> <p>PROIZVODNJA Analiza zahteva i kapaciteta – resursa. Izrada planova.</p> <p>FINANSIJE Obezbeđenje garancija. Plan priliva i odliva. Obezbeđenje finansiranja. Kalkulacije.</p> <p>KONTROLA Analiza zahteva standarda. Planovi kontrolisanja. Program ispitivanja.</p>
POČETAK	KRAJ	
Preuzimanje transformatora	Završna kontrola	
ULAZI/RESURSI	KORISNICI/PROCESI (kupci)	
	Proces montaže transformatora.	
ODREDNICE (indikator) uspešnosti, stabilnosti i pouzdanosti		
Vreme koje se dobija za izradu transformatora od projekta do završne kontrole i puštanja u rad.		[min/podsklopu] [%]

⁴⁷ Isto.

Kvalitet i kontrola kvaliteta

Ugled privrednog subjekta zavisi od brojnih karakteristika i to: pristupačnosti cene proizvoda/usluge, brzine isporuke, zadovoljenje proizvodom tj. kvalitetom. Kako bi jedno preduzeće imalo kontinuitet u kontroli ono mora stalo vršiti istraživanja tržišta. Kako je kontrola kvaliteta postala primenljiva u poslovnom procesu to je prouzrokovalo i jeftinijem obavljanju procesa rada.⁴⁸ Postoji ne raskidiva veza između produktivnosti rada i kvaliteta poslovanja.

Unapređenje kvaliteta, treba da obezbedi manje troškove poslovanja, dok sa druge strane opremu i sirovine treba efikasnije iskoristiti. Veća produktivnost se ostvaruje onog treba da se smanje troškovi poslovanja preduzeća. Ova kombinacija manjih troškova i veže produktivnosti utiče u velikoj meri na snižavanje cene proizvoda/usluga sa standardnim kvalitetom.

Cena kvaliteta uticaće na povećanje nivoa pozicije preduzeća na tržištu, stvaranje povoljnijeg poslovnog ambijenta i efikasnije ostvarivanje zadatih ciljeva poslovanja. Kvalitet je faktor koji preduzeće mora održati ne bi li osigurao svoju poziciju na promenljivom finansijskom tržištu. Preduzeće je u velikoj opasnosti ukoliko potrošači ne budu zadovoljni proizvodima/uslugama. Kvalitete se relativno ispoljava.⁴⁹

Doprinos rastu i razvoju preduzeća imaju sledeće funkcije:

- kvalitet,
- marketing,
- istraživanje i razvoj.

Kvalitet proizvoda jeste skup svih osobina proizvoda/usluga u njegovoj osnovnoj ulozi a to je zadovoljenje svih potrošačevih potencijalnih potreba. Ovaj složen postupak moguće je podeliti na sledeće delove,⁵⁰ a jedan jako važan postupak je i diferenciranje elemenata kvaliteta na:

- na one koji imaju određenu funkciju i
- i one koji nemaju funkcije;

Funkcionalni elementi koji određuju kvalitet su:

- intenzitet primene u namenskoj proizvodnji
- pouzdanost u radu za vreme korišćenja, adekvatni uslovi za održavanje u toku eksploatacije,
- stepen prilagođavanja ekonomskim faktorima za one proizvode/usluge koje su namenjene neposrednom korišćenju;
- eksploatacioni vek trajanja proizvoda.

U neefikasne elemente kvaliteta proizvoda/usluga spadaju:

- ulepšavanje proizvoda i ambalaže
- prilagođeno modnom trendu.

Postoji dosta primenljivih definicija kvaliteta. Ako bi analizirali mogli bi zaključiti kako kvalitet proizvoda/usluga sa jedne strane predstavlja odsutnost defekata a sa druge strane kao jedno potpuno savršenstvo.

⁴⁸ Deming, E. (1996). "Kako izaći iz krize". *PS. Grmeč-Privredni pregled*, str. 14.

⁴⁹ Juren, J. (1996). "*Oblikovanjem do kvaliteta*". Beograd : PS Grmeč – Privredni pregled, str. 15.

⁵⁰ Jovanović, A., Mihajlović I., & Živković, Ž. (2005). *Upravljanje proizvodnjom*. Bor: Univerzitet u Beogradu, Tehnički fakultet u Boru.

Organizacija kontrole kvaliteta

Kontrola kvaliteta obuhvata sve aktivnosti koje su neophodne kako bi se održao planirani nivo kvaliteta proizvoda/ usluga na tržištu. Treba sledeće uraditi :

- ispitati ulazne sirovine,
- izvršiti tehnološku kontrolu,
- kontrola gotovih delova,
- kontrola neusaglašenosti
- kontrola krajnjeg proizvoda.⁵¹

Ispitati ulazne sirovine znači detaljna kontrola svih ulaznih materijala, opreme prilikom preuzimanja od dobavljača.

Izvršiti tehnološku kontrolu je jako bitno jer u procesu proizvodnje učestvuju: materijali čije se fizičke i hemijske karakteristike menjaju tokom vremena u procesima rada; mašine i uređaji i alati koji se tokom rada troše, te gube svoje početne karakteristike; čovek koji se tokom rada umara, što dovodi do promena njegovih psiho-fizioloških karakteristika.

Kontrola gotovih delova znači da se posle svake operacije obrade kada se menjaju bitne osobine materijala izvrši kontrola, u cilju što efikasnijeg daljeg poslovanja. Kontrola krajnjih proizvoda/ usluga mora da utvrdi da li proizvod zadovoljava unapred propisanu formu. Ako postoji neki propust završna kontrola će to utvrditi. Postoji i specijalna kontrola koju karakterišu aktivnosti usmerene na složene operacije i zovu se laboratorijska kontrola.

Svetska organizacije je definisala pomenutu kontrolu kao skup karakteristika koje omogućavaju ostvarivanje kvaliteta a sa zadatkom da se obezbedi bolji kvalitet rada i življenja čoveka⁵². Greške koje se mogu uočiti golim okom najčešće se otklanjaju završnom kontrolom, mada je jako bitno kod nekih specifičnih proizvoda proveriti i njihovu trajnost kao i funkcionalnost. Zato je završna kontrola specifičan postupak koji mora omogućiti uvidu u sve osobine krajnjeg proizvoda pre nego što ga potrošači konzumiraju.

Integralna kontrola kvaliteta proizvoda

„Pod integralnom kontrolom kvaliteta podrazumevamo sve proizvodne aktivnosti koje imaju primenu u ostvarivanju potrebnog i upotrebnog kvaliteta. Bitna osobina kontrole kvaliteta je njena delimičnosti i potpunost. Po integralnom kontrolom podrazumevamo angažovanje celokupnog kvaliteta jednog proizvoda.“⁵³ Mere koje se primenjuju su: korektivne i preventivne.

⁵¹ Sorak, M. (2006). *Menadžment proizvodnje*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Tehnološki fakultet, str. 232.

⁵² Isto.

⁵³ Urošević, S., & Nikolić, R. (2012). *Proizvodno poslovni sistemi*. Bor: Univerzitet u Beogradu, Tehnički fakultet u Boru, str. 163.

Kolektivnim merama se omogućuje otklanjanje neusaglašenosti funkcionisanju sistema kvaliteta i njihovo trajno rešavanje.

Preventivne mere omogućavaju zbir svih aktivnosti koje treba da doprinesu neusaglašenosti u sistemu kvaliteta.

Korektivne mere zahtevaju se u slučajevima⁵⁴:

– izražajniya odstupanja u postupku rada koja bi prouzrokovala niz troškova i ujedno veliko nezadovoljstvo od strane potencijalnih potrošača i dobavljača.

– nedovoljno obučenosť zaposlenih u procesu poslovanja,

– učestala reklamacija proizvoda o strane potrošača

– smanjen nivo kvaliteta sirovina

– neusaglašenosť internih kontrola

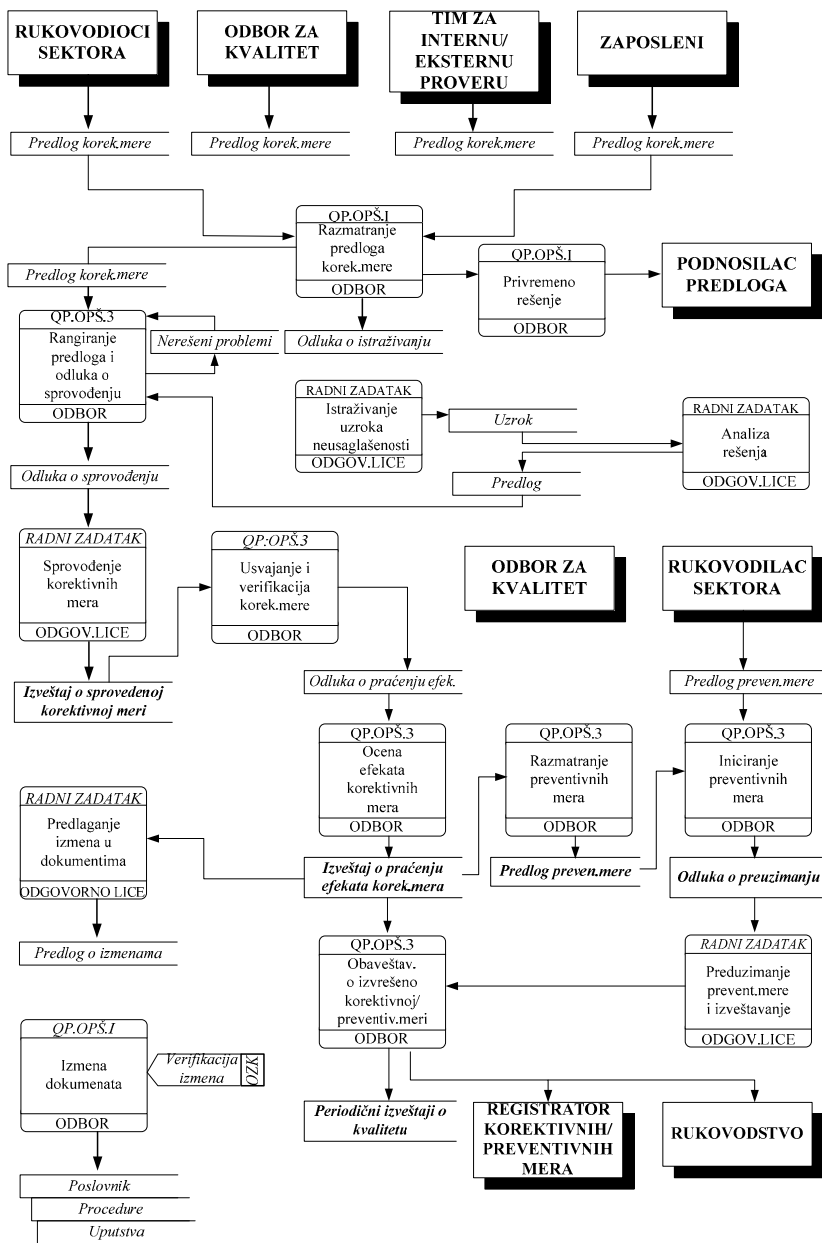
– nepodudarni izveštaji istraživanju tržišta,

– najava mogućnosťi neusaglašenosťi u kvalitetu

– sugestije zaposlenih u toku radnog procesa;

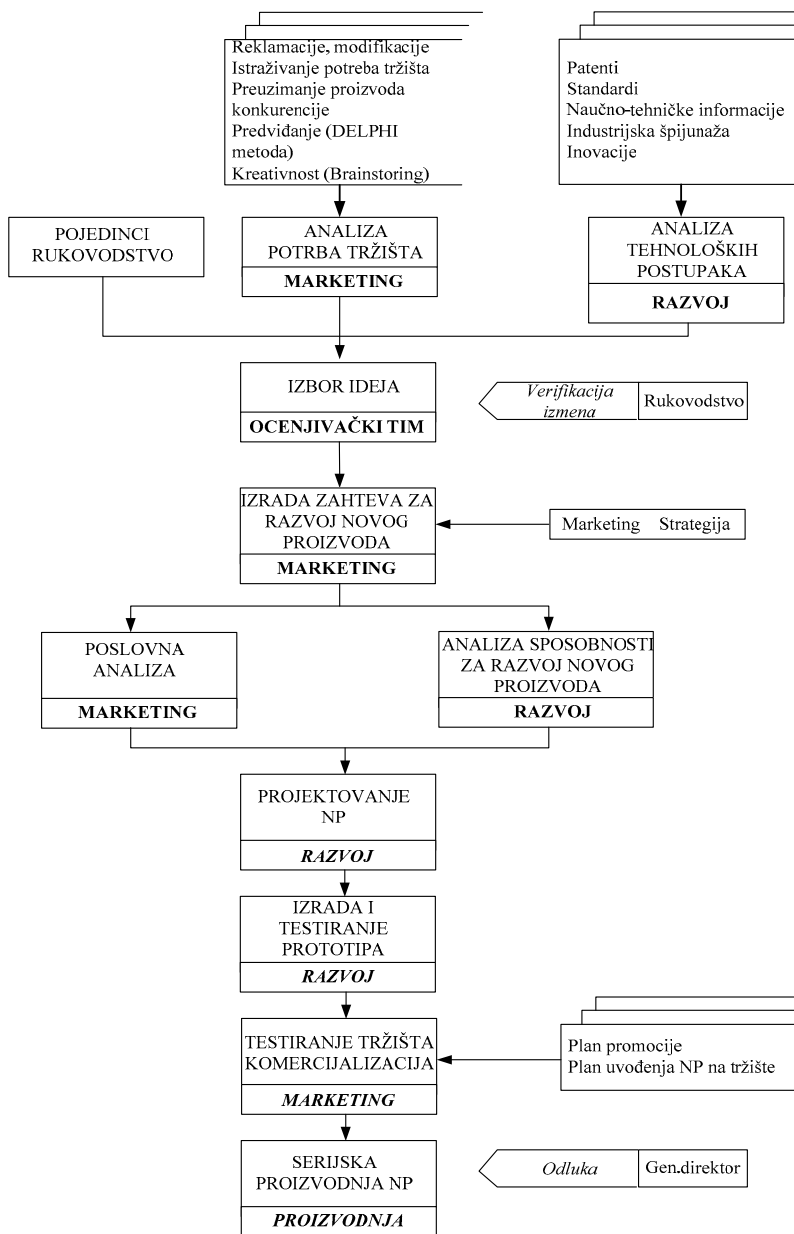
Svaki zaposleni ima tu mogućnosť da slobodno iznese svoj stav ili predlog kojim bi se povećala produktivnosť poslovanja. Predlagač mora popuniti obrazac kojim iznosi svoje sugestije. Taj obrazac zove se *Predlog korektivne/preventivne mere (QR.600.005)*. *Obrazac mora posedovati potpis i pečat rukovodioca odeljenja koji se kasnije dostavlja direktoru sektora za kvalitet. On uvažava ili odbija potencijalni predlog.* Direktor sektora za kvalitet unosi ocenu efekata korektivne/preventivne mere u obrazac *Predlog korektivne/preventivne mere* i odlaže ga u *Registrator korektivnih/preventivnih mera*.

⁵⁴ Tehnička dokumentacija preduzeća: „Minel transformatori”, A.D.

Slika 3 – Nadzor nad sistemom kvaliteta – korektivne i preventivne mere⁵⁵

⁵⁵ Autorova projekcija.

Slika 4 – Marketinški koncept razvoja novog proizvoda⁵⁶

⁵⁶ Isto.

ISO standardi i kontrola kvaliteta

Prema Demigu „kvalitet predstavlja više dimenzionalnu kategoriju za preduzeće, omogućava duži opstanak na tržištu“.⁵⁷

Prema Segeziju „kvalitet se ne meri objektivno, njegovo razmatranje je suviše relativno, karakteriše ga i integralni karakter“.⁵⁸

Kada definišemo kvalitet bitno je istaći njegovo pravo značenje, zapravo kvalitet nije najviša performansa već ekonomičan i prilagođen odgovor na svaku iskazanu potrebu. „Cilj svakog proizvodno-poslovnog sistema (PPS-a) u području ekonomije i finansija uvek je postizanje maksimuma uz najmanje moguće rashode, troškove i gubitke“.⁵⁹

ISO 9000 i ISO 9004 standardi podrazumevaju 8 principa :

- orijentacija na korisnika,
- liderstvo rukovodstva,
- angažman zaposlenih, procesni pristup,
- sistematski prilaz upravljanju,
- stalno poboljšanje,
- donošenje rešenja na osnovu činjenica i
- saradnja sa dobavljačima na obostranu korist.

Revizije i popravke na terenu

Transformator je investiciona oprema velike vrednosti. Predviđen je za neprekidan rad, zbog svoje težine i veličine montaža transformatora dugo traje i dosta je skupa zato se preporučuje izvršavanje neophodnih radova na transformatoru u terenskim uslovima.

Zbog toga „Minel transformatori“ posebnu pažnju posvećuju pružanju usluga korisnicima transformatora na licu mesta. Te usluge obuhvataju:

- montažne i demontažne radove,
- obradu ulja,
- ispitivanja na transformatoru,
- otklanjanje manjih kvarova bez otvaranja transformatora,
- revizije regulacionih prekidača,
- popravke aktivnog dela transformatora,
- kapitalni remont transformatora – revizije,
- sušenje transformatora,
- AKZ,
- stručno tehničke asistencije, nadzor,
- izradu konstruktivno-tehnološke dokumentacije pri remontu i
- druge usluge na zahtev investitora.

⁵⁷ Deming, E. (1996). "Kako izaći iz krize". PS. Grmeč-Privredni pregled, Beograd.

⁵⁸ McCarty, T., Daniels, L., Bremer, M., & Gupta, P. (2005). *The Six Sigma Black Belt Handbook*. New York: McGraw-Hill.

⁵⁹ Marković, N., Pavlović M., & Vladislavljević, R. (2010). *Reinženjering (skripta)*. Novi Sad: CEKOM.

U toku rada procenjuje se stanje transformatora. Ispitivanja mogu biti periodična i vanredna. Periodična ispitivanja su obavezna. Treba ih vršiti češće. Periodična ispitivanja određuju se velikom verovatnoćom sigurnosti. Ova ispitivanja uglavnom se odnose na stanje izolacionog sistema. Stanje transformatora, odnosno izolacionog sistema, prvenstveno treba procenjivati na osnovu ispitivanja uzoraka izolacionih ulja, odnosno analize gasova rastvorenih u ulja. Sva dalja ispitivanja podrazumevaju isključenje. Pri ispitivanjima izolacionog sistema posebnu pažnju treba obratiti na utvrđivanje stvarne temperature izolacionog sistema, imajući u vidu vreme proteklo od isključenja, termičku inertnost transformatora, uticaj ambijenta i dr. Mnogi sistemi (distributivna i prenosna preduzeća) imaju svoje interne propise kojima se bliže određuju kriterijumi za:

- razvrstavanje u grupe kvaliteta sa stanovišta stanja izolacionog sistema na osnovu rezultata ispitivanja (merjenja) otpora, izolovanosti itd,
- razvrstavanje sa stanovišta dijagnostikovanja na osnovu analize rastvorenih gasova u ulju,
- ocenu stanja izolacionih ulja,
- učestalost periodičnih ispitivanja u zavisnosti od prethodno utvrđenog stanja izolacionog sistema.⁶⁰

Održavanje transformatora

Korektan rad transformatora se osigurava odgovarajućim inspekcijama kao i periodičnim kontrolama: odgovarajuće kontrole treba sprovoditi. Posle isključenja transformatora usled neke greške ili problema u radu, neophodno je ispitati događaj/uzrok i izvršiti određena merenja i provere. U tom slučaju se preporučuje da se kontaktira proizvođač za tehničku pomoć, pri tom ostavljajući kompletnu dokumentaciju o događaju usled koga je došlo do isključenja jedinice. Mogući zahtev za rezervnim delovima mora biti prosleđen fabrici „MINEL – transformatori“ A.D., navodeći fabrički broj dat na natpisnoj tablici uz opis zahtevanog detalja koji je prikazan na mernoj skici transformatora. Preporučuje se da se vrše godišnje kontrole. U toku prve godine preporučuje se da se vrše kontrole svakog prvog, trećeg i petog meseca stavljanja transformatora pod napon.

Energetski transformatori predstavljaju relativno pouzdanu opremu u elektroenergetskim postrojenjima. Učestalost kvarova pri radu u normalnim uslovima iznosi 1-2% godišnje. Kvarovi transformatora mogu se u određenoj meri smanjiti adekvatnim održavanjem, ali se ne mogu u potpunosti ukloniti (npr. kvar uzrokovan nevremenom ili ljudskom greškom). Dosadašnja strategija održavanja podrazumevala je periodično isključivanje transformatora i izvođenje dijagnostičkih ispitivanja, te zamenu određenih delova nakon određenog radnog veka. Sastavom posmatranja omogućava se bolji uvid u stanje pojedinih delova transformatora, pa je, kao rezultat, moguće koristiti drugačiju strategiju održavanja – održavanje prema stanju (engl. *condition based maintenance*). Osim smanjenja troškova održavanja ovakvom se strategijom mogu otkriti kvarovi koji bi se pojavili između dva termina periodičnog održavanja, te se pravovremenom reakcijom ti kvarovi mogu izbeći.

⁶⁰ Tehnička dokumentacija preduzeća: „Minel transformatori“, A.D.

Kako odabrati procese koje treba promeniti i radikalno ih unaprediti

Koncept BPR-a podrazumeva sledeće radne faze:

1. Zbog čega je menadžment odlučio da se proces izvede baš u tom momentu,
2. Tokom procesa vrši se rezime trenutnog stanja
3. Analiziranje stanja sadašnje organizacijske strukture, informacija i tehnologija koje se koriste.
4. Dodavanje novih ciljeva sadašnjem procesu.

U reinženjering poslovni proces uključeni su zaposleni sa visokim stepenom motivacije, mladi i obrazovani stručni kadar.

Cilj upotrebe reinženjeringa jeste drastično smanjenje vremena potrebnog za izvršenje procesa i troškova. Savki učesnik u reinženjeringu je svestan činjenice da stalno mora unapređivati svoje znanje. To je posebno bitno za menadžere koji imaju ulogu lidera. Top menadžer odabira najbolje kadrove iz svoje organizacije i uključuje ih u projekat sve u cilju ostvarivanja što boljeg finansijskog rezultata. Ostvarene nagrade učesnici dele prema učinku. Upotrebom ovakvog načina rukovođenja eliminišu se sve greške među učesnicima.⁶¹

Reinženjeringom se vrši kako bi se izvršilo:

- poboljšanje celokupne organizacione strukture koja treba da bude usmerena ka spoljnim faktorima,
- da omogući primenu drastičnih mera,
- smanji troškove,
- održi kvalitet,
- otkloni sve nepotrebne aktivnosti,
- zaposlenima poveća odgovornost,
- poveća stepen eksternih i internih odnosa,
- sa vremenski ograničenim izvršenjem poslovnih aktivnosti.

Zaključak

Ukratko možemo reći da je reinženjering poslovni proces koji dovodi do prelaska na novu fazu uvođenja tehnoloških dostignuća gde bi se poslovni procesi ne dele na uobičajene organizacione jedinice u preduzeću, već se proces organizacije sprovodi oko kontinuiranih poslovnih procesa, čiji je glavni cilj isporuka proizvoda krajnjim potrošačima.⁶²

Reinženjeringom se smatra novi početak. Podrazumeva primeniti radikalne promene, stalno primenjivati nove inovacije sa najznačajnijim proizvodnim tehnologijama i vizijom za ostvarivanjem što većeg poslovnog uspeha u skorijoj budućnosti.⁶³ Reinženjering ima zadatak da utiče na sveobuhvatni sistem poslovanja kompanije u postizanju što boljih rezultata tj. na dinamični skok poslovanja. Reinženjering detaljno redefiniše sve one poslovne procese koji remete poboljšanje glavnih parametara poslovanja u kompanije.

⁶¹ Veljović, A., Radojičić M., & Vesić, J. (2006). *Menadžment informacioni sistemi*. Kruševac: Viša tehnička škola za industrijski menadžment.

⁶² Veljović, A., Radojičić M., & Vesić, J. (2006). *Menadžment informacioni sistemi*. Kruševac: Viša tehnička škola za industrijski menadžment.

⁶³ Adamović, Ž., & Sajfert, Z. (2009). *Reinženjering*. Zrenjanin: Tehnički fakultet, „Mihajlo Pupin“.

Raditi danas na polju transformatora specijalnih i velikih snaga zahteva velike obaveze i angažovanje. Budući da transformator predstavlja bitan element u povezivanju dva ili više energetske sistema, otuda i potiče značaj njegove pouzdanost u pogonu, odnosno da odgovara i najoštrijim međunarodnim standardima. Ugradnja objekta je najčešće udaljena od mesta proizvodnje, troškovi kao i problemi oko transporta su utoliko veći ako se radi o velikim snagama, pa otuda i objašnjenje razloga za pojačanim zahtevima oko kvaliteta i dužeg njegovog radnog veka. Za transformator se može reći da je jednostavan po svojoj koncepciji i da se malo menjalo u njegovoj baznoj koncepciji. Progres se odvijao u pravcu *većih snaga, viših napona, sniženih gubitaka, manjih gabarita*, shvatanja fenomena u toku eksploatacije, ... Upravo zato što se suštinski ništa nije menjalo u osnovnoj koncepciji transformatora razvoj je zasnovan na usavršavanju i poboljšanju materijala koji se koriste u njegovoj gradnji. Najznačajniji napredak je učinjen, a očekuje se i u budućnosti, na razvoju magnetnih materijala za jezgra i izolacionih, bilo čvrstih od celuloze, ili tečnih koji služe i kao rashladni medijum. Tako se prema savremenim istraživanjima u ovom veku ne očekuju neka veća otkrića na polju gradnje transformatora: *granične nazivne snage slične današnjim, prenosni naponi do 1200 kV, niži gubici, manji napon kratkog spoja, niži nivo buke, manjih gabarita i povećane pouzdanosti*.

Stalno povećanje potreba za električnom energijom, sve veća gustina mreža, zahtevi za štednjom energije, instaliranje sve većih postrojenja u blizini nastanjenih centara, kao i pojava sve češćih smetnji izazivaju stalnu potrebu za konstantnim poboljšanjima konstruktivnih kriterijuma, za stalnim istraživanjima i u tom učestvovanju na nacionalnim i međunarodnim simpozijumima sa ovakvom tematikom. Transformator nije samo bitan za pouzdanost u snabdevanju električnom energijom, već i od strateškog značaja za jednu zemlju. Za potrebe elektroprivrede stvoreni su uslovi i za remont i revitalizaciju transformatora u pogonu svih snaga i napona (do 725 MVA, 400 kV) kako u fabrici tako i na mestu ugradnje, a time i velikim delom i za proizvodnju novih.

Prema performansama naši transformatori zadovoljavaju u potpunosti međunarodne norme, prema svojim gabaritima nalaze se na nivou najpoznatijih svetskih firmi, a korišćenjem najboljih materijala koji se primenjuju u ove svrhe, uz dugogodišnje tehnološko iskustvo i primenu garancije kontrole kvaliteta u duhu ISO standarda postignut je vrhunski kvalitet. Preduslov za razvoj privrede je svakako veliki stepen elektrifikacije i pouzdanost energetskog sistema zemlje. Drugim rečima transformator je proizvod bez koga se ne može: *on se mora ili proizvesti ili uvesti*. Sa ekonomske tačke gledišta često izgleda logičnije da ga treba uvesti, jer već postoji veliki broj proizvođača pa je i konkurencija velika.

Zahtev tržišta za većim jedinicama i višim naponima često nas je stavlja pred dilemu da li uvesti tehnologiju ili se osloniti na sopstveni razvoj. Ovaj problem je rešavan tako što je veći deo proizvoda osvajani sopstvenim razvojem, ali je isto tako stalno bila prisutna i saradnja sa renomiranim svetskim firmama kao što su „Elin“, „Westinghouse“, „NIE Legano“,..., pored saradnje sa domaćim naučnim institucijama.

Da bi se pratio trend razvoja transformatora velikih snaga i visokih napona neophodno je proučavati niz raznih oblasti: *pojave u vezi sa impulsnim naponima, problemi opterećenja i radni vek, otpornost u uslovima kratkih spojeva, proučavanje polja i lokalna pregrevanja, problemi buke i njeno suzbijanje, optimizacija transformatora i kapitalizacija gubitaka,*

Literatura

- [1] Adamović, Ž., & Sajfert, Z. (2009). *Reinženjering*. Zrenjanin: Tehnički fakultet, „Mihajlo Pupin“.
- [2] Al-Mashari, M., & Zairi, M. (2000). Revisiting BPR: a holistic review of practice and development. *Business Process Management Journal* 6 (1), str. 18-19.
- [3] Bosilj-Vukšić, V., & Kovačić, A. (2004). *Upravljanje poslovnim procesima*. Zagreb: Sinergija-nakladništvo.
- [4] Branković, D.; Mandić, D. (2003). *Metodika informatičkog obrazovanja sa osnovima informatike*, Filozofski fakultet u Banjoj Luci, Banja Luka.
- [5] Crosetto, G., & Macazaga, J. (2005). *The Process-Based Organization – A Natural Organization Strategy*. Amherst: HRD Press.
- [6] Davenport, T. H. (1993). *Process Innovation: Reengineering Work through Information Technology*. Boston: Harvard Business School Press.
- [7] Deming, E. (1996). "Kako izaći iz krize". *PS. Grmeč-Privredni pregled*, Beograd.
- [8] Đorđević, Đ., Đekić. (2001). „Osnove upravljanja kvalitetom“ Telegraf, Beograd.
- [9] Edosowman, J. A. (1996). *Organizational Transformation and Process Reengineering*. Florida: St Luis Press.
- [10] Enström, J. (2002), Developing Guidelines for Managing Processes by Objectives, Magistarski rad, Luleå University of Technology, Luleå, 9-11.
- [11] Fossas, M. (2000). "Information Technology in Business Process Reengineering". *IAER*, 6 (3), 581 – 589.
- [12] Hammer, M., & Champy, J. (1993). *Reengineering the Corporation: A Manifesto for Business Revolution*. New York: Harper Collins Publishers.
- [13] Hammer, M., & Champy, J. (2001). *Reinženjering tvrtke*. Zagreb: Mate d.o.o.
- [14] Hammer, M., & Champy, J. (2004). *Reinženjering tvrtke – 67. Manifest za poslovnu revoluciju*. Zagreb: Mate.
- [15] Hernaus, T. (2006). "Transformacija klasične organizacije u organizaciju orijentiranu na poslovne procese". Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- [16] Ibrahim, R. L., & Hirmanpour, I. (1995). *The Subject Matter of Process Improvement: A Topic and Reference Source for Software Engineering Educators and Trainers, Technical Report*. Pittsburgh: Software Engineering Institute.
- [17] Jovanović, A., Mihajlović I., & Živković, Ž. (2005). *Upravljanje proizvodnjom*. Bor: Univerzitet u Beogradu, Tehnički fakultet u Boru.
- [18] Juren, J. (1996). "Oblikovanjem do kvaliteta". Beograd : PS Grmeč – Privredni pregled.
- [19] Kovačić, A., Bosilj-Vukšić, V. (2005) Management poslovnih procesov. Ljubljana: GV Založba, 30 s.
- [20] Laguna, M., & Marklund, J. (2005). *Business Process Modeling, Simulation and Design*. New Jersey: Prentice Hall.
- [21] Marković, N., Pavlović M., & Vladislavljević, R. (2010). *Reinženjering (skripta)*. Novi Sad: CEKOM.
- [22] McCarty, T., Daniels, L., Bremer, M., & Gupta, P. (2005). *The Six Sigma Black Belt Handbook*. New York: McGraw-Hill.
- [23] Pendić, M., & Pendić Z. (1987). *Električne mašine sa ogledima*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

[24] Sorak, M. (2006). *Menadžment proizvodnje*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Tehnološki fakultet.

[25] Urošević, S., & Nikolić, R. (2012). *Proizvodno poslovni sistemi*. Bor: Univerzitet u Beogradu, Tehnički fakultet u Boru.

[26] Veljović, A., Radojičić M., & Vesić, J. (2006). *Menadžment informacioni sistemi*. Kruševac: Viša tehnička škola za industrijski menadžment.

[27] Veljović, A. (2001). *Kompjuter u sistemu kvaliteta*. Beograd: Savez inženjera i tehničara Jugoslavije.

[28] Živanović, N., Živanović, V., & Živanović, M. (2013). Reengineering capacity expansion. / *Zbornik sa Nacionalne konferencije sa međunarodnim učešćem "Menadžment, sport, turizam" MA-STA – 2013, Banja Luka, Republika Srpska (Bosna i Hercegovina), 29.03.2013.*, (pp. 30).

Internet izvori:

[1] (<http://web.efzg.hr/dok/TRG/mdelic/S3%20.pdf>). 15.12.2015.

[2] (<http://www.savjetnik.ba/kutak-za-kljente/poslovne-zanimljivosti/229-sta-je-poslovni-proces.html>). 15.12.2015.

[3] Spanyi, A. (2004), Six Sigma and Business Process Management, BPM Group, str. 2, <http://www.spanyi.com>. 25.01.2016.

[4] Tehnička dokumentacija preduzeća: „MINEL – transformatori“, A.D.

STRATEGIJSKI I LEGALNI ASPEKTI BORBENE UPOTREBE DRONOVA U PROTIV TERORISTIČKIM OPERACIJAMA SAD

Željko Jović

Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije,
Specijalna anti teroristička jedinica

Nagli porast korišćenja naoružanih dronova u prvoj deceniji XXI veka u izvođenju vatrenih udara protiv Al Kaide i njoj srodnih terorističkih grupa omogućilo je protiv terorističkim operacijama SAD do tada neviđenu prednost u odnosu na visoko decentralizovane i fragmentisane terorističke mreže. Terorističke organizacije nisu opterećene pravilima i regulativama suverene države i njeni pripadnici mogu slobodno da se kreću preko državnih granica, operišu u različitim delovima sveta, što im omogućava planiranje, organizovanje i izvršavanje svojih ciljeva i zadataka. Sloboda kretanja daje terorističkim mrežama značajnu prednost nad suverenim državama. Intenzivna tehničko-tehnološka unapređenja dronova omogućići će širi spektar mogućnosti u protiv terorističkim operacijama SAD kao direktan odgovor na bezbednosna ugrožavanja od strane terorističkih grupa i umanjiti strategijsku prednost koju poseduju terorističke mreže.

Borbena upotreba dronova omogućava američkoj vojsci i obaveštajnoj zajednici sposobnost da se brzo i odlučno suprotstave terorističkim mrežama na globalnom nivou, efikasno oslabe i(li) neutrališu njihov razvoj u ključnim regionima sveta, smanje njihove operativne sposobnosti i onemogućće im slobodno kretanje. Napredak tehnologije i taktike u korišćenju naoružanih dronova deluje kao „multiplikator snage“ za američku vojsku i obaveštajnu zajednicu, omogućavajući im da projektuju značajnu vojnu silu u negostoljubivim delovima sveta. Posvećenost Bušove i Obamine administracije borbenoj upotrebi dronova protiv vođa i operativnih članova međunarodnih terorističkih grupa stavila je u prvi plan njihovu upotrebu tokom izvođenja protiv terorističkih operacija kako na taktičkom tako i na strategijskom nivou.

Američki dron program pokreće veoma značajna pitanja u odnosu na međunarodno pravo i američki pravni sistem. Rasprave o legalnosti dron programa opstruisane su stalnim odbijanjem Obamine administracije da da odgovore čak i na osnovna pitanja koja se tiču borbene upotrebe dronova. Nedostatak transparentnosti, ne konzistentnost sa osnovnim principima međunarodnog prava, samo su onemoguććavali evaluaciju efikasnosti borbene upotrebe dronova u neutralisanju terorističkih grupa i njihovih mreža kao i zakonsku opravdanost dron programa. Nejasne izjave američkih zvaničnika o dron programu uz odsustvo jasne državne politike prouzrokuju slabljenje osnovnih principa međunarodnog prava i osnovnih ljudskih prava.

Ključne reči: *dron, protiv terorističke operacije, ciljano neutralisanje*

Uvod

Kada je predsednik Džordž Buš objavio „rat teror“ 2001. godine, SAD nikad pre toga nisu upotrebile naoružane bespilotne letelice (u daljem tekstu koristićemo naziv *dron* za bespilotne letelice, koji je opšteprihvaćen u američkoj stručnoj literaturi) u borbi. Teroristički napad 11. septembra je sve to promenio. SAD su prvi put izvele napad naoružanim dronom sredinom novembra 2001. godine u Avganistanu i tom prilikom su ubile Muhameda Atefa, vojnog komandanta Al Kaide.

Nagli porast korišćenja naoružanih dronova u prvoj deceniji XXI veka pri izvođenju vatrenih udara protiv Al Kaide i njoj srodnih terorističkih grupa omogućio je protiv terorističkim operacijama SAD do tada neviđenu prednost u odnosu na visoko decentralizovane i fragmentisane terorističke mreže. Terorističke organizacije nisu opterećene pravilima i regulativama suverene države i njeni pripadnici mogu slobodno da se kreću preko državnih granica, operišu u različitim delovima sveta, što im omogućava planiranje, organizovanje i izvršavanje svojih ciljeva i zadataka. Sloboda kretanja daje terorističkim mrežama značajnu prednost nad suverenim državama. Intenzivna tehničko-tehnološka unapređenja dronova omogućili će širi spektar mogućnosti u protiv terorističkim operacijama SAD-a kao direktan odgovor na bezbednosna ugrožavanja od strane terorističkih grupa i umanjiti strategijsku prednost koju poseduju terorističke mreže.

Borbena upotreba dronova omogućava američkoj vojsci i obaveštajnoj zajednici sposobnost da se brzo i odlučno suprotstave terorističkim mrežama na globalnom nivou, efikasno oslabe i(li) neutrališu njihov razvoj u ključnim regionima sveta, smanje njihove operativne sposobnosti i onemoguće im slobodno kretanje.

Napredak tehnologije i taktike u korišćenju naoružanih dronova deluje kao „multiplikator snage“ za američku vojsku i obaveštajnu zajednicu, omogućavajući im da projektuju značajnu vojnu silu u negostoljubivim delovima sveta. U periodu pre upotrebe dronova, borba sa terorističkim grupama u njihovim uporištima zahtevala je angažovanje značajnih vojnih efektivna i značajne finansijske izdatke. U toj borbi potencijalni ljudski gubici na terenu bili su neizbežni što je negativno uticalo na političku klimu kod kuće. Posvećenost Bušove i Obamine administracije borbenoj upotrebi dronova protiv vođa i operativnih članova međunarodnih terorističkih grupa stavila je u prvi plan njihovu upotrebu tokom izvođenja protiv terorističkih operacija kako na taktičkom tako i na strategijskom nivou.

Borbena upotreba dronova postala je vitalna komponenta američke administracije u izvođenju protiv terorističkih operacija, s jedne strane, dok je politika njihove upotrebe pokrenula čitav niz diskutabilnih strategijskih i legalnih pitanja, s druge strane. U američkoj i međunarodnoj zajednici politika borbene upotrebe dronova karakteriše se kao grubo kršenje prava pojedinca na pravedno suđenje, kršenje osnovnih načela humanitarnog prava i porast civilnih žrtava kao kolateralna šteta pri izvođenju protiv terorističkih operacija.

Konspirativnost koja okružuje dron program, posebno aspekt koji je pod kontrolom obaveštajnih službi, čini nadgledanje i odgovarajuće kontrolisanje veoma teškim: kao što nije jasno ko je sve uključen u program, kako lanac komandovanja funkcioniše tako nije jasno ko je odgovoran za izvođenje borbenih udara dronovima. Pored toga, američka administracija mora da se fokusira na povećanje stepena transparentnosti prilikom izvođenja borbenih operacija dronovima, jasno definiše njihovu misiju i zadatke, kao i potrebne striktno kriterijume za njihovo borbeno angažovanje. Inkorporisanje ovih elemenata u po-

stojeću protiv terorističku strategiju može pomoći da se umanje ili spreče negativni aspekti borbene upotrebe dronova i postepeno ojača poverenje u značaj strategijskog partnerstva između SAD, s jedne strane, i državnih predstavnika na čijoj se teritoriji dronovi koriste, s druge strane. Jačanjem poverenja stvaraju se uslovi za efikasniju borbu protiv međunarodnih i lokalnih terorističkih grupa i mreža.

Stručna literatura koja se odnosi na borbenu upotrebu dronova prilično je oskudna a intenziviranjem upotrebe dronova tokom prve dve decenije XXI veka ova problematika dobija sve više pažnje u akademskom, političkom i bezbednosnom diskursu. Postoji više razloga za nedostatak literature o dronovima. Prvi, postojeći dron program je potpuno nov program u protiv terorističkim operacijama. Bobrena upotreba dronova raste eksponencijalno i tek odnedavno naučni istraživači mogu da proučavaju posledice njihove upotrebe. Drugi, dron program je primenjivan u tajnosti i američka administracija ga je tek 2012. godine zvanično predstavila javnosti. Tajna priroda programa podrazumeva da će veliki broj informacija i dokumenata biti klasifikovan kao veoma poverljiv i samim tim nedostupan. Treći, dron program je „vruća tema“ u američkom javnom mnjenju, posebno nakon debate o (ne)opravdanom korišćenju dronova u ciljanom ubijanju američkih državljanina (slučaj američkog državljanina Anvara el Avlakija, septembra 2011. godine).

Da bi se bolje sagledao dron program američke administracije u radu će se kratko obraditi strateški i legalni aspekti borbene upotrebe dronova u izvođenju protiv terorističkih operacija.

Strategijski aspekti borbene upotrebe dronova u protiv terorističkim operacijama SAD

Rastuća proizvodnja dronova širom sveta dostigla je impozantne razmere u poslednjih deset godina. Sve rasprostranjenija upotreba dronova, naročito u borbene svrhe, stvorila je niz strategijski značajnih pitanja u multipolarnom i sve kontroverznijem međunarodnom bezbednosnom okruženju.

U strategijskom kontekstu, borbenoj upotrebi dronova pridaje se veliki značaj. Cena proizvodnje i fizička veličina dronova znatno su manji od letelica sa ljudskim posadama. Dronom ne upravlja pojedinac, već ga podržava složen sistem sastavljen od senzora, naoružanja, zemaljske kontrole, satelitskih veza i same letelice. Potrebno osoblje za operativno upravljanje dron sistemom „Predator“, prilikom izvođenja borbenih zadataka iznosi 80 ljudi. Izviđački dronovi na primer veoma su efikasni jer poseduju sposobnost niskog leta, što ih čini teško uočljivim za radarske sisteme.

Uticaj dronova na ekonomiju takođe ima veliki značaj. Prema istraživanjima korporacije „Rand“ predviđa se, na svetskom nivou, porast u izdvajanju finansijskih sredstava za kupovinu dronova, njihovo dalje usavršavanje i istraživački rad sa sadašnjih 6,6 milijardi američkih dolara u 2013. godini na preko 65 milijardi američkih dolara u 2020. godini (Lynn, 2014). Uprkos trenutnoj dominaciji SAD u korišćenju dronova u vojne svrhe, „Randova“ projekcija pokazuje porast učestvovanja i ostatka sveta u tržištu dronova, gde trenutno više od 50 država razvija svoje sisteme dronova.

Naoružani dronovi su korisni političkim odlučiocima jer mogu uticati na odluke o angažovanju oružanih snaga. Imajući ovo u vidu, dronovi predstavljaju projekciju sile koja državama daje kapacitet (sposobnost) da izvedu napade bez direktne opasnosti po an-

gažovano ljudstvo i time spreče stvaranje otpora u domaćoj javnosti. Prema navodima Zakline Hazelton, borbena upotreba dronova može se smatrati defanzivnom strategijom: „Borbena upotreba dronova sputava buduće terorističke napade time što smanjuje naoružanim grupama sposobnost da ih izvode i ujedno kažnjava organizatore napada protiv SAD i njenih interesa.“ (Hazelton, 2013). Bobrena upotreba dronova takođe pobuđuje sumnju i strah unutar terorističkih grupa u vezi sa konačnim uspehom i realizacijom svojih ciljeva. Jedan od strategijskih efekata borbene upotrebe dronova je direktna upotreba vatrene sile u cilju uništavanja vođa terorističkih grupa koji bezbednosno ugrožavaju SAD i njihove saveznike.

Administracija Baraka Obame nije bila imuna na efikasnost borbene upotrebe dronova. Politika upotrebe dronova u borbi protiv terorizma imala je značajne implikacije na bezbednost i na spoljnu politiku SAD. Administracija u Vašingtonu odbijala je da javno govori o ključnim delovima programa borbene upotrebe dronova, naročito o ulozi i načinima angažovanja CIA. Osnovni cilj programa borbene upotrebe dronova od strane CIA je eliminisanje operativaca Al Kaide i vojnih komandanata talibanskog režima. Tokom poslednje godine Bušovog drugog mandata u vatrenim udarima dronova američke vojske ubijeni su: Abu Lait al Libi, Al Kaidin glasnogovornik, kao i glavno osumnjičeni planeri bombaškog napada na američke ambasade u istočnoj Africi 1998. godine: Osama al Kini i Šeik Ahmed Salim. Tokom Obaminog prvog mandata u programu borbene upotrebe dronova ubijen je najstariji sin Osame bin Ladena, Sad bin Laden, talibanski terorista Ba- itula Mesud, odgovoran za ubistvo pakistanske premijerke Benazir Buto, kao i Al Kaidin glavni instruktor, Sadam Husein al Husami, koji je bio planer samoubilačkog napada na bazu CIA u Kostu u Avganistanu.

Novembra 2008. godine tadašnji direktor CIA, Majkl Hajden o programu borbene upotrebe dronova kaže: „Primorali smo ih (Al Kaidu) da provedu više vremena i utroše više materijalnih resursa na samo preživljavanje i time ih onemogućili makar i privremeno da stvore osnove za sledeći teroristički napad na nas“. Šest meseci kasnije Hajdenov naslednik na mestu direktora CIA, Leon Paneta, o istom programu kaže: „Iskreno, jedini način da se suprotstavimo ili da sprečimo vođstvo Al Kaide u planiranju i izvođenju novih terorističkih napada jeste borbeno angažovanje naoružanih dronova.“ (Fox News, 2010).

Borbena upotreba dronova u eliminisanju terorističkih vođa ima određene posledice. Prvo, ubijeni terorista nije jednako vredan kao zarobljeni terorista, dok u njegovoj sredini stvaramo sliku mučenika i potencijalno regrutujemo nove teroriste. Drugo, iako američki borbeni dronovi poseduju impresivne karakteristike nadgledanja i detektovanja zadatih meta, obaveštajni podaci na koje se oni oslanjaju i uvode u akciju, nisu uvek pouzdani. Mnogi borbeni udari „Predatora“ planirani su na osnovu informacija lokalnih saradnika, koji imaju svoju skrivenu agendu. Najčešće su takvi napadi dronova za posledicu imali i smrt nevinih civila. Prema izveštajima pakistanske centralne obaveštajne službe (ISI) u 123 borbena napada dronova na severozapadu Pakistana u periodu od januara 2004. do marta 2010. godine poginulo je 1.285 ljudi, od toga 365 bili su civili. „Njujork tajms“ iz decembra 2009. godine u članku posvećenom upotrebi dronova u protiv terorističkim operacijama navodi: „Svaki poginuli neborac u napadima dronova predstavlja mučenika u porodici, novu želju za osvetom i sve više regruta za militantne pokrete koji eksponencijalno rastu kako rastu borbeni udari dronova.“ (Shane, 2009). U isto vreme, neutralisanje terorističkih lidera ne predstavlja uvek konačno rešenje, posebno imajući u vidu ćelijsku

strukturu današnjih terorističkih grupa. Na primer, nakon ubistva Abu Musab al Zarkavija u Iraku, Al Kaida je trebalo samo 11 dana da ustoliči novog vođu za svoj ogranak u Iraku i nastavi svoje operativno delovanje. Treće, postoje dokazi da su Talibani i Al Kaida vrlo brzo iskoristili borbene udare u propagandne svrhe. Al Kaida je tako svoj samoubilački napad na bazu CIA u Kostu u Avganistanu u decembru 2009. godine nazvala aktom osвете za smrt svojih pripadnika prilikom dron napada u Pakistanu. Nedugo zatim organizator Al Kaidinog napada u Kostu ubijen je u dron napadu marta 2010. godine.

Zbog svih ovih razloga američki dron program je izazvao još veći gnev i anti-američko raspoloženje u pakistanskoj javnosti. Prema istraživanjima Galupa u Pakistanu iz jula 2009. godine, samo 6% Pakistanaca podržava borbenu upotrebu dronova na svojoj teritoriji, dok 71% ima negativan stav prema bilo kakvoj upotrebi dronova u Pakistanu od strane SAD. Predstavnici vlasti u Pakistanu tajno pružaju logističku i obaveštajnu podršku američkom dron programu u Pakistanu, ali u javnim istupima njihova retorika je kritička i osuđujuća. Bivši predsednik Pakistana Zardari je jedan od pristalica borbenih udara dronova. U jednom tajnom izveštaju američke administracije, koji je obelodanio „Vikiliks“, otkriva se da je u razgovoru tadašnjeg predsednika Zardarija i jednog visokog američkog zvaničnika povodom dron programa Zardari rekao: „Ubijte terorističke vođe. Kolateralna šteta zabrinjava vas Amerikance, mene ona uopšte ne dotiče.“ (Bergen, 2013b).

Svaka taktika u protiv terorističkim operacijama, bilo da ona uključuje specijalne jedinice, borbenu avijaciju, obaveštajne službe ili naoružane dronove, ima svoju strategijsku vrednost. Jedna od očiglednih prednosti taktike upotrebe naoružanih dronova nad taktikama upotrebe drugih borbenih formacija i(li) sistema jeste nepostojanje bezbednosnog rizika po ljudstvo koje ga opslužuje. Argument predsednika Obame da „postupanje sa osumnjičenima u logoru Gvantanamo postaje jedno od glavnih oruđa za Al Kaidino regrutovanje“ može se takođe primeniti i na njegovu politiku borbene upotrebe dronova, naročito od strane CIA.

Američka administracija i zastupnici politike borbene upotrebe dronova potenciraju preciznost vatrenih udara, kao i efikasnost dronova u borbi protiv terorizma, čime smanjuju ili neutrališu operativnu sposobnost terorista i time doprinose bezbednosti SAD. Jedan od pronađenih dokumenata posle operacije neutralisanja Osame bin Ladena u Abo-tabadu sadrži uputstva za izvođenje terorističkih operacija i međusobnu komunikaciju koja u obzir uzima sve potrebne modifikacije za pariranje izviđačkim i naoružanim dronovima (Benson, 2012). Međutim, s druge strane se kritikuju tvrdnje američke administracije o preciznosti i efikasnosti vatrenih udara dronova. Na osnovu dostupnih javnih podataka koji se odnose na borbenu upotrebu dronova i njihovog uticaja na nacionalnu bezbednost SAD ne vidi se jasna i direktna korelacija. Strateški je značajno iz više razloga da tvrdnje američke administracije o preciznosti i efikasnosti borbene upotrebe dronova u neutralisanju terorista budu predmet detaljnog ispitivanja.

Prvi razlog, odnosi se na stepen preciznosti vatrenih udara dronova. Veoma bitna činjenica je to da preciznost vatrenih udara dronova u osnovi zavisi od preciznosti obaveštajnih podataka koji se odnose na ciljanu metu. Ta vrsta obaveštajnih podataka veoma često je podložna preispitivanju. Vojni analitičar Tom Junod u svom članku u časopisu „Pratilac“ (Escort) navodi: „Politički odlučiooci koji odlučuju o borbenoj upotrebi dronova dobijaju informacije obaveštajnim kanalima a da pri tome ne znaju koliko su pouzdani i iz kojih izvora potiču. Obaveštajne strukture imaju svoje kriterijume za odabir informacija,

ali politički odlučioi nisu upoznati sa procesom selekcije obaveštajnih podataka.“ (Junod, 2012). Odluke o ciljanom neutralisanju naoružanim dronovima baziraju se prvenstveno na informacijama dobijenim od lokalnih saradnika sa terena. Dostupne informacije o borbenoj upotrebi američkih dronova u Avganistanu i Iraku daju razloge za zabrinutost o pouzdanosti obaveštajnih podataka koje lokalni saradnici pružaju u cilju realizacije vatrenih udara po teroristima. Na primer, aprila 2011. godine američke snage su na osnovu podataka lokalnog saradnika izvršile borbeni napad dronom i tom prilikom usmratile dva američka vojnika u Avganistanu (Miklaszewski, 2011). U Avganistanu i Iraku postoje dokumentovani slučajevi lokalnih saradnika koji svoju poziciju koriste oportunistički, odnosno davanjem netačnih informacija žele da iskoriste borbene napade dronova u plemenske, religijske, političke ili jednostavno u lične svrhe da bi omogućili dobijanje novčane nagrade. Primera radi, u američkoj bazi Gvantanamo 86% pritvorenih osumnjičenih terorista predato je američkim snagama od strane lokalnih snaga ili pojedinaca na osnovu raspisane novčane nagrade koalicioni snaga. Novčana nagrada za predatog „osumnjičenog teroristu“ na osnovu iskaza seljana iz Avganistana i Pakistana dovoljna je da za ceo život zbrine čitave porodice (ACLU, 2012). Godinama je američka administracija pritvorenike u bazi Gvantanamo kvalifikovala kao „najgore od najgorih“. Klasifikovani kao „neprijateljski borci“, pritvorenici su ostajali u zatočeništvu godinama i veoma često bez optužnice. Od ukupno 779 pritvorenika u Gvantanamu, 2002. godine 603 su oslobođena. Prema proceni američke administracije, 92% pritvorenika u Gvantanamu nikad nisu bili borci Al Kaide. Odluke o neutralisanju terorista naoružanim dronovima predsednik SAD donosi na osnovu istih obaveštajnih izvora na osnovu kojih su pritvarani osumnjičeni teroristi u bazi Gvantanamo. Takođe, sve češći izveštaji ministarstva odbrane u kojima se neutralisanje visoko pozicioniranih pripadnika terorističkih grupa ili organizacija realizuje iz nekoliko borbenih napada dronova, u različitim vremenskim periodima, podriva pozitivan stav o pouzdanosti obaveštajnih podataka. Na primer, američka administracija proglasila je mrtvim januara 2009. godine, i ponovo septembra iste godine, Al Kaidinog vođu paravojnih formacija u Pakistanu, Iljasa Kašmirija. Ista osoba je u oktobru 2009. godine dala intervju pakistanskom novinaru Salimu Šazadu za novine „Vreme Azije“ (Shahzad, 2009). Američki novinar istraživač Majkl Hejstings takođe je pratio višestruke pokušaje SAD da borbenim udarima dronova neutrališu lidera pakistanskih Talibana, Baitulu Mesuda. Prvi neuspešni napad, po svedočenjima aktivista grupe za ljudska prava, usmrtilo je 35 civila, dok je u drugom napadu, po svedočenju novinara, poginulo 45 civila. Bilo je potrebno još 14 borbenih napada dronovima tokom narednih 14 meseci i 241 poginuli civil da se neutrališe talibanski vođa u Pakistanu (Hastings, 2012).

Drugi razlog za ispitivanje efikasnosti borbene upotrebe dronova odnosi se na ciljane mete. Najveći deo njih čine nisko pozicionirani pripadnici Al Kaide i talibanskog režima, koji ne predstavljaju direktnu pretnju po bezbednost SAD. U izveštaju Bele kuće za 2011. godinu, o borbenoj upotrebi dronova konstatovano je da su najčešće mete bili nisko pozicionirani pripadnici terorističkih grupa. U izveštaju Nove američke fondacije, nevladine organizacije, od septembra 2012. godine navodi se da je samo 49 visoko pozicioniranih terorističkih lidera neutralisano u vatrenim udarima dronova, što čini samo 2% ciljanih meta. Sve ostale mete su nisko pozicionirani borci – teroristi (Bergen, 2012). Američka vojska i CIA u svojim izveštajima o borbenoj upotrebi dronova navode da se sve žrtve, muškog pola, smatraju teroristima, bez ijednog pouzdanog dokaza (Becker, 2012). Dru-

gim rečima, tvrdnje u izveštajima da su dronovi neutralisali na stotine nisko pozicioniranih terorista mogu poslužiti kao pokriće za sva ubistva nevinih civila.

Treći razlog povezan je sa preispitivanjem efikasnosti strategije „obezglavlivanja“, odnosno ciljanog neutralisanja glavnih vođa terorističkih i militantnih grupa u cilju njihovog urušavanja i dezintegriranja. Terorističke organizacije su agilne i fleksibilne strukture. Bivši direktor Nacionalne obavestajne agencije Denis Bler objašnjava (ne)efikasnost borbene upotreba dronova rečima: „Al Kaidini pripadnici koji su neutralisani naoružanim dronovima biće zamenjeni novim pripadnicima. Struktura terorističkih grupa je takva da omogućava njeno preživljavanje kao i dalje planiranje, finansiranje i obuku pojedinaca i timova za ubijanje Amerikanaca.“ (Blair, 2011).

Četvrti razlog odnosi se na dron program koji će u određenoj meri sprečiti organizovanje terorističkih grupa u područjima gde se dronovi upotrebljavaju i doprineti dislokaciji terorista u područja koja nisu pod nadzorom dronova. Daglas Lut, Obamin bivši glavni savetnik za Avganistan i Pakistan, tvrdi: „Mislim da američki dron program blago utiče na rad Al Kaide i njoj srodnih grupa.“ (Woodward, 2010). Američki dron program je koncentrisan na pakistanski region Vaziristana i neki od Al Kaidinih i talibanskih vođa preselili su se u druge delove Pakistana, gde su nastavili da operativno rade. Osama bin Laden je pronađen u pakistanskom vojnom gradu Abotabadu, organizator 9/11 Kaled šaik Muhammed uhvaćen je u Ravalapindiju, pakistanskom gradu u kome je smešten generalštab pakistanske vojske, dok se Mula Omar, talibanski vođa, krio u Karačiju do 2013. godine, kada je umro od tuberkuloze.

Legalni aspekti borbene upotrebe dronova u protiv terorističkim operacijama SAD

Američki dron program pokreće veoma značajna pitanja u odnosu na međunarodno pravo i američki pravni sistem. Rasprave o legalnosti dron programa opstruisane su stalnim odbijanjem Obamine administracije da da odgovore čak i na osnovna pitanja koja se tiču borbene upotrebe dronova. Nedostatak transparentnosti, ne konzistentnost sa osnovnim principima međunarodnog prava, samo su onemogućavali evaluaciju efikasnosti borbene upotrebe dronova u neutralisanju terorističkih grupa i njihovih mreža, kao i zakonsku opravdanost dron programa. Nejasne izjave američkih zvaničnika o dron programu uz odsustvo jasne državne politike prouzrokuju slabljenje osnovnih principa međunarodnog prava i osnovnih ljudskih prava.

Borbena upotreba dronova u protiv terorističkim operacijama pokreće čitav niz pitanja koja se tiču nekoliko zakonskih osnova, kao što su: ratni zakoni koji regulišu upotrebu sile, međunarodno humanitarno pravo koje određuje pravila za vođenje ratnih sukoba i međunarodna opšta ljudska prava. Obamina administracija, kao i Bušova, smatra da su SAD u ratnom sukobu sa Al Kaidom i njoj povezanim grupama. Američka administracija borbenu upotrebu dronova podvodi pod član 51 Povelje UN koji glasi: „Neodvojivo je pravo svakog pojedinca ili društva na samoodbranu“, a koji stoji kao izuzetak prema zabrani korišćenja sile u članu 2, stav 4 Povelje UN. Međunarodno pravo dozvoljava preduzimanje odbrambenih akcija u cilju odgovora na oružani napad ili sprečavanja napada koji je u pripremi. Upotreba sile u samoodbrani ne smatra se kršenjem suvereniteta države koja

je meta napada. Džon Brennan, direktor CIA i bivši glavni savetnik predsednika Obame, o borbi protiv terorizma kaže: „U međunarodnom pravu ne postoji ništa što bi nas sprečilo da upotrebimo sredstva prinude protiv naših neprijatelja izvan aktivnog ratnog bojišta, uz saglasnost druge države ili u slučaju kada država nije u mogućnosti ili odbija da preduzme mere protiv našeg neprijatelja na svojoj teritoriji.“ (Brennan, 2012). Odobrenje za upotrebu vojne sile koje je septembra 2001. godine izdao Kongres posle terorističkih napada 11. septembra, ovlastilo je predsednika SAD da upotrebi svu neophodnu silu protiv organizacija ili lica odgovornih za terorističke napade u cilju sprečavanja budućih napada od strane međunarodnih terorističkih grupa i(li) pojedinaca prema SAD (U.S. Congress, 2001). Brennanova interpretacija međunarodnopravnih standarda znači da SAD mogu članove Al Kaide i sa njom povezane grupe legitimno napadati čak i ako se nalaze van zone aktivnih borbenih dejstava. Ovakav pristup nije dovoljan da objasni kako su SAD van poznatog ratnog okruženja, kao što je to sada Avganistan, i dalje u ratnom sukobu sa Al Kaidom i njoj srodnim grupama, jer prema normama međunarodnog prava glavne odrednice za postojanje ratnih sukoba su: intenzitet i konstantnost borbenih dejstava između sukobljenih strana i organizovanost borbenih snaga sukobljenih strana.

Predsednik Obama i njegovi zvaničnici u administraciji oštro su kritikovali zakonske osnove i obrazloženja Bušove administracije za vođenje protiv terorističke politike u Iraku i Avganistanu. Predsednik Obama kao primer kršenja međunarodnog prava navodi primenu metoda torture u bazi Gvantanamo prilikom ispitivanja osumnjičenih terorista. Obama administracija je tražila zakonsko utemeljenje za svoju politiku upotrebe naoružanih dronova, ali sve veći broj nevladinih aktivista, pravnika i zvaničnika UN stvara klimu u američkoj i međunarodnoj javnosti koja će borbenu upotrebu dronova, naročito od strane CIA, označiti kao ratni zločin. Marta 2010. godine američko Udruženje za civilne slobode na osnovu zakona o slobodi pristupa informacijama od javnog značaja, povelu je parnicu zbog odbijanja američke administracije da stavi na uvid podatke i zakonska obrazloženja za borbenu upotrebu dronova u protiv terorističkim operacijama. Pre 9/11 SAD su rutinski osuđivale izraelska ciljana neutralisanja palestinskih terorista uz korišćenje naoružanih dronova. Jula 2001. godine Martin Indajk, tadašnji američki ambasador u Izraelu, rekao je da „američka administracija ne odobrava izraelska ciljana ubistva Palestinaca korišćenjem naoružanih dronova jer su vansudska“ (Alston, 2008).

Američki proponenti dron programa ulažu veliki napor da predstave njegovu primenu kao legalnu. Kongres Sjedinjenih Američkih Država je 2001. godine odobrio upotrebu sile protiv svih onih koji su odgovorni za nedavne terorističke napade na SAD, klasifikujući teroriste kao neprijatelje države. Kad je reč o međunarodnom pravu, predlagači dron programa tvrde da je neutralisanje Al Kaidinih terorista legitiman odgovor u oružanom sukobu koji je pokrenut napadima 9/11.

Prema međunarodnom pravu i opštem članu 3. Ženevske konvencije, uslovi za vođenje oružanog sukoba moraju biti ispunjeni da bi neutralisanje terorista bilo legalno. Glavne odrednice za vođenje ratnog sukoba po međunarodnom pravu su: kontinuirano i produženo izvođenje borbi na određenoj teritoriji. Eksperti međunarodnog prava spore pojam „rat protiv terora“ oko ispunjavanja uslova za vođenje oružanog sukoba i samim tim za neutralisanje terorista od strane SAD u zemljama kao što su Pakistan, Jemen ili Somalija, sa kojima Vašington nije u ratu. Nepostojanje konstantnih i aktivnih borbenih dejstava na određenoj teritoriji prema osnovnim postulatima međunarodnog prava određuje

neutralisanje terorista naoružanim dronovima kao nezakonite postupke, naročito ako borbene napade izvode operativci CIA, koji ne pripadaju oružanim snagama SAD i koji nisu obučeni da primenjuju ratno pravo u oružanim sukobima.

Osećajući pritisak javnosti, Obamina administracija je pokušala da dâ odgovore na program borbene upotrebe dronova. Marta 2010. godine pravni savetnik Bele kuće, Harold Koh, izjavio je da: „neutralisanje terorista uz korišćenje naoružanih dronova u saglasju sa svim primenjivim zakonima uključujući i zakone rata“. Koh je još izjavio: „Upoznavajući se sa dron programom, mogu da zaključim da su protiv terorističke operacije američke vojske i CIA izvedene uz striktno poštovanje ratnih principa (proporcionalnosti i razlikovanja borbene od neborbenog ljudstva), da su samo legitimne mete bile ciljevi napada uz maksimalne napore da se broj nedužnih žrtava svede na minimum. Upotreba krajnjih sredstava prinude protiv terorista u cilju njihovog neutralisanja i onemogućavanja primene krivično-procesnog prava smatra se legalnim jer prema međunarodnom pravu mi smo u oružanom sukobu s njima.“ Koh je na kraju, kao argument za upotrebu krajnjih sredstava prinude u oružanim sukobima, dodao: „Pojam samoodbrane je značajno širi i on ne podrazumeva konstantno postojanje oružanih borbi na bojnopolju.“ (Koh, 2010).

Vredno pomena po pitanju zakonske opravdanosti borbene upotrebe dronova je nepodudarnost između retorike Obamine administracije s jedne strane i njene akcije s druge strane. Predsednik Obama opravdava svoj preokret ka podršci Bušove politike primene torture i nezakonitog pritvaranja u bazama širom sveta kao „restauraciju vladavine prava“. Kao što nema konsenzusa oko legalnosti Bušove politike, tako i legalnost borbene upotrebe dronova u neutralisanju terorista i militantata van zone borbenih dejstava ostaje neodređena. Pravila međunarodnog i humanitarnog prava koja se nalaze u Ženevskim konvencijama su vrlo jasna: „zabranjuje se ubijanje lica koja nisu članovi regularnih vojnih jedinica“. Samim tim, borbena upotreba dronova za neutralisanje onih koji ne pripadaju organizovanoj oružanoj sili je nezakonito i nedozvoljeno.

Ciljano neutralisanje terorista kao deo programa borbene upotrebe dronova odvija se već više od deceniju, ali i dalje ostaju neodređenosti u odnosu na zakonski osnov programa koje se tiču pozitivnog i međunarodnog prava. Prema pravnom sistemu SAD, odobrenje za upotrebu vojnih snaga daje predsednik protiv onih država, organizacija i(li) pojedinaca koji planiraju, organizuju, izvode ili pomažu u izvođenju terorističkih napada od 11. septembra 2001. godine. Američke administracije od 2001. godine široko interpretiraju zakonski osnov upotrebe dronova, i prema njemu u legitimne mete uvršćuju pripadnike Talibana, Al Kaide i sa njima povezane snage. Ostaje nedorečeno koga američka administracija identifikuje kao „povezane snage“, kako određuje status borca i(li) neprijatelja.

Tajni izveštaj CIA iz decembra 2014. godine objavljen na „Wikileaksu“ obznanjuje da američki dron program okružuju određene poteškoće i tenzije. U izveštaju se kaže da ciljano neutralisanje terorista može biti kontraproduktivno i ojačati ekstremističke grupe. Iako ciljano neutralisanje vođa terorističkih grupa može biti efikasno u podriivanju organizacione strukture, ono takođe može uticati na porast nasilja i veću podršku i popularnost terorističkih grupa. Studija CIA iz 2014. godine takođe govori da borbena upotreba dronova u neutralisanju terorista može biti od velike koristi ako je deo šire protiv terorističke strategije koja upošljava i ostale vojne i ne vojne protiv terorističke instrumente i organizacije.

Zakonski okvir za borbenu upotrebu dronova od strane SAD može predstavljati opasan presedan za ostale (ne)državne aktere. Prve dve decenije XXI veka predstavljaju značajan

period razvoja, proizvodnje i upotrebe dronova od strane državnih organa, s jedne strane, i proizvođača koji žele da prošire tržište i uvećaju profit, s druge strane. Izvoz dronova proizvedenih od strane američkih kompanija bio je limitiran zbog izvoznih kontrola, međutim, od strane američkih proizvođača izvršen je značajan pritisak na Kongres da se nivo ograničenja smanji. U septembru 2012. godine Pentagon je dao odobrenje za izvoz dronova u 66 država (Palmer, 2012). Ne kontrolisanje proliferacije naoružanih dronova predstavlja pretnju po globalnu bezbednost, a kako sve više (ne)državnih aktera usvaja potrebnu tehnologiju za borbenu upotrebu dronova, raste i rizik da će po ugledu na praksu upotrebe dronova od strane SAD, doći do širenja preko graničnih incidenata.

Način na koji SAD trenutno koriste dronove u izvođenju protiv terorističkih operacija slabi osnove demokratskog nadzora oružanih i obaveštajnih struktura i ujedno doprinosi da se politički odlučioi mnogo lakše i brže oslone na naoružane dronove u neutralisanju pripadnika terorističkih grupa. Odluka o upotrebi vojne sile mora biti predmet rigoroznih provera između izvršne i zakonodavne vlasti. Studija britanskog ministarstva odbrane iz 2011. godine postavila je nekoliko pitanja: „Ako uklonimo sve rizike od gubitaka iz proračuna političkih odlučioaca u rukovođenju kriznim situacijama, da li upotrebu vojne sile činimo privlačnijim? Da li će politički odlučioi pribegavati ratu kao političkoj opciji lakše i brže nego pre?“ (Sifton, 2012). Ova pitanja, pored međunarodnopravnih implikacija, imaju direktan uticaj na demokratske osnove jednog društva. Kada politički odlučioi mogu da izbegnu političke posledice usled vojnih gubitaka na terenu i njihov uticaj na glasače i javne medije, onda oni više ne tretiraju prethodne činjenice u vezi sa ratnim sukobima i mirovnim procesima na isti način. Bobrena upotreba dronova u značajnom obimu skraćuje proces odlučivanja, što je nekad bila najvažnija faza u demokratskom procesu donošenja odluka. Kospirativnost borbene upotrebe dronova i neposrednost njihovog delovanja s jedne strane doprinosi tome da američki politički odlučioi lakše pribegnu korišćenju vojne sile, a s druge strane da mnogo teže izvrše objektivnu evaluaciju posledica upotrebe dronova u tajnim operacijama.

Sa političkim odlučiocima SAD koji donose spoljnopolitičke odluke bezbednosne prirode van javnog vidokruga i uz potpuno odsustvo transparentnosti i odgovornosti, vladavina prava je narušena i stvara se deficit u demokratskim procesima. Na javne zahteve za većom transparentnošću u odnosu na zakonski osnov programa upotrebe naoružanih dronova, bivši direktor CIA, Majkl Hajden, odgovorio je: „Demokratije ne započinju i ne vode rat na osnovu zakonskih memoranduma zaključenih u sefovima ministarstva pravde.“ (Shane, 2011).

Ne transparentna pozicija američke administracije u odnosu na civilne žrtve borbenih udara dronova tipičan je primer neodgovornosti i demokratskog vakuuma. Izjave američkih zvaničnika povodom borbene upotrebe dronova od januara 2011. godine u nesaglasju su sa izveštajima Biroa za istraživačko novinarstvo SAD. Izveštaji Biroa otkrivaju visok stepen neiskrenosti u javnim izveštajima američke administracije povodom borbene upotrebe dronova. Kao primer možemo navesti izjavu zamenika glavnog savetnika za nacionalnu bezbednost, Džona Brenana, iz jula 2011. godine: „Ne postoji nijedna kolateralna žrtva u borbenim udarima dronova jer se primenjuje napredna tehnologija koja povećava preciznost vatrenih udara.“ U istom tom periodu Biro je podneo izveštaj u kojem se tvrdi da je u vatreim udarima dronova nastradalo najmanje 458 civila u periodu od januara do juna 2011. godine. U izveštaju Bele kuće iz maja 2012. godine navodi se da je

predsednik Obama potvrdio da je prilikom njegovog prvog autorizovanja borbenog napada dronom, januara 2009. godine, poginuo neodređen broj nevinih Pakistanaca (Elliot, 2012). U svetlu ovih odnosa, politički komentator i bivši pravni zastupnik američke administracije Glen Grinvald tendenciozno pita: „Ako vi verujete da predsednik SAD treba da ima ovlašćenje da odobrava ubijanje ljudi, uključujući i građane SAD, bez odgovarajućeg sudskog procesa, čak i bez kontrole i transparentnosti, koje ovlašćenje onda po vama on ne treba da poseduje?“ (Friedersdorf, 2012).

Budućnost dron programa

Dinamika modernog ratovanja, naročito na polju hibridnih ratova, učinila je da dronovi postanu deo ratne realnosti iako je njihova borbena upotreba kontroverzna. Američka administracija i vojska korišćenje dronova u ratnim sukobima vide kao naoružanje koje će se u budućnosti sve više koristiti i razvijati. Prema izveštaju kongresne budžetske kancelarije koji je objavljen 2015. godine, ministarstvo odbrane SAD planira da kupi 730 novih dronova u periodu između 2015. i 2025. godine (U.S. Congress, 2015). Naoružani dronovi koji su trenutno u upotrebi američke vojske koriste se u sukobima niskog intenziteta širom severne i istočne Afrike, Bliskog Istoka i centralne Azije iz preko 60 vojnih baza. Naoružani dronovi vojnim jedinicama u toku izvođenja protiv terorističkih operacija omogućavaju značajne prednosti. Jedna od njih je mogućnost nadgledanja terena i izvođenje ofanzivnih napada u protiv terorističkim operacijama bez slanja trupa na teren. Takođe, dronovi omogućavaju vojnim rukovodiocima na terenu da donose brze odluke i kontrolišu veći prostor borbenih dejstava.

U raspravama o upotrebi dronova u protiv terorističkim operacijama u znatnoj meri se koriste pogrešni i neodređeni pojmovi. Kritičari upotrebe dronova u borbene svrhe veoma često određuju dron program kao nelegalan, nemoralan i nepravedan. Neodrživo je, na primer, sa stanovišta ratne etike i morala da se neki sistem naoružanja okarakterise kao nelegalan u jednom kontekstu a kao legalan u drugom, u zavisnosti od toga gde se njegov rukovalac nalazi. Slično tome, argumenti koji ukazuju na to da su dronovi fundamentalno jedinstven sistem oružja previđaju sličnost sa drugim sistemima za daljinsko upravljanje, kao i sa avionima ratnog vazduhoplovstva. Čak je i termin *dron* pogrešan jer ukazuje na odsustvo ljudskog elementa. Dronovi imaju svoje pilote, samo se ne nalaze u njemu. Piloti dronova imaju isti stepen kontrolisanja kao i piloti aviona ratnog vazduhoplovstva i generalno poseduju bolju situacionu preglednost i znatno manje smetnje pri izvođenju vatrenih udara nego piloti ratnih aviona.

Dron sistem je samo jedan od nekoliko sistema koje američka administracija ima na raspolaganju u borbi protiv međunarodnog terorizma. Dron sistem se ne koristi nezavisno od drugih oružanih sistema i sredstava. Čak i u slučajevima visoko-konspirativnih operacija CIA, dron ne može da zameni konspirativni rad operativca na terenu. Ukoliko se iz rasprava o protiv terorističkoj politici i užasima ratnih sukoba uklone emotivni elementi koji se vežu za dron program, pravi se važan korak ka kreiranju objektivnijeg dijaloga o krajnje kontroverznom pitanju međunarodne bezbednosti. Objektivan i sveobuhvatan pristup raspravi o dron programu nije samo moguć već je i neophodan.

Politički odlučioци u SAD pored moralnog aspekta moraju iscrpno da analiziraju i sve međunarodnopravne implikacije dron programa. Iako je američka spoljna politika zvanič-

no napustila programe neutralisanja pojedinaca po političkoj osnovi van teritorije SAD predsedničkim aktom Džeralda Forda iz 1976. godine, zakonske osnove dron programa najvećim delom su prošle nezapaženo od strane američke javnosti. Ako SAD teže da budu kooperativan član međunarodne zajednice, onda američka administracija mora biti u stanju da upodobi dron program standardima međunarodnog prava.

Problem koji privlači više pažnje nego zakonske implikacije jesu civilne žrtve koje nastaju borbenom upotrebom naoružanih dronova. Značajan broj bezbednosnih stručnjaka smatra da borbeni napadi dronova čine više štete nego koristi, ali činjenica je da ne postoje čvrsti dokazi i istraživanja koji potkrepljuju gore navedenu tvrdnju. Obaveštajna zajednica SAD, zajedno sa ministarstvom odbrane, mora sprovesti ciljanu analizu borbenih udara dronova koji su za posledicu imali civilne žrtve. Analiza mora pronaći odgovore na pitanja da li borbeni udari dronova radikalizuju lokalno stanovništvo i ako je odgovor potvrdan u kojoj meri.

Uticaj koji će naoružani dronovi imati na buduće vođenje ratnih sukoba zavisice prvenstveno od tehnoloških inovacija na polju robotike, telekomunikacija, naoružanja i optoelektronskih sredstava. U budućnosti, naoružani dronovi nastaviće da služe kao sastavni deo sistema kojim ljudi upravljaju a ne kao njihova zamena. Tehnološke inovacije i njihove primene u vojne svrhe mogu voditi ka militarizaciji spoljne politike i nepotrebnim nasilnim sukobima. S obzirom na sadašnji tempo unapređivanja tehnoloških inovacija dron sistema, politički odlučioi moraju dati određena rešenja i odgovore već sada da bi se sprečila inkompatibilnost tehnološkog progressa, s jedne strane, i strateških i međunarodnih uslova primene dron sistema, s druge strane.

Literatura

[1] Gates, Robert., (2009), *A Balanced Strategy Reprogramming the Pentagon for a New Age*, Foreign Affairs.

[2] Olson, Eric., (2009), *A Balanced Approach to Irregular Warfare*, The Journal of International Security Affairs.

[3] Tenet, George., (2007), *At the Center of the Storm; My Years at the CIA* (New York: Harper Collins) p. 155.

[4] CNN, Live Today, *Interview with Paul Wolfowitz*, November 5, 2002, <http://www.defense.gov/transcripts/transcript.asp?transcriptid=3264>

[5] Greed, Miller., *Increased U.S. drone strikes in Pakistan*, The Washington Post, Feb. 21, 2011.

[6] Palmer, Doug., *Pentagon Lists 66 Countries as Eligible to Buy US Drones*, Reuters (Sept. 5, 2012).

[7] Sifton, John., *A Brief History of Drones*, Nation (Feb. 7, 2012).

[8] Shane, Scott., *C.I.A. is Disputed on Civilian Toll in Drone Strikes*, N.Y. Times (Avg. 11, 2011).

[9] Elliot, Justin., *Obama Administrations Drone Death Figures Don't Add Up*, ProPublica (June 18, 2012).

[10] Friedersdorf, Connor., *Obama's Execution of the Drone War Should Terrify Drone Defenders*, Atlantic (July 12, 2012).

[11] Brennan, O. John., *"The Ethics and Efficacy of the president's Counterterrorism Strategy*, Speech delivered at the Woodrow Wilson International Center for scholars, 30 April 2012.

[12] S. J. Res 23 (107th), *Authorization for Use of Military Force*, U. S. Congress, 18 Sept. 2001.

[13] Benson, Pam., *Bin-Laden Documents: Fear of Drones*, CNN, (May 3, 2012).

- [14] Junod, Tom., *The Lethal Presidency of Barack Obama*, Esquire (Aug. 2012).
- [15] Miklaszewski, Jim., *Two US Serviceman Killed by Drone Attack in Afghanistan*, NBC News (April 11, 2011).
- [16] American Civil Liberties Union, *Guantanamo by the Numbers*, (May 4, 2012).
- [17] Shahzad, Salem., *Al-Qaeda's Guerrilla Chief Lays Out Strategy*, Asia Times (Oct. 15, 2009).
- [18] Hastings, Michael., *The Rise of the Killer Drones: How America Goes to War in Secret*, Rolling Stone (Apr. 26, 2012).
- [19] Bergen, Peter., *Drone is Obama's Weapon of Choice*, CNN (Sept. 6, 2012).
- [20] Becker, Jo., *Secret "Kill List" Proves a Test of Obama's Principles and Will*, N. Y. Times (May 29, 2012).
- [21] Alston, Philip., *Human Rights, Intervention, and the Use of Force*, Oxford, 2008.
- [22] Blair, C. Dennis., *Drone's Alone are not the Answer*, (Aug. 14, 2011).
- [23] Woodward, Bob., *Obama's Wars*, pp. 106-07. (2010).
- [24] Bergen, Peter., *Drone's Wars: The Constitutional and Counter-Terrorism Implications of Targeted Killing*, New America Foundation (April 23, 2013).
- [25] Lynn., Davis, *Armed and Dangerous?*, RAND, 2014.
- [26] Hazelton., L. Jacqueline, *Drones: What are they good for?*, Parameters 43(1), Winter-Spring, 2013.
- [27] U.S. Congress, *The Budget and Economic Outlook: 2015-2025*, (January, 2015).
- [28] Fox News., *"CIA Chief: 'Disrupted' al-Qaeda is 'On the Run'"* March 18, 2010.
- [29] Shane., Scott, *C.I.A. to Expand Use of Drones in Pakistan*, New York Times, Dec. 3, 2009.
- [30] Koh., H. Harold, *The Obama Administration and International Law*, Washington DC, March 25, 2010, Speech at Annual Meeting of the American Society of International Law.

DOMAĆI TERORIZAM – PRETNJA IZBLIZA

Marko M. Krstić,
Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije

Ovaj rad nastoji da ilustruje koliko je teško, gotovo nemoguće, pro-niknuti u uzroke domaćeg terorizma koji je danas našao opštu pri-menu. Neki gledaju na termin „domaći“ kao fenomen koji se razvijao na Zapadu, ili pak njegovu radikalizaciju značajno povezuju sa Zapadom, ali činjenica je da ovi teroristi izazivaju posebnu zabrinutost zbog sve većeg broja zapadnjaka koji spajaju militantne islamske pokrete, i upoznavanje operativaca „sa društvima koje oni ciljaju“. Teroristi često koriste greške države u slučajevima kada je država ili previše represivna ili čini neefika-sne ustupke, kako bi povećale svoju podršku i za razliku od konvencional-ne mudrosti, strukturne odrednice transnacionalnog i domaćeg terorizma nisu nužno sinonimi. Zbog potrebe balansiranja između efikasnošću borbe borbe protiv terorizma i liberalnom prihvatljivosti, domaći terorizam u većini slučajeva predstavlja značajnu i ozbiljnu pretnju demokratskim državama. U radu će se takođe razmotriti dinamika i uzroci domaćeg terorizma, sa posebnim akcentom na interakcije između terorističkih organizacija, drža-ve i društva. Pravi se paralela i razlika između domaćeg i međunarodnog terorizma, koja umanjuje uzorak nasilja i pokazuje da pojedinac zapravo predstavlja smisao terorizma i najprikladniji model za uzročnu analizu.

Ključne reči: *domaći terorizam, država, pojedinac, radikalizacija*

Uvod

U poslednjih pola veka, „avet“ terorizma se nadvila na svetom a dramatični doga-đaji dominiraju globalnim naslovima uz naizgled stavljanja u drugi plan svih dru-gih pitanja. Duga i fascinantna istorija terorizma je sastavni deo savremene istorije bez-broj naroda i država i danas živimo u svetu u kome je terorizam postao gotovo svako-dnevna pretnja. Postoje različiti razlozi i motivi za terorističke aktivnosti; terorizam ima vi-še korena i višestruke efekte, tj. teroristički incidenti nameću ogromne direktne troškove na pojedince i društva. On predstavlja značajnu komunikaciju putem nasilja, gde koristi telesne mere da stvori psihološki rat. Tokom protekle dve decenije ovaj fenomen je opravdano postao glavna briga naučnika, kreatora politike i javnosti a literatura o njemu je proporcionalno porasla, kao i interes za istraživanje njegovih uzroka.

Nova vrsta terorista se „rodila“ u poslednje dve decenije - teroristi inspirisani džihad-skom ideologijom, osobe rođene i odrasle u samoj zemlji u kojoj žele da napadnu i takav vid domaćeg terorizma je postao primarna briga za organe bezbednosti, naročito u za-

padnim društvima. Dok mnoge teorije pretenduju da opišu tačne faze koje su uključene u radikalizaciju i koje dovode do domaćeg terorizma, veoma malo empirijskih podataka postoji na temu psihologije onih koji su postali radikalizovani.

Spektakularni teroristički napadi i značajne terorističke kampanje značajno utiču na percepciju javnosti, što zauzvrat, vrši pritisak na Vladu da povрати svoju sigurnost i stabilnost, jer su Vlade pod opsadom, ne samo od strane terorista koji zahtevaju političke ustupke, već i građana koji žele da povrate narušeno spokojstvo. Ali naročito podmukao aspekt domaće terorističke pretnje su radikalizovani vojnici koji ciljaju svoje sunarodnike, bez obzira na njihovu veru. Činjenica da je svaki teroristički akt nastoji da izazove strah u njihovim sunarodnicima, može biti jedini zajednički imenitelj. Veoma je bitno usredsrediti se na stvaranje jedinstvenog kulturnog pečata pojedinačne nacije da proceni razlog za uznemirenost demonstriranim nasiljem od strane pojedinaca među svojim građanima.

Angažovanje u aktima terorizma zahteva od pojedinaca da prolaze kroz proces radikalizacije, a terorizam, naročito džihadski, postao je konstantan i smrtonosan problem za mnoge nacije i narode u svetu. Teroristi ne padaju sa neba, oni zapravo proizilaze iz seta snažno održanih verovanja, naime, zapažanje da verski faktor igra važnu ulogu u početnom radikalizacionom procesu ne treba tumačiti kao optuživanje i žigosanje vere. Terorizam je mutirao u jedan od glavnih pretnji nacionalnim državama i pojedincima podjednako, a naročito nakon 9/11 i napada na SAD, došlo je mnogo naučnog interesovanja za generisanje teorije terorizma. U realnom svetu, aspekt problema je da se sam terorizam nastavlja nesmanjenim tempom, uništavajući živote i imovinu širom sveta. Ideja domaćeg terorizma nije nov koncept, pogotovo s obzirom na istoriju izazova sa kojima se suočavaju druge zapadne zemlje. Pripadnici druge grupe su obično nazivaju „ekstremistima“ ili „domaćim teroristima“, ali naročito podmukao aspekt domaćeg terora su pretnje i dalje radikalizovani vojnici koji ciljaju svoje sugrađane, bez obzira na njihovu veru. Spektakularni teroristički napadi i ofanzivne kampanje, značajno utiču na javnost u celini, koji, zauzvrat, vrši pritisak na vladu da povрати sigurnost. Polarizacija društva između različitih verskih i kulturnih grupa slabi obveznice državnog identiteta, udruženja građana, i nacionalizma, što pogoduje ekspanziji „domaćeg“ terorizma. U vreme širih društvenih zajednica u kojima radikalizovani pojedinci žive, rizično je okarakterisati ih kao neprijatelje, međutim, u pitanju je činjenica da su domaći teroristi, u najvećem delu, čvrsto integrisani državljanima zemalja ka kojima usmeravaju agresiju.

Obaveštajne službe i stručnjaci sve više obraćaju pažnju na pretnju „domaćeg terorizma“ – terorističke napade koje su izvršili pojedinci koji su ili rođeni ili odrasli u na Zapadu, a u poslednjih nekoliko godina, više stotina muškaraca i žena rođenih ili odraslih na Zapadu učestvovali su, ili im je obezbeđena podrška za islamske terorističke napade.

Indikatori domaćeg terorizma

Važan sastojak u terorističkoj strategiji je ideja provokacije i većina terorističkih grupa nastoji da smeni sadašnju vladu i preuzme vlast i po tom kriterijumu uspeha, uzimajući u obzir samo pobunjenike koji se služe terorizmom kao svojom glavnom strategijom, a samo pojedine anti-kolonijalne frakcije su u potpunosti realizovale svoj cilj (Merari, 1993). Ukoliko teroristi poseduju državljanstvo zemlje koja je meta napada, onda se to smatra

domaćim terorizmom, bez obzira na nacionalnost žrtava (Calle, Cuenca, 2011). Domaći terorizam uključuje počiniocce, ciljeve, žrtve, mesta, i publiku u istoj zemlji; zemlje su motivisane da se bavi domaćim terorizmom, jer su povezane koristi ili troškovi na taj način isključivo stečeni kod kuće. Npr. otmica jednog lokalnog političara od strane domaće terorističke grupe da promoviše političku promenu kod kuće je tipičan primer domaćeg terorizma i daleko je brojniji od trans nacionalnih terorističkih incidenata (Sandler, 2011).

Era modernog domaćeg terorizma počinje krajem 60-ih i početkom 70-ih godina prošlog veka, a percepcija javnosti se filtrira u potrazi za nacionalnim problemima. Terorizam migrira od države do države, sa kontinenta na kontinent i iz decenije u deceniju. Neke države, kao što je Indija, imaju konstantne probleme, SAD prate ciklični trendovi, dok neki, kao npr. Mongolija i Kape Verde ne beleže napade od 1970. godine. Studije slučaja su ranije bile osnovno sredstvo za istraživanje domaćeg terorizma, koje ionako pronicljive, ne mogu se empirijski testirati i generalizovati. To bi moglo dovesti do identifikacije nevažnih ili slučaja specifičnih varijabli, a takođe i do neuspeha i nemogućnosti da se identifikuju globalne promenljive. Oslanjajući se isključivo na ove studije slučaja, krajnji rezultat je da se domaći terorizam *de facto* tretira kao nacionalno jedinstven. Drugo, uslovi koji motivišu teroriste da napadnu njihove sugrađane,¹ isti su kao o ni koji ih navode da putuju preko stotinu ili hiljade milja i da učine isto. Izvori i ciljevi trans nacionalnih događaja su različiti jer su neke terorističke grupe uključene i u domaći i transnacionalni terorizam, ali su oni opet u manjini. Teroristički akti izvršeni od levičarskih grupa u SAD tokom 1970-ih koje su protestovale protiv rata u Vijetnamu, su se kvalifikovali kao domaći teroristički događaji, kao što je bio i 19. april 1995. godine i bombardovanje *Alfred P. Murrah* zgrade u Oklahoma Sijuu. (Berkebile, 2012).

FBI samo delimično pokušao da definiše domaći terorizam kao: nezakonitu upotrebu, ili pretnju upotrebom nasilja od strane grupe ili pojedinca prema SAD (ili njenih teritorija) bez stranog uticaja, počinjena protiv lica ili imovine i putem zastrašivanja ili primoravanja vlade, civilnog stanovništva ili bilo kojeg segmenta istog, u cilju političkih ili društvenih promena (Heller, 2010). Najveća pretnja od domaćeg terorizma dolazi od ekstremnih desničarskih grupa, a ovih organizacija je više, kao što su pojedinci otcepljenih grupa iz Kju Kluks Klana (KKK), arijevske nacije i neke paravojne grupe i njihova mržnje i strah od etničkih i verskih manjina i stranih kultura koje ne jenjava. Vrlo je verovatno da su pripadnici nekih od ovih organizacija učestvovali u napadima na arapsko-američke, muslimane i pripadnike drugih napadačkih grupa nakon 9/11 i takve aktivnosti i zločini iz mržnje mogu, za sada biti granica njihovih aktivnosti, ali takve aktivnosti su takođe ukazuje na kontinuirane pretnje (James, 2010). Domaći terorizam je terorizam u kojoj su žrtva, meta i počinioci iz iste zemlje. Tako, domaći terorizam ima direktne posledice na samu državu, njene institucije, građane, imovinu, i politike. Npr. ako je domaći komercijalni let samo sa državljanima jedne zemlje otet u drugom gradu u istoj zemlji u političke svrhe, onda se otmica kvalifikuje kao domaći teroristički čin. Većina terorističkih akata, izvedena u borbi

¹ Bombardovanje njujorškog STC-a 1995 godine, u kojem je ubijeno šest osoba a više od 1.000 povređeno, verovatno označava prekretnicu u domaćim terorističkim trendovima. Do februara 1993. godine i eksplozije, mnogi Amerikanci su smatraju terorizam kao nešto što se dogodilo na drugim mestima. Do njujorškog incidenta, terorizam je bio endemski problem, već nasilnog bliskog istoka i zemljama revolucije u Latinskoj Americi koji se povremeno prelivao na ulice Pariza, Londona i Madrida. Njujorško bombardovanje ne samo da razbija to samozadovoljstvo, već i američki osećaj sigurnosti. Napad je pokazao da Amerikanci, iako česta meta terorista u inostranstvu, više ne mogu biti imuni na takav vid nasilja unutar svojih granica (Riley, Hoffman, 1995).

za nezavisnost, je zapravo domaći terorizam, kao i većina bombaških napada tokom Druge Intifade u Izraelu. U stvari, domaći teroristički događaji su brojniji nekoliko puta od trans nacionalnih terorističkih incidenata (Enders, Sandler, 2010).

Zastupljenost i trendovi domaćeg i trans nacionalnog terorizma

Domaći terorizam je teže definisati od međunarodnog terorizma, jer se domaći obično nalazi u krivičnim zakonima države pod delima obuhvaćenih klasičnim kriminalitetom. Neke države formulišu terorizam kao krivično delo, drugi ga definišu kao čin rata i većina država uzima u obzir terorizam kao metod koji se koristi da se izvrše drugi zločini protiv lica ili protiv imovine. Međunarodni terorizam, kao i domaći, jeste metod koji se koristi za izvršenje drugih zločina i kao takav verovatno je uključen u kategoriju drugih međunarodnih zločina, ali samo ako su prisutni strukturalni elementi terorizma² (Tiefenbrun, 2003). U teoriji i praksi egzistiraju dve različite vrste „domaćih“ terorističkih događaja: (1) značajni teroristički incidenti, napadi svojih „specijalista“ i prelazak međunarodne granice, jer napadači dolaze izvan zemlje, dobijajući značajnu podršku spolja, ili u slučajevima kada napadaju strance, i (2) drugi napadi domaćih grupa na domaće ciljeve (Tilly, 2004).³

Broj domaćih i međunarodnih događaja poreklom iz iste zemlje, značajno se povećavaju sa BDP po glavi stanovnika. Magnitude za domaće i međunarodne terorističke incidente su velike i uporedive, što ukazuje da najsiromašnije zemlje nisu „rasadnik“ terorizma, što i potvrđuju istraživanja Laitina (*Laitin, 2007*) i Frojtaga sa saradnicima (*Freytag et al. 2009*). U vezi sa ovim, Kurild i Klitgard sa saradnicima (*Kurrild et al, 2006*) navode: „Mi želimo da meru domaćeg (nacionalnog) terorizma koristimo kao zavisnu promenljivu, odnosno da se terorizam izvodi od strane pojedinaca ili grupa iz zemlje kao akte usmerene na lica, grupe, imovine ili vlade ili nenaoružanih građana države i koja ima posledice na domaće institucije, politike, imovinu i građane zemlje (Kis-Katos, 2010).

Politička prava pozitivno utiču na obe vrste terorizma, što ukazuje da će povećane političke prilike olakšati napade pobunjenika. Kako neki primećuju, političke demokratije su naročito ranjive na terorističke napade u celini, ali daleko manje su prepoznali da demokratija pruža mnogo veće šanse za generisanje različitih oblika političke mobilizacije, uključujući i terorizam (Robison, Crenshaw, Jenkins, 2006). Iako domaći incidenti čine većinu svih terorističkih napada, dosta analiza je ipak fokusirano na trans nacionalne⁴ incidente i relativno malo se radilo na odnosu između domaćeg i trans nacionalnog terorizma dugi niz godina nakon objavljivanje Jorgmanove (*Jorgman, 1992*) analize napada u Zapadnoj Evropi. Ovo

² Tipični instrumenti modernog međunarodnog terorizma su eksplozivne i zapaljive naprave, bombardovanje, napadi i atentati, uzimanje talaca i otmice, narko i sajber-terorizam i informatičko ratovanje, upotreba nuklearnog, hemijskog, ili bakteriološkog oružja, a teroristi mogu biti osuđeni za ratne zločine, zločine protiv čovečnosti, genocid, mučenja, pa čak i pirateriju ako su počinili te zločine koristeći terorističke metode.

³ Autori knjige ističu da se „terorizam posmatra kao veoma ozbiljan svetski problema od strane 90% od američkog naroda, i veoma ozbiljan unutrašnji problem od strane 60% istih (Kochler, 1988).

⁴ Nephodno je ispitati model transnacionalnog terorizma pre i posle 9/11, jer ovaj oblik terorizma predstavlja najveću pretnju razvijenim zemljama. Od kasnih 1980-ih, većina industrijskih razvijenih zemalja je relativno malo ugrožena domaćim, a sve više međunarodnim terorizmom (Enders, Sandler, 2005).

se može pripisati većem globalnom političkom naglasku na transnacionalni terorizam i na istaknutoj ulozi *ITERATE* (*Međunarodni terorizam: atributi terorističkih događaja*) skupu podataka, gde su kodirani i obrađeni samo međunarodni incidenti⁵. Relativan nedostatak istraživanja domaćeg terorizma može da se objasni činjenicom da mnoge grupe preduzimaju napade kako na domaćem, tako i na trans nacionalnom nivou, što znatno komplikuje odnos između ova dva faktora (npr. *Heybolah* i *Jema Islamiiah*).

Enders i Sandler (*Enders and Sandler, 2012*) navode da 50% od ukupnog broja od 127 napada Hezbolaha navedenih u GTI bazi⁶ su transnacionalni, a od 19 nasilnih incidenata koje su počinili Ji, 10 su trans nacionalnog karaktera. U nedavnom empirijskom istraživanju odnosa između domaćeg i trans nacionalnog terorizma⁷, Enders, Sandler, i Gabulev (*Enders, Sandler and Gaibullev, 2011*), nakon procene dinamičnog odnosa između raspadanja domaće i trans nacionalne serije korišćenjem vektora auto agresije i jedne ispravljene greške, otkrili su da „šokovi“ domaćeg terorizma mogu dovesti do kasnijih povećanja broja trans nacionalnih incidenata, ali da su ovi dokazi izazivanja trans nacionalnog terorizma domaćim iznenađujući, jer se generalno smatra da domaći terorizam potiče iz domaćih uzroka dok transnacionalni terorizam samo naizgled odgovara i uslovljen je međunarodnim događajima. Bapat (*Bappat, 2007*) tvrdi, na primer, da domaći terorizam može uzrokovati transnacionalni i organizacije usmerene na jednu zemlju su prisiljene da izaberu iz strateških razloga da se sklone u drugu. Kao dodatak ovoj teoriji, moguće je da su strane mete poželjne za domaće teroriste u cilju „demonstracije vrednosti“ i njihove sposobnosti da generišu medijsku pažnju (Napps, Enders, 2014).

Domaći teroristi su ograničeni geografskom dinamikom i dok međunarodni terorizam može „putovati“ relativno nekažnjeno i demonstrirati nasilje nasumice, domaći su mnogo ograničeni i pod daleko većom pažnjom jer se nalaze u ograničenom okruženju. Ciljevi domaćih terorista su vezani za jasno definisan prostor, dok međunarodni imaju veći izbor udara i bezbroj mogućih alternativnih ciljeva (Welch, 2012) Logika i trans nacionalnog i domaćeg terorizma je ustvari ista, i da bi se razumeli razlozi pojedinih aktera da izaberu odgovarajuću taktiku terorizma iz širokog repertoara političkog delovanja, ne treba izgubiti iz vida činjenicu da se akti terorizma javljaju pored mnoštva drugih političkih akata, neki nasilni, neki ne, neki konvencionalni, neki ne, neki sami, a neki od sličnih ali manje nasilnih pojedinaca koji dele iste ciljeve bez odobravanja terorista i njihovih metoda (Schmidt, 2005). U nekim slučajevima je veoma korisno oslanjati se

⁵ Najpre, koristeći nove podatke potrebno je razdvojiti analizu „domaćeg“ i „transnacionalnog“ nacionalizma, jer su karakteristike ova dva tipa terorizma prilično različita. Drugo, s obzirom na to da najnoviji teroristički incidenti potiču iz zemalja u razvoju, a tamo se sve češće i dešavaju, analize će se usredsrediti na te zemlje. Najupečatljiviji rezultat govori o tome da dok političke slobode utiču na domaći terorizam nelinearno, oni nemaju statistički značajnu vezu sa transnacionalnim terorizmom (Bandyopadhyay, Younas, 2011).

⁶ GTI uključuje domaće i transnacionalna dela koja spadaju pod široku definiciju terorizma. GTI procenjuju 186 zemalja na mogućoj skali od 1-100; veći broj ukazuje na veći rizik od terorizma u zemlji i njene imovine u inostranstvu u periodu od 12 meseci nakon objavljivanja indeksa. Skor se sastoji od pet faktora koji predviđaju terorizam, različito ponderisani zavisno od značaja: motivacija (40%), prisustvo (20%), skala (20%), efikasnost (10%), i sprečavanje (10%) (Goldstein, Kevin, 2005).

⁷ Međunarodni terorizam predstavlja samo mali deo terorističke aktivnosti. Na primer, za 2003. godinu, MIPT teroristička baza znanja izveštava o 1,536 događaja domaćeg terorizma i 240 događaja međunarodnog. Razlika zapažena između prijavljenih domaćih i međunarodnih terorističkih događaja u ovoj bazi je velika, uprkos činjenici da su međunarodni terorističke incidenti uglavnom imaju veću vidljivost. Međutim, identitet odrednice međunarodnog terorizma nije obavezno validan, kao identitet determinanti domaćeg terorizma (Abadie 2004).

na standardizovane podatke koji su sistematski prikupljeni na osnovu postavljenih, unapred definisanih kriterijuma o trendovima terorističke aktivnosti i odgovora na osnovna pitanja o količini, lokaciji i obrascima terorističkih incidenata. Postoji veliki broj baza podataka koje prikupljaju informacije o trans nacionalnom ili domaćem terorizmu, terorizmu u određenom delu sveta, ili pak događajima u kratkom vremenskom periodu (Legault, Guanaratna 2010).

Ključno otkriće je da napadi na domaći terorizam rezultiraju istrajnim posledicama na transnacionalni terorizam; kako god, obrnuto to nije slučaj, a rezultati sugerišu da se domaći terorizam može prelići u transnacionalni, tako da zemlje koje su glavne mete ne mogu da ignorišu domaći terorizam u inostranstvu i možda će morati da pripomognu u obuzdavanju ovog vida nasilja koji kod njih nastaje.⁸ Mnogo je teže obratiti pažnju na transnacionalni nego na domaći terorizam zbog međunarodne saradnje koja se suočava sa mnogim problemima kao što su nespремnost naroda da žrtvuju svoju autonomiju i kontrolu radi nacionalnih bezbednosnih pitanja (Sandler, 2011). Reakcije vlade na terorističke udare se u velikoj meri razlikuju između domaćih i međunarodnih terorističkih napada zbog različitih strateških učesnika na ponudu i potražnju za političkim rešenjima. Odgovor vlade jedne države na domaći terorizam je efikasniji od njihovog odgovora na transnacionalni terorizam. Za domaće terorističke napade, vlada nema mnogo izbora osim da budu samostalni i pronađu odgovarajuću kombinaciju odbrambenih i pro aktivnih mera. Suverenitet takođe igra ulogu u ovim različitim odgovorima, jer što se tiče domaćeg terorizma, ciljna vlada kontroliše svoju teritoriju i obično direktna sredstva tamo gde su pretnje koncentrisane, što sa druge strane ne važi za transnacionalni terorizam gde su pretnje fokusirane na inostranstvo. Domaći teroristički događaji uključuju počiniocе, žrtve i publiku iz zemlje domaćina, osim toga, posledice domaćih terorističkih događaja se osećaju samo kod kuće i nema štetnih prelićanja ili posledice za druge zemlje. Nasuprot tome, transnacionalni teroristički događaji imaju implikacije za dve ili više zemalja. Terorizam ima transnacionalni karakter kada incident u jednoj zemlji uključuje počiniocе, žrtve, institucije, vlade, ili građane druge zemlje (incidenti, kao što su otmice ili pismo-bombe koje počinju u jednoj zemlji na kraju izvršavaju u nekoj drugoj zemlji, su transnacionalni događaji (Sandler, 2010).

Domaći terorizam motivisan radikalizmom i „Džihad ideologijom“

Fokus domaćeg terorizma u ovom radu je vođen nekim oblikom radikalnog islama i uključuje građane ili stanovnike zapadnih zemalja koji su „pokupili mač ideja“ i koji su spremni da napadnu svoje zemlje, čak i po cenu da i sami izgube život u akciji. Termin

⁸ Na primer, transnacionalni terorizam može imati veći štetni uticaj nego domaći, na ekonomski rast, štaviše, uzroci ove dve vrste terorizma se mogu razlikovati. Treba ispitati dinamičke aspekte domaćih i transnacionalnih terorističkih incidenata iz baze podataka globalnog terorizma, na standardizovanim podacima. Istovremene i dugo odlagane korelacije za ove dve vrste terorističkih incidenata se proračunavaju uzimajući u obzir ranjene, smrtnе slučajeve, antentate, bombaške napade i oružane napade. Otkrivena su velika preklapanja između domaćih i transnacionalnih incidenata koji opstaju tokom brojnih perioda. Veoma je bitno razvrstati baze podataka o globalnom terorizmu na transnacionalne i domaće terorističke incidente, što bi pomoglo razumevanju nekih terorističkih fenomena kada se za dve vrste terorizma pretpostavlja da imaju različite uticaje. Na primer, transnacionalni terorizam može imati veći štetni uticaj nego domaći terorizam na ekonomski rast, čak se i uzroci ove dve vrste terorizma se mogu razlikovati. Istovremene i dugo odlagane korelacije za ove dve vrste terorističkih incidenata se proračunavaju uzimajući u obzir ranjene, smrtnе slučajeve, antentate, bombaške napade i oružane napade.

domaći terorizam zahteva temeljne diskusije, jer teži da označi da su teroristi najčešće stranci u ciljanoj populaciji i ovaj termin takođe mora biti preciznije definisan jer teroristi mogu biti jasnije klasifikovani ukoliko su „postavljeni duž terorističkog spektra.“⁹ „*Home-grown*“ teroristi se mogu podeliti u tri kategorije: imigranti i posetioци (legalno ili ilegalno); druge i treće generacije pripadnika muslimanske dijaspore i poturice i ove grupe nisu međusobno isključive, kao, na primer, imigranti koji mogu da pretrpe versku „konverziju“ (Thachuk *et al.*, 2008). Ko su zapravo regruti domaćeg terorizma? Većina američkih domaćih terorista su ustvari SAD građani i informacije o nacionalnom poreklu ili etničkoj pripadnosti su dostupne za 109 identifikovanih domaćih terorista. Arapske i Južno azijske imigrantske zajednice su statistički zastupljene u ovom malom uzorku, ali je broj regruta je i dalje mali. Postoji više od 3 miliona muslimana u SAD a malo više od 100 pridružili su se džihadu (jedan na 30.000) ().

Ideja domaćeg terorizma nije nov koncept, naročito s obzirom na istoriju izazova sa kojima se suočavaju druge zapadne zemlje. Zaista, čak i njeno postojanje na aljmeričkom tlu nije posebno moderno kada se analiziraju razorni uticaji terorističkih događaja: bombardovanje Oklahoma Sitija ili talasi bombaških napada izvršenih od strane domaćih terorističkih grupa u San Francisco *Bai Arei* tokom 1970-ih. Međutim, trenutni nasilni džihadski problem je u senci ove prošlosti nesreća u smislu cilja i nestabilnosti. Ono što se takođe pojavilo na političkoj sceni je sredstvo kojim pojedinci uključeni u ovaj pokret pojavavaju ili eventualno operacionalizuju svoje radikalizovano ponašanje, gde je internet ubičajeno „vozilo“ (Bañez, 2010).

Novi talas domaćeg terorizma je u ekspanziji i u odnosu na prethodni talas trans nacionalnog terorizma, gde pojedinci napadaju stranu zemlju a izvršioци rođeni i odrasli u samoj zemlji u kojoj žele da izvrše napad. Motivacija da sprovedu terorizam više se ne može objasniti sa kulturnim razlikama i nesporazumima i imperativ je da se proces radikalizacije bolje razume i taj proces nije, po definiciji, specifičan za bilo koju nacionalnu, političku, versku ili ideološku grupu.¹⁰ Međutim, termin radikalizacija u svom sadašnjem obliku se najčešće koristi da opiše fenomen koji dovodi do domaćeg terorizma i izazvala je veliku pažnju u protekloj deceniji, jer sve veći broj terorističkih akata u zapadnim zemljama su pripisane lokalnim grupama, često nepovezanih i inspirisanih sa Al Kaidom (King, 2012). Uspom domaćeg terorizma je takođe pokrenuo diskusiju radikalizacionog procesa gde pojedinci ili grupe smatraju da se odobrava, valorizuje nasilje, najčešće ekstremno. Domaći terorizam potiče uglavnom na pojedinih vidova radikalnog islama, ali ovaj koncept svakako nije ograničen samo na slučajeve nasilja inspirisanih bilo kojom verskom tradicijom ili ideologijom. (Ras-

⁹ Mogu se kretati od usamljenih vukova, tj. pojedinaca koji žele da počine napad, insajderima „samoobučene“ grupe koje imaju malo veze sa međunarodnom zaverom, one grupe koje žive u određenoj zemlji koji su obučeni sa i održavaju veze sa al Kaidinim transnacionalnim mrežama i na kraju na „mesto za spavanje ćelija“ „posađene“ od strane Al Kaide u određenoj zemlji koje se trude da sprovedu srednjoročne ili dugoročne terorističke misije. U vezi ovog poslednjeg, to su frakcije koje imaju među svojim članovima pojedince koji su putovali i trenirali sa Al kaidom a potom se vratili u svoju zemlju prebivališta da izvrše terorističke napade. Ova druga kategorija može održavati bliske kontakte sa drugim međudržavnim radikalnim islamskim terorističkim ćelijama.

¹⁰ Ideološka infrastruktura čine temelje terorističkog pokreta gde cveta u dozvoljenim sredinama, a radikalna ekstremistička ideologija ostaje žila kucavica savremenog terorizma. Operativni teroristi i terorističkih ideolozi mogu samo da se delegitimišu ideološka i teološka osporavanja (Gunaratna, 2010). Proces radikalizacija obično počinje sa „kognitivnim otvaranjem“, događaja ili iskustvom koje daje ličnu pritužbu, što zauzvrat čini da neko bude više osetljiv na prihvatanje ekstremističke ideologije (Southerns, 2013).

coff, 2010). Islamski terorizam u SAD nije nova pojava, a koncept „domaćeg terorizma“, ograničen je na islamističkom karakteru, više je bio zastupljen tokom 1970. nego što su danas. Brajan Dženkins (*Brian Jenkins*) je došao do brojke od 60 do 70 terorističkih akcija u SAD godišnje, od čega je većina bombaških napada (Gartenstein-Ross). „Homegrown“ teroristi muslimanskog porekla su neznatno veća pretnja kada su rođeni u SAD nego što je to slučaj sa drugim muslimanima koji žive u SAD (Krueger, 2008).

Da li postoje aspekti demokratije koji bi „zaštitili“ državu od „domaćeg terorizma“? Nedavni sukobi u Iraku i Avganistanu su doveli do percepcije među zapadnim društvima da je svaki terorizam utemeljen na islamskoj ideologiji. Pretpostavka u medijima i političkoj retorici, kada se raspravlja o sukobima, ukazuje na to da je terorizam proizvod verske radikalizacije islama zajedno sa propalim državnim aparatom, koji ne mogu da podrže zajedničku vladavinu prava. S obzirom na iskustva sa domaćim terorističkim napadima u Tokijskom metrou, Oklahoma Sitiiju i Londonu, aspekti demokratije, individualni uslovi i individualne psihologije omogućili su da se izvrše ove radnje protiv sopstvenih nacionalnih država. Kakvo je bilo poreklo grupa i pojedinaca koji su učestvovali u pomenutim incidentima?? Koliko uticaja spoljašnjih faktora ima u uključivanju pojedinaca u terorističkim aktima?¹¹ Treba ukazati na opasnost od građana da usvajaju terorističku taktiku u državi, i kako neki od prava građana u toj državi mogu da pomognu domaćem terorizmu u skrivanju svojih pravih ciljeva, isprečavanje sprovođenja zakona iz otkrivanja mogućih pretnji dok ne bude prekasno“ (Miller, 1999).

Od 9/11, došlo je do povećanja domaćeg terorizma inspirisanog globalnom selfi džihadskom ideologijom, a neki od ovih pojedinaca koji se podvrgavaju radikalizaciji¹² u SAD su studenti¹³ (Wright, 2011). Kod „domaćeg terorizma“, počinioci su samostalno organizovani, imaju neznatnu direktnu podršku od trans nacionalnih terorističkih mreža, a pripremaju svoje napade u zemlji „meti“, međutim, domaći „džihad-terorizam“ je daleko više destruktivan i obično uključuje masovni broj žrtava bombardovanja civila, ima potencijal da ubija i ranjava hiljade ljudi i generalno se povezuje sa široko trans nacionalnim društveno-političkim žalbama (legitimnih ili na drugi način) koji se ne mogu lako rešiti jednostrano na lokalnom ili regionalnom nivou. S druge strane, tradicionalni domaći terorizam (uz nekoliko izuzetaka) je obično izolovan, podrazumeva paljevine, ubistva, pucnjave i druge napade malog obima, češće u vezi sa lokalnim pitanjima (Wilner, Dubouloz, 2009). Uz domaće radikalne teroriste, oni često dolaze da sagledaju inherentni raskol između islama i Zapada za koji veruju da su u sukobu, a možda čak i u stanju da suživota. Ova percepcija se može izraziti na više načina. U nekim slučajevima, pojedinci pokušavaju da se izoluju od zapadnog društva fizički, dok u drugim zemljama, ovi pojedinci će objasniti percepciju raskola između islama i

¹¹ U nedemokratskim društvima, nedostatak mogućnosti za političko učešće izaziva političke pritužbe i nezadovoljstvo disidenata, što motiviše terorizam. Nasuprot tome, u demokratskim društvima, slobodni i fer izbori mogu osigurati da se vladari uklone i da poželjne društvene promene mogu doneti preko izbora, automatski smanjujući potrebu da se pribegne nasilju (Lee, 2005).

¹² Lica koja su radikalizovana su često dobro obrazovana, imaju posao i porodice i teže da budu aktivni u svojim lokalnim zajednicama. Ipak, neki takođe potiču iz socijalno ili ekonomsko lišenih delova društva. Stručnjaci ističu grupu, kolektivni identitet i organizacione psihologije kao pokretače, a ne individualne psihopatologije (Precht 2007). Radikalizacija se promovise na internetu na način na koji pozivaju mlade i utiču na one koji su u potrazi za svojim identitetom i mestom u životu. Radikalizacija dopunjuje otvoreni prostor visokog obrazovanja, gde visoka škola i organizacija univerziteta može da postane forum za prezentaciju radikalnih poruka na način koji povezuje sa studentima (Wright, 2011).

Zapada svojim prijateljima, porodici ili zaverenicima. „*Homegrown*“ teroristi izazivaju posebnu zabrinutost zbog sve većeg broja zapadnjaka koji spajaju borbene islamske pokrete, i upoznaju operativce „sa društvima koja su im cilj napada“¹⁴ (Gartenstein-Ross & Grosman, 2009). Opasnost od domaćeg terorizma može da se intenzivira ukoliko su manje šanse da budu osujećeni kroz prevremeno hapšenje napadača muslimanskog porekla. Ambiciozni teroristi, na primer, mogu biti više skloni da zaštite svoje aktivnosti planiranja i pripreme za svoje napade bez da budu osujećeni od strane vlasti (Brooks, 2011). Ali, šta se dešava sa domaćim ekstremistima¹⁵? Uprkos što troše milijarde dolara poreskih obveznika na borbu protiv terorizma, Vašington još uvek nema efikasnu strategiju za prevenciju ugroženih Amerikanaca. I to nije hipotetički pretnja, jer su Amerikanci bili uključeni u terorističke aktivnosti tokom Bostonskog maratona i bombardovanja na *Vestgate Mall* u Najrobiju u Keniji, u koordinaciji sa najvišim redovima Al Kaide (Mirahmadi, 2014). Mnogi od ovih takozvanih domaćih nasilnih ekstremista su usamljeni akteri, koji potencijalno mogu da rade neopaženo i jednostavno izvršavaju napad. Neophodno je pažljivo i sistematski pratiti nasilne ekstremističke aktivnosti, a nedavni napadi u Kanadi i Njujorku mogu ohrabriti i druge domaće ekstremiste da izvedu dodatne napade. Islamska retorika je možda odigrala značajnu ulogu u tim napadima, naročito u ciljnem izboru (Rasmussen, 2015).

Teroristički događaji kao što je Bostonsko bombardovanje¹⁶ su preusmerili pažnju javnosti na stalni porast ovog fenomena. Obamina administracija je pokušala da pomete pod tepih domaće islamske teroriste čije poznavanje američke kulture čini da se teže otkriju pre izvršenih postupaka terora. Putem sprečavanja sličnih napada, stoga, potrebno je ne samo da se prate terorističke mreže, već i da se shvati psiho dinamika stvaranja „domaćih terorista“ uopšte. Pragmatičan „lični put modela“ predstavio je psiholog Erik Šau (*Eric Shaw*) dalje objašnjavajući razvoj domaćeg terorizma u kombinaciji sa konceptom „*u-betweener*“. On je zaključio da teroristi učvršćuju svoj identitet putem grupnih kohezija i ličnih veza usadujući ih kroz zajednička iskustva i grubo postupanje, najčešće utemeljeno od strane snaga bezbednosti ili u zatvoru¹⁷ (Olsson, 2013).

¹⁴ U poslednjih nekoliko godina, više od dve stotine muškaraca i žena rođenih ili odraslih na Zapadu su učestvovali, ili im je obezbeđena podrška za islamski teroristički napad. Nekoliko studija je ispitivalo demografske osobenosti domaćeg islamskog terorizma, a manji broj studija ispituje svoju društvenu pripadnost. Ali do danas, nijedna studija ne ispituje empirijski proces kroz koji su ovi teroristi radikalizovani, što predstavlja značajnu prazninu u literaturi.

¹⁵ Izdanak Crni panteri je (BLA) bio direktno odgovoran za najmanje 20 smrtnih slučajeva, što spada među najsmrtonosnije primere „domaćeg“ američkog grupnog perioda. Fokusrirajući se na same početke, operacije, ideologije i strukture BLA, može se shvatiti kao deo šireg pejzaža domaćeg političkog nasilja. Ova grupa se pojavila tokom Treće faze protesnog ciklusa koji je obuhvatao građanska prava, Crnu moć i anti-ratne pokrete. Kao i druge terorističke grupe pre i posle toga, BLA tvrdi da deluje u samoodbrani i u ime naroda, predstavljajući se kao vojni otpor policijskoj okupaciji manjinskih zajednica. Sa padom krajnje levice sredinom 1970-ih, izgledi za BLA za stvaranje šire revolucionarne baze je postao „daljinski“ (Rosenau, 2013).

¹⁶ U slučaju Tamerlana i Džohara Tsarnaeva, koji su izvršili pomenute napade, bilo je prisutno bar najmanje pet faktora koji su predstavljali plodno tle za radikalizaciju. Ovo je preliminarna analiza onoga što je navelo braću da usvoje ovaj fanatični pogled na džihadistički islam. Nekoliko događaja je uticalo na Tamerlana i Džohara u pogledu krize identiteta, stvarajući ranjivost na ekstremističke ideologije. U slučaju dva brata, jasno je da su bili prisutni aspekti „značajnog zahteva“, kako je opisao Ari Kruglanski (Gunaratna, Haynal, 2013).

¹⁷ Neprijatelji idealizuju sliku o sebi kao članovima pokreta, frakcija, ili kulta. Grupe kao što su narcistički beli rasisti u SAD, Aum Shinrikiō u Japanu, kao i islamski ekstremisti, teže da poboljšaju njihovu kolektivnu sliku o sebi kao čistim, pravedan i ujedinjenim. Dok pešadije, kao i u svakom ratu, stiču slavu kroz mučeništvo, inspiratori i lideri imaju svoj lični narcisoidni interes, (moć i prestiž) i plan (Beck, 2002).

Zaključak

Geneza i dinamika procene i praćenja domaćeg terorizma nije proces koji se može lako razviti i implementirati na nacionalnom nivou a društvene norme i politička tolerancija su faktori koje treba uzeti u obzir tokom ovog procesa. Zbog toga, dodatna istraživanja treba sprovesti i analizirati podatke o podršci domaćem procesu terorističke provere i oznaka. Svaka od ovih studija nudi kvantitativnu i kvalitativnu analizu domaćeg terorizma i testiranje indikatora, prekursore i karakteristike radikalizacije prikupljanjem komparativnih podataka o stotinama slučajeva terorističkog učešća. Postojeće studije na temu radikalizacije nude važan i koristan uvid o uzrocima domaćeg terorizma i ponašanja terorističkih organizacija, gde se na pravi način istražuje identifikovanje internih kongitivnih procesa svojstvene transformacije identiteta. Postavlja se pitanje da li postoje minimalno nametljivi načini na koje obavешtajne službe mogu da se bave praćenjem grupa ili pojedinaca koji imaju potencijal za regrutovanje mladih za radikalne uzroke? Dok neki od ovih prava mogu da se primene kako bi se sprečili ovi insajderi ili domaće teroriste da nastave deluju kako bi promenili prirodu demokratije i možda okrenuti ga protiv demokratije do totalitarne države. Male su šanse da će domaći terorizam biti u značajnoj meri smanjen u nerednim godinama ili decenijama, ali izgradnja i integracija zajednice verovatno će umanjiti privlačnost vrednosti radikalnog islama opasnost i smanjiti porast terorizma sa islamističkom radikalizacijom.

Rastući fenomen domaćeg terorizma zahteva dalju kontrolu, ali nažalost izgleda da zahteva i nužnu proveru pojedinačnih država, što znači da se kreatori politike ne fokusiraju na „srž“ problema, nego jednostavno pokreću strože zakone i formulišu snažniju politiku za borbu protiv terorizma. Ne može se to smatrati „ratom protiv terorizma“ jer neprijatelji nisu samo strani akteri, već i građani i stanovnici država u kojima žive. Nedostatak izvodljive definicije i validacije za identifikaciju „domaćih terorista“ stavlja sprovođenje zakona u situaciju da izbalansira potrebu da se zaštite ustavna prava i nacija od bezbednosnih pretnji. Teroristički šokovi povećavaju spremnost civila da žrtvuju svoje slobode za bezbednost, dajući na taj način Vladi mandat da poveća odbrambene i pro aktivne mere protiv terorista. Inovacije terorista mogu izazvati građane da prihvate veće prepreke za svoje slobode koje prethodno nisu bili voljni da prihvate i kada su prisutni različiti kompromisi građana da izaberu između građanskih sloboda i bezbednosti, biće usvojen kompromis većine. Pored toga, analiza ukazuje na to koliko strateška razmatranja otežavaju zemljama da obrate pažnju na transnacionalni terorizam u poređenju sa domaćim.

Literatura

[1] Abadie, A. 2004. „Poverty, Political Freedom, and the Roots of Terrorism.“ *American Economic Review* 96, no. 2 : 50-56.

[2] Bandyopadhyay S., Younas J. 2011. „Poverty, political freedom, and the roots of terrorism in developing countries“: St. Louis, 2011. p.171-174

[3] Bañez J. 2010. „Internet and homegrown jihadist terrorism: assessing u.s. detection techniques, Naval postgraduate school monterey, California, Thesis.

[4] Beck, A. T. 2002. „Prisoners of hate“. *Behaviour Research and Therapy*, 40(3), 209-216. doi:10.1016/S0005-7967(01)00103-6

- [5] Beerkebile M. 2012. „Causes of domestic terrorism: 1970-2010“. A Dissertation presented to the Faculty of the Graduate School at the University of Missouri-Columbia, Dissertation
- [6] Brooks R.A. 2011. „Muslim “Homegrown” Terrorism in the United States How Serious Is the Threat“? *International Security*, Vol. 36, No. 2 (Fall 2011), pp. 7–47
- [7] U.S. Congress. 1996. House, Combating domestic terrorism, Committee on the Judiciary. Subcommittee on Crime. 104Congress, 1Session, 3 May 1995. Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 189p.
- [8] Enders, W., Sandler T. 2010. And Gaibulloev K. „Domestic Versus Transnational Terrorism: Data, Decomposition, and Dynamics“. Kazakhstan Institute of Management, Economics and Strategic Research Department of Economics December
- [9] Napps C., Enders W. 2014. „A Regional Investigation of the Interrelationships Between Domestic and Transnational Terrorism: A Time Series Analysis“. Department of Economics Finance and Legal Studies University of Alabama Tuscaloosa,
- [10] Enders W., Sandler T. 2005. „After 9/11 is it all different now“? *Journal of Conflict Resolution*, 49 (2) 1-22
- [11] Gunaratna, Rohan; Haynal, Cleo (2013, June): Current and Emerging Threats of Homegrown Terrorism: The Case of the Boston Bombings. *Perspectives on Terrorism*, 7(3), 44-63.
- [12] Heller D. 2010. Designating domestic terrorist individuals or groups, Naval postgraduate school monterey, CA
- [13] Jenkins B. 2010. „Terrorist Radicalization in the United States Since September 11, 2001,“ RAND Corporation,
- [14] King M. 2012. „The radicalization of homegrown terrorists: A social-personality model“. Department of Psychology McGill University Montréal, Québec, Canada.
- [15] Kis-Katos, K, Helge L and Gunther G. 2011. „On the origin of domestic and international terrorism.“ *European Journal of Political Economy* 27, no. S1: S17-S36
- [16] Koechler H. 1988. „Terorism and national liberation Studies in International Relations, Proceedings of the International Conference on the Question of Terrorism
- [17] Krueger A. 2008. „What Makes a Homegrown Terrorist“? Human Capital and Participation in Domestic Islamic Terrorist Groups in the U.S.A. Princeton University and NBER First Draft: June 18, 2008, <http://www.irs.princeton.edu/pubs/pdfs/533.pdf>
- [18] Legault R. 2010. „Where is Terrorism Happening?“ Numbers, Locations, and Representative Histories (Richard Legault) Maryland Example Cases and Programs: Battlefield of the Mind: Terrorist Rehabilitation (Rohan Gunaratna) Protecting the Homeland from International and Domestic Terrorism Threats: Current Multi-Disciplinary Perspectives on Root Causes, the Role of Ideology, and Programs for Counter-radicalization and Disengagement January 2010
- [19] Li, Quan. 2005. „Does Democracy Promote or Reduce Transnational Terrorist Incidents?“*The Journal of Conflict Resolution* 49, no. 2 : 278-97.
- [20] Merari, A. 1993. “Terrorism as a Strategy of Insurgency.”*Terrorism and Political Violence* 5, no. 4 213-51
- [21] Miller W. 1999. Homegrown terrorism inside of democratic states, A thesis presented to the Faculty of the U.S. Army Command and General Staff College in partial fulfillment of the requirements for the degree
- [22] Mirahmadi H., Call R. 2014. „Addressing the Homegrown Terrorism Threat“. January 10, 2014 The Washington Institute
- [23] Olsson P. 2013. „Homegrown Terrorists, Rebels in Search of a Cause, Middle east quarterly summer,

[24] Precht T. 2007. „Home grown terrorism and Islamist radicalisation in Europe From conversion to terrorism“ An assessment of the factors influencing violent Islamist extremism and suggestions for counter radicalisation measures

[25] Rascoff S. 2010. The Law of Homegrown (Counter)Terrorism, Texas Law Review Vol. 88:1715, 1715-1749

[26] Rasmussen N. 2015. „Hearing before the house committee on homeland security, Countering Violent Islamist Extremism: The Urgent Threat of Foreign Fighters and Homegrown Terror“. The Honorable Director National Counterterrorism Center

[27] Riley K. Hoffman B. 1995. „Domestic Terrorism“. A National Assessment of State and Local Preparedness Supported by the National Institute of Justice, U.S. Department of Justice RAND

[28] Robison, K., Crenshaw E., Jenkins C. 2006. Ideologies of Violence: The Social Origins of Islamist and Leftist Transnational Terrorism The University of North Carolina Press Social Forces, Volume 84, Number 4,

[29] Rosenau, W. 2013. „Our backs are against the wall: The Black Liberation Army and domestic terrorism in 1970s America“. Studies in Conflict & Terrorism, 36(2), 176-192. doi:10.1080/1057610X.2013.747074

[30] Ross & Grossman 2009. „Homegrown terrorists in the U.S. and empirical examination of the radicalization process“. FDD press a division of the foundation for defense of democracies Washington, D.C.

[31] Sandler T. 2010. „Terrorism Shocks: Domestic Versus Transnational Responses“, Studies in Conflict & Terrorism, 33:10, 893-910, DOI: 10.1080/1057610X.2010.508485

[32] Sandler, T. 2011. „New Frontiers of Terrorism Research: An Introduction“. Journal of Peace Research 48, no. 3

[33] Schmidt A. 2005. „Root Causes of Terrorism: Some Conceptual Notes, a Set of Indicators, and a Model democracy and Security“, 1:127–136, 2005 DOI: 10.1080/17419160500321139–0

[34] Southers E. 2013. „Homegrown violent extremism: designing a community based model to reduce the risk of recruitment and radicalization“.

[35] Thachuk, M. Bowman, S., and Richardson C. 2008. „Homegrown Terrorism The Threat „. Withinis Center for Technology and National Security Policy National Defense University May National Defense University, Center for Technology and National Security Policy, Washington, DC,

[36] L. Calle, I. Cuenca. 2011. „The quantity and quality of terrorism“ Journal of Peace Research 48(1):49-58 · February 2011, DOI: 10.1177/002234331039289

[37] Tiefenbrun, S. 2003. A semiotic approach to a legal definition of terrorism, ILSA Journal of International & Comparative Law, 2003 357/402 Vol. 9:357

[38] Tilly, C. „Terror, Terrorism, Terrorists“. Sociological Theory 22, no. 1 (2004): 5-13.

[39] Goldstein, K. 2005. „Unemployment, Inequality and Terrorism: Another Look at the Relationship between Economics and Terrorism“, Undergraduate Economic Review Vol. 1: Iss. 1, Article 6. Available at: <http://digitalcommons.iwu.edu/uer/vol1/iss1/6>

[40] Welch J. 2012. „Two Ends of a Single Spectrum Religion and Terrorism; Killing for God and country

[41] Wilner A., Dubouloz C.J. 2009. „Interdisciplinary Approach to Understanding Radicalization“. (Swiss Federal Institute of Technology (ETH-Zurich)) &, Ph.D. (University of Ottawa) Canadian Political Science Association Conference (University of Ottawa, Canada, Homegrown Terrorism and Transformative Learning: An Interdisciplinary Approach to Understanding Radicalization.

[42] Wright, M. 2011. „Domestic terrorism, cyber-radicalization, & U.S. college students“. The Forensic Examiner, 20(3), 10-18.

TERORIZAM KAO SAVREMENA KATEGORIJA NACIONALNOG KRIVIČNOG ZAKONODAVSTVA*

Ivana P. Bodrožić**

Kriminalističko-policajska akademija, Beograd

U skladu sa tendencijama izraženim u najvažnijim regionalnim dokumentima i komparativim krivičnopravnim sistemima Republika Srbija, Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika iz 2012. (ZID KZ iz 2012), odbacuje dotada prihvaćen pristup tretiranja terorizma kao krivičnog dela iz *Glave XXVIII krivičnih dela protiv ustavnog uređenja i bezbednosti Srbije* i prebacuje ga u *Glavu XXXIV krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava*, napuštajući istovremeno uzak i u savremenim uslovima neprihvatljiv pristup o razlikovanju krivičnog dela terorizma na terorizam usmeren ka domaćoj državi i međunarodni terorizam.

Novi pristup definisanju krivičnih dela terorizma karakterišu dominantno tri osobine: prva koja se odnosi na predviđanje jedinstvenog krivičnog pravnog pojma terorizma bez obzira na njegovu usmerenost protiv domaće države, strane države ili međunarodne organizacije, druga koja se odnosi na formalno oduzimanje krivičnom delu terorizma karaktera političkog krivičnog dela, promenom glave u kojoj je sistematizovano unutar posebnog dela KZ-a, i treća koja podrazumeva predviđanje čak pet novih krivičnih dela u skladu sa rešenjima prihvaćenim u međunarodnim dokumentima i u uporednom pravu.

U radu se daje analiza novih krivičnih dela iz podgrupe krivičnih dela terorizma, u okviru *Glave XXXIV krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava*, koja predstavlja osnovni zadatak nauke krivičnog prava u oblasti posebnog dela krivičnog zakonodavstva kao i ocena o usklađenosti nacionalnog korpusa krivičnopravnih odredaba sa relevantnim dokumentima prihvaćenim na nivou Evropske unije, uz isticanje značaja koji harmonizacija krivičnopravnih rešenja u vezi sa terorizmom ima za njegovo efikasno sprečavanje i suzbijanje. Naglasak je na kraju ipak na stavu da je krivičnopravna reakcija u ovoj oblasti opravdana i nužna, ali samo kao *ultima ratio* u borbi protiv terorizma, kao jednog od teških oblika kriminaliteta.

Ključne reči: *krivično delo terorizma, depolitizacija terorizma, nova krivična dela terorizma u KZ*

* Rad je rezultat istraživanja na projektu: „Kriminalitet u Srbiji i instrumenti državne reakcije“, koji finansira i realizuje Kriminalističko-policajska akademija u Beogradu, ciklus naučnih istraživanja 2015-2019. godina. Rukovodilac projekta prof. dr Biljana Simeunović – Patić.

** Docent na Kriminalističko- policijskoj akademiji, ivana.bodrozic@kpa.edu.rs

Normativni razvoj krivičnopravnih rešenja nacionalnog zakonodavstva u vezi krivičnih dela terorizma započeo je osamdesetih godina prošlog veka, da bi kroz više-decenijski razvoj i reformske procese bio trenutno karakterističan po novom pristupu regulisanja krivičnih dela terorizma u okviru važećeg Krivičnog zakonika Srbije. Ovaj zakonski akt, u toku svog devetogodišnjeg važenja, bio je pet puta predmet izmena i dopuna, od kojih su prve i druge, nakon donošenja, bile usmerene u suprotnom pravcu od onog koji je usvajanjem ovog zakonika bio zauzet.¹ Naime, Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika iz septembra meseca 2009. godine, kao i onima koje su usledile samo par meseci nakon prvih², Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika iz decembra meseca 2009, u važeći zakonski tekst unete su brojne izmene, od kojih su neke, u negativnom kontekstu, dovele do apsurdnih situacija³, koje su „kvarile“ tekst zakonika i rušile njegovu koherentnost, tendencijama koje su suprotne onima na kojima je postavljen i sastavljen Krivični zakonik.

Naime, krivičnopravni ekspanzionizam, koji je podrazumevao proširivanje broja krivičnih dela, zaoštavanje krivičnopravne represije, propisivanjem strožih kazni kod oko trećine krivičnih dela i prisutan krivičnopravni populizam, oličeni u tendenciji koja podrazumeva što represivnije krivično pravo i što više kažnjavanja, nasuprot interesu povećanja efikasnosti krivičnog prava i realnom sagledavanju mogućnosti i funkcija krivičnog prava, uticali su na ne konsekvantnost prilikom izrade krivičnopravnih normi i celokupan kvalitet zakonskog teksta.⁴

Brojne izmene i dopune koje su preduzete pomenutim zakonima odnosile su se na terminološko usklađivanje u vezi sa promenom državnopravnog uređenja Srbije⁵, kao i na potrebu usaglašavanja rešenja nacionalnog krivičnog zakonodavstva sa velikim brojem međunarodnih konvencija relevantnih za oblast krivičnog prava. I u vezi sa ovom vr-

¹ Prema oceni stručne javnosti Krivični zakonik Srbije iz 2006. predstavlja prekretnicu u razvoju srpskog krivičnog zakonodavstva, jer je on prema istim ocenama proglašen liberalno orijentisanim, modernim krivičnim zakonikom, koji je pored zadržavanja proverenih i u praksi primenjivanih rešenja uveo niz novih rešenja, koja su u skladu sa savremenim dostignućima krivičnopravne dogmatike i koji je usklađen sa tendencijama prisutnim u relevantnim uporednopravnim krivičnim sistemima. O značaju koji Krivični zakonik ima za nacionalno krivično pravo videti više: Branislav Ristivojević, „Aktuelna pitanja sadašnjeg stanja materijalnog krivičnog zakonodavstva Srbije“, u: *Aktuelna pitanja krivičnog zakonodavstva*, urednik Stanko Bejatović (Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, 2012); Nataša Delić, *Nova rešenja opštih instituta u KZS* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2009).

² „Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009. i 111/2009)

³ Od kojih kao najrepresativnije primere loših rešenja izdvajamo: apsolutnu zabranu ublažavanja kazne za neka krivična dela, čime se neopravdano jednom opštem krivičnopravnom institutu nameću neprihvatljiva ograničenja, problem u vezi za izricanjem kazne tzv. kućnog zatvora, kod koje nije bilo precizirano ko odlučuje o njenom izvršenju, kao ni koji su kriterijumi za njen izbor, problemi u vezi sa određivanjem minimuma trajanja mere bezbednosti zabrane približavanja i komunikacije sa oštećenim i sl.

⁴ Više o razlozima za treće po redu izmene i dopune Krivičnog zakonika Srbije videti opširnije: Zoran Stojanović, Dragana Kolarić, „Nova rešenja u Krivičnom zakoniku Srbije“, *Bezbednost* 2012, 3.

⁵ Odredbom čl. 128. ZID KZ iz 2009. godine brisane su reči „CG“ iz zakonskog opisa krivičnog dela terorizma, uz proširivanje broja alternativno predviđenih radnji izvršenja i propisivanje teže kazne. Prema: Nataša Delić, *Nova rešenja u posebnoj delu KZS* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 220.

stom izmena, kod krivičnih dela terorizma iznenađuje činjenica da je i pored ratifikacije jednog od naj značajnih dokumenta na nivou Evrope, Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju terorizma iz 2005. godine, koje su izvršene početkom 2009. godine,⁶ zakonodavac u Republici Srbiji propustio da unese obaveze u vezi sa inkriminacijama terorizma za koje je prema ratifikovanoj konvenciji postojala obaveza implementacije.⁷

U skladu sa tendencijama izraženim u najvažnijim regionalnim dokumentima i komparativim krivičnopravnim sistemima i Republika Srbija Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika iz 2012. (ZID KZ iz 2012)⁸ odbacuje dotada prihvaćen pristup tretiranja terorizma kao krivičnog dela iz *Glave XXVIII krivičnih dela protiv ustavnog uređenja i bezbednosti Srbije* i prebacuje ga u *Glavu XXXIV krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava*, napuštajući istovremeno uzak i u savremenim uslovima neprihvatljiv pristup o razlikovanju krivičnog dela terorizma na terorizam usmeren ka domaćoj državi i međunarodni terorizam.

Novi pristup definisanju krivičnih dela terorizma karakterišu dominantno **tri osobi-ne: prva** koja se odnosi na predviđanje jedinstvenog krivičnog pojma terorizma bez obzira na njegovu usmerenost protiv domaće države, strane države ili međunarodne organizacije,⁹ **druga** koja se odnosi na formalno oduzimanje krivičnom delu terorizma karaktera političkog krivičnog dela, promenom glave u kojoj je sistematizovan unutar posebnog dela KZ-a,¹⁰ i **treća** koja podrazumeva predviđanje čak pet novih krivičnih dela u skladu sa rešenjima prihvaćenim u međunarodnim dokumentima i u uporednom pravu.¹¹

⁶ „Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori“, br. 19/2009.

⁷ U prilog opravdanosti autorovog iznenađenja propustom nacionalnog zakonodavca da izvrši usklađivanje sa relevantnim međunarodnim izvorom govori činjenica da brojne države koje još nisu punopravne članice Evropske unije, posebno pokazuju interes da odredbe sopstvenih nacionalnih krivičnih zakonika usklade sa relevantnim odlukama, primera radi Saveta Evropske unije. O načinima implementacije međunarodnopravnih standarda i usaglašavanja sa njima videti više: Zoran Stojanović, „Proces stvaranja krivičnog zakonodavstva i suzbijanje kriminaliteta“, u: *Stanje kriminaliteta u Srbiji i pravna sredstava reagovanja, Treći deo*, urednik Đorđe Ignjatović (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2009), 26 – 27.

⁸ „Službeni glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, **121/2012**, 104/2013 i 108/2014)

⁹ Reč je o tehnicu koja podrazumeva da se u okviru jednog krivičnog dela propisuje terorizam koji je usmeren protiv domaće države, strane države ili međunarodne organizacije.

¹⁰ U čl. 20. Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju terorizma predviđeno je da se u svrhu izručenja ili uzajamne pravne pomoći krivična dela terorizma neće smatrati političkim krivičnim delima. Pre usvajanja ZID KZ iz 2012, ovaj član je u kontekstu tadašnjih rešenja terorizma, kao kategorije krivičnog prava, podrazumevao primenu krivičnopravne fikcije, koja je jednom načelno političkom krivičnom delu oduzimala to svojstvo zarad otklanjanja prepreke za ekstradiciju, s obzirom na to da se za politička krivična dela na vrši ekstradicija. Pomenuta odredba Konvencije odnosi se i na krivična dela terorizma iz čl. 5. do 7. i čl. 9, koja su prema međunarodno priznatim obavezama koje je Srbija preuzela trebalo da budu propisana još izmenama iz 2009. Kao što smo istakli, pomenutim izmenama i dopunama samo su vršene intervencije u okviru krivičnopravnog pojma međunarodnog terorizma, koji je donekle proširivan i kod kojeg su kao kažnjive bile predviđene pripremne radnje. Nakon promene grupnog zaštitnog objekta krivičnih dela terorizma, ona i formalno pravno nemaju karakter političkih delikata, te je problem primene krivičnopravne fikcije iz prethodnog perioda i na normativnom nivou rešen.

¹¹ Reč je o impementaciji odredaba o inkriminisanju javne provokacije za izvršenje krivičnog dela terorizma, re-grutovanju za terorizam i obuci za terorizam iz čl. 5, 6. i 7. Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju terorizma.

Unutar *Glave XXXIV* KZ ZID KZ iz 2012. izvršio je brojne izmene i dopune i formirao novu podgrupu krivičnih dela terorizma. Kao pretpostavku izmena u ovoj glavi ističemo brisanje čl. 312. KZ, kojim je u okviru *Glave XXVIII* bio propisan terorizam, kao i redakcijske izmene kod krivičnog dela udruživanje radi protivustavne delatnosti i krivičnog dela teška dela protiv ustavnog uređenja i bezbednosti Srbije.¹²

Osnovno **krivično delo terorizma** propisano je u **čl. 391. KZ**, kojim je do tada bilo predviđeno krivično delo međunarodni terorizam, a nova inkriminacija terorizma je na jedinstven način propisala terorizam, tako da obuhvata akte usmerene protiv domaće države, strane države ili međunarodne organizacije.

Krivično delo uzimanje talaca iz ranijeg čl. 392. KZ prestalo je da postoji, jer je konsumirano (obuhvaćeno) novom inkriminacijom iz čl. 391. KZ.

Umesto pomenutog krivičnog dela uzimanja talaca iz čl. 392. predviđeno je krivično delo koje je i ranije postojalo u čl. 390a, a koje je izbrisano, jer je obuhvaćeno novom inkriminacijom sa promenjenom numeracijom, a istim nazivom. Dakle, ranije postojeći čl. 390a pod nazivom **ugrožavanje lica pod međunarodnopravnom zaštitom** brisano je, a istoimena inkriminacije prenumerisana je kako bi popunila prazninu nastalu prestankom samostalnog postojanja krivičnog dela uzimanje talaca iz **čl. 392. KZ**.

Krivično delo iz **čl. 393. finansiranje terorizma** nije menjalo postojeću numeraciju, ali je i ovim izmenama i dopunama vršeno njegovo preoblikovanje, koje se odnosilo na ukidanje privilegovanog oblika¹³, koji se odnosio na kažnjavanje za podstrekavanje i pomaganje.

Kao potpuno nove inkriminacije koje su unete radi usklađivanja odredaba nacionalnog krivičnog zakonodavstva sa konvencijama koje za cilj imaju sprečavanje i suzbijanje terorizma ZID KZ iz 2012 predviđa:

- 1) **krivično delo javno podsticanje na izvršenje terorističkih dela, čl. 391a KZ;**
- 2) **krivično delo vrbovanje i obučavanje za vršenje terorističkih dela, čl. 391b;**
- 3) **krivično delo upotreba smrtonosne naprave, čl. 391v KZ;**
- 4) **krivično delo uništenje i oštećenje nuklearnog objekta, čl. 391g KZ i**
- 5) **terorističko udruživanje, čl. 393a.**

Osnovno krivično delo terorizma, čl. 391. KZ

Krivično delo terorizma, kao zasebno krivično delo, čini deo korpusa krivičnopravnih odredaba nacionalnog zakonodavstva od 1973. godine. Tokom pet decenija menjalo je svoje pozitivno pravne aspekte paralelno sa promenama koje su se dešavale na međunarodnom nivou, politikološkog i pravnog karaktera. S obzirom na činjenicu da se terorizam kao socio – patološka društvena pojava menjao kroz vreme i obeležja bića ovog krivičnog dela menjala su se zarad usklađivanja sa promenjenim društvenim okolnostima, u pravcu što efikasnijeg sprečavanja i suzbijanja ove pojave.

¹² U čl. 319. st. 1 i čl. 321. st. 1. i 3. brisani su delovi norme koji se odnose na ukinuto krivično delo iz ranije postojećeg čl. 312. KZ.

¹³ Koji je uveden ZID KZ iz 2009.

Fenomen terorizma dominantno opredeljen dinamikom svog sadržaja predstavlja jednu od onih kategorija, koju je u krivičnompravnom smislu, potrebno konstantno preoblikovati i stoga ga označiti kao krivično delo koje karakteriše stalna razvojnost.¹⁴

Polazeći od trenda prihvaćenog u najvažnijim regionalnim dokumentima kojima se terorizam posmatra i reguliše kao krivičnopravna kategorija, krivično delo terorizma iz čl. 391. KZ predviđeno je u okviru *Glave XXXIV* kao osnovno krivično delo iz podgrupe krivičnih dela terorizma, konstituisane ZID KZ iz 2012.¹⁵

Krivično delo terorizma ima osnovni, privilegovani i dva kvalifikovana oblika.

Osnovni oblik ovog krivičnog dela koncipiran je u skladu sa taksativnim modelom određenja radnje krivičnog dela¹⁶ i predstavlja reprezentativan primer izražene kazuistike u formiranju krivičnopravne norme. Radnja ovog krivičnog dela određena je kroz sedam tačaka kao:

1. napad na život, telo ili slobodu drugog lica;
2. otmica ili uzimanje talaca;
3. uništenje državnog ili javnog objekta, saobraćajnog sistema, infrastrukture uključujući i informacione sisteme, nepokretnu platformu u epikontinentalnom pojasu, opšte dobro ili privatnu imovinu na način koji može da ugrozi živote ljudi ili da prouzrokuje znatnu štetu za privredu;
4. otmica vazduhoplova, broda ili drugih sredstava javnog prevoza ili prevoza robe;
5. proizvodnja, posedovanje, nabavljanje, prevoz, snabdevanje ili upotreba nuklearnog, biološkog, hemijskog ili drugog oružja, eksploziva, nuklearnog ili radioaktivnog materijala i uređaja uključujući i istraživanje i razvoj nuklearnog, biološkog ili hemijskog oružja;
6. ispuštanje opasnih materija ili prouzrokovanje požara, eksplozije ili poplave ili preduzimanje druge opšte opasne radnje koje mogu da ugroze život ljudi;
7. ometanje ili obustavljanje snabdevanja vodom, električnom energijom ili drugim osnovnim prirodnim resursom koje može da ugrozi život ljudi.¹⁷

Sve nabrojane radnje preduzimaju se u nameri ozbiljnog zastrašivanja građana ili prinuđivanja Srbije, strane države ili međunarodne organizacije da nešto učini ili ne učini ili ozbiljnog ugrožavanja ili povrede osnovne ustavne, političke, ekonomske ili društvene strukture Srbije, strane države ili međunarodne organizacije.¹⁸

¹⁴ Neophodnost stalnog preispitivanja i povremenog redefinisivanja pojma terorizma, kao pojave i procesa, koju karakteriše izrazito politička priroda jedna je od ključnih karakteristika procesa definisanja terorizma. O problemima stvaranja jedne međunarodno prihvaćene definicije, koja bi bila opštevažeća, kao i faktorima koji utiču na njen nastanak videti više: Dragan Simeunović, „Definisanje terorizma kao naučni izazov“, u: *Stanje kriminaliteta u Srbiji i pravna sredstva reagovanja, Treći deo*, urednik Đorđe Ignjatović (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2009).

¹⁵ Reč je o podgrupi krivičnih dela terorizma sastavljenoj od osam krivičnih dela koja počinje sa osnovnim krivičnim delom terorizma iz čl. 391. KZ, a završava se sa krivičnim delom terorističkog udruživanja iz čl. 393a, koje je ujedno i poslednje krivično delo u glavi krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Prema: Zoran Stojanović, Nataša Delić, *Krivično pravo – Posebni deo* (Beograd: Pravna knjiga, 2013), 372.

¹⁶ O modelima određenja radnje kod krivičnog dela terorizma u uporednom pravu videti više: Davor Derenčinović, „Suvremeni antiterorizam na raskrižju – kaznenopravna reakcija vs. „Rat protiv terorizma“, u *Novi obzori suvremenog terorizma i antiterorizma*, urednik Davor Derenčinović, (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2007).

¹⁷ Više o svakoj od različitih delatnosti koje je zakonodavac nabrojao kao potencijalne radnje izvršenja krivičnog dela terorizma videti: Ivana Bodrožić, „Krivično delo terorizma i njegova obeležja“, *Pravni život* 2016, 9: 218-224.

¹⁸ Pored alternativno predviđenih radnji i sama namera je alternativno određena tako da podrazumeva preduzimanje radnje radi ostvarenja tri različito definisana cilja.

Neke od alternativno predviđenih radnji zasebno posmatrano već čine samostalna krivična dela, koje dobijaju karakter krivičnog dela terorizma, samo ukoliko budu preduzete u određenom cilju, dok neke druge zasebno posmatrane imaju karakter pripremnih radnji, ali su u vezi sa ovom inkriminacijom podignute na rang radnje izvršenja, kakve su radnje predviđene u st. 5. čl. 391. KZ.

Animus terrorandi, teroristička namera, predstavlja subjektivno obeležje bića krivičnog dela, koje kao relevantan oblik krivice determiniše direktan umišljaj. Pomenuta namera usmerena je ka ostvarenju jednog od tri alternativno postavljena cilja:

- 1) da se ozbiljno zastraše građani; ili
- 2) da se prinudi Srbija, strana država ili međunarodna organizacija da nešto učini ili ne učini; ili
- 3) da se ozbiljno povrede osnovne ustavne, političke, ekonomske ili društvene strukture Srbije, strane države ili međunarodne organizacije.

Propisana kazna za osnovni oblik ovog krivičnog dela je zatvor od pet do petnaest godina.

Privilegovani oblik krivičnog dela terorizma predviđen je u st. 2. čl. 391. i predviđa kažnjavanje lica koje preti izvršenjem krivičnog dela iz čl. 391. st. 1. Pretnja izvršenjem neke od alternativno predviđenih radnji izvršenja osnovnog oblika, takođe se preduzima uz postojanje *dolus specialis-a*, posebne prethodno navedene namere. Za ovaj privilegovani oblik krivičnog dela terorizma propisana je kazna zatvora od šest meseci do pet godina. Pretnja u kontekstu ovog privilegovanog oblika podrazumeva uobičajeni krivičnopravni pojam pretnje - stavljanje u izgled mogućnosti preduzimanja bilo koje od delatnosti koje imaju karakter radnje izvršenja uz odgovarajuću usmerenost pomenutih radnji.

Teži oblik krivičnog dela terorizma podrazumeva nastupanje smrti jednog ili više lica ili prouzrokovanje velikih razaranja prilikom izvršenja osnovnog oblika. Prema našem mišljenju ne razlikuje se oblik krivice koji mora postojati u odnosu na ove dve kvalifikatorne okolnosti, te on i u slučaju prve od navedenih težih posledica - *smrti jednog ili više lica* i u odnosu na težu posledicu određenu u formi generalne klauzule – *prouzrokovanje velikih razaranja*, podrazumeva nehatno izazivanje teže posledice, odnosno radi se o krivičnom delu kvalifikovanom težom posledicom, čl. 27. KZ. Suprotno smatra N. Delić ističući da u odnosu na nastupanje velikih razaranja kod učinioca krivičnog dela može postojati kako umišljaj tako i nehat.¹⁹

U odnosu na prvu predviđenu težu posledicu, za postojanje težeg oblika irelevantno je da li je došlo do smrti samo jednog ili više lica, ali će broj lica lišenih života svakako biti posmatran kao otežavajuća okolnost prilikom odmeravanja kazne. Predviđena kazna za teži oblik je kazna zatvora od najmanje deset godina.

¹⁹ Uporediti: Nataša Delić, *Nova rešenja u posebnom delu KZ* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 223. i suprotno Zoran Stojanović, *Komentar Krivičnog zakonika* (Podgorica: Misija OEBS, 2010), 872. Na istu temu, u vezi sa oblikom krivice kod st. 3. čl. 391, D. Kolaric ne precizira o kakvom obliku krivice je reč, obrađujući ovo krivično delo u radu: Dragana Kolaric, „Nova koncepcija krivičnih dela terorizma u Krivičnom zakoniku Republike Srbije“, *Crimen (IV)*2013, 1: 60, kao ni Đorđe Đorđević, *Krivično pravo – Posebni deo* (Beograd: Kriminalističko – policijska akademija, 2014), 25. Da u odnosu na težu posledicu kod težeg oblika krivičnog dela terorizma treba da postoji nehat smatraju Zoran Stojanović, Dragana Kolaric, *Krivičnopravno suzbijanje organizovanog kriminaliteta, terorizma i korupcije* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 174.

Najteži oblik krivično delo terorizma dobija u slučaju da je prilikom izvršenja osnovnog oblika sa umišljajem učinilac lišio života jedno ili više lica.²⁰ Reč je, naime, o dva umišljajno učinjena krivična dela, koja ne konstituišu sticaj, ukoliko su vremenski i organski povezana, kako bi se omogućilo izricanje naj strožije kazne predviđene za najteži oblik terorizma.²¹ Sticaj između krivičnog dela terorizma i umišljajnog ubistva postojao bi u onim slučajevima, kada krivično delo ubistva nije učinjeno u vezi sa izvršenjem krivičnog dela terorizma (kada ne postoji uzajamna povezanost ova dva krivična dela), na šta, najpre, može da ukazuje vremenski diskontinuitet između preduzimanja radnji ova dva krivična dela.

Ukoliko bi se u odnosu na lišenje života jednog ili više lica radilo o nehatnom prouzrokovanju od strane učinioaca osnovnog oblika, delo bi bilo kvalifikovano po st. 3. čl. 391.

Predviđena kazna za najteži oblik krivičnog dela terorizma je kazna zatvora od najmanje dvanaest godina ili zatvor od trideset do četrdeset godina zatvora.

Nova krivična dela terorizma

Potpuno nova krivična dela terorizma u okviru podgrupe krivičnih dela terorizma u *Glavi XXXIV krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava su*: javno podsticanje na izvršenje terorističkih dela, čl. 391a KZ, vrbovanje i obučavanje za vršenje terorističkih dela, čl. 391b, upotreba smrtonosne naprave, čl. 391v, uništenje i oštećenje nuklearnog objekta, čl. 391g i terorističko udruživanje, čl. 393a KZ.

Krivično delo javno podsticanje na izvršenje terorističkih dela, čl. 391a KZ

Krivično delo javno podsticanje na izvršenje terorističkih dela, čl. 391a KZ kao kažnjivu predviđa terorističku propagandu. U naše krivično zakonodavstvo uneto je kao direktna posledica implementacije čl. 5. Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju terorizma i odredaba Okvirne odluke Saveta Evropske unije o borbi protiv terorizma iz 2002. i 2008.

Ovo krivično delo inkriminiše javno iznošenje ili pronošnje ideja kojima se neposredno ili posredno podstiče na vršenje krivičnog dela terorizma iz čl. 391. KZ.

Pod pojmom iznošenja podrazumeva se saopštavanje ličnih uverenja, dok pojam podsticanja, obuhvata kako iznošenje tako i pronošnje, a zajedničko za oba načina jeste da mora biti učinjeno „javno“, odnosno na način koji podrazumeva mogućnost da se sa pomenutim idejama (stavovima, uverenjima) može upoznati unapred neodređeni broj lica.²²

²⁰ Krivično delo podrazumeva da je reč o običnom ili kvalifikovanom ubistvu, prema: Nataša Delić, „Criminal Offences od Terrorism in the Criminal Code of Serbia after the Amendment of 2012“, u: *Kaznena reakcija u Srbiji, IV deo*, urednik Đorđe Ignjatović (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 141.

²¹ To i jeste osnovni razlog postojanja ovog oblika krivičnog dela, jer u slučaju primene pravila o odmeravanju kazne za krivična dela učinjena u sticaju najteža kazna ne bi mogla biti primenjena ukoliko nije propisana makar za jedno delo učinjeno u sticaju.

²² Što iz domena primene ove krivičnopravne norme isključuje privatnu prepisku, odnosno komunikaciju, sa kojom nije mogao da se upozna širi i neodređeni broj lica.

Iznošenje i pronošnje može biti učinjeno na veliki broj različitih načina, od kojih se kao tipični, u obrazloženju uz Kovenciju Saveta Evrope o sprečavanju terorizma,²³ navode rasuranje novina, letaka i drugih natpisa, slanje materijala putem elektronske pošte, postavljanje *link* - ova za određene internet stranice na kojima se nalaze zabranjeni materijali, svi ostali vidovi distribucije istih putem društvenih mreža, foruma za razgovore, sms servisa i sl.

Iznošenje i pronošnje mogu se vršiti dakle usmeno, pismeno, a najčešće korišćenjem sredstava javnog informisanja i informacionih tehnologija.

Iznose se i pronose ideje, pod kojima se u najširem smislu podrazumevaju stavovi, mišljenja, uverenja koja se, pre saopštavanja, nalaze u glavi učinioca krivičnog dela, za koja zbog primene stava o nekažnjivosti donošenja odluke za izvršenje krivičnog dela, kao potencijalnog stadijuma u izvršenju krivičnog dela, izraženog sentencom *cogitationis poenam nemo patitur*, ne bi bilo moguće kazniti određeno lice.

Međutim, u kontekstu kriminalne zone kod ovog krivičnog dela i sazrevanja svesti o visokom stepenu društvene opasnosti koju širenje ideja, mišljenja ili stavova koji se u afirmativnom smislu odnose prema krivičnom delu terorizma, u sebi sadrže, instrumenti međunarodne reakcije na terorizam proklamovanje ovakvih ideja predviđaju kao kažnjivo.²⁴

Ideja dakle mora imati poseban kvalitet, odnosno ona mora biti podobna da podstakne neodređeni broj lica na izvršenje krivičnog dela terorizma, što je pitanje koje će se utvrđivati u svakom konkretnom slučaju, jer predstavlja konstitutivno obeležje bića ovog krivičnog dela.

Krivičnim delom je predviđeno kao kažnjivo iznošenje i pronošnje ideja kojima se neposredno ili posredno podstiče na vršenje krivičnog dela terorizma. Za postojanje ovog krivičnog dela irelevantno je da li se ovakve ideje preduzimaju pre ili posle izvršenja krivičnog dela terorizma.²⁵ Ovo stoga što se naknadno odobravanje terorističkog akta takođe smatra terorističkom propagandom kojom se podstiče na vršenje drugih krivičnih dela terorizma.²⁶

Pomenute radnje predstavljaju *de facto* radnje podstrekavanja.²⁷ Ono što predviđene delatnosti razlikuje od podstrekavanja jeste to da se one ne moraju odnositi na konkretno određeno krivično delo terorizma, dok se podstrekavanje uvek odnosi na konkretno kri-

²³ *Explanatory Report with Council of Europe Convention on the Prevention of Terrorism CETS No. 196.*

²⁴ O potrebi kažnjavanja i za podsticanje na vršenje terorizma, odnosno opasnostima delatnosti otvorenog podržavanja terorizma kroz sredstva javnog informisanja i na javnim manifestacijama, u domaćoj literaturi pisano je i u vreme pisanja Nacrta KZ SRJ, na Savetovanju o terorizmu i srodnim krivičnim delima., održanom 16. i 17. septembra u Subotici, na Paliću. U tom smislu videti: Siniša Radak, „Krivično – pravna zaštita od separatizma, terorizma i drugih krivičnih dela kojima se ugrožava teritorijalna celovitost, ustavni poredak i bezbednost Republike Srbije“, u: *Terorizam i srodna krivična dela, teorija i praksa*, urednici Aleksandar Radovanov, Sreto Nogo *et al* (Beograd: Savezno ministarstvo pravde, Pravo, 1998), 103. i Milan Milošević, „Krivično – pravni aspekt terorizma“, u: *Terorizam i srodna krivična dela, teorija i praksa*, urednici Aleksandar Radovanov, Sreto Nogo *et al* (Beograd: Savezno ministarstvo pravde, Pravo, 1998) 117.

²⁵ I samo odobravanje može biti tumačeno kao radnja ovog krivičnog dela ukoliko okolnosti konkretnog slučaja ukazuju da ima karakter podsticanja. Prema: Nataša Delić, *Nova rešenja u posebnom delu KZ* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 174.

²⁶ „Glorifikacija terorizma“ takođe se tumači kao podsticanje na neki budući teroristički napad i obuhvaćena je ovom inkriminacijom. Videti: Zoran Stojanović, Dragana Kolaric, *Krivičnopravno suzbijanje organizovanog kriminaliteta, terorizma i korupcije* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 174.

²⁷ S obzirom na to da se pod pojmom podstrekavanja, usled izostanka eksplicitnog nabiranja potencijalnih radnji kod ovog opšteg krivičnopravnog instituta, u čl. 34. KZ, imaju smatrati brojne radnje kojima se umišljajno navodi drugo lice da izvrši krivično delo, Z. Stojanović primera radi navodi delatnosti koje se kreću „u rasponu od blagog nagovaranja, pa do nekih formi prinude“: Takvima se prema stavu istog autora imaju smatrati molba, obećanje poklona, davanje poklona, plaćanje za delo na koje se nagovara, pretnja, savetovanje, prevara, dovođenje u zabludu. Navedeno prema: Zoran Stojanović, *Komentar Krivičnog zakonika*, (Beograd: Službeni glasnik, 2009), 161.

vično delo; niti je potrebno da su usmerene na stvaranje ili učvršćivanje odluke kod nekog da izvrši krivično delo terorizma.²⁸ Takođe, podsticanje u kontekstu ovog krivičnog dela odnosi se na neodređeni broj lica, dok se kod podstrekavanja kao oblika saučesništva podstrekavanje odnosi ili na određeno lice ili na određeni krug lica.

Motivi za propisivanje ovog krivičnog dela sastoje se u tome da se obezbedi primena krivične sankcije i na one slučajeve u kojima ne bi bili ispunjeni zakonski uslovi za postojanje podstrekavanja. Naime, reč je o retkim i izuzetnim slučajevima u kojima zakonodavac radnju podstrekavanja predviđa kao posebno krivično delo.²⁹ S obzirom na pravnu prirodu saučesništva, koja je kod nas prihvaćena, akcesornost podstrekavanja od radnje izvršenja podstreknutog ogleda se u potrebi da je izvršilac (podstrekavano lice) preduzeo radnju koja ulazi u kriminalnu zonu,³⁰ pri čemu se ne traži krivica učinioca, jer je reč o limitiranoj akcesornosti. Izneto podrazumeva da se kod podstrekivanja na izvršenje krivičnog dela terorizma, zahteva kao minimum ostvarenje objektivnih elemenata krivičnog dela (radnje, predviđenosti u zakonu i protivpravnosti) dakle, dovršenje krivičnog dela u objektivnom smislu, dok se kod krivičnog dela javno podsticanje na izvršenje terorističkih dela podsticanje ne odnosi na konkretno krivično delo, niti podrazumeva njegovo ostvarenje, ni u subjektivnom ni u objektivnom smislu, već je potrebno da je njime samo stvorena opasnost za njegovo izvršenje.

Sušтина ove inkriminacije je sprečavanje terorističke propagande, koja podrazumeva stvaranje ili učvršćivanje ideja, odnosno uverenja o ispravnosti iznetih ili prenetih ideja, sa krajnjim ciljem pokretanja određenih delatnosti, odnosno vršenja krivičnog dela terorizma.

Posledica ovog krivičnog dela je apstraktna opasnost, koja predstavlja zakonsku pretpostavku, odnosno zakonodavni motiv inkriminisanja kod ovog krivičnog dela, budući da je teroristička propaganda prepoznata i označena kao pojava sa visokim stepenom društvene opasnosti.

Za dovršeno krivično delo irelevantno je da li je krivično delo na čije izvršenje je podsticano izvršeno, kao i da li je takvim podsticanjem učinilac dela bio podstaknut na njegovo izvršenje, dovoljno je da je time stvorena opasnost od izvršenja jednog ili više krivičnih dela.³¹ Ovo je dobar primer poklapanja delikta sa apstraktnom opasnošću sa karakterom dela kao delatnosnog (formalnog) krivičnog dela, jer se dela sa apstraktno određenom posledicom u širem smislu mogu smatrati jednom vrstom delatnosnih krivičnih dela.³²

Učinilac kod ovog krivičnog dela može biti svako lice, a kao relevantan oblik krivice predviđen je umišljaj, koji ne zavisi od činjenice da li je krivično delo terorizma učinjeno.

²⁸ Videti komentar uz čl. 447a Krivičnog zakonika Crne Gore u : Zoran Stojanović, *Komentar Krivičnog zakonika* (Podgorica: Misija OEB i Ministarstvo pravde , 2010), 870.

²⁹ Reč je o slučajevima kada ili ono na šta se podstrekava ne predstavlja krivično delo, pa u skladu sa akcesornom prirodom saučesništva, ne bi moglo biti reči o saučesništvu, ili pak kada zakonodavac iz kriminalno političkih razloga želi da predvidi strože kažnjavanje za podstrekavanje od onog predviđenog za krivično delo na koje se podstrekavalo.

³⁰ Reč je ili o dovršenom krivičnom delu, kašnjom pokušaju ili kašnjom pripremnim radnjama.

³¹ Primenom jezičkog tumačenja teksta zakonske norme iz čl. 391a „Ko javno iznosi ili pronosi ideje kojima se neposredno ili posredno podstiče na vršenje **krivičnog dela iz čl. 391.** ovog zakonika kazniče se zatvorom od jedne do deset godina“, moglo bi se zaključiti da je reč o podsticanju na izvršenje jednog krivičnog dela, ali uzimajući u obzir naziv ove zakonske norme - javno podsticanje na izvršenje **terorističkih dela**, u kojem je korišćen oblik imenice u množini, zaključujemo da je verovatnije da se ovim krivičnim delom, koje u svojoj suštini podrazumeva proširivanje kriminalne zone i na zonu pred ugrožavanja zaštitnog objekta, mislilo na neodređeni broj krivičnih dela terorizma, kojim je obuhvaćeno i jedno i potencijalnih više krivičnih dela terorizma.

³² Suprotno bi bilo pogrešno, smatrati i izjednačiti delatnosna krivična dela, tj. ona koja nemaju posledicu eksplicitno određenu kao konstitutivno obeležje bića krivičnog dela, sa deliktima kod kojih je posledica izražena u formi apstraktno opasnosti, dakle mogućnosti za nastupanje konkretne opasnosti.

Krivično delo vrbovanje i obučavanje za vršenje terorističkih dela, čl. 391b

Krivično delo vrbovanje i obučavanje za vršenje terorističkih dela, čl. 391b u korpus odredaba nacionalnog krivičnog zakonodavstva, takođe, je uneto kao direktna posledica implementacije čl. 6. i 7. Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju terorizma. Njome se inkriminišu pripreme radnje za izvršenje krivičnog dela terorizma, podizanjem na rang radnje izvršenja, što predstavlja jedan od dva načina na koji pripreme radnje u krivičnom pravu mogu biti označene kao kažnjive.

Budući da pripremanje krivičnog dela više nije opšti krivičnopravni institut zakonodavac se zbog visokog stepena društvene opasnosti koju pomenute inkriminisane delatnosti u sebi sadrže, kao i zbog vrednosti zaštitnog objekta opredelio da i pripremanje za izvršenje krivičnog (krivičnih) dela terorizma proglasi kažnjivim.

Krivično delo ima dva osnovna oblika.

Prvi osnovni oblik predviđen u stavu 1. kao radnju izvršenja predviđa vrbovanje drugog lica da izvrši ili učestvuje u izvršenju krivičnog dela terorizma iz čl. 391, ili da se pridruži udruženju radi učestvovanja u izvršenju tog dela.

Radnja izvršenja određena je kao vrbovanje nekog lica, pod kojim se podrazumeva radnja podstrekavanja,³³ kojom se imaju smatrati delatnosti pozivanja i pridobijanja nekog lica da izvrši ili da učestvuje u izvršenju krivičnog dela terorizma ili da se pridruži terorističkom udruženju radi učestvovanja u izvršenju tog krivičnog dela. Za razliku od podstrekavanja nije potrebno da je lice učestvovalo u izvršenju krivičnog dela terorizma, niti da je donelo odluku u vezi onoga na šta je pozivano ili za šta je pridobijano.³⁴ Analogno sa prethodnom inkriminacijom, reč je o delatnosnom krivičnom delu, koje se smatra dovršenim samim preduzimanjem delatnosti označene pojmom vrbovanja.

Učinilac ovog krivičnog dela može biti svako lice, a kao oblik krivice kod njega mora postojati direktan umišljaj opredeljen posebnom namerom da se vrbovanje preduzima radi izvršenja krivičnog dela terorizma.

Drugi osnovni oblik ovog krivičnog dela podrazumeva davanje uputstava o izradi ili korišćenju eksplozivnih naprava, vatrenog oružja ili štetnih ili opasnih materija ili obučavanje drugog za izvršenje ili učestvovanje u izvršenju krivičnog dela terorizma iz čl. 391. KZ.

Pomenute delatnosti označene kao radnja izvršenja drugog osnovnog oblika krivičnog dela iz čl. 391b – davanje uputstava i obučavanje - predstavljaju pripreme radnje za izvršenje krivičnog dela terorizma i proširuju kriminalnu zonu, nastojeći da omoguće nadležnim državnim organima reakciju od momenta kada određeno lice preduzimanjem navedenih delatnosti započne se obučavanjem drugih lica radi izvršenja krivičnog dela terorizma. Inkriminisanje pomenutih delatnosti podrazumeva izraženo preventivno delovanje krivičnog prava i u fazi pripremanja, koje se može pravdati nemogućnošću reakcije nadležnih držanih organa pre započinjanja izvršenja krivičnog dela terorizma, iako pripreme radnje budu prepoznatljive. Pre kriminalizacije ovih delatnosti, nadležni državni organi

³³ Vrbovanje se može izvršiti na bilo koji od načina na koji se vrši podstrekavanje, prema: Nataša Delić, *op. cit.*, 224.

³⁴ Nije potrebno da je neko zavrbovan, dakle učinilac ne mora uspeti u ostvarenju svog cilja. Prema: Dragana Kolarić, „Nova koncepcija krivičnih dela terorizma u Krivičnom zakoniku Srbije“, *Crimen (IV)* 2013, 1: 63.

morali su da sačekaju da određeno lice izvrši krivično delo terorizma ili makar pokuša njegovo izvršenje, iako su imali saznanja da se pomenuti učinilac prethodno pripremao za izvršenje ovog krivičnog dela, npr. u nekom centru za obuku terorista.

Velika vrednost zaštitnog objekta - čovečnosti i međunarodnog prava - kao i visok stepen društvene opasnosti koji krivično delo terorizma u sebi nosi predstavljaju opravdanje za proširivanje kriminalne zone kod ovog krivičnog dela i na fazu pripremanja, njenim označavanjem kao zasebnog delikta nacionalnog krivičnog prava.

Ovo je urađeno u skladu sa načelom legitimnosti, a činjenica da je biće krivičnog dela tako određeno da nedvosmisleno označava kao kažnjive tačno određene delatnosti, predstavlja osnov za zaključak da je inkriminacija u skladu i sa načelom zakonitosti.

Ono što se kod ovog i prethodno obrađenog krivičnog dela može postaviti kao načelno pitanje jeste koliko su ove preventivno orijentisane inkriminacije usklađene sa principom krivično pravo kao *ultima ratio* i njegovom osnovnom zaštitnom funkcijom, kao i da li one predstavljaju prodor nekih negativnih kriminalno političkih tendencija u krivično pravo, koje proširivanjem kriminalne zone i povećavanjem kataloga inkriminacija, nastoji da postane krivično pravo koje ima bezbednosnu funkciju, koja mu nije inherentna.

Pomenuta pitanja dalje vode razmatranju opravdanosti uvođenja analiziranih inkriminacija, u kontekstu ograničavanja sloboda i prava čoveka i građanina, pozivanjem na „beskompromisnu borbu protiv terorizma“,³⁵ kao i pitanjima sukoba između proverenih pravno dogmatskih principa na kojima počiva savremeno, demokratski orijentisano krivično pravo i kriminalno političkih zahteva sadašnjice.

Krivično delo predviđeno u drugom osnovnom obliku dovršeno je preduzimanjem delatnosti označene kao radnja izvršenja.

Učinilac i kod ovog oblika krivičnog dela može biti svako lice, a na subjektivnom planu potreban je direktan umišljaj, zbog predviđene namere koja se odnosi na izvršenje krivičnog dela terorizma.³⁶

Krivično delo upotreba smrtonosne naprave, čl. 391v KZ

Krivično delo upotreba smrtonosne naprave, čl. 391v KZ uvedeno je radi implementacije Međunarodne konvencije o sprečavanju terorističkih napada bombama.³⁷

Krivično delo ima osnovni i dva teža oblika.

Osnovni oblik čini ko u nameri da drugog liši života, nanese tešku telesnu povredu ili uništi ili znatno oštetiti državni ili javni objekat, sistem javnog saobraćaja ili drugi objekat koji ima veći značaj za bezbednost ili snabdevanje građana ili za privredu ili za funkcionisanje javnih službi napravi, prenese, drži, da drugom, postavi ili aktivira smrtonosnu napravu (eksploziv, hemijska sredstva, biološka sredstva ili otrov ili radioaktivna sredstva) na javnom mestu ili pored tog objekta.

³⁵ O načinima pridobijanja političkih poena i parolama polupolitičke politike kakva je „borba protiv kriminaliteta po svaku cenu“, te neracionalnosti takvih izjava, koje podrazumevaju previsoku cenu za suzbijanje kriminaliteta, kao i o generalnopravdnim dometima kazne koja teži da bude primenjena na svakog ko ju je zaslužio videti više: Zoran Stojanović, „Preventivna funkcija krivičnog prava, *Crimen (II)*, 2011, 1: 12 – 13.

³⁶ Zoran Stojanović, *Komentar Krivičnog zakonika* (Podgorica: Misija OEBS i Ministarstvo pravde, 2010), 872.

³⁷ Usvojena u Njujorku 15. decembra 1997, („Službeni list SRJ – međunarodni ugovori“, br. 12/2002).

Radnja ovog krivičnog dela alternativno je određena i obuhvata osim delatnosti koje podrazumevaju upotrebu smrtonosne naprave (postavljanje i aktiviranje) i pripremne radnje za njenu upotrebu (pravljenje i prenošenje), kao i brojne druge delatnosti neposredno nevezane za upotrebu smrtonosne naprave (držanje i davanje drugom smrtonosne naprave).

Pod pojmom eksploziva ili smrtonosne naprave, u smislu čl. 2. stav. 3. Međunarodne konvencije o sprečavanju terorističkih napada bombama smatraju se: 1) eksplozivno ili zapaljivo oružje ili naprava koji su namenjeni ili imaju sposobnost da prouzrokuju smrt, tešku telesnu povredu ili znatnu materijalnu štetu, 2) oružje ili naprava koji su namenjeni ili imaju sposobnost da prouzrokuju smrt, tešku telesnu povredu ili znatnu materijalnu štetu ispuštanjem, širenjem ili delovanjem otrovnih hemijskih materija, bioloških sredstava ili otrova ili sličnih materija ili radijacije ili radioaktivnih materijala.³⁸

Mesto izvršenja kod ovog krivičnog dela čini konstitutivno obeležje bića te ono mora biti preduzeto na javnom mestu ili u javnom objektu ili pored javnog objekta, što mora biti obuhvaćeno umišljajem učinioca, dakle on mora imati svest o činjenici da se radnja izvršenja preduzima na tačno određenom mestu, u smislu čl. 391v.³⁹

Na subjektivnom planu kod učinioca je potrebno da postoji direktan umišljaj, s obzirom na to da je i namera da se neko liši života, nanese teška telesna povreda ili uništi ili znatno oštetiti državni ili javni objekat, sistem javnog saobraćaja ili drugi objekat koji ima veći značaj za bezbednost ili snabdevanje građana ili za privredu ili za funkcionisanje javnih službi predviđena kao subjektivno obeležje bića ovog krivičnog dela. Uočljivo je da se ne zahteva karakterističan *animus terrorandi*, što je učinjeno radi širokog postavljanja kriminalne zone, koja omogućava olakšano dokazivanje.

Teži oblik ovog krivičnog dela podrazumeva umišljajno nanošenje teške telesne povrede⁴⁰ nekom licu ili uništenje ili znatno oštećenje javnog objekta prilikom izvršenja osnovnog oblika.⁴¹

Najteži oblik postoji ukoliko je pri izvršenju osnovnog oblika učinilac sa umišljajem lišio života jedno ili više lica, pri čemu za postojanje ovog oblika nije značajan broj lica umišljajno lišenih života, ali on će biti od značaja prilikom odmeravanja kazne, kao otežavajuća okolnost.

³⁸ Reč je dakle o eksplozivu, hemijskim sredstvima, biološkim sredstvima, otrovima ili radioaktivnim sredstvima koji su namenjeni ili imaju sposobnost da prouzrokuju smrt, tešku telesnu povredu ili znatnu materijalnu štetu. Navedeno prema: Stojanović, *Komentar Krivičnog zakonika*, 873.; Zoran Stojanović, Dragana Kolarić, *Krivičnopravno suzbijanje teških oblika kriminaliteta*, (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 186.

³⁹ Nataša Delić, „Criminal Offences of Terrorism in the Criminal Code of Serbia after the Amendment of 2012“, u: *Kaznena reakcija u Srbiji, IV deo*, urednik Đorđe Ignjatović (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 144.

⁴⁰ Teška telesna povreda u smislu čl. 121. KZ podrazumeva pet oblika teške telesne povrede i to: 1) običnu tešku telesnu povredu, 2) naročito tešku telesnu povredu, 3) tešku telesnu povredu kvalifikovanu smrću, 4) tešku telesnu povredu na mah i 5) tešku telesnu povredu iz nehata. Kod ovog krivičnog dela teška telesna povreda trebalo bi da bude shvaćena u smislu čl. 121, tako da obuhvata običnu i naročito tešku telesnu povredu, jer ostale tri ne bi bile u skladu sa smislom inkriminacije iz čl. 391v KZ.

⁴¹ Uništenje podrazumeva potpuno menjanje svojstva stvari u negativnom smislu tako da ona više ne postoji, dok oštećenje postoji kada su svojstva stvari izmenjena delimično, tako da je njena upotrebna vrednost umanjena ili je njen izgled izmenjen. U slučaju oštećenja kao posledice kod ovog krivičnog dela potrebno je da ono bude „znatno“, što je činjenica koju će sud morati da ceni u svakom pojedinačnom slučaju.

Krivično delo uništenje i oštećenje nuklearnog objekta, čl. 391g KZ

Krivično delo uništenje i oštećenje nuklearnog objekta, čl. 391g KZ rezultat je potrebe realizacije odredaba Međunarodne konvencije o sprečavanju akata nuklearnog terorizma iz 2005. godine, koje su postale pravno obavezujuće za Srbiju ratifikacijom ovog dokumenta.⁴² Za inkriminaciju iz čl. 391g KZ od značaja je čl. 2. ove Konvencije koji nalaže državama ugovornicama da kao krivično delo predvide oštećenje nuklearnog objekta na način koji oslobađa ili postoji opasnost da oslobodi radioaktivni materijal, ako se to čini u nameri da se prouzrokuje smrt ili teška telesna povreda nekog lica ili znatno oštećenje imovine ili životne sredine, što se odnosi i na posedovanje nuklearnog materijala u istoj nameri.⁴³

Zakonodavac je gotovo doslovno pristupio kriminalizaciji predviđenih apstraktno određenih oblika neprava iz odredaba Konvencije, a delo je normativno oblikovao tako da ima osnovni i teže oblike.

Osnovni oblik ovog krivičnog dela čini onaj ko u nameri da drugoga liši života, nanese tešku telesnu povredu, ugrozi životnu sredinu ili nanese znatnu imovinsku štetu, uništi ili ošteti nuklearni objekat na način kojim se oslobađa ili postoji mogućnost da se oslobodi nuklearni materijal.

Uočljive karakteristike ovako postavljene inkriminacije su osim radnje izvršenja koja podrazumeva uništenje ili oštećenje nuklearnog objekta, isto kao i u st. 2. relevantne konvencije, **način preduzimanja radnje i odgovarajuća namera**, kao subjektivno obeležje bića krivičnog dela.

Način preduzimanja radnje predstavlja konstitutivno obeležje bića krivičnog dela i određen je kao onaj način kojim se oslobađa ili postoji mogućnost da se oslobodi radioaktivni materijal. Reč je načinu koji podrazumeva nastupanje konkretne ili apstraktne opasnosti za život i zdravlje ljudi i imovinu. Ovako određen način, direktno opredeljen karakterom opasnosti koju prouzrokuje, obuhvata najširi opseg određenja posledice u formi ugrožavanja, zbog visokog stepena opasnosti po zdravlje ljudi i imovinu koju u sebi radioaktivni materijal poseduje.

Kao objekat radnje ovog krivičnog dela određen je nuklearni objekat, pod kojim se podrazumeva svaki nuklearni reaktor (uključujući i one koji služe za pogon plovila ili vozila), kao i svako postrojenje ili sredstvo koje se koristi za proizvodnju skladištenje, preradu ili transport radioaktivnog materijala.⁴⁴

Kao relevantan oblik krivice predviđen je direktni umišljaj, s obzirom na posebnu nameru da se drugo lice liši života, nanese teška telesna povreda, ugrozi životna sredina ili nanese znatna imovinska šteta. Umišljajem mora biti obuhvaćena i svest o prirodi objekta radnje.⁴⁵

Teži oblik ovog krivičnog dela podrazumeva umišljajno nanošenje teške telesne povrede nekom licu ili uništenje ili znatno oštećenje nuklearnog objekta, prilikom izvršenja osnovnog oblika. Nejasno je zašto je zakonodavac umišljajno uništenje nuklearnog objekta predvideo i kao posledicu osnovnog i prvog težeg oblika. Primećuje se nekonse-

⁴² „Službeni list SCG – međunarodni ugovori“, br. 2/2006.

⁴³ Zoran Stojanović, *Komentar Krivičnog zakonika* (Podgorica: Misija OEBS i Ministarstvo pravde, 2010), 874.

⁴⁴ Zoran Stojanović, Dragana Kolarić, *Krivičnopravno suzbijanje organizovanog kriminaliteta, terorizma i korpucije* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 186.

⁴⁵ Nataša Delić, *Nova rešenja u posebnoj delu KZ* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 226.

kventnost u izradi norme, u okviru istog zakonskog člana. Očekivano bi bilo da se niži stepen povrede ili ugrožavanja objekta radnje predvidi kao posledica osnovnog oblika, a viši stepen povrede ili ugrožavanja kao posledica kod težeg oblika. U tom smislu zakonodavac je trebalo da kod osnovnog oblika ovog krivičnog dela kao posledicu odredi oštećenje nuklearnog objekta, a kod težeg uništenje. Ovako je jedina distinkcija između dva oblika istog krivičnog dela određenje karaktera oštećenja kao znatnog u težem obliku.⁴⁶

Najteži oblik postoji ukoliko je prilikom izvršenja osnovnog oblika učinilac sa umišljajem lišio života jedno ili više lica. Za postojanje ovog oblika irelevantno je koliko je lica umišljajno učinilac lišio života (prilikom izvršenja osnovnog oblika ovog krivičnog dela), ali se to može uzeti kao otežavajuća okolnost prilikom odmeravanja kazne. I ovaj teži oblik predstavlja konstrukciju dva umišljajno učinjena krivična dela, kao način koji omogućava da se za isti može propisati teža kazna od one koja bi se mogla izreći primenom odredaba za krivična dela učinjena u sticaju.

Krivično delo terorističko udruživanje, čl. 393a

Krivično delo terorističko udruživanje, čl. 393a predstavlja kriminalizaciju u ranoj fazi, polazeći od premise da se udruživanje više lica javlja kao specifično po svojoj težini usled udruživanja više „kriminalnih količina“ u jednu, koja podrazumeva viši stepen društvene opasnosti ovakve delatnosti.

Kao osnovni razlog propisivanja ovog krivičnog dela u nacionalnom krivičnom zakonodavstvu navode se obaveze koje proizilaze iz Međunarodne konvencije o sprečavanju terorističkih napada bombama, koja je dokument u kojem se terorističko organizovanje prvi put izdvaja kao zasebno krivično delo⁴⁷, kao i odredbe Okvirne odluke Saveta Evropske unije o borbi protiv terorizma iz 2002 (2002/475/JHA) sa amandmanima iz 2008. (2008/919/JHA).⁴⁸

Do usvajanja ZID KZ iz 2012. pomenuta inkriminacija nije postojala, a kada je bilo u pitanju udruživanje više lica za vršenje terorizma mogla je biti primenjivana zbirna inkriminacija udruživanje radi protivustavne delatnosti iz čl. 319. KZ, koje se odnosilo i na krivično delo terorizma, s obzirom na to da je krivično delo terorizma, do donošenja ZID KZ iz 2012, bilo sistematizovano u okviru *Glave XXVIII Krivičnih dela protiv ustavnog uređenja i bezbednosti Srbije*.

⁴⁶ Obrazloženje za predloženi način stepenovanja težine posledice treba potražiti u odredbama Konvencije za sprečavanja akata nuklearnog terorizma koja pominje samo termin znatnog oštećenja. Ovo, naravno, ne bi bila prepreka za nacionalnog zakonodavca da težu povredu označi u formi uništenja, u težem obliku (upotrebom oblika logičkog tumačenja, *argumentum a minori ad maius*).

⁴⁷ Jugoslavija je ratifikovala ovu konvenciju 2002: „Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori“, br. 12/2002.

⁴⁸ U čl. 2. Okvirne odluke Saveta Evropske unije zahteva se od država članica da kao kažnjivo predvide terorističko udruživanje, a kada je u pitanju određivanje vremena trajanja terorističke grupe koristi se neprecizan termin „over a period of time“, koji podrazumeva da je grupa osnovana da deluje određeno vreme, pod čime se po mišljenju Z. Stojanovića, ne može raditi o nekom kraćem vremenskom periodu, npr. kraćem od nekoliko meseci. Videti: Zoran Stojanović, *Komentar Krivičnog zakonika* (Podgorica, Misija OEBS i Ministarstvo pravde, 2010), 878. Isto N. Delić smatra da udruživanje na duže vreme pretpostavlja da je udruženje stvoreno za određeni optimalno duži period, npr. nekoliko meseci. Navedeno prema: Nataša Delić, *Nova rešenja u posebnoj delu KZ* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 227.

Promenom grupnog zaštitnog objekta kod krivičnog dela terorizma i ostalih krivičnih dela svrstanih u podgrupu krivičnih dela terorizma prema novom pristupu definisanja ovih krivičnih dela u KZ, nakon ZID KZ iz 2012, inkriminacija udruživanje radi protivustavne delatnosti iz čl. 319. redakcijski je izmenjena u smislu izostavljanja krivičnog dela terorizma kao jednog na koje se udruživanje radi protivustavne delatnosti odnosilo, te se pojavila potreba da se za ovu vrstu udruživanja, kako zbog njene specifične opasnosti, tako i zbog međunarodno preuzetih obaveza predvidi zasebna inkriminacija. Iako je u ovim slučajevima bilo moguće primeniti krivično delo iz čl. 346. KZ, udruživanje radi vršenja krivičnih dela,⁴⁹ činjenica da krivična dela terorizma predstavljaju teški oblik kriminaliteta, kao i zbog veoma česte ideološke zaslepljenosti članova terorističke grupe,⁵⁰ koja se povećava u odnosu na onu koju poseduje samo jedan čovek kada izvršava krivično delo, kao legitimno, a i usklađeno sa navedenim zahtevima relevantnih međunarodnih dokumenata i trendovima u uporednom pravu, javilo se izdvajanje zasebne inkriminacije, koja predstavlja primer kriminalizacije u ranoj fazi, krivičnog dela terorističko udruživanje iz čl. 393a KZ.

Krivično delo iz čl. 393a KZ ima osnovni i privilegovani oblik.

Osnovni oblik predviđen u st. 1. podrazumeva udruživanje dva ili više lica na duže vreme radi vršenja krivičnih dela iz čl. 391. do 393. KZ.⁵¹ Iz zakonskog opisa osnovnog oblika uočljivo je da moraju postojati tri kumulativno ispunjena uslova, kako bi se moglo raditi o krivičnom delu terorističko udruživanje. Potrebno je 1) da se dva ili više lica udruže, 2) da pomenuto udruživanje traje duže vreme i 3) da je cilj udruživanja vršenje krivičnih dela iz čl. 391. do 393. KZ.

Sva lica koja se organizaciono povezuju su saizvršioци, pri čemu zakon ne pravi razliku u pogledu uloga koje oni u udruženju imaju, već se okolnost da se radi o organizatoru ili pripadniku/cima udruženja može ceniti kao okolnost prilikom odmeravanja kazne.⁵²

Krivično delo smatra se dovršenim kada je došlo do udruživanja dva ili više lica u određenom cilju. Za delo je irelevantno za izvršenje kog broja krivičnih dela je udruženje formirano (jer je formulacija obuhvatila izvršenje jednog ili više krivičnih dela) kao i da li se ona realno daju ostvariti.

Izvršilac može biti svako lice, a kao subjektivno obeležje bića se javlja direktan umišljaj, koji određuje posebna namera vršenja krivičnih dela iz čl. 391. do 393. KZ.

Za izvršenje ovog krivičnog dela predviđena je ista kazna kao i za delo radi čijeg je izvršenja udruživanje uspostavljeno.

⁴⁹ Pre ZID KZ iz 2009. poznato pod nazivom krivično delo zločinačko udruživanje.

⁵⁰ Nakon terorističkih napada na Kule bliznakinje u Njujorku, 11. septembra 2001. godine, smatra se da počine era globalnog terorizma, koji neretko karakteriše religijska i etno nacionalistička motivacija, za šta se kao reprezentativni primer navode teroristički napadi u Volgogradu, Londonu, Madridu, Moskvi. O tipovima terorističkih organizacija, njihovim motivima i metodama videti više: Cronin A. Kurth, „Behind the Curve, Globalization and International Terrorism, in *Terrorism and Counter Terrorism, Readings and Interpretations-third edition*, editors Howard D.R., Sawyer L.R., Bajema E.N. (Boston: Higher education, 2009), 62.

⁵¹ Reč je o krivičnim delima terorizam, javno podsticanje na izvršenje terorističkih dela, vrbovanje i obučavanje za izvršenje terorističkih dela, upotreba smrtonosne naprave, uništenje i oštećenje nuklearnog objekta, ugrožavanje lica pod međunarodnom zaštitom i finansiranje terorizma.

⁵² U tom smislu postoji razlika u odnosu na Okvirnu odluku, koja pravi distinkciju između članova udruženja, razlikujući ih na organizatora i pripadnike, i određujući pojam strukturisane grupe pod njom podrazumeva organizaciono povezivanje više o dva lica, dok je čl. 393a postavio najmanje dva lica kao jedan od uslova za postojanje ovog krivičnog dela. Više o kumulativno postavljenim uslovima videti: Zoran Stojanović, Dragana Kolarić, *Krivičnopravno suzbijanje organizovanog kriminaliteta, terorizma i korupcije* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 191.

Krivično delo terorističko udruživanje javlja se kao poseban oblik krivičnog dela iz čl. 346, udruživanje radi vršenja krivičnih dela i po odnosu specijaliteta (*lex specialis derogat lege generali*) između ova dva krivična dela isključen je sticaj i postojaće samo krivično delo terorističkog udruživanja, ukoliko su ispunjeni kumulativno određeni uslovi iz osnovnog oblika čl. 393a. Samo u slučaju ne ispunjavanja predviđenih uslova krivično delo bi se moglo kvalifikovati prema čl. 346 KZ.⁵³

U st. 2. predviđen je privilegovani oblik ovog krivičnog dela, koji istovremeno ima karakter fakultativnog osnova za oslobođenje od kazne koji podrazumeva da će se učinilac dela iz st. 1. kazniti zatvorom do tri godine, uz mogućnost oslobođenja od kazne, ukoliko otkrivanjem udruženja ili na drugi način spreči izvršenje krivičnih dela iz čl. 391. do 393. KZ ili doprinese njihovom otkrivanju.

Uslovi za izricanje predviđene blaže kazne ili za oslobođenje od kazne podrazumevaju ispunjenje jednog od tri alternativno propisana uslova: 1) ako učinilac osnovnog oblika krivičnog dela *otkrivanjem* udruženja **spreči izvršenje** krivičnih dela iz čl. 391. do 393. KZ; 2) ako učinilac osnovnog oblika krivičnog dela *na bilo koji drugi način spreči izvršenje* krivičnih dela iz čl. 391. do 393. KZ ili 3) ako učinilac osnovnog oblika krivičnog dela *na bilo koji drugi način doprinese otkrivanju terorističkog udruženja*.

S obzirom na to da krivično delo terorističkog udruživanja *de facto* predstavlja pripremnu radnju za izvršenje krivičnih dela iz čl. 391. do 393. KZ, ono je definisano u formi delikta – prepreke, koji omogućava kažnjavanje potpuno nezavisno od toga da li su dela radi čijeg je izvršenja krivično delo učinjeno uopšte učinjena. Stoga se na ovom mestu kao interesantna mogu postaviti pitanja u vezi sa potencijalnim odnosom krivičnog dela terorističkog udruživanja i izvršenog krivičnog dela iz kategorije nabrojanih, radi čijeg se izvršenja krivično delo iz čl. 393a i preduzima.

S obzirom na karakter trajnosti terorističkog udruženja (koje je eksplicitno određeno kao „duže vreme“) i neodređenost po pitanju broja krivičnih dela radi čijeg je izvršenja udruženje osnovano, u slučaju potonjeg izvršenja nekog od krivičnih dela iz čl. 391. do 393. KZ postojaće sticaj krivičnog dela terorističko udruživanje i dovršenog krivičnog dela iz navedene kategorije, s obzirom na to da se udruženje ne iscrpljuje u izvršenju tačno određenog krivičnog dela, kao što je to npr. slučaj sa krivičnim delom iz čl. 245. KZ, dogovor za izvršenje krivičnog dela, koje pretpostavlja dogovor sa drugim da se izvrši **određeno krivično delo**.⁵⁴ Ukoliko bi se dva lica dogovorila da u nekom kraćem periodu izvrše jedno određeno krivično delo terorizma onda bi se delo kvalifikovalo po čl. 345. KZ, koje ima karakter kažnjive pripremne radnje u odnosu na dogovarano konkretno krivično delo. Izvršenjem ili pokušajem da se pomenuto konkretno krivično delo terorizma izvrši primeniće se prividni idealni sticaj po principu supsidijariteta i postojaće samo to konkretno određeno krivično delo terorizma.

⁵³ Reč je delu koje je supsidijarnog karaktera koje će postojati jedino ukoliko u konkretnom slučaju nisu ispunjeni uslovi za postojanje nekog drugog krivičnog dela koje je na sličan način definisano odgovarajućim organizovanjem i za koje je predviđena teža kazna. Prema: Zoran Stojanović, Nataša Delić, *Krivično pravo – Posebni deo* (Beograd: Pravna knjiga, 2014), 306.

⁵⁴ Reč je o upravo suprotnoj situaciji u kojoj će krivično delo dogovor za izvršenje krivičnog dela postojati jedino u slučaju da delo u odnosu na čije izvršenje je postignut dogovor nije izvršeno ili pokušano. O pravnoj prirodi ovog krivičnog dela i potencijalnom odnosu sa izvršenim krivičnim delom radi čijeg izvršenja je dogovor sa drugim postignut videti više: *Ibid*, 304 – 305.

Zaključna razmatranja

Nakon izložene analize krivičnih dela iz podgrupe krivičnih dela terorizma, u okviru *Glave XXXIV krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava*, koja predstavlja osnovni zadatak nauke krivičnog prava u oblasti posebnog dela krivičnog zakonodavstva potrebno je konstatovati da depolitizacija krivičnih dela terorizma, izvršena ZID KZ iz 2012, te njihovo sistematizovanje u grupu krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava označava početak posmatranja ovih krivičnih dela kao međunarodnih po karakteru. Pomenuto je vezano kako za, sa jedne strane drugačije shvatanje objekta zaštite prema kojem su ova krivična dela usmerena, tako i za usvajanje zajedničkog stava na međunarodnom (prioritetno regionalnom) nivou o međunarodnoj dimenziji društvene opasnosti delikata terorizma.

Krivična dela terorizma predstavljaju u kontekstu nacionalnog krivičnog zakonodavstva krivična dela sa međunarodnom dimenzijom i nalaze se u grupi krivičnih dela koja su inkriminisana, najvećma, u skladu sa prihvaćenim međunarodno obavezujućim dokumentima, koje je Srbija ratifikacijom preuzela u nacionalno zakonodavstvo.

Unifikovanje odredaba nacionalnih zakonodavstva sa normativnim okvirom postavljenim na nivou Evrope, ocenjujemo kao izuzetno značajno ali ističemo da legislativno – tehnički pristup određenja krivičnog dela terorizma i njemu srodnih krivičnih dela ima i određene nedostatke. Kao najvažniji nedostatak ističemo odabrani način modelovanja krivičnog dela terorizma koji karakteriše izražena kazuistika. Smatramo da je na nivou zakonodavnog oblikovanja krivičnopravne norme terorizma, daleko prihvatljiviji mešoviti model, koji na osnovu velikog broja pojedinačnih, dosada registrovanih pojava oblika terorizma, upotrebom metoda generalizujuće apstrakcije, normu formira, kako nabrojanjem pojedinih reprezentativnih radnji izvršenja, tako i postavljanjem jedne generalne klauzule, koja normi daje veći stepen adaptabilnosti. Iako smatramo da legislativno – tehnički pristup modelovanja krivičnopravne zaštite kod krivičnog dela terorizma, nije takav da mu se ne bi mogle uputiti kritike (koje se istovremeno odnose na regionalne dokumente i nacionalno krivično pravo), on je daleko bolji od odustajanja države od pravnih mehanizama zaštite i odlaska u „rat protiv terorizma“. Smatramo da je *de lege ferenda* posmatrano, najprimerenije ostati na principima tradicionalnog krivičnopravnog odgovora na terorizam, koji iako ograničen, jedini ima puni legitimitet, te uvek kada je moguće izbegavati pravne fikcije, poput prevaziđene fikcije depolitizacije.

Literatura

- [1] Бодрожић, Ивана. „Кривично дело тероризма и његова обележја“. *Правни живот* 2016, 1.
- [2] Делић, Наташа. *Нова решења општих института у КЗС*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2009.
- [3] Делић, Наташа. *Нова решења у посебном делу КЗС*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2014.
- [4] Delić, Nataša. "Criminal Offences of Terrorism in the Criminal Code of Serbia", in *Kaznena reakcija u Srbiji – IV deo*, urednik Đorđe Ignjatović. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2014.
- [5] Derenčinović, Davor. „Сувремени антитероризам на раскрсју – казненоправна реакција vs. „Рат против тероризма““, у : *Нови обзори сувременог тероризма и анти тероризма*, urednik Davor Derenčinović. Загреб: Правни факултет, 2007.

[6] Ђорђевић, Ђорђе. *Кривично право – Посебни део*. Београд: Криминалистичко – полицијска академија, 2011.

[7] *Explanatory Report with Council of Europe Convention on the Prevention of Terrorism CETS No. 196*, доступно на <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168047c5ec>, приступљено дана 15.05.2015.

[8] *Закон о потврђивању Међународне конвенције о спречавању терористичких напада бомбама*, „Службени лист СРЈ – међународни уговори“, бр. 12/2002.

[9] *Закон о изменама и допунама Кривичног законика*, „Службени гласник РС“, бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009. и 111/2009.

[10] *Закон о изменама и допунама Кривичног законика*, „Службени гласник РС“, бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014).

[11] *Закон о ратификацији Међународне конвенције о спречавању аката нуклеарног тероризма*, „Службени лист СЦГ – међународни уговори“, бр. 2/2006.

[12] *Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о спречавању тероризма*, „Службени гласник РС – Међународни уговори“, бр. 19/2009.

[13] Коларић, Драгана. „Нова концепција кривичних дела тероризма у Кривичном законике Републике Србије“. *Crimen (IV)* 2013, 1.

[14] Kurth Cronin A.: „Behind the Curve, Globalization and International Terrorism, in: *Terrorism and Counter Terrorism, Readings and Interpretations-third edition*, editors Howard D.R., Sawyer L.R., Bajema E.N.. Boston: Higher education, 2009.

[15] Радак, Синиша. „Кривично – правна заштита од сепаратизма, тероризма и других кривичних дела којима се угрожава територијална целовитост, уставни поредак и безбедност Републике Србије“, у: *Тероризам и сродна кривична дела, теорија и пракса, уредник Тероризам и сродна кривична дела, теорија и пракса*, уредници Александар Радованов, Срето Ного *et al.* Београд: Савезно министарство правде, 1998.

[16] Ристивојевић, Бранислав. „Актуелна питања садашњег стања материјалног кривичног законодавства Србије“, у: *Актуелна питања кривичног законодавства, нормативни и практични аспект*, уредник Станко Бејатовић. Београд: Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу, 2012.

[17] Симеуновић, Драган. „Дефинисање тероризма као научни изазов“, у: *Стање криминалитета у Србији и правна средства реаговања, Трећи део*, уредник Ђорђе Игњатовић. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2009.

[18] Стојановић, Зоран. „Процес стварања кривичног законодавства и сузбијање криминалитета“, у: *Стање криминалитета у Србији и правна средства реаговања, Трећи део*, уредник Ђорђе Игњатовић. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2009.

[19] Стојановић, Зоран. *Коментар Кривичног законика*. Подгорица: ОЕБС и Министарство правде, 2010.

[20] Стојановић, Зоран и Драгана Коларић. „Нова решења у Кривичном законике Републике Србије“. *Безбедност* 2012, 3.

[21] Стојановић, Зоран и Наташа Делић. *Кривично право – Посебни део*. Београд: Правна књига, 2014.

[22] Стојановић, Зоран и Драгана Коларић. *Кривичноправно сузбијање организованог криминалитета, тероризма и корупције*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2014.

PROPAGANDA SADRŽANA
U BIBLIJSKIM KNJIGAMAStefani C. Šovanec
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

Prema mnogim istraživačima, Biblija se u proučavanju istorije propagande ističe zato što predstavlja prvu celovitu koncepciju propagande sadržanu u skupu knjiga. U ovom radu se daje pregled literature o propagandi sadržanoj u biblijskim knjigama, obuhvata glavna teorijska stajništa i ilustruju tehnike propagande korišćene u biblijskim tekstovima. Naime, tehnika direktne i indirektne propagande, tehnika vertikalne i horizontalne propagande, tehnika transfera, „šokiranja publike“, tehnika nagrade i kazne, tehnika ponavljanja sadržaja poruke, propaganda akcijom i tehnika „ispiranja mozga“ u Bibliji su udružene zarad propagiranja vere i formiraju veoma moćno propagandno oruđe o čijem uticaju i danas svedočimo. Autori Svetog pisma uspeali su da u ovom skupu knjiga prikažu veru kao najuzvišeniju vrlinu hrišćanina i da time obezbede dvostruku propagandnu efikasnost.

Ključne reči: *propaganda, Biblija, koncepcija biblijske propagande, propagandne tehnike*

„– Dok ne vidim na rukama njegovim rana od klinova,
i ne metnem prst svoj u rane od klinova,
i ne metnem ruke svoje u rebra njegova, neću verovati.

– Pošto si me video verovao si; blago onima koji ne vide, a ipak veruju.“

Sveto Jevanđelje po Jovanu 20.25-9

„Dobar hrišćanin nikada ne treba da zaboravlja, da svakog dana,
jutrom i večeri, i pri radu i pri odmoru, pogledavši u nebo iskreno
i od sveg srca kaže, po primeru žene Hananejke:
‘Pomiluj me Gospode, sine Davidov. Gospode, pomози mi’“

Firmilijana (1892, II: 147)

Uvod

Već su najraniji oblici sporazumevanja među ljudima dali uslove za razvoj propagande kakva postoji danas. Početak komunikacije među ljudima ujedno je i početak propagandne delatnosti koja se kroz vekove menjala i razvijala sa napretkom svesti, znanja i tehnologija. Ona je dobijala nova značenja, a različita doba su joj nametala dru-

gačije namene. Kada piše o propagandnoj delatnosti, Tadić navodi da se ona razvijala kao „sredstvo za sugestivno saopštavanje važnih informacija“, kao i da je „ostavila snažan pečat razvoju ljudske civilizacije“ (Tadić, 2005: 19). Ontologija propagande se ne može usko vezati za određeni istorijski momenat. Kada Tejlor (Taylor) piše o počecima propagande, ističe da već na neolitskim crtežima iz pećina (7000 godina pre n. e.) možemo videti čoveka koji koristi oružje protiv drugog čoveka, a da to ove crteže čini možda najstarijim oblikom ratne propagande (Taylor, 2003: 20). Sa druge strane, Starčevićeva navodi da je obeležavanje, odnosno žigosanje stoke u starom Egiptu (2000 godina pre n. e.) jedan od prvih oblika propagande jer su te oznake imale značenje kvaliteta i reputacije, što bi se, kako autorka navodi, „moglo nazvati određenim vidom izgradnje imidža, a što je funkcija propagande u dugom roku“ (Starčević, 2007: 423). Autori kao što su Tejlor i Džouet i Odonelova (Jowett & O'Donnell) u kontekstu nastanka propagandnih veština ističu važnost perioda Antičke Grčke, vladavine Aleksandra Velikog, a kasnije i uspona Rimskog Carstva i totalitarizma Julija Cezara. Domaći autori, Jazić i Tadić, kada govore o razvitku propagandnih tehnika uglavnom u fokus stavljaju srednji vek i periode revolucija. Ipak, prelomnim trenutkom u razvoju propagande može se smatrati Gutembergovo otkriće neizmernog civilizacijskog značaja – pronalazak štamparske prese, pa samim tim i pojava prvog značajnog štampanog izdanja - Biblije. Štampa tada omogućava masovno širenje poruka koje postaje preduslov za savremenu propagandnu delatnost, a uticaj Biblije svedoči o snazi kakvu je propaganda imala već u svojim počecima.

U ovom radu autorka će pokušati da pruži pregled, kako inostrane tako i domaće literature o propagandi sadržanoj u biblijskim knjigama, uz navođenje primera koji oslikavaju tehnike propagande korišćene u biblijskim tekstovima. Kada je reč o vezi propagande i Biblije, moguće je govoriti o sredstvima i tehnikama propagande sadržanim u biblijskim tekstovima, metodičkim postulatima biblijske propagande, njenim vrstama, načelima propagande prema kojima je Biblija pisana, o propagandistima u biblijskim knjigama, o propagandistima Biblije, pa i o propagandi korišćenjem interpretacija biblijskih tekstova¹. Budući da je tema Biblije i propagande veoma obimna i složena, cilj rada nije da dâ uvid u sve navedene aspekte, već da tematski obuhvati glavna teorijska stanovišta i ilustruje korišćene tehnike propagande u biblijskim tekstovima.

Propaganda i religija

Pojam propaganda – „propagare“ (*lat.*) u značenju „sve ono što treba da se učini za rasprostiranje jednog mišljenja ili jedne ideje“ (Jazić, 2013: 7), često je pogrešno smatran pežorativnim. Noam Čomski, pisac, lingvista i politički aktivista, govori o propagandi u demokratskim društvima gde navodi da je „propaganda za demokratiju (je) ono što je to-ljaga za totalitarnu državu“ (Čomski, 2008: 16), a Edvard Berniz (Edward Bernays), *otac*

¹ U SAD-u su crkve nekada imale značajnu ulogu u određivanju ljudskih prava, pa su tako u bici za prava LGBT populacije obe strane upotrebljavale interpretacije Biblije kako bi ojačale svoje propagandne kampanje. Jedna strana je koristila tvrdnju da biblija jasno osuđuje homoseksualizam, a druga se oslanjala na fundamentalni princip hrišćanstva: „voli svog komšiju kao sebe samog“ (Jowett & O'Donnell, 2012: 62); U Severnoj Africi je Holandska Reformatska crkva koristila svoje interpretacije određenih biblijskih tekstova da bi propagirala u korist rasne separacije (Jowett & O'Donnell, 2012: 61).

odnosa s javnošću naziva je „inženjeringom povinovanja“ (Čomski, 2008: 23). Prema određenju Džoueta i Odonelove (2012) propaganda znači vrednosno neutralno „širenje ili promovisanje određenih ideja“ (Jowett & O'Donnell, 2012: 2). Značenje sredstva koje ima prikriven, negativan cilj pripisuje se propagandi tokom perioda reformacije i kontra reformacije², pa se može reći da joj je negativno značenje dala, neposredno religija (Jazić 2013: 7). Džouet i Odonelova stanovišta su da tokom istorije nije bilo uspešnijih dugoročnih kampanja od onih koje su vođene u okviru velikih propovednih religija (Jowett & O'Donnell, 2012: 58). Oni ističu da, iako je svaka velika religija koristila različite strategije za ostvarenje ciljeva, sve su oslanjane na četiri fundamentalna principa - upotrebu harizmatičnih figura, ozbiljnog simbolizma, jednostavne i neprekidne moralne filozofije i razumevanje potreba publike (Jowett & O'Donnell, 2012: 58).

Mnogi autori ističu relevantnost dominantnih religija za evoluciju civilizacije, pa i propagande. Jazić navodi da je uspon hrišćanstva „snažno uticao na celokupan civilizacijski razvoj zapadne hemisfere, pa samim tim i na razvoj propagande“ (Jazić, 2013: 139), a Jukić, kada piše o menjanju religije pod uticajem industrijske civilizacije, navodi da je vera vekovima bila „jedino zajedničko ognjište smisla, a crkva dominantna zajednica u društvu i u narodu“ (Jukić, 1971: 117). Krstićevo mišljenje jeste da je hrišćanstvo „jedan od odlučujućih momenata pri obrazovanju i profilisanju zapadne kulture“, kao i da je crkva, shodno tome, „drugo vremena ne samo normirala moralno postupanje, nego i gospodari la intelektualnim životom i kontrolisala političke strukture društva u kojem je obitavala“ (Krstić, 2013: 312). Slavujević, kada govori o povezanosti propagande i vere, ističe inpregniranost propagande u svaki društveno-politički čin i navodi da je njome obuhvaćen „ne samo svaki čin vršenja vere, već i svaki međuljudski odnos, budući da se sve odvija po pravilima propisanim od boga“ (Slavujević, 2006: 37).

Biblija kao oruđe propagande

Biblija, u značenju „knjige“ (grč.) prevashodno jeste upravo knjiga, zapis – „poruka čovečanstvu“ (Gams, 1979: 16). Sastavljena je iz dva zaveta³, Starog i Novog, što ukazuje na svečanost i trajnost ovih „sporazuma“, odnosno „ugovora“ između čoveka i Boga (Gams, 1979: 16). Savremena literatura se, konsekventno okolnostima u društvu u kojem vladaju masovni mediji, najčešće bavi savremenom propagandom i njenom praktičnom primenom. Počeci propagande i njeni oblici korišćeni pre ere masovnih medija, u literaturi su najčešće, u najboljem slučaju, samo skromno opisivani. Sa druge strane, istorija proučavanja Biblije stara je koliko i ona sama i obuhvata veoma široko polje istraživanja. Literatura o Bibliji se većinom bavi simbolikom u Bibliji, biblijskim mitovima i legendama, arheologijom Biblije i njenim autorima. O Svetom pismu su vođene brojne teološke i filozofske rasprave, pisalo se sa stanovišta antropologije, sociologije, istorije, politikologije, književnosti, pa čak i medicine, ali veoma malo iz ugla istorije propagande. U okviru domaće literature koja se u celosti ili delimično bavi propagandom u Bibliji, značajni auto-

² U literaturi se za konkretnu vremensku odrednicu uzima 1622. godina, kada je Vatikan etablirao instituciju *Sacra Congregatio de propaganda fides* značenja Svete kongregacije za propagiranje rimokatoličke vere.

³ „Zavet“ je anarhičan izraz za „savez“, „sporazum“, „ugovor“.

ri su Tadić i Jazić, a najveći doprinos ovom području dao je Slavujević svojim monografijama *Biblijska koncepcija propagande* (1992) i *Biblija i propaganda* (2016). Ovaj autor je jedini sastavio iscrpan pregled biblijskog koncepta propagande, prikazujući njegovu sveobuhvatnost i značaj za savremenu propagandnu delatnost. Upravo Slavujević razmatra dva presudna razloga za nezainteresovanost istraživača za temu biblijske propagande. Kao prvi razlog navodi samu propagandu za koju „postoji interesovanje pre svega kao za praktičnu delatnost“, koja bi trebalo da pruži smernice za delovanje u savremenom okruženju (Slavujević, 2006: 10). Kako dalje piše, drugi razlog jeste ideološka nespojivost dva pojma - „uz Bibliju kao svetu knjigu u hrišćanskoj civilizaciji teško ide pojam propaganda koji se tradicionalno, iako ne i opravdano, shvata u pejorativnom smislu kao indoktrinacija, manipulacija, obmana, laž, prevara“ (Slavujević, 2006: 10).

Neupitno je da je značaj propagande sadržane u biblijskim tekstovima veliki, posebno kada se sagleda njena celovitost i stepen uspeha. Slavujević u svom obimnom istraživanju Biblije ističe da ovaj značaj proističe iz „neraskidive povezanosti religijskih, političkih, pravnih, moralnih, i drugih sadržaja“ (Slavujević, 2006: 37). On je mišljenja da ključne biblijske ideje imaju propagandnu funkciju, a to slikovito prikazuje navođenjem ideje *parusije*, odnosno ideje silaska Boga na zemlju: „Najpre, silaskom na zemlju, među ljude, kao sin božiji, jedno apstraktno božanstvo približeno je običnom čoveku, postalo je razumljivije i prihvatljivije“ (Slavujević, 2006: 38). Naime, ovde je primenjen postupak „očovečenja boga“ koji za cilj ima da pokaže kako je moguće i „obogotvorenje čoveka“ – „Hristos treba da bude ljudima primer koji potvrđuje da, kao što je bog sišao na zemlju, tako i čovek može da se uspe na nebesa“ (Slavujević, 2006: 39). Pored toga, parusija latentno osigurava „puni legitimitet Hristovim apostolima i učenicima kao propagatorima vere“ (Slavujević, 2006: 39). Slavujević primerima iz jevanđelja pokušava da prikaže kako je „čitava ovozemaljska Hristova misija propagandna *par excellence*“: „Hajdemo u obližnja sela i gradove da i tamo propovedam, jer sam ja za to došao“ (Marko, 1.38; Luka, 4.43 prema Slavujević, 2006: 39), „Idite, dakle, i naučite sve narode, krsteći ih u ime Oca i Sina i Svetoga duha, i učite ih da izvrše sve zapovesti što sam vam dao (...)“ (Matej, 28.19-20 prema Slavujević, 2006: 39). Autor dodaje da pojam propovedanje zapravo ima isto značenje kao reč propaganda, a biblijsku propagandu naziva i „propagandom uličnih propovednika“ (Slavujević, 2006: 98).

Jazić ističe dva važna aspekta u odnosu Biblije i propagande. Prvi aspekt se odnosi na to što Biblija jeste „najstariji i najpoznatiji propagandni sadržaj“, što je poduprto njenim prevođenjem na većinu jezika i njenim širenjem putem crvenih informaciono-komunikacionih kanala (Jazić, 2013: 139-140). Kao drugi aspekt autor ističe samu koncepciju Biblije, odnosno postulate, sredstva i tehnike (Jazić, 2013: 140). Da dubina i snaga propagandnih poruka neosporno proističe i iz njihove univerzalnosti piše Jazić i navodi da se vrednosti ističane u Bibliji mogu shvatati kao „opštečovečanski propagandni stavovi“ i da „biblijski tekstovi u formi univerzalnih poruka odgovaraju kako stanovnicima današnjeg sveta, tako i modernim urbanim pripadnicima prosvetljenih društava“ (Jazić, 2013: 139-140).

Autori koji u okvirima drugih oblasti izučavaju Bibliju često iznose svoja viđenja o uveravajućim moćima biblijskih sadržaja i tvorevinama njene propagande. Tadić biblijske tekste opisuje kao „prava mala propagandna remek-dela“ (Tadić, 2005: 55). Fri (Free) smatra da je biblijska propaganda toliko prožimajuća da sledbenici veruju da je ona „oblik objave Boga ljudima. Veruju da je ona bitna za čitavo čovečanstvo, ali i da je precizna u svakom

aspektu“ (Free, 1992: 14). Bukail (Bucaille) govori o snazi indoktrinacije biblijskih poruka u Starom i Novom zavetu - „njihovo čitanje davalo je priliku samo za apologetska razmatranja. Smatralo bi se grehom da se ispoljio i najmanji kritički duh u odnosu na njih“ (Bucaille, 1979: 14). Gams piše o Bibliji kao prikazu borbi čoveka i društva, valorizujući je pri tom i kao „dokument koji će umnogome uticati na društveno uređenje evropskih, a kasnije američkih hrišćana“ i kao „izvorište i inspiraciju kasnijih društvenih borbi u Evropi“ (Gams, 1988: 5-6). On navodi da, iako postoje različita vrednosna prosuđivanja biblijskih kazivanja, Biblija neosporno mora biti shvaćena kao „dokument i društvenih i društveno-političkih ideologija“ (Gams 1979: 5-6). Dil (Dill), kada govori o mitologiji i simbolima u Bibliji, kao osnovni razlog efikasnosti biblijske propagande navodi manipulaciju emocijama: „bajka, bez htenja da ubeduje logikom – pod uslovom da postiže cilj - deluje na našu duboku emotivnost, pa čak i na naša potisnuta osećanja krivice“ (Dill, 1991: 14). Upravo zbog upotrebe emocija mitologije sugestivno deluju i na primitivne narode i na narode sa razvijenom kulturom (Dill, 1991: 14). Naime, emotivno uzbuđenje direktno rezultira shvatanjem značenja poruke tako da mitovi ne pobuđuju ni verovanje, ni sumnju (Dill, 1991: 14).

Tehnike propagande u biblijskim tekstovima

Biblijska propaganda obuhvata sve do sada poznate tehnike propagande, kao različite komunikološke činove koji „proizvode različita psihološka dejstva na čovekov doživljaj emitovanog sadržaja, sa ciljem da ga što lakše opazi i prihvati“ (Slavujević, 2006: 97). Dakle, tehnika direktne i indirektna i tehnika vertikalne i horizontalne propagande, tehnika transfera, tehnika „šokiranja publike“, tehnika nagrade i kazne, tehnika ponavljanja sadržaja poruke, propaganda akcijom i tehnika „ispiranja mozga“ čine u Bibliji autentičnu i koherentnu propagandnu celinu.

Korišćenje **tehnike direktne odnosno indirektna propagande** odnosi se na korišćenje „direktna, intergrupna i interpersonalna, dvosmerne komunikacije“ (Slavujević, 2006: 98). Naime, ovde se, pored propovedanja, radi i o pripovedanju, prorokovanju, držanju govora i širenju glasina o čudima koje čine Hristos i ostali predodređeni da ih čine (Slavujević, 2006: 98). Ove forme komunikacije, prvenstveno zbog mogućnosti prilagođavanja situaciji komunikativnog čina, doprinose efektivnosti propagande, pa se „lakše (se) postiže propagandna slojevitost i uverljivost, direktno raščišćavaju nedoumice, eliminišu ili prikrivaju elementi institucionalizovanog hijerarhijskog odnosa propagatora i primalaca poruke“ (Slavujević, 2006: 98-99). O usmenom prenošenju izreka, pesama, himni i propovedi piše i Belc (Beltz) - „orijentalac voli pričati. Logorska vatra ispred šatora je utočište tradicije“ (Beltz, 1984: 30) i sa tim vezi navodi primer iz Pete Mojsijeve knjige: „Zato pazi i dobro se čuvaj da ne zaboraviš događaje što si ih svojim očima video: neka ti ne iščeznu iz srca ni jednoga dana tvoga života; naprotiv, pouči o njima svoje sinove i sinove svojih sinova“ (V knjiga Mojsijeva, poglavlje 4, stih 9 prema Beltz, 1984: 39). Horizontalna propaganda se očitava u silasku božijeg sina na zemlju, među narod, da širi veru i raspravlja o njoj i ona se realizuje unutar primarnih grupa (Slavujević, 2006: 99). Kada se propagiranje vere institucionalizuje, odnosno kada nastaje centralizovana crkvena hijerarhija, kada propagatori dobiju veći autoritet, a komunikacija postane jednosmerna, nastupa vertikalna propaganda (Slavujević, 2006: 99).

U suštini, **tehnika transfera** predstavlja proces formiranja pozitivnog/negativnog stava o nekom objektu, direktno i indirektno - dovođenjem u vezu sa pozitivnim/negativnim karakteristikama nekog drugog objekta (Slavujević, 2006: 99-100). Kako bi ilustrovao upotrebu tehnike transfera u biblijskim tekstovima, Slavujević navodi primer transfera znanja, pa samim tim i božanstva - „Jehova prenosi deo svoga znanja na „svete oce” sa kojima zaključuje saveze, lično im daje zapovesti, proroke vodi na nebesa, ili im šalje vizije i koristi ih kao glasnogovornike“ (Slavujević, 2006: 100). Autor veoma bitnim primerom tehnike transfera smatra i ideju stvaranja čoveka prema božijem liku, a kao najekspresivniji primer ističe priču o prazniku Silazak Svetog duha kada je Hristovim učenicima dodeljeno znanje raznih jezika - „odjednom nastade huka s neba kao od duvanja silnog vetra, i ona napuni svu kuću u kojoj su oni sedeli, i pokazaše im se razdeljeni jezici, kao jezici ognjeni, i spustiše se na svakoga od njih. I svi se oni napuniše Duha Svetoga i stadoše govoriti raznim jezicima, kao što im Duh davaše da govore” (Dela apostolska, 2.2-4 prema Slavujević, 2006: 101-102).

Tehnika „šokiranja publike“ jeste „ekstremni vid primene jednog od osnovnih metodičkih postulata propagande - pojednostavljivanja slike sveta, odnosno preuveličavanja i iskrivljavanja stvarnosti“ (Slavujević, 2006: 102). Ova tehnika se pokazala kao izuzetno efikasna u kriznim vremenima, kratkotrajna je, a u Bibliji se ispoljava u vidu proročanstava, prokletstva i čudesa (Slavujević, 2006: 102). Slikovit primer **proročanstva** koje ima snažnu i zastrašujuću retoriku jeste Hristovo proročanstvo o propasti Jerusalima:

„Ustaće narod na narod, i kraljevstvo na kraljevstvo, i biće zemljotresa na najviše mesta, i biće gladi. To će biti samo početak bolova... Predaće brat brata na smrt i otac sina, i ustaće deca na roditelje i učiniće da umru... Teško trudnima i dojilicama u te dane!... Jer će u te dane biti nevolja kakva nije bila od početka sveta koji je Bog stvorio, i neće ni biti... Ali u te dane posle te nevolje, sunce će pomračiti i mesec neće svetlost svoju puštati i zvezde će popadati s neba, i sile nebeske uzdrmaće se” (Marko 13.8-30, prema Slavujević, 2006: 105).

Suštinu proročanstava opisuje Holbah (Hoblah) – „ljudi su u svim vremenima želeli da znaju budućnost, pa se uvek nalazilo ljudi raspoloženih da ih usluže. Kod svih naroda sveta vidimo čarobnjake, vrače, proroke“ (Holbah, 1963: 47). On opisuje proroke kao *čudne ljude* koji su shvatili da „proricanja treba da budu nejasna i dvosmislena da se ne bi kasnije opovrgavala“ (Holbah, 1963: 47). Proricanje je bilo cenjena veština, zanat, grana trgovine, „veoma korisna i unosna u siromašnom narodu koji je živeo u uverenju da je njegov bog isključivo zauzet oko njega“ (Holbah, 1963: 49). Proroci koji se pominju u biblijskim tekstovima često su subjekti koji izriču ne samo proročanstva, već i bacaju kletve, čine čudesa i drže propovedi okupljenom narodu (Slavujević, 2006: 103). **Kletve** su takođe veoma učestali vidovi šokiranja publike, upućuju se osobama, stvarima, biljkama, pa tako Hristos jednom proklinje i smokvu „i ona se sutradan osuši“ (Marko, 11.12-14 i 21 prema Slavujević, 2006: 106). Jačinu kletvi u biblijskim tekstovima dobro prikazuje primer Hristovog obraćanja građanima Kapernauma: „I ti Kapernaume, hoćeš li biti do nebesa uzdignut? Ne, ti ćeš u Ad unižen biti; jer da su u Sodomu bila čudesa što su u tebi bila, i danas bi on postojao. Zato vam ja kažem da će zemlji Sodomskoj lakše biti u dan suđenja nego tebi” (Matej, 11.23-24 prema Slavujević, 2006: 106). **Čuda** su poslednji vid ove tehnike, a čini ih bog i svi koje je bog odredio da ih čine. Propagandna snaga čudesa leži u njihovim svedocima koji prepričavanjem postaju propovednici Isusove vere i moći. Stavovi Isusa o prepričavanju čudotvornih dela su kontradiktorni, pa tako, prema crkve-

nim izvorima on ne dozvoljava govorenje o njima, a sa druge strane, Isus zahteva da se o njima govori – kada izleči bolesnog zapoveda: „Idi kući svojoj k svojim i kaži im šta ti Gospod učini, i kako se smilova na tebe. I on otide i počne propovedati u Dekapolju šta mu učini Isus. I svi se čuđahu“ (Marko, 5.19-20 prema Slavujević, 2006: 108). Čuda su u biblijskim tekstovima raznovrsna i potiču od raznih božijih poslanika:

„Izrailjski bog, koga Mojsije naziva Onaj koji jeste, pušta deset kazni, odnosno pošasti na Egipat (Knjiga druga – Izlazak, 7.1-11.10), Mojsije razgovara sa grmom kupine u plamenu (Knjiga druga – Izlazak, 3.2 i dalje), bog hrani Izrailjce u pustinji manom koja pada sa neba (Knjiga četvrta – Brojevi, 11.7-9), i prepelicama (Isto, 11.31-32), Mojsije podiže štap i pruža ruku da bi razdvojio vode Crvenog mora kako bi njegov narod prešao na drugu stranu (Knjiga druga – Izlazak, 14.16)“ (...) „a Samuilo priziva gromove i kišu (Prva knjiga Samuilova, 12.18)“ (...) „Jelisije pročišćava vode Jerihona (2.21-22), sirotici puni prazne sudove uljem (4.2-6), leči nerotkinju (4.16-18), a zatim vaskrsava njeno mrtvo dete (4.33-36), leči otrovane hranom (4.41), hrani stotinu ljudi sa dvadeset hlebova (4.43-44)“ (Slavujević, 2006: 107).

U Bibliji se može uočiti i hijerhija čuda: opsednutog čoveka ne uspevaju izlečiti Isusovi učenici, ali Isus uspeva (Matej, 17.14-18; Luka, 9.40-42 prema Slavujević, 2006: 111). Zaključuje se da Isus ima jaču moć stvaranja čuda od svojih učenika, pa u Bibliji važi - „Što su veća čudesa, veća je snaga božanstva“ (Slavujević, 2006: 112). Slavujević smatra da je ovakva upotreba čudesa zapravo vid psihološke prisile (Slavujević, 2006: 112). Naime, ne nameću se samo propovedi, već je čovek treba da veruje „pod pritiskom neobičnih, natprirodnih moći čudotvoraca“ (Slavujević, 2006: 112). Kada govori o dokazima hrišćanske religije i čudima, Holbah navodi da su čuda „neverovatne stvari koje služe kao dokaz drugim neverovatnim stvarima“ (Holbah, 1963: 46). On smatra da korišćenje čudesa u propagandne svrhe počiva na neznanju i lakovernosti naroda i na spretnosti propagandiste (Holbah, 1963: 47). Dokins (Dawkins) govori o čudima u koja su hrišćani verovali i, uprošćavajući ih, navodi sledeća: „U pradavna vremena devica je rodila jednog čoveka bez biološkog oca. Isti taj čovek bez oca zazvao je prijatelja Lazara čiji je leš već zaudarao, i Lazar je namah oživeo. I taj čovek bez oca oživeo je tri dana pošto je progreben. Četrdeset dana kasnije čovek bez oca popeo se na vrh brda i uzdigao u nebo...“ (Dawkins, 2009: 180).

Tehniku „nagrade i kazne“ Slavujević naziva još i „vruće-hladno“ i tehnikom obećanjem i pretnjom (Slavujević, 2006: 116). Naime, ova tehnika, kao i čitava biblijska propaganda, počiva na upotrebi osećanja ljubavi i osećanja straha (Slavujević, 2006: 117). Ovde dolazi do manipulacije putem eksplicitnih pretnji i blagoslova. Koliko je ovo bio značajan propagandni segment govori i postojanje „specijalizovanih geografskih prostora“ za blagosiljanje i proklinjanje - brdo Garazin, sa koga su Judejci blagosiljali i brdo Gevol, sa koga su bacali kletve (Firmilijana, 1892: 179 prema Slavujević, 2006: 117). Naime, bog daje nagrade u vidu zdravlja, sreće i materijalnih dobara, a kažnjava lišavanjem, slanjem raznih pošasti i smrti na ljude (Gams, 1988: 40). Interesantno je i što božije nagrade i kazne ne pogađaju samo vernika, već i njegovo potomstvo (Gams, 1988: 40). Neke od božijih kazni se mogu uočiti u sledećim primerima:

„Pustiću na vas strah, sušicu i groznicu, koje će vam oči zamutiti i dušu ucveliti i uzalud ćete sejati seme svoje, jer će ga jesti neprijatelji vaši“ (...) „pustiću na vas zveri poljske koje će vam decu raskidati i stoku potrti i vas umaliti, i opusteće putevi vaši“ (...) „Ješćete

meso od sinova svojih i ješćete meso od kćeri svojih“ (Knjiga treća - Levitska, 26.16, 22 i 29 prema Slavujević, 2006: 117); bog kažnjava Kaina za ubistvo Avelja: „I sada, da si proklet na zemlji, koja je otvorila usta svoja da primi krv brata tvojega iz ruke tvoje. Kad zemlju uzradiš, neće ti više davati blaga svojega. Bićeš potukač i begunac na zemlji“ (Janković, 1996: 12); stanovnici Sodome i Gomore bivaju kažnjeni za poroke, razvrat i nemoral jer među njima nije bilo ni 10 pravednika: „Tada pusti Gospod na Sodom i Gomor od Gospoda s neba dažd od sumpora i ognja. I zatre one gradove i svu onu ravan i sve ljude u gradovima i rod zemaljski“ (Janković, 1996: 19).

Jaroslavski, nastojeći da objektivno prikaže elemente Biblije i da razotkrije protivrečnosti njenih sadržaja, navodi primer o takozvanom prvom grehu za koji bog propisuje zastrašujuću kaznu. Bog se obraća Adamu: „Od svakoga drveta u vrtu ćeš jesti, ali od drveta saznanja dobra i zla nećeš jesti; jer onog dana kad okusiš s njega umrećeš“ (II, 16-17, prema Jaroslavski, 1962: 93). Kada Adam ipak okusi jabuku sa zabranjenog drveta, bog mu saopštava: „Zato što si poslušao ženu svoju i jeo s drveta s kojega sam ti zabranio govoreći da ne jedeš s njega, neka je prokleta zemlja zbog tebe; s mukom ćeš se od nje hraniti doveka svog. Trnje i korov će ti rađati i hranićeš se zeljem poljskim, U znoju lica svoga ješćeš hleb svoj dok se ne vratiš u zemlju iz koje si uzet; jer si prah i u prah ćeš se vratiti“ (II, 17-19, prema Jaroslavski, 1962: 104). Tehniku propagande putem nagrade i kazne najbolje oslikava dualizam raj - pakao u čijoj je suštini strah čoveka od smrti, a manipulisanje ovim predstavama služi kao efikasan instrument za kontrolu ponašanja ljudi (Slavujević, 2006: 120). Dokins napominje da je u Starom zavetu najstroža božija kazna propisana za greh bogohuljenja, i da je čak i danas propisivana u zakonima pojedinih zemalja⁴ (Dawkins, 2009: 280). Čak i u Novom zavetu u kome Isus Hrist propagira ljubav i mir opisivane su okrutne božije kazne (Slavujević, 2006: 118). Gams, ističe da Deset zapovedi pripisuju smrtno kazne za grehe kao što je preljuba, homoseksualizam (III knjiga, glava 20) i da Mojsijevo petoknjižje sadrži propisana krivična dela, ne jasno definisana i ne u savremenom smislu krivičnih dela, za ubistvo, brakolomstvo, rodoskrvnuće, lažno svedočenje, povredu verskih propisa, otpadništvo od vere i slično (Gams, 1988: 36). Zakoni koje Jahve daje Izrailjanima preko Mojsija između ostalog obuhvataju: „Ko udari oca svojega ili mater svoju, da se pogubi, ko opsuje oca svoga i mater svoju, da se pogubi. Neka bude kazna: život za život, oko za oko, zub za zub, ruku za ruku, nogu za nogu, opekotinu za opekotinu, ranu za ranu, modricu za modricu“ (Janković, 1996: 34).

Tehnika ponavljanja sadržaja poruke zasniva se na principu primene „tradicionalnog obrazovnog i vaspitnog postulata po kojem je ponavljanje osnov svakog učenja“ (Slavujević, 2006: 121). Primenjeno na Bibliju, to znači da se iznova ponavljaju identične ključne ideje zapakovane u različite priče, proročanstva, zapovesti, kletve i drugo. Na primer, bog svoje zapovesti objavljuje Mojsiju, Mojsije ih saopštava Isusu Navinu, kome se javlja bog i opet mu ponavlja isto (Slavujević, 2006: 121). Molitve su sredstvo koje se posebno ističe u kontekstu širenja vere ponavljanjem. Slavujević navodi da je moljenje „svakodnevna (je) religijska potreba, ali i obaveza, dužnost vernika“ (Slavujević, 2006: 121).

⁴ Dokins daje primer iz 1922. godine, kada je u Britaniji Džon Vilijam Got osuđen na devet meseci teškog fizičkog rada zbog bogohuljenja i primer iz 2005. godine kada je grupa hrišćana tužila televiziju BBC za bogohuljenje zbog emitovanja određene emisije šoua *Jerry Springer, the Opera* (Dawkins 2009: 281).

Propaganda akcijom se u praksi ostvaruje na različite načine, ali se u suštini ona odnosi na mnoštvo „organizovanih, kontrolisanih ili, bar, podsticajnih spontanih aktivnosti grupa i pojedinaca koje nisu preduzete prvenstveno iz propagandnih razloga“ i na događaje koji imaju isključivo propagandnu svrhu, pseudodogađaje (Slavujević, 2006: 123-124). Kao primere ovakvih događaja Slavujević nabraja: „razaranje gradova nevernika ili otpadnika od Jehovine vere, rušenje Balovih hramova i oltara, lomljenje kipova, ubijanje sveštenika, smenjivanje sa vlasti i ubijanje izrailjskih kraljeva, čak i najbližih rođaka“ (Slavujević, 2006: 124). Ovde se radi o događajima koji su imali mnoštvo učesnika i svedoka koji su o njima govorili i pisali, pa su i oni direktno uticali na propagiranje i učvršćivanje vere (Slavujević, 2006: 124). Dalje, lični primer služi kao veoma učestalo i efektno propagandno sredstvo (Slavujević, 2006: 124). Na primer, Bog svojim sledbenicima govori: „Vi ćete tada učiniti kao što sam ja činio“, primer boga sledi Isus, pa govori: „Naučite od mene“, a Isusov primer sledi Pavle: „Ugledajte se na mene kao i ja na Hrista“, kao i Petar: „Budite ugledi stadu“ (Slavujević, 2006: 125).

Tehniku „ispiranja mozga“ ili „prisilnog ubeđivanja“ karakteriše psihička i fizička tortura. (Slavujević, 2006: 126). Ova tehnika se pojavljuje u biblijskim tekstovima indirektno, kazivanjima o takozvanom Isusovom stradanju i mučenjima kroz koja je prolazio u pustinji - „Sveti duh šalje Hrista u pustinju da bude iskušen od đavola, i on tamo, u potpunoj izolaciji, u neprijateljskom ambijentu, provodi četrdeset dana gladan i žedan (Matej, 4.1-2; Luka, 4.1 prema Slavujević, 2006: 126).

Svi elementi, sredstva, tehnike, metodički postulati, ideje i koncepti biblijske propagande udruženi su zarad jednog, ne prikivanog cilja – propagiranja vere. Oni koju su Bibliju pisali, odnosno oni koji su je sastavljali/uređivali/cenzurisali, kao najbitniju vrlinu dobrog hrišćanina pokušali su da istaknu upravo veru. Značaj ovog postupka ističe Holbah, navodeći da je ta neprikosnovena vrлина „dar sa neba i posledica jedne posebne milosti; ona zabranjuje sumnju i ispitivanje; ona oslobađa čoveka da vežba svoj razum, lišava ga slobode da misli“ (Holbah, 1963: 87). U Prvoj poslanici Solunjanima navodi se: „Jer ako verujemo da Isus umre i vaskrse, tako će i Bog one koji su usnuli u Isusu dovesti s njim“ (1Sol 4, 14 prema Dragutinović, 2010: 57), a prema Poslanici Rimljanima vera donosi nagradu – spas: „Jer ako ispovedaš svojim ustima da je Isus Gospod, i veruješ srcu svoje da ga Bog podiže iz mrtvih, bićeš spasen“ (Rim 10, 9 prema Dragutinović, 1996: 56). Puko pozivanje naroda na verovanje ipak nije moglo dugo da se održi efikasnim pa hrišćanstvo počinje da koristi filozofiju, kako bi se vera odbranila i nadograđivala (Telebaković, 2003: 375 i 385 prema Slavujević, 2006: 45). Tako danas svedočimo postojanju obilja filozofske literature u kojoj su izloženi argumenti kojima je vera branjena i koji pokušavaju da dokažu postojanje boga (Telebaković, 2003: 408 prema Slavujević, 2006: 45).

Zaključak

Prema mnogim istoričarima propagande Biblija se ističe jer je u njoj sačinjena prva kompletna koncepcija propagande. Njena totalnost, odnosno celovitost odnosi se na sadržavanje svih elemenata savremene propagande i odlikuje se po „ciljno-programskoj monolitnosti, po jednoobraznoj intencionalnoj usmerenosti, po tendenciji unifikaciji društvene svesti“ što Slavujević ilustruje primerima: „Budite jedne misli međ sobom“

(Pavlova prva poslanica Rimljanima, 12.16 prema Slavujević, 2006: 169) i „Mnoštvo koje beše primilo veru beše jednog srca i jedne duše“ (Dela apostolska, 4.32 prema Slavujević, 2006: 169). Biblijska propaganda je u određenom smislu totalna i jer „sudi o celom svetu i svakom čoveku za celokupnu prošlost, sadašnjost i budućnost“ i zato što „zahteva celokupni život vernika kao put sopstvene potpune i neprestane reprodukcije“ (Slavujević, 2006: 169). Takođe, ona obuhvata koherentnu celinu svih vrsta propagande, kao i sudelovanje svih raspoloživih propagandnih tehnika i sredstava, pri tom obuhvatajući sva ljudska čula (Slavujević, 2006: 169-170). Ona je apsolutna „sa stano- višta bespogovornog autoriteta“ (..) i po „postuliranju obaveze propagiranja svojih sadržaja od strane svih pripadnika društvene zajednice“ (Slavujević, 2006: 170). Na kraju, totalna je i po nameri da bude „ekskluzivna, isključiva propaganda u društvenom prostoru“, kako Firmilijana opisuje, „sve donde dok se svi ne prosvete i dok ne bude jedno stado i jedan pastir“ (Firmilijana 1892, I: 208 prema Slavujević, 2006: 170). Fascinantna postignuća propagande hrišćanstva mogu se objasniti konstruisanjem Biblije kao propagandnog oruđa, upotrebom emocija, a posebno straha od smrti, nametanjem vere kao imperativa, manipulacijom razumom i voljom naroda, korišćenjem i pisane i izgovorene reči, pseudodogađaja, spektakla, likovne umetnosti, muzike i impozantne arhitekture. Kreativna upotreba propagandnih tehnika primenjenih na univerzalne humanističke principe rezultirala je kontinuiranim uspehom propagande hrišćanstva (Jowett & O'Donnell, 2012: 65). Slikovitošću, snažnom simbolikom, insistiranjem na verodostojnosti i istinitosti, stvorena je jedna od dominantnih religija i, kako je Janković opisuje „najčitanija i najviše prevedena knjiga, otkako je sveta i veka“ (Janković, 1996: 7). Iz biblijskih knjiga nastale su direktno i indirektno tri velike svetske religije – judaizam, hrišćanstvo i islam (Janković, 1996: 8). Biblija je nastajala skoro deset vekova i svojim istorijskim i umetničkim značajem uticala je, kako na svetsku kulturu, tako i na savremeno društvo i način razmišljanja.

Literatura

- [1] Beltz, Walter (1984): *Biblijska mitologija – Bog i bogovi*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- [2] Bucaille, Maurice (1979): *Biblija, Kur'an i nauka*, Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Sarajevo.
- [3] Гамс, Андрија (1979): *Библија и друштво*, Матица српска, Нови Сад.
- [4] Гамс, Андрија (1988): *Библија у светлу друштвених борби*, Научна књига, Београд.
- [5] Докинс, Ричард (2009): *Заблуда о Богу*, Хеликс, Смедерево.
- [6] Драгутиновић, Предрог (2010): *Увод у Нови завет: основи новозаветне науке I*, Православни богословски факултет, Београд.
- [7] Јазић, Александар (2013): *Спољнополитичка пропаганда: актери и средства*, Институт за међународну политику и привреду, Београд.
- [8] Јарославски, Јемељан (1962): *Библија за вјернике и невяренике*, Свјетлост, Сарајево.
- [9] Јанковић, Владета (1996): *Митови и легенде*, Српска књижевна задруга, Београд.
- [10] Jowett, S. Garth & O'Donnell, Victoria (2012): *Propaganda and persuasion*, Sage Publications, London.
- [11] Јукић, Јаков (1971): Религија индустријске цивилизације, *Црква у свијету: Црква у свијету*, 6(2): 117-134.

[12] Крстић, Предраг (2013): Религија и толеранција: тематизовање односа у доба просветитељства, *Филозофија и друштво*, 24(1): 311-337.

[13] Славујевић, Зоран (2006): *Библија и пропаганда*, Службени гласник, Београд.

[14] Старчевић, Слађана (2007): Еволуција пропаганде, *Теме*, 31(2): 421-436.

[15] Тадић, Дарко (2005): *Пропаганда*, Спектрум Букс, Београд.

[16] Taylor, Philip (2003): *Munitions of the Mind, A history of propaganda from the ancient world to the present era*, Manchester University Press, New York.

[17] Free, P. Joseph (1992): *Archaeology and Bible history*, Zondervan Publishing House, Michigan. Доступно на:

<https://books.google.rs/books?id=haVoe4n0iflC&printsec=frontcover&dq=bible&hl=en&sa=X&ei=7oqUVJtUguBom7yBqAk&ved=0CEwQ6AEwBzgK#v=onepage&q=bible&f=false> (посећено: 09.02.2017)

[18] Holbah, Pol (1963): *Разголићено хришћанство или испитивање начела и последица хришћанске религије*, Рад, Београд.

[19] Чомски, Ноам (2008): *Контрола медија – спектакуларна достигнућа пропаганде*, Рубикон, Нови Сад.

PRIKAZ KNJIGE ALEKSANDRA ŽIVOTIĆA „JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI ODNOSI 1939–1941. GODINE“

Nikola Tošić Malešević*
Ministarstvo odbrane Republike Srbije,
Univerzitet odbrane u Beogradu, *Vojno delo*

Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1939–1941. godine;
Aleksandar Životić; Filip Višnjić, Beograd, 2016, 472 str.

Iako mnogi misle da Kraljevina Jugoslavija i Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) nisu imali nikakve odnose i kontakte do 1940. godine (a neki smatraju da takvih kontakata nije bilo sve do uključivanja Jugoslavije u Drugi svetski rat, 1941. godine) to nije tačno. Kontakti vlasti Kraljevine Jugoslavije (a u periodu 1917–1918. godine Kraljevine Srbije) i SSSR-a postojali su, praktično, od pobeđe komunista u Oktobarskoj revoluciji u Rusiji, novembra 1917. godine. Iako diplomatski odnosi nisu uspostavljeni sve do juna 1940. godine, to nipošto ne znači da jugoslovenska vlada nije i ranije razmišljala da se oni uspostave. Međutim, iz mnogobrojnih razloga (netrpeljivost vladajuće dinastije Karađorđevića u Jugoslaviji prema socijalističkom poretku i komunističkoj vladi u SSSR-u, strah vladajućih krugova u Jugoslaviji od boljševizacije zemlje i širenja uticaja Komunističke partije Jugoslavije, veliki uticaj ruskih emigranata – protivnika komunista i sl.) to nije učinjeno sve do pomenute godine, kada je jugoslovenska vlada bila prosto primorana na uspostavu diplomatskih odnosa usled sve komplikovanije međunarodne situacije, izbijanja Drugog svetskog rata 1939. godine, pada Francuske juna 1940. godine i velikog nemačkog i italijanskog pritiska.

Da bi čitaocima predstavio ove, u Srbiji i na prostoru bivše Jugoslavije, može se reći, nedovoljno poznate kontakte jugoslovenskih kraljevskih vlasti i sovjetskih vlasti u Rusiji, dr Aleksandar Životić, istoričar – naučni saradnik sa Instituta za noviju istoriju Srbije iz Beograda i docent na Odelenju za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, napisao je i 2016. godine objavio knjigu pod naslovom *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1939–1941. godine*, u izdanju izdavačke kuće „Filip Višnjić“ iz Beograda. Delo je pisano na osnovu veoma raznovrsne i bogate literature i istorijskih izvora.

* Autor je spoljni saradnik *Vojnog dela* i samostalni istraživač – master istoričar.

Od literature, pomenućemo samo neke od upotrebljenih dela: *Srbi i rat u Jugoslaviji 1941. godine* (urednik Dragan Aleksić); Slavoljub Cvetković, *Jugoslavija 1939–1941. Sovjetska prisutnost u jugoslovenskom političkom životu na početku Drugog svetskog rata*; Габриэль Городецкий, *Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз*; Юрий Гиренко, *Stalin – Tito*; Džeјms Bergvin, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*; Dušan Glišović, *Ivo Andrić – Kraljevina Jugoslavija i Treći Rajh 1939–1941*; Massimo Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia 1922–1939*; Vjekoslav Cvrle, *Vatikanska diplomacija. Prokoncilski Vatikan u međunarodnim odnosima*; Kosta Nikolić, *Komunisti u Kraljevini Jugoslaviji. Od socijaldemokratije do stalinizma 1919–1941*; Alekseј Timofejev, *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji*; Aleksandar Životić, *Božin Simić o sebi, Župski zbornik*, 3, itd.

Što se tiče istorijskih izvora, tj. arhivske građe (koja nije objavljivana), uglavnom su korišćeni dokumenti iz beogradskih, moskovskih i londonskih arhiva. Tu su dokumenti iz petnaest fondova Arhiva Jugoslavije, zatim dokumenti iz Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) i arhivska građa iz Vojnog arhiva. Iz moskovskih arhiva, upotrebljeni su dokumenti iz četiri fonda Ruskog državnog arhiva socijalne i političke istorije i dokumenti iz tri fonda Arhiva Ministarstva inostranih poslova Ruske Federacije. Iz londonskih arhiva, pak, korišćeni su dokumenti iz jednog fonda Nacionalnog arhiva.

Od objavljenih izvora tu su: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (priredio Živko Avramovski); *Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941*, I–II (priredili Toma Milenković i Momčilo Pavlović); *Na prieme u Stalina* (redaktor Anatolij Černobaev); *27 mart. Zbirka dokumenata* (priredili Branko Petranović i Nikola Žutić); *Makedonskoto prašanje vo sovjetskata nadvorešna politika (1922–1940). Dokumenti*, I–II (priredili Vlado Popovski i Lenina Žila); Ivo Andrić, *Diplomatski spisi; Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland* (nepoznati priređivač), itd. Tu su i dnevni i memoari kao, na primer: Wilhelm Keitel, *In the Service of the Third Reich*; Rodoljub Čolaković, *Kazivanje o jednom pokolenju*, I–III; Julian Amery, *Approach March*; Dragoljub Jovanović, *Medaljoni*, I–IV; Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*; Dragoslav Smiljanić, *Sećanja na jednu diktaturu*; Vladimir Vauhnik, *Nevidljivi front: Borba za očuvanje Jugoslavije*; Pavel Sudoplatov, *Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год*, i dr. Na kraju, od izvora, tu je i periodika, tj. štampa. Korišćeni su novinski članci iz *Politike*, *Vremena*, *Pravde*, *Ratnika*, *Srpske zore* i *Glasnika srpskog istorijsko-kulturnog društva „Njegoš“*.

Knjiga počinje autorovim predgovorom, posle koga sledi uvod pod naslovom *Kraljevina Jugoslavija pred izazovima „novih i starih prijateljstava“*. Dr Aleksandar Životić je u uvodu pokušao prikazati spoljnopolitičku poziciju Kraljevine Jugoslavije od početka jačanja pokreta koji su na evropskom kontinentu tražili reviziju rezultata Prvog svetskog rata (1914–1918.), dakle od 1933. godine i dolaska na vlast nacista na čelu sa Adolfom Hitlerom u Nemačkoj, pa sve do izbijanja Drugog svetskog rata 1939. godine.

Nakon uvoda sledi glavni tekst rada koji je podeljen na tri poglavlja. Prvo poglavlje knjige (*Početak rata. Jugoslavija i SSSR pred novim izazovima*) podeljeno je na tri podceline. U ovom poglavlju su opisani jugoslovensko-sovjetski (u početku srpsko-sovjetski) odnosi od 1917. do 1939. godine, početak Drugog svetskog rata u Evropi 1939. i odnos Jugoslavije i SSSR-a u takvoj situaciji (naročito povodom sovjetsko-nemačkog pakta i sovjetske intervencije u Poljskoj 1939.). Dalje, opisuju se i odnosi dve zemlje po izbijanju Zimskog rata između SSSR-a i Finske 1939–1940. godine), kao i razvoj jugoslovenskih

stavova prema SSSR-u u pogledu potrebe uspostavljanja diplomatskih odnosa između dve zemlje. Drugo poglavlje, koje nosi naslov *Na novom početku*, koje takođe sadrži tri podceline, opisuje trgovinske pregovore između Jugoslavije i SSSR-a, potpisivanje trgovinskog sporazuma 11. maja 1940. godine (što je predstavljalo svojevrsan uvod u uspostavljanje diplomatskih odnosa), zatim pregovore i uspostavljanje diplomatskih odnosa 24. juna 1940. godine i njihovo učvršćivanje (zajedno sa težnjama i problemima u tom procesu). Naravno, u ovom poglavlju su opisani i razlozi i okolnosti koje su naterale vlade Kraljevine Jugoslavije i Sovjetskog Saveza da stupe u trgovinske odnose i uspostave redovne diplomatske odnose. Treće poglavlje, koje ima četiri podceline, je imenovano kao *Pokušaj savezništva*. U njemu autor analizira politiku SSSR-a prema Jugoslaviji i Balkanskom poluostrvu od početka izbijanja ratnih operacija na tom području, od 28. oktobra 1940. godine, tj. napada Italije na Grčku. Zatim, tu je i analiza sovjetske politike prema Jugoslaviji od početka velikog nemačkog pritiska na Jugoslaviju da pristupi Trojnom paktu (pomenuti pritisak je otpočeo 27. novembra 1940. godine), reakcije na jugoslovensko pristupanje Trojnom paktu 25. marta 1941. i martovski vojni i državni udar 27. marta iste godine. Tu su i sovjetske procene jugoslovenske vojne moći, očajnička jugoslovenska nastojanja da u periodu od 27. marta do 5. aprila 1941, kao i tokom Aprilskog rata (5–18. april 1941), dobije sovjetsku podršku i vojnu pomoć, potpisivanje Ugovora o prijateljstvu i nenapadanju između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 5. aprila 1941, sovjetska procena uzroka vojnog i političkog sloma Kraljevine Jugoslavije i prekid diplomatskih odnosa Kraljevine Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 8. maja 1941. godine.

Knjiga dr Aleksandra Životića o jugoslovensko-sovjetskim odnosima na početku Drugog svetskog rata zaista je vredna pažnje. Iz nje se iščitavaju istorijski događaji koji nisu mnogo bili u žiži javnosti. Ova knjiga predstavlja izvanrednu priliku da se javnost s njima, konačno, upozna.

Međutim, moramo staviti i jednu ozbiljnu primedbu redakcijskog karaktera. Naime, u knjizi je prisutan priličan broj slovnih i gramatičkih grešaka, što donekle kvari pozitivan utisak o ovom delu. Očigledno da tekst nije uopšte lektorisan ili je to urađeno krajnje neprofesionalno. Smatramo da je ovako nešto nedopustivo za izdavačku kuću „Filip Višnjić“ i da ovakve greške ne bi trebalo da se događaju. Ipak, sve u svemu, kako smo već napomenuli, ova knjiga je vredna pažnje i predstavlja dragoceno štivo za proučavanje srpsko/jugoslovensko-rusko/sovjetskih odnosa.

Nakon glavnog teksta, slede autorov zaključak i rezimei na engleskom i ruskom jeziku. Na samom kraju su spisak izvora i literature, sadržaj i katalogizacija knjige u Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu. Knjiga ne sadrži nikakve fotografije, tabele i slično. Tiraž knjige je 500 primeraka, a izdavač i izvršni izdavač je izdavačka kuća „Filip Višnjić“ iz Beograda.

PRIKAZ KNJIGE ALEKSANDRA ŽIVOTIĆA „JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKE VOJNE SUPROTNOSTI (1947–1957)“

Nikola Tošić Malešević*
Ministarstvo odbrane Republike Srbije,
Univerzitet odbrane u Beogradu, *Vojno delo*

Jugoslovensko-sovjetske vojne suprotnosti (1947–1957);
Aleksandar Životić; Arhipelag, Institut za noviju istoriju
Srbije, Beograd, 2015, 268 str.

Prirodno je bilo da Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) i Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), posle, za obe zemlje, pobedonosnog završetka Drugog svetskog rata, uspostave svestranu i najtešnju saradnju u svim domenima, pa tako i u vojnom. Jugoslovensku armiju (raniju Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije) i Komunističku partiju Jugoslavije, sa jedne i Crvenu armiju i Komunističku partiju SSSR-a, sa druge strane, povezivale su ne samo ideološka i partijska bliskost, već i savezništvo iz Drugog svetskog rata, a naročito period zajedničke borbe u drugoj polovini 1944. i u 1945. godini. Takođe, veoma važan aspekt u svemu navedenom bila je ideologizovana slika koju su jugoslovenski komunisti imalo o SSSR-u, njegovoj vojsci i životu u njemu.

Upravo imajući sve gore naznačeno u vidu, jugoslovenski komunisti bili su neprijatno iznenađeni da stvari baš i nisu onakve kakvim su bile predstavljane i da SSSR i njegove oružane snage iako imaju mnogih vrlina, isto tako imaju i mana. Obostrana nerazumevanja, nemogućnosti i neprihvatanje da se shvati položaj drugoga ili, pak, neverica u to da je drugi u takvom položaju da nešto ne može ispuniti ili možda sve zajedno i od svega pomalo, polako su dovodila savezništvo dve države, vojske i dva naroda u razna iskušenja da bi na kraju, početkom 1948. Godine, stvari otišle predaleko, skliznuvši u otvoreni sukob koji je bio takav da se nikada više nije mogao do kraja izgladiti i vratiti stvari na stanje kakvo je bilo pre.

Baš iz razloga što potpunijeg osvetljavanja svih ovih odnosa između Jugoslavije i SSSR-a, a naročito zbog predstavljanja toga kako se sukob između pomenute dve države odvijao u vojnoj sferi, tj. u odnosima između dve vojske, dr Aleksandar Životić, istori-

* Autor je spoljni saradnik *Vojnog dela* i samostalni istraživač – master istoričar.

čar sa Instituta za noviju istoriju Srbije iz Beograda, objavio je, 2015. godine, knjigu pod naslovom *Jugoslovensko-sovjetske vojne suprotnosti (1947–1957). Iskušenja savezništva*. Pomenuta knjiga pisana je na osnovu bogate arhivske građe i literature. Autoru su od arhivske građe naročito dragoceni bili različiti fondovi Vojnog arhiva, Istorijskog arhiva grada Beograda, Arhiva Jugoslavije, Istorijskog arhiva grada Beograda i Diplomatskog arhiva Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Osim toga, nisu korišćeni samo dokumenti iz domaćih arhiva, već i dokumenti sovjetskog porekla koji potiču iz raznih fondova ruskih arhiva, kao što su: Ruski državni arhiv socijalno-političke istorije (bivši Arhiv Kominterne), Državni arhiv Ruske Federacije, Ruski državni arhiv novije istorije i Arhiv spoljne politike Ruske Federacije. Takođe, korišćena su i vrlo značajna retka i istraživačima nedostupna dokumenta iz Arhiva Predsednika Ruske Federacije. Ovaj poslednji nije otvoren za istraživače, ali je dr Životić dokumente iz njega dobio zahvaljujući svojim razgranatim poznanstvima u Rusiji. Na kraju, pored domaćih i ruskih arhiva, dr Životić je koristio i dokumente iz britanskog Nacionalnog arhiva.

Autor knjige napomenuo je još i to da, nažalost, nije mogao koristiti dokumenta iz fondova Centralnog arhiva Ministarstva odbrane Ruske Federacije u Podoljsku kraj Moskve, što smatra manom i nedostatkom ovog svog rada. Dr Životić je naveo da je imao želju da sprovede istraživanje i u toj instituciji, ali da način rada ruskih vojnih arhiva nije omogućio ozbiljniji rad u pomenutom arhivu.

Osim neobjavljenih istorijskih dokumenata, autor je koristio i objavljene istorijske dokumente koji se nalaze u različitim zbornicima arhivske građe. Tako su, na primer, korišćeni zbornici: *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945. – 7. jul 1948)*; *Sovetskiū faktor v Vostočnoū Evropi 1944–1953, tom I (1944–1948), tom II (1949–1953)*; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*; *Vostočnaja Evropa v dokumentah rossiūskih arhivov, tom I (1944–1949), tom II (1949–1953)*; *Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR) 1941–1945. Dokumenti i materijali.*, itd. Od izvora, tu su takođe i dnevnici i memoari: Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče, I–II*; Pavle Jakšić, *Nad uspomenu, I–II*; Milovan Đilas, *Razgovori sa Staljinom*; Nikita Hruščev, *Vospominanija*; Konstantin Koča Popović, *Beleške uz ratovanje. Dnevnik, beleške, dokumenti*, i dr. Na kraju, kao izvori, korišćeni su i članci iz štampanih glasila (*Politika, NIN, Borba, Front i Narodna armija*).

Od literature pomenućemo samo neka od dela. Na primer: Bojan Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*; Nikola Popović, *Jugoslovensko – sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*; Aleksandr Sergienko, *Okazanie Sovetski Sojuzom voenno – tehničeskoū i kadrovoū pomouci Jugoslavii v gody Vtoroū mirovoū voūny*; Aleksandar Stamatović, *Vojna privreda druge Jugoslavije*; Irina Vystrova, *Sovetskiū voenno – promyšlennyū kompleks: problemy stanovlenija i razvitija (1930–1980-e gody)*; Peko Dapčević, *Značaj i snaga manevra*; Anatolij Anikeev, *Kak Tito ot Stalina ušel: Jugoslavija, SSSR i SŠA i načalnyi period holodnoū voūny (1945–1957)*, itd.

Kompozicija teksta u ovom radu je sledeća. Na početku je autorov predgovor. Nakon njega je uvod pod nazivom *Politički okviri vojne saradnje*. Zatim sledi glavni tekst knjige podeljen u pet poglavlja od kojih je svako izdvojeno na više manjih podcelina.

U prvom poglavlju, *Transfer znanja. Sovjetski učitelji i jugoslovenski učenici* opisuje se dolazak sovjetskih vojnih instruktora i savetnika u Jugoslaviju, zatim odlazak jugoslovenskih oficira i podoficira na školovanje u SSSR, materijalni položaj sovjetskih vojnih in-

struktora i savetnika u Jugoslaviji i jugoslovenskih oficira i podoficira na školovanju u Sovjetskom Savezu, nesuglasice i problemi koji su počeli izbijati između sovjetskih vojnih stručnjaka i jugoslovenskih domaćina i obrnuto – između jugoslovenskih oficira i podoficira i njihovih sovjetskih domaćina te sukob i povlačenje sovjetskih vojnih stručnjaka iz Jugoslavije i povratak jugoslovenskih oficira i podoficira sa školovanja iz SSSR-a. U ovom poglavlju se, takođe, opisuju i sukobljeni pogledi Jugoslovena i Sovjeta na rad sovjetskih vojnih stručnjaka u Jugoslaviji, kao i kako su pomenuti sovjetski vojni stručnjaci bili predstavljeni u javnosti Jugoslavije.

Drugo poglavlje, *Sovjetske vojne isporuke Jugoslaviji. „Jabuka razdora“ između jugoslovenskih zahteva i sovjetske realnosti*, dr Životić je iskoristio da javnosti predstavi isporuke naoružanja i vojne opreme koje je Sovjetski Savez slao jugoslovenskim partizanima i jugoslovenskoj državi u Drugom svetskom ratu i posle njega, kao i time da objasni zašto je to moglo biti kamen spoticanja u odnosima između dve države i vojske. Zatim, u okviru istog poglavlja, govori se o sovjetskoj pomoći u obnovi i razvoju jugoslovenske vojne industrije, ali i nagoveštajima krize u odnosima budući da SSSR, koji je imao ogromne ljudske, materijalne i privredne gubitke u Drugom svetskom ratu, nije mogao zadovoljiti sve potrebe Jugoslavije koja je pravila veoma velike planove za razvoj svoje vojske i države. Dalje se opisuje početak razgovora o vojnoj pomoći, jugoslovenski zahtevi, sovjetski stavovi i predlozi, jugoslovenska iščekivanja i krah pregovora.

Poglavlje broj tri (*Protivrečnosti jugoslovenskih planova razvoja*), obrađuje teme kao što su veličina Jugoslovenske armije i sukob pogleda između jugoslovenskih i sovjetskih rukovodilaca o tome kakva i kolika ta armija treba biti, zatim se govori o problemima stvaranja jugoslovenskih oklopnih jedinica, izgradnji jugoslovenske vojne industrije, doktrinarnim dilemama, procenama geostrateškog položaja Jugoslavije i osnovnim karakteristikama jugoslovenskog ratnog plana „Maksimum“, sa početnim operacijskim planom „Čelik“, koji je predviđao način odbrane FNRJ u slučaju napada na nju od strane Zapadnog bloka na čelu sa Sjedinjenim Američkim Državama (SAD). Na kraju ovog poglavlja, skreće se pažnja na planirane koncentracije snaga i strategijski razvoj u okviru pomenutog ratnog plana.

Jugoslovenska vojna politika na Balkanu. Sučeljeni izazovi naslov je četvrtog poglavlja koje prikazuje jačanje sovjetskog vojnog uticaja u Albaniji (koji je predstavljao izazov Jugoslaviji budući da je pomenuta u Albaniji imala veoma jak sopstveni vojni i politički uticaj još od kraja Drugog svetskog rata), situacija oko Građanskog rata u Grčkoj (1946–1949) i jačanje jugoslovenskog vojnog uticaja u Albaniji i sovjetske podsticaje i sumnje povodom toga. Dalje se obrađuju teme kao što su Sovjetski Savez i najava jugoslovensko-albanskog sukoba i krah jugoslovensko-albanske vojne saradnje usled početka sukoba Jugoslavije sa SSSR-om i Informbiroom 1948. godine.

Poslednje, peto, poglavlje ove knjige (*Pokušaj obnove jugoslovensko-sovjetske vojne saradnje*) bavi se problemima normalizacije jugoslovensko-sovjetskih vojnih odnosa posle Staljinove smrti 1953. godine i pomirenja Jugoslavije sa jedne i SSSR-a i ostalih država-članica Istočnog bloka sa druge strane tokom 1955–1956. godine, zatim tzv. „plimama i oseckama“ u obnovama vojnih veza te nagoveštajima jačanja vojnih odnosa u svetlu posete generala Gošnjaka SSSR-u juna 1957. godine. Potom se piše o stidljivom jačanju vojne saradnje, poseti maršala Žukova Jugoslaviji oktobra 1957. godine, ali i smeni maršala Žukova posle njegovog povratka u SSSR istog meseca, kao i suspenziji

započetih razgovora između državnih i vojnih rukovodstava Jugoslavije i SSSR-a usled novog sukoba između dve države. Na kraju poglavlja, autor je napomenuo da su jugoslovensko-sovjetski vojni odnosi ostali zamrznuti sve do kraja 1961. godine kada su ponovo obnovljeni.

Ovaj rad dr Aleksandra Životića osvetljava, do sada manje obrađivani, aspekt jugoslovensko-sovjetskih odnosa (uglavnom se više pisalo o političkoj i privrednoj saradnji). Zbog toga, predstavlja značajno vrelo saznanja za istoričare, sociologe i ostale istraživače društvenih nauka, ali takođe može biti interesantno i za sva vojna lica Vojske Srbije, budući da im je ova tema veoma bliska, jer se radi o odnosima dve vojske u značajnim vremenima po Jugoslaviju i Sovjetski Savez.

Posle glavnog teksta knjige, slede autorov zaključak i tri priloga. Prvi prilog je *Jugoslovenski ratni plan „Maksimum“ sa početnim operacijskim planom „Čelik“* u kome se nalazi: Pretpostavka jugoslovenskog Generalštaba o mogućoj agresiji Zapadnog bloka na čelu sa SAD; Plan mogućeg jugoslovenskog nastupanja na Južnom frontu; Plan mogućeg jugoslovenskog nastupanja na Severozapadnom frontu; Šema organizacije jugoslovenskog komandovanja u slučaju rata i Plan strategijskog razvoja Jugoslovenske armije. Prilog broj dva je tekst *Jugoslovensko-sovjetskog vojnog sporazuma od 30. juna 1947. godine* a poslednji, prilog broj tri predstavlja pregled *Sovjetske isporuke naoružanja Jugoslovenskoj armiji realizovane prema sporazumu iz 1947. godine*.

Posle priloga, nalazi se spisak korišćenih izvora i literature, rezime (summary) na engleskom jeziku, registar imena, kratka biografija autora, sadržaj i katalogizacija knjige u Narodnoj biblioteci Srbije. Knjiga sadrži izvestan broj crno-belih fotografija. Objavljivanje knjige podržalo je Ministarstvo prosvete, nauka i kulture Republike Srbije. Izdavači knjige su izdavačka kuća „Arhipelag“ i Institut za noviju istoriju Srbije iz Beograda a izvršni izdavač je štamparija „COLOGRAFX“ iz Beograda.

S U M M A R I E S

Development of unipolarity and multipolarity in new age

Biljana Stojković

This paper focuses on analyzing geopolitical changes at the beginning of the 21st century and their effect on the strategic context of contemporary asymmetric threats. Therefore, the distinction between unipolarity and multipolarity as the concepts that are taken into consideration when assessing the modern security environment is emphasized and concrete asymmetric forms of security threats such as religious and national extremism, terrorism, organized crime, migration, etc. are presented. Bearing in mind that the mentioned challenges, risks and threats to security are manifested at the global, regional and national level, the paper reviews strategic responses and concrete measures undertaken by the United Nations, the European Union, national armed forces and civil society. Based on this, the conclusion is drawn that implementation of the concept of integral security at the national level, as well as security cooperation at the international level – contributes to gaining a comprehensive approach to this contemporary problem with the best outcomes.

Key words: geopolitics, strategy, unipolarity, multipolarity, security, threat

Sensitivity of the role of the military in the fight against modern terrorism

Dragan Jevtić, Željko Pajović and Aleksandar Dumić

Obviously, the fight against global terrorism will take a long time and be tough. Being a part of the security system of a country, the military plays a significant role in fight against this phenomenon. In the circumstances of certain political and social conditions in the society, the use of the military could have negative effects on future internal political relations and exercise of rights and freedoms of citizens in that society. The military could have an impact on conflict escalation in this fight, as well as encourage the creation of new terrorists while playing its role. This paper aims to critically examine the effects and consequences related to sensitivity of the role of the military, and thus its use in contemporary fight against terrorism.

Key words: role of the military, terrorism, fight, rebellion, freedom

The impact of the armed forces on the Arab Spring

Emir Šabanić

Throughout the Middle East and North Africa - Tunisia, Egypt, Libya, Syria, Yemen and Bahrain have experienced social and political changes during the uprising that provoked the Arab Spring. One of the main reasons for changing regime is the behavior and action of the armed forces during this revolution. Therefore, this paper will focus on the complexity and comparative analysis of civil-military relations, as well as the issues of cause and effect variations in military behavior, and it will examine to what extent such behavior may attempt to retain, replace or remove the authoritarian regime. The results and outcome in these countries that have been affected by the Arab Spring movement vary due to the unique state system and the role of the political and military leadership. Thus, the paper will largely reflect on the historical significance of statesmen who ruled their own country for a certain period of time. The determining role of the state and military leadership against protesters varies depending on a country. The situation in which some of the countries affected by the Arab Spring have found themselves nowadays has been analyzed in the paper, apodictically, with a realistic view of the civil-military relation and its final results.

Key words: Arab Spring, revolution, armed forces, security

Intelligence and security institutions and the national security of Israel

Boriša Lečić

The subject of the analysis of this paper is the research of the intelligence and security system of Israel in the context of the historical development and geopolitical position of this state and the complex political and security situation in the region of the Middle East. The current security situation in the region, and especially in the immediate environment, has dictated the appropriate organizational and functional structure of the Israeli intelligence and security system, which has been dialectically modified to new political and security challenges and risks.

The history of the Jewish people has shown that the formation of the national and independent state of Israel until these days is accompanied by numerous open problems, endangering factors that are manifested through various forms of organized violence, wars, terrorism, etc. In the context of the continuous struggle for the survival of the Israeli state and nation, intelligence activities, which are the cornerstone in the process of providing intelligence information that defines the national security strategy of Israel, national interests and foreign policy priorities, have significant and perhaps the key place.

The focus of the paper is on the structure and function of the Israeli intelligence and security system in correlation with the internal and external security of this country.

Key words: Israel, intelligence and security system, intelligence services, national security

Civil protection in Bosnia and Herzegovina through the prism of the institutional theory of organization

Željko Zorić and Žarko Ćulibrk

The main topic of this paper is civil protection in Bosnia and Herzegovina, viewed through the prism of the institutional theory of the organization. In the development of the paper, the literature review method, method of content analysis and comparative analysis methods have been mainly used. The definition of civil protection, as well as its brief history, has been presented. Moreover, the role of the institutional theory of the organization in the formation of civil protection system has been explained. The objective of this paper is to show how important the role of civil protection in the functioning of society is, and how important the different theoretical approaches are in its determination.

Key words: civil protection, civil protection in Bosnia and Herzegovina, institutional theory of organization, organization of civil protection in Bosnia and Herzegovina

Geopolitical elements in strategic documents in the field of security and defense of the Republic of Serbia

Ana Paraušić, Filip Stojanović

The National Security Strategy of the Republic of Serbia and the Defense Strategy of the Republic of Serbia are the most important strategic documents providing guidelines for creating security and defense policy in order to protect national interests. The objective of this paper is to identify potential geopolitical dimensions of the national security and defense system by analyzing these strategic documents. Thus, four groups of problems with geopolitical elements can be discussed. These are: relations with neighboring countries, relations with the great powers, the issue of Kosovo and Metohija, participation in international operations and potential membership of Serbia in NATO. These challenges have been primarily considered in relation to the main efforts of the Republic of Serbia in the future, especially when it comes to the continuation of European integration and membership in the European Union.

Serbia, as the state in transition, is at the crossroads of the interests of the great powers, which in conditions of multipolarity and unpredictability of events can be particularly challenging for its national security.

Key words: Republic of Serbia, national security strategy, defense strategy, geopolitics, great powers, regional security, security integration

Basics and security system in the National Security Strategy

Stanimir Đukić

The term "security" has changed its meaning throughout history. Nowadays there are many definitions of this term, which depend on the context in which it is used. In political sciences, particularly a science of international relations, security is one of the key concepts. This paper defines the concept of security, that is its different understanding (problem approach), as well as modern comprehension. Moreover, the protective function of the state and security are considered as an attribute and function of the state. The classification of security, as well as the theory of the security system, have also been considered by analyzing the theory of security and the concept and elements of the security system. Each system, including the security system, is characterized by its efficiency. Each country forms several large systems, subsystems and microsystems. There are vertical and horizontal links between them, through which they function as a global state and social system. In addition, the security system in the National Security Strategy of the Republic of Serbia has been analyzed, that is, the National Security Strategy has been defined as the main political and security document that reflects foreign and internal security policy, its determination to achieve and maintain national security of the state in the broadest sense of the term by its own security system built on the national potential and in cooperation with other systems and international security organizations.

Key words: security, security basics, country, social system, security system, subjects of security system, national security, national security strategy

Crises – readiness of state, local community and citizens

Vladimir M. Cvetković

The paper presents the results of a quantitative survey of the perception of the readiness of state administration and local governments, households and citizens to react in crises caused by floods in the Republic of Serbia. Starting from the theory of readiness as the framework for explaining the way in which the community changes with regard to the implementation of certain preventive measures, the impact of certain demographic, socio-economic and psychological characteristics of citizens on their perception of the readiness of the mentioned subjects of the protection and rescue system is examined. The objective of quantitative research is the scientific explanation of the impact of these factors on the perception of readiness.

Starting from the empirically not tested state of perception of the readiness of the protection and rescue system for reaction, this paper has the scientific and social significance. Furthermore, research results can be used to improve the readiness of such system.

Key words: security, crises, readiness, system, state authorities, local governments, households, citizens, Serbia, quantitative survey

Identity – from individual to supranational

Radenko Mutavdžić

The interest of international relations theories and security studies for identity, the process of its constitution, the impact on security practices and the relationship between identity and security, has grown rapidly since 1980s, especially after the end of the Cold War. Security is one of the key factors for establishing and understanding identity, from individual to national, and it forms the basis for creation and definition of supranational identity.

The long history of search for the purpose of identity has placed the individual in the focus of attention and their struggle with all the forces that have endangered a stable self and self-identity, which has the continuity and biography of rather certain future. In traditional societies, the individual had no (self) reflexive perception of himself/herself and the environment that they later have nowadays in modern society. The Renaissance begins the transformation of the identity of the modern era, and the rationalistic approach and the separation of social thought from the dogmatic discipline of religion link identity to a person, the desirable ability of self-reflexive observation and change according to personal preferences, social circumstances and achieving consent in building social relationships. Here is the beginning of the new humanism and the birthplace of liberal democracies.

A modern man and a modern state have since remained in the foundation of a social theory that approaches collective identity primarily politically, starting from the relationship of power. Therefore, the consideration of identity in this paper, from individual to supranational, is mainly the consideration of the definition and understanding of political and security communities in relation to other actors - from the individual to wider collectivities in the international system.

Key words: identity, security, security community, globalization, fragmentation

Private military and security companies – legal, moral and social implications

Nenad Milošević and Jadranko Jukić

Since the beginning of the original community, people have changed what they possess for what they lack. Since the supply of services emerged, the "capability" as a commodity has become competitive on the market. The rich and powerful paid the capability, that is they have used other people's services for any purpose. Warfare capabilities have found their organized and paid implementation among the first services. In the ancient times, leaders increased their military power by mercenaries. At the beginning, independent mercenaries were hired, and later the whole groups of such individuals, which quickly grew into organized mercenary military units. Nowadays they have become modern, efficient and highly profitable companies by the process of social evolution of such unit or association.

According to statistics, about 70% of the human population lives in a conflict environment, and about 526,000 people die annually due to armed violence. The increase in insecurity, the need for protection of goods, mistrust in state institutions, the growth of urbanization and the fear of crime and terror further boost the development of the activity of private military and security companies. However, if we analyze the method of their engagement, the consequences and impact on the environment in which they are engaged, it can be concluded that there is a lot of space for the improvement of the legislative norms that regulate their activities.

Key words: *private military companies, security, mercenary, security trade*

Strategic planning of cyber defense – towards more adequate legal framework and new concept of risk, challenge and threat assessment

Nenad Putnik, Mladen Milošević and Milica Bošković

The assessment of security risks, challenges and threats is the first step in developing strategic documents in the field of security and defense. The Republic of Serbia does not still have a defined cyber defense strategy and the adequate legal framework for its planning and implementation. When developing strategic and normative documents, it is important to take into account the specifics of cyber space and cyber weapons. The principles and legality that are applied in the physical world are generally different from those in the cyber world. This second, virtual world, is characterized by insecurity and coincidence as the important features. This results in difficulties related to the inability to reach an adequate level of certainty necessary for making strategic decisions in terms of behavior predictability and functioning of the entities in cyberspace including cyber weapons.

The paper describes eight principles of cyber warfare, which were established in 2001 by Parks and Duggan. In addition, taking into account the results of research conducted by relevant authors on the importance of the exponential law for the analysis, approximation and prediction of events in the virtual world, we felt it was justified to promote this law in a separate, ninth cyber warfare principle. The guidelines for the development of strategic documents are also important when defining the adequate legal framework, which should take into account the specifics of cyber world and cyber weapons in order to enable efficient and economical implementation of strategic objectives in this area. This paper presents a proposal for the redefinition of certain legal solutions and points to the ambiguity, incompleteness, inaccuracy and contradiction of certain provisions of positive legislation, indicating the possibilities of *de lege ferenda*.

Key words: *cyber defense, strategic planning, legal framework, cyber warfare, risk assessment*

Theoretical and practical aspects of operational framework in operations planning

Vojislav Krstović, Branislav Drobac, Marko Marković and Srđan Lazić

The military doctrine has been developed as a system of doctrine based on the Doctrine of the Serbian Armed Forces. The documents of a lower hierarchical level have an organizational character (service doctrines and rules of units) and a functional character (doctrines from J-1 to J-9 and documents derived from them to the level of various guides). The Doctrine of the Serbian Armed Forces is the basis for all doctrinal documents of a lower hierarchical level, and this basis follows the Doctrine of Operations as the main document at the first level of doctrinal documents.

Experiences from the implementation of doctrinal documents in practice indicate that in the system of adopted doctrine there are inconsistencies and contradictory attitudes on the same issues, which are particularly manifested in the process of operational planning of military operations.

The operational framework represents a significant content of the operational planning process and it includes the organization of forces in space and time in relation to one's own and the enemy intentions, and for practical reasons it is considered at an operational and tactical level of the operational planning process.

This paper considers the impact of the operational environment on the operational framework, the theoretical and practical aspect of the operational framework and elements of the operational framework by comparative method and method of analysis of the contents of doctrinal documents.

Key words: operations planning, operational environment, operational framework, elements of operational framework

Theoretical and practical aspects of operational model in operational planning process

Zoran Knežević, Sibir Dinčić, Aleksandar Milićević, Vladan Milosavljević and Zoran Racić

Operational planning has been introduced in the Serbian Armed Forces in order to enhance the work of commands and units on decision-making and reaching the required level of interoperability with contemporary armed forces of partner countries. Experiences from the implementation of the Doctrine of Operations, service doctrines and the Guide for Operational Planning and Work of the Serbian Armed Forces Commands point to the existence of problems that have an adverse effect on the work of staffs in operational planning. Problems are reflected in the insufficient theoretical development of certain contents of doctrinal documents, their inaccuracy or inconsistency.

An operational model, as a way of presenting the conceptual idea of a commander for execution of operations, is an important part of operational planning. The Guide for Operational Planning and Work of the Serbian Armed Forces Commands is to a certain extent general and it does not provide precise theoretical guidelines for definition and development of the operational model. The analysis of the theoretical provisions of the operational model presented in this paper is in the function of defining the problem and finding solutions for their overcoming.

Key words: operational planning, operational model, elements of operational model

Specifics of intelligence operation in counterterrorism and counterinsurgency

Dragan G Živković

The military doctrine studies, inter alia, antisabotage and antiterrorist activities. When it comes to operations, counterinsurgency and counterterrorism are also considered. However, there is the lack of a part related to counterinsurgency and its definition and content.

This paper deals with the main definition, classification and forces and means of counterterrorism and counterinsurgency and their interconnectedness. What is particularly important in these specific actions is to collect data in the function of monitoring situation, preventing and combating terrorist and rebel forces. All these data that are necessary for decision-making system on how to react, risk analysis, engagement of forces, initiation of cooperation, etc. can be obtained only by a well-designed, top-level planned, organized, coordinated and controlled intelligence operation. Therefore, the focus of this paper are the specifics of the intelligence operation in counterterrorism and counterinsurgency, the contents of its execution, the strength, means and methods of operation.

What is particularly emphasized in the paper is the character of this intelligence operation, which has three manifestations: in the period until the outbreak of terrorism, that is insurgency, during these actions and after the situation is settled. It also describes the contents of intelligence and operational work, the manner and scope of engagement of people, forces and resources in an intelligence operation in counterinsurgency and counterterrorism.

Key words: terrorism, counterterrorism, insurgency, counterinsurgency, intelligence operation

Use of short range air defense artillery missile units in Kosovo and Metohija in 1998 and during NATO aggression in 1999

Goran Radovanović, Dragan Trifunović, Jovica Savić and Radomir Lukić

The dissolution of SFRY began in 1991 by the method of armed secession of the Republic of Slovenia and Croatia with the support and assistance of foreign states. Contrary to the international law, the borders of the republics became overnight the borders of sovereign states.

NATO bombed the Republic of Srpska (code name Operation *Deliberate Force*) from 30th August to 20th September 1995. It was the first military action of the alliance in Europe after World War II. Air Defense artillery missile units of the Armed Forces of the Republic of Srpska operated on targets in airspace and on that occasion two F-16 jets and one "Mirage" 2000K were shot down.

The civil war and the wave of secession with the newly emerging states from Slovenia, Croatia and Bosnia and Herzegovina slowly approached Serbia.

Key words: dissolution of SFRY, Kosovo and Metohija, NATO aggression, air defense artillery missile units, rebellion, verification mission

Quality and environmental management in military organizations

Branimir Vulević and Anja Božović

Leadership in organizations involves the use of a wide range of knowledge, skills and virtues. In military organizations, as non-profit organizations, the skill of a leader cannot be measured by gained profit if it is viewed by material profit. However, if training process is considered to be similar to production process, and training of personnel and reaching the level required by standards as the ultimate goal, that is a final product, from which the amount of gained profit would largely depend on in profitable organizations, then quality and environmental management systems play the key role.

The paper will explain management and management systems, then quality management and requirements of the ISO 9000 series standards, customers and stakeholders of organization and their relationship with organization and environmental management system (EMS), which can serve as the basis for successful functioning of a military organization. Furthermore, the importance of preventive and corrective approach will be mentioned.

Key words: quality, management, quality management, environment, military organization

Elements for the Serbian Armed Forces employees evaluation

Milan D. Milanović and Ranko L. Lojić

Determining the universal factors that affect the assessment of job performance, that is the elements constituting a job is a very complex action and it represents the first step towards the unique assessment of job performance in an organization. In order to create a unique solution, it has been suggested that the criteria should consist of the elements which have a universal character and provide the evaluation of all tasks in the Serbian Armed Forces. Performance assessment elements are defined in such a way that they describe each of the defined criteria in

more detail and represent an integral part. It is possible to nominally determine each of the criteria within job, and thus evaluate each task in the Serbian Armed Forces by assigning a certain value to each of the elements. The essence of the proposed model is that it can be applied to the work of all employees, which also allows determining the relative value of each job in the Serbian Armed Forces or its individual part.

Key words: assessment of job performance, performance assessment elements, elements of performance assessment criteria, Serbian Armed Forces employees

Consideration of an adequate theoretical-epistemological approach in hybrid warfare phenomenon research

Milinko S. Vračar

The characteristics of warfare, as a complex social phenomenon, are determined by the impact of different factors. However, they are conditioned to a great extent by the applied concepts of warfare of conflicting sides. They represent the idea of how to lead warfare and they can include various methods, tactics, activities, means, forces, etc. The implementation of conceptual ideas in practice results in a concrete way of waging warfare, which definitely determines the characteristics of each individual conflict. Thus, war practice suggests that contemporary conflicts, especially the ones after the Cold War, are significantly different from the previous ones, where the massive use of military power dominated. This suggests that the characteristics of contemporary conflicts are significantly determined by the characteristics of new concepts of warfare on which they are based. Thus, scientific consideration and explanation of new concepts and contemporary forms of warfare is inseparable. An essential characteristic of "hybrid warfare" and similar concepts such as asymmetric or irregular, is contained in the fact that the role of armed struggle is minimized in relation to other non-military contents of warfare. This establishes a new criterion for scientific classification of warfare into contemporary and classical one. However, the minimized role of armed struggle within new concepts problematizes the essence of warfare and implementation of the current classical theory of warfare in consideration and determination of contemporary conflicts. The occurrence of theoretical problems necessarily raises the issue of the adequate choice of theoretical-epistemological approach in research of the phenomenon of "hybrid warfare" and modern warfare. By analyzing ontological and epistemological views of various approaches in this paper, it is concluded that the interpretative approach is the most adequate in this respect.

Key words: hybrid warfare, modern warfare, armed struggle, theory of warfare, theoretical-epistemological approach

The use of cyberspace in the context of hybrid warfare

Dejan V. Vuletić

Multipolarity and the change of the geopolitical map of the world, as well as the strengthening of the military capabilities of individual states, have influenced the limitation of the implementation of the military factor in carrying out the set goals of foreign policy by states as subjects of international relations. Such a situation in the international community has led to the fact that achieving interests is not primarily carried out by the use of armed force. In the modern world, the military option of solving a problem becomes "less and less attractive", and sometimes too risky. Certain states use other, unconventional ways (such as hybrid warfare) to achieve their own objectives and interests. Activities in cyberspace in the context of hybrid warfare are important.

Key words: hybrid warfare, cyberspace, cyber warfare

Psychological warfare in the area of social information media – the aspect of hybrid warfare

Dejan M. Vučinić

In recent years, the actuality of the term and concept of hybrid warfare does not abate in the professional military and political public. Although the concept of hybrid warfare still has an unclear and imprecisely defined meaning, it could be said that the content of the term is closely related to the terms of information and psychological warfare. At the beginning of the 21st century, the information space evolved and thereby offered possibilities for conducting war activities. Social media have become a new battlefield in which not only state and social factors are involved, but also numerous informal groups and individuals. In the socio-information media space, the main means of warfare are psychological activities and operations. There is an attempt to achieve a number of general hybrid warfare objectives, which are primarily focused on avoiding the occurrence or minimizing the duration of a regular (militarized) way of waging warfare by the use of psychological techniques. The field of social media has become a platform for a variety of psychological activities and processes of forced, misleading, alienating and defensive character. In addition to well-known techniques of propaganda and persuasion, social media have rendered an opportunity to develop a new approach to manipulation known as social engineering. Social engineering, although primarily designed for "war between organizations", has a special place and role in the process of hybrid warfare. It can be concluded that psychological warfare has a central role in the concept of hybrid warfare, and the reasons for this claim should be sought in the set goals and individual characteristics of the new concept of warfare, and also in the nature of social media.

Key words: hybrid warfare, information warfare, psychological warfare, social media, social engineering

Storage and distribution of food in emergencies

Mihajlo Ranisavljević and Zoran Vudragović

Thanks to media development, interaction in everyday life between observers and events has been created. This relationship is particularly emphasized when it comes to emergencies that arise as a result of natural and other disasters in any part of the world. It is well known that working ability and health of people, which can be disturbed by emergencies, depend on adequate and high-quality nutrition. In such cases, good nutrition is especially important when population is exposed to great efforts, and the food should compensate for the energy consumed and when, due to improper diet, various illnesses can arise.

Nowadays, every society invests great efforts to properly organize food stores and timely distribute food to the place of preparation and distribution during an emergency. The paper outlines general conditions of facilities for food preparation and storage. Furthermore, it is explained under which conditions alternative facilities will be used for these purposes, the organization of food storage in warehouses, and the procedures that have to be implemented.

Food provision, storage and distribution in emergencies should be the activities of particular importance for population and the society as a whole, and it is necessary to establish the main prerequisite for proper functioning of these activities by legal and other regulations.

The Ministry of Defense and the Serbian Armed Forces are one of the largest institutional consumers of food in the country, and thus special importance and attention is given to food storage and organization of distribution.

Key words: emergency, storage, distribution, food

Water supply in the Serbian Armed Forces – planning and execution

Srđan Novaković, Srbojub Nikolić and Kristina Pantić

Water supply is the function of quartermaster service (general logistics), which is conducted through the organization of the activities of administrative and executive authorities. The planned use of water sources and water supply facilities in the territory provides timely and continuous supply of necessary water quantity that is required for mission execution.

The problem of optimal allocation of resources for purification and distribution of water is addressed by timely planning. The information basis for its provision in terms of quantity, quality and deadlines is established. It is determined who, what, when, where, how and why should do something in the upcoming period.

Key words: water supply, quartermaster service, planning, brigade, battalion

Serbian debts and World War I financing

Snežana Lj. Krstić, Anja P. Gligić Savić and Jovana P. Gligić Dumonjić

During 1912 and 1913 the Kingdom of Serbia led two wars, and from the end of 1915 its entire territory was occupied. Therefore, Serbia had to use foreign funds and external loans to finance military expenditure, as it started to be much greater, and budget revenues were no longer enough for the state budget.

Key words: national debt, National Bank of Kingdom of Serbia, World War I

Identification of stakeholders – methods and approaches

Duško R. Jovanović, Nikola J. Milenković and Bojan M. Dumonjić

In contemporary business conditions, identification of stakeholders appears as a necessity. This paper explains the concept of a stakeholder, an entity that is gaining increasing importance for an organization. Moreover, the methods and approaches developed for the purpose of identifying stakeholders, as well as management system integration that respects identification of stakeholders and their requirements are listed.

Key words: stakeholder, identification, integrated management system

High-quality corporate reporting – a prerequisite for effective management

Milenko Dželetović and Stevan Milovanović

The main thesis of this paper is that high-quality corporate reporting is necessary to improve corporate governance. In new, modern business conditions, with strong dynamic changes in social and business environment, modern corporate companies, that is their management bodies obtain new features, adapting to new demands and challenges. In this sense, new demanding business conditions require continuous improvement of corporate governance potential, and especially information support through high-quality corporate reporting. In essence, high-quality corporate reporting should be in the function of "revitalizing" the OECD principles of corporate governance. Financial reports should truly express income and financial position of a corporate company with the features of "assets custodian" and "custodian of trust" in corporate governance. Legislative and regulatory bodies all over the world are involved in this process of improving corporate reporting in various ways, through giving instructions, guidelines, models and directives. Serbia is waiting for harmonization with the EU and implementation of the most important requirements from the EU directives.

Key words: corporate reporting, corporate governance, corporate company, integrated reporting, OECD principles of corporate governance, financial reporting, nonfinancial reporting

Characteristic aspects of control as process management function

Maja S. Cogoljević, Marko D. Andrejić and Anja P. Gligić Savić

A higher degree of complexity of the environment in which a company operates increases the need for control. In such circumstances, the uncertainty of future actions is expressed. Control enables efficient functioning of every organization by comparing the planned and accomplished. The control system has to be closely connected with the elements of the planning function in an organization, especially with strategic, operational and financial planning. Control as a process is required to continuously function because it determines the validity of the achieved output of the planning process. The main purpose of control is that, in accordance with the established, permitted or forbidden deviation from the plan, management intervention, through management function, activities are brought into the boundaries of a plan, starting from available forces and resources.

Кључне речи: *control, function process, principles, management*

Attachment to improvement of communication and business in logistical operations of system

Đurđijana Ilić, Marko Andrejić and Miljojko Janošević

The paper elaborates the purpose of the implementation of modern communication techniques available to managers, which represent a new social resource and a chance for good understanding of their competencies. In practice, one can often meet approaches to defining and creating competences framework that includes both behaviorism and technical aspects of business. Adapting to changes is the art of winning in the time of uncertainty. Information technology is the main link of all logistical chain processes and it enables continuous communication in real time. Therefore, it has become the essential tool that ensures an efficient flow of products, services and information through logistics system.

Key words: *information, communication, logistics, logistical performance, improved technical communications, company competitiveness*

Business process reengineering on a practical example

Mirjana Dunić

Reengineering basically represents the redesign of the entire business process in order to achieve greater efficiency. The implementation of reengineering implies radical changes in order to better meet the needs of potential consumers. The

implementation of reengineering is not only focused on profitable jobs, but also on all organizations. The advocates of the mentioned process are Michael Hammer and James Champy.

The main objective of reengineering is to carry out changes. However, in addition to the stated objective, it is necessary to implement a number of techniques and tools in order that changes can have the desired effect. Interestingly, this concept basically, first of all, determines which problems a company faces and what it should do, and later in what way. The global economic crisis has resulted in a series of consequences that require the implementation of reengineering, i.e. execution of strictly radical measures in business process of a company. Since the classic approaches of Hammer and Champy do not meet full radicality, greater attention is paid to the so-called reengineering of reengineering.

Key words: processes, reengineering, change, information technology, information retrieval, grouping, perceptual mapping, knowledge building

Strategic and legal aspects of the combat use of drones in the US counterterrorist operations

Željko Jović

The rapid increase in the use of armed drones in the first decade of the 21st century in launching air strikes against Al Qaeda and its related terrorist groups has enabled the US counterterrorist operations to have an unprecedented advantage over highly decentralized and fragmented terrorist networks. Terrorist organizations are not burdened with the rules and regulations of a sovereign state and its members can freely move across state borders, operate in different parts of the world, enabling them to plan, organize and execute objectives and tasks. A freedom of movement gives terrorist networks a significant advantage over sovereign states. Intensive technical and technological improvement of drones will enable a wider range of options in the US counterterrorist operations as a direct response to security threats by terrorist groups and they will diminish the strategic advantage of terrorist networks.

The combat use of drones enables the US military and intelligence community the ability to quickly and resolutely oppose terrorist networks globally, to effectively weaken and/or neutralize their development in key regions of the world, reduce their operational capabilities and prevent their free movement. The advancement of technology and tactics in the use of armed drones acts as a "multiplier of power" for the US military and intelligence community, enabling them to project significant military force in inhospitable parts of the world. The dedication of Bush and Obama administration to the combat use of drones against leaders and operational members of international terrorist groups has put their use in the forefront of counterterrorist operations, both tactically and strategically.

The US program on the use of drones raises very important questions in relation to international law and the US legal system. Discussions about its legitimacy have been

obstructed by Obama administration constant refusal to answer even the basic questions concerning the combat use of drones. The lack of transparency and inconsistency with the main principles of international law have made it impossible to evaluate effectiveness of the combat use of drones in neutralizing terrorist groups and their networks, as well as legal justification of the program. Unclear statements by the US officials on this program, with the absence of a clear state policy, lead to weakening of the basic principles of international law and fundamental human rights.

Key words: drone, counterterrorist operations, target neutralizing

National terrorism – close threat

Marko M. Krstić

Nowadays it is very difficult, almost impossible, to find out the causes of national terrorism. Terrorists often use state mistakes in cases where it is either too repressive or ineffective in order to gain greater support. Unlike conventional wisdom, the structural determinants of transnational and national terrorism are not necessarily synonymous. Due to the need to balance between effectiveness of the fight against terrorism and liberal acceptability, in most cases national terrorism represents a significant and serious threat to democratic states. The paper considers the dynamics and causes of national terrorism with particular reference to the interaction between terrorist organizations, state and society. The parallel and difference between national and international terrorism, which reduces the pattern of violence, is made and it shows that an individual is, in fact, the purpose of terrorism and the most suitable model for causal analysis.

Key words: national terrorism, state, individual, radicalization

Terrorism as a contemporary category of national criminal law

Ivana P. Bodrožić

In compliance with the tendencies expressed in the most important regional documents and comparative criminal justice systems, in accordance with the 2012 Law on Amendments and Additions to the Criminal Code, the Republic of Serbia rejects the previously accepted approach to the treatment of terrorism as a criminal offense from *Chapter XXVIII of the criminal offenses against constitutional order and security of Serbia* and transfers it to *Chapter XXXIV of the crimes against humanity and international law*, leaving at the same time narrow, and in contemporary conditions unacceptable, approach to distinguishing between the criminal offense of terrorism aimed at a national state and international terrorism.

The new approach to defining the criminal offenses of terrorism is characterized by three dominant features: the first, which deals with a single criminal justice offense of terrorism, regardless of its orientation against a national state, a foreign state or an

international organization, the second, which formally takes away the character of a political criminal offense from the criminal offense of terrorism by changing the chapter in which it is systematized within a special part of the Criminal Code and, the third, which introduces even five new offenses in accordance with the solutions accepted in international documents and comparative law.

The paper analyzes new criminal offenses from the subgroup of the criminal offenses of terrorism under *Chapter XXXIV of the crimes against humanity and international law*, which is the main task of the criminal law science in the field of special part of criminal law, as well as the assessment of the compatibility of the national corpus of criminal justice provisions with the relevant documents accepted at the level of the European Union, with an emphasis on the importance of harmonizing criminal justice solutions related to terrorism for its effective prevention and suppression. However, the focus is on the view that the criminal justice response in this area is justified and necessary, but only as *ultimate ratio* in the fight against terrorism, as one of the severe forms of crime.

Key words: criminal offense of terrorism, depoliticization of terrorism, new criminal offenses of terrorism in Criminal Code

Propaganda in Biblical books

Stefani S. Šovanec

According to many researchers, the Bible is emphasized in the study of propaganda history as the first comprehensive concept of propaganda contained in the set of books. This paper presents propaganda literature contained in Biblical books. It encompasses the main theoretical points of view and illustrates propaganda techniques used in Biblical texts. Actually, the technique of direct and indirect propaganda, the technique of vertical and horizontal propaganda, the technique of transfer, the "shocking of the audience", the technique of reward and punishment, the technique of repetition of the content of a message, the propaganda action and the "brainwashing" technique in the Bible are joined in order to practice religion. This is how a very powerful propaganda tool has been formed, whose effect we witness today. The authors of the Bible have succeeded in presenting religion as the supreme virtue of Christianity in this set of books and thus provide double propaganda efficiency.

Key words: propaganda, Bible, concept of Biblical propaganda, propaganda techniques

Likovno-grafički urednik
mr *Nebojša* Kujundžić
nebojsa.kujundzic@mod.gov.rs

Jezički redaktor
*Dobri*la Miletić, profesor

Tehničko uređenje
Zvezda Jovanović

Prevodilac na engleski jezik
*Duška*nka Pivljanin, profesor

Tiraž 185 primeraka

Štampa: VOJNA ŠTAMPARIJA BEOGRAD, Resavska 40b

UDK – Narodna biblioteka Srbije

VOJNO DELO je interdisciplinarni naučno-teorijski časopis Ministarstva odbrane Republike Srbije koji izlazi dvomesečno. Predstavlja otvoreni forum za prezentovanje i stimulisanje inovativnog promošljanja o svim aspektima i nivoima bezbednosti i odbrane. Gledišta i stavovi autora izloženi u VOJNOM DELU ne odražavaju nužno zvaničnu politiku ili stav Ministarstva odbrane Republike Srbije i Vlade Republike Srbije. Svi tekstovi u ovom izdanju smeju se reprodukovati, u delu ili celini, bez prethodnog traženja odobrenja. Redakcija VOJNOG DELA zadržava pravo redigovanja tekstova.